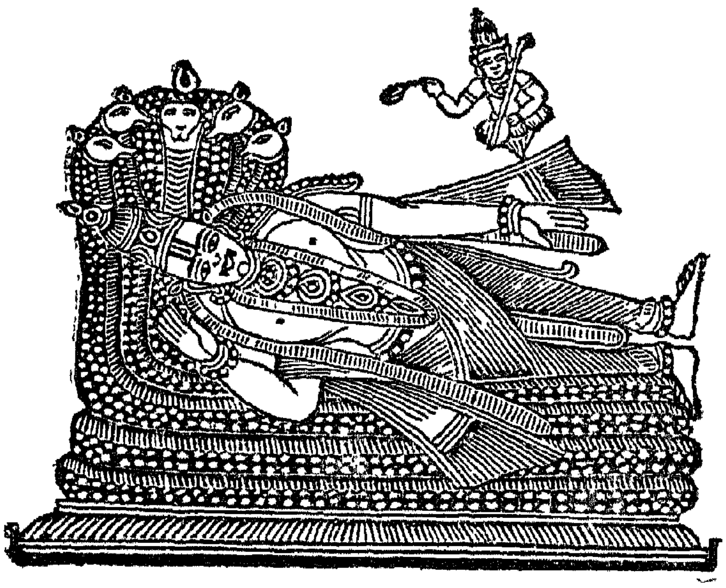
శ్రీరస్తు:

శ్రీమన్మహీమండల మండనాయమాన మహీశూ
రపురీ మధ్యవిద్యోతమాన దివ్యరత్నసింహాసనా
రూఢ శ్రీమచ్చామరాజేంద్రాస్థాన పండిత
నల్లూరుసజ్జయ శ్రీనివాసార్యతనూజ శ్రీనివాస
తిరుమలతాతాచార్య సాహాయకేన, నానాదేశానీ
తానేక ప్రాచీన విద్వత్పుస్తక సాహాయ్యేనచ
యథామతి సంశోధ్య విప్రతిపన్నస్థలేషు క్వచిట్టీకా
మపి విరచయ్య ఏతద్వ్యాఖ్యాన సందిగ్ధస్థలేషు
క్వచిత్తు కుండలనామపి విన్యస్య పరిష్కృతః
శ్రీరామోపాసక శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రవిరచిత
సాహిత్యమంజూషికాఖ్య వ్యాఖ్యాసహితః
శ్రీమదనవద్య నిఖిలవిద్యాభిజ్ఞ సర్వజ్ఞసార్వభౌ
మ విదర్భరాజ శ్రీభోజమహారాజ విరచిత కాం
డపంచకసంయుతః శ్రీమత్కవికులసార్వభౌమ
లక్ష్మణకవికృత యుద్ధకాండాలంకృతః

శ్రీచమ్పూరామాయణాఖ్య ప్రబన్ధః శ్రీ

తాదృశ శ్రీమచ్చామరాజమహారాజాశ్రితేన
ధర్మాధికారిచక్రవర్త్యయ్యంగార్యేణ
శ్రీమహీశూరపురీ మధ్యవర్తిన్యాం విద్యాతర
ఙ్గిణ్యాఖ్య- స్వీయముద్రాక్షరశాలాయాం
ముద్రాపితో విజయతేతమామ్

ఇదానీమేతన్మూల్యం సార్ధమేకరూప్యమ్
సన్ ౧౮౯౪ నే- జయసంవత్సర
చైత్రశుక్ల శ్రీరామనవమ్యాం సంపూర్ణః

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౨	౨౧	నైనిం	నైవనిం	౧౩౦	౯	రమాణౌ	రమాణౌః
౫	౨౭	భావితు	భావం	౧౩౩	౫	సముదీ	సముద్రీ
	౨౩	భవతి	భజతి	౧౩౪	౫	సముదీ	సముద్రీ
౬	౭	వానథ	వాంత్సతు	౧౩౫	౨౭	నిర్తితా	వర్తితా
౨౦	౨౫	ణామి యం	ణాంనిమిత్తం		౨౫	మకుటం	ముకుటం
				౧౪౪	౩	గుల్మా	గుల్మా
౨౧	౫	వృద్ధాచ్ఛ ఇ	పుత్రా చ్ఛచే	౧౫౯	౨	వనసా	వనా
				౧౬౫	౨౫	కరవ్యః	కర్తవ్యః
౨౩	౧	బోధే	భోధే	౧౬౬	౨౫	తసిక్	తస్మిక్
	౬	బోధేః	భోధేః	౧౯౭	౧	యంత్రియ	యంత్రిత
౩౯	౪	వైతానా	వైతానికా	౨౦౭	౧	హాహంత	హంత
౪౩	౧౧	ధాన్యేవ	ధాన్యేన	౨౩౬	౨	తావమి త్యుత్తరం	భూరితాపః
౫౪	౨౪	నిధిధ్యా	నిదిధ్యా				
౫౭	౧౧	త్పురషా	త్పురుషా	౨౪౩	౭	గణాత్యుత్తరం	రచిత
౬౨	౧౬	రాగేన	రాగేణ	౨౪౭	౨౧	శమితః	ప్రశమితః
౭౦	౧౩	కృజదితి	కృజతి	౨౬౪	౨	నాంగ	నాంగనాంగ
౯౩	౧౪	నిశాలాం	విశాలాం	౨౬౫	౧	జృభత	జృంభత
౧౦౨	౨౧	శేప	శేఫ	౨౭౫	౨౧	నివృత్తం	నికృత్తం
౧౦౩	౧౫	చేత్యృక	చెత్యృక్త	౨౯౯	౨	లానిన్య	లావిన్య
౧౦౬	౬	ప్రివర్థ	ప్రివర్త్య	౩౦౦	౨	దశినా	దర్శితా
౧౧౪	౧౫	భావకిః	భావః	౩౦౫	౨	ప్రివట	ప్రికట
౧౧౫	౧౯	స్యాద్గిశి	స్యాద్దిశి		౧౪	కషాయ	కాషాయ
౧౧౭	౧	సంవృత్త	సంవర్త	౩౧౨	౪	త్యాస్యర్థ	త్యాస్యార్థ
	౨౫	సంసారాల	సంస్కార		౧౧	వైదుహీ	వైదేహీ
౧౨౦	౬	పలశో	పరశో	౩౧౩	౧	తాటకహా టకేయ	హాటకతా టకెయ
౧౨౪	౯	దారాక్	దారకాక్				
౧౨౬	౧	భుజబ	భుజాబ	౩౨౨	౨	దనంత	దనంతర

పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్క్తి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౩౩౬	౨	వాణీవి	పాళిర్వి	౫౦౬	౨౫	సహ	సహన
౩౪౮	౧	ఉలామ	ఉలాయ	౫౧౬	౧౯	ఆభీక్ష్య	ఆభీక్ష్ణ్య
౩౫౦	౧	పాదాంగే	పాదాంగు	౫౧౭	౨౧	ఘటిద	ఘటిత
౩౫౬	౪	ప్రితమే	ప్రియతమె		౨౨	నరాణాణా	నరాణా
౩౬౨	౨౩	సంభ	కుంభకుంభ	౫౧౯	౨౫	బుూకూర్పరి	బుకూర్పి
౩౮౯	౩	మనుపష్లా	మనుష్లా	౫౨౫	౨౫	దుర్నయా దిత్యుత్తరం	
౩౭౪	౨౫	కిరణా	కరణా	తదుక్తంమహానాటకె। రెరేరావణ			
౩౯౫	౫	శోణిక	శోణిత	రావణాఃకతిబహూనేతాన్వయంశు			
	౨౨	ధృత	ఘోషిత	శ్రుమపార్గెకఃకిల కార్తవీర్యనృప			
౪౦౧	౧౯	గాయం	కాయం	తె దోర్దండపిండీకృతః । ఏకోన			
౪౦౬	౨	మితిరె	తిమిరె	తేనవాపితాన్నకబళోద్రైల్యేంద్ర			
	౨౩	విహంగా	విహంగా	దాసీజనై రన్యంవక్తుమపిత్రపామ			
౪౧౦	౧౩	సేనా	ససేనా	హ ఇహత్వంతెషుకోన్యోథవాఇతి			
౪౩౦	౪	సమయిన	సమవ	౫౩౧	౮	ఇతర్థః	ఇత్యర్థః
౪౪౩	౧౬	రామామ	రామాయ		౨౫	హైంప	హైంఃప
౪౪౯	౧౮	పునస్త్యా	పులస్త్యా	౫౩౬	౨౧	అన్వ్యత్ర	అన్యత్ర
	౧౭	షకేన	షకెణ	౫౩౯	౮	సువర్ణా	సుపర్ణా
౪౫౭	౭	యస్యస	యస్యత	౫౪౦	౩	థల	[illegible]
౪౫౯	౫	వాలమే	వాలవ	౫౪౩	౧౧	బహ్వ	బాహ్వ
౪౬౧	౧౪	శీతలః	శీతః		౧౨	బహ్వ	బాహ్వ
౪౮౪	౨౦	మాకరో	మారకో	౫౫౧	౧౪	నిత్రస్య	నిస్త్రస్య
౪౭౧	౬	రావ్ణ	రావణ	౫౬౯	౨౧	చంద	చంద్ర
	౧౦	హాసది	హృది	౫౮౩	౧౦	ధీయతె	ధీయతె
౪౭౩	౭	కముదా	కుముద	౫౮౬	౨౦	మాయోః	మాణయోః
౪౭౭	౨౪	క్రిము	క్రిమ్యే	౫౭౩	౩	మసూన	మసూన
౪౯౩	౬	కైరుహ	కైరవహ		౧౮	మలినజ	మసృణ
౪౯౯	౨౧	ఖాభచ	ఖాక్షిచ				

పుట	పఙ్త్కి	అశుద్ధం	శుద్ధం	పుట	పఙ్త్కి	అశుద్ధం	శుద్ధం
౫౮౮	౧౨	నవస్ప తిఃవ	వనస్పతిర్వ్య	౪౯౨	౭	భూతపు	భూతభ
					౮	భరో	పురో
	౨౩	స్యాంతఇ	స్యాంతరి	౫౯౫	౨౧	విదే	విదేహ
౫౮౯	౧	షణేవ	షణ్ణన				

సంస్కృతం	కన్నడ	తెలుగు	అరవ
నాగః—	సురహోన్నెమర	పోన్నమాను—	పున్నై
పున్నాగః—	సురగీమర	సురపోన్నమాను—	సురపున్నై
తాళః—	తాళెమర	తాటిచెట్టు—	పనెమరం
హింతాలః—	కిరుతాళెమర	గిరుకతాటిచేట్టు—	కొండల్పనై
తమాలః—	కత్తలెమర	చీకటిచేట్టు	పచ్చిలైమరంఇరుళ్వొట్టి
కృతమాలః—	కక్కెమర	రెలచట్టు—	కోన్నై
సరళః—	సరళదేవదారు	సరళపుదేవదారిచేట్టు-	సరళైమరం
వకులః—	పగడెగిడ	పొగడమాను—	మహిళ్మరం
వంజులః—	అశోకదమర	అశోకచెట్టు	అశోకమరం
తిలకః—	తిలకదమర	తిలకపుచేట్టు—	మంజాడిచ్చడి
ఆమలకః—	బేట్టనెల్లీమర	ఉశిరికచెట్టు—	నేల్లీమరం
కుటజః —	కొడశిగెగిడ	కోడశపాలుచేట్టు—	వళ్పాలై
లికుచః —	గజనింబేగిడ	గజనింబచెట్టు—	రసమిలిమిచ్చై
కతకః —	చిల్లదమర	చిల్లమాను—	లెతాంమరం
తక్కోలం—	తక్కోలెమర	తక్కోలపుమాను—	తక్కోలశడి
అంకోలః —	అంకోలదగిడ	ఊడుగచేట్టు—	అళింజిల్శడి
లవంగం —	లవంగదమర	లవంగపుమాను—	లవంగమరం
వికంకతః —	హాలుమాణికదమర	పుల్లవెలగచేట్టు	నర్మురంగైమరం
కేతకీ —	కేదిగెమర	మొగలిచేట్టు—	తాళైమరం
కదంబః —	కడహదమర	కడపచేట్టు—	కడప్పమరం
ఉదుంబరః—	అత్తిమర	మేడిమాను—	అత్తిమరం
కపిత్థః —	బేలదమర	వెలగమాను—	విళామరం

అశ్వత్థః —	అరళీమర	రావిమాను—	అరశమరం
కురవకః —	కెంపుగోరంటిగిడ	హోర్ణిగోరంటచెట్టు-	కురంజిమరం
మరువకః—	మంగారేగిడ	మంగచెట్టు—	మంగారైశడి
మాకందః—	మావినమర	మామడిమాను—	మామరం
కుందం —	మొల్లెమర	మొల్లమాను—	కుందమరం
తిందుకః —	తూబరెగిడ	తుముకిచెట్టు—	తుంబై
చందనః —	శ్రీగంధమర	గంధపుమాను—	శందనమరం
స్యందనః—	హులిగెమర	నేమ్మిచెట్టు—	తినిశిమరం
చంపకః —	సంపిగెమర	సంపంగిమాను—	శంబహై
చాంపేయః—	నాగసంపిగెమర	నాగకేసరపుచెట్టు—	నాగకెసరం
పనసః —	హలశినమర	పనసమాను—	పలామరం
వేతసః —	హబ్బెగిడ	ప్రబ్బలిచెట్టు—	వంజైశడి
పలాశః —	ముత్తకదగిడ	మోదుగమాను—	పలాశమరం
పాటలః —	పాదరీమర	పాదరిమాను—	పాదరీమరం
ముష్కకః—	మొక్కెమర	మోకఱమాను—	కాట్టుపతిఱశడి
ప్రియాళుః—	మోరటెగిడ	ప్రేంఖణపుచెట్టు—	మురళంశడి
సల్లకీ —	తడుకినగిడ	అందుగమాను—	ఆనెవణంగిమరం
స్నుహీ —	కోలుకళ్ళి	జముడు—	శదిర్కళ్ళి
బంధూకః—	బందుగేగిడ	మంకెనచట్టు—	ఉచ్చితిలహం
సాలః —	తొరమత్తిమర	మద్దిమాను—	మరుథమరం
కర్ణికారః—	చండుమల్లిగెగిడ	గురుగుచేటు	చండుమల్లిహో
కింకిరాతః—	చండుమల్లిగె	చండుమల్లీచెట్టు	చండుమల్లిహో
శింశుపా—		విరుగడచెట్టు—	
శిలీంధ్రః—	హణబె	పుట్టుగోక—	నాయికోడె
శ్యేన—	గిడగ	డాృగ—	పరందుపక్షి
చకోరః—	బెళతింగళహకిఱ	వెన్నలపిట్ట—	నిలామోక్కి
చక్రవాకః—	జక్కవక్కి	జక్కువ—	చక్రవాకపక్షి
గృధ్రః—	హద్దు	గద్ద-బోరవ—	కళుఖి
కంకః —	రణహద్దు	రాంపులుగు—	పేరుంపరంపు

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యా సహిత

చంపురామాయణప్రారంభః

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్ ।
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః ॥

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్మరణం మమ । ఉత్సాహశక్తిజం తేజస్తనోతుముఖపంకజే ॥ ౨ ॥ సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కంధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభిరామోదితం । నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహం హ్యాదిసదా సేవేర్థసంసిద్ధయే ॥౩॥ సుధాకరసుధాకరాచ్ఛరదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా । విరంచినవమోహనాకమవిశారదాశారదా మదీయరసనాంగణే నటతుసర్వదాసర్వదా ॥ ౪॥ యత్పాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రాప్యసిద్ధాంజనంవా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం పటుతరతమసాప్రాప్తవత్యానిజాయాః । ఆసాద్యోన్మేషమారాన్నిధిమివకవితాం ప్రాపురుద్యద్గుణాఢ్యాం నిష్ప్రత్యూహం ముదాస్తాత్ ససురవరసుతఃపాతుహేరంబదేవః॥ ౫ ॥శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశేసజయతివిబుధశ్రేణికోటీరకోటీకోటీమాణిక్యభూతాగణితగుణగణో ఖండపాండిత్యశౌండః। ధీరశ్శాండిల్యగోత్రస్సకలకవికులాహ్లాదిసూక్తిప్రవీణోపేణోవాహార్యవిద్యావివరణనిపుణోరామచంద్రోబుధేంద్రః॥ ౬॥ నిత్యంసంభ్రమజృంభితానటతియజ్జిహ్వాంగణేభారతీజాయంతేకవిపుంగవాస్తనుభృతోయద్వక్త్రనిర్వర్ణనాత్ । భోజక్షోణిభుజాముసావిరచితశ్చమ్పూప్రబంధోధునా వ్యాఖ్యాంతస్య కరోమి మంజులతరాం సాహిత్య

లక్ష్మీం తనోతు నితరామితరానపేక్షమంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖాప్ర

మంజూషికాం ॥ ౭ ॥ వ్యాకుర్వంతి నిబంధగౌరవభయాన్నైవ స్ఫుటం యుక్తిభిర్యే తేఽప్యేతజ్జనప్రతారణపరాః కా నైపుణీ వా తతః । వైఖర్యా వచసాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యాపయన్నస్వయం ద్వారే వాహమిహాఖిలం ప్రవివృణోమ్యుక్తివ్రజోజ్జృంభితం ॥ ౮ ॥ — ॥ అథ ఖలు తత్రభవాన్ విచిత్రసరసకవితాకల్పలతామంజర్యామోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిల విద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞసార్వభౌమో భోజనామా మహారాజః సమస్తసద్గుణమణిగణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూపిణస్తత్రభవతో భగవతః శ్రీరామస్య చరితానువర్ణనం నిశ్శ్రేయసనిదానం నిజాంతరంగే నిర్వర్ణ్య ॥ * ॥ వ ॥ కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే । సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితతయోపదేశయుజే । ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ పశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామాయణం చంపూప్రబంధాత్మనా చికీర్షుః చికీర్షితానంతరాయ పరిసమాప్తిప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్ ॥ * ॥ ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం ఇత్యాచార్యదండివాక్యాదాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వాచ్ఛ్రుత(త్రా)దౌ లక్ష్మీపదప్రయోగపూర్వకమాశిషం ప్రయుఙ్క్తే (లక్ష్మీమితి ॥ ఆదౌ లక్ష్మీశబ్దప్రయోగ వర్ణగణాదిశుద్ధిరభ్యుచ్చయః । తదుక్తం * దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే చ భద్రాదివాచకాః । తే సర్వే నైవ నింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వా ఇతి ॥ నిగమా వేదాః త ఏవ శాఖినో వృక్షాః ॥ ని ॥ వృక్షో మహీరుహశ్శాఖీత్యమరః ॥ + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః ॥ తేషాం శిఖా ఉపనిషదః తా ఏవ శిఖాః అగ్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం (చూళయశ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం । వేదాంతవేద్యమిత్యర్థః ॥ సె ॥ శిఖా జ్వాలా కేకిమౌళ్యోశ్శిఖా శాఖాగ్రమౌళిష్వితి వైజయంతీ ॥ ప్ర

వాళం । హైరంబమంబురుహడంబరచౌర్యనిఘ్నం విఘ్నాద్రిభేదశతధా

వాళో వల్లకీదండే విద్యుత్ప్రమేనవపల్లవేష్వితి నిఘంటుః ॥ అంబునిరోహతీత్యం
బురుహం పద్మం తస్య యోడంబరః సౌభాగ్యాతిశయసంరంభః తస్య చౌ
ర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్ । నిఘ్నమాయత్తం అంబు
రుహసౌభాగ్యాపహారీత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః ॥
అతఏవ సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా ॥ డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవో
నేనేతి డంబరః + దమ ఉపరమే ఔణాదికత్వాద్ధ్వరప్రత్యయః । పృషోద
రాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయః । సుబోధినీకారస్తు డంబ విక్షేపే ఇతి బాంతో
ధాతురస్తీత్యాహ । తన్మతే డంబం విక్షేపం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః ॥ని॥
ఆడంబరో (స్త్రీ) సంరంభ ఇత్యమరశేషశ్చ । విహన్యంతే ఏభిరితి విఘ్నాః ప్ర
త్యూహాః ॥ ని ॥ విఘ్నోంతరాయః ప్రత్యూహ ఇత్యమరః ॥ + ఘఞర్థే క
విధానమితి కప్రత్యయః ॥ తఏవాద్రయః పర్వతాః తేషాం భేదే విదారణే
శతధారధురంధరం వజ్రాయుధ సమానసారం అశేషవిఘ్నవినాశకమిత్య
ర్థః । ధూర్వహే ధురీణాః + ఆపంచైవహలంతానామితి వచనాదాప్ । తాం ధా
రయతీతి ధురంధరం + సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయః
ఖచ్యన్వయస్యేతి పూర్వస్య హ్రస్వః । అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగ
మః । ఖచి హ్రస్వ ఇతి ధారేర్హ్రస్వశ్చ హేరంబస్యేదం హైరంబం వైనా
యకం + తస్యేదమిత్యణ్ । అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషునవి
ద్యతేఽపేక్షా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజనీయా
న్తరనిరపేక్షమిత్యర్థః । ఇదం క్రియావిశేషణం । యద్వాంఘ్రిద్వయవిశే
షణం । తథా సహకార్యంతరమనపేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవక
జనాభీప్సితదానసమర్థమిత్యర్థః । నితరాం అతిశయేన + కిమేత్తిఙ
వ్యయాదిత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః । నః అస్మాకం । లక్ష్మీం అశేషాభిలషితా
ర్థసంపత్తిం తనోతు కరోతు సంపాదయత్విత్యర్థః । తనోతేః + ఆ
శిషి లిఙ్లోటావిత్యాశిరర్థే లోట్ ॥ ని ॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీ

రఘుధురంధరంనః ॥ ౧ ॥ ఉచ్చైర్గతిర్జగతిసిద్ధ్యతిధర్మతశ్చేత్తస్య ప్రమా

శ్చ యదితి కథ్యతే ఇతి శాశ్వతః ॥ అత్రాశీరలంకారః * ఆశీర్నామాభిలషితవస్తునశ్శాసనం మతమితిలక్షణాత్ । అయంచోక్త్యోపమా రూపకవిశేషాభ్యాం తిలతండులవత్పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే । తథా నితరామితతరేత్యాదివ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాంచ కేవలానామసకృదావృత్త్యావృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః ॥ తదుక్తంవిద్యానాథేన * ఏకద్విప్రభృతీనాంతు వ్యంజనానాంయదాభవేత్ । పునరుక్తిరసౌనామవృత్త్యనుప్రాస ఇష్యతే ఇతి ॥ అయమేవాలంకారః ప్రాయశోభోజరాజోక్త్యనుసంధేయః । విశేషంతువక్ష్యామః । ఆదౌద్యుదేవతాకస్యాంత్యలఘోస్తగణస్యప్రయోగాచ్ఛుభఫలాభస్సూచ్యతే ॥ తదుక్తం * తోద్యౌరంత్యలఘుశ్శుభ ఇతి లకారస్య భూదేవతాకత్వాద్విజప్రచయగమనసిద్ధిః । ప్రాయేణాత్ర ద్రాక్షాపాకః * ద్రాక్షాపాకస్సకథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రసః ఇతిలక్షణాత్ । ఏతదాదిశ్లోకపంచకం వసంతతిలకావృత్తం * ఉక్తా వసంతతిలకా తభజాజగౌగః ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్ ॥ ❋❋❋❋❋ ॥ ౧ ॥

ఇదానీం తావన్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతానిచ శాస్త్రాణి ప్రథంతఇత్యాది భగవద్భాష్యకారవచనప్రామాణ్యేన శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రాహ్మణనమస్కారరూపం మంగళం నిబధ్నాతి ॥ ఉచ్చైరితి ॥ జగతి జగత్స్విత్యర్థః । ఉచ్చైరున్నతా గతిర్గంతవ్యదేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థానమిత్యర్థః ॥ ని ॥ దేశేప్రాప్యే గతిరితి వైజయంతీ ॥ ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యాస్తసిల్ । సిద్ధ్యతిచేత్ నిష్పన్నా భవతియది । సిద్ధ్యతీతిపదం సర్వత్రసంబధ్యతే । తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసాధనత్వజ్ఞానమితి యావత్ । ప్రమాకరణం ప్రమాణమిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్రమేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికైరుపవర్ణితత్వాత్ । కృతకేతరైరకృత్రిమైః వచనైః జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామోయజేతేత్యాదివేదవాక్యైః అపి

చవచనైఃకృతకతరైశ్చేత్ ।తేషాం ప్రకాశనదశాచమహీసురైశ్చేత్తానం
తరేణ నిపతేత్ప్వనమత్ప్రణామః ॥ ౭ ॥ గద్యానుబంధరసమిశ్రితపద్య

ద్భృతిచేత్ * నను అస్యమహతోభూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదో యజు
ర్వేదస్సామవేదఇత్యాదివాక్యాద్వేదానాముత్పత్తిశ్రవణాత్కథమకృతక
త్వమితిచేత్ *అనాదినిధనానిత్యావాగుత్సృష్టాస్వయంభువా । అదౌ వే
దమయీవిద్యా యతస్సర్వాః ప్రవర్తితాః ఇతిస్మృతేరకృత్రిమత్వావగమా
త్ । ఋచస్సామానిజజ్ఞిరేఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావఏవ జ
నేరర్థః + ఏతత్ శాస్త్రయోనిత్వాదితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావస
రే తత్రభవద్భిర్భాష్యకృద్భిస్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయమి
త్యలమత్రశాస్త్రవిచారేణ । తేషామకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా
పాఠతోర్థతశ్చస్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురైర్బ్రాహ్మణైరిత్యర్థః
॥ ౬ ॥ ఆశ్రమోస్త్రీద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాఇత్యమరః । తానం
తరేణ తాన్మహీసురాన్వినా + అంతరాంతరేణ యుక్తేఇతిద్వితీయా ॥
మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్రవా । నిపతేత్ప్రవర్తేత।
ఉత్తరక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతూనాం వేదవిదామేవ బ్రాహ్మణానాం
నమస్కార్యత్వాత్తేషామేవాయంనమస్కారోవిధేయఇత్యర్థః ।తథా
చశ్రుతిః * తస్మాద్బ్రాహ్మణేభ్యోవేదవిద్భ్యోదివేదివేనమస్కుర్యాది
తి । తతో బ్రాహ్మణాఏవ నమస్కార్యాఇష్టదేవతాశ్చ । తదుక్తం భగవ
తాశ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * దైవాధీనంజగత్సర్వం మంత్రాధీనంతుదై
వతం । తన్మంత్రంబ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణోమమదేవతేమితి ॥ అత్రో
త్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వం ప్రతివిశేషణత్వాదేకావళ్యలంకారః । తదు
క్తమేకావళ్యాం*యత్రవిశేషణభావితపూర్వంపూర్వం ప్రతిక్రమేణైవ।
భవతిపరంపరమేషాలంకృతిరేకావళీకథితేతి ॥ ॥ ౭ ॥
ఇదానీం స్వచికీర్షితనిబంధస్య స్వరూపనిరూపణద్వారా సహృదయా
నాం ప్రరోచనాముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజరసనాయాః ప్రవృ

సూక్తిర్హృద్యాహి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః । తస్మాద్దధాతు కవిమార్గ
(విదాం)జుషాం) సుఖాయ చమ్పూప్రబన్ధరచనాం రసనా మదీయా ॥ ౩॥
వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశైః తృప్తిం కరోమి కథమప్యధునా బుధా

త్రిమాశాస్తే ॥ గద్యేతి ॥ గద్యాన్యపాదబద్ధాని ॥ తదుక్తం * అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదమితి ॥ గద్యానామనుబన్ధేనానుషంగేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం సమ్యగ్రచనా ॥ ని ॥ ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాదివాద్యశిల్పేన ॥ ని ॥ కలా శిల్పే వివృద్ధౌ చేతి వైజయన్తీ ॥ కలితా మిశ్రితా గీతిః గానవిద్యేవ హృద్యా మనోజ్ఞా హి । సహృదయహృదయాహ్లాదినీ ఖల్విత్యర్థః । తస్మాద్గద్యపద్యమిశ్రితప్రబన్ధస్య సర్వానందకరత్వాద్ధేతోః । కవయః ప్రౌఢసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనపరయా రచనయా వర్ణయన్తీతి కవయః । తన్మార్గజుషాం తద్వర్త్మానువర్తినాం కవితారసాభిజ్ఞానామిత్యర్థః । సుఖాయ హృదయానురంజనార్థం । మమేయం మదీయా + వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః । రసనా జిహ్వా । చమ్పూప్రబన్ధరచనాం * గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చమ్పూరిత్యభిధీయతే ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చమ్పూప్రబన్ధః । తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాతు । విశిష్టప్రబన్ధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవర్తతామిత్యర్థః ॥ చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం కరోమీతి తాత్పర్యం ॥ అత్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలంకారః * స్వతస్సిద్ధేనభిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః । సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోపమేతి లక్షణాత్ ॥ స చ శబ్దానుప్రాసేన చ సంసృజ్యతే ॥ ౩ ॥ **

నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ సకలజనసంతృప్తిజననే అత్ర పునః కోయం నూతనప్రబన్ధనిర్మాణప్రయాస ఇత్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి ॥ వాల్మీకీతి ॥ వల్మీ

నాం । గంగాజలైర్భువిభగీరథయత్న(కృష్టైః)లబ్ధైః) కింతర్పణంనవిదధాతి
జనఃపితౄణాం ॥ ౪ ॥ వాచంనిశమ్యభగవాననథనారదస్య ప్రాచేతసఃప్ర

కస్యాపత్యంవాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్తే ॥ అథాబ్రవీన్మహా
తేజాబ్రహ్మాలోకపితామహః । వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరి
త్యసౌఇతి + అతఇఞితిఞ్ । తేనగీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవకీ
ర్తిలేశాః । పుమాన్ గౌరివతివిగ్రహమాత్రం । పుంగవః శ్రేష్ఠః ॥ ౩ ॥
శ్రేష్ఠోక్షాణౌతుపుంగవావితివైజయంతీ + గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంత
ష్టచ్ ॥ రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానక్షాత్రాదిగుణసము
ద్భవాయాస్సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాఃలైః । బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శ
తకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితే
న శ్రీరామాయణేన కియత్ఏవ వర్ణితత్వాత్కీర్తిలేశైరిత్యుక్తమిత్యవగం
తవ్యం ॥ అధునా ఇదానీం కథమపి మహతాయత్నేన చంపూప్రబంధని
ర్మాణరూపేణేత్యర్థః ॥ ౩ ॥ జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథమవ్య
యం । కథమాదితథాప్యంతం యత్నగౌరవబాఢయోరిత్యుత్పలమాలాయాం
బుధానాం తజ్జ్ఞానాం ॥ ౩ ॥ జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధాఇతిక్షీరస్వామీ ॥
తృప్తిం సంతుష్టిం కరోమి । అత్రదృష్టాంతమాహ ॥ భువి భూలోకే భ
గీరథేన రాజ్ఞాయత్నకృష్టైఃప్రయత్నేనానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేష
ణసమయే కపిలకోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్యప్రా
పణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతరప్రయత్నేన వియన్మార్గాద్భువంప్రా
పితైరిత్యర్థః । భగీరథప్రయత్నఉత్తరత్రవక్ష్యతే । గంగాజలైర్గంగా
కేసీసలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేనసం
తృప్తిం నవిదధాతి నకరోతికిం ॥కరోత్యేవేత్యర్థః । అతోహమప్యేవం
కరోమీతిభావః ॥ అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః * యత్రవాక్య
ద్వయేబింబప్రతిబింబతయోచ్యతే ॥ సామాన్యధర్మోవాక్యజ్ఞైస్సదృష్టాం
తోనిగద్యతేఇతిలక్షణాత్ ॥ ౪ ॥ — ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణయోగ్య

వచసాం ప్రథమః కవీనాం । మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షిః సే

తాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి ॥ వాచమితి ॥ ప్రవచసాం ప్ర
గల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవికులగురురి
త్యర్థః । సః ప్రసిద్ధః ॥ అత్ర నయచ్ఛబ్దాపేక్షా ॥ తదుక్తం కావ్యప్రకా
శే * ప్రక్రాన్త ప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయస్తచ్ఛబ్దః యదుపాదా
నం నాపేక్షతే ఇతి । ఉశబ్ద ఉత్కర్షార్థకః అవ్యయానామనేకార్థత్వా
త్ ॥ భగవాన్ * ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానామాగతిం గతిం । వేత్తి
విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవానితీత్యుక్తలక్షణః ॥ ప్రచేతసో వరు
ణస్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః ÷ తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ ని ॥ ప్రాచేత
సస్త్వాదికవిస్స్యాన్మైత్రావరుణిశ్చ సః । వాల్మీకిశ్చేతి నిఘంటుః ॥ నరమం
తేశరీరేంద్రియవిషయోపనీతయా వివిధవేదనయేతి నరాః జీవాః తేషాం
సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనే
తి నారదః ॥ తదుక్తం నారదీయే * గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోక
భయాపహాం । నారవో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమః ఇతి॥ అథవా
* నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః ఇతి నారదీయవచనాన్నరః
పరమాత్మా । తస్య సంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం । తద్దదాతి ఉ
పదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః । తేనాస్య శ్రద్ధే
యవచనత్వముక్తమిత్యవధేయం । తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగ
తస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచం నిశమ్య కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే ఇ
త్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా * మునేవక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా త్రై
ర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః ఇత్యాదిసంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం
కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా । గురుముఖాచ్ఛ్రోతవ్యమితిన్యాయేన సకల
లోకగురోర్నారదస్య ముఖాచ్ఛ్రవణవిధేర్విహితత్వాదితి భావః *నిశా
మ్యతీతి శ్రవణే తథానిశమయత్యపి ఇతి భట్టమల్లః ॥ తత్ర నిశామ్యతేరిదం
రూపం । అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్ ॥ అత ఏవాహ వామనః ॥ నిశమ్య

వ్యాం పుణ్యామవాపతమసాంతమసాంనిహంత్రీం॥౫॥ ౫ ॥ తత్రకంచన క్రౌంచమిథునాదేకం పంచశరవిద్ధమపి వ్యాధేనానువిద్ధం నిధ్యాయ

నిశమయ్యేశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాత్ ॥ నను * ఉత్సంగాన్నారదో౽జజ్ఞే దక్షోంగుష్ఠాత్స్వయంభువఇతిభాగవతప్రసిద్ధంహి నారదస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం ॥ తథాచ * వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మావాణీవాక్తస్యరూపిణీ । చకార రామచరితం పావనంచరితవ్రతఇతిస్కాందే పార్వతీంప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వాద్బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్య రచయితుముక్తవతఃపరమకారుణికస్య బ్రహ్మణఏవ భూమ్యాం స్వాంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వాదస్య ప్రష్టృత్వం నారదస్యోపదేష్టృత్వంచ కథముపయుజ్యతఇతిచేన్న ॥ మానుషలోకేరూపాంతరేణావతీర్ణస్యతస్యసంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థముపయుక్తత్వాదిత్యలమతిప్రపంచేన॥మధ్యేభవో మాధ్యందినః మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చస్యాదితివ్యాసకారః । మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్దఏవ ఉత్సాదిషుపఠితఇత్యన్యే । తథాచ + ఉత్సాదిభ్యో౽ఞిత్యఞ్ మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తుమిత్యర్థః । మహర్షిభిఃఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థమాశ్రయితుంయోగ్యాం మహర్షిలక్షణంతు * తపశ్శౌచపరాదాంతాస్సత్యవాచో బహుశ్రుతాః । వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞాఋషయఃపరికీర్తితాఇతి ॥ పుతః పుణ్యాం పావనీం అతఏవ తమసామజ్ఞానానాం నిహంత్రీం వినాశినీం స్వసేవాతత్పరాణాం అశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీమిత్యర్థః । తమసాంతన్నామకనదీంప్రాప లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః । అత్రతమసాం తమసామితి వ్యంజనత్రయస్యావృత్త్యావృత్త్యనుప్రాసశ్శబ్దాలంకారః ॥ లక్షణంతూక్తం * వాచంనిశమ్యభగవానథేతినారాయణాదివ్యాఖ్యాతృదభిమతః పాఠః ॥ ౫ ॥ — ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తమసాతీరే పంచశరాయ

తో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేర్వదనారవిందాచ్ఛందో మయీ కా

స్యతేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధః-ప్రహృతం, కామమోహితమితియావ
త్ ॥ ని ॥ కామః పంచశరస్స్మరఇత్యమరః ॥పంచభిస్శరైర్విద్ధమితి గమ్య
తె ॥ పంచశరశరవిద్ధమితిపాఠేన కాప్యనుపపత్తిః ॥ ని ॥ అరవిందమ
శోకంచ చూతంచనవమల్లికా । నీలోత్పలంచపంచైతే పంచబాణస్య సా
యకాఇత్యమరః ॥ తథాభూతమపి వ్యాధేన-లుబ్ధకేన,నిషాదేనేతి యావ
త్ ॥ని ॥ వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చసఇత్యమరః ॥ అ
ను పశ్చాత్, విద్ధం-సంప్రహృతం, శోచ్యతరమిత్యర్థః + వ్యధతాడ
నేఇతిధాతోః కర్మణిక్తః సంప్రసారణంచ ॥ క్రౌంచమిథునాత్ -క్రౌంచీ
చక్రౌంచశ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషౌ ॥ ని ॥ కుఙ్ క్రౌంచోథబకః కహ్వ
ఇత్యమరః+ పుమాంస్త్రియేత్యేకశేషః । తయోర్మిథునాత్ -ద్వంద్వా
త్, తద్యుగళాదిత్యర్థః । నిర్ధారణేపంచమీ ॥ని ॥ స్త్రీపుంసౌమిథు
నంద్వంద్వమిత్యమరః ॥ కంచన ఏకంపుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః ॥
నిర్వర్ణనంతునిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ అతఏవ బద్ధా
నుకంపస్య-ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ-కరుణా ముదితా ఉపేక్షాచేతిచత
సృణాం మహచ్చిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వా
దితిభావః ॥ ని ॥ కృపాదయానుకంపాస్యాదిత్యమరః ॥ భగవతో వాల్మీకేః
పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం। వదనమరవిందమివేత్యుపమితిసమాసః। నతు వ
దనమేవారవిందమితి రూపకసమాసః ॥ తథాసత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యే
న తస్మాత్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్ ॥ ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందో
నిబద్ధా ద్వాత్రింశదక్షరానుష్టుబితిఛాందసాః+ ఛందశ్శబ్దాత్తాద్రూప్యే
మయట్ । టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ ॥ కాచిదపూర్వా ఏవంవక్ష్యమాణ
ప్రకారా సరస్వతీవాక్ నిస్ససార-నిజప్రయత్నంవినైవనిర్జగామ,ని॥
గీర్వాగ్వాణీసరస్వతీత్యమరః ॥ నిస్సృపూర్వకాత్ సృగతావితిధాతోర్లి

చిదేవం నిస్ససార సరస్వతీ ॥ ౬ ॥ వ ॥ మానిషాద ప్రతిష్ఠాంత్వమగమశ్శా
శ్వతీస్సమాః । యత్క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితం ॥ ౭ ॥

॥ ౬ ॥ తామేవ సరస్వతీమాహ ॥ మానిషాదేతి ॥ హే నిషాద, త్వం శా
శ్వతీః సమాః-అనంతసంవత్సరాన్ ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరోబ్దో హాయ
నోస్త్రీశరత్సమా ఇత్యమరః ॥ అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ ప్రతిష్ఠాం
స్థితిం మాగమః-మాప్రాప్నుహి, క్షిప్రమేవ మరేత్యర్థః + గమేలుఙ
జీపుష్కాదిత్వాత్ చ్లేరఙాదేశః నమాఙ్యోగ ఇత్యడాగమ ప్రతిషేధే వక్త
వ్యేపి ఆర్షత్వాత్తత్ప్రతిషేధాభావః ॥ యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాదేకం
కామమోహితం-క్రీడాతత్పరం, అవధీః-హతవానసి,+హంతేర్లుఙిహ
నో వధాదేశః॥ అయం శాపత్వేన ప్రవృత్తః శ్లోకః వాల్మీకి మహర్షేరీశ్వరా
నుగ్రహేణ కృత్స్న కావ్యార్థ సంగ్రహరూపేణనిష్పన్నః సంగ్రహశ్చా
యం మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివా
స శ్రీరామ త్వం శాశ్వతీః సమాః-చిరకాలం, ప్రతిష్ఠామగమః అఖండితై
శ్వర్యానందసంపన్నో విజయీ భవేత్యర్థః॥ యద్యతః కారణాత్ క్రౌంచ
మిథునాత్ క్రుంచ గతికౌటిల్యాల్పీభావయోరితి ధాతోః రదిక్రుంచా రాక్ష
సీ కేకసే, తస్యా అపత్యం క్రౌంచో రాక్షసః రావణః + తస్యా పత్యమిత్యణ్
తస్యపత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేకశేషః । తయోర్మి
థునాదేకం కామమోహితం లోకవిద్విష్టకర్తారం రావణమవధీః । ఏతే
న మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూప శ్రీ
రామస్య రణరూపం మంగళం కావ్యాదావవశ్యకర్తవ్యమాశీర్వచనరూపం
కృతమిత్యవగంతవ్యం । ఇత్యేవం సరస్వతీ నిస్ససారేతి పూర్వేణ సంబంధః॥
శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టుభం వృత్తం * పంచమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్వి
చతుర్థయోః । గురుషష్ఠం చ సర్వేషామేతచ్ఛ్లోకస్య లక్షణమితి వచనాత్
* మానిషాద ప్రతిష్ఠాంత్వమగమ ఇత్యత్ర ప్రతిష్ఠాం తు అమ-గమ ఇతిచ్ఛే
దః । న విద్యతే మాయస్యేతి విగ్రహః తస్య సంబుద్ధిః హే అమ నిర్మాయ ఇ

౫ ॥ తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్రమముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ ॥ ౬ ॥ ప ॥ వాణీవిలాసమపరత్రకృతోపలంభమమ్భోజభూరసహమాన ఇవావిరాసీత్ । ఆభాతి యత్కృతిరనేకవిధప్రపంచవ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధకపింఛికేవ నారాయణీయే ॥ ౭ ॥ — ॥ తదన్వితి ॥ తదను మానిషాదేత్యాది ఛందోనిబద్ధవాక్చిస్స్ఫురణానంతరం భగవతి-పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం -మధ్యాహ్నకాలోచితం, ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః ॥ కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాదికర్మ, నిర్వర్త్య-కృత్వా, స్వాశ్రమం-స్వనికేతనం, పర్ణశాలాం ప్రతి, గతవతి-ప్రవిష్టవతి సతి, ౮ ॥ — ॥ తతః కిం ప్రవృత్తమిత్యత ఆహ ॥ వాణీతి ॥ అమ్భోజం-నారాయణనాభీకమలం, తత్ర భవతీత్యంభోజభూః-బ్రహ్మా, * తముక్తం భాగవతే * యస్యాంభిజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మావిరాసీద్యత ఏష లోక ఇతి అన్యేభ్యోపి దృశ్యత ఇతి క్విప్ । అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతోపలంభం-విహితానుషంగం, తత్రోపలభ్యమానమిత్యర్థః * వాణ్యాః మానిషాదేత్యాదివాచః సరస్వతీదేవ్యాశ్చేతి గమ్యతే। విలాసం-లీలాం అసహమానః, అమృష్యమాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదురభూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం కోవాసహేతేతి భావః । వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షేర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంతరజనితశోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతో నారదప్రోక్తమేవార్థం పునః స్వయమప్యుపదేష్టుం తత్సమక్షం ప్రత్యక్షోభూదితి తాత్పర్యం ॥ యుక్తం చైతదిత్యాహ ॥ ఆభాతీతి ॥ యత్కృతిః-యస్య అమ్భోజభువః కృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః స ఇతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తః ॥ యః ఇంద్రజాలవిధిః * అదేశకాలాపరోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః। మంత్రౌషధాదిభిస్సోయమైంద్రజాలవిధిస్స్మృత ఇత్యుక్తలక్షణః ॥ తస్య సాధకపింఛికేవ-నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ, ఆభాతి-ప్రకాశతే, అతఏవ తద్వ్య

జాలవిధిసాధకపింఛికేవ ॥ ౯ ॥ ౫ ॥ తతఃపరమహర్షేణ మహర్షిణా
విధివదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేపి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం
కిల భవంతమేవోపతిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రు

తం క్రౌంచఘాతినం తద్దర్శనేన మహర్షేరపి శోకోత్పాదనంతదపనో
దార్థం స్వస్యావిర్భావశ్చేతి భావః।పింఛికేత్యత్రపింఛైవపింఛికా+స్వా
ర్థేకప్ప్రత్యయః॥కాత్పూర్వస్యేకారాదేశఃయద్యపి॥ ని॥పింఛబర్హేన
పుంసకేఇత్యమరః॥తథాపిఆబన్తాయంపింఛాశబ్దోనిఘంట్వంతరేమృగ్యః
అథవామహాకవిప్రయోగదర్శనాత్సమాధేయం * యథాక్రౌంకృష్ణకణ్ఠా
స్ఫురత్తవేమంగళే*నవశిఖిపింఛాలాంఛితమితి॥ తథాజ్ఞానవాసిష్ఠేశాంబరీ
కోపాఖ్యానే* ఇత్యుక్త్వాపింఛికాలేనభ్రామితా ప్రసభంతదా। నానా
విరచనాబీజంమాయేవపరమాత్మనేతిరత్నావళ్యాంపింఛికాహస్తైనైంద్రజా
లికేనేతి।జైనగ్రంథేచ।ఉత్సార్యపింఛయాజీవాన్విన్యసేచ్చరణంవ్రతీతి।నిరం
కుశాఃఖలుకవయః సాంప్రతథీనాఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పూర్వవా
క్యవాణ్యోరావ్యప్రతీయమానయోఃశ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూ
లాతిశయోక్తిర్నిర్వ్యూఢా । అసహమానఇతి జాతిస్వభావోత్ప్రేక్షా। ఉ
త్తరవాక్యేతు ప్రపంచేవ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్యఇంద్రజాలత్వా
రోపణాదపహ్నవాలంకారః*ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్ను
తిరితిసర్వస్వసూత్రం ॥ తదుజ్జీవితాచేయం పింఛికేవేత్యుపమా।సాచోక్తో
త్ప్రేక్షయా పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ల
క్షణంతూక్తం ॥ ౯ ॥ తతఇతి ॥ తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహర్షే
ణ పితామహోయమేవంభూతే మయిదయయాఆవిరభూదహోకృతార్థ
తేతి పరమానందభరితేనేత్యర్థః ॥ మహర్షిణా * ఊర్ధ్వరేతాస్తప
స్యుగ్రోనియతాశీచసంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధోభ
వేదృషిః ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విధివత్ -
విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః ॥ అభ్యర్చితః-అర్ఘ్యపాద్యాసనా
దిభిః పూజితః, పరమేష్ఠానేతిస [illegible] పరమేష్ఠీ బ్రహ్మలోకకర్తా+ పరమే

తు వ్యాక్రియతామితి వ్యాహృత్యాంతరధాత్ ॥ ౧౦ —॥ వ ॥ అథసరసిజ
యోనేరాజ్ఞయా రామవృత్తం కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్యా ప్రతీచ్యా।
శుభమతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం మధుమయఫణితీనాం మా

కి ఏతి ఇని ప్రత్యయః కిత్ ఔణాదికః ॥ తత్పురుషే కృతి బహులమితి సప్త
మ్యా అలుక్ అంబాంబేత్యాదినా షత్వం మధ్యమలోకే-భూలోకేపి, లోకత్రి
యపక్షేపి అస్య మధ్యమత్వాదితి భావః అపిశబ్దో లోకాంతరవ్యాఖ్యాతిం ద్యో
తయతి। స్వవృత్తం-నిజచరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం కిలేత్యలీకే.
వస్తుతస్తు మచ్ఛందాదేవేతి భావః। భవంతం-త్వామేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః తత్రైవ యోగ్యత్వాదితి భావః॥ ఏవకారోఽయం భారత్యా వా సంబధ్య
తే। ఉపతిష్ఠమానయా అనువర్తమానయా అనయా భవన్ముఖాన్నిర్గతయా భార
త్యా మానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యా ఈదృశైరేవ శ్లోకైరిత్యర్థః। రామచరితం
శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్య యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతక్ర
మానతిక్రమణేనైవేత్యర్థః ॥ ని ॥ యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వవీప్సాస్వా
ర్థానతిక్రమ ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ వ్యాక్రియతాం-వ్యాఖ్యాయతామిత్యేవం
వ్యాహృత్య ఉక్త్వా ఉపదిశ్య ॥ ని ॥ వ్యాహార ఉక్తిర్లపితం ఇత్యమరః ॥ అం
తరధాత్-అదృశ్యోఽభూత్, అత్రేదం రామాయణబాలకాండవచనం * మ
చ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ॥ రామస్య చరితం కృత్స్నం
కురు త్వమృషిసత్తమేత్యారభ్య ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాం
తరధీయతేత్యంతం ॥ ౧౧ ॥ — ॥ అథేతి ॥ అథ బ్రహ్మతిరోధానానంత
రం ॥ ని ॥ మంగళానంతరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథేత్యమ
రః ॥ మధుమయ్యః-అమృతస్రావిణ్యః, తాసాం ఫణితీనాం సాలంకారో
ల్లసితశబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర + స్త్రియాః పుం
వదిత్యాదినా పుంవద్భావః ॥ మార్గం పద్ధతిం దర్శయతీతి తాచ్ఛీల్యేన కవీ
నామితి మార్గదర్శీ సకలకవికులగురురిత్యర్థః + దృశేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీ
ల్యే ణినిః మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః * తద్యోగసమానతపస్త్వానా

గదర్శీ మహర్షిః ॥ ౧౧ ॥ ౫ ॥ ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుంకస్సమర్థ
ఇతి చింతాముపగతవతి భగవతి వాల్మీకౌ ॥ ౧౨ ॥ ౬ ॥ ఉపాగతౌ మిళితపర

యాథాతథ్యాభిధాయినః। వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా ఇ
త్యుక్తలక్షణఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః ॥ సరసిజం యోనిః కారణం యస్య తస్య
బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాక్రియతామిత్యేవం రూపనియో
గేన హేతునా రామవృత్తం-శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్య-దృష్ట్వా, యో
గదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం + ఫలేలుక్ కరే-హస్తే, యద్బదరం
తేనసమానం తత్తుల్యమిత్యర్థః ఉపమా క్రియావిశేషణంవా నిశ్శేషమి
త్యర్థః । ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్తౄణాం-శ్రోతౄణాంచ,కల్యా
ణకరం స్వాదుపాఠతోగానతశ్చ మధురం ॥ ౫ ॥ త్రిష్విష్టమధురౌ స్వా
దూ ఇత్యమరః ॥ రామస్య అయనం-స్థానం, వర్ణకత్వేనేత్యర్థః సం
జ్ఞా రామాయణమిత్యాఖ్యాయస్య తత్తథోక్తం + పూర్వపదాత్సంజ్ఞా
యామగ ఇతిణత్వం ఉత్తరాయణవత్ కావ్యం-ప్రబంధమతనుత-అకరో
త్, కవయతే వర్ణయత ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం+బ్రాహ్మణాదిత్వాత్
ష్యఞ్ ॥ తస్య పంకజాదివమూఢత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనా
త్మకమేవ నతుకర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్ * తథాచ శ్రీరా
మాయణే * తతఃపశ్యతిధర్మాత్మా తత్సర్వంయోగమాస్థితః । పురాయత్త
త్రనిర్వృత్తం పాణావామలకం యథేత్యారభ్య రఘువంశస్యచరితం చకా
ర భగవానృషిరిత్యంతం ॥ మాలినీవృత్తం ॥ *ననమయయయుతేయం మా
లినీ భోగిలోకైరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౧ ॥ — ॥ తదనంతరవృత్తాంతమాహ ॥
ఏనమితి ॥ వాల్మీకావేనం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్యమేతత్కావ్యం
ప్రయోక్తుమధ్యాపయితుం పఠితుంవా కః పుమాన్ సమర్థోధికారీత్యేవం
రూపాం చింతాం పర్యాలోచనముపగతవతిసతి ॥ ౧౨ ॥ — ॥ తతః కింజా
తమిత్యత ఆహ ॥ ఉపాగతావితి ॥ మిళితా-సంగతా, "పరస్పరోపమా-అ
న్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళితావత్పరస్పరతుల్యరూపావిత్యర్థః॥

స్వరోపమౌ బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ । విచక్షణౌ వివిధనరే
న్ద్రలక్షణౌ కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ ॥ ౧౩ ॥ × ॥ ఏతౌ మునిః పరి

బహుశ్రుతౌ-వేదవేదాంగాదిసకలవిద్యావిశారదౌ, ని ॥ శాస్త్రశ్రవణ
యోః శ్రుతమితి విశ్వః ॥ శ్రుతిమధురేణ-శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రు
త్యారబ్ధానురణనలక్షణేనాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః ॥
స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే * శ్రుత్యనంతరభావీయశ్శబ్దోనురణ
నాత్మకః । రసాద్రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యత ఇతి ॥ విచక్షణావితి
విచక్షణౌ-విద్వాంసౌ, × కర్తరి ల్యుడితి న్యాసకారః ॥ అనయోః ప్రతి
షేధో వక్తవ్య ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః ॥ వివిధాని-బహుప్రకారా
ణి, నరేంద్రలక్షణాని-ఆజానుబాహుత్వాదిరాజచిహ్నాని యయోస్తౌ మహా
రాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచకరాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః ॥ కు
శోలవశ్చేతి నామనీ ధారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశైర్లవైశ్చ గ
ర్భక్లేదమార్జనాత్ కుశలవావిత్యన్వర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః ॥ ఉక్తంచ కాళి
దాసేన * సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా । కవిః కుశల
వావేవ చకార కిల నామత ఇతి ॥ కుశీలవౌ గాయకౌ ॥ కుత్సితం శీలమస్యే
తి బహువ్రీహిః । కుత్సితం శీలం కుశీలం తదస్తీతి మతుబ్వా * పృషోదరాదిత్వా
త్సాధుః ॥ ఉపాగతౌ-చింతాసమకాలమేవ విశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలే
యౌ కుశలవౌ సమీపం ప్రాప్తావిత్యర్థః * అవ్యాక్షేపో భవిష్యంత్యాః
కార్యసిద్ధేర్హి లక్షణమితి భావః ॥ అత్రోదాత్తతా నామ గుణః ॥ తదుక్తం
విద్యానాథేన * శ్లాఘ్యైర్విశేషణైర్యోగో యత్ర సా స్యాదుదాత్తతేతి
* రుచిరావృత్తం ॥ చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగాః ఇతి లక్షణాత్ ॥
౧౩ ॥ —ఏతావితి ॥ మునిర్మననశీలో వాల్మీకిః ॥ మునిలక్షణంతు * నిర్వి
త్తస్సర్వతత్వజ్ఞః కామక్రోధవివర్జితః । ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతస్తు
ల్యమృత్కాంచనో మునిరితి ॥ ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య-శిష్యత్వేన పరి
గృహ్య, స్వాం-స్వకీయాం, ని ॥ స్వోపజ్ఞాతామాత్మనిస్సృతాంత్రిష్టుభియో

గృహ్య స్వాంకృతిమపాఠయత్ ॥ ౧౪ ॥ తౌ పునరిత స్తతో గాయమానౌ
దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః స్వభవనమానీయ భ్రాతృభిః పరివృతో
నిజంచరితం గాతుమన్వయుఙ్క్త ॥ * ॥ తతశ్చ ॥ ౧౫ ॥ ప ॥ ఛందోమ
యీనాంనిలయస్యవాచామంతేవసంతౌ మునిపుంగవస్య। ఏతౌ కుమారౌ

స్వో(స్త్రీ)య్యాంధన ఇత్యమరః ॥ కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం అపాఠయదధ్యాపయామాస ॥ * పఠేర్ణ్యన్తాల్లుఙ్ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం ॥ ౧౪ ॥ — తావితి ॥ ఇత స్తత స్తత్రతత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః ॥ గాయమానౌ-గానేనైవ శ్రీరామాయణంపఠంతౌ, కుశలవాకర్మ ॥ పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే ॥ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః-రూపగానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, స్వభవనం-నిజమందిరమానీయ-భృత్యైః ప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః-లక్ష్మణాదిభిః, పరివృతః-పరివేష్టితః, నిజంచరితం-స్వచరిత్రం, గాతుం-గానేనపఠనంకర్తుం, అన్వయుఙ్క్త-అపృచ్ఛత్, ప్రబంధమేనం పఠతమితి నియోజితవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రశ్నానుయోగః పృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ తత ఇతి ॥ * తతః అనుయోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే ॥ ౧౫ ॥ — ఛందోమయీనామితి ॥ ఛందోమయీనామనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతనస్యేత్యర్థః ॥ని॥ ఛందః పద్యేచ వేదేచేతి విశ్వః + ఛందశ్శబ్దాన్మయటి జీప్ ॥ మునిపుంగవస్య-మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతౌ-అంతేవాసినౌ శిష్యౌ ॥ ఏతేన అనయోరఖండితవచనత్వంసూచ్యతే ॥ ని ॥ ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్య ఇత్యమరః ॥ ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయౌ-కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం-శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం రూపదేశానుసారేణైవేత్యర్థః । గాతుం-గానేనపఠితుం, ఉపాక్రమేతాముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోయమనుయోగంసముచ్చినోతి । ఏతేన ప్రశ్నానంతరమేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగానయోరనయోశ్శ్రీరామస్యచాన్యోన్యస్యం దైవవశాత్స్వయమేవాత్మనా

రఘువీరవృత్తంయథాక్రమంగాతుముపాక్రమేతామ్ ॥ ౧౬ ॥ అస్తి ప్రశస్తా
జనలోచనానామానందసందాయిషు కోసలేషు । ఆజ్ఞాసముత్సారితదాన
వానాం రాజ్ఞామయోధ్యేతిపురీరఘూణామ్ ॥ ౧౭ ॥ తామావసద్దశరథస్సు
రవందితేన సంక్రందనేనవిహితాసనసంవిభాగః । బృందారకారివిజయేసు

ప్రీతిరితిసూచ్యతే । ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణాదుపజాతివృత్తం ॥
* స్యాదింద్రవజ్రాయదితౌజగౌగః ॥ ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ ॥
అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌయదీయావుపజాతయస్తాః ॥ ఇతి కేదా
రేణోక్తత్వాత్ ॥ ౧౬ ॥ —— ॥ ఉపక్రమప్రకారమేవాహ ॥ అస్తీతి ॥
జనలోచనానామానందసందాయిషు-సమస్తవస్తుసమృద్ధతయా సకలజన
నయనానందకరేష్విత్యర్థః, కోసలేషూత్తరకోసలేషుజనపదేషు బహు
వచనాంతైవదేశవిశేషస్యసంజ్ఞా । ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞయైవసము
త్సారితా నిరస్తా దానవాయేషాంతేషాం చండశాసనానామిత్యర్థః । ర
ఘూణాం-రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపా
ణాంరఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తదపత్యేలక్షణా । రఘుశబ్దస్య జనపదవాచి
త్వాభావేన అతద్రాజత్వాద్బహుషులుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోస
లానాంరఘుసంజ్ఞామంగీకృత్య తద్రాజత్వాదిక్ష్వాకుశబ్దవద్బహుషు లుగి
త్యాహుః) రఘువంశ్యరాజసంబంధినీత్యర్థః । యోద్ధుమశక్యా అయో
ధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ-రాజధానీఅస్తి । ఇంద్రవజ్రావృత్తం॥ లక్షణం
తూక్తం ॥ * సంధాయిష్విత్యపిపాఠః ॥ ఉదాత్తోలంకారః ॥ ౧౭ ॥——
తామితి ॥ సురవందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన-ఇంద్రేణ, ని॥సం
క్రందనోదుశ్చ్యవనస్తురాషాణ్మేఘవాహనఇత్యమరః ॥ విహితఃఆసనసం
విభాగః యస్యసః-దత్తార్ధాసనః, ఇంద్రస్యాపి మాననీయఇత్యర్థః । త
థా బృందారకారిణాం-దానవానాం, విజయేసతి-దానవేషు విజితేషుస
త్స్విత్యర్థః । స్సురలోకే-స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషాత్సురైర్దీయమాన
తయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలాఏవమాల్యాని పారిజాతకుసుమ

రలోకలబ్ధమందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః ॥ ౧౮ ॥ × ॥ అథా

స్మిన్ననపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం క్రతుమశ్వమేధం

విధాతుం మంత్రిభిస్సహ మంత్రయమాణే దశరథే సుమంత్రః ప్రహృష్ట

మనా మహర్షేరంగదేశసంగతావగ్రహనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూ

నోరవశ్యమృశ్యశృంగస్య ప్రసాదాత్ప్రభవో భవితా కుమారాణామితిస

స్రజః తేషాం మధునా-పుష్పరసేన, వాసితా-సురభితా, వాసభూమి

ర్నివాసస్థానం యస్య స తథోక్తః॥ భూలోకేపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్య

ర్థః॥ ని॥ మధు మద్యే పుష్పరస ఇత్యమరః ॥ దశరథో నామ రాజా తామయో

ధ్యామావసత్-అధివసతిస్మ + ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతి కర్మత్వం తత్ర వర్త

మానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః పూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రా

జ్యశ్రియమనుబభూవేత్యర్థః । అనుప్రాసోలంకారః ॥ వసంతతిలకావృ

త్తం ॥ ౧౮ ॥ — ॥ అథేతి ॥ అథానంతరమస్మిన్దశరథే అనపత్యతయా-

అపుత్రకతయా, దూయమానం-పరితప్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్।

* నాపుత్రస్య హి లోకోస్తి తం సర్వే పశవో విదురితి ॥ అపుత్రస్య గతిర్నా

స్తీతి శ్రుతిస్మృతిభ్యామితి భావః + దూఙ్ పరితాప ఇతి ధాతోః కర్తరి శా

నచ్ ॥ అత ఏవ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయంత ఇతి పుత్రాస్తదర్థం పుత్ర

లాభార్థమిత్యర్థః + అర్థేన సహ నిత్యసమాసస్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా॥

అశ్వమేధం క్రతుం-అశ్వమేధయాగం విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభిస్సహ-

సచివైస్సాకం, మంత్రయమాణే-విచారయమాణే సతి, తదా సుమంత్రః

కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే-అంగరాష్ట్రే, సంగతః

ప్రాప్తః యోఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబంధః, + అవే గ్రహో వర్షప్రతిబంధ ఇ

త్యప్ ప్రత్యయః॥ ని॥ వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతే వగ్రాహావగ్రహౌ సమావిత్య

మరః॥ తస్య నిగ్రహే-నివర్తనే, శౌండస్య-దక్షస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ

స్యేత్యర్థః × సప్తమీ శౌండైరితి సమాసః॥ విభండకసూనోః-విభండకాఖ్య

మునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః మహర్షిలక్షణముక్తం॥ ప్రస్తా

సత్కుమారోదీరితం పురావృత్తమము ష్మైదశరథాయకథయామాస ॥ ౧౯

సోపి సుమంత్రవచనాచ్ఛాంతాధిశ్శాంతాకుటుంబినం సంబన్ధినమేనం మునిమానీయ వసిష్ఠాదిష్టమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి విధాయ త

దాదనుగ్రహాత్,*ప్రభావాదితిపాఠేసామర్థ్యాత్ అవశ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం x. ఋూ. టోరప్ భవితా-భవిష్యతి, అనద్యతనేలుట్ దశరథఇతిశేషః ॥ ఇత్యేవం సనత్కుమారేణ పరాపరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం-బ్రహ్మసభాయాంకథితం,పురావృత్తం-పూర్వవృత్తాంతమము ష్మైదశరథాయకథయామాస పూర్వమిక్ష్వాకుసారథ్యేన బ్రహ్మసభాంగతస్సుమంత్రస్తత్రభూలోకరాజప్రస్తావతత్పరైర్దేవైః పృష్టేన ససత్కుమారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథవృత్తాంతస్య మనసిస్థితత్వాత్తదానీమేతత్సర్వంనివేదయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౯ ॥ — సఇతి ॥ సః-దశరథోపి, సుమంత్రస్య, వచనాత్తథ్యవాక్యాద్ధేతోః శాంతః-శమంగతః, ఆధిః-పుత్రాభావజాతమనోవ్యథాయస్యసతథోక్తస్సన్ ॥ ౨ ॥ పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః శాంతానామ అంగదేశాధీశ్వరస్య రోమపాదనామ్నస్తనయా తయాకుటుంబినం-కుటుంబవంతం, శాంతాజానిమిత్యర్థః ॥ అవగ్రహనివారణానన్తరం పారితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వాదితిభావః ॥ అతఏవ సంబన్ధినం బన్ధుం రోమపాదస్య దశరథస్యచ స్నేహసంబన్ధరూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వాదితిభావః ॥ మునిం-మననశీలం, మునిలక్షణముక్తం ॥ ఋష్యశృంగమానీయ స్వయమేవేతి శేషః ॥ వసిష్ఠేన-నిజకులగురుణా, ఆదిష్టముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠితమితిపాఠే వసిష్ఠేనాధిష్ఠితం నియమితమశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి-సరయ్వాఖ్యనదీతీరే, ని ॥ కూలం రోధశ్చతీరంచేత్యమరః ॥ విధాయ-విధిబోధితక్రమేణకృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవనత్వశ్వమేధే॥నహికర్మణికర్మాంతరారంభఇతిశాస్త్రనిషేధాత్ । పుత్రాణాంమిషంపుత్రీయాం తాంపుత్రేష్టింపుత్రోత్పాదనహేతుమిత్యర్థః॥

త్రి పుత్రీయామిష్టిం విధివత్కర్తుమారభత॥౨౦॥ తదనుహవిరాహరణా
య ధరణ్యాం కృతావతరణాస్సర్వే గీర్వాణగణాశ్శతమఖప్రముఖాశ్చతు
ర్ముఖాయ దశముఖప్రతాపగ్రీష్మోష్మసంప్లోషణమావేద్య తేనసహ శరణ
మితి శార్ఙ్గధన్వానం మన్వానాః నానావిధప్రస్తుతస్తుతయః క్షీరాం

× వృద్ధాచ్ఛ ఇతిఛప్రత్యయః ఇష్టిం-యాగం, పుత్రీకామేష్టిం, విధివత్
విధ్యర్హం, యథాశాస్త్రమిత్యర్థః × తదర్హమితివతిప్రత్యయః ॥
కర్తుమారభత-ఉపాక్రమత ॥ ౨౦ ॥ —— తదన్వితి ॥ తదను-ఆరంభానంత
రం, హవిరాహరణాయ-హవిర్భాగానాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతర
ణాః-భువంప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖా-ఇంద్రాద్యాస్సర్వే, గీర్వా
ణగణాః-దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య,
ప్రతాపః-కోశదండజం తేజః, ని ॥ స ప్రభావః ప్రతాపశ్చ యత్తేజః కో
శదండజమిత్యమరః ॥ సఏవగ్రీష్మోష్మా-గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపస్తేన యత్సం
ప్లోషణం దాహః × ప్లుష దాహ ఇతి ధాతోర్ల్యుట్ ॥ తదావేద్య-విజ్ఞా
ప్య, తేనసహ-చతుర్ముఖేనసాకం, శృంగస్యవికారః శార్ఙ్గం ధనుర్యస్యతం
శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం, × ధనుషశ్చేత్యనజాదేశః బహువ్రీహి
త్వాత్ । శరణం-రక్షితారం, ని ॥ శరణం గృహరక్షిత్రోరిత్యమరః ॥ ఇతి
మన్వానాః-అవబుధ్యమానాః, శరణపదస్య కర్మత్వేపి నిపాతేనేతిశబ్దేనా
భిహితత్వాన్న ద్వితీయా ॥ తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్ ॥ యథా
హవామనః *నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయి
కత్వాదితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః తత్కాలోచితాః స్తుత
యః-స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః ॥ యద్వా నానావిధం యథా తథా
ప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యైః తే తథోక్తాస్సంతః క్షీరాంబురా
శిం-క్షీరార్ణవమాసేదుః శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధిశాయిత్వాత్తత్తీరం ప్రా
పురిత్యర్థః ॥ అంబురాశిశబ్దస్య రూఢ్యార్ణవపరత్వేనాకాంతశం
యోగాపేక్షయా రూఢిర్బలీయసీతి మీమాంసకాః ॥ ఏవముత్తరత్రాపి

ఖ్యరాశిమాసేదుః ॥ తత్ర ॥ ౨౧ ॥ — ప ॥ సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం లక్ష్మీవిద్యుల్లసితమతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం । వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం కారుణ్యాపం త్రిదశపరి

షద్వ్యం × షద్లవిశరణగత్యవసాదనేష్విత్తి ధాతోర్లిట్ ॥ ౨౧ ॥ — అ॥ అథ త్రిభిశ్శ్లోకైశ్శ్రీమహావిష్ణుం వర్ణయతి ॥ సంతాపఘ్నమిత్యాది ॥ సకలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజనితంచ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్నస్తం × హో హంతేరితికుత్వం శార్ఙ్గమేవచాపం ఇంద్రధనుస్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీరేవ విద్యుత్ సౌదామనీ తయాలసితం-లసంతం × కర్తరి క్తః మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే చకారేణ వర్తమానార్థత్వాత్ ॥ అతసీనామ క్షుమాపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః ॥ ని ॥ అతసీస్యాదుమాక్షుమేత్యమరః ॥ ఆంధ్రభాషాయాం నల్లపువ్వులుగలఅగిసి ॥ తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్పస్తబకస్య, సమానాఛాయా కాంతిర్యస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్యుపమా ॥ ని ॥ఛాయాత్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ × సమానస్య ఛందసీత్యాదిసూత్రే సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషుపరేషు సమానశబ్దస్య సభావః మునయో మననశీలాః తఏవజనాస్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః తేషాం శరణే-రక్షణే, సాధు శరణ్యం ✻సర్వంసహోపతితమ్బునచాతకానామిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వాదితి భావః × తత్ర సాధురితి యత్ప్రత్యయః ॥ అపాంసమూహః ఆపం × తస్యసమూహ ఇత్యణ్ ॥ కారుణ్యం-దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్యమేవ ఆపో యస్య తం కారుణ్యాపం × ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః వికుంఠ ఏవ వైకుంఠో విష్ణుః × స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః ॥ స ఇత్యాఖ్యా యస్య తం కాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్-బ్రహ్మేంద్రాది దేవసమాజో దదర్శ ॥ త్రిదశేత్యత్రాతిస్రో దశా అవస్థా బాల్యయౌవనకౌమారాణి జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తేయద్వా త్రిదశపరిమాణమేషామితి × బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే ఇత్యాదినా డచ్

షళ్యామలమేఘందదర్శ ॥ ౨౨ ॥ క్షీరాంబోధేర్జఠరమభితో దేహభా
సాం ప్రరోహైః కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైతమాపాదయంతం। ఆ
తన్వానంభుజగశయనే కామపిక్షౌమగౌరే నిద్రాముద్రాంనిఖిలజగతీరక్ష

అత్రోపమారూపకయోరనుప్రాసస్యచ పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥
ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తం ॥ మందాక్రాంతాజలధిష
డగైర్మ్భౌనతౌతాద్గురూచేదితిలక్షణాత్ ॥ ౨౨ ॥— క్షీరేతి ॥ పునః
దేహభాసాం-నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహైరంకురైః, క్షీరాంబోధేః-
క్షీరసముద్రస్య, రూఢిర్యోగమపహరతీతిన్యాయేన యోగాదూఢేర్బలీ
యస్త్వాదితిభావః ॥ జఠరమభితః-మధ్యప్రదేశస్యసమంతాదిత్యర్థః ॥స
లిలమభితఇత్యపిపాఠః × అభితఃపరితఇత్యాదినాద్వితీయా ॥ కాలే-శర
ద్యోదయకాలే, ఉన్మీలంతి-వికసంతి, యాని కువలయదళాని-నీలోత్పల
పత్రాణి తైరద్వైతమభేదం తత్సాదృశ్యమిత్యర్థః । ఆపాదయంతం-స
మ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానామమ్లానత్వద్యోతనార్థంనిజదే
హకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జనయంతమిత్యర్థః॥
ఏతేన శ్రీమహావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యంసూచ్యతే ॥ తదుక్తం॥
*క్షీరమధ్యేక్షిపేన్నీలంక్షీరంచేన్నీలతాంవ్రజేత్। సఇంద్రనీలోవిజ్ఞేయస్స
ర్వసౌఖ్యకరశ్శుభఇతి రత్నశాస్త్రవచనాత్ ॥ అతఏవ క్షీరస్య స్వధవళిమ
పరిత్యాగేనాన్యనీలిమస్వీకరణోక్తైస్తద్గుణాలంకారః ॥ * తద్గుణస్స్వగుణ
త్యాగాదన్యోత్కృష్టగుణాహృతిరితిలక్షణాత్ ॥ తథా క్షౌమవద్దుకూలవ
ద్గౌరే సితఇత్యుపమా ॥ ని ॥ గౌరోఽరుణేసితేపీతఇతివిశ్వాభరా ॥ భు
జగశయనే-శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం-సకలలోకానాం, రక్షణే-పాల
నే, ని ॥ జగతీవిష్టపేభూమ్యామితివిశ్వః ×జాగరూకాం-జాగ్రతీం, సావ
ధానామిత్యర్థః +జాగురూకఇత్యూకప్రత్యయః ॥ అతఏవ కామప్యని
ర్వాచ్యాం-లోకవిలక్షణత్వాదితిభావః, నిద్రాముద్రాం-యోగనిద్రావ
స్థాంఆతన్వానమాతన్వానం, × తనోతేశ్శానచ్ ॥ ౨౩ ॥— అ॥

ఋజూధరూకాం ॥ ౨౩ ॥ ప్రహ్లాదస్యవ్యసనమమితం దైత్యవర్గస్య దం
భం స్తంభం వక్షస్థలమపిరిపోర్యౌగపద్యేనభేత్తుం । బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపు
షామిశ్రితే విశ్వదృష్టే దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే ॥ ౨౪
నారాయణాయనళినాయతలోచనాయ నామావశేషిత మహాబలివైభవా

అథ నృసింహావతారం వర్ణయతి ॥ ప్రహ్లాదస్యేతి ॥ అమితమపారం, ప్ర
హ్లాదస్య-హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం-సర్పదంశ
నసముద్రప్రపాతనాదితత్పితృకృతవిపదం, ని ॥ వ్యసనంవిపదిభ్రంశఇత్యమరః -
తథా దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య దంభం-మాయాడ
మ్బరం, స్తంభమయోమయస్తంభంచ రిపోర్హిరణ్యకశిపోర్వక్షస్థలమ
ప్యురఃస్థలమపి అపిశబ్దస్సముచ్చయే యౌగపద్యేనైకవారేణైవ నతుకా
లక్రమేణేత్యర్థః ॥ భేత్తుం-విదారయితుం, పురుషవపుషా-నరశరీరేణ,
మిశ్రితే-మిళితే, అతఏవ విశ్వదృష్టే-అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలోకితే
దంష్ట్రాణాం-దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః-కాంతిభిః, విశదాని-శుభ్రాణి
భువనాని కుక్షిస్థలోకాయస్యతస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే, రంహసా-
వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం-విహితాదరం, నరసింహరూపేణావతీర్ణమిత్యర్థః ॥
దదర్శేతిపూర్వేణసంబంధః ॥ ఉక్తంచశ్రీభాగవతే ॥ భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపా
లనాయ సర్వాత్మతావ్యాప్తినిదర్శనాయ । దైత్యేంద్రవక్షోదళనాయవి
ష్ణుస్తంభాన్నృసింహాకృతిరావిరాసీత్ ॥ అత్ర క్రమికస్య-స్తంభాదివి
దారణస్య, యౌగపద్యాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥
౨౪ ॥ —— నారాయణాయేతి ॥ నారాయణాయ-పరమాత్మనే, తదుక్తం
* నారాయణఃపరోవ్యక్తాదండమవ్యక్తసంభవం ఇతి ॥ యద్వా నరస్య
సంబంధీనినారాణి తత్త్వాని తాని అయనంస్థానంయస్యనారాయణః త
దుక్తం * నరాజ్జాతానితత్త్వానినారాణీతివిదుర్బుధాః ॥ తస్య తాన్యయ
నంపూర్వం తేననారాయణః స్మృతఇతి ॥ అథవా నారాఆపఃఅయనంయ
స్యతథా * ఆపవనార్ణవేతస్మిన్ యత్రతస్యాయనంగతాః । నారాస్తా

యః । నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశనాభీపుటాయపురుషాయనమఃపర
స్మై ॥ ౨౫ ॥ ౫ ॥ ఇతి ప్రణమ్యోత్థితానేతాన్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ము
ఖాన్ హరిహయప్రముఖానఖిలానమరానరుణారుణతామరసవిలాసచో

స్సృష్టికరణాః తేననారాయణస్స్మృతఇతి ॥ ఆపోనారాఇతిప్రోక్తాఆపోవై
నరసూనవః । తాయదస్యాయనంపూర్వం తేననారాయణస్స్మృతఇత్యాది
షు + నారాఇత్యజాదిత్వాత్సిద్ధం ॥ అషోఽవాజీబభావః । తస్మై నారా
యణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా-నా
మమాత్రేణఅవశేషితమవశేషవత్కృతం మహదూర్ధ్వంబలివైభవంత్రై
లోచనిసంపద్యేనతస్మై వామనావతారే బలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే ని
క్షిప్తవతఇత్యర్థః ॥ నానా-బహుప్రకారం, చరాచరం-స్థావరజంగమా
త్మకం, జగత్ ॥ ని ॥ చరాచరంస్యాజ్జగదితివిశ్వః ॥ తస్య విధాయకో-ని
ర్మాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో-జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం
యస్యతస్మై పరస్మైపురుషాయ-పరమపురుషాయ, నమః × నమస్స్వస్తీత్యా
దినాచతుర్థీ ॥ తథాచ శ్రీభాగవతే ॥ నతోస్మ్యహంత్వాఖిలహేతుభూ
తంనారాయణంపూరుషమాద్యమవ్యయం । యన్నాభిజాతాదరవిందకోశా
ద్బ్రహ్మావిరాసీద్యతఏషలోకః ॥ ఇత్యుక్తత్వాత్ వసంతతిలకావృత్తం ॥
౨౫ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం
కృత్వా ఉత్థితాన్-ఉత్థానంప్రాప్తాన్, స్తుతిరవైస్స్తోత్రధ్వనిభిః,
ముఖరితాని-ప్రతిధ్వనివశాన్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాంముఖాని ప్ర
దేశాఏవ వదనానియేషాంతాన్, హరిహయప్రముఖానింద్రాదీన్, ని ॥
జంభభేదీహరిహయఇత్యమరః ॥ ఏతాన్పూర్వోక్తానఖిలానమరానశేషసు
రాన్ అరుణారుణమరుణప్రకారం, అత్యంతలోహితమిత్యర్థః + ప్ర
కారే గుణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ తా
దృగ్వత్తామరసం-పద్మం, తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యైరిత్యర్థః । మహా
భాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వాదితిభావః ॥ తదుక్తం సా

రైలోచనమరీచిసంతానైరానందయన్భగవానరవిందలోచనః స్ఫుటమి
దమభాషత ॥ ౨౬ ॥ ప ॥ అపి కుశలమమర్త్యాః స్వాగతం సాంప్రతం వశ్శ
మితదనుజదంభా కింను దంభోళికేళిః । అపి ధిషణమనీషానిర్మితా నీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యే క్షమంతే ॥ ౨౭ ॥ గ ॥ ఏవం భగవతః కుశ
లానుయోగపురస్సరీమమృతాసారసరసాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్య సంప్రా

ముద్రికశాస్త్రే ౭ ॥ పాణిపాదతలే రక్తే నేత్రాంతౌ చ నఖాస్తథా । తాలు
జిహ్వాధరోష్ఠం చ సప్తరక్తస్సుఖీ భవేదితి ॥ లోచనమరీచిసంతానైః దృష్టి
ప్రభాపరంపరాభిః, మరీచివీచీచయ సంచారైరిత్యపి పాఠః ॥ ఆనంద
యన్-సంతోషయన్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహాణాం దృష్టి
నాం సుఖోన్మీలనత్వద్యోతనార్థం స్ఫుటం-వ్యక్తం, ఇదం-వక్ష్యమాణం,
అభాషత-అవోచత్ ॥ ౨౬ ॥ — అపీతి ॥ హే అమర్త్యాః-ఇంద్రాదిదే
వతాః, వః-యుష్మాకం, కుశలమపి-క్షేమం, కిం ॥ ని ॥ కుశలం క్షేమమస్త్రి
యామిత్యమరః ॥ అపిశబ్దః ప్రశ్నే ॥ ని ॥ గర్హాసముచ్చయప్రశ్న శం
కాసంభావనాస్వపీత్యమరః ॥ తథా వః సాంప్రతమిదానీం శోభనమాగ
తం స్వాగతం-సుఖాగమనం కిం, భావే క్తః ॥ దంభోళికేళిర్వజ్రాయుధవిలా
సః, శమితో నివారితో దనుజానాం-దానవానాం, దంభః-కపటోపా
యో యయా సా తథోక్తా కింను విధ్వస్తదానవా కిమిత్యర్థః ॥ తథా ధిష
ణస్య బృహస్పతేర్మనీషయా-బుద్ధ్యా, నిర్మితా-రచితాః, ని ॥ బృహస్ప
తిస్సురాచార్యో గీష్పతిర్ధిషణో గురురిత్యమరః ॥ నీతిమార్గాః-నీతిశా
స్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగరస్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే-సంరక్ష
ణకర్మణి, క్షమంతేపి-సమర్థా భవంతి కిం, పూర్వవదపిః ప్రశ్నే ॥ అలబ్ధ
లాభో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమమితి వివేకః ॥ ని ॥ యోగోఽలబ్ధ
స్యలాభస్స్యాత్ క్షేమం లబ్ధస్య పాలనమితి కోశాత్ * కృత్యై ఇత్యపి పా
ఠః ॥ కృత్యై నిష్పాదనాయ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౭ ॥ — ॥ ఏవమితి ॥ ఏ
వముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామి

ర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసే పరస్మై విజ్ఞాపయామాస ॥ ౨౫ ॥
దేవ కథమకుశలమావిర్భవేద్భవతా కృతావలంబానామస్మాకం॥ ౨౬ ॥ కింతు ॥
ప ॥ అస్తి ప్రశస్తవిభవైర్విబుధైరలంఘ్యా లంకేతి నామ రజనీచరరాజధానీ।
మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహైస్తేజస్త్రయాయదినదీపద-

త్రియాశివత్ + పురోగ్రతాగ్రేమసలేఽరతిటచప్రిత్యయః టిత్వాల్ జీప్ ॥
(కుశలానుయోగపురస్సరామితిపాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జ
నత్వాన్న జీప్)॥ని॥ ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ అమృతాసారో
మృతధారాసంపాతస్తద్వత్సరసాం రుచిరాం ॥ ని ॥ ధారాసంపాతఆసా
రఇత్యమరః ॥ భగవతః * ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్య వీర్యస్య యశసశ్శ్రి
యః । జ్ఞానవైరాగ్యయోశ్చాపి షణ్ణాంభగఇతీరణేత్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వ
ర్యసంపన్నస్య విష్ణోఃసరస్వతీంవాణీంసమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, సంపూర్ణమ
నోరథా యదర్థం వయమాగతాస్త దేవభగవానపి పృష్టవాన్॥అతోస్మ
త్కార్యం జాతప్రాయమేవేతి పరిపూర్ణవాంఛితానతి సుమనసాం సం
సత్ దేవసమితిః ॥ని॥ సుమనాఃపుష్పమాలత్యోః (స్త్రీ) దేవబుధయోఃపుం
మానితి వైజయంతీ ॥ సభాసమితిసంసదఇత్యమరః ॥ పరస్మైపుంసే-పరమ
పురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞాపితవతీ ॥ ౨౫ ॥ — అ ॥
కిమితి విజ్ఞాపయామాసేత్యతఆహ ॥ దేవేతి ॥ హే దేవ-ద్యోతమానస్వా
మిన్, భవతా-మహాత్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం-యుష్మదధీనా
నామిత్యర్థః । అస్మాకమకుశలమశుభం, కథమావిర్భవేదుత్పద్యేత నావి
ర్భవేదేవేత్యర్థః ॥ తథాపి కించిద్విజ్ఞాపనీయమస్తీత్యాహ ॥ కింత్విత్తి ॥
యద్యపి * ప్రభోఃపరిశయజ్ఞస్య ధాతుర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థనమ
థినోవాక్యమలమేవాగ్రతః స్థితిరితి న్యాయేన త్వాం శరణంగత్వా పుర
తోవస్థానమేవాస్మత్కార్యసాధకం తథాప్యత్యర్తిశయేన కించిదుచ్యే
తఇతి భావః ॥ ౨౬ ॥ — అస్తీతి ॥ ప్రశస్తవిభవైః-ప్రఖ్యాతవస్తుసంప
ద్భిరుపలక్షితా, విబుధైరలంఘ్యా-లంఘితుమశక్యా, దేవానామప్యసాధ్యే

శాందిశంతీ ॥ ౩౦ ॥ ఏనాంపురాణనగరీంనగరీతిసాలాం సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజః । హేలాభిభూతజగతాంరజనీచరాణాం రాజాచిరా

త్యర్థః ॥ మాణిక్యమందిరభువాం-మణిమయగృహప్రభవానాం, × త్ర్రియాదిషు భాషితపుంస్కమితి పుంవద్భావాదుపజాదేశః । మహసాం-తేజసాం, ని ॥ తేజోధామమహోవిభేత్యమరః ॥ ప్రరోహైరంకురైస్తేజసాం భానుశీతభానుకృశానురూపాణాం ధామ్నాం త్రయ్యాయ దినే - అహ్ని, యోదీపస్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతామిత్యర్థః ॥ ని ॥ దశావస్థావవస్థాయామితివిశ్వః ॥ దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేపిసంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ లంకేతినామ-లంకేతిప్రసిద్ధా లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్యర్థః రజనీచరాణాం-రాక్షసానాం, రాజధానీనగరీ- ప్రధాననగరీ, అస్తి × రాజానోధీయంతేఽస్యామితి రాజధానీ కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థేల్యుట్ ॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంతతిలకావృత్తమ్ * ప్రశస్తఃవిభవః యేషాంతైరితి విబుధవిశేషణత్వేన మాణిక్యమందిరభువామితి స్వతంత్రత్వేనచ వ్యాఖ్యాంతరం ॥ ౩౦ ॥ — ॥ ఏనామితి ॥ సాలాస్సర్జవృక్షాస్తద్వదభిరామైరాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వాత్తత్తుల్యైః, భుజైర్వింశతిసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన సతథోక్తః ॥ నిర్జితరాజరాజఇత్యపిపాఠః ॥ ని ॥ సాలేతుసర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకాఇత్యమరః ॥ విశ్రవసోపత్యంరావణః × తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ విశ్రవసా విశ్రవణరవణావితి ప్రకృతేఃరవణాదేశః ॥ పౌరాణికాస్తు రావయతీతిరావణఇతివ్యుత్పాదయంతి ॥ తదుక్తముత్తరశ్రీరామాయణే * యస్మాల్లోకత్రయంచైతద్రావితంభయమాగతం । తస్మాత్త్వంరావణోనామ నామ్నా వీరభవిష్యసీతి × రౌతేర్ణ్యన్తాత్కర్తరిల్యుట్ ॥ రావణఇతినామధేయంయస్యసతథోక్తః ॥ హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయావా, అభిభూతాని-తిరస్కృతాని, జగంతి యైస్తేషాం ॥ ని ॥ హేలావజ్ఞావిలాసయోరితివిశ్వః ॥ రజనీచరాణాంరాజా-చక్రవర్తీ, నగస్య-పర్వతస్యేవ రీతిరా

జవతి రావణనామధేయః ॥ ౩౧ ॥ యద్బాహురాహురసనాయితశస్త్ర
ధారా దిక్పాలకీర్తిమయచన్ద్రమసం గ్రసన్తే । తద్వైరిణాం రణముఖే శ
రణప్రదాయీ నైవాస్తి కశ్చిదముమన్తకమన్తరేణ ॥ ౩౨ ॥ అంభోజ

సృష్టతథాభూతస్సాలః ప్రాకారో యస్యాస్తాం గిరిదుర్గప్రాయ
ప్రాకారావృతత్వాదతిదుర్గమామిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రాకారో వరణస్సా
ల ఇత్యమరః ॥ ఏనాం-పూర్వోక్తాం, లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగ
రీం-పురాతనపురీం, చిరాచ్చిరకాలమారభ్య, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం
అవతి-రక్షతి, అనుప్రాసః ॥౩౧॥ అ॥ అథ ద్వాభ్యాం తన్మహిమానం వర్ణ
యతి ॥ యదిత్యాది ॥ యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజాస్త
ఏవ రాహవో విధుంతుదాస్తేషాం రసనాయితాః-రసనావదాచరితాః, శ
స్త్రధారా-ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్ష్ణభాగా వా, రసనాయితేత్యత్ర
ఆచారక్యజంతాత్కర్తరి క్తః ॥ దిక్పాలానామింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం,
కీర్తిమయో-యశోరూపః, x తాద్రూప్యే మయట్ ॥ యశ్చంద్రమాశ్చ
ద్రః ॥ ని ॥ హిమాంశుశ్చంద్రమాశ్చంద్ర ఇత్యమరః ॥ తం గ్రసంతే-గిల
న్తి, రణకోవిదోఽయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలాన్నిర్జిత్య త
త్కీర్తిం లుంపతీత్యర్థః ॥ ఏకస్య చంద్రమసః అనేకరాహుసమ్మర్దే
ఽవస్థాంతరం వక్తవ్యమితి భావః ॥ తథా తస్య వైరిణాం-శత్రూణాం, ర
ణముఖే-రణాగ్రే, అముమేనమితి హస్తేన నిర్దేశః ॥ అంతకమంతరేణ-య
మం వినా, x అంతరాంతరేణ యుక్త ఇతి ద్వితీయా ॥ కశ్చిత్కోఽపి దేవః
శరణప్రదాయీ-రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః ॥ నాస్త్యేవ అస్య వ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః ॥ రణపరాయణా వైరిణో విజిత్య యమక్షయం నయతీత్యర్థః ॥
రసనాయితేత్యత్ర ఇవశబ్దలోపాల్లుప్తోపమా ॥ సా చోక్తరూపకేణ సంకీ
ర్యతే ॥ ౩౨ ॥ —— అ ॥ ఏతాదృశసామర్థ్యం రావణస్య కుత ఆయాత
మిత్యత ఆహ ॥ అంభోజేతి ॥ ఉపక్రాంతత్వాదుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్య
మానత్వాచ్చాత్ర యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః । యః రజనీచరచక్రవర్తీ-

సంభవమముం బహుభి స్తపోభి రారాధయన్వరమవాప పరైర్దురాపం ।
తస్మాత్సమస్తభువనం నిజశాసనస్య లక్ష్యీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ ॥ 33 ॥
౮ ॥ తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః ॥ ౩౪ ॥ తథాహి ॥ సోయం క
దాచన క్రీడాధరాధరమధిరుహ్య సావరోధవధూజనశ్చరణాభ్యాం సంచ

రాక్షససార్వభౌమో రావణః, బహుభిరనేకైస్తపోభిః పంచాగ్నిమధ్యేష్వే
కపాదావస్థానాదిరూపోగ్రతపశ్చర్యాభిః అముమితి పురోవర్తినిర్దే
శః । అమ్భోజసంభవం-బ్రహ్మాణం ఆరాధయన్-సంభావయన్, పరైర్దు
రాపం-దుర్లభమనన్యసాధారణమిత్యర్థః + ఈషద్దుస్సుషి ష్విత్యాదినా
ఖల్ప్రత్యయః ॥ వరం సురాసురావధ్యత్వరూపమవాప-ప్రాప, పూర్వ
మితి శేషః ॥ తస్మాత్కారణాదశేషభువనమశేషలోకానిత్యర్థః । నిజశా
సనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లక్ష్యీకరోతి-విషయీకరోతి, చండశాసనోయం ని
జశాసనేనైవాశేషభువనాని శాస్తీత్యర్థః + అభూతతద్భావేచ్విః ॥ అ
స్యచ్వావితిదీర్ఘః ॥ 33 ॥ — తతః కిమిత్యతఆహ ॥ తేనేతి ॥ తేనరా
వణేన వయం పరాధీనాః-పరతంత్రాః, తత్స్వామికా ఇవేత్యర్థః ॥ భ
వామః ఇదానీమితి శేషః । వస్తుతస్తు భవత్పరతంత్రా ఏవేతీవశబ్దార్థః ॥
ని ॥ పరతంత్రః పరాధీనః పరవాన్నాథవానపీత్యమరః ॥ పరాజితాః పరాధీ
నా ఏవేతి పాఠాంతరం ॥౩౪॥ — అ ॥ పరాధీనత్వమేవ ప్రతిపాదయతి ॥ త
థాహీత్యాదినా ॥ సోయమితి ॥ సోయం రావణః కదాచన-కస్మింశ్చిత్సమ
యే, అవరోధవధ్వ ఏవ జనస్తేన సహ సావరోధవధూజనః-అంతఃపురస్త్రీజ
నసహచరస్సన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః + తేన
సహేతి-తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః ॥ వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య
సత్వం । క్రీడాధరాధరం-క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశమిత్యర్థః ॥ త
దుక్తం భావప్రకాశే * సరిత్పులినం వేలాకాంతారారామభూధరాః ।
లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యా కిసలయాంచితా ॥ దివావిహారదేశాస్స్యురి
తి ॥ అధిరుహ్యాధిష్ఠాయ, చరణాభ్యాం యానం విహాయ, పాదాభ్యామేవ సం

రేతచేదాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో భయేన భగవాంత్సహస్ర
భానురపి సంకుచితభానురేవ తత్సానూని నూనం సమాశ్రయతే ॥ ౩౪ ॥

చరేతచేత్, విహరేతయది +సమస్తృతీయాయుక్తాదితితఙ్ ఆగశ్చరణత
ఉసంత్రాపాత్పాదనరూపోపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోపరాగోమంతుశ్చేత్యమ
రః ॥ ఆగమిష్యతి సమాపతేత్ ॥ తథాసతి దండనంకుర్యాదితిభావః ఇ
తిమత్వేతిశేషః ॥ ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః ప్రయోగే
పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః॥ అనావిష్కృతాతపః-అప్రకటీకృతద్యో
తః ॥ ని ॥ ప్రకాశోద్యోతఆతపఇత్యమరః ॥ భగవాన్-పూజ్యః, అథ
వా ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః మూర్తిత్రయమయత్వాదితిభావః ॥ స
హస్రంభానవోమరీచయోయస్యసహస్రభానుస్సోప్యపి సంకుచితభాను
రుపసంహృతమరీచిరేవసన్ ॥ ని ॥ భానుఃకరోమరీచిస్స్త్రీపుంసయోర్దీ
ధితిస్స్త్రియామిత్యమరః ॥ తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని-ప్రస్థాన్,
అధఃప్రదేశానిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్నుః ప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః॥
సమాశ్రయతే-సాధ్వసవశాత్తత్రనిలీయ వసతీత్యర్థః । లోకత్రయప్రకా
శకస్యాపి భగవతః కిరణమాలినః ఈదృశ్యవస్థేతిమహత్కష్టమాయాతమి
తిభావః ॥ నూనమితినిశ్చయే నతూత్ప్రేక్షాయాం ॥ అతఏవ సహస్రభా
నోస్సానుసమాశ్రయణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేపి
సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఏవముత్తరత్ర గద్యత్రయేప్యతిశయోక్త్యను
ప్రాసావూహ్యౌ (చరణైరితిబహువచనాంతపాఠస్సాధుః । నారదీయసం
హితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేధ్యాయె ఇత్యుక్తామునినా తే
న దుఃఖహర్షసమన్వితా। అచిరేణైవకాలెనసుషువే పుత్రమద్భుతం॥ ద
శాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమం । పాదైశ్చతుర్భిరత్యుగ్రం
తామ్రోష్ఠం తామ్రమూర్ధజం ఇతి ॥ రఘువంశే ద్వాదశేసర్గే-రాంభుజ
మూర్ధోదయబాహుళ్యాదేకోపి ధనదానుజః ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయ
ప్రతిపాదనాత్ ॥ దశాస్యోవింశతిభుజశ్చతుష్పాన్నానమందిరం ఇత్యభి

ఏష మృగాఙ్కోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాన్తివిశ్రాన్త్యై ససంభ్రమం స మజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభస్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజకరతలకలితనిజోపలమయకలశముఖాదచ్ఛాచ్ఛమవిచ్ఛిన్నధారామంబుధారాం నిజక

ధానరత్నమాలో క్తైశ్చ)॥ ౩౫ ॥ — అ ॥ ఏవం సూర్యావస్థాముక్త్వాస మ్ప్రతి చంద్రావస్థాంనివేదయతి ॥ ఏషఇతి ॥ ఏషమృగాఙ్కశ్చంద్రోఽపి, సకలలోకాశాస్యాదయతయా శ్లాఘ్యోఽపీతిభావః ॥ మృగయా-ఆఖేటః, ని ॥ ఆఖేటో మృగయా స్త్రియామిత్యమరః ॥ తత్రతయావా ఆయాసః ఖేదస్తేనయాపరిశ్రాన్తిః-స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః × స్త్రియాం క్తిన్ ॥ తస్యాః విశ్రాన్త్యై-విశ్రమార్థం, తదపనోదార్థమిత్యర్థః॥ ● శ్రమః ఖేదోధ్వరత్యాదేర్జాతస్స్వేదాతిభూమికృదితిలక్షణాత్। ససం భ్రమం-ససాధ్వసం, సత్వరంయథాభవతితథా నమద్భిర్నమస్కుర్వాణై ర్జనైః పరివృతే-పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే - స్నానగృహమండపోన్ముఖేసతి, తత్ర మజ్జనగృహేభవా స్తత్రత్యాః + అ వ్యయాత్త్యప్ విచిత్రతరా-అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యే శాతకుంభస్తం భాః-హిరణ్మయగృహాధారదారువిశేషాః, ని ॥ హిరణ్యం హేమహాటకం ॥ తపనీయం శాతకుంభమిత్యమరః ॥ తేషామగ్రేషు-ఉపరిప్రదేశేషు, ప్ర త్యగ్రం నూతనంయథాతథా అత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్య న్దహేతనార్థం । ప్రత్యుప్తః-కీలితః, యః స్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుం జః-స్ఫటికాశ్మకృతప్రతిమాశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సంఘటితాః నిజోపలమయాః-చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః, తే షాం ముఖాత్-ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉపలః ప్రస్తరేమ ణావితి విశ్వః + వికారార్థే మయట్ ॥ అచ్ఛాచ్ఛమచ్ఛప్రకారామ త్యంతనిర్మలామిత్యర్థః + ప్రకారేగుణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మ ధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అవిచ్ఛిన్నధారామఖండితసంపాతాం,

రాభిమర్శాదాపాదయన్ తస్య ప్రసాదపిశునానాం శునాసీరచిరకాంక్షితా
నాం వింశతివిధవీక్షణానాం క్షణమాత్రం పాత్రం భవతి ॥౩౬॥ తేన పులస్త్యనం
దనేన సంక్రందననందనవనాత్ స్వమందిరోద్యానవనమానీతస్య మందార
ప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీవరద్వం

ద్వ ॥ ధారాసంపాత ఆసార ఇత్యమరః ॥ అంబుధారాం-సలిలధారాం, నిజ
కరాభిమర్శాత్-స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, కరనికరేత్యపి పాఠః ఆపాద
యన్ ఉత్పాదయన్-తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానామనుగ్రహసూచకా
నాం॥ ని ॥ కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశునో దుర్జనః ఖల ఇత్యమరః + శుః
పూజాయామితి గణవ్యాఖ్యానే॥ అత ఏవ శునః పూజాయామితి శ్వశుర ఇతి శో
భనాః నాసీరాః అగ్రేసరాః యస్య తేన శునాసీరేణ-పురందరేణ, చిరకాంక్షి
తానాం-చిరకాలమారభ్య అభిలషితానాం నతు ప్రాప్తానామితి భావః॥ ఏ
తేనాత్యంతదుర్లభత్వం సూచ్యతే॥ ని॥ వృద్ధశ్రవాః శునాసీర ఇత్యమరః॥ విం
శతివిధవీక్షణానాం-వింశతి సంఖ్యాకకరుణాకటాక్షవీక్షణానాం, నతు కి
యతామేవేతి భావః ॥ తథాపి క్షణమాత్రం అల్పకాలమేవ, పాత్రం-యో
గ్యో భవతి, ని ॥ మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే । యోగ్యభాజనయోః పా
త్రమితి చామరః॥ (త్రిషు పాత్ర్యాద్యమరవచనాత్ పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగ
త్వేఽపి దుశ్చ్యవనాదివన్నపుంసకాతిరిక్తలింగే ప్రయోగో నాస్తీత్యభి
యుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షితానామిత్యనేన పాకశా
సనస్య కారాగృహప్రవేశన దుఃఖం బ్రహ్మవాక్యేన తద్విమో
చనంచ సూచితం భవతి ॥ ౩౬ ॥ —— ॥ అథ మారుతావస్థాం విజ్ఞాపయతి॥
తేనేతి ॥ పులస్త్యనందనేన-విశ్రవసః పుత్రేణ, తేన రావణేన సంక్రంద
ననందనవనాదిందోద్యానాత్ ఉద్ధృత్యేతి శేషః॥ స్వమందిరోద్యానవనం
నిజగృహారామమానీతస్య-ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారో
పితస్యేత్యర్థః ॥ తథా బందీకృతాః-ఉపగ్రహీకృతాః, కారాగృహనిక్షి
ప్తా ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యామిత్యమరః ॥ తాసాం

ద్వాత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ణం స్యందమానైరంబుభి
ర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపికుసుమానాం పతనభయమా
శంకమానాః పవమానాస్సంతతం పరిస్పందితుమపి ప్రభవో నభవంతి॥౩౭॥
ఏతేపి పావకా రూక్షశంకావహం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్గృహా గా

సురసుందరీణాం-దేవతాస్త్రీణాం, నయనేందీవరద్వంద్వాన్నేత్రోత్పల యుగళాత్ కరారవిందేషు-తాసామేవహస్తపద్మేషు, కలితో యః కనక కలశో-హిరణ్మయవారికుంభః, తస్మాచ్చ ఉభయత్రాపి జాతావేకవచనం నయనారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః॥ తాసామారామ తరుమూలసేకవ్యాపారే నియోజితత్వాదితిభావః॥ మందోష్ణమీషదుష్ణం యథాతథా స్యందమానైః-ప్రస్రవద్భిరంబుభిర్బాష్పోదకైః కలశోదకై శ్చేత్యర్థః॥ కలశోదకానాం శీతలత్వేపి శోకానలసంతప్తబాష్పోదక మిశ్రణాన్మందోష్ణమిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం॥జంబాలవంతికృతానిజంబాలి తాని పంకిలీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతిణిచి ఇష్ఠవద్భావేటిలోపే ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః॥తాదృశాన్యాలవాలతలానిజలాధారమూలవలయప్ర దేశాయస్యతస్య॥ని॥ నిషద్వరస్తుజంబాలఇతి। స్యాదాలవాలమావాలమి తిచామరః। మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య-పారిజాతాదిసుర తరునికరస్య, సంబంధినాంస్వయమేవ పచ్యంతఇతిపచేళిమాని-పక్వాన్యు క్తానీత్యర్థః + కర్మకర్తరి కేళిమరుపసంఖ్యానమితి కేళిమర్ప్రత్యయః॥ తాదృశానామపి కుసుమానాం పతనభయమాశంకమానాఅధఃపాతముత్ప్రే క్షమాణాః,తథాసతి కుసుమానాం పంకలేపే మహాపరాధేననిగృహ్యేమహీయా ఇతిభావః॥ పవమానాః-మరుతః- పరిస్పందితుం-చలితుమపి, కిముత య థేచ్ఛం విహర్తుమితిభావః॥ ప్రభవః-సమర్థానభవంతి ॥ ౩౭ ॥ —॥

అథ అగ్న్యవస్థాంనివేదయతి ॥ఏతఇతి॥ గార్హపత్యః-పురోగోగ్రేసరో యేషాంతే తథోక్తాః। ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యా హ్వానీయదక్షిణాన్వాహార్యావసథ్యాదిరూపా అగ్నయోపి రూక్షిరత్వకర్ణా.

హుతవహపురోగాః పౌరోగవధురాందధతే ॥ కింబహునా ॥ 3౮ ॥ స ఏష మానవాదవమానమాగమిష్యతీత్యమన్వానస్తదితరైరవధ్యత్వం చతురాననవరాల్లబ్ధ్వా సముద్ధతస్సంప్రతిసంప్రహారసమాక్రాంతదిగంతదం

ద్వయవదన్వయవాక్యార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః । తదుక్తమాచార్యైః * అసత్స్వవయవార్థేషు యోऽన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే । తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతీతి॥ తచ్ఛంకాపహం-తద్గోచరబుద్ధిజననీం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం, వహంతస్సంతః పూర్వంహుతంయజమానైర్నిర్వాప్యమానం హవిర్వహంతీతి హుతవహా ఇతి ॥ యోగసిద్ధేత్యాఖ్యాతామేవేదానీంలోకవిద్విష్టకణ్టకేన-రావణేన అధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వాద్ధవిషామలాభేన తాదృక్ఛంకావహాం దధానా ఇత్యర్థః । తద్గృహే-రావణమందిరే, పౌరోగవధురాం-మహానసాధ్యక్షాధికారం, దధతే-ధారయంతే ॥ ని ॥ సమానౌ రసవత్యాంతుపాకస్థానమహానసే । పౌరోగవస్తదధ్యక్షఇత్యమరః ॥ అ ॥ సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్కిమవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయమితినిగమయతి ॥ కింబహునేత్యాదినా ॥ బహుభిః-కాలయాపనకరైర్వాక్యైరలమిత్యర్థః ॥ 3౮ ॥ —— అ ॥ కింతు వక్తవ్యాంశమేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ ॥ స ఇతి ॥ స ఏష రావణః మానవాన్మనుష్యేభ్య ఇత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం । అవమాననమవజ్ఞాపరిభవ ఇతి యావత్ ॥ ని ॥ రీఢావమాననావజ్ఞావహేళనమిత్యమరః ॥ ఆగమిష్యతి-సమాపతేదిత్యేవమమన్వానోऽనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయత్వాదితి భావః ॥ తదితరైస్సురాసురాదిభిరవధ్యత్వమహింస్యత్వం చతురాననవరాల్లబ్ధ్వా-ప్రాప్య, అత ఏవ సముద్ధతో దర్పోద్రిక్తస్సన్ సంప్రతీదానీం, సంప్రహ్రియతేऽనేనేతి సంప్రహారో యుద్ధం ॥ ని ॥ సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగా ఇతి యుద్ధపర్యాయేష్వమరః ॥ తత్ర సమాక్రాంతాస్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళా-ఐరావతాది దిగ్గజాః, తేషాం దంతారదనా ఏవ కుంతాః ప్రాసాస్తైర్యాని వ్రణాని-క్షతాని, తైః

శావళదంతకుంతవ్రణకిణస్థపుటితవక్షస్స్థలః స్థలకమలినీం వనవారణఇవరా
వణస్త్రిలోకీమభిభవన్ భవదీయాఇత్యస్మాన్నజాతుకించిదపిజానాతీతి॥౩౯॥
అథ భగవానాకర్ణ్య గీర్వాణగణవాణీం ॥ ౪౦ ॥ వ ॥ ఇంద్రనీలాచలో
దంచచ్చంద్రికాధవళస్మితః । వాచమూచే సుధాధారామధురాం మధుసూ

ర్జాతాయేకిణాశ్శుష్కవ్రణగ్రంథయః × తృతీయాతత్పురుషేత్యాదినా సమా
సః ॥ తైః స్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం, వక్షస్స్థలమురస్స్థలం, యస్యసతః
థోక్తస్సన్ అతఏవ వనవారణో-వనగజః, వనగ్రహణం నిరర్గళత్వ
ద్యోతనార్థం స్థలకమలినీం-స్థలపద్మినీమివ, త్రయాణాంలోకా
నాంసమాహారస్త్రిలోకీ × తద్ధితార్థోత్తరసమాహారేచేతిసమాసః ॥ సం
ఖ్యాపూర్వోద్విగురితిద్విగుసంజ్ఞా॥ అకారాంతోత్తరపదోద్విగుస్త్రియా
మిష్యతఇతిస్త్రీత్వం ॥ద్విగోరితిఙీప్ ద్విగురేకవచనమితిఏకవచనం తాం.
జగత్త్రయీమభిభవన్ ఆక్రమన్పీడయన్నిత్యర్థః। అస్మాన్ భవదీయాః
తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవతః సంబంధినఇత్యర్థః ఇతి।
అత్ర నిపాతేనాభిధానాన్నద్వితీయా ॥ జాతు-కదాచిదపి, కించిదీషదపి
నజానాతి । సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్మహిమైవ న
జ్ఞాయతే అస్మాకంతు కాకథేతిభావః । ఇతివిజ్ఞాపయామాసేతిపూర్వేణస
మ్బంధః ॥ ౩౯ ॥ — తతఃకిమతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-విజ్ఞాపనానంత
రం, భగవాన్విష్ణుః, భగవచ్ఛబ్దో వ్యాఖ్యాతః గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసు
రసంఘస్య వాణీం-వాచమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా ॥ ౪౦ ॥ — కిమకరోదిత్య
తఆహ ॥ ఇంద్రనీలేతి ॥ మధుంసూదయతీతి మధుసూదనో విష్ణుః + క
ర్తరిల్యుః । అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసంహర్తురస్య కి
యాన్ రావణవధఇతిద్యోతయితుమిత్యవగంతవ్యం ॥ ఇంద్రనీలాచలః-ఇ
ంద్రనీలపర్వతః, ఇంద్రనీలలక్షణముక్తం ॥ తత్రోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ, యా
చంద్రికా-కౌముదీ, తద్వద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితంయస్య స్మితపూర్వాభిభా
షిత్వాత్ కృతమందహాసస్సన్ యద్వా దుష్టదాంధ్యోయంరాక్షసభ్యా

జనః ॥ ౪౮ ॥ గ ॥ భవతామపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధ
నమధు నైవ విధాతుంశక్యం ॥ కింతు ॥ ౪౯ ॥ సరసిజాసనశాసనమప్య
మోఘీకుర్వన్నుర్వీతలే పుత్రీయతస్సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్యమనో

వాద్దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనదక్షం, మాం జ్ఞాతుంనశక్నోతీతి. సావహే
ళనమందహాసస్సన్నిత్యర్థః ॥ అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలసదృశాం
గత్వాద్ధానస్యచ శుభ్రత్వేన కవిసమయసిద్ధత్వాదియముపమా । సుధాధా
రా-అమృతస్యందః, తద్వన్మధురాం-మాధుర్యగుణయుక్తాం, * మధురం
రసవద్వాచిస్వాద్వన్యపిమధుస్త్రితి ॥ యేనమాద్యంతివిబుధాః మధునేవమ
ధువ్రతాఇతివచనాత్ ॥ వాచమూచే-ఉక్తవాన్, శ్లోకాఖ్యమేతదానుష్టు
భంవృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ఇత్థముత్తరత్రాపిద్రష్టవ్యం ॥ ౪౮ ॥——
అ॥ వాచమేవవివృణోతి ॥ భవతామితి ॥ హేదేవాఇత్యధ్యాహర్తవ్యం
భవతాం-యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః-ఉక్తరీత్యా అపకర్తుస్తస్య పూ
ర్వోక్తస్య యాతుధానస్య రాక్షసస్య-రావణస్య, ని॥ యాతుధానఃపుణ్య
జనఇతిరక్షఃపర్యాయేష్వమరః ॥ నిధనం-వినాశః, అధునైవ-ఇదానీమేవ,
విధాతుం-కర్తుం, శక్యం-యుక్తం (నిధనమితిద్వితీయాంతం విధానేకర్మ
తయాన్వేతినలోకేత్యాదినానషష్ఠీ-విధాతుమితితుమఃభావే । అవ్యయకృ
తోభావేఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానంశక్యంసాధ్యమిత్యర్థః) ॥౪౯॥——అ॥
తర్హీదానీమేవ క్రియతామిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ ॥ సరసి
జేతి ॥ కింతు సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూ
పాజ్ఞావచనమపి, ॥ ని ॥ శాసనంరాజదత్తోర్వీలేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తి
ష్వితివిశ్వః॥ అమోఘీకుర్వన్-బ్రహ్మవరస్యాన్యథాకరణానౌచిత్యాదితిభా
వః × అభూతతద్భావేచ్వీః ॥ అస్యచ్వావితిదీర్ఘః ॥ తథా ఉర్వీతలే-
భూమండలే, పుత్రాన్ ఆత్మనఇచ్ఛతీతిపుత్రీయన్ × సుపఆత్మనఃక్యజితి
క్యచ్ । సుపోధాతుప్రాతిపదికయోరిత్యాదినాసుబ్లుక్ । క్యచిచేతిదీర్ఘః తస్య పుత్రా
ర్థినఇత్యర్థః ॥ సుత్రామమిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశనాఖండే

తథమపి పూరయితుమాదృతమానుషవేషస్సన్నహమేవ తంహనిష్యామీతి, వ్యాహృత్యాంతరధాత్ ॥ ౪౩ ॥ తతస్సాపరిషదనిమిషాణామున్మిషితహర్షా హృషీకేశాదేశాత్ప్రశమితమదదశాని నిర్దశాననాని చతుర్దశభువనానిబుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరాన్నిరగాత్ ॥ ౪౪ ॥ తతస్తానమరాన్ప్రాహస్మ పితామహః ॥ ౪౫ ॥ భవంతస్తావదవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య స్వా

త్మవైభవాభ్యాం తత్సహాయ్యద ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ మిత్రంసుహృది మిత్రోఽర్కః ఇతి వైజయంతీ ॥ దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛితమపి పూరయితుం సఫలీకర్తుమాదృతమానుషవేషో గృహీతమానవాకారస్సన్, అహమేవతం హనిష్యామి-వినాశయిష్యామి, మదన్యస్య యస్య కస్యచిత్తద్ధననే అసామర్థ్యాదితి భావః ॥ ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వా అంతరధాత్ అదృశ్యోఽభూత్ ॥ ని ॥ వ్యాహార ఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ ౪౩ ॥ — తత ఇతి ॥ తతః-అంతర్ధానానంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషంతీత్యనిమిషాః పచాద్యచ్ । అనిమేషాణామితి పాఠేన విద్యంతే నిమేషాః పక్ష్మపాతాః యేషాం తేషాం పరిషత్ దేవతాసంఘః । హృషీకాణాం-విషయేంద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ ఇతి స్వామి ॥ తస్య భగవత ఆదేశాదహమేవ తం హనిష్యామిత్యాజ్ఞావచనాదేవ । ఉన్మిషితహర్షా సముత్పన్నానందా సతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాకలోకాన్ నిర్దశాననాన్యరావణాని తేష్వపి సంచారసంభవాదితి భావః ॥ అతఏవ ప్రశమితా-ప్రశాంతా, మదదశా-మదావస్థా యేషాం తాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా-సత్యప్రతిజ్ఞస్య భగవతోఽత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వాత్తథావగమ్యేత్యర్థః॥ దుగ్ధసాగరాత్-క్షీరాంభోధేస్సకాశాత్, నిరగాన్నిర్జగామ ॥ ౪౪ ॥— తత ఇతి ॥ తతః-నిర్గమనానంతరం, పితామహో-బ్రహ్మా, తానమరానింద్రాదీన్, ప్రాహస్మ-బ్రాహితే స్మ, ఉవాచేత్యర్థః + లట్ స్మ ఇతి భూతార్థే లట్ ॥ బ్రువః పంచానామాదిత ఆహో బ్రువ ఇతి ణలాదేశః బ్రువ ఆహాదేశ ॥ ౪౫ ॥ — తత్రైవవివృణోతి ॥ భవంత ఇతి ॥ హే దేవా ఇత్య

హాయ్యార్థమప్సరః ప్రభృతిషు యువతిషు వానరాచ్ఛభల్లగోపుచ్ఛవే
షభృతః ప్రథితప్రభావాః ప్రజాః ప్రజనయేయురితి ॥ ౪౬ ॥ పురైవకి
లమమ జృంభారంభే సంభూతవాన్ జాంబవానితి ॥ ౪౭ ॥ తతస్తే గీర్వా
ణా స్తథాచక్రుః ॥ ౪౮ ॥ అథ వైతానాద్వైశ్వానరాన్నరః ప్రాజాపత్య

భ్యాహారః ॥ భవంతః-యూయం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః-దాశరథి
రూపేణోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య-శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం
సహాయికర్మ కర్తుం, x గుణవచనేత్యాదినా ష్యఙ్ అర్థేనసహనిత్యస
మాసస్సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా । అప్సరసః-స్వర్వేశ్యాః, ॥ స్త్రియాం
బహుష్వప్సరసస్స్వర్వేశ్యా ఇత్యమరః ॥ తత్ప్రభృతిషు-తదాద్యాసు,
యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, యూనస్తిరితి తిప్రత్యయః॥ వానరాః
మర్కటాః, అచ్ఛభల్లాః-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః-గోలాంగూలాః,నీలము
ఖా,దీర్ఘపుచ్ఛాశ్చమర్కటభేదాః తద్వేషభృతః-తద్భూమికాధారిణః
॥ ని ॥ మర్కటో వానరః కీశో వనౌకా అథభల్లుకే। ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూ
కా ఇత్యమరః ॥ ప్రథితప్రభావా-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత ఇ
తి ప్రజాః సంతతీః-పుత్రానిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రజాస్యాత్సంతతౌ జనఇత్య
మరః x ఉపసర్గేచ సంజ్ఞాయామితి డప్రత్యయః। ప్రజనయేయురుత్పాద
యేయురితి x శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమపురుషః । భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్త
ద్వ్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వాదితి ॥ ౪౬ ॥ — పురేతి ॥ కించ పురా-పూర్వ
కాలే, సృష్ట్యాదావిత్యర్థః । మమజృంభారంభే-జృంభణసమయే, ని ॥
జృంభస్స్యాత్త్రిషు జృంభణమిత్యమరః ॥ జాంబవాన్నామ భల్లూ [illegible]
తిః సంభూతవాన్కిల-ఉత్పన్నః కిలు, సోయమిదానీం వర్తతే స [illegible]
హాయం కరిష్యతీతి భావః ॥ ఇతి ఏవమాహ స్మేతి పూర్వేణసంబంధః ॥ — —
తత ఇతి ॥ తతః-బ్రహ్మనిదేశానంతరం, తే-పూర్వోక్తా గీర్వాణా ఇంద్రా [illegible]
దేవాస్తథాచక్రుః అప్సరఃప్రభృతియువతిషు పుత్రాన్ జనయా [illegible]
సురిత్యర్థః ॥ ౪౭ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం, వితానం క్రతుః [illegible]

స్సహేమపాత్రః కశ్చిదుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృత
ప్రాయం ప్రాయచ్ఛత్ ॥౪౯॥ తతః ॥ వ ॥ కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశ
ద్భూపతిః పాయసార్ధం ప్రాదాదర్ధం ప్రణయమధురం కెకయేన్ద్రస్య
పుత్ర్యై । ఏ త్రేదేవ్యౌ తరళమనసః పత్యురాలోచ్యభావం స్వార్ధాంశాభ్యాం
కామేష్టిరితియావత్ ॥ తత్ప్రయోజనమస్య వైతానికః ॥ ని ॥ క్రతువిస్తార
యోరస్త్రీ వితానమిత్యమరః × ప్రయోజనమితిఠక్ ॥ తస్మాద్వైశ్వానరా
దగ్నేస్సకాశాత్ ॥ ని ॥ అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్ని రిత్యమరః ॥ సహేమపా
త్రః-హిరణ్మయపాత్రపాణిరిత్యర్థః ॥ కశ్చిదదృష్టపూర్వః ప్రజాపతేస్సం
బంధీప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషితఇతియావత్ × దిత్యదిత్యాదిత్యప
త్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతిణ్యప్రత్యయః ॥ నరః పురుషవిశేషః ॥ ఉత్థాయ నిర్గ
త్య, పుత్రీయతే పుత్రానాత్మనఇచ్ఛతే × సుపఆత్మనఃక్యచ్ ॥ దశరథా
య రాజ్ఞే యజమానాయ అమృతప్రాయమమృతకల్పం (స్యురుత్తరపదే
త్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్రతికాశోపమాదయఇత్యత్రాదిపదేన కల్ప
రూపాదిశబ్దవత్ప్రాయశబ్దస్యాపి గ్రహణాదస్వపదవిగ్రహః ఇత్యమర
వ్యాఖ్యానేస్పష్టం) పయసాసంస్కృతంపాయసం పరమాన్నం ॥ ని ॥ ప
రమాన్నంతుపాయసమిత్యమరః + సంస్కృతంభక్షాఇత్యణ్. ప్రాయచ్ఛ
త్ పుత్రీయమేతదితిదత్తవాన్ × ప్రాఘ్రాధ్మేత్యాదినాదాణోయచ్ఛా
దేశః॥౪౯॥—తతఃపాయసలాభాన తరం॥అ॥ పాయసంతత్కిమకరోదిత్య
తఆహ॥కౌసల్యాయాఇతి॥భూపతిర్దశరథఃకోసలస్యరాజ్ఞోపత్యంస్త్రీకౌస
ల్యా తస్యైకౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై+వృద్ధేత్కోసలాజాదాఞ్ఞ్యఙితి
ఙ్యఙ్ప్రత్యయః॥యజశ్చాబితిచాప్కర్మణాయమభిప్రైతితి సంప్రదాన
త్వాచ్చతుర్థీ ॥ ప్రథమమాద్యంపాయసస్యార్ధం-సమవిభాగం,ని॥పుంస్య
ర్ధోర్ధంసమేంశక ఇత్యమరః×(బాహులకాత్పూర్వనిపాతాభావః)అదిశత్-
దత్తవాన్, కెకయేన్ద్రస్య-కెకయదేశాధీశ్వరస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై,
ప్రణయేన-ప్రేమ్ణా, మధురం-మాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యాఅత్యన్తప్రే

స్వయమకురుతాం పూర్ణకామాంసుమిత్రామ్ ॥౨౦॥ అవభృథేఽవసితే

మాస్పదత్వాదితిభావః ॥ అర్ధమవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్-దత్తవాన్, ప శ్చాదర్ధమితిపాఠాన్తరం॥తతఃకిమిత్యత్రాహ ॥ ఏతేదేవ్యౌ-కౌసల్యాకై కేయ్యౌ,తరళమనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానాత్పూర్యాకులచిత్త స్య, పత్యుర్భర్తుర్దశరథస్య × పతిస్సమాసఏవేతిఘిసంజ్ఞాభావః* ఖ్యత్యా త్పరస్యేతిఙసోఽకారస్యఉకారః భావం కథంవా సుమిత్రాలబ్ధపాయ సభాగాభవిష్యతీత్యభిప్రాయమాలోచ్యపరబుద్ధేరప్రత్యక్షత్వాన్ముఖచి హ్నైరనుమీయేత్యర్థః। స్వయం స్వే ఉభేఇత్యర్థః ॥ స్వార్ధాంశాభ్యాం- స్వయోః-స్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయోరర్ధయోరర్ధాంశాభ్యాం-అర్ధభా గాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణకామాం-సఫలమనోరథామకురుతాం-కృ తవత్యౌ, స్వార్ధభాగౌ ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధావిభజ్య ఏకమేకం భాగమాత్మార్థంనిక్షిప్య అవశిష్టభాగౌ సుమిత్రాయైదదతురిత్యర్థః ॥ అయంచవిభాగో నరామాయణసమ్మతః తత్రచరోరర్ధం కౌసల్యాయై అ వశిష్టార్ధార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధంకైకేయ్యై శిష్టంపునస్సుమిత్రా యాఇత్యభిధానాత్ ॥ కింతు పురాణాంతరసంవాదోద్రష్టవ్యః ॥ ఉక్తంచ నరసింహసంహితాయాం * తేపిండప్రాశనేకాలే సుమిత్రాయైమహీ పతిః । పిండాభ్యామల్పమల్పంతు స్వసపత్న్యై ప్రయచ్ఛతఇతి * ఉ క్తంచకాళిదాసేన * అర్చితాతేనకౌసల్యాప్రియాకేకయవంశజా । అత స్సంభావితాంతాభ్యాం సుమిత్రామైచ్ఛదీశ్వరః ॥ తేబహుజ్ఞస్యచిత్తజ్ఞే పత్న్యౌపత్యుర్మహీక్షితః । చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతా ముభేఇతి ॥ ఏవమన్యత్రాపిసతివిరోధే పురాణాంతరాత్సమాధాతవ్యం॥ మందాక్రాంతావృత్తం ॥ లక్షణంతూక్తం ॥ ౨౦ ॥ — ॥ అనంతరకృత్య మాహ ॥ అవభృథఇతి ॥ అవభృథే-దీక్షాంతస్నానాదికృత్యేని ॥ దీక్షాం తోఽవభృథోయజ్ఞఇత్యమరః ॥ అవసితే-పరిసమాపితేసతి × షోఽంతకర్మణీతి ధాతోః కర్మణి క్తః॥ అథానంతరం, జనే-యజ్ఞార్థమాగతేజనసమూహే

సరయూతటాదథయథాయథముచ్చలితేజనే । దశరథఃపరిపూర్ణమనోరథఃపురమగాత్పురుహూతపురోపమామ్ ॥ తతః ॥ ౫౦ ॥ అపాటవాల్కేవలమంగకానాం మనోజ్ఞకాంతేర్మహిషీజనస్య । శనైశ్శనైగప్రోజ్ఝిత

సరయూతటాత్ యథాయథం-యథా స్వం- స్వకీయదేశమనతిక్రమ్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ యథాస్వంతుయథాయథమిత్యవ్యయమేవ్వమరః × యథాస్వే యథాయథమితినిపాతనాద్ద్విర్భావోనపుంసకత్వంచ× హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం ॥ ఉచ్చలితే-ప్రస్థితేజనతి, స్వస్వనియతదేశాన్ ప్రతిగతవతిసతీత్యర్థః ॥ తతో దశరథోరాజా పరిపూర్ణమనోరథః పుత్రప్రాప్త్యుపాయలాభాత్సఫలాభిలాషస్సన్ ఉపమీయతఇత్యుపమా + ఆతశ్చోపసర్గఇత్యఙ్ ॥ పురుహూతపురం ఉపమా ఉపమానంయస్యాస్తాం పురుహూతపురోపమాం-ఇంద్రనగరీతుల్యాం, (ఆఖ్యాప్రఖ్యోపమాభిఖ్యాప్రకారస్సన్నిభోనిభః । నీకాశాద్యాశ్చసామ్యార్థాస్సమేస్యుశ్శబ్దతగపరేఇతి మేదినీకోశాత్ పురుహూతపురేణసదృశీపురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహోవా)పురమయోధ్యామగాత్ప్రవివేశ ॥ పురుభూయిష్ఠంహూయతేయజ్ఞేష్వితి పురుహూతఇతివిగ్రహః ॥ ద్రుతవిలంబితవృత్తం ॥ ద్రుతవిలంబితమాహనభౌభరావితిలక్షణాత్ ॥ ౫౦ ॥ — అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి ॥ అపాటవాదితి॥ మనోజ్ఞా-గర్భావిర్భావాత్పూర్వాపేక్షయాప్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్లావణ్యం యస్యతస్య కృతాభిషేకా రాజపత్న్యైర్మహిష్యః తాఏవజనస్తస్య కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాణామిత్యర్థః ॥ ని ॥ కృతాభిషేకామహిషీత్యమరః ॥ అల్పాన్యంగాన్యంగకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం × అల్పార్థేకన్ప్రత్యయః ॥ అల్పత్వమత్రకార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం తత్సంభవాదితిభావః ॥ కేవలమత్యంతంఅపాటవాత్ - పటుత్వాభావాద్ధేతోః, ప్రోజ్ఝితాని-పరిత్యక్తాని, భూషణాని-కంకణాద్యాభరణాని యేషుతాని ॥ తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భారాయమాణత్వాచ్చేతిభావః ॥

భూషణాని చకాశిరే దౌహృదలక్షణాని ॥ ౫౨ ॥మందమందమపయద్వ
లిత్రయా గాఢతావిషయనాభిగహ్వరా । కోసలేంద్రదుహితుశ్శనైరభూ

ప్రోషితభూషణానీతి పాఠాంతరం॥ దౌహృదలక్షణాని-శరీరసాదముఖపాం
డిమకృష్ణచూచుకత్వాదీనిగర్భచిహ్నాని॥ శనైశ్శనైర్దినక్రమేణేత్యర్థః॥వీ
ప్సాయాంద్విర్భావః । చకాశిరే-సువ్యక్తానిబభూవురిత్యర్థః । స్వహృద
యేన-గర్భహృదయేనచ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహవాహటః ॥ * ॥
మాతృజన్యస్యహృదయం మాతుశ్చహృదయేనతు । సంబద్ధం తేనగర్భిణ్యా
నేష్టంశ్రద్ధావమాననమితి ॥ తత్సంబంధిత్వాద్గర్భే దౌహృదమిత్యుచ్యతే॥
సాచ తద్యోగాద్దౌహృదినీ ॥ తదుక్తంసంగ్రహే * ద్విహృదయాం నా
రీందౌహృదినీ మాచక్షతఇతి ॥ ఉపేంద్రవజ్రావృత్తం ॥ ౫౨ ॥ —— ॥అ
థాగ్రమహిష్యాః కౌసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్యగౌరవరూపం దౌ
హృదలక్షణంవర్ణయతి ॥ మందమందమిత్యాదిభిః త్రిభిఃపద్యైః ॥ మ
న్దమందం-మందప్రకారం + ప్రకారేగుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః ॥ క
ర్మధారయవదుత్తరేష్వితికర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ అపయ
దపగచ్ఛత్ వళీనాం మధ్యరేఖాణాంత్రయం యస్యాస్సాతథోక్తా ॥ ౨ ॥వ
ళిర్మధ్యమరేఖాయాం ర్జీర్ణత్వగ్గృహదారుష్వితివిశ్వః ॥ గాఢతాయాఉ
త్తానత్వస్య, విషయం-గోచరం, నాభిగహ్వరం-నాభీకుహరంయస్యాస్సా
॥ ౨ ॥ అథనాభిస్తుజంత్వంగేయస్యసంజ్ఞా ప్రసారికేత్యమరశేషః ॥ అత్ర
పూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్త
యోః వళిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవాదపగమఇత్యవగ
న్తవ్యం ॥ అతఏవ కోసలేంద్రస్యదుహితుః-కౌసల్యాయాః సంబంధినీ మ
ధ్యయష్టిర్వృషికల్పమధ్యమపి, శనైః-కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షు
ర్విషయాఅభూత్ ॥ అపిశబ్దాత్కైకేయీసుమిత్రయోరపి మధ్యయష్టిస్స
ముచ్చీయతే । అంగకార్శ్యాదిగర్భలక్షణౌవాహటః * క్షామతా గరిమా
కుక్షౌ మూర్ఛాఛర్దిరరోచనం । జృంభాప్రసేకస్సదనం రోమరాజ్యాఃప్ర

స్తథ్యయష్టిరపిదృష్టిగోచరా ॥ ౪౩ ॥ న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్ర
యాతామంగీచకారపునరప్యుదరం కృశాంగ్యాః । జీవాతవేదశముఖోరగ

దష్టలోకానామితి ॥ రథోద్ధతావృత్తం ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితి లక్ష
ణాత్ ॥ ౪౩ ॥ — న్యగ్రోధేతి ॥ కృశాని-కార్శ్యావస్థామాపన్నాని,
అంగాన్యవయవాయస్యాస్తస్యాః కౌసల్యాయాః + అంగగాత్రకంఠేభ్యో
వక్తవ్యఇతిజీప్ ॥ ఉదరం-కుక్షిః, ని ॥ పిచండకుక్షీజఠరోదరంతుందమిత్య
మరః ॥ క్రమశః-దినక్రమేణ, ప్రయాతామపగతాం, న్యగ్రోధపత్రసమ
తాం-వటపత్రసాదృశ్యం, * వటపత్రసమంస్త్రీణాముదరం పుత్రదాయక
మితిసాముద్రికే ॥ న్యగ్రోధోబహుపాద్వటఇత్యమరః ॥ దశముఖో-రా
వణఏవ, ఉరగః-సర్పః, దశముఖవాక్ సర్పశ్చప్రతీయతే । తేన పీడితా
నాం-దుఃఖితానాం, లోకానామితిశేషః ॥ జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం,
రావణంనిహత్య తత్పీడితాన్ జీవయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జీవాతుర్జీవ
నౌషధమిత్యమరః ॥ గర్భచ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్భకవ్యాజేన, ని ॥ గర్భోపవర
కేంతస్థాగ్నౌకుక్షిస్థార్భకేమతః । ఛలంతుస్ఖలితేవ్యాజఇతిశబ్దార్ణవవిశ్వ
ప్రకాశౌ ॥ వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేనపుంసా-ఆదిపురుషేణ, విష్ణునా
హేతునా, పునర్భూయోప్యంగీచకార॥ పూర్వం మహాభాగ్యలక్షణతయా
విద్యమానే వటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశాదిదానీమపగతేపి వటప
త్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోఃనివాసత్వేన పునస్తత్సామ్యంబభారేత్యర్థః
ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతంప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః + ఊరీ
ర్యాదిచ్విడాచశ్చేతి అంగీశబ్దస్యగతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్ప్రయో
గః విష్ణోర్వటపత్రశాయిత్వంచోక్తం ॥ శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కం
ధే త్రయస్త్రింశేఽధ్యాయే కపిలదేవహూతిసంవాదే * సత్వంధృతోమే
జఠరేణనాథకథంనుయస్యోదరఏతదాసీత్ । విశ్వంయుగాంతేవటపత్రఏక
శ్శేతేస్మమాయాశిశురంఘ్రిపానఇతి ॥ అన్యత్రచ ॥ అంభోధిశాయీ వటప
త్రశాయీత్రిసంగశాయీరమతాంమనోమఇతి ॥ అత్ర దశముఖోరగేతి

పీడితానాం గర్భచ్ఛలేనవసతా ప్రథమేనపుంసా॥ అపిచ ॥ ౫౪ ॥ మధ్యం
తనుత్వాదవిభావ్యమానమాకాశమాసీదసితాయతాక్ష్యాః । గర్భోదయే వి
ష్ణుపదాపదేశాత్కార్శ్యంవిహాయాపివిహాయసైవ ॥ ౫౫ ॥ తతః ॥ ఉచ్ఛ్వ

రూపకం ॥ గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయంగర్భః కింతుసాక్షాద్వట
పత్రశాయీతి గర్భస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాచ్ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపా
దనలక్షణాపహ్నవభేదః ॥ తదుజ్జీవితాచేయం పునర్వటపత్రసామ్యభణితౌ
త్ప్రేక్షా ॥ సాచ వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ సాచోక్తరూపకేణసంసృ
జ్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౫౪ ॥ — ॥ మధ్యమితి ॥ అసితే-ఆయతే
చాక్షిణీయస్యాస్సా ఉత్పలపత్త్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి
+ బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్ షచ్ । షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీ
ష్ మధ్యమవలగ్నంకత్రౌ ॥ ని ॥ మధ్యమంచావలగ్నంచమధ్యోఽస్త్రీత్య
మరః॥తనుత్వాత్సూక్ష్మత్వాద్ధేతోః అవిభావ్యమానమజ్ఞాయమానమపరిదృ
శ్యమానంసదితి యావత్ । ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమభూత్ ॥ పూర్వ్వ
మితి శేషః ॥ తథా కవిసమయసిద్ధత్వాదితిభావః । గర్భోదయే-గర్భోత్ప
త్తౌసత్యాం, ఇదానీమితి శేషః । కార్శ్యమాకాశభావనిమిత్తంసౌక్ష్మ్యం
విహాయ-త్యక్త్వాపి, విష్ణోర్గర్భరూపేణ విద్యమానస్యపదం విష్ణుపదమా
కాశంచేతిప్రతీయతే ॥ తదపదేశాత్తద్వ్యాజాత్తద్వ్యపదేశాద్వా విహా
య ఆకాశమేవాసీదితిసంబంధః ॥ ని ॥ వియద్విష్ణుపదంవాతు పుంస్యా
కాశవిహాయసీఇత్యమరః ॥ అత్రపూర్వార్ధే మధ్యాకాశయోర్భేదేపిత
దేవాసీదిత్యభేదోక్తేర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః॥ తయోశ్చాతిసామ్యం
గమ్యతఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ ఉత్తరార్ధేతు ఆకాశభవననిమి
త్తకార్శ్యంవిహాయాపి తదేవాసీదితివిరోధః ॥ సచ విష్ణుపదేతిశ్లేషభిత్తి
కాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశ శబ్దాక్షేపాప
హ్నవోజ్జీవితఇతిసంకరః ॥ ౫౫ ॥ — అథ శ్రీవిష్ణురావిరభూదిత్యాహ
॥ తతఇత్యాదినా ॥ తతః-దౌహృదలక్షణప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం

స్థే గ్రహే పంచకే సురగురౌ సేందౌ నవమ్యాం తిథౌ లగ్నే కర్కటకే పునర్వ
సుయుతే మేషంగతే పూషణి । నిర్దగ్ధుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాద
యోధ్యారణే రావిర్భూతమభూతపూర్వ (మహరం) విభవం) యత్కించిదే

సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత్యుచ్చస్థే + సుపిస్థ ఇతి
కః ॥ సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు, మేషాదిస్వతుం
గస్థానసంగతేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ సురగురౌ-బృహస్పతౌ, సేందౌ-ఇం
దుయుక్తే సతి, పూషణి-సూర్యే, + విభాషా జిశ్యోరితి వికల్పాదల్లోపాభా
వః । మేషంగతే-మేషరాశిం ప్రవిష్టే సతి, పునర్వసుయుతే-పునర్వసున
క్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీ తస్యాం తత్సంజ్ఞిక ఇత్యర్థః × త
స్య పూరణే డట్ । నాంతాదసంఖ్యాదేర్మడితి డటో మడాగమః ॥ టిత్త్వా
త్ జీప్ ॥ తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః యథాహామరసిం
హః ॥ ని ॥ తదాద్యాస్తిథయో ద్వయోరితి ॥ కర్కటకే-కర్కటక
నామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే ॥ ని ॥ రాశీనాముదయో లగ్నమిత్యమ
రః ॥ నిఖిలాః-సమస్తాః, పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశా రాక్షసాః, త ఏవ
సమిధః-కింశుకసమిధశ్చ, అరణిజన్యస్యాగ్నేరింధనీయత్వేన పలాశసమి
త్సాహకత్వాదితి భావః ॥ నిర్దగ్ధుం-వినాశయితుం-భస్మీకర్తుంచ, మేధ్యా
త్పవిత్రాత్ అథవా మేధః క్రతుః తదర్హాద్యాగయోగ్యాదిత్యర్థః ।అయో
ధ్యైవారణిరగ్నిమంథనదారువిశేషస్తస్మాత్ * మధ్యాదితిపాఠే అయో
ధ్యారణేర్మధ్యాత్ మధ్యదేశాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ యూపాగ్రం తర్మని
ర్మంథ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అభూతపూర్వమవిద్యమాన
స్వసదృశం సజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః । నవిద్యతే పరం యస్మాత్తదపరం
అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహితమిత్యర్థః ॥ అనూతపూర్వవిభవమితి పా
ఠాంతరం ॥ ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతఏవ యత్కించిత్ త్రివిధభేద
రహితతయా అనిర్వాచ్యం । మహస్తేజః పరంజ్యోతిరితియావత్ బ్రహ్మే
త్యర్థః * ఏకమేవాద్వితీయం బ్రహ్మేతి శ్రుతేః ॥ తదేవ మహోగ్నిరితి శ్లి

కంమహః ॥ ౫౮ ॥ అపిచ ॥ అథరామాభిధానేన కవేస్స్వరేణయస్గిరః ।

ష్టరూపకం ॥ ఆవిర్భూతం స్వయమేవాభివ్యక్తమభూదితి శేషః॥ ఏతేనా స్యమాతృసంబంధరాహిత్యంసూచ్యతే ॥ గర్భవాసాదికమన్యత్సర్వంప్రా తీతికమేవ నపారమార్థికమితిభావః ॥ ఉక్తగుణయుక్తేశుభదినే శ్రీరా మరూపేణాయోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణురావిరభూదితిఫలితార్థః॥ అత్ర సమస్తవస్తువర్తిశ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకాలంకారః ॥ అత్రే దమనుసంధేయం ॥ అజవృషభమృగాంగనాకులీరాఃఝషవణిజౌచదివాక రాద్యుత్తుంగాః । దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశైస్త్రీనవకవింశతిభిశ్చ తే స్తనీచాః ॥ సూర్యాదీనాంసప్తానాం గ్రహాణాం మేషాదయో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టాఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమస్థా నాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశాదయో రాశిత్రింశాంశాః, యథాక్ర మముచ్చేషు పరమోచ్చానీచేషు పరమనీచాఇతి జాతకశ్లోకార్థః । అ త్రాంశస్త్రింశోభాగః ॥ యథాహనారదః ॥ త్రింశద్భాగాత్మకంలగ్న మితి ॥ తేపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నాస్తగాఅపి నీచగాః ॥ తదుక్తంరా జమృగాంకే ॥ స్వోచ్చేపూర్ణంస్వక్షేగేఽర్ధంసుహృద్భిఃపాదంద్విడ్భి ర్వాశుభంఖచరేంద్రాః ।నీచస్థాయీనాస్తగోవా నకించిత్పాదాన్న్యూ నం స్వత్రికోణాదదాతీతి ॥ తదిత్థమాహకవిరుచ్చస్థఇతి ॥ యస్య జన్మకా లే పంచప్రభృతయోగ్రహాస్స్వోచ్చస్థాః స దేవతుల్యోభవతీతి ॥ తదుక్తం కృష్ణీయే ॥ సుఖినఃప్రకృష్టకార్యారాజప్రతిరూపకాశ్చరాజానః । ఏ కద్విత్రిచతుర్భిర్జాయంతేఽతఃపరందివ్యాఇతి ॥ తదిదమాహగ్రహపంచ కఇతి ॥ యద్యప్యుచ్చస్థేగ్రహపంచకఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థా నగతత్వోక్తేః పుసర్మేషంగతే పూషణీతి పౌనరుక్త్యమాపణంప్రసజ్య తే ॥ తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయమిత్యలమతిప్రసంగేన। శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శా ర్దూలవిక్రీడితమితిలక్షణాత్ ॥ ౫౮ ॥ — ఏవం తావత్తారకబ్రహ్మణో నన్యత్వేనావిర్భావముక్త్వా సంప్రతి లౌకికరీత్యాప్రాకృతప్రాయత్వే

అలంచకార కారుణ్యాద్రఘూణామన్వయం హరిః ॥ ౧౨ ॥ తమేనమన్వజా యన్త త్రయస్త్రేతాగ్నితేజసః । అగ్రజస్యానుకుర్వన్తః త్రైస్త్రైలోకోత్త

వతారమాహ ॥ అపిచేతి ॥ కించేత్యర్థః ॥ అథేతి ॥ అథ మహః (ప్రా) దుర్భావానన్తరం హరతి భక్తజనదురితానీతి హరిర్విష్ణుః, రమన్తే యోగి నోఽత్రేతి రామః *రమన్తే యోగినోనన్తే సత్యానందే చిదాత్మని । ఇతి రామ పదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత ఇతి శ్రుతేః ×కరణాధికరణయోశ్చేత్యధికరణార్థే ఘఞ్ ॥ స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవేర్వాల్మీకేర్గిరః వాచః, సురభీః-మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరిష్యన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ సుగన్ధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభిర్వాచ్యలింగవదితి విశ్వః * తత్క రోతీతిణ్యన్తాల్లట శ్శ(త్రా)దేశః । వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన ప్రత్యయః ॥ సమనన్తరమేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్యాని యమేన వర్ణయిష్యమాణత్వాదితి భావః ॥ కారుణ్యాత్-కరుణాయా హేతోః ॥ ని ॥ కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్యమరః × కరుణైవ కారుణ్యమితి విగ్రహః ॥ స్వార్థే ష్యఞ్, రఘూణామన్వయం-రఘువంశం, అలంచకే అలంకృతవాన్, భూషితవాన్, (ప్ర)కాశితవానిత్యర్థః ॥ పరమకారుణి కోయం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశమనుజగ్రాహేత్యర్థః ॥ జ్యేష్ఠశ్శ్రీరామః కౌసల్యాయామజనీతి ఫలితార్థః ॥ పరమకారుణికాః కిం న కుర్వన్తీతి భావః ॥ ని ॥ అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్య మరః ॥ ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయమానుష్టుభం వృత్తం ॥ ౧౨ ॥ — అథ భరతాదికుమారత్రయోదయమాహ ॥ తమితి ॥ త్రేతాగ్నితేజసః-ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః; తస్య తేజ ఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇత్యర్థః ॥ వస్తుస ఇతి పాఠే ప్యయమేవార్థః ఉపమాలంకారః ॥ ని ॥ అగ్నిత్రయమిదం త్రేతేత్యమరః ॥ త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్ని ప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసవంశకరీరాదిపదవదవగన్తవ్యః ॥ ఏక ఏవాగ్నిః త్రీణ్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతః (ప్రా)ప్తః త్రేతా

రైర్గుణైః ॥ ౫౦ ॥ భరతస్తేమకై కేయ్యాస్తనయోవినయోజ్జ్వలః । అ
న్యౌలక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాంకృతోదయౌ ॥ ౫౯ ॥ ఏతేవవృ
ధిరేపి రాఃబ్రహ్మక్షేమాయదీక్షితాః । లోకానందముకుందస్య చత్వారఇవ

తదుక్తం * ఏకఏవావసథ్యాగ్నిరగ్న్యాధేయేనకర్మణా । సంస్కృత
స్త్రీణిరూపాణి తతస్త్రేతేతిశబ్ద్యతఇతి ॥ ఆవసథ్యాగ్నిరౌపాసనాగ్నిః
స్త్రీత్వంలోకాల్ x లింగమశిష్యంలోకాశ్రయత్వాల్లింగస్యేతి॥ పృషో
దరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయేనఈకారస్థానేఏకారేసతి త్రేతేతిరూపసిద్ధిః॥
తథాతైస్తైః పీప్సాయాంద్విర్భావః । లోకోత్తరైర్లోకోత్కృష్టైః,లో
కేష్వసాధారణైరితియావత్ ॥గుణైర్విద్యావినయాదిభిశ్శౌర్యౌదార్యగా
మ్భీర్యాదిభిర్వా అగ్రజస్యాగ్రజం రామమిత్యర్థః x కర్తృకర్మ
ణోః కృతీతికర్మణిషష్ఠీ । అథవా సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ । భగవతో
నారాయణస్యానుకరోతీతివత్ ॥ అనుకుర్వంతః-అనువర్తమానాః, తత్స
దృశాఇత్యర్థః ॥ (తదుక్తందండ్యాచార్యైః ॥ * తదన్వేత్యనుబధ్నా
తి తచ్ఛీలంతన్నిషేధతి ॥ తస్యచానుకరోతీతిశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకాఇతి)
త్రయఃకుమారాః తమేనమనుతస్యాముష్య శ్రీరామస్యపశ్చాదిత్యర్థః
* అనుర్లక్షణఇతికర్మప్రవచనీయత్వాద్ద్వితీయా॥ అజాయంత-జాతాః
॥ ౫౦ ॥ — భరతఇతి ॥ తేషు-త్రిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోప
త్యంస్త్రీకైకేయీ x తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ కేకయమిత్రయుప్రళయా
నాం యాదేరియఇతియశబ్దస్య ఇయాదేశః ॥ తస్యాః వినయేన-ప్రశ్ర
యేణ- విశిష్టనీతిసంపత్త్యావా ఉజ్జ్వలః-వినయభూషణఇత్యర్థః భరతో
నామతనయః జాతఇతిశేషః । తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌనామానౌ అన్యౌభర
తాపేక్షయా ఇతరౌకుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్ప
న్నౌ ॥ ౫౯ ॥ — ఏతఇతి ॥ బ్రహ్మక్షేమాయ-బ్రాహ్మణపరిపాలనంకర్తుం
॥ ని ॥ బ్రహ్మవిప్రః ప్రజాపతిరిత్యమరః ॥ దీక్షితాః-సంజాతదీక్షాః, కృత
సంకల్పాఇత్యర్థః ॥ ప్రజాక్షేమాయేతిపాఠాంతరం * త్రిదశస్యసజ్ఞాతా

బాహవః ॥ ౬౦ ॥ ౫ ॥ అథ కదాచిదపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధస
ముద్ధతదైత్యబలావస్కందకాందిశీకబృందారకానీకపరివార్యమాణరథః ప
జ్క్తిరథః తపశ్చర్యాజాతానామాశ్చర్యాణామాయతనం నిశ్శంకం త్రిశం

తారకాదిభ్యఇతచ్ ఇతితచ్ ॥ తారకాదిరాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః-దానవదయాయుద్ధేషుశూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః-లోకానాం-భువనానాం, ఆనందకర్తా-కార్యకారణయోరభేదోపచారాత్ సచాసౌముకుందశ్చ (కమనీయత్వాత్స్వభక్తముఖంఉదనత్తి ఆనందబాష్పేణార్ద్రీకరోతీతిముకుందః) । పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః । తస్య చత్వారోబాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టాశ్చతుర్భుజాఇవ వవృధిరే-వృద్ధింగతాః, పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౬౦ ॥ — అథరాక్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావదాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం కదాచిత్కస్మింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః,అపరిమితాః, యాఃమాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటనృత్తయఇతియావత్ ॥ ని ॥ స్యాన్మాయాశాంబరీత్యమరః ॥ తాభిర్భయానకాని-భయంకరాణి, ని ॥ ఘోరంభీమంభయానకమిత్యమరః ॥ యుద్ధసముద్ధతాని-యుద్ధోద్ధతానిచ యానిదైత్యబలాని-దైత్యసేనాః, తేషామవస్కందాదాక్రమణాత్కాందిశీకైః భయద్రుతైః బృందారకానీకైః దేవసైన్యైః, పరివార్యమాణః-నిరీక్ష్యపరివేష్ట్యమానోరథోయస్యసతథోక్తః ॥ దేవానామపిశరణ్యఇత్యర్థః । అథవాపరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణోరథోయస్యసతథోక్తః । ఏతదాయత్తమస్మజ్జీవనమితిమత్వా తైః పరిరక్షితస్యందనఇత్యర్థః ॥ (ప్రతిపాల్యమానేతిపాఠే కదాఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమాణఇత్యర్థః) ॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుతః । అనీకినీబలంసైన్యంచక్రంచానీకమస్త్రియామితిచామరః ॥ పజ్క్తిరథో-దశరథః,(ని ॥ పజ్క్తిర్దశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యాళిషుస్త్రియామితినిఘంటుః ॥ పజ్క్తిదశసు దిక్షుఅప్రతిహతోరథోయస్యేతివిగ్రహః) ॥ తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠస్పర్ధ

కుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివదర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధమివసోమసుతం కుశికసుతమద్రాక్షీత్ ॥ ౬౧ ॥ తదను యథావిధికృతసపర్యేణ మర్యాదాతీతమహిమ్నా

యా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసాదితపోనుష్ఠానాజ్జనితానాం, ఆశ్చర్యాణామద్భుతానాంఆయతనమాస్పదంకాగణమిత్యర్థఃచర్యేత్యత్ర+గదమదచరేత్యాదినాయత్ (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావిశేషవాచకః।తత్రితయపరిమితవత్సరేషురాజ్యకరణాత్త్రిశంకురితి)త్రిశంకుర్నామరాజాహరిశ్చంద్రపితా తంయాజయతీతి సదేహస్వర్గగమనార్థమితి త్రిశంకుయాజినం× యజతేణ్యన్తాత్తాచ్ఛీల్యేణినిః।పద్యప్రబంధమివశ్లోకనిబద్ధకావ్యమివ దర్శితస్సర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరంచయేనతం। ప్రాకృతవ్యాకరణమివ ప్రకటితః-ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాసశ్చయేనతం యథా ఆజ్యతఇతిసంస్కృతపదస్య అజ్జేర్వడప్పఇతి కర్ణి విడప్పాదేశే విడప్పఇతివర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః ॥ ని ॥ వర్ణోద్విజాదౌశుక్లాదౌస్తుతౌవర్ణంతువాక్షరఇత్యమరః ॥ బుధమివ-సౌమ్యమివ, సోమసుతం-చంద్రసుతం, సోమయాజినంచ సోమం సోమలతాంసునోతి పీడయతీతిసోమసుత్ క్విప్ ॥ భగవంతంపూజ్యం, కుశికసుతం-విశ్వామిత్రమద్రాక్షీత్-దదర్శ + దృశేలుఙ్ ఇరితోవేతివికల్పాదఙభావపక్షేసిచివృద్ధిః *నదృశఇతినిషేధాత్ క్సాదేశోన।శ్లేషసంకీర్ణముపమాత్రయమన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టం ॥ ౬౧ ॥ త్రిశంకుయాజకకథాముత్తరత్రవక్ష్యతి ॥ తదన్వితి ॥ తదను దర్శనానంతరం విధిమనతిక్రమ్యయథావిధి-యథాశాస్త్రం, * అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావ్యయీభావసమాసఃకృతా-దశరథేనవిరచితా,సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణాదిరూపాపూజాయస్య తేన ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాఇత్యమరః ॥ మర్యాదాతీతమహిమ్నా-అపరిమేయమాహాత్మ్యే

మహితేన గాధేతరహృదయేన గాధినందనేన సత్రపరిత్రాణార్థమి
త్థమభ్యర్థితో౽భూత్ ॥ ౫౨ ॥ రాజన్భవత స్తనయేన వినయాభిరామే
ణ రామేణ శరాసనమాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్ర
తురక్షోరక్షోదురితము త్తీర్య కృతావభృథో భవితుమభిలషామీతి ॥ ౫౩ ॥

న, మహితః-పూజితః, తేన-గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినం
దనేన-గాధిరాజనందనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం-యజ్ఞ
సంరక్షణార్థం ॥ ని ॥ సత్రమాచ్ఛాదనేయజ్ఞఇత్యమరః ॥ ఇత్థం-వక్ష్య
మాణప్రకారేణ, × ఇదమష్టమురితిథము ప్రత్యయః ॥ అభ్యర్థితః-యా
చితో౽భూత్ దశరథఇతి శేషః ॥ ని ॥ యాచ్ఞాయామభియానేచ ప్రార్థ
నాకథ్యతే బుధైరితి కేశవః ॥ అభ్యర్థితః-అనురుద్ధఇతివా అర్థయతేఇత్యభియా
చ్ఞావబోధయోరితివచనాత్ ॥ ౬౦ ॥ — ప్రార్థనాప్రకారమాహ ॥
రాజన్నితి ॥ హేరాజన్నితిసంబోధనం యతో రంజనాద్రాజాత్వం అతో
స్మద్ధృదయరంజనమపికరిష్యసీతివిజ్ఞాపయితుమిత్యవగంతవ్యం । భవత స్త
నయేన,పుత్రరూపేణావతీర్ణేనేత్యర్థః ॥ వినయః-ప్రశ్రయః, తేనాభి
రామేణ-రమణీయేన, ఏతేనయథోక్తకారిత్వంసూచ్యతే॥శరాసనమాత్రం
ధనురేవమిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయేనేత్యర్థః॥ సౌమిత్రి
మాత్రం-లక్ష్మణఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గోయస్య తేన, అత్రమాత్రశబ్దేన
పరిజనాంతరవ్యవచ్ఛేదకేనాస్యాసహాయశూరత్వంసూచ్యతే । ఏవంభూతే
న రామేణ రక్షస్సంహారణార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా
క్రియమాణా-విధీయమానా, క్రతురక్షా-యాగపరిపాలనంయస్యతథోక్త
స్సన్, అహమితి శేషః । రక్షోదురితం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసరూప
విఘ్నం, తత్కృతంవిఘ్నంవా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణ
దుష్కృతం ॥ ని ॥ అంహోదురితదుష్కృతమిత్యమరః॥ ఉత్తీర్య-తీర్త్వా
కృతావభృథో-నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవితుమభిలషామి వాంఛామి ఇత్యే
వం ప్రకారేణ ప్రార్థితో౽భూదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ని ॥ దీక్షాంతో

ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షిభాషితమతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా
త్సల్యాజ్జానిస్సశల్యాంతఃకరణోఽభూత్ ॥ ౬౮ ॥ తత స్తస్మిన్బహుప్ర
కారైరప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతివిశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన
పురోహితేనైవమభిహితోఽభూత్ ॥ ౬౯ ॥ ప ॥ పర్యాప్త భాగ్యాయ భ
వానముష్మైతుర్యాత్సపర్యాంకుశికాత్మజాయ । నిర్యాతుభానావసుధా

వభృథోయజ్ఞ ఇత్యమరః ॥ ౬౭ ॥ — ఏతదితి ॥ కర్ణపరుషం-కర్ణకఠో
రమేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః * ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతా
శీచసంయమీ । శాపానుగ్రహయోశ్శక్తస్సత్యసంధో భవేదృషిరిత్యుక్తల
క్షణఋషిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం శ్రీరామః ప్రేషణీయఇ
త్యేవంరూపం వచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం-అనతిక్రమ
ణీయవచనత్వద్యోతనార్థం ॥ ని ॥ భాషితంవచనంవచఇత్యమరః ॥ అతి
మాత్రపుత్రవాత్సల్యాదతివేలపుత్రస్నేహాద్ధేతోః ॥ ని ॥ అతివేలభృశాత్య
ర్థాతిమాత్రోద్గాఢనిర్భరమిత్యమరః ॥ సశల్యాంతఃకరణః-విదీర్ణహృ
దయోఽభవత్ ॥ తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వాదితిభావః ॥ అత్ర మునివచ
నే శల్యత్వనిరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥ ౬౮ ॥ — తతఇతి ॥ తత స్త
దనంతరం తస్మిన్భగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః * అహమేవాగ
మిష్యామి యోద్ధుంతైఃకూటయోధిభిః । రామస్యాస్యనపశ్యామి మునే
హంయుద్ధయోగ్యతాం ॥ షష్టిర్వర్షసహస్రాణిజాతస్యమమకౌశిక । య
త్నేనోత్పాదితశ్చాయం నరామంనేతుమర్హసీత్యాద్యుక్తానేకోపాయై
రిత్యర్థః ॥ అవార్యః-నివారయితుమశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేష
ణరూపోయస్యతస్మిన్సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య-సూర్యవంశస్య,
హితేన-హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరేణేత్యర్థః ॥ అతో
స్య వచనమవశ్యమంగీకరణీయమితిభావః । పురోహితేన-వసిష్ఠేనైవం వ
క్ష్యమాణప్రకారేణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్ ॥ ౬౯ ॥ — తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ పర్యాప్తేతి ॥ హేరాజన్నిత్యధ్యాహారః, భవాన్ పర్యాప్త

విధాతుంనిర్యాతు రామస్సహలక్ష్మణేన ॥ ౬౬ ॥ గ ॥ ఏవం వసిష్ఠేనప్ర
తిష్ఠాపితధృతిర్దశరథస్సుతప్రదానేన కుశికసుతమనోరథమేవ పూర
యామాస ॥ ౬౭ ॥ ప ॥ యోగేనలభ్యోయఃపుంసాం సంసారాపేతచేత
సాం । నియోగేనపితుస్సోయం రామఃకౌశికమన్వగాత్ ॥ ౬౮ ॥ —॥

త్తం-పరిపూర్ణంభాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయంయస్య
తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మవర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకిమప్యసాధ్య
మస్తీతిసూచ్యతే। అతఃపూజ్యయేతిభావః । అముష్మై కుశికాత్మజాయ స
పర్యాం-శ్రీరామప్రదానరూపాం పూజాంకుర్యాత్, కురుష్వ భవచ్ఛ
బ్దయోగే ప్రథమపురుషఏవ నమధ్యమపురుషఇతి భాష్యేస్థితత్వాత్ +
విధినిమంత్రణామంత్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషులిఙ్ । అతో వసు
ధాంభువం నిర్గతాయాతుధానాః యస్యాస్తాంనిర్యాతుధానామరాక్ష
సాం ॥ ని ॥ యాతుధానఃపుణ్యజనో నైరృతోయాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥
ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేనసహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు. x
ప్రాప్తకాలేలోట్ ॥ శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గంతుం
కాలః ప్రాప్తఇత్యర్థః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం ।। లాటానుప్రాసః ॥౬౬॥
ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా-పునస్సంస్థాపితా, ధృ
తిర్ధైర్యం యస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ ధృతిర్యోగాంతరేధైర్యేధారణాధ్వర
తుష్టిషిత్వితివిశ్వః ॥ దశరథః సుతప్రదానేన-శ్రీరామసమర్పణేన, కు
శికసుతమనోరథం-విశ్వామిత్రాభిలాషమేవ, పూరయామాస-సఫలీచ
కార, నత్వప్రదానరూపం నిజమనోరథమిత్యేవకారార్థః॥ ౬౭ ॥—
యోగేనేతి ॥ యఃరామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపా
దపేతం నివృత్తంచేతఃచిత్తం యేషాంతేషాంపుంసాం వీతరాగాణాం-యో
గీశ్వరాణామిత్యర్థః। యోగేనలభ్యః-ధ్యానేనగమ్యః, * శ్రోతవ్యోమం
తవ్యోనిదిధ్యాసితవ్యఇతిశ్రుతేః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యా
నసంగతియుక్తిషిత్యమరః ॥ సోయం శ్రీరామఃపితుర్నియోగేన-నిదేశేన,

తత్రసత్రంపరిత్రాతుంవిశ్వామిత్రోమహామునిః । సౌమిత్రిసహితంరా
మంనయన్నయమవోచత ॥౧౯॥ బలేనతపసాంలబ్ధేబలేత్యతిబలేతిచ । వి
ద్యేతేమయికాకుత్స్థవిద్యేతేవితరామితే ॥ ౨౦ ॥

నితరాం యోగేనచేతిగమ్యతే, కౌశికమన్వగాదనుజగామ ॥ లోకా
నుగ్రహదయాళవః కింనవిడంబయంతీతిభావః × ఇణోగాలుఙీతిలుఙిగా
దేశః ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభంఛందః ॥ ౧౮ ॥ — తత్రేతి ॥
తత్ర-తస్మిన్సమయే, అయంమహామునిః-మునిశ్రేష్ఠః- విశ్వస్యమిత్రం వి
శ్వామిత్రః + మిత్రేచర్షావితివిశ్వశబ్దస్యదీర్ఘశ్ఛాందసః లోకే పిశి
ష్టప్రయోగాత్సాధుః। సత్రంపరిత్రాతుం-యజ్ఞంపరిపాలయితుం,సౌమిత్రిస
హితం-లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్-ప్రాపయన్నవోచత-ఉక్తవాన్
॥ ౧౯ ॥ — తదేవాహ ॥ బలేనేతి ॥ కకుది వృషాంగేతిష్ఠతీతికకుత్స్థః
అత్రేత్థం పౌరాణికీకథా ॥ పురాకిలపురంజనోనామ సాక్షాద్భగవతో
విష్ణోరంశావతారః, కశ్చిదైక్ష్వాకోరాజా దేవైస్సహ సమయబంధేన దే
వాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్ర
స్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా అసురకులంనిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞామలభ
తేతి। తస్యగోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః తస్యసంబుద్ధిః హేకాకుత్స్థ-శ్రీరా
మ, తపసాంబలేన-తపశ్శక్త్యా, తపసామితిబహువచనం విద్యయోరసుల
భత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే-ప్రాప్తేబలేతి అతిబలాచేతినామ్నా ప్రసిద్ధేవిద్యే
మంత్రౌమయి విద్యేతే-వర్తేతే, తేవిద్యే, తే-తుభ్యం వితరామ్యుపదిశా
మీత్యవోచతేతిసంబంధః॥ఉపదిదేశచేతివాక్యశేషః । అత్ర బలాతిబలేప్ర
క్రమ్యబ్రహ్మాయామళేఅభిహితం ✻ఉత్సాహబలయోర్వృద్ధిః పరశస్త్రసహి
ష్ణుతా । నబాధాక్షుత్పిపాసాభ్యాం యతస్సాకథితాబలా॥యతః పరస్యక్షా
లిత్యం దృఙ్మనఃకాయకర్మణాం ।స్వోపాయేచావ్యమోఘత్వంభవేత్సాతి
బలామతా ॥ ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞాతమాత్రంసిద్ధికరంనృణాం। విష్ణురే
తద్ద్వయంస్మృత్వా జితవాన్మధుకైటభావితి ॥ తథా రామాయణశ్లోకస్థ ✻

గ॥ తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్య భగవానిత్థమ కథయత్ ॥౫౦॥ వ ॥ అస్మిన్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య ఫాలాంతరాళనయన జ్వలనే మనోభూః । సద్యః ప్రపద్య శలభత్వమముంచదంగం తస్మాదముం జనపదం విదురంగసంజ్ఞం ॥౫౧॥ గ॥ తదను మానససరః ప్రసృతాం సరయూ

క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ । బలామతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవేతి ॥ ౫౦ ॥ — అ ॥ అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితుముపచక్రమ ఇత్యాహ ॥ తత ఇతి ॥ తతః-విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః ప్రతిగృహీతే-స్వీకృతే, విద్యే-బలాతిబలాఖ్యే యేన, తస్య దాశరథేర్దశరథనందనస్య-శ్రీరామస్య, × అత ఇఞితీఞ్ప్రత్యయః ॥ ఏకం-కమపి, ప్రదేశం-జనపదం, ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా ఇత్థమకథయత్కథయామాస ॥ ౫౦ ॥ — అ ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ అస్మిన్నితి ॥ పురా-పూర్వకాలే అస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూర్మన్మథః, పురభిదః త్రిపురాంతకస్య, అస్యాన్యాంతకత్వం కిము వక్తవ్యమితి భావః ॥ పరమేశ్వరస్య-త్ర్యంబకస్య, ఫాలాంతరాళే-నిటిలతటే, యన్నయనం-తృతీయనేత్రం, తదేవ జ్వలనోగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా ॥ తత్ర సద్యః అవిలంబేన శలభత్వం-పతంగభావం ॥ ని ॥ సమౌ పతంగశలభావిత్యమరః ॥ ప్రపద్య-ప్రాప్య, భస్మీభూయేత్యర్థః ॥ అంగం-శరీరమముంచత్-త్యక్తవాన్, × శేముచాదీనామితి ముమాగమః । తస్మాత్కారణాదముం జనపదం దేశం (జనానాం పదం జనపద ఇతి విగ్రహః । నాడ్యపజనోపపదాని వ్రణాంగపదానీతి లింగానుశాసనాత్పుంస్త్వం) అంగా ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదుర్జానంతి, పురావిద ఇతి శేషః ॥ అంగమోచనమేవాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయంతీత్యర్థః ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ తూపవర్తనమిత్యమరః ॥ ౫౧ ॥ — తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్య కాసారాదుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీమతిక్రమ్య-తీర్త్వా, వృత్రవధేన-వృత్రాసు

మతిక్రమ్య వృత్రవధ ప్రవృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షాళనలబ్ధ మలయోర్మలద
కరూశనామ్నో ర్జనపదయోస్సీమ్ని కృతపదయోర్దాశరథ్యోః పునర
ప్యేవమబ్రవీత్ ॥ ౨౩ ॥ ప॥ యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహిణ ప్రసాదాల్లేభేసు
తాంకామపితాటకాఖ్యాం । సుందకికైనాం పరిణీయతస్యాం మారీచనీ
చంజనేయాంబభూవ ॥ ౨౪ ॥ గ ॥ ఏకదా సుందేవినిహతే మారీచఃకుంభ

ర్రహత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధింగతో యః వృద్ధశ్రవసఇంద్రస్య, పంకః-పా
ప్మాసఏవ పంకః కర్దమఇతిశ్లిష్టరూపకం ॥ ని ॥ పంకో స్త్రీ కర్దమైనసోరితి
నిఘంటుః ॥ తస్య క్షాళనేన లబ్ధ మలయోః-ప్రాప్తకిల్బిషయోః, సంక్రా
న్తమాలిన్యయోరితియావత్ । అతఏవమలదకరూశనామ్నోఃమలదఃకరూ
శశ్చేతినామయయో స్తయోర్జనపదయోః దేశవిశేషయోస్సీమ్ని-పర్యంత
భువి, దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః-విన్యస్తపాదయోః,
ప్రవేశితపాదయోస్సతోరిత్యర్థః ॥ పునః-భూయోప్యేవమబ్రవీదువాచ
మాలిన్యయోగాన్మలదః కరూశః క్షుత్ కార్శ్యంవా తద్యోగాత్కరూశఇ
తిసంజ్ఞానిర్ణయః ॥ ౨౩ ॥ —యక్షఇతి ॥ సుకేతుర్నామయక్షో దేవ
యోనివిశేషః ॥ ని ॥ విద్యాధరోప్సరోయక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరాఇత్యమ
రః ॥ ద్రుహిణస్యతపసా సమారాధితస్యబ్రహ్మణః ప్రసాదాదనుగ్రహా
త్ ॥ ని ॥ ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణఇత్యమరః ॥ తాటకేత్యాఖ్యానామ
యస్యాస్తాం కామపి కాంచిత్సుతాంపుత్రికాం లేభే-ప్రాప, జనయామా
సేత్యర్థః ॥ అథ సుందోనామ కశ్చిద్యక్షః ఏనాంతాటకాం పరిణీయో
పయమ్య భార్యాత్వేన పరిగృహ్యేత్యర్థః కిలేతివార్తాయాం ॥ ని ॥వా
ర్తాసంభావ్యయోఃకిలేత్యమరః ॥ తస్యాం భార్యాయాం-తాటకాయాం,
మారీచఇతినీచం-క్షుద్రంమారీచనామానం కంచనతనయమిత్యర్థః॥ జన
యాంబభూవ-ఉత్పాదయామాస ॥ ౨౪ ॥ — ॥ అ ॥ తదనంతరవృత్తాన్త
మాహ ॥ఏకదేతి॥ ఏకదా-ఏకస్మిన్సమయే,సుందే-వినిహతేసతిఅగస్త్యే
నేతి శేషః ॥ మారీచః కుంభసంభవమగస్త్యం ॥ ని ॥ అగస్త్యఃకుంభసంభవః

సంభవమభిధ్యాయ తస్య శాపాదవాపకౌణపతాం తాటకావ్యభూత్పురు
షాదినీ ॥ ౭౫ ॥ సేయమబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా ఆత్మజేనస
హ జనపదవిపదంవిదధానా వ్యాపాదనీయాత్వయేతి ॥ ౭౬ ॥ కించ ॥ వై
రోచనీం మంథరాంవసుంధరాపరాధధురంధరాంపురా పురందరేణ విని

భవఇత్యమరః ॥ అభిధ్యాయ-పితృవధజనితరోషాత్తిరస్కృత్య తస్యకుంభ
సంభవస్య శాపాత్కౌణపతాం-రాక్షసత్వమవాప-ప్రాప్తవాన్, ॥ ని ॥
రాక్షసఃకౌణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః॥తథా తాటకాపిపురుషాదినీ-నరమాం
సభోజినీ, రాక్షసీ అభూత్ ॥ అత్రేదంరామాయణవచనం * అగస్త్యః
పరమక్రుద్ధస్తాటకామభిశప్తవాన్ । పురుషాదీమహాయక్షీ విక్రృతావికృతా
ననా ॥ ఇదంరూపంవిహాయత్వం దారుణంరూపమాప్నుహీతి ॥ ౭౫॥—
అ ॥ తతఃకిమిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యేత్యాహ ॥ సేతి॥అ
బ్జాసనస్య-తపఃపరితోషితస్య, బ్రహ్మణోవరాత్సిద్ధానిషణ్ణాః సింధు
రాః-గజాః, తేషాం సహస్రస్యప్రాణః పరాక్రమోయస్యాస్సా బ్రహ్మవ
రప్రాప్తమహాబలసంపన్నేత్యర్థః ॥ ని ॥ సింధురస్సామజఃకుంభీతిగజప
ర్యాయేష్వమరశేషః॥అతఏవఆత్మజేనసహజనపదవిపదం-నిజాశ్రమదేశో
పప్లవం విదధానా-కుర్వాణా సేయంతాటకా, త్వయావ్యాపాదనీయాని
హంతవ్యేత్యేవమబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౭౬ ॥ — అ ॥ స్త్రీహ
త్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసివిద్య
మానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి ॥ కించేత్యాదినా ॥ వసూనిధార
యతీతివసుంధరా-భూమిః × సంజ్ఞాయాంభృతృవృజీత్యాదినాఖచ్ *
అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః॥ తస్యాఅపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూ
పే ధురంధరాంసమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరామిత్యర్థః ॥ ధూ
రేవధురా తాంధారయతీతిధురంధరేతివిగ్రహః ప్రక్రియాతుపూర్వవత్ ।
అతఏవ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణిదారయతీతిపురందరఃఇంద్రః, +
పూస్సర్వయోర్దారిసహోరితిఖచ్ * ఖచిహ్రస్వఇత్యుపధాహ్రస్వః ॥

హతాం జనార్దనకృతార్దనాం భార్గవజననీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథేరమం దాంసుందవధూవధవిచికిత్సాముత్సారయామాస ॥ ౨౭ ॥ప॥ ఆశ్రుతశ్శ్రుతవృత్తేన తేనసుందప్రియావధః । తమేవాన్వవదత్తస్య చాపశ్శింజారవచ్ఛలాత్ ॥ ౨౮ ॥ తత్కాలేపిశితాశనాశపిశునాసంధ్యేవకాచిన్మనేరథావ

---

* వాచంయమపురందరాచేతినిపాతనాన్మమాగమః ॥ తేన పురా ప్రాక్ర్వివినిహతాం-వ్యాపాదితాం, వైరోచినీం-విరోచనోనామరాక్షసస్తస్యాపత్యంస్త్రీ వైరోచనీ తాంవిరోచనపుత్రీం + తస్యాపత్యమిత్యణ్॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినాఙీప్ విశేషణమేతత్కైకేయీదాసీసందేహనివృత్త్యర్థం మంథరాంచ తథాజనార్దనేన జామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విశచితమర్దనం విదారణంయస్యాస్తాం భిన్నశీర్షామిత్యర్థః ॥ భార్గవజననీం-పరశురామమాతరం, రేణుకాంచ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిదిశ్య, దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందామనల్పాం, సుందవధూవధవిచికిత్సాం తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాసనిరసితవాన్ ॥ ని ॥ మూఢాల్పపటునిర్భాగ్యామందాస్స్యుః।విచికిత్సాతుసంశయఇతిచామరః౨౭ ఆశ్రుతఇతి ॥ శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రముఖాదాకర్ణితంవృత్తం మంథరావధాదిపూర్వవృత్తాంతోయేన తేన తథోక్తేన ॥ ని ॥ వృత్తంపద్యేచరిత్రేత్రిష్వతీతేదృఢవర్తులఇత్యమరః ॥ తేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రియాయాః-తాటకాయాః, వధః ఆశ్రుతోంగీకృతః ॥ ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః ॥ అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపోధనురపి శింజారవో గుణధ్వనిః సఛిచ్ఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనుసృత్యోక్తవాన్ ॥ తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ జ్యాటంకారంచకారేత్యర్థః ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణ ఇత్యమరః ॥ అత్ర ఛలశబ్దేన నాయంశింజారవః కింత్వనువాదఇత్యారవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనాదపహ్నవభేదః ॥* ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవఇతిసర్వస్వసూత్రం ॥ ౨౮ ॥ తదా తాటకాప్యభ్యాజగామేత్యాహ ॥ తత్కాలఇతి ॥ తత్కాలే-

నంతరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణా దారుణా । స్వాధీనే హననే పురీం విదధతీ మృత్యోః స్వకృత్యాత్యయ క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాట

శింజారవసమయే, పిశితం మాంసమశ్నంతీతి పిశితాశాః-రాక్షసాః, తేషాం నాశస్య పిశునా సూచికా॥ శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యేఽస్యాస్య ప్రథమత్వాదితి భావః ॥ అన్యత్ర పిశితాశనానాం ఆశస్య-భోజనస్య, పిశునా, సంధ్యాయా అసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః ॥ ౨ ॥ కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్ పిశునో దుర్జనః ఖల ఇత్యమరః ॥ అత్ర జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోరేవ శ్లిష్టత్వాచ్ఛబ్దశ్లేషః ॥ రుధిరక్షోదేన-అసృక్పంకేన, అన్యత్ర రుధిరక్షోదవత్కుంకుమరజ ఇవ అరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్రతయా బీభత్సితత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః ॥ ౨ ॥ రుధిరం కుంకుమాసృజోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః ॥ క్షోదో రజసి పేషణ ఇతి నానార్థరత్నమాలా॥ దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథాభీషణాకారత్వాదన్యత్ర పిశాచాదిసంచారాచ్చేతి భావః ॥ ౨ ॥ దారుణం భీషణం భీష్మం ఘోరం భీమం భయానకమిత్యమరః ।' తథా హననే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయత్తే సతి, మృత్యోః పురీం-యమపురీం, సంయమినీమితి యావత్॥ స్వేషాం యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన-విపర్యయేణ, క్రీడద్భిర్యథేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘైః యమదూతనివహైః సంకటం-సంకులం + సంప్రోదశ్చ కటచ్ ఇతి కటచ్ ॥ మహద్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధతీ-విదధానా, × దధాతేర్నకర్తర్యగిత శ్చేతి ఙీచ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితి నుమభావః ॥ ౨ ॥ శృంగాటకచతుష్పథే ఇత్యమరః ॥ కాచిత్తాటకా నామ రాక్షసీ తరసా-బలేన, రంహసా వా, ౨ ॥ తరసీ బలరంహసీ ఇత్యమరః ॥ సంధ్యేవ-సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వామిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం, రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయా అపి నైష్ఠికానాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధకర్తృత్వసంభవాదియముపమాశ్లేషసంకీర్ణా॥ అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణే

కాంతాటకా ॥ ౭౯ ॥ యదా దాశరథేః కర్ణమవిశత్తాటకాగుణః । తదా ధనుర్గుణస్తూర్ణం ప్రావిశత్తజ్జిఘాంసయా ॥ ౮౦ ॥ తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధక్రోధస్య తాటకా । స్వప్రాణాన్రామబాణస్య వీరపాణమకల్పయత్ ॥ ౮౧ ॥ మునిర్జంభశాసనాజ్ఞానితాటకామాథినే దదౌ । అస్త్రాణి

న్యథాకరణవాప్రత్యవాయాపత్తేరితి భావః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥ ౭౯ ॥ యదేతి ॥ యదా-యస్మిన్ కాలే, తాటకాయా గుణః శబ్దః సింహనాద ఇతి యావత్ ॥ దాశరథేః శ్రీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్రం అవిశత్ ॥ ని ॥ కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రమిత్యమరః ॥ తదా-తస్మిన్నేవ కాలే, తస్యాస్తాటకాయాః జిఘాంసయా-హంతుమిచ్ఛయా, × హంతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్ ॥ ధనుషశ్చాపస్య, గుణో జ్యా మౌర్వీతి యావత్ ॥ తూర్ణం-క్షిప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్హ్రాదశ్రవణసమకాలమేవ శ్రీరామో మౌర్వీమాకర్ణమాచకర్షేత్యర్థః ॥ అతఏవా సంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ని ॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి వైజయంతీ ॥ ఏతదాదిపద్యత్రయమానుష్టుభం ఛన్దః ॥ ౮౦ ॥ — తత ఇతి ॥ తతస్తాటకా భావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వాదిరాక్షససంప్రహారే బద్ధక్రోధస్య-విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణాన్-స్వకీయప్రాణవాయూన్, వీరపాణమకల్పయత్-కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణం పానం శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధా సతీ ప్రాణాన్ తత్యాజేత్యర్థః ॥ ని ॥ వీరపాణం తు యత్పానం వృత్తే భావిని వా రణ ఇత్యమరః × వా భావకరణయోరితి వికల్పాణ్ణత్వం ॥ వీరాణాం పానం వీరపాణమితి విగ్రహః ॥ సాంతో వ్యయం శబ్దో వర్తతే ॥ పూర్వవదతిశయోక్తిః ॥ ౮౧ ॥ — మునిరితి ॥ మునిర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసం శాస్తీతి జంభశాసన ఇంద్రః + కర్తరి ల్యుః ॥ తస్య శాసనాత్ మహాత్మనే-శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీతి నియోగాద్ధేతోః కృశాశ్వేనాపశ్చిద్ధృషిః ఉపజ్ఞాయంతస్య

జృంభకాదీనిజంభశాసనశాసనాత్ ॥ ౬౨ ॥ ౪ ॥ తత్రకంచనవిరించిలో
కప్రత్యాదేశం ప్రదేశం ప్రదర్శయ(న్న)భగవాన) వోచత ॥ ౬౩॥
ప ॥ ప్రతిదినమవదాతైర్బ్రహ్మభిర్బ్రహ్మనిష్ఠైః ప్రశమితభవఖేదైస్సా
దరంసేవ్యమానే । బలినియమనహేతోర్వామనః కాననేస్మిన్బలినియమప

పజ్ఞాః × ఆతశ్చోపసర్గ ఇతికర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః ॥ కృశాశ్వస్యోపజ్ఞాః కృశాశ్వోపజ్ఞాని కృశాశ్వేనాదౌజ్ఞాతానీత్యర్థః + ఉపజ్ఞోపక్రమమిత్యాదినానపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశనే ఇత్యమరశ్చ ॥ జృంభకమాదిర్యేషాంతానిజృంభకాదీని అస్త్రాణి-అస్త్రమంత్రానిత్యర్థః ॥ తాటకాంమథ్నాతి-హంతీతి తాటకామాథీ తస్మై శ్రీరామాయ దదౌ-అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః × కర్మణాయమభిప్రైతిససంప్రదానమితిసంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహిః ॥ ౬౩ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్రవనే, విరించిలోకస్య-బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం-ప్రత్యాదిశ్యతఇతి ప్రత్యాదేశఇతివిగ్రహః ॥ తం బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః ॥ కంచన-కమపి ప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శయన్-నిదర్శయన్ అవోచత-ఉక్తవాన్, భగవానితిపాఠాభావే మునిరితిశేషః ॥ ౬౪ ॥ —అ ॥ తదేవాహ ॥ ప్రతిదినమితి॥అవదాతైః-ప్రసన్నైర్విషయవైరాగ్యసంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః ॥ అత ఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదంయేషాంతైః అథవా బ్రహ్మణి నిష్ఠానియమోయేషాంతైః నిదిధ్యాసనతత్పరైరిత్యర్థః ॥ ప్రశమితాః-శాంతిం గమితాః, భవఖేదాస్సాంసారిక క్లేశాయేషాంతైః తాపత్రయవినిర్ముక్తైరిత్యర్థః ॥ బ్రహ్మభిః-బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠైర్మహద్భిరితిపాఠే మహద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభిరిత్యర్థః ॥ ప్రతిదినం-నిరంతరమితియావత్ × అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావీప్సాయామవ్యయీభావసమాసః ॥ సాదరం సస్నేహం, సేవ్యమానే-అధిష్ఠీయమానే, అస్మిన్కాననే-పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయాపతిర్ణామాయోవటుర్విష్ణుః బలేరేవ

రస్సన్బ్రహ్మచారీచచార ॥ ౮౪ ॥అపహృతవిబుధార్తైర్వామనవ్యాజమూ
ర్తేరఖిలభువనభిక్షో రాశ్రమానోకహానాం । తతిరియమతినీలావ్యాప్తది
గ్వ్యోమసీమా స్స్వయమపిపరిమాతుంలోకమభ్యుద్యతేవ॥ ౮౫ ॥

రోచనైర్నియమనపోతోః బలిబంధనార్థమిత్యర్థః × షష్ఠీహేతుప్ర
యోగఇతిషష్ఠీ,ఇష్టదేవతాపూజోపహారాబలయః శౌచసంతోషతపస్స్వా
ధ్యాయేశ్వరప్రణిధానాని నియమాః తత్పరస్తథాసక్తస్సన్ చచార బ్రహ్మచ
ర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తతేత్యర్థః ॥ ని ॥ బలిఃపూజోపహారేచ
కరేదైత్యాంతరేపిసఇతి నానార్థరత్నమాలా ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం
మాలినీవృత్తం ॥ ౮౫ ॥ — అపహృతేతి ॥ అపహృతా-నిరస్తా, విబుధా
నామింద్రాదిబృందారకాణామార్తిః పీడాయేనతస్య ॥ ని ॥ ఆర్తిఃపీడా
ధనుష్కోట్యోరిత్యమరః ॥ నజాయతఇత్యజోవిష్ణుః × అన్యేభ్యోపి దృ
శ్యతఇతిడప్రత్యయః ॥ తస్మామూర్తేః-శ్రీవిష్ణ్వవతారస్యేత్యర్థః ॥ (వా
మనవ్యాజమూర్తేరితిపాఠే వామనఇతివ్యాజః కపటో యస్యాస్తాదృశీ
మూర్తిర్యస్యేతిబహువ్రీహి గర్భితబహువ్రీహిఃవిష్ణోరిత్యర్థః । విశేషణ
మాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితివామనః) అఖిలభువనభిక్షోః-
పాదత్రయపరిమితభూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః
+ సనాశంసభిక్షుఉః । వామనస్యాశ్రమే-తపోవనే, యే అనోకహా-వృ
క్షాః, అనసః శకటస్యాకంగతింఘ్నంతీత్యనోకహాఇతివిగ్రహః ॥ ని ॥ అ
నోకహఃకుటస్సాలఇత్యమరః ॥ తేషామియంపరిదృశ్యమానా అతినీలాఅ
త్యంతశ్యామలాకారా, తథావ్యాప్తా-ఆవృతాః దిగ్వ్యోమసీమాః-దిశాం
వ్యోమ్నశ్చసీమాః, పర్యంతభువో యయాసా॥ ఆక్రాంతదిఙ్నభోంతరా
ళత్వేనాతిసమున్నతేత్యర్థః ॥ ని ॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇత్యమ
రః ॥ నాంతపాఠేపి × మనఇతినిషేధాన్నజీప్ ॥ ఇదంచవిశేషణద్వయం
విభక్తిపరిణామేన వామనేపియోజ్యం ॥ తతిః-శ్రేణిః, స్వయమపిలోకం
-త్రిభువనమిత్యర్థః ॥ జాతావేకవచనం పరిమాతుమియత్తావధారణాసన్న

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభిశ్శ్రుతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః। గలితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతోర్దాశరథ్యోస్సమకుచదివసద్యస్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యమ్॥ ౯౬ ॥ × ॥ తతస్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్రస్సత్రమారభత ॥ ౯౭ ॥ తదనన్తరమన్తరిక్షాన్తరాళాదాపతన్తమన్తకానీకభయానకం పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతలగళితసమిత్కు-

రిచ్ఛోత్తుం అభ్యుద్యతా-సముద్యుక్తేవ ప్రతిభాతి పశ్యేతి శేషః * సంసర్గజా దోషగుణా భవన్తీతి న్యాయేన త్రిభువనపరిమాతుస్తత్రభవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వత్సమయమపి తథా కర్తుముద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇత్యర్థః అతోऽన్నత్యగుణనిమిత్తా అభ్యుద్యతత్వజాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా ॥ ౯౬ ॥ — ఇతీతి ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః-బహుప్రకారాః, రసాః ఆస్వాదా యాసాం తాస్తథోక్తాస్తాభిః శ్రుతీనాం పన్థాః శ్రుతిపథః + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తః తస్య మధురాభిః శ్రవణానన్దకరీభిరిత్యర్థః ॥ పావనీభిః-పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః-విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభిరుపాఖ్యానైర్హేతుభిః ॥ + చింతిపూజికథికుమ్బిచర్చశ్చేత్యఙ్ప్రత్యయః ॥ గళితమపగతం గహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా ॥ ని॥ స్యాత్కష్టం కృచ్ఛ్రమాభీలమిత్యమరః ॥ గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం-తథావిధం, అత్యధికమిత్యర్థః ॥ × త్యదాదిషు దృశోఽనాలోచనే కఞ్ చేతి కఞ్ ప్రత్యయః ॥ ఆసర్వనామ్న ఇత్యాత్వం మార్గదైర్ఘ్యం-మార్గాయామః, సద్యస్సమకుచదివసంకోచమగమదివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణకౌతూహలపారవశ్యాద్దవీయానపి మార్గో నేదీయానివ ప్రత్యభాదిత్యర్థః ॥ ౯౬ ॥ —॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపోవనం-ప్రవిశ్య, సత్రమారభత-క్రతుదీక్షితోऽభూదిత్యర్థః ॥ ౯౭ ॥ — తదనన్తరమితి ॥ తదనన్తరం-సత్రప్రారమ్భానన్తరం, అన్తరిక్షాన్తరాళాన్నభో

శాకుశికనందనాంతేవాసినస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయరాఘవాయ
న్యవేదయన్ ॥౮॥ వ ॥హృత్వా ద్రిశిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్త్వా హసిత్వా
క్రుధా కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తత ఇతస్థిత్వా నటిత్వా ముహుః । సిక్త్వా
క్ష్మామసృజా స్రజాంత్రకృతయా బద్ధ్వా కచాన్ ఖచరాన్ దగ్ధ్వా గ్నేస్సదృశా

దివరాదాపతంతముపసర్పంతం అంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనా భయంకరం, పలాశానాం-సుబాహుమారీచాదిరాక్షసానాం, గణం - సమూహమవలోక్య-దృష్ట్వా, పలాయమానాః-ప్రద్రవమాణాః, అతఏవకరతలేభ్యోగళితం-స్రస్తం, సమిత్కుశం-సమిధః కుశా దర్భాశ్చ యజ్ఞీయా యేషాంతే తథోక్తాః ॥ ని ॥ అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ ఇత్యమరః + జాతిరప్రాణినామితి ద్వంద్వైకవద్భావే బహువ్రీహిః । కుశినందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః ॥ అంతేసమీపే వసంతీత్యంతేవాసినః ॥ ని ॥ఛాత్రాంతేవాసినౌశిష్య ఇత్యమరః + శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ అభిలషితాహవాయ-సమరోత్సుకాయేత్యర్థః ॥ రాఘవాయ-శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం-సోద్వేగం, న్యవేదయన్-వ్యజిజ్ఞపన్ ॥ ౮ ॥——
అ ॥ నివేదనప్రకారమేవాహ ॥ హృత్వేతి ॥అద్రిశిఖరాణి-గిరిశృంగాణి, హృత్వా-ఆనీయ, తానిశిఖరాణి పరితః క్షిప్త్వా-సమంతాద్వికీర్య, తథా హసిత్వా-అట్టహాసంకృత్వా, క్రుధా-క్రోధేన, ని ॥ కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘారుట్క్రుధౌస్త్రియామిత్యమరః ॥ హస్తవిఘట్టనం-కరతలాస్ఫాలనంకృత్వా, తతఇతఃస్థిత్వా సమంతాద్వ్యాప్యేత్యర్థః, ముహుః నటిత్వా పునఃపునరుత్సాహనాట్యంకృత్వా క్ష్మాం-మేదినీమసృజారక్తేన, సిక్త్వా-ఆప్లావ్య, ని ॥ క్ష్మావనిర్మేదినీమహీ । రుధిరేసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమితిచామరః ॥ తథా ఆంత్రకృతయాస్రజా-ఆంత్రనిర్మితయామాలయా, కచాన్-శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా-సంగ్రథ్య, తథాగ్నేస్సదృశా-అగ్నిజ్వాలాకల్పయా దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖచరంతీతి ఖేచరాః-అంతరిక్షచారిణశ్చారణాదయః +తత్పురుషేకృతిబహుళమిత్యలుక్ త్రాన్

దృశా నిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః ॥ ౯౦ ॥ ఇతి ॥ సంక్రాంతవర్ణాంతర గాధిసూనోస్సంపర్కపుణ్యాదివ రామభద్రః । క్షాత్రక్రమాత్పిప్పలదం

దగ్ధ్వా-సంతాప్య, నిశిచరా-రాక్షసాః, దివో రంధ్రం-నభోంతరాళం, రుద్ధంత్యా వృణ్వంతి-ఆచ్ఛాదయంతీత్యర్థః ॥ ఇతి ఏవం న్యవేదయన్నితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥ ౯౦ ॥ — అ ॥ తతః కింజాతమిత్యత ఆహ ॥ సంక్రాంతేతి ॥ × క్షణు హింసాయామితి ధాతోః సంపదాదిత్వాత్క్విప్ ॥ గమ్యాదీనామితి వక్తవ్యాత్ అనునాసికలోపే తుగాగమే చక్షదితి రూపం సిద్ధం క్షతో నాశాత్త్రాయత ఇతి క్షత్రం క్షత్రవర్ణః + సుపీతి యోగవిభాగాత్కప్రత్యయః ॥ తస్య సంబంధీ క్షాత్రః తస్మాత్క్రమాత్ క్షత్రియకులాచారక్రమాదిత్యర్థః ॥ పిప్పలదండయోగ్యః-అశ్వత్థదండధారణార్హః, ఉపనయనసమయే తథా విధివిహితత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ పిప్పలః కుంజరాశనః । అశ్వత్థ ఇత్యమరః ॥ రామభద్రః-శ్రీరామః, అన్యోవర్ణః వర్ణాంతరం, ని ॥ అంతరమవకాశావధి పరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్య ఇత్యమరః ॥ × సుప్సుపేతి సమాసః ॥ సంక్రాంతం తపోబలాత్సంప్రాప్తం వర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తథోక్తః ॥ తస్య గాధిసూనోః గాధిరాజనందనస్య, విశ్వామిత్రస్య, సంపర్కేణ-సహవాసేన, యత్పుణ్యం-సుకృతం తస్మాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా ॥ పలాశదండే-కింశుకదండధారణే, ఆదృతః-ఆదరవాన్, పాణిర్యస్య స తథోక్తః । బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ ✻ తస్య చ సంసర్గజా దోషగుణా భవంతీతి న్యాయేన సంభావితత్వాచ్చేతి భావః ॥ తథా పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశాః-మారీచాదిరాక్షసాః, తేషాం దండే-శిక్షణే, ఆదృతపాణిర్వ్యగ్రహస్త ఆసీత్ ॥ విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతరమేవ రాక్షసశిక్షణవ్యగ్రోఽభూదిత్యర్థః ॥ ఆదృతపాణిరిత్యత్ర యద్యపి పాణేరచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మో న యుజ్యతే ॥ తథాపి తద్వతా శ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయా దౌపచారిక ఇత్యవగంతవ్యం ॥

డయోగ్యః పలాశదండాద్యృతపాణిరాసీత్ ॥ ౯౧ ॥మారీచనీచమతిరాహ వమారచయ్య క్షిప్తః క్షణేనరఘునాయకసాయకేన। మధ్యేపయోనిధిభయేన

ననుతేషాందండాః పాలాశోబ్రాహ్మణస్యౌదుంబరః క్షత్రియస్యబైల్వోపి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యౌదుంబరదండవిధానాత్ ॥ అత్ర పిప్పలదండయోగ్యఇతివక్తుం కథముపయుక్తమితిచేత్ । సత్యం పాలాశబిల్వయోర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య న్యగ్రోధచలదళయోః క్షత్రియస్య పీలూదుంబరయోర్విశఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వ కథనం నవిరుధ్యతఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోపి పలాశదండాదృతపాణిరిత్యాపాతతోవిరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వాద్విరోధాభాసాలంకారః * ఆభాసత్వేవిరోధస్య విరోధాభాసఇష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ సచోక్తోత్ప్రేక్షానుప్రాణితఇతిసంకరః ॥ ఉపజాతివృత్తం ॥ ౯౧ ॥ — మారీచేతి ॥ మారీచఇతినీచమతిరపశదబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా-జగదేకవీరేణ, శ్రీరామేణసహ యోద్ధుంనశక్యతఇతిసమ్యగ్బుద్ధ్యభావాన్నీచమతిత్వమవగంతవ్యం । ఆహూయంతేశత్రవోస్మిన్నిత్యాహవః యుద్ధం + ఆజీయుద్ధఇతిహ్వయతేరాజ్ పూర్వాదప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం ॥ ని ॥ ఆహవస్సంగరేయోగఇతివిశ్వః ॥ తం ఆరచయ్య-కృత్వా, × ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః ॥ రఘునాయకస్యసాయకేన-వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన-క్షణమాత్రేణ, × విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రం ప్రతి కాలస్యహేతుత్వాద్ధేతౌతృతీయా)క్షిప్తః-ప్రేరితస్సన్, శుష్కపర్ణవదిత్యర్థః। మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధేర్మధ్యే + పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః ॥ తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య। భయేన ప్రకాశసంచారేప్యవశ్యప్రహరేదితిభీత్యా నిమగ్నమూర్తిః జలాంతర్హితశరీరస్సన్ జలమానుషాజ్జలజనితమానుషవేషాన్నిర్విశేషమవిశేషం తతఃకల్పమిత్యర్థః । వేషం భూమికాం పుపోష-పోషితవాన్, తద్వజ్జలధిమధ్యే నిమజ్యాతిష్ఠదిత్యర్థః

విమగ్నమూర్తిర్వపుషం పుపోషజలమానుషనిర్విశేషం ॥ ౯౨ ॥సుబాహు రాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్రిణా । మునీనామనభిప్రేతః ప్రేతనా థాతిథీకృతః ॥౯౩॥ వంశస్పృశా హృదయహారిఫలాన్వితేన రామేరితేన స హసా సహసాయకేన । స్నేహార్ద్రితేన నిరగాదనురాగిణీవ ప్రాణావళీ

త్యర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౯౨ ॥ — సుబాహురితి ॥ మునీనా మనభిప్రేతః-అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తో-యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నా మరాక్షసః కాకుత్స్థపత్రిణా శ్రీరామబాణేన, ని ॥ పత్రిణౌ శరపక్షిణా వితృమరః ॥ కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ॥ కృత్తః-ఛిన్నస్సన్, × కృతీఛే దన ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః॥ ప్రేతనాథాతిథిరంతకస్యాగన్తుకబంధుః కృతః మారిత ఇత్యర్థః॥ ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి చ్వ్యంతపాఠేప్యయమేవార్థః॥ ౯౩ ॥ — వంశేతి ॥ వంశస్పృశా-వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతే న చ ॥ ని ॥ వంశః పృష్ఠాస్థిదేహోర్ధ్వే తాక్షేవేణౌ కులే గుణ ఇతి విశ్వః + స్పృశోనుదకేక్విన్ ॥ హృదయహారిఫలాన్వితేన-ఉరోవిదళనకారిబాణా గ్రియుతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేన చ॥ ని ॥ హృదయం మానసోరసోః ఫలం బాణాగ్రలాభయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః ॥ స్నేహార్ద్రితే న-తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేన చ ॥ ని ॥స్నే హో స్త్రీ ద్రవహార్దయోరితి వైజయంతీ ॥ రామేరితేన-శ్రీరామప్రయు క్తేన, రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన చ, సుందరీణాం స్వయమభిల షణీయేనేత్యర్థః ॥ ని ॥ సుందరీరమణీరామేత్యమరః ॥ సాయకేన సహ బాణేన సాకం, ప్రాణనాయకేనేతి చ గమ్యతే ॥ పిశితాశనానాం-రాక్షసా నాం, ప్రాణావళిః-పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ × పంచమ్యాస్తసిః ॥ అనురాగిణీ-అనురాగవతీ యువతిరివ, సహసా-శీఘ్రం × స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః ॥ నిరగాన్నిర్జగామ, శ్రీ రామశరతాడితా రాక్షసాస్తత్క్షణం ప్రాణాంస్తత్యజురిత్యర్థః × ఇణో గాలుఙీతి లుఙి గాదేశః ॥ అత్ర ప్రాణావళినిర్గమనసాయకనిర్గమన

హృదయేతరపిశితాశనానాం ॥ ౯౮ ॥ అథ నిశిచరమాథాద్వీతవైతానవి
ఘ్నో మునిరవభృథకృత్యంవిశ్వహృద్యంసమాప్య । అమనుతజయలక్ష్మ్యా

యోపి కార్యకారణయోరసహభావినోస్సహభావోక్తిః కార్యకారణ
పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపాతిశయోక్త్యుపజీవినీసహోక్తిరలంకారః ✱ స
హార్థేనాన్వయోయత్ర భవేదతిశయోక్తితః । కల్పితౌపమ్యపర్యంతాసా
సహోక్తిరిహేష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ సాయకవన్నిజగామేత్యౌపమ్యక
ల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కారిరహస్యం । తథా ప్ర
స్తుతసాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతేస్సమాసో
క్తిః ॥ ✱ విశేషణానాంతౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం । అప్రస్తుతస్య
గమ్యత్వే సాసమాసోక్తిరిష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ ఇదంచాలంకారద్వయమ
న్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టంఅనురాగిణీవేత్యుపమాసాపేక్షితత్వాత్తయా
సంకీర్యతఇతిసంక్షేపః ॥ వసంతతిలకావృత్తం ॥ స్నేహాన్వితేనేతిపాఠాంత
రం ॥ ౯౮ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యతఇ
తిమాథః మథనం × ఘాఞేషుఞ్ ॥ నిశిచరాణాం-రాక్షసానాం, మాథా
త్సంహరణాద్ధేతోః, వీతవైతానవిఘ్నోనిరస్తయాగీయాంతరాయస్సన్,
విశ్వహృద్యం-విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరాక్షససంహారణపూర్వ
కత్వాల్లోకోపకారకత్వాచ్చ సకలసమ్మతమిత్యర్థః ॥ అవభృథకృత్యం-
దీక్షాంతస్నానాదికర్మ, ని ॥ దీక్షాంతోఽవభృథోయజ్ఞఇత్యమరః ॥ స
మాప్య-కృత్వా, ఆజౌ-యుద్ధే ॥ ని ॥ సమిత్యాజిసమిద్యుధఇత్యమరః ॥
జయలక్ష్మ్యా-విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం-శ్రీరామభద్రం,
యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితామూర్తిర్యస్యాస్తయా తత్రావతీర్ణయేత్యర్థః
అవ్యాజలక్ష్మ్యా-సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘట
యితుంఅమనుత-అబుధ్యత, యాగార్థంజనకేనాహూతో భగవాన్విశ్వా
మిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం విష్ణుమూర్తేః-శ్రీరామస్య, సీతారూ
పలక్ష్మీవివాహోభవిష్యతీతి మనసినిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నే

రామమహౌజాసమేతం యజనజనితమూర్త్యా యోక్తుమవ్యాజలక్ష్మ్యా ॥౨౪॥ ౧ ॥ అథ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః కౌశికః కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్ ॥ ౧ ॥ పురా ఖలు కుశేశయాసనజన్మా కుశాభిధానో రాజర్షిః కుశాంబప్రముఖై శ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాం కర్తృభిః పుత్రైర్బభూవ ॥ ౨ ॥ కుశనాభస్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశతమజనయ

తుష్మైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ అత్రేదం విష్ణుపురాణవచనం ॥ * రాఘవత్వేభవ త్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని । అన్యేషు చావతారేషు విష్ణోరేషానపాయినీతి ॥ మాలినీవృత్తం ॥ ౨౪ ॥ — అ ॥ తదను మునిః శ్రీరామం ప్రతి నిజ వంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, మిథిలాం-జనకనగరీం ప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కౌశికో-విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం-శ్రీరామం ప్రతీత్థం-వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదితి ॥ ౧ ॥ అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దః కిలార్థకః వాక్యాలంకారేవా । కుశేశయాసనాత్కమలాసనాద్బ్రహ్మణో జన్మ యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః * అవజ్యోర్బహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపదఇతి వామనః ॥ ని ॥ శతపత్రం కుశేశయమిత్యమరః ॥ కుశాభిధానః-కుశనామా, రాజర్షిః-రాజోత్తమః, కౌశాంబీమహోదయః ధర్మారణ్యం గిరివ్రజశ్చేత్యాఖ్యయా సాం తాసాం పురీణాం-ప్రత్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేణైవ నిర్మాతృభిః కుశాంబః ప్రముఖ ఆద్యో యేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తరజసవసునామభిశ్చతుర్భిః కుమారైః పుత్రైః-పుత్రవాన్బభూవ ॥ కుశాంబాదీన్ చతురః పుత్రాన్మహాపౌరుషశాలినో జనయామాసేత్యర్థః ॥ తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా కౌశాంబీత్యన్వర్థసంజ్ఞా × తేననిర్వృత్తమిత్యణ్ *టిడ్ఢాణఞితి త్యాదినా జీప్ ॥ అన్యత్పురత్రయమైచ్ఛికనామాంకితమిత్యవగంతవ్యం ॥ ౨ ॥— తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ ॥ కుశనాభఇతి ॥ కుశనాభస్తు అవధారణార్థకస్తుశబ్దః ॥ ఘృతాచ్యామప్సరసి కన్యాశతం

త్ ॥ ౯౮ ॥ కన్యాస్తాస్సన్నద్ధయౌవనాః కామయమానః పవమానః ప్ర
త్యాఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యురాసామవయవేష్వనార్జవమతనుత ౯౯
అథ విదితవృత్తాన్తేన కుశనాభేన క్షమామేవ ప్రతిక్రియాం మన్యమానే
న చూళిసూనవే సోమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మదత్తాయ ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృ
తిస్థా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ పునరపి కుశనాభస్తు పుత్రీయన్ పితుః ప్రసాదాద

శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః- అజనయత్-ఉత్పాదయామాస ॥ ౯౮ ॥ కన్యా
ఇతి॥ సన్నద్ధయౌవనాస్సంపూర్ణతారుణ్యాః, తాః కన్యాః కన్యకాః, కామ
యమానః-అభిలషమాణః, ఉద్యానవిహారసమయ ఇతి భావః॥ పవమానో-
వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్-వయం పితృధీనాః తమభ్యర్థయేతి పరిహా
రాద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యురుత్పన్నక్రోధస్సన్, ని ॥ మన్యుర్దైన్యే
క్రతౌ క్రుధీత్యమరః ॥ ఆసాం-కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనార్జ
వం-కౌటిల్యమతనుత ॥ వక్రపాణిపాదాస్తాశ్చకారేత్యర్థః ॥ తథా శ్రీ
రామాయణే ॥ * తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః । ప్ర
విశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ప్రభురితి ॥ ౯౯ ॥ —— అథేతి ॥ అ
థానంతరం విదితో-విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః - కన్యకాంగవైకల్యాపాదన
రూపో యేన తేన, తథా క్షమాం-క్షాంతిమేవ, నతు క్రోధమిత్యేవకారా
ర్థః ॥ ని ॥ క్షితిక్షాంత్యోః క్షమేత్యమరః ॥ ప్రతిక్రియాం మన్యమానే
న క్షమైవాత్రోచితా నతు క్రోధ ఇతి తూష్ణీంభూతేనేత్యర్థః ॥ తేన కు
శనాభేన చూళిసూనవే-చూళినామకమునిపుత్రాయ, సోమదేయాయ-
సోమదాఖ్యగంధర్వాంగనాసంభూతాయ, చూళినా సోమదాయాముత్పా
దితాయేత్యర్థః × స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్ ॥ బ్రహ్మదత్తాయ-బ్రహ్మదత్తనా
మ్నే, రాజ్ఞే ప్రదత్తాః-భార్యాత్వేన ప్రతిపాదితాస్సత్యః, తాః కన్యాః ప్ర
కృతిస్థాః-తత్ప్రభావాదృథాపూర్వరూపా బభూవుః ॥ ౧౦౦ ॥ —— పునరి
తి ॥ కుశనాభస్తు పునర్భూయోపి పుత్రీయన్-పుత్రమాత్మన ఇచ్ఛన్, అ
నృణార్థమితి భావః + సుప ఆత్మనః క్యచ్ ॥ పితుః-కుశస్య రాజ్ఞః, ప్ర

గాధసత్త్వాన్ గాధిసంజ్ఞానస్మత్తాతపాదానుదపాదయత్ ॥ ౧౦౧ ॥ ఇత్థం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీ యామానుబంధో బంధూకస్తబకబంధురేణ సంధ్యారాగేణ ప్రాచీముఖశోణీకృతే శోణాభిధానం దధానే నదే ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగాముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత ॥ ౧౦౨ ॥

ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, అగాధసత్త్వాన్ అధికబలాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామకాన్, అస్మత్తాతపాదాన్ అస్మత్పితరమిత్యర్థః ॥ ఉదపాదయత్ ఉత్పాదితవాన్ ॥ ని ॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః ॥ తాతపాదానితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదానితివత్ ॥ ౧౦౧ ॥ — ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః-శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః-విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనేనాకర్ణనేన, నిరాయామః-ఆయామరహితః, అదీర్ఘ ఇతి యావత్ ॥ యామిన్యాః-నిశాయాః, యామానుబంధః-ప్రహరావృత్తిర్యస్య స తథోక్తః ॥ కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారవశ్యాత్సంకుచితవత్ప్రతీయమానత్రియామ ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్వౌ యామప్రహరౌ సమావిత్యమరః ॥ తథా బంధూకస్తబకవత్-బంధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బంధురం-మనోజ్ఞం ॥ ని ॥ బంధూకో బంధుజీవక ఇత్యమరః ॥ తేన సంధ్యారాగేన ప్రాతస్సంధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే-పూర్వదిగ్భాగే, శోణీకృతే-అనురంజితే, స్వసావర్ణ్యమాపాదితే సతీత్యర్థః ॥ అభూతతద్భావే చ్విః * అస్య చ్వావితి ఈకారః శోణ ఇత్యభిధానం నామ దధానే-ధారయతి * దధాతేః కర్తరి శానచ్ ॥ నదే-ప్రత్యక్స్రోతసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః ॥ ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః నర్మదాం వినేత్యాహుః ॥ ని ॥ శోణస్తరళే పాదపే । వహ్నౌ రక్తతురగే రాగ ఇత్యభిధానాత్ ॥ ప్రవర్తితప్రత్యూషకృత్యః-స-విరచితస్నానసంధ్యావందనాదినిత్యకర్మతంత్రస్సన్, కృతనియమే [illegible]నుష్ఠానేన, మునినా సహ-విశ్వామిత్రేణ సాకం, ని ॥ సాకంస

ప ॥ ఆజానపావనక్షీరాంవృషానందవిధాయినీమ్ । శుభ్రప్రణయినీం

త్రాసమంసహేత్యమరః ॥ గంగాంభాగీరథీంఉపతిష్ఠమానేనఅనుసరతా పథా గంగాప్రాపకమార్గేణేత్యర్థః × ఉపాద్దేవపూజేత్యాదినాశా నచ్ ॥ ప్రాతిష్ఠత-ప్రావర్తత,* సమవప్రవిభ్యస్థఇత్యాత్మనేప దం॥ పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీ యోపపత్తిః ॥ సమేనధావతీతివత్ తత్రాపిపథఃకరణత్వస్య ప్రతీయ మానత్వాత్కర్తృకరణయోరేవతృతీయేతిభాష్యకారః ॥యథాహకాళి దాసః ॥ దక్షిణేనప్రవృత్తాఇతి॥ బంధూకస్తబకబంధురేణేత్యత్ర ఉప మా॥ శోణీకృతేఇత్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యం విహాయ సంధ్యారాగ గ్రహణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః॥తద్గుణస్స్వగుణత్యాగాదన్యోత్కృష్టగు ణాహృతిరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౨ ॥ —ఆజానేతి ॥సోయంశ్రీరామఃఆ జానపావనం-స్వభావశుద్ధం,క్షీరం-నీరంయస్యాస్తాం శుద్ధంభాగవతస్యా స్నం శుద్ధంభాగీరథీజలమితివచనాదితిభావః ॥ ఆజానశబ్దః స్వభావే రూఢః ॥ ని ॥ సహజంనిజమాజానమితికోశాత్ ॥అథవా జనానాంస మూహోజానం + తస్యసమూహఇత్యణ్॥ ఆసమంతాద్బహిరభ్యంతరే చేత్యర్థః ॥ జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాంపవిత్రీ కరోతీతి ఆజానపావనం, క్షీరంయస్యాస్తాంతథోక్తాం ॥ ని ॥ క్షీరంస్యా న్నీరదుగ్ధయోరితిరత్నమాలా॥వృషైర్యమనియమాదిభిర్ధర్మైర్యఆనం దః తం విదధాతీతివృషానందవిధాయినీం॥ తీర్థవిశేషస్నాననియమాది కర్మణాంనిశ్శ్రేయసహేతుత్వేనశాస్త్రప్రసిద్ధాః॥బ్రహ్మానందకరీమిత్యర్థః యద్వా వృషాణాం ధర్మాణాం ఆనందముల్లాసంవిదధాతీతితథోక్తాం॥ధ ర్మాభివృద్ధికరీమిత్యర్థః ॥ అథవా వృషాణాం ఆనందంచ విదధాతీతి త థోక్తాం॥సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీ మిత్యర్థః ॥ని॥ వృషస్స్యాద్వాసవేధర్మే సౌరభేయేచశుక్లజే॥ పుంరా శిభేదయోశ్శృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరపీతి విశ్వః ॥ సుకృతే వృష

సాయమాపగామాపగామివ ॥ ౧౦౩ ॥

ఖేవృష ఇత్యమరశ్చ ॥ శ్రుతిప్రణయినీం-శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపాద్యామిత్యర్థః * సితాసితే సరితే యత్ర సంగతే ఇత్యాదిశ్రుతిప్రసిద్ధత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ ప్రణయస్స్యాత్పరిచయే యాచ్ఞాయాం సౌహృదేపి చేతి యాదవః ॥ అథవా తరంగసంగతఘుమఘుమధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నాయే వార్తాయాం శ్రోత్రకర్మణీతి విశ్వః ॥ అపాంసమూహఃఆపం+ సమూహార్థే-ణ్ ॥ తేన గచ్ఛతీత్యాపగా + అన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః ఉపపదసమాసః ॥ తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూలమిత్యర్థః ॥ ఆప-ప్రాప, కథమివస్థితాం గాం ధేనుమివస్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం ఆజానపావనమాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృషస్య-వృషభస్య ఆనందం విదధాతి రతిప్రదత్వాదితి తథోక్తాం ॥ శ్రుతి ప్రణయినీం-శ్రుతిసఖీం, తత్తుల్యామిత్యర్థః * చత్వారిశృంగా ఇతి శ్రుత్యా వేదవాచో ధేనుత్వేన నిరూపితత్వాదితి భావః ॥ తథా గాం కామధేనుమివస్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావనక్షీరామితి సమానం ॥ వృషశ్శక్రస్య ॥ ని ॥ వాసవో వృత్రహా వృషేత్యమరః ॥ ఆనందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వాదితి తథోక్తాం ॥ శ్రుతిప్రణయినీః * స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవతీత్యాదిశ్రుతిభిరుదాహరణీయామిత్యర్థః ॥ తథా గాం భువమివస్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీరాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతామిత్యర్థః । యద్వా ఆజానపావనాని స్వతః పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహౌషధిప్రభృతివస్తూని యస్యాస్తాం * తాః క్షీరపరిణామినీరితి విష్ణుపురాణాత్ ॥ పూర్వం గోరూపధారిణ్యాస్తస్యాస్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః అత్రార్థే ప్రమాణం శ్రూయతే * దుగ్ధా పునర్ద్విజైర్వసుంధరా మహౌషధీశ్చ భాస్వంతి రత్నాని వివిధాని చ । వత్సశ్చ హిమవాన్

౫ ॥ అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవానిదమభా

సిద్ధోర్ధ్వా మేరుర్మహాగిరిరితి రత్నౌషధిప్రభృతీనామాజానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం ॥ కామవర్షిత్వాద్వృషో విష్ణుః * తేజోవృషా ద్యుతిధరస్సర్వశస్త్రభృతాంవర ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే ॥ తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తామ్ * విష్ణుపత్నీంమహీం దేవీమితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం * మేదినీ దేవీ వసుంధరేత్యాది శ్రుతిప్రతిపాద్యామిత్యర్థః ॥ తథా గాం భారతీమివస్థితాం కీదృశీం భారతీం ఆజన్మశుద్ధత్వాదాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా అగ్నిర్మాణవక ఇత్యాదివద్గౌణో౽యం ప్రయోగః ॥ అథవా క్షీరం క్షీరసావర్ణ్యమస్యా అస్తీతి క్షీరా + అర్శ ఆద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ఆజానపావనా చ సా క్షీరా చ తాం + స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః సురశ్రేష్ఠత్వాద్ధర్మస్వరూపత్వాద్వా వృషో బ్రహ్మా తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వేనేతి తథోక్తాం * విరించిపత్నీ కమలాసనస్థితా సరస్వతీ నృత్యతు వాచి మే సదేత్యాదివచనాదితి భావః ॥ శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీత్యుపలక్షణమ్ ॥ శ్రుతిస్మృతీతిహాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతామిత్యర్థః ॥ ని ॥ గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః ॥ స్త్రీ తుస్యాద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభావపీతి కేశవః ॥ తదేవముపమానేషూపమేయే చ అర్థపంచకవాచనాత్ ॥ అర్థపంచకవాచ్యవిషయశ్చిత్రభేదః అత్ర శ్లేషస్య శబ్దవిషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వాదుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతశ్లేషోయమిత్యలంకారసర్వస్వకారః ॥ ఏవంచ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయత్వప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపి శైయముపమైవేత్యన్యే ॥ ౧౦౨ ॥ —

అథేతి ॥ అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుపాఖ్యానం శ్రోతుమాకర్ణితుం కామో౽భిలాషో యస్య తస్మై + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ శ్రీరామాయ భగవాన్ * ఉత్పత్తిందవి

షత ॥ ౧౦౪ ॥ప॥ పురా మనోరమా నామ సుమేరోరభవత్సుతా । గృ
హమేధీతయైవాసీచ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్ ॥ ౧౦౫ ॥ కన్యాద్వయ
మముష్యాసీదేకా మందాకినీ తయోః । అన్యా భగవతీ సాక్షాచ్చంద్ర

సాశంచ భూతానామాగతింగతిమ్ । వేత్తివిద్యామవిద్యాంచ సవా
చ్యోభగవానిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః ॥ ఇదం వక్ష్యమాణంగం
గావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః ॥ అభాషత-ఉక్తవాన్ ॥౧౦౪॥
అథ చతుస్త్రింశతాశ్లోకై రానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యుత్పత్తి
ప్రకారం వర్ణయితుమారభతే ॥ పురేత్యాదినా॥ పురా-పూర్వం, మ
నోరమానామ-మనోరమేతిప్రసిద్ధేత్యర్థః, సుమేరోస్సుతా-మేరు
కన్యకాభవత్ ॥ ని ॥ మెరుస్సుమేరుర్హెమాద్రీ రత్నసానుస్సురాల
యఇత్యమరః ॥ తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ
మేవకారః ॥ ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమ
వాన్ గృహమేధీ-గృహస్థః, ఆసీత్ ॥ తాముపయేమఇత్యర్థః+మే
ధృసంగమఇతిధాతోఃతాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ గృహైసు సంగతోగృహస్థఇ
త్యర్థః అథవా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత యో మేధాయాలభ్య
తె ఆశాసానామేధపతిభ్యాంమేధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దో
యాగవచనః ॥ యథాత్వమేవ పితృమెధఇతివత్ ॥ ని ॥ దారేష్వపి
గృహాఇత్యమరః ॥ గృహైః పత్న్యాసహితో మేధోఽస్యేతి గృహ
మెధీ సర్వధనీత్యాదివత్కర్మధారయాదపిమత్వర్థీయప్రత్యయః॥౧౦౫
॥ కన్యేతి ॥ అముష్యమనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్వయమాసీ
త్, ద్వేకన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః తయోః కన్యయోర్మధ్యే ఏకా-
ఆద్యాకన్యా, మందాకినీతినామ్నా ప్రసిద్ధాభూదిత్యర్థః ॥ అన్యా
ద్వితీయాకన్యా సాక్షాద్భగవతీ-ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్ర
చూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యాఆసీదిత్యర్థః ॥ భవిష్యదీశ్వరప
రిగ్రహాభిప్రాయేణేత్థం సిద్ధపదాభిధానేనోక్తమిత్యవగంతవ్యం ॥ని॥

చూడకుటుంబినీ ‖ ౧౩౬ ‖ తాంనదీంవిబుధాలబ్ధ్వా నాకలోకమనీనయన్ । తపస్యంతీంగిరిగౌరీం దేవాయమహతేదదౌ ‖ ౧౩౭ ‖ శివయోర్యుంజతోర్వీర్యం దృష్ట్వాధాత్రా న్యంసమర్పితమ్ । పావకఃప్రతిజగ్రాహ దైవతైరనునాథితః ‖ ౧౩౮ ‖ అనపత్యానథామర్త్యాన్

భార్యాజాయాథ పుంభూమ్ని దారాస్స్యాత్తుకుటుంబినీత్యమరః ‖ ౧౩౬ ‖ — తామితి ‖ విబుధా-దేవాస్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాచ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగాత్ప్రాప్య నాకలోకం-స్వర్గలోకం ‖ ని ‖ ఆకాశేత్రిదివేనాకఇత్యమరః‖ అనీనయన్-ప్రాపయామాసుః, అతఏవ స్వర్గదీతిప్రసిద్ధిః+నయతేః ణౌచణిఉపధాహ్రస్వోభ్యాసదీర్ఘశ్చ ‖ నీవహ్యోర్హరతేశ్చ ద్వికర్మకతా ‖ తథా గిరిర్హిమవాన్ తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహలాభార్థమేవేతిభావః ‖ + కర్మణోరోమన్థతపోభ్యాంవర్తిచరోరితిక్యఙ్ప్రత్యయః‖తపసఃపరస్మైపదంచేతి గౌరీం-పార్వతీం,మహతేదేవాయ మహాదేవాయ, దదౌభార్యాత్వేన దత్తవాన్ +కర్మణాయమభిప్రైతిససంప్రదానమితిసంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ‖ ౧౩౭ ‖ అ ‖ ఏవంకన్యయోర్వృత్తాంతం సంక్షేపేణోక్త్వా తత్ర బహ్వపేక్షితత్వాన్మందాకినీవృత్తాంతస్యఆపాతముపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావదాహ ‖ శివయోరిత్యాదిభిఃపంచభిః ‖ శివాచశివశ్చశివౌ తయోఃశివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః + పుమాన్స్త్రియా యకశేషః ‖ యుంజతోర్మిథునకర్మతత్పరయోస్సతోః ధాత్రా న్యం,భువి, సమర్పితం-నిక్షిప్తం, శివనైవేతి శేషః ‖ పార్వతీగర్భసముత్పత్స్యమానమహాభూతప్రభీతైర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వాదితిభావః ‖ వీర్యం రేతో దృష్ట్వా దైవతైరింద్రాదిభిదేవైరనునాథితః త్వమేవతద్గృహాణేతియాచితస్సన్ + నాథృయాచ్ఞాయామితిధాతోఃకర్మణి క్తః ‖ పావకోగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ-స్వీకృతవాన్ ‖ ౧౩౮ ‖ —అనపత్యానితి‖

థోఽక్తుంహవ్యమశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే॥ ౧౧౩ ॥ పురీమయో
ధ్యామధ్యాస్త సావిత్రస్సగరో నృపః । కేశినీసుమతిభ్యాంచ లంఘితప్ర
థమాశ్రమః ॥ ౧౧౪ ॥ సపుత్రీయంత్సపత్నీకస్తపస్తేపే సమాశ్శతమ్ ।
భృగుః ప్రీతమనాస్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్ ॥ ౧౧౫ ॥ అసమం
జంసుతం లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః । షష్టింపుత్రసహస్రాణాం సుమతిశ్శ్రే

ష్ఠేణ తస్యాపి తైర్విధ్వసంభవాదితి భావః ఉపమాలంకారః ॥ ఏతేనా
త్యంతపావనత్వాదిగుణయ కశ్లాఘ్యతాస్యాస్సూచ్యతే ॥ ౧౧౩ ॥—॥
అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురీమితి ॥ సావిత్రస్సవితృవంశోద్భవః త
థా కేశినీసుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాం
తబ్రహ్మచర్యః గృహీతగృహస్థాశ్రమ ఇత్యర్థః। సగరో నామ నృపో రా
జా అయోధ్యాంపురీం-అయోధ్యాఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠిత
వాన్, + అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతి కర్మత్వమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ — స ఇతి ॥సః
సగరః పుత్రాన్ ఆత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ +సుప ఆత్మనః క్యజితి క్యచ్
సహపత్నీభ్యాం-సపత్నీకస్సన్ + తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహు
వ్రీహిః + నద్యృతశ్చేతి కప్ ॥ శతంసమాః శతసంఖ్యాకాన్వత్సరాని
త్యర్థః ॥ ని ॥ సంవత్సరో వత్సరో బ్దో హాయనో స్త్రీ శరత్సమా ఇత్య
మరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ఇతి ద్వితీయా ॥ తపస్తేపే-తప
శ్చరణతత్పరో భూదిత్యర్థః +తపస్తపఃకర్మకస్యైవేత్యాత్మనేపదమ్॥
భృగుర్మహర్షిః ప్రీతమనాః-తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, తస్మైస
గరాయ దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాన్ ॥ దా
యం విభక్తుంద్రవ్యం। విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయమాహుర్మనీషి
ణః ॥ ఇతి కోశః ॥ తదస్తీతి దాయాద ఇతి విగ్రహః ॥ ని ॥ దాయాదౌ
సుతబాంధవావిత్యమరః ॥ ౧౧౫ ॥ —అ ॥ పుత్రసమ్పత్తిమేవాహ॥
అసమంజమితి ॥ తయోః రాజపత్న్యోర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోపత్యం
స్త్రీ వైదర్భీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ ॥ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ కేశినీ
జ్యేష్ఠపత్నీ అసమంజంనామసుతం లేభే-ప్రాప, స్వమనోరథానుసా-

యవీయసీ ॥ ౧౧౬ ॥ అసమంజసచారిత్రమసమంజమపోహ్యసః ।
ఆరబ్ధహయమేధస్సన్నముంచతతురంగమమ్ ॥ ౧౧౭ ॥ క్రవ్యాదవ
పుషాసోయమహారిహరిణాహయః । తతస్తం నష్టమన్వేష్టుం సౌమతే
శేణ్ణాతిభావః ॥ తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా + యువశబ్దాదీయసుని స్థూల
దూరేత్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ ఉగితశ్చేతి జీప్ ॥ సు
మతిశ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రా
నిత్యర్థః లేభే పూర్వవద్భావః ॥ తతః పరితోషితేన మునినా ఏక
పుత్రపక్షం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపక్షంచ నిర్దిశ్యానయోః క
స్యాః కోవా పక్షోభిమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థా కే
శినీ ఏకపుత్రమంగీచకార ॥ అన్యాత్వన్యమితి శ్రీరామాయణకథా
(త్రా)నుసంధేయా ॥ ౧౧౬ ॥ —అసమంజసేతి॥ సః సగరః అసమం
జసచారిత్రం-పౌరజనోపద్రవకారిత్వాదసాధుచరిత్రం, అసమంజం కే
శినీ తనయం అపోహ్య-త్యక్త్వా, గుణగృహ్యేవ మహాత్మానోనపక్ష
పాతినఇతిభావః వక్ష్యతిచ * సిద్ధార్థకోమహామాత్యస్తత్పరిత్యా
గమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామరణకారణాదితి ॥ ఆరబ్ధ
హయమేధః-ఉపక్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వ
మముంచత-త్యక్తవాన్, ॥ ౧౧౭ ॥ —క్రవ్యాదేతి ॥ సోయంహయః
అశ్వమేధీయాశ్వః, క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షసవేషధారిణా, ని ॥ రా
క్షసఃకోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః ॥ హరిణా-ఇంద్రేణ, ని ॥ హరిర్వా
తార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్రమరీచిషు వితిశాశ్వతః ॥ అహారి-అప
హృతః, స్వపదభ్రంశభయాదితిభావః + హరతేఃకర్మణిలుఙ్ ॥ భావ
కర్మణోరితిచిణ్ ॥ చిణోలుగితిలుక్ ॥ తతస్తదనంతరం నష్టమపహృ
తం తం అశ్వమన్వేష్టుం పరిమార్గితుం, సుమత్యాః అపత్యాని పు
మాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపు(త్రా)ః *
సుమతీతిసమస్తస్యాక్తిన్నంతత్వాత్తస్మాత్కృదికారాదక్తినఇతిజీష్

యాః ప్రతస్థిరే ॥ ౧౧౮ ॥ సర్వే సపర్వతాముర్వీం ఖనన్తస్సగరా
త్మజాః । చక్రుర్జర్ఝరితధ్వాన్తం నాగలోకం నఖాంశుభిః ॥ ౧౧౯
త ఏతే తపసాదీప్తే తమస్తోమప్రమాథిని । కాపిలేజ్వలనే వీరా లేభిరే
శలభోపమామ్ ॥ ౧౨౦ ॥ అసమంజసుతం పౌత్రమంశుమన్తమథా
బ్రవీత్ । సప్తిం హృత్వాసమాధత్తాం స ప్రతంతుం భవానితి॥ ౧౨౧ ॥

(స్త్రీ)భ్యోఢగితిఢక్ ॥ ప్రతస్థిరే-ప్రస్థితాః, పి(త్రా)జ్ఞయేతిభావః + స
మవప్రవిభ్యః స్థఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ ౧౧౮ ॥ —సర్వఇతి ॥ సర్వే-ష
ష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సగరాత్మజాస్సగరపు(త్రాః), సపర్వతాం సశై
లాముర్వీం భువం ఖనన్తః అవదారయన్తస్సన్తః, నఖాంశుభిః-నఖకాం
తిభిః, నాగలోకం-పాతాళం, జర్ఝరితధ్వాన్తం-విధ్వంసితాంధకారం
చక్రుః సర్వామప్యుర్వీం విచిత్య త(త్రా)శ్వాలాభాన్నఖైరేవ పాతా
ళపర్యంతం భువమవదారయామాసురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధోభువనపా
తాళబలిసద్మరసాతలమ్ । నాగలోక ఇత్యమరః ॥ ౧౧౯ ॥ —తఇతి ॥
ఏతే తే వీరాః-సర్వే సగరకుమారాః, తపసా-వ్రతనియమోపవాసాదిక
ర్మణా దీప్తే-జ్వలితే, అతఏవ తమ స్తోమమంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞా
నంచ ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తే + తాచ్ఛీల్యేణినిః
కాపిలే-కపిలమహర్షేరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణోస్సంబంధిని జ్వల
నే కోపాగ్నౌ శలభోపమాం-శలభసాదృశ్యం, లేభిరే-ప్రాప్తాః, కప
టనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనికటనిబద్ధమశ్వం దృ
ష్ట్వా అశ్వాపహర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయన్తస్సర్వే సగరకుమా
రాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః ॥ ౧౨౦ ॥ —అసమంజేతి ॥
అథానంతరం సగరః అసమంజస్య-కేశినీతనయస్య, సుతమంశుమంత
మంశుమన్నామానం పౌత్రం ప్రతి అబ్రవీదువాచ, కిమితి భవాన్ స
ప్తిమశ్వమేధీయహయం హృత్వా-ఆనీయ, ని ॥ వాజివాహార్వగంధ
ర్వహయసైంధవసప్తయ ఇత్యమరః ॥ సప్తభిర్గాయత్ర్యాదిభిశ్ఛం

సోఽపి గత్వా బిలం తత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్ । సాశ్రుస్తేభ్యో జలం దిత్సుశ్చరన్ లేభే తురంగమమ్ ॥ ౧౨ ॥ మాతులో గరుడస్తేషామేనం తత్రైవమబ్రవీత్ । గంగామిహానయాయుష్మన్నేషామేషా గతిః పరా ॥ ౧౩ ॥ తతస్స నయ వృత్తాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః

దోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః సప్తతంతవస్సంస్థాయస్యేతి వా సప్తతంతురశ్వమేధక్రతుః, ని ॥ సప్తతంతుర్మఖః క్రతురిత్యమరః + సితనిగమీత్యాదినా ఔణాదికస్తున్ప్రత్యయః ॥ తం సమాధత్తాం-సమాపయత్విత్యర్థః ॥ అన్యథా మహాననర్థో భవేదితి భావః + శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమః ॥ ౧౧ ॥ —స ఇతి ॥ సోఽపి అంశుమానపి - బిలం-పాతాళకుహరం, గత్వా తత్ర బిలే భస్మీకృతాన్-నిర్దగ్ధాన్, + అభూతతద్భావే చ్వి; అస్య చ్వావితి దీర్ఘః ॥ పితౄన్-పితృస్థానీయాన్, సామతేయాన్ దృష్ట్వా సాశ్రుః కృతరోదనః తథా తేభ్యః పితృభ్యోంజలిం-తర్పణాంజలిం, దిత్సుః దాతుమిచ్ఛన్ + దదాతేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ సనిమీమేత్యాదినా ఇసాదేశః ॥ అత్ర లోపోఽభ్యాసస్యేత్యభ్యాసలోపః ॥ చరన్-పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయాశ్వం లేభే-ప్రాప, సాశ్రుస్తేభ్యో జలం దిత్సురితి పాఠే సాశ్రురితి క్రియావిశేషణం । జలం నివాపోదకం ॥ ౧౨ ॥ —మాతుల ఇతి ॥ తేషాం సామతేయానాం మాతులో-మాతృభ్రాతా ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతా తు మాతుల ఇత్యమరః ॥ గరుడో-గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళే ఏనమంశుమంతం ప్రతి ఏవమనేన ప్రకారేణాబ్రవీత్ ॥ పరమకారుణికత్వాత్ సంబంధవశాచ్చ భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదేశేత్యర్థః ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ హే ఆయుష్మన్నిత్యాదరాదామంత్రణమ్ ॥ గంగాం-మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళ ఇత్యర్థః ॥ ఆనయ-ప్రాపయ, ఏషా గంగా ఏషాం భస్మీకృతానాం సామతేయానాం పరాగతిః-పరలోకప్రాపికేత్యర్థః ॥ తద్వ్యతిరేకేణ నకశ్చిత్తరణోపాయోస్తీతి భావః ॥ ౧౩ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సగర్త

సమాప్య సగరస్సత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః ॥ ౧-౨౪ ॥ అథాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయపరిపాలయన్ । దిలీపేన్యస్తభూభారస్తపస్తేపే హిమాలయే ॥ ౧-౨౫ ॥ దిలీపేపి దివంయాతే శ్రుత్వావృత్తం భగీరథః । అమర్త్యసరితంకర్తుం మేనేమర్త్యతరంగిణీమ్ ॥ ౧-౨౬ ॥ తతో గోకర్ణమాసాద్య తపస్యతి భగీరథే । దేవో దేవాపగాం వోఢుం

లబ్ధతురంగమః-ప్రాప్తాశ్వమేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆనీతత్వాదితి భావః ॥ తనయానాం వృత్తాంతం-వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమన్ముఖాదితి శేషః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః ॥ సత్రమశ్వమేధయాగం సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనితశోకాద్ధేతోః దివం-స్వర్గం, గతః ॥ ౧-౨౪ ॥ — అథేతి ॥ అథానంతరమయమంశుమాన్ రాజ్ఞః కర్మ రాజ్యం + పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః ॥ చిరాయ-చిరకాలమిత్యర్థః ॥ ని ॥ చిరాయచిరరాత్రాయచిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా ఇత్యమరః ॥ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ ॥ పరిపాలయన్-సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని, స్వపుత్రే న్యస్తభూభారో-నిక్షిప్తభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమస్యాలయః స్థానమితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే తపస్తేపే గంగాయా భూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పరోభూదిత్యర్థః ॥ నభవతి కులధుర్యా సూర్యవంశ్యోగృహేయేతి ॥ స్వకులాచారఏషపర్యవసితమస్య తపోనగంగానయనఇతి తాత్పర్యం ॥ తపస్తపఃకర్మకస్యైవేతితఙ్ ॥ ౧-౨౫ ॥ —దిలీపఇతి ॥ దిలీపేపి దివంయాతే-స్వర్గం గతేసతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంతమంశుమంతంప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః ॥ శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం-సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం కర్తుంమేనే పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః ॥ ౧-౨౬ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం భగీరథే గోకర్ణం-

మన్వమంస్త దయానిధిః ॥ ౧౭౬ ॥ అథవీచీచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాం తరా । శశాంకశంఖసంభిన్నతారామౌక్తికదంతురా ॥ ౧౭౭ ॥ తరంగాకృష్టమార్తండతురంగాయాసితారుణా । ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా ॥ ౧౭౮ ॥ ఆవిశ్చాఖిలశిఖాన్నే యనంతన

గోకర్ణాఖ్యసిద్ధక్షేత్రమాసాద్య, తపస్యతి-తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసాదార్థమితిభావః + కర్మణోరోమంథతపోభ్యాం వర్తిచరోరితి క్యఙ్ ॥ దయానిరుపధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా, తస్యానిధిఃదయాసముద్ర ఇత్యర్థః ॥ దేవోగోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం-సురనదీం, వోఢుం శిరసాధారయితుమన్వమంస్త-అంగీకృతవాన్ +అనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః ॥ ౧౭౬ ॥— అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కులకేనాహ ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం, వీచిచయైస్తరంగపరంపరాభిః, ఛన్నం - ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోంతరాళంచ యస్యాస్సా శశాంకశ్చంద్రఏవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారానక్షత్రాణ్యేవ మౌక్తికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురా-వ్యాప్తా, + దంతఉన్నతఉరజిత్యురచ్ ॥ ని ॥ నక్షత్రమృక్షంభం తారేత్యమరః ॥ రూపకాలంకారః ॥ ౧౭౭ ॥ —తరంగేతి ॥ పునస్తరంగైరాకృష్టాః అమార్గప్రవర్తితా యేమార్తండతురంగాః-సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్తనక్లేశవాన్ కృతః అరుణస్సూర్యసారథిర్యస్యాస్సా ॥ ని ॥ సూరసూతోరుణోనూరురిత్యమరః ॥ తథా ఫేనైర్డిండీరమండలైః ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యస్స్వమాతంగఐరావతః తస్య మార్గణే అన్వేషణే వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో వాసవోయస్యాస్సా ॥ ని ॥ డిండీరోబ్ధికఫః ఫేనఇత్యమరః ॥ ఐరావతస్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య గృహీతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ అతఏవసామాన్యాలంకారః * సామాన్యంగుణసామ్యేనయత్రవస్త్వంతరైకతేతిలక్షణాత్ ॥ ౧౭౮ ॥ —ఆవిరితి ॥ పునః ఆవిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభిః

ద్రుమకర్షణా । ఏకోదకనభోమార్గదిఙ్మూఢదివసేశ్వరా ॥ ౧౩౦ ॥
ఆవర్తగర్తసంభ్రాన్తవిమానప్లవవిప్లవా । నీలజీమూతశైవాలకృత

శ్శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాదిభిరభివ్యంజకైరున్నేయమనుమేయం నందనద్రుమాణాం-మందారాదిపురందరోద్యానతరూణాం, కర్షణం-విలేఖనం సమానయనంయస్యాంసా ॥అనుమానప్రకారస్తు॥ఇయం మందాకినీ ఆకృష్టనందనద్రుమాభవితుమర్హతి తత్పుష్పపల్లవకలితత్వాత్ యానైవంసానైవం యథా గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ అథవా ఆవిర్భూతాభిశ్శాఖాశిఖాభిశ్శాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం కర్షణమాకర్షణంయస్యాంసా ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖామాత్రోత్ప్రేక్షణీయ నందనద్రుమోత్పాదికేత్యర్థః ॥ తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతోనభోమార్గో యస్యాంసా ॥ అతఏవ దిఙ్మూఢో దిగ్భ్రాంతిమాన్ దివసేశ్వరస్సూర్యో యస్యాంసా తథోక్తేతి కృతబహువ్రీహ్యోర్విశేషణయోర్మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణంవిశేష్యేణబహుళమితిసమాసః ॥ యద్వా ఏకోదకః-కేవలజలప్రాయః,యోనభోమార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢోదివసేశ్వరోయస్యాంసా అథవా ఏకోదకాః జలప్రచురాఃనభోమార్గాదిశశ్చయస్యాంసాఏకోదకనభోమార్గదిక్ ॥ అతఏవమూఢో మందరశ్మిర్దివసేశ్వరోయస్యాంసా తథోక్తేతి వ్యస్తసమాసోవా ॥ ౧౩౦ ॥ —ఆవర్తేతి ॥ పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః, తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానాః-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవౌ-ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాంసా తథోక్తా ॥ ని ॥ స్యాదావర్తోంభసాంభ్రమః । వ్యోమయానం విమానోస్త్రీతిచామరః ॥ అథవా విమానాఏవప్లవాః ఉడుపాని తేషాంవిప్లవో విశిష్టప్లవనంయస్యాంసా ॥ ని ॥ ఉడుపంతుప్లవఃకోలఇత్యమరః తథా నీలజీమూతాఃనీలమేఘాః, తఏవశైవాలాని తైః కృతాః విరచి

శేఖరహరిత్తటా ॥ ౧౩౧ ॥ అవలేపభరాక్రాన్తాసురలోకతరంగిణీ । ప
పాతపార్వతీకాంతజటాకాన్తారగహ్వరే ॥ ౧౩౨ ॥ అలబ్ధనిర్గమాశ
మ్భోఃకపర్దాదమరాపగా । దధౌదూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోప
మాం ॥ ౧౩౩ ॥ అదృష్ట్వాతాంనదీంతత్ర తుష్టావపరమేశ్వరమ్ । భగీ

తారేఖాః శ్రేణయోయేషాంతానితథోక్తాని హరిత్తటాని-దిక్కూలాని యయాసాతథోక్తా ॥ నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిక్కూలనిలయనాచ్ఛ్రేణీభూతమేఘవత్కృతదిగంతేత్యర్థః ॥ ని ॥ జలనీలీతు శైవాలశ్శైవలఇత్యమరః ॥ జీవనస్యమూతః పుటబంధోజీమూతఇతివిగ్రహః +. పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥ రూపకాలంకారః ॥ శైవాలశ్యామీకృతేతిపాఠాంతరమ్ ॥ ౧౩౧ ॥—అవలేపేతి ॥ అవలేపోగర్వః సఏవభరోభారస్తేనాక్రాన్తాఅధిష్ఠితామదీయవేగస్య కోవాసోఢేతి సముత్పన్నమహాగర్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ అవలెపస్తుగర్వేస్యాల్లెపనేదూషణేపిచేతివిశ్వః ॥ సురలోకతరంగిణీ-మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్య ధూర్జటేః, జటాకాన్తారం-జటాగహనం,తస్యగహ్వరే-మహాకుహరే,పపాత-ప్రాపతదిత్యర్థః॥ భారాక్రాంతస్యపతనం యుక్తమేవేతిభావః ॥ ౧౩౨ ॥ —అలబ్ధేతి ॥ అమరాపగా-మందాకినీ, శంభోః కపర్దాత్-జటాజూటాత్, ని ॥ కపర్దోఽస్యజటాజూటఇత్యమరః ॥ అలబ్ధనిర్గమా-అప్రాప్తబహిఃప్రసారాసతీ తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ శమ్భునా తథాకృతత్వాదితిభావః ॥ దూర్వాశిఖాయాం - దూర్వాగ్రే, లగ్నా-సంసక్తా, యా తుషార కణికా-హిమబిందుస్తదుపమాం తత్సాదృశ్యం దధౌ-ధృతవతీ, తథాత్యల్పతయా అలక్ష్యేత్యర్థః ॥ కర్తుమకర్తుమన్యథాకర్తుం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిందుష్కరమితిభావః ॥ ని ॥ తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౧౩౩ ॥ —అదృష్ట్వేతి ॥ భగీరథః తత్ర ధూర్జటిజటాగహ్వరే తాం నదీం మందాకినీమదృష్ట్వా-అనవలోక్య, విధేః

రథో విధేః క్రౌర్యాత్పరిక్షీణమనోరథః ॥ ౧౩౪ ॥ గంగా సప్తాకృతిర్జాతా న్యపతద్ధరమూర్ధని । తేన స్తుత్యా ప్రసన్నేన క్షిప్తా బిందుసరస్యపి ॥ తాసు ప్రాచీం గతాస్తిస్రస్తిస్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్ । అన్యా పితృక్రియో

క్రౌర్యాత్-దైవస్య ప్రాతికూల్యాత్పరిక్షీణః, ప్రణష్టో మనోరథో గంగావతరణరూపో యస్య స తథోక్తస్సన్ పరమేశ్వరం మహాదేవం తుష్టావ-స్తుతవాన్, గంగాయాః పునర్నిర్గమనార్థమితి భావః ॥ ౧౩౪

గంగేతి ॥ స్తుత్యా-భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమధిగతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా గంగా సప్త ఆకృతయః స్రోతాంసి యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా సతీ ఏకధారాసంపాతేన హిమవాన్న సహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీత్యర్థః ॥ ధరతీతి ధరః పర్వతః హిమవానిత్యర్థః + పచాద్యచ్ ॥ ని ॥ అహార్యధరపర్వతా ఇత్యమరః ॥ తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం పపాత ॥ అథ బిందుసరసి-బిందుసరోనామక కాసారవిశేషేపి న్యపతత్ అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం తత్ర గగనాచ్ఛంకరశిరస్తతో ధరణిమాశ్రితేత్యేతావన్మాత్రస్యైవ కథనాద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ హరమూర్ధనీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే అసాంగత్యపౌనరుక్త్యదోషాపత్తేః అతః యథాశ్రుతమేవయుక్తమిత్యుత్పశ్యామః విరోధపరిహారస్తు * శిరశ్శార్వం స్వర్గాత్పశుపతిశిరస్తః క్షితిధరమితి భర్తృహరివచనాత్ పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యలమతిప్రసంగేన * గంగా సప్తాకృతిర్జాతా న పరం హరమూర్ధనీతి పాఠే గంగా హరమూర్ధని పరం సప్తాకృతిర్న జాతా ॥ అపితు ॥ స్తుత్యా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్యపి క్షిప్తా సతీ సప్తాకృతిర్జాతా । సప్త జటాయుక్తా ఆకృతిర్యస్యాస్సా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యాస్తథోక్తేత్యర్థః ॥ సప్తోఽడంగౌ జటాయుక్తే నాంతస్సంఖ్యాంతరే స్మృతః ॥ ఇతి సారస్వతః ॥ ఖి ॥ ప్రతినఃప్రాసటగాఃజెత్యమరః ॥ ౧౩౫ ॥—తాస్వితి ॥ తా

ద్యుక్తభగీరథపథానుగా ॥౧౩౬॥ సైషాభాగీరథీజహ్నోస్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్ । తాంసపీత్వాతతశ్శాంతోజహౌశ్రోత్రేణవర్త్మనా ॥ తయాతటిన్యాజాహ్నవ్యాప్రాపయ్యత్రిదివంపితౄన్ । భగీరథః పురీంప్రాపపరిపూర్ణమనోరథః ॥ ౧౩౮ ॥ గ ॥ అథ దాశరథిరాకర్ణితభాగీరథీకథస్తాంసరితంవిలంఘ్య విశాలాంపురీంవిలోక్య కస్యేయమి

సు-సప్తసుగంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః ప్రాచీం-పూర్వదిశంప్రతి గతాః తిస్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః ప్రాచేతసీం-వారుణీం, దిశం ప్రతీచీమిత్యర్థః గతాః ॥ అన్యా అవశిష్టా సప్తమీగంగా పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే, ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య భగీరథస్య పంథాః భగీరథపథః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః ॥ తమనుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తాజాతేతి శేషః భగీరథరథానుగేతి పాఠాంతరం ॥ ౧౩౬ ॥ — సేతి ॥ సైషా భగీరథస్యాపత్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్-సమంతాదావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, సజహ్నుః తాం గంగాం పీత్వా నిజసత్రక్షేత్రావరణజనితకోపాన్నిపీయ తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్ శ్రోత్రేణవర్త్మనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహౌ-తత్యాజ ॥ ౧౩౭ ॥ —తయేతి ॥ భగీరథః తయాజహ్నోరపత్యేనజాహ్నవ్యా ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వాదిత్థం నిర్దేశః॥తటిన్యా-గంగయా, పితౄన్-కాపిలకోపానలభస్మీకృతాన్,సామతేయాన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా గంగాం పాతాళం నయన్భస్మీకృతాన్ పితౄన్ తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్కారజనితపుణ్యాత్స్వర్గలోకనివాసినశ్చ కృత్వేత్యర్థః + ఆప్నోతేర్ణ్యంతాత్క్త్వాల్యపి అయాదేశః ॥ గతిబుద్ధీత్యాదినా అణికర్తుః కర్మత్వం ॥ తతః పరిపూర్ణమనోరథస్సన్ పురీమయోధ్యాంప్రాపప్రవిష్టః ॥౧౩౮ అథేతి ॥ అథానంతరం ఆకర్ణితా-విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రుతా, భాగీ

తి గాధినందనమపృచ్ఛత్ ॥ సోప్యేవమవోచత్ ॥ ౧౩౯ ॥ పురాఖ
లు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథోవిరోధప్రవృత్తే మాయాం
విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయనిధనం శతధారపాణి

రథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేనసతథోక్తో దాశరథిః-శ్రీరామః, తాం
సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః విశాలాం-విశాలాఖ్యాంపు
రీం, విలోక్య ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ కస్య రాజ్ఞః సంబంధినీ
త్యేవం గాధినందనం విశ్వామిత్రమపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్, సగాధితన
యోప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్-అకథయత్ ॥ ౧౩౯ ॥
అ ॥ తదేవవివృణోతి ॥ పురేతి ॥ పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో
వాక్యాలంకారే ॥ ని ॥ నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయేఖల్వితమ
రః ॥ సురాశ్చాసురాశ్చసురాసురాః +యేషాంచ విరోధః శాశ్వతి
క ఇతి నైకవద్భావః ॥ ఏషాం కార్యతఏవవిరోధః । గోవ్యాఘ్రాదివ
న్నశాశ్వతికః నజాతికృతఇత్యాహుః ॥ ఏతేన సురైస్సంగతా అసురా
ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః ॥ ఉత్తరపదలోపశ్చ ॥ నతు
సురాశ్చాసురాశ్చేతిద్వంద్వః॥అత్రహి యేషాంచ విరోధశ్శాశ్వతిక ఇ
త్యేకవద్భావస్స్యాదిత్యపాస్తం। తేషాంసురాసురాణాం-దేవదానవా
నాం, సుధానిమిత్తం-సుధాలాభార్థమిత్యర్థః ॥ మిథోవిరోధే-అ
న్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తేసతి, విశ్వరూపః-ప్రపంచస్వరూపః,
అథవా విశ్వాని-విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్య కూర్మాద్యవ
తారాయస్యసవిశ్వరూపః శ్రీమాన్మహావిష్ణుః, విశ్వమోహినీం-జగ
న్మోహనజననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః ॥ ప్రదర్శ్య-ద
ర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదార్ఢ్యాపాదనేన దైతేయానిందేణ ఘా
తయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ స్వయమావిర్భూయేత్యర్థః ॥ శ
తధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయవిదళనసమర్థ సాధనసంపన్నత్వ
ద్యోతనార్థం శతధారపాణినేత్యుక్తం । శతధారం పాణావస్యేతి

నాశయామాస ॥ ౧౮ ॥ తేషాం జననీదితిరప్యతివేలమన్యుశ్శత
మన్యుశాసనం కమపిపుత్రం లబ్ధుకామా పత్యుర్మారీచస్య వచనా
త్కుశప్లవే సుచిరం తపశ్చచార ॥ ౧౯ ॥ తాం కైతవేన శుశ్రూష
మాణశ్శతధారపాణిఃపాదకలితకచకలాపామాపన్ననిద్రామపవిత్రాంవి

విగ్రహః + ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌభవతఇతిసప్తమ్యాః
పరనిపాతః దిత్యాఃఅపత్యానిపుమాంసోదైతేయాః + కృదికారాదక్తి
నఇతిఙీషి స్త్రీభ్యోఢగితిఢక్ ॥ తేషాం నిధనం-నాశం, నాశయామా
స ॥ నచైతత్ప్రహరణికహస్తేనసర్వమారణం కింతు కపటనాటకసూ
త్రధారోయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థంకృతవానిత్యవగ
న్తవ్యం + హృక్రోరన్యతరస్యామిత్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్తృత్వ
వికల్పాత్ప్రయోజ్యకర్తృత్వం ॥ ౧౮ ॥ —అ ॥ తతః కింజాతమిత్య
త్రాహ ॥ తేషామితి॥ తేషాం-దైతేయానాం, జననీ-మాతా, దితిరపి
అతివేలమన్యుః-పుత్రవినాశనాత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అతఏవ శ
తంమన్యవః క్రతవోయస్యసశతమన్యుః తం శాస్తి శిక్షతీతి శతమన్యు
శాసనమింద్రహన్తారమిత్యర్థః + కర్తరిల్యుట్ ॥ ని ॥ మన్యుఃక్రో
ధేక్రతౌదైన్యఇత్యుభయత్రాపివిశ్వః ॥ కమప్యనిర్వాచ్యబలంపుత్రం
లబ్ధుకామా-ప్రాప్తుకామాసతీ + తుంకామమనసోరపీతితుమునోమకా
రలోపః ॥ పత్యుర్భర్తుః + పతిస్సమాసఏవేతిఘిసంజ్ఞాఽభావః॥ మారీ
చస్య-మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనాదాజ్ఞావచనాత్కుశప్ల
వే విశాలాయాః పూర్వస్థానేతపోవనే ॥ సుచిరం-బహుకాలం, తప
శ్చచార-వ్రతనియమోపవాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరాబభూవేత్యర్థః॥
౧౯ ॥ — అ ॥ తదను ఇంద్రోపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారేత్యాహ ॥
తాంకైతవేనేతి ॥ శతధారపాణిర్వజ్రహస్తః, ఏతచ్చ విశేషణం భావి
కార్యోపయోగార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ శతధారపాణిరింద్రః, కై
తవేన సతిరంధ్రే గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన తాం దితిం శుశ్రూ

ర్వణ్యా౽వగాహితతదీయజఠరః స ప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ॥
దితిరపి విదితతనయవృత్తాన్తా తాన్యపి సప్తఖణ్డాన్యాఖణ్డలేన సప్తమ

పథమాన స్త త్తత్కాలోచితైరుపచారైస్సేవమానస్సన్ పాదయోః-పాద స్థానే, కలితా-నిక్షిప్తః, కచకలాపః-కేశసమూహోయయాతాం ॥ ని ॥ కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరేపిచ సంహతావిత్యమరః ॥ తథైవాపన్ననిద్రాం-ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్విన్యస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామిత్యర్థః ॥ ఏతచ్చాశాస్త్రనిషిద్ధమితి భావః ॥ అతఏవ తామపవిత్రాం-అశుచిరితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య ॥ ని ॥ నిర్వర్ణనంతు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః॥ ఆలోచ్యేతి యావత్ ॥ అవగాహితతదీయజఠరః-ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిండం, స ప్తధా-స ప్తభిః ప్రకారైః + సంఖ్యాయా విధార్థేధా। విధాప్రకారః॥ నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-నిర్గతః, జఠరాదితి శేషః॥ అపవిత్రేత్యత్ర అపవిత్రామితి ద్వితీయాన్తే ప్రయోక్తవ్యేపి + నిపాతేనేతి శబ్దేన కర్మణోభిహితత్వాన్న ద్వితీయా కింతు ప్రాతిపదికార్థమాత్రే ప్రథమేత్యుక్తం ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం॥

౧౪ ॥—దితిరపీతి ॥ ఇంద్రనిర్గమనానంతర్యార్థకోయమపిశబ్దః విదితో విజ్ఞాత స్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవార్తా యయాసా తథోక్తాసతీ తాని స ప్తస ప్తసంఖ్యాకాన్యపి ఖండాని x ర్భశకలాని ॥ ఆఖండలేనేంద్రేణ, సప్తమరుతః-వాతాభిమానినీర్దేవతాః, ఆవహాదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః ॥ కారయిత్వా తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాంనామాని * ఆవహః ప్రవహశ్చైవ సంవహశ్చోద్వహస్తథా। వివహాఖ్యః పరివహః పరావహ ఇతిక్రమాత్ ॥ సప్తైతే మారుతస్కంధా మహర్షిభిరుదాహృతాః । ఆవహోవర్తయేద్వాయుః మేఘాలావృష్టివిద్యుతః॥ వర్తయేత్ప్రవహశ్చాపి తథామార్తండమండలం । సంవహో మారుతస్కంధ స్తథా శీతాంశుమండలమ్ ॥ వర్తయేదుద్వహశ్చాపి తథా నక్షత్ర

రుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా ॥ ౧౪౩ ॥ తతః ॥వ॥ అలంబు
సాయామిక్ష్వాకోర్జాతఃకశ్చిన్మహీపతిః । విశాలేతిస్వనామ్నాత్రవి
శాలాంవిదధేపురీమ్ ॥ ౧౪౪ ॥ గ ॥ తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినా
మ్నా నృపతినా కృతాతిథ్యస్సరాజపుత్రోభగవాన్విశ్వామిత్రస్తత్రని
శీథినీంనీత్వామిథిలాంప్రతి ప్రస్థితఃప్రతపసాముత్తమస్య గౌతమస్యా

మండలమ్ । పంచమోవివహాఖ్యస్తు తత్రైవగ్రహమండలమ్ ॥ సప్తర్షిచ
క్రంస్వర్గంగాంషష్ఠఃపరివహస్తథా । పరావహస్తథావాయుర్వర్తతే
యోధ్రువమండలమితి ॥౧౪౩॥ —అ॥అస్తు తర్హి తథా.తతఃకిమిత్యాశం
కాయాం ప్రశ్నస్యోత్తరమాహ॥తతఇతి॥తతః దితేఃస్వర్గప్రవేశానం
తరం ॥ అలంబుసాయామితి ॥ ఇక్ష్వాకోః యుష్మద్వంశకూటస్థాద్రా
జ్ఞః అలంబుసాయాం-అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం జాతః-
ఉత్పన్నః, కశ్చిన్మహీపతిః విశాలోనామరాజా అత్రకుశప్లవే స్వస్య
యన్నామ విశాలఇత్యభిధానం తేనైవ అంకితామితి శేషః॥ అతఏవవి
శాలేతినామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం-విస్తృతాంపురీం,విదధే-నిర్మమే
+ వేశ్మాలచ్ఛంకటచావితిశాలచ్ప్రత్యయః ॥ విశాలనిర్మితత్వాదేవ వి
శాలాపదప్రవృత్తినిమిత్తమిథతిభావః ॥ ౧౪౪ ॥ — తదన్వితి ॥ తదను
విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవాన్పూజ్యోవిశ్వామిత్రః త
స్యాం విశాలాయాం వసతీతితద్వాస్తవ్యః తత్రవసన్ + వసేస్తవ్య
త్కర్తరిణిచ్చేతికర్తరితవ్యప్రత్యయోవృద్ధిశ్చ ॥ తేన సుమతిరితి నామ
యస్యతేన సుమతినామ్నా నృపతినా రాజ్ఞా కృతాతిథ్యః విహితాతి
థిసత్కారః, రాజపుత్రాభ్యాం-రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహసరాజపు
త్రస్సన్ తత్రవిశాలాయాం నిశీథినీం-రాత్రిం, ॥ ని ॥ నిశానిశీథినీరా
త్రిరిత్యమరః ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, మిథిలాం-విదేహనగరీంప్రతిప్ర
స్థితస్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య,గౌతమస్యము
నేరాశ్రమం-తపోవనం, ప్రదృశ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భా

శ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథామిత్థమకథయత్ ॥ ౧౪౫ ॥

వ ॥ అత్రాగమద్గౌతమధర్మదారానానార్యజుష్టేనపథా మహేంద్రః ।
సచక్రుధా నిర్వృషణం వృషాణం భార్యామదృశ్యాం చ మునిశ్చకార ॥
వనమేతద్గతే రామే శాపాన్ముక్తా భవిష్యసి । ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం
హిమాద్రిం తపసే యయౌ ॥ ౧౪౬ ॥ ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాం

ర్యా అహల్యా తస్యామనుషక్తాం-తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యానమిత్థమనేనప్రకారేణాకథయత్-కథయామాస ॥ ౧౪౫ ॥ —అ ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ అత్రేతి ॥ అత్రాశ్రమే మహేంద్రః అనార్యజుష్టేన-అసాధుజనాచరితేన, పథా-కితవమార్గేణేత్యర్థః ॥ గౌతమస్య ధర్మస్య దారాన్-ధర్మసాధికాం పత్నీమహల్యాం ప్రకృతివికృతిభావభావేన తాదర్థ్యచతుర్థీసమాసాప్రాప్త్యా షష్ఠీసమాసః ॥ ని ॥ దారాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేత్యభిధానాత్పుంబహుత్వం ॥ అగమత్-గ్రామ్యధర్మేణ సంగతవాన్ + గమెర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్ఛ్లేరఙాదేశః ॥ సమునిః గౌతమశ్చ క్రుధా-అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన, వృషాణం-మహేంద్రం, ని ॥ వాసవో వృత్రహా వృషేత్యమరః ॥ నిర్వృషణం-విగతాండకోశం, ని ॥ ముష్కోండకోశో వృషణ ఇత్యమరః ॥ తథా భార్యామహల్యాం చ అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పాషాణభావమాపన్నామిత్యర్థః ॥ చకార-తథా శశాప ॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౪౬ ॥ —అ ॥ శాపాంతం కథయతి ॥ వనమితి ॥ రామే-శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమేతదరణ్యం గతే ప్రాప్తేసతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్బంధరూపాత్ ముక్తా భవిష్యసి । శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ మచ్ఛాపపరిప్రాప్తాం పాషాణభావావస్థాం విహాయ నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేన ప్రకారేణ గౌతమః పత్నీమహల్యాం ప్రత్యుక్త్వా తపసే-తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం యయౌ-ప్రాప ॥ ౧౪౭ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, దేవతానాం గణః-అగ్న్యాదిదేవసంఘః, విదితవృత్తాంతే-గౌతమశాపాదింద్రో నిర్వృషణోభూదితి విజ్ఞా

గణాతదా । పితౄణాం ప్రాభవాల్లేభే మేషస్యవృషణాన్వృషా ॥౧౮॥ తదేనామేనసాముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః । ఇతితస్యాశ్రమం భేజే సాకంరామేణకౌశికః ॥ ౧౯ ॥ దుఃఖసుఖేచరజఏవబభూవహేతుస్తాదృగ్విధేమహతిగౌతమధర్మపత్న్యాః । యస్మాద్గుణేనరజసా వికృ

తవృత్తాంతేనేతి, తదా-తస్మింత్సమయే, వృషా-ఇంద్రః, పితౄణాం-పితృదేవతానాం, ప్రాభవాన్మాహాత్మ్యాత్, మేషస్య హవిష్ట్వేనకల్పితస్య ఏడకాఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం లేభే-ప్రాప, మేషవృషణంభిత్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసురిత్యర్థః ॥ అతఏవ మేషవృషణఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ మేఢ్రోరభ్రోరణోర్ణాయుమేషవృష్ణయఏడక ఇత్యమరః ॥ ౧౮ ॥ —తదితి ॥ తత్తస్మాత్కారణాద్గౌతమః ఏనసః-మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్, ముక్తాం-యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నేతి శేషః ॥ ఏనామహల్యాం ప్రతిగృహ్ణాతు-పునఃస్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ ఇతినైవగమ్యమానార్థత్వాద ప్రయోగః ॥ ప్రయోగేవా పౌనరుక్త్యమిత్యాలంకారికాః ॥ కౌశికో విశ్వామిత్రః రామేణసాకం తస్య గౌతమస్యాశ్రమం భేజే-ప్రాప ॥ ౧౯ ॥ —దుఃఖఇతి ॥ తాదృగ్విధే-తాదృశప్రకారే, అనిర్వాచ్యఇత్యర్థః ॥ మహత్యనల్పేచ గౌతమధర్మపత్న్యాః-అహల్యాయాః, దుఃఖె-పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖె-పూర్వరూపప్రాప్తిజనితానందేచవిషయే, రజఏవ రజోగుణో రేణుశ్చ॥ ఏవకారోవధారణార్థకః ॥ హేతుః కారణంబభూవ ॥ కుతఃయస్మాత్కారణాత్సాగౌతమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా-రజోగుణేనేత్యర్థః । వికృతింగతా-పాషాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య పాదరజసా-చరణరేణునా, ప్రకృతిం-పూర్వరూపం ప్రపేదే శ్రీరామచంద్రచరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషాణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః ॥ ని ॥ అథోరజోగుణాత్

తింగతా సా రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే ॥ ౧౫౦ ॥ X ॥ త
స్మిన్నహల్యయా గౌతమేనచ కృతమాతిథ్యం విశ్వామిత్రస్సరాజపు
త్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠభువి జనకయజనభవనమభజత॥౧౫౧॥
తదను జనకేన విధివదభ్యర్చితే తస్మిన్నిమికులపురోధాశ్శతానందోర

ణావార్తవచేతి నానార్థరత్నమాలా ॥ రజఇతి కేవలప్రకృతగోచ
రః శ్లేషాలంకారః ॥ యద్యపి పూర్వమదృశ్యాంచకారేత్యుక్తం ॥ న
తు పాషాణావస్థాం॥తథాపి వికృతింగతా ప్రకృతింప్రపేదే ఇత్యనే
న పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థాసూచ్యతే ॥ తథాచపాద్మే * సాతత
స్తస్యరామస్య పాదస్పర్శాన్మహాత్మనః । అభూత్సురూపావనితా శా
పాన్ముక్తామహాశిలేతి * గుహేనాప్యుక్తమ్ * క్షాళయామితవపాద
పంకజే నాథదారుదృషదోః కిమంతరమ్ । మానుషీకరణచూర్ణమస్తి
తేపాదయోరితికథా ప్రథీయసీతి * మహానాటకేప్యుక్తమ్ * శిలాకం
పంథత్తే శివశివవియజ్జైః కఠినతామహో నారీచ్ఛాయామయతివనితా
రూపమయతే । పదత్యేవంరామేవికసితముఖీవలహలమురఃస్థలేధృత్వా
బధ్వాకచభరముదస్థాదృషివధూః ॥ * అన్యత్రగౌతమేనచ * పదక
మలరజోభిర్ముక్తపాషాణదేహామలభత యదహల్యాం గౌతమోధర్మప
త్నీమ్ । త్వయిచరతివిశీర్ణగ్రావవింధ్యాద్రిపాదే కతికతిభవితారస్తాప
సాదారవంతఇతి ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౫౦ ॥ —తస్మిన్నితి ॥త
స్మిన్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా గౌతమేనచ కృతమాతిథ్యం
విహితమతిథిసత్కారం, స రాజపుత్త్రః శ్రీరామలక్ష్మణసహితస్సన్ ప్ర
తిగృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే,
జనకస్య యజనభవనం-యజ్ఞశాలామభజత-ప్రావిశత్ ॥ ౧ ॥ విదె
హామిథిలాపురీ। ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రాఅప్యభితోవ్యయమి
తిచామరః ॥ ౧౫౧ ॥ తదన్వితి ॥ తదను యజ్ఞశాలాప్రవేశానంతరం,
తస్మిన్-విశ్వామిత్రే,జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యుక్తంయథాశాస్త్రమి

ఘునందనమేవమభాషత ॥ ౧౫-౨ ॥ ప ॥ తిష్ఠన్క్షాత్రే హి వృత్తౌ ము
నిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనో రాతిథ్యం తత్ర లబ్ధ్వా నిరవధి సురభేః
ప్రాభవాదిత్యవేత్య । సా తేన ప్రార్థితాభూత్తదను మునివరేనాభ్యుపే
తే చకర్ష క్రోశంతీం తాం తథైవ ప్రచురబలసృజా కాందిశీకో బభూవ ॥

త్యర్థః + తదర్హమితి వతిప్రత్యయః ॥ అభ్యర్చితే-పూజితేసతి, ని
మిర్నామ రాజా విదేహానాం కూటస్థః. తత్కులపురోధాః-తద్వంశ
పారంపర్యాగతపురోహితః ॥ పురః పురస్తాదేవ రాజ్ఞో హితం ధత్తే పురో
ధా ఇతి విగ్రహః ॥ ని ॥ పురోధాస్తు పురోహిత ఇత్యమరః ॥ శతానందో-
గౌతమపుత్రః, మునిః రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేవం వక్ష్య
మాణప్రకారేణాభాషత-అవోచత్, విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యం వక్తు
ముపచక్రమ ఇత్యర్థః ॥ ౧౫-౨ ॥—అ॥ తదేవ వివృణోతి ॥ తిష్ఠన్ని
తి ॥ అసావయమితి హస్తనిర్దేశః ॥ మునిర్మననశీలో విశ్వామిత్రః,
క్షాత్రే హి వృత్తౌ-క్షత్రవర్ణయోగ్యవ్యాపారే, క్షాత్రాద్యైతిపాఠే
క్షత్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే తిష్ఠన్, వర్తమానస్సన్ పురేతి శేషః బ్ర
హ్మసూనోర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం-తపోవనమగమత్-ప్రాప, ఆఖేటక
యాత్రాయామితి శేషః ॥ అథ తత్ర ఆశ్రమే నిరవధినిర్మర్యాదం ష
డ్రసోపేతచతుర్విధమృష్టాన్నపానాదిసమృద్ధతయా నిర్వక్తుమశక్యమి
త్యర్థః ॥ ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం, +అతిథయే ఇదమితి తాదర్థ్యే-అతి
థేర్ఞ్య ఇతి ఞ్య ప్రత్యయః ॥ లబ్ధ్వా - ప్రాప్య, వసిష్ఠకృతమితి శే
షః తతస్సురభేః-కామధేనోః ॥ ని ॥ సురభిర్గవి చ స్త్రియామిత్య
మరః ॥ ప్రాభవాత్సామర్థ్యాదిత్యేవమవేత్య-జ్ఞాత్వా, సా సురభి
స్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మహ్యమియం దీయతామితి వసిష్ఠము
ద్దిశ్య యాచితాభూత్ ॥ తదను యాచ్ఞానంతరం మునివరే-మునిశ్రే
ష్ఠే, వసిష్ఠే, నాభ్యుపేతే ధేనుం దాతుమనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః ॥
నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః ॥ క్రోశంతీమార్తస్వరం కు

౧ ॥ బహుశస్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్యభూ
యోపి సురభినిమిత్తం సమారబ్ధసమరస్యాస్యదివ్యాస్త్రపరంపరాం

ర్వతీం, తాం ధేనుం చకర్ష-బలాత్కారేణనీతవాన్, తతః ప్రచుర
బలజుషా-అత్యంతబలిష్ఠయా ప్రచురబలస్రుజేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశ
కయవనాద్యుత్పాదికయేత్యర్థః।తయాధేన్వైవ కాందిశీకో-భయద్రుతో
బభూవ ॥ మహాబలసంపన్నకామధేనువిదళితచతురంగబలస్సన్ పలా
యితోభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ కాందిశీకోభయద్రుతఇత్యమరః ॥ తయై
వేత్యత్ర ఏవకారోవసిష్ఠవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ రాజా తపోబలేన నవ
ధ్యఇతి తేనోపేక్షితత్వాదితిభావః*తదుక్తం శ్రీరామాయణేకిష్కిం
ధాకాండే * దుర్లభస్యచధర్మస్య జీవితస్యశుభస్యచ । రాజానోవా
నరశ్రేష్ఠప్రదాతారోనసంశయః ॥ తాన్నహింస్యాన్నచాక్రోశేన్నా
క్షిపేన్నాప్రియంవదేత్ । దేవామానుషరూపేణ చరంత్యేతేమహీత
లఇతి ॥ * స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥ తదుక్తంకేదారేణ * మ్రభ్నైర్యా
నాం త్రయేణత్రిమునియతియుతాస్రగ్ధరాకీర్తితేయమితి ॥ ౧౫౩ ॥—
అ ॥ ఏవంభూతోపి పునర్యుద్ధార్థమేవ ప్రవృత్తఇత్యాహ ॥ బహు
శఇతి ॥ బహుశః-బహువారం, + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కారకాదన్య
తరస్యామితి శస్ప్రత్యయః ॥ తస్యాః కామధేనోర్బలాత్ శక్తేశ్చకిత
స్య భయసంభ్రాంతస్య ॥ని॥ చకితోభయసంభ్రాంతఇత్యభిధానాత్ ॥
తపోబలేన అధిగతాః ప్రాప్తా వివిధా బహుప్రకారాశ్చ ఆయుధని
గమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా యేనతస్య అతఏవ సురభినిమిత్తం-
కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, +తాదర్థ్యేచతుర్థీస్థానే నిమిత్తపర్యాయ
ప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శనమితి ప్రథమా ॥ భూయః-పునర
పి, సమారబ్ధసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్యది
వ్యాస్త్రపరంపరామమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మదండేన-బ్రహ్మతేజో
మయేన దండేన, నిరుంధన్-నివారయన్, మోక్షీకుర్వన్నిత్యర్థః ॥

బ్రహ్మదండేన నిరుంధన్నరుంధతీజానిరవతస్థే ॥ ౧౫౪ ॥ తతోఽయం జా
తవ్యళీకః క్షాత్రాత్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవమహో మహీయ ఇతి ని
శ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాందిశి తీవ్రతరంతపశ్చచార ॥ ౧౫౫ ॥ అ
థ సావిత్రః క్షత్రియస్త్రిశంకుస్సశరీరః స్వర్గసిద్ధిమభ్యర్థయమా
నో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతస్తస్య పుత్రైర్మహోదయాదిభిర్నిర్బంధ

అరుంధత్యేవ జాయాయస్య అరుంధతీజానిర్వసిష్ఠః + జాయాయానిఙితి
నిఙాదేశః ॥ అవతస్థే-ఔన్ముఖ్యేనస్థితవాన్, + సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యా
త్మనేపదమ్ ॥ ౧౫౪ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, అయంవిశ్వామి
త్రః జాతవ్యళీకః-క్షత్రియబలే సముత్పన్నాప్రీతిస్సన్, ని ॥ అళీకం
త్వప్రియేఽనృత ఇత్యమరః ॥ అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః ॥ ని ॥ వ్యళీకమ
నృతే దుఃఖ ఇతి వైజయంతీ ॥ అత ఏవ క్షాత్రాత్-క్షత్రసంబంధినః తే
జసః బలాత్ ॥ ని ॥ తేజః ప్రభావే దీప్తౌ చ బల ఇత్యమరః ॥ పరమత్యం
తం బ్రాహ్మం-బ్రహ్మసంబంధ్యేవ మహస్తేజో, మహీయో-మహత్తరం
ప్రశస్తమితి యావత్ । ఇతి నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య * తథా చోత్తరరామాయ
ణే * ధిగ్బలంక్షత్రియబలం బ్రహ్మతేజో బలంబలమ్ । ఏకేన బ్రహ్మ
దండేన సర్వాస్త్రాణిహతాని మే ఇతి ॥ తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజః ప్రాప్త్య
ర్థం దక్షిణస్యాందిశి తీవ్రతరమత్యుగ్రం తపశ్చచార ఘోరతరతపో
నిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౧౫౫ ॥ —అథేతి ॥ అథానంతరం, సావిత్రః-
సవితృవంశోద్భవః, క్షత్రియః-క్షత్రకులప్రసూతః + క్షత్రాద్ఘ ఇతి ఘ
ప్రత్యయః ॥ విశేషణద్వయేనాపి గృహీతా పరిత్యాగిత్వం సూచ్యతే ॥
త్రిశంకూరాజా సశరీరః-శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధిం-స్వర్లో
కప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీర ఏవాహం స్వర్గం యాస్యామీ
తి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ వసిష్ఠేనగురుణా ప్రత్యాఖ్యాతః సశ
రీరస్వర్గగమనమశక్యమితినిరాకృతః ॥ తథానిర్బంధకుపితైః ॥ యుష్మా
భిరపివా గురుపుత్రైరహం సశరీర ఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి ప్రా

కుపితైర్దత్తచండాలభావస్తమేనం శరణమభజత ॥ ౧౫౬ ॥ అసా
వపి తన్మనోరథపరిపూర్తయే క్రతుమేకం ప్రాక్రమత ॥ ౧౫౭ ॥
తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా త్రిశంకోరనాగతాన్వసి
ష్ఠపుత్రానయం శాపేన శ్వభక్షకానకరోత్ ॥ ౧౫౮ ॥ తతః క్రతుభు
జాం వర్గేఽపి స్వర్గాదనవతీర్ణే ॥ ౧౫౯ ॥ ప ॥ అయం మహాత్మా

మహఃపునర్యాచ్ఞానిర్బంధజనితోపద్రవసంజాతకోపైః మహోదయ ఏవ ఆది
ర్యేషాం తైస్తస్య వసిష్ఠస్య పుత్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స త
థోక్తః చండాలో భవేతి శప్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తమేనం విశ్వామిత్రం
తపస్యంతం శరణమభజత తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గం
ప్రాపయిష్యతీతి శరణాగతోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౧౫౬ ॥ —అ ॥ త
తః కిమత ఆహ ॥ అసావితి ॥ అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి తస్య త్రిశంకోర్మనో
రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమి
త్యర్థః ॥ ఏకం క్రతుం ప్రాక్రమత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః ॥
౧౫౭ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర త్రిశంకోస్సంబంధిని తస్మిన్ క్రతౌ, బ్రా
హ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయాదుపాగతేషు
సత్సు, త్రిశంకోర్నృపాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినా పంచమీ ॥
జుగుప్సయా శాఖాంతరం ప్రవిష్టః, జాతిభ్రష్టోఽస్తత్పరిపంథినం శరణం
గతశ్చండాలోఽయం యజమానః, క్షత్రియశ్చ యాజకస్తస్మాత్తత్ర గ
మనమనుచితమిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః ॥ అనాగతానసం
ప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్రాన్ అయం విశ్వామిత్రః శాపేన శ్వ
భక్షకానకరోత్ యతోఽస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతీష్యన్ యానసమా
గతాస్త ఇమే వసిష్ఠస్య పుత్రాః అతః శ్వమాంసభక్షకా భవంత్వితి శశాపే
త్యర్థః ॥ ౧౫౮ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, క్రతుం భుంజత ఇ
తి క్రతుభుజః తేషామింద్రాదిదేవానాం, వర్గే-సంఘేఽపి, స్వర్గాద
నవతీర్ణే జుగుప్సయైవ అనవతరతి సతి హవిర్భాగాన్ గృహీతుమితి శే
షః ॥ ౧౫౯ ॥ —అయమితి ॥ మహాత్మా-మహానుభావోఽయం విశ్వా

తపసాం ప్రభావాదారోపయామాస దివం త్రిశంకుమ్ । నీలాంబరం ని
హ్నుతరాజవేషం వర్షానిశీథాదవిశేషవేషమ్ ॥ ౧౬౦ ॥ అపాతయ
త్స్వర్గముపాశ్రయంతం సంజాతమన్యుశ్శతమన్యురేనమ్ । తథాऽవల
మ్బ్యాస్య నియోగశంకుం లేభే త్రిశంకుర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్ ॥ ౧౬౧ ॥

మిత్రః, తపసాం ప్రభావాత్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వ
ర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్, + రుహేర్ణ్యంతాల్లిట్ ॥
రుహః పోన్యతరస్యామితి పకారః ॥ గతిబుద్ధీత్యాదినాऽణికర్తుః క
ర్మత్వం ॥ కీదృశం త్రిశంకుం నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య తం
ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వాదన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారా
వృతత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ అంబరం వాససి వ్యోమ్నీతి విశ్వః ॥ తథా
నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః, రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ య
స్మిన్ తం ॥ ని ॥ రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోరితి
విశ్వః ॥ అత ఏవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధరాత్రాదవిశే
షో విశేషరహితో వేషో యస్య తం అర్ధరాత్రతుల్యాకారమిత్యర్థః ॥
ని ॥ స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇతి ॥ అర్ధరా
త్రనిశీథౌ ద్వావితి చామరః ॥ శ్లేషాలంకారః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తం ॥
౧౬౦ ॥ —అపాతయదితి ॥ తతస్తదనంతరం శతం మన్యవః క్రతవో
యస్య శతమన్యురింద్రః ॥ సంజాతమన్యుః చండాలంకిమితి స్వర్గ
మారోపితవానితి సముత్పన్నక్రోధస్సన్ ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ
క్రుధీత్యమరః ॥ స్వర్గముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంతమేనం త్రిశంకుమ
పాతయత్-పాతయామాస, తతోऽనంతరం త్రిశంకుః పతమాన ఇతి శే
షః ॥ అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం త్వమత్రైవ
తిష్ఠేత్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం అవలంబ్యావష్టభ్య, గగనే
ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షే స్థితో

గ ॥ తతో గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణకర్మాణం తత్ర తపఃప్రత్యూహాః ప్రత్యుద్భూతఇతి పశ్చిమాయాం దిశి పుష్కరే పుష్కలం తపశ్చరంతమముమంబరీషయజ్ఞపశునాశ ప్రాయశ్చిత్తార్థం బహ్వీభిర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమానస్తావదృచీకస్య మధ్యమపుత్రశ్శునశ్శేఫశ్శరణమయాచత ౧౬౨

ఘాదిత్యర్థః ॥ మహాత్మానః కింవాకర్తుంనశక్నువంతీతిభావః॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ —— తతఇతి ॥ తతః-త్రిశంకోర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణగణప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృందయాచ్ఞయా, పరిత్యక్తం-విసృష్టం, భువనాంతరనిర్మాణకర్మ-స్వర్గాంతరరచనైవ కర్మ యేనతథా తత్ర దక్షిణస్యాందిశి తపఃప్రత్యూహాస్తపోవిఘ్నాః ॥ ని ॥ విఘ్నోంతరాయఃప్రత్యూహఇత్యమరః ॥ ప్రత్యుద్భూతస్సంజాతఇతిపశ్చిమాయాందిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే,పుష్కలం-సమగ్రం,తపశ్చరంతమముం విశ్వామిత్రం అంబరీషస్య మహారాజస్య యజ్ఞపశునాశనిమిత్తే ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తంనామప్రారబ్ధకర్మలోపజనితదురితనిరాకరణార్థం, అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః ॥ తదర్థంబహ్వీభిరనేకాభిర్నతసంఖ్యాకాభిరిత్యర్థః +వోతోగుణవచనాదితి జీప్ ॥ గోభిమూల్యభూతాభిః, క్రీత్వా-క్రయద్రవ్యదానేనస్వీకృత్య, నరపశుతాంనీయమానః తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశునిర్వర్త్యత్వేన విధిబోధితత్వాదితిభావః॥ తావత్తదానీం ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః కస్యచిద్ధరిద్రబ్రాహ్మణస్య,శునశ్శేఫః-శునశ్శేఫనామా శునఇవశేఫోయస్యేతివిగ్రహః+శేపపుచ్ఛలాంగూలేషు శునఇత్యలుక్ మధ్యమపుత్రః శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః ఇత్యాద్యతృతీయపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోయంపుత్రః మధ్యేభవో మధ్యమః+మధ్యాన్మ ఇతి మప్రత్యయః॥ పితా జ్యేష్ఠమవిక్రేయం మాతాచాహకనీయసమ్। విక్రీతంమధ్యమంమన్యే రాజపుత్రనయస్వమామితి(శ్రీ) రామాయణోక్తేః

అయంభగవాన్నిజతనయవినిమయేనరక్షితుమేనముత్సుకః పరాఙ్ముఖేభ్య
స్తేభ్యోహవిష్యందాదిభ్యశ్శాపేనవసిష్ఠతనయదశాం దత్త్వాగాథాద్వ
యప్రీతాభ్యామింద్రోపేంద్రాభ్యామంబరీషం శునశ్శేఫంచ పరిపూ

ర్ణక్రతుత్వాత్ ॥ శరణమయాచత ఆపన్నోహం మత్ప్రాణసంరక్షణం కు
ర్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః ॥ నను ఋచీకోయం బ్రాహ్మణః తత్క
థం స్వదగ్ధోదరపూరణాయ పశ్వర్థం స్వపుత్రదానరూపంపాపంకృ
తవాన్, కించ ఆత్మావైపుత్రనామాసీతిశ్రుతేః ॥ పుత్రస్యాత్మరూప
త్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగాచ్చేతి చేత్ ॥ సత్యం బుభుక్షిత
స్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ * త్యజేత్క్షుధార్తా మ
హిళాపి పుత్రం భుంక్తే క్షుధార్తాభుజగీస్వమండమ్ । బుభుక్షితఃకిం
నకరోతిపాపం క్షీణానరాఃక్లిష్టగుణాభవంతి ॥ అన్యచ్చ * అస్యదగ్ధో
దరస్యార్థే కింనకుర్వంత్యసాంప్రతమితి ॥ అతస్తథాకృతవానిత్యలమ
తిప్రసంగేన ॥ ౧౮ ॥ —అ ॥ తతఃకింకృతవాన్మునిరిత్యత ఆహ ॥ అ
యమితి ॥ అయమితి పురోవర్తినోనిర్దేశః ॥ భగవానుత్పత్తించ వి
నాశంచేత్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః ॥ నిజతనయవినిమయేన-స్వపుత్ర
ప్రత్యర్పణేన, ఏనం శునశ్శేఫం రక్షితుం-పాలయితుముత్సుకః * సర్వ
కామసమృద్ధస్యహ్యశ్వమేధస్యయత్ఫలమ్ । తత్ఫలంలభతేత్రస్తే రక్షితే
శరణాగతఇతి ॥ శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్ నిజతనయార్పణే
నాప్యేనం పశుభావనిర్బంధాన్మోచయితుం కృతనిశ్చయస్సన్నిత్యర్థః ॥
పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః హవిష్యందః
ఆదిర్యేషాం తేభ్యోహవిష్యందప్రముఖేభ్యః ॥ తేభ్యఃనిజతనయేభ్యః
శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం దత్త్వా వసిష్ఠతనయాఇవ
శ్వమాంసభోజనాభవంత్వితిశప్త్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ దశావర్తావవస్థాయా
మితివిశ్వః ॥ గాథాద్వయప్రీతాభ్యాం-గాథయోరింద్రోపేంద్రప్రసా
దకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టా

ర్ణమనోరథౌ కారయామాస ॥ ౧౬౩ ॥ తతస్తపస్యంతమేనం మేనకాసంగతస్తపోభంగశ్చిరమంగీచకార ॥ ౧౬౪ ॥ పశ్చాత్పశ్చాత్తాపాభిఘాతో యముత్తరే భూభృతి కౌశికీతీరే ఘోరం తపశ్చచార ॥౧౬౫ తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం శైలీభవేతి శప్త్వా పూర్వస్యాందిశి ని

ఖ్యాయమింద్రోప్యైంద్రాభిఖ్యం, యాగాధిష్ఠాతృదేవతాభిఖ్యం అంబరీషం శునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషౌ కారయామాస ॥ ఇంద్రోప్యైంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన అంబరీషమనోరథం (ప్రాణపరిత్రాణేన) శునశ్శేఫమనోరథంచ పూరయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౬౩ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, తపస్యంతం-తపఃకుర్వాణం, తపోనిష్ఠమిత్యర్థః ॥ ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా అప్సరసస్సంగతః-సంగాత్, + పంచమ్యాస్తసిః ॥ తపోభంగస్తపోవిఘ్నః కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార-అనుససార, మేనకాసంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాలమయంపరిత్యక్తనియమోభూదితిభావః ॥ తపోభంగస్యప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః ॥ ౧౬౪ ॥ —పశ్చాదితి॥ పశ్చాత్తదనంతరమయం, విశ్వామిత్రః పశ్చాత్తాపేనకిమేతదసదాచరితమంగీకృతమిత్యనుతాపేనాభిఘాతః ఆక్రాంతస్సన్నుత్తరే - ఉత్తరస్మిన్ భూభృతి-హిమవత్పర్వతే + పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతివికల్పాత్ స్మిన్నాదేశాభావః ॥ కౌశిక్యాస్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా నద్యాస్తీరే ఘోరముగ్రం తపశ్చచార ॥తథాచ(శ్రీ)రామాయణే*కౌశికీపరమోదారాప్రవృత్తాచ మహానదీ । దివ్యాపుణ్యోదకారమ్యాహిమవంతముపాశ్రితా ॥లోకస్యహితకామ్యార్థంప్రవృత్తాభగినీమమేతిశ్రీరామంప్రతి స్వేనైవోక్తమ్ ॥ ౧౬౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా-జంభాఖ్యదైత్యద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం-తపోవిఘ్నార్థంప్రేషితాం, రంభామప్సరసం ॥ ని ॥(స్త్రి)యాంబహు

రస్తనిశ్వాసంతపశ్చరత్యముష్మిన్నూష్మణా తపోఽగ్నేరుద్విగ్నామరసఖ
స్తామరసాసనస్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వాద్బ్రహ్మర్షిరసి 'వసిష్ఠో
ప్యేవం వ్యాహరతుభవంతమిత్యభాషత ॥ ౧౬౬ ॥ వ ॥ అసౌ వసిష్ఠ
నిర్దేశాద్బ్రహ్మర్షిత్వమవిందత । యథోపనయసంస్కారాద్ద్విజ

ష్వప్సరసస్సర్వేశ్యా ఊర్వశీముఖాః ॥ ఊర్వశీమేనకారంభాఘృతా
చీచతిలోత్తమేత్యమరః ॥ శైలీ-శిలామయీ, మయడర్థేఅణ్ ॥ శిలా
రూపాభవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః ॥ పూర్వ
స్యాందిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాత
థా రేచకపూరకకుంభకలక్షణప్రాణాయామసహితమిత్యర్థః॥ అము
ష్మిన్విశ్వామిత్రే తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రేసతి తపో
గ్నేస్తపోరూపవహ్నేరూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నా
విహ్వలాః యేఅమరా దేవాస్తేషాంసఖాతత్సఖః భయసంభ్రాంతాఖి
లగీర్వాణసహితస్సన్నిత్యర్థః + రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్ ॥ తా
మరసాసనో-బ్రహ్మా, సన్నిధాయ-సన్నిహితోభూత్వా, జితేంద్రియ
త్వాద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వాద్ధేతోః బ్ర
హ్మర్షిరపి జాతః వసిష్ఠోపి త్వత్ప్రతిపక్షోపి భవంతమేవం బ్రహ్మర్షి
రసీతి వ్యాహరతు-వదతు, మదనుగ్రహేణేతి శేషః ॥ తథైవ తవ మ
నసివిద్యతఇతిభావః ॥ ఇతీత్థమభాషత ॥ ౧౬౬ ॥ —అ ॥ తతఃకింత
త్రాహ ॥అసావితి ॥అసౌవిశ్వామిత్రః వసిష్ఠస్యనిర్దేశాన్నిరూపణా
ద్బ్రహ్మర్షిత్వం-బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్వేజన్మనీఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్య
సద్విజన్మా-బ్రాహ్మణః, ఉపనయసంస్కారాదుపనయనరూపసంస్కా
రాద్బ్రహ్మవర్చసంయథా బ్రహ్మతేజఇవఅవిందత-అలభత + బ్రహ్మహ
స్తిభ్యాం వర్చసఇతిఅచ్ప్రత్యయః ॥ అత్ర యథాశబ్దః ఇవార్థకః ॥
ఇవవద్వాయథాశబ్దాఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాత్ ॥ అతఏవాప

స్నాబ్రహ్మవర్చసమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ ఇతిజనకపురోధశ్లాఘితో గాధిసూను
స్సహనృపతనయాభ్యాం శర్వరీంతత్రనీత్వా । విధివదదిశదర్ఘ్యం పు
ష్పదర్భాగ్రగర్భం సరసిజదయితాయజ్యోతిషేఛాందసాయ ॥ ౧౬౮॥
౫ ॥ తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకాదనవరతపతితైన [వికచకువల

మా ॥ ౧౬౭ ॥ —ఇతీతి ॥ ఇత్యుక్తప్రకారేణ జనకస్య పురోధసా-
పురోహితేన, శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూనుర్విశ్వా
మిత్రః, నృపతనయాభ్యాంసహ-శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాంసాకం, తత్ర
యజ్ఞశాలాయాంశర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా,సరసిజదయితా
య-పద్మబాంధవాయ,ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ,సంధ్యాత్రయేపి
క్రమేణ ఋగాదివేదత్రయమయత్వాదితిభావః ॥తథాచశ్రుతిః॥ ఋ
గ్భిఃపూర్వాహ్ణే దివిదేవఈయతే ॥ యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః
సామవేదేనాస్తమయేమహీయతఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్ప
దర్భాగ్రగర్భం-పుష్పదర్భాంకురమిశ్రం, తథాభూతస్యైవ *శాస్త్ర
చోదితత్వాదితిభావః ॥ ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే * దత్వార్ఘ్యంకీర్ణ
కుసుమం ప్రణమ్యాశుప్రదక్షిణైః । విష్ణుమాహద్విజోవాక్యైరంభో
దమివచాతకఇతి ॥ అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం జలాం
జలిః + పాదార్ఘాభ్యాంచేతియత్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ మూల్యేపూజా
విధావర్ఘః॥ షట్తుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థఇతిచామరః ॥ విధివత్-విధ్య
ర్హంయథాశాస్త్రమిత్యర్థః + తదర్హమితివతిప్రత్యయః ॥ అదిశత్
దత్తవాన్, అత్రశ్రుతిః ॥ * తమహహేవ ఏతేబ్రహ్మవాదినః పూర్వాభి
ముఖాస్సంధ్యాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితాఆపఊర్ధ్వం విక్షిపం
తి తాఏతాఆపోవజ్రీభూత్వా తానిరక్షాగ్ంసిమందేహారుణాద్వీపేప్రక్షి
పంతీతి ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥తదనుఅర్ఘ్యప్ర
దానానంతరం, విశ్వామిత్రః రామలక్ష్మణయోః కర్మణోః నిరీక్షణ
కౌతుకాద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః ॥ ని ॥ కౌతూహలం కౌతుకం

యనిచయోపచీయమానమేచకమరీచిమలిమ్లుచేన పౌరనారీజనలోచ
నరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవి
శ్య దశరథతనయావిదమభాషత ॥ ౧౯ ॥ అస్యాంఖలునగర్యామా
రబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగధేయాత్సీతానామధేయభాజనమజీ

చ కుతుకంచకుతూహలమిత్యమరః ॥ అనవరతపతితేన-నిరంతరప్రస్రు
తేన, వికచకువలయానాముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన-సమూ
హేన, ఉపచీయమానా-ప్రవర్ధమానా, యా మేచకమరీచిః శ్యామల
కాంతిః ॥ ని ॥ కృష్ణేనీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకా ఇత్యమరః ॥
తస్యాః మలిమ్లుచేన- పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణాతియావత్ ॥ త
ద్వన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః ॥ అతఏవోపమా ॥ ని ॥ ప్రతిరోధిపరాస్కం
దిపాటచ్చరమలిమ్లుచా ఇత్యమరః ॥ పౌరనారీణాం-పురసుందరీణాం,
లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా, కవచితః-సంవలితః, నరపతేః పం
థా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం + ఋక్పూరిత్యాదినాస
మాసాంతః ॥ రాజానో ధీయంతేస్యామితి రాజధానీ ॥ జనకస్య రాజ
ధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ తాం + కరణాధికరణయోశ్చేత్య
ధికరణార్థేల్యుట్ప్రత్యయః ॥ ప్రవిశ్య దశరథతనయా-శ్రీరామలక్ష్మ
ణౌ, ప్రతిదం వచనమభాషత ॥ ౧౯ ॥ — అ ॥ తదేవాహ ॥ అ
స్యామితి ॥ అస్యాం నగర్యాం-మిథిలాయాం, ఖలుశబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః
భగవతీ-పూజ్యా, రత్నానిమణయోగర్భేయస్యాస్సా రత్నగర్భాభూః
॥ ని ॥ జగతీరత్నగర్భాచేత్యమరః ॥ ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాంతసవన
స్య, రాజ్ఞః హాలముఖకర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః ॥
భాగధేయాద్భాగ్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ దైవందిష్టం భాగధేయం భాగ్యం
స్త్రీ నియతిర్విధిరిత్యమరః ॥ సీతాలాంగలపద్ధతిః ప్రజ్ఞాప్యత్వాత్సీతేత్యన్వర్థ
సంజ్ఞా ॥ ని ॥ సీతాలాంగలపద్ధతిరిత్యమరః ॥ సీతేతి నామధేయస్యనా
మ్నో భాజనం-పాత్రం + నామరూపభాగేభ్యః స్వార్థే ధేయో వక్తవ్య

జనత్కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగవతీ ॥ ౧౭౦ ॥ అస్యాః పురః కిమప
రం మాహాత్మ్యం ॥ కుతః ॥ ౧౭౧ ॥ ప ॥ దేవ్యా యస్యా వసనముదధిః
పీఠికా హాటకాద్రిర్హారస్సింధుస్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః ।
క్రీడాశైలః పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రా చ తస్యాస్సీతా మాతుర్జగతి మి

ఇత్యుభయత్రాపి ధేయప్రత్యయః ॥ కన్యారత్నం-శ్రేష్ఠాం కన్యకామి
త్యర్థః ॥ అజీజనత్-జనయామాస, రత్నగర్భాయాస్తస్యాః రత్నజ
ననం యుక్తమేవేతి భావః + జనేర్ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వోభ్యా
సదీర్ఘశ్చ ॥ ని ॥ రత్నం శ్రేష్ఠే మణావపీతి విశ్వః * జాతౌ జాతౌ చ య
చ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్నమభిధీయత ఇత్యభిధానాత్ ॥ ౧౭౦ ॥ — అస్యా
ఇతి ॥ అస్యాః పురో మిథిలానగర్యాః, అపరం-ఇతోన్యన్మాహాత్మ్యం,
మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి న కించిదస్తీత్యర్థః ॥ కుతః య
తః యస్మాత్కారణాత్ ॥ ౧౭౧ ॥ — దేవ్యా ఇతి ॥ యస్యా దేవ్యా
భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతే అస్మిన్నిత్యుదధిః - సముద్రః + ఉదక
స్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః ॥ వసనం-వస్త్రం, త
థా హాటకాద్రిస్సువర్ణాచలః ॥ ని ॥ స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హి
రణ్యం హేమ హాటకమిత్యమరః ॥ అల్పం పీఠం పీఠీ సైవ పీఠికా ఉపవేశ
నపీఠం + గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్ ॥ తతః స్వార్థే కః కేణ ఇతి హ్రస్వః
తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానలదగ్ధానాం స్వర్గమార్గే ఏకబం
ధుః-ముఖ్యసుహృత్- స్వలోకప్రాపికేత్యర్థః ॥ సింధుస్సరిత్-
మందాకినీతి యావత్ ॥ హారో ముక్తాకలాపః ॥ ని ॥ దేశే నదవిశేషే
బ్ధౌ సింధుర్నా సరితి స్త్రియామిత్యమరః ॥ తథా పరమపురుషః-పు
రుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో వరాహశ్చ తస్య దంష్ట్రా దంత
విశేషశ్చ క్రీడాశైలో-విహారాచలః, సర్వత్రాభూదితి శేషః ॥ త
స్యాస్సీతా మాతుస్సీతా జనన్యాః-భూదేవ్యాః, జగతి-జగత్స్విత్యర్థః
మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం మిథిలానగరీం సూతికాగా

థిలాంసూతికాగేహమాహుః ॥ ౧౭౨ ॥ "ప ॥ అత్రసీతావివాహార్థమ
మర్త్యైరపిదుష్కరమ్ । జనకఃకల్పయామాస ధనురారోపణంపణమ్ ॥
౧౭౩ ॥ ఇతి ॥ తతోమహర్షిర్జనకస్యరాజ్ఞస్సభాంసుధర్మాసదృశీం

ప్యాం-సూతికాగృహమాహుః-బ్రువంతి, యతఏవమపరిమేయానుభా
వాయాః భూదేవ్యా మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోఽస్యామ
హాత్మ్యం కిమన్యద్వక్తవ్యమస్తీత్యర్థః + బ్రువః పంచానామిత్యా
దినాణలాదేశః ॥ బ్రువఆహాదేశశ్చ అత్రోదధ్యాదిషూపరంజకత్వేన
వసనత్వాదిరూపణాత్సమస్తవస్తువర్తిరూపకాలంకారః ॥ * ఆరోపవి
షయస్యస్యాదతిరోహితరూపిణః । ఉపరంజకమారోప్యమాణంతద్రూ
పకంమతమితిలక్షణాత్ ॥ అత్ర తథాల్పీయస్యాం మిథిలాయాంసాగ
రాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనాదధి
కప్రభేదోఽలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * ॥ ఆధారాధేయయోరానురూ
ప్యాభావోధికోమతఇతి ॥అయంచోక్తరూపకానుప్రాణితఇతిసంకరః॥
మందాక్రాంతావృత్తం ॥ ౧౭౨ ॥ అత్రేతి ॥ అత్రమిథిలాయాం -
సీతోత్పత్తిసమయే జనకోరాజాపితాచ ॥ ని ॥ తాతస్తుజనకఃపితే
త్యమరః - సీతాయావివాహార్థమమర్త్యైరింద్రాదిభిరపికిముతాన్యైరి
తిభావః - దుష్కరంకర్తుమశక్యం + ఈషద్దుస్సుష్విత్యాదినాఖల్
ప్రత్యయః - ధనుషఃహరకోదండస్య - ఆరోపణంఅవనమనం - పణం
మూల్యంకల్పయామాసయోవాకోవాఇదం ధనురారోపయతి తస్మై
ఇయంకన్యాదీయతే సత్వస్యస్త్వితి ప్రతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః ఇతి ॥ ఇ
దమథాపతేతి పూర్వేణసంబంధః ॥ ని ॥ పణోద్యూతాదిషూత్సృ
ష్టైభృతౌ మూల్యేధనేపిచేత్యమరః ॥ ౧౭౩ ॥ తతఇతి ॥ తతః ॥ సీతా
వృత్తాంత కథనానంతరం - మహర్షిర్విశ్వామిత్రః- ఋషిలక్షణము
క్తం । సుధర్మాసదృశీ-దేవసభసదృశీం ॥ ని ॥ స్యాత్సుధర్మాదే
వసభేత్యమరః - జనకరాజస్య సభామాస్థానం ప్రాపేదేహప్రప- తథా

ప్రపేదే । తౌ చాపతుశ్చాపవిలోకలోలౌ సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ ॥ ౧౨౪ ॥ ౫ ॥ తత్ర విధివదభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాన్తః కౌశికః- కౌశికప్రముఖైరమరైరస్తతుల్యమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశేషతస్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షితమిదమితి జనకేన

చాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాలసౌ ॥ ని ॥ లోలుపో లోలుభో లోలో లంపటో లాలసశ్చ స ఇతియాదవః- కుతః చాపాభ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ- ఇతి ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే ✝ తేన సహేత్యాదినా బహువ్రీహిః శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః- తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ చ- ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసంపత్తిస్సూచ్యతే- ఆపతుః ప్రాప్తవన్తౌ - ఉపజాతివృత్తం - లక్షణం తూక్తం ॥ ౧౨౪ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర సభాయాం- కుశవంశసంభూతత్వాత్ కౌశికో విశ్వామిత్రః ✽ కుశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునందన ఇతి శ్రీరామాయణే- విధివద్యథాశాస్త్రమభ్యర్చితః పూజితః-రాజ్ఞేతి శేషః-తథా కథితః ఉపవర్ణితః దశరథతనయస్య వృత్తాన్తో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేన స తథోక్తస్సన్ ॥ ని ॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాన్త ఇత్యమరః- తథా కౌశికప్రముఖైర్మహేంద్రాదిభిరమరైః ॥ ని ॥ మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక ఇత్యమరః-అస్తతుల్యమహత్తరే అస్తద్వంశశ్రేష్ఠే దేవరాతే రాజ్ఞి- నిక్షిప్తం నిన్యస్తం విశేషతో విశేషాకారేణ- సీతాయాశ్శుల్కార్థం వివాహమూల్యార్థం- తదారోపణస్యైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వాదితి భావః ॥ని॥ శుల్కో స్త్రీస్త్రీధనేపి చేత్యమరః- మయా రక్షితమిదం ధనురితి శేషః-ఇత్యుక్త్వా- ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః - జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోపణాయ అవనమనాయ - రామమాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస- సర్వేశ్వరేణ ధనుర్దేవరాతేన్యాసభూతం యదానిక్షిప్తమితి రామో మహిమానాదాయ్యుచ్యతే - అమరేంద్రాదిభిరితికథమేతత్సంగచ్ఛత ఇతి

ప్రదర్శితస్య చాపస్య రోపణాయ రామమాదిదేశ ॥ ౧౬ ॥ వ ॥ తతః ॥
రామే బాహుబలం వివృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం మా భూత్క్ష్మాపాల
మాత్రనా తిలకితే ఏవం శేపి వైకర్తనే । ఆకృష్టం నితరాం తదేవ నవరం సీ
తామనోపి ద్రుతం భంగస్తస్య న కేవలం క్షితిభుజాం దోస్తంభదంభస్య చ ॥

చెల్ - స దేవేభ్యో ధనుషి దిత్సితే తదానీమేతైర్దేవైస్సన్నికర్షణ గ
త్వాస్స్వయం గృహీతుం భీతైరస్మదర్థేన్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థి
తస్సన్ తస్య హస్తే దత్తవానితి నకోపి విరోధః ॥ ౧౬ ॥—॥ తతః ఆ
దేశానంతరం ॥ రామ ఇతి ॥ రామే బాహుబలం నిజభుజబలం వివృణ్వ
తి ప్రకటయతి సతి - ధనుర్వంశే కేవలం ధనూరూపవేణుదండ ఏవ గుణారో
పణం మౌర్వీయోజనం శౌర్యాద్యర్పణం చ మా భూత్ నాసీత్ + అత్ర
మాజ్ఞో నఞర్థత్వాన్నాజీలుచేతి లుఙా నాశీరర్థత్వావకాశః కింత్వాత్త
నాస్వేన తిలకితే సంజాతతిలకే అలంకృత ఇత్యర్థః - అత్రాన్వస్యావతీర్ణ
త్వాదితి భావః ॥ + ॥ తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచితి చ ప్రత్యయః -
తారకాదిరాకృతిగణః - వైకర్తనే వికర్తనసంబంధిని వంశే సూర్యకులే
పి ॥ ని ॥ వంశో వేణౌ కులేపి చేతి విశ్వః - గుణారోపణమభూదితి విరో
ధస్య శౌర్యాదిగుణసమర్పణమభూదితి పరిహారాద్విరోధాభాసః - ఇత
రవంశజైః రాజభిః ధనుషోఽనారోపితత్వాత్సూర్యవంశావతంసేన శ్రీ
రామేణారోపితత్వాదితి తద్వంశస్య మహతీప్రతిష్ఠా సంపాదితేత్యర్థః.
॥ ని ॥ మౌర్వ్యాం ద్రవ్యాశ్రితే సత్వశౌర్యసంధ్యాదికే గుణ ఇత్యుభయత్రా
ప్యమరః - కించ తద్ధనురేవ నితరామతిశయేన కృష్టం మా భూత్ కింతు
పరమత్యంతం ద్రుతం శీఘ్రం - సీతామనోప్యాకృష్టమభూత్ - ధనురాక
షణస్యైవ తన్మనస్సమాకర్షణహేతుత్వాదితి భావః - తథా తస్య కేవ
లం ధనుష ఏవ భంగో విభేదో మా భూత్ - కింతు క్షితిభుజాం రాజ్ఞాం దో
స్తంభదంభస్య బాహుదండకైతవస్య బలాడంబరస్య చ ॥ ని ॥ దంభస్తు
కైతవే కల్క ఇతి విశ్వః - భంగోభూత్ భగ్నం ధనుః దృష్ట్వా రాజ్ఞాం

౧౭౬ ॥ ప ॥ రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభువా ధ్వానేన రోదోరు
ధా దృప్తక్షత్రియయశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్ । వీరశ్రీప్రథ
మప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణ

ర్పాపితనిజభుజగర్వా బభూవురిత్యర్థః - శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం
౧౭౬ ॥—॥ రామేతి ॥ రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణే
న- భగ్నం విదళితం యత్కార్ముకం తస్మాద్భవతీతి తథోక్తేన- తథా రో
దసీ ద్యావాభూమీ రుణద్ధ్యావృణోతీతి రోదోరుధా ॥+॥ అన్యేభ్యోపి
దృశ్యత ఇతి క్విప్ సర్వవ్యాపినేత్యర్థః ॥ ని ॥ ద్యావాభూమీ చ రోద
సీ ఇత్యమరః - ధ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా - దృప్తా మదోద్రిక్తా యే క్ష
త్రాః క్షత్రియాః- అత్ర జాతివాచినా క్షత్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్రియా ల
క్ష్యంతే తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీతి రూపకం తస్మిన్విష
యే ॥ ని ॥ హంసాస్తు శ్వేతగరుత ఇత్యమరః - జీవనస్య జలస్య మూతః పు
టబంధో జీమూతో మేఘః + మూతబంధనే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥
ని ॥ జీమూతౌ మేఘపర్వతావిత్యమరః జీమూతనాదేన జలధరగర్జితే
నేవాచరితం జీమూతనాదాయితం తస్య తన్నివారకత్వాదితి భావః +క
ర్తరి క్యఙ్సలోపశ్చ - తతః భావే క్తః అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి
దీర్ఘః ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం- తథా వీరశ్రియో వీరలక్ష్మ్యాః- ప్రథమ
ప్రవేశసమయే ప్రథమప్రవేశకాలే ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచారకాలసి
ద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః - పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవేణే
వాచరితం పుణ్యాహఘోషాయితం పుణ్యం చ తదహశ్చ పుణ్యాహమితి
+విశేషణమితి సమాసః ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ - పుణ్యసుదినా
భ్యామహ్నః క్లీబతేతి క్లీబత్వం- తథా మైథిల్యాః సీతాయాః మానసే మ
నసి ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే మాంగల్యతూర్యే
ణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వనినేవాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితం కి
లేతి సంభావనాయాం ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలేత్యమరః- బు

ధేమాంగల్యతూర్యాయితమ్ ॥ ౧౭౭ ॥ ప ॥ రవఃకఠినకర్షణాత్రుటి
తచాపజన్మాక్షణాద్దిశాంద్విరదఘీట్కృతైఃకృతహరిత్పతిస్వాగతః । జగ
ద్భ్రమణకౌతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా ప్రయాణపటహధ్వనింప్ర
థయతిస్మతారాధ్వని ॥ ౧౭౮ ॥ గ ॥ తత్ర దశరథస్సీతాపరిణయవిహి
తనిర్ణయజనకప్రహితదూతాహూతః పురోహితాభ్యుపగమాన్మిథిలా

ప్తోపమాలంకారః- వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౧౭౭ ॥—॥ రవఇతి ॥ కఠిన
కర్షణాద్దృఢాకర్షణాద్ధేతోః త్రుటితఃభగ్నః యశ్చాపః తస్మాజ్జన్మ
యస్యసతథోక్తఇతివ్యధికరణబహువ్రీహిః + అవర్జ్యోబహువ్రీహిః
వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః-క్షణాదతిశైఘ్ర్యేణదిశాంద్వి
రదఘీట్కృతైర్దిగ్గజఘీట్కారైర్హేతుభిఃస్వభయజనితైరేవేతిభావః॥
కృతోవిహితఃహరిత్పతిస్వాగతోదిగీశ్వరకర్తృకశోభనాగమనప్ర
శ్నోయస్యస తథోక్తః - అతివేగేన -దిగంతవ్యాపీత్యర్థః - రవో
ధ్వనిః- తారాధ్వనినక్షత్రమార్గే అంతరిక్షే జగద్భ్రమణకౌతుకాత్
లోకసంచారకౌతూహలాద్ధేతోః- ఉచ్చలితాప్రవృత్తారామస్య కీ
ర్తిరేవాంగనేతిరూపకం- తస్యాఃప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారం
భ్భే భేరీఝాంకారం - ప్రథయతిస్మ ప్రకటయతిస్మ తాద్రూప్యమవా
పేత్యర్థః - అత్రధనుర్భంగజనితధ్వనౌపటహధ్వనిత్వారోపణాద్రూ
పకాలంకారః - తథాన్యనిష్ఠేషుఘీట్కృతేష్వన్యకర్తృకస్వాగతత్వ
రూపణాద్వ్యధికరణరూపకమిత్యనయోర్నైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః- పృ
థ్వీవృత్తం॥ జసౌజసయలావసుగ్రహయతిశ్చపృథ్వీగురురితిలక్షణాత్॥
౧౭౮॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రతస్మిన్ సమయే- దశరథఃసీతాపరిణయే సీ
తావివాహే- విహితనిర్ణయేసకృతనిశ్చయేన॥ ని ॥ సమౌనిర్ణయ
నిశ్చయావిత్యమరః - జనకేనప్రహితాః ప్రేషితాయేదూతాః ప్రే
ష్యాఃతైరాహూతస్సన్ పురోహితాభ్యుపగమాద్వశిష్ఠాంగీకారాత్
॥ని॥ అంగీకారోభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవసమాధయ ఇత్యమరః, మిథిలా

షగమత్ ॥ ౧౭౯ ॥ ప ॥ యత్కీర్తిస్తిలకాయతే సురవధూసంగీ
తగోష్ఠీముఖే యేనాద్యః పితృమాన్పుమాన్వసుమతీ యేనైవ రాజన్వతీ ।
ఇన్ద్రస్సంగరసంకటేషు విజహౌ వీరస్య యస్యోన్ముఖే ప్రేంఖత్స్యందన-

మగమత్ ప్రాప ॥ ౧౭౯ ॥— తమేవ దశరథం వర్ణయతి ॥ యదితి ॥ యస్య దశరథస్య కీర్తిః దానత్యాగోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః, తస్యా ముఖం ప్రారంభః సఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్ ॥ ని ॥ ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్రే ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణవిశేషః స ఇవాచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమతఏవ వర్ణనయోగ్యా భవతీత్యర్థః ॥+ కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్, అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి దీర్ఘః ॥ ని ॥ తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం - ద్వితీయంచ తురీయంచ న స్త్రియామిత్యమరః, తత్త్రాద్యేన దశరథేన, ఆద్యః పుమాన్ పురాణపురుషో విష్ణుః పితాస్యాస్తీతి పితృమానభూదితి శేషః - శ్రీరామరూపేణాస్య తద్గర్భసంభూతత్వాదితి భావః, ఏతేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తిస్సూచ్యతే- యేనదశరథేన నాన్యేనేత్యేవకారార్థః - వసుమతీ పృథివీ, సురాజాస్యా అస్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞి అభూత్ ॥ ని ॥ సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వాన్నిత్యమరః ॥ + రాజన్వాన్ సౌరాజ్య ఇతి నిపాతనాత్సాధుః ॥ ఉగితశ్చేతి ఙీప్ తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం యథాతథా, ప్రేంఖన్త్యో వాయువశాచ్చలంత్యః యాః స్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపతాకాంచలాని తాసాం సందర్శనాత్సమ్యగ్దర్శనాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వస్త్రే వస్త్రాంశుకాంతేషు దశేతి రత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః ॥+ ఇది పరమైశ్వర్యే, పరమైశ్వర్యసంపన్నః పాకశాసనః, + ఋజ్రేంద్రేత్యాదినా ఔణాదికో రప్రత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధసంమర్దేషు ॥ ని ॥ అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర ఇత్య

శతానంబరదశాసందర్శనాద్దుర్దశామ్ ॥ ౧౮౦ ॥ జనకస్స్వకనీయాంసమాజుహావకుశధ్వజమ్ । హత్వాయుధిసుధన్వానంసాంకాశ్యేస్థాపితంపురే ॥ ౧౮౧ ॥ ౪ ॥ తదను తాభ్యామభ్యర్చితస్సపురోహితో దశరథస్తత్ర పుత్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస ॥ ౧౮౨ ॥

మరః, మదనశాంధురవస్థాం విజహాతత్యాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్య పౌరుషఇతిభావః, సోయందశరథః మిథిలామగమదితిపూర్వేణసంబంధః, తిలకాయితఇత్యత్రలుప్తోపమా - సాచోక్తరూపకేణసంకీర్యతే శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౧౮౦ ॥—॥ జనకఇతి ॥ జనకోరాజా స్వస్యకనీయాంసంఅనుజమిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ జఘన్యజేస్యుః కనిష్ఠయవీయోవరజానుజాఇత్యమరః + యువాల్పయోఃకనన్యతరస్యామితికల్పేత్కనాదేశః - తథాయుధియుద్ధేసుధన్వానం నామరాజానం హత్వాసాంకాశ్యేసాంకాశ్యాఖ్యేపురేసుధన్వపత్తనేస్థాపితం ప్రతిష్ఠితం- కుశధ్వజమాజుహావతత్పుత్రికయోరపి వివాహమహోత్సవంకర్తుమాకారయామాసేత్యర్థః ॥ ౧౮౧ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం తాభ్యాంజనకకుశధ్వజాభ్యాం, అర్చితఃయథార్హంపూజితస్సపురోహితస్సవసిష్ఠోదశరథఃతత్రతస్మింస్సమయే - పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాంకుమారాణాం, గోదానమేవమంగళంనిర్వర్తయామాస - వివాహదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః ॥ ౨ ॥ గౌర్నాదిత్యే బలీవర్దేక్రతుభేదర్షిభేదయోః - స్త్రీతుస్యాద్దిశిభారత్యాంభూమౌచ సురభావపి, నృస్త్రియోఃస్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృగ్బాణలోమస్వితికేశవః - గావోలోమానికేశాదియత్రఖండ్యంతఇతివ్యుత్పత్త్యా గోదానంనామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషుకర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తంమనునా ॥ * ॥ కేశాంతంషోడశేవర్షే బ్రాహ్మణస్యవిధీయతే - రాజన్యబంధోర్ద్వావింశే వైశ్యస్యద్వ్యధికేతత ఇతి ॥ * ॥ వేదానధీత్యవేదౌవావేదంవాపియథాక్రమం- అ

ప॥ జగ్రాహజనకాత్సీతాం తాతాదేశేనరాఘవః । ఆమ్నాయశాస
నేనార్చ్యాం యజమానాదివానలః ॥ ఆశ్చర్యమేతత్ ॥ ౧౮౩ ॥ గుణ
మనిమిషచాపేకంచిదారోప్యసీతాంకుశికతనయవాక్యాదగ్రహీద్రా
మభద్రః । తదనుతదనుజన్మామైథిలేంద్రస్యచిత్తే నిహితబహుగుణస్స

విప్లుతబ్రహ్మచర్యోగృహస్థాశ్రమమావసేదితి ॥ ౧౮౪ ॥—॥ జగ్రా
హేతి ॥ రఘోర్గోత్రాపత్యంపుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః - తాత
స్యపితుర్దశరథస్య ఆదేశేనఆజ్ఞయా ॥ ని ॥ తాతస్తుజనకఃపితేత్యమ
రః జనకాద్ధాతుఃసీతాం,అనలోహుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేనశ్రు
తిచోదనయా- యజమానాద్యజనశీలాద్గృహస్థాత్ ॥+యజతేఃతాచ్ఛీ
ల్యేచానశ్- అనేముగితిముగాగమః - అర్చ్యాంహోమాదిసత్క్రియా
మివ- జగ్రాహగృహీతవాన్ పరిణీతవానిత్యర్థః- బింబప్రతిబింబా
భావేన ఉపమాలంకారః - ఆశ్చర్యమేతత్ ఏతదాశ్చర్యమద్భుతం ॥
౧౮౩ ॥—॥ అ ॥ కింతదిత్యతఆహ ॥ గుణమితి ॥ రామభద్రః-శ్రీ
రామః, అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వి
వాహకర్మదీక్షితత్వాచ్చేత్యవగంతవ్యం ॥ ని ॥ శ్వశ్శ్రేయసంశివంభ
ద్రం కల్యాణంమంగళంశుభ మిత్యమరః- కుశికతనయవాక్యాద్విశ్వా
మిత్రనియోగవచనాత్- ననిమిషంతీత్యనిమిషాదేవాః ॥+పచాద్యచ్
తేషాంచాపేమూర్తత్వాన్నిక్షేపణాహన్ఇతిభావః - కంచిదేకంగు
ణంమౌర్వీంవిద్యాదిష్వేకతమంగుణంచేతిగమ్యతే - ఆరోప్యనిక్షిప్య-
సీతామగ్రహీత్ గృహీతవాన్- తదనుసీతాగ్రహణానంతరం, తస్య
శ్రీరామస్య అనుపశ్చాజ్జన్మయస్యానుజన్మాలక్ష్మణోపి - మైథిలేంద్ర
స్య జనకస్యచిత్తేఅమూర్తత్వాన్నిక్షేపణానర్హేపీతిభావః - నిహితాః
పరయోగంవినైవనిక్షిప్తాః బహవః అనేకేగుణాఃవిద్యావినయాదయో
మార్వ్యశ్చయేన స తథోక్తస్సన్- ఊర్మిళాంజనకస్యౌరసీం కన్యా
మగ్రహీత్ ఉక్తరీత్యా - శ్రీరామస్యసీతాగ్రహణంయుక్తం లక్ష్మణ

న్మూర్మిళాంలక్ష్మణోపి ॥ ౧౮ ॥ తతో భరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజని
యోగతః । మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యామభూతాంగృహమేధినౌ ॥ ౧౯॥
౫॥అథదశరథ స్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహాభ్యః ప్రతినివర్తమా

స్యూర్మిళాగ్రహణమేవాశ్చర్యమిత్యర్థః- దురారోపహరచాపారో
పణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య- జనకః శ్రీరామాయసీతాంవీర్య
శుల్కాందదౌ- వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణసంపన్నతయాయోగ్యతా
మాలోచ్య లక్ష్మణాయదత్తామూర్మిళామితిపరమార్థః - నాత్రవ్యుత్క్ర
మవివాహదోషః భిన్నోదరత్వాత్తేషాం ॥ * ॥ పితృవ్యపుత్రాసాప
త్న్యపరనారీసుతేషుచ- వివాహోపనయేయజ్ఞేనభవేత్సహిదూషణీ॥
ని॥ గుణోప్రధానే రూపాదౌమాతార్వ్యంనూదేవ్యకోచరె - స్త్రంభ
సత్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వితి విశ్వః - అత్రఉపమానా
చ్ఛ్రీరామాదుపమేయస్య లక్ష్మణస్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకా
రః ॥*॥ ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్సఉచ్యత ఇతిలక్షణాత్ - న
చోక్తశ్లేషానుప్రాణితఇతిసంకరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮ ॥
॥ తతఇతి ॥ తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం భరతశత్రుఘ్నౌ-కుశ
ధ్వజస్యజనకానుజస్య నియోగతః నిదేశాత్, + పంచమ్యాస్తసిః ॥
నియోజితావితిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం
యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్ణీతామితి నియుక్తౌ సంతౌ మాండవీ
శ్రుతికీర్తిభ్యాం గృహమేధినౌ-గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతికీ
ర్త్యాఖ్య కుశధ్వజపుత్రీద్వయ క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నౌ పరిణీతవంతా
విత్యర్థః ॥ గృహైర్దారైర్మేధంతేసంగచ్ఛంతెఇతిగృహమేధినౌ ॥ని ॥
దారేష్వపిగృహాఇత్యమరః ॥ జాయాచగృహిణీగృహాఇతిహలాయుధ
శ్చ + మేధృసంగమఇతిధాతోర్ణినిః ॥ ౧౯ ॥ అథేతి ॥ అథ తన
యవివాహానంతరం, దశరథః కృతవివాహైర్విహితపరిణయైర్నవోఢా
సంగతైరిత్యర్థః ॥ తనయైస్సహ-రామాదిభిస్సాకం, విదేహాభ్యః-

స్సంవృత్త సమయసముజ్జృమ్భిత హుతవహదుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వధధారాధీనరుధిరధారాపరికల్పిత పితృతర్పణం దర్పవతామగ్రేసర ముదగ్రప్రతాపం తపస్సముచితం వల్కలమయం వసనంవసానమపి వాసనావశాదనతిపరి

జనపదేభ్యః, + అపాదానే పంచమీ ॥ ప్రతినివర్తమానః-నిజరాజధానీంప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవర్తసమయే-ప్రళయకాలె, ॥ని॥ సంవర్తఃప్రలయఃకల్పఇత్యమరః ॥ సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యో హుతవహోగ్నిస్తద్వద్దుస్సహస్సోఢుమశక్యో యో రోషః తేన భీషణం-భయంకరం+భీషణశ్చేత్యత్ర భీస్స్మ్యోర్హేతుభయఇతిషుక్ ॥ దుర్వారో నివారితుమశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్యతస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య, గర్వసర్వంకషా అహంకారనిరాసికాయాపరశ్వధస్య పరశోఃధారా అగ్రభాగః ॥ ని ॥ ద్వయోఃకుఠారస్స్వధితిఃపరశుశ్చపరశ్వధఇత్యమరః ॥ తదధీనా-తదాయత్తా, తన్నిష్పాదితేతియావత్ ॥ యా రుధిరధారా-రక్తప్రవాహస్తయా ॥ని॥ ధారాపూఃకాపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః । ఖడ్గాదినిశితప్రాంత ఇతి రత్నమాలా ॥ పరికల్పితమనుష్ఠితం పితృతర్పణం యేనతంతథోక్తం ॥ సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియాన్ నిజకుఠారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంతమిత్యర్థః ॥ సర్వంకషేత్యత్ర + సర్వకూలాభ్రకరీషేషుకషఇతిఖచ్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినాముమాగమః ॥ దర్పశ్శౌర్యాదిమదః తద్వతామగ్రేసరమతిశయోద్ధతమిత్యర్థః ॥ ఉదగ్రప్రతాపం ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాపమిత్యర్థః ॥ తథా తపస్సముచితం-తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వఙ్నిర్మితం వసనం-వస్త్రం, వసానమాచ్ఛాదయంతం + వసఆచ్ఛాదనఇతిధాతోశ్శానచ్ ॥ తథాపి వాసనావశాత్ క్షత్రియక్షేత్రజననసంస్కారవశాదనతిపరిముషితాం అత్యంతాసహ్యతాం

ముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గ మన్విష్టరామభద్రం భార్గవంమునిమద్రాక్షీత్ ॥ ౧౬ ॥ గ ॥ అప్రాక్షీచ్చ ॥ తన్నిరీక్షణక్షణాదేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభిస్సమం విధాయ సపర్యామార్యశీలకుశలమితి ॥ ౧౭ ॥ వ ॥ అథదశరథవాణీం తామశృణ్వన్ప్రసన్నాం భృగుపతిరిదమూచే ప్రశ్రితం రామభద్రమ్ । అవజిగమిషురాసంజీర్ణ

యుద్ధశ్రద్ధా-యుద్ధాదరోయస్యతం * ఇదం బ్రాహ్మమిదంక్షాత్రంశాపాదపి శరాదపీతి వచనాదితిభావః ॥ అన్విష్టరామభద్రం-అన్వేషితరామచంద్రం, మునిం-మననశీలం, భార్గవం-భృగువంశోద్భవం, జామదగ్న్యం మధ్యేమార్గం మార్గస్యమధ్యే + పారేమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావః ॥ తత్సన్నియోగాదేకారాంతత్వంచ మధ్యశబ్దస్యఅద్రాక్షీత్-దృష్టవాన్ + దృశెల్లుఙిఇరితోవేతివికల్పాదఙభావపక్షే సిచివృద్ధిః నదృశెరితి క్సాదేశాభావః ॥ ౧౬ ॥ —అప్రాక్షీదితి ॥ తస్య భార్గవస్య నిరీక్షణక్షణాదేవ నతు వ్యవహితకాలాద్యేవకారార్థః ॥ ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహతానందోఽపి మహర్షిభిస్సహవసిష్ఠాదిమహర్షిభిస్సాకం సపర్యాం-పూజాం ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాఇత్యమరః ॥ విధాయ-కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్యత్వాత్కాలోచితత్వాచ్చేతిభావః ॥ హేఆర్యశీలసత్స్వభావసమ్పన్నేతి భయభక్తిభ్యామామంత్రణం కుశలమితికాకుః ఇత్యప్రాక్షీత్ పృష్టవాన్ *బ్రాహ్మణంకుశలంపృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయమితిస్మరణాత్ దర్శనసముచ్చయార్థకశ్చశబ్దః॥ని॥ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ ౧౭ ॥ —అ॥తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ అథేతి ॥ అథ-కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతిర్భార్గవరామః ప్రసన్నాం-ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః ॥ తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీం-వచనమశృణ్వన్-అనాదరాదనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రాహ్మణోయమితి వినయప్రహ్వం రామభద్రం ప్రతిఇదంవచనమూచే

చాపే త్వత్కీర్తైరవిదితపరశోస్తే దోర్మదం కార్ముకేస్మిన్ ॥ ౧౨౩ ॥ అథా
యతత్సగుణమాశువిధాయతత్రసంధాయబాణమవధాయ తపోధనత్వం
తజ్జీవితస్యదయమానమనామనీషీసంభూతఘోరసమరాద్విరరామరా

మః-ఉక్తవాన్, కింతద్వచనమతఆహ ॥ అపేతి ॥ జీర్ణచాపేన- శిథిల
హరచాపారోపణేన, హేతునా ఆత్తకీర్తేస్సంప్రాప్తయశసఇతి సావ
హేళనవచనం తథా అవిదితపలశోరజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావస్యేతి భ
యోత్పాదనవచనం యేనపరశునా త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియావిదారి
తాఇతిభావః ॥ తే తవ దోర్మదం భుజదర్పమస్మిన్వైష్ణవే కార్ముకేక
ర్మణి ప్రభవతీతి కార్ముకం + కర్మణఉకఞితిఉకఞ్ప్రత్యయః తస్మిన్న
వజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః అసం-అభవం + గమేస్సన్నంతాదుప్ర
త్యయః ॥ శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేనభంగేనవా మదీయ చా
పారోపణేనత్వదీయభుజబలం జ్ఞాతుమిచ్ఛామీత్యుక్తవానిత్యర్థః॥మా
లినీవృత్తమ్ ॥ ౧౨౨ ॥ — అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్య
తఆహ ॥ ఆదాయేతి ॥ మనసఈశీ మనీషీ - వివేకసంపన్నః,
శకం ధ్వాదిత్వాత్పరరూపం - వ్రీహ్యాదిత్వాన్మత్వర్థఇనిః రామః- త
ద్భార్గవకార్ముకంఆదాయగృహీత్వా , ఆశుశీఘ్రం సగుణంసజ్జం
విధాయకృత్వా ॥ ని ॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః - తత్రకార్ము
కే - శరంబాణంసంధాయయోజయిత్వా, తత స్తపోధనత్వమవధాయ
అయం తపస్వీబ్రాహ్మణః అవధ్యఇతినిర్ధార్యేత్యర్థః- అతఏవతజ్జీవిత
స్య భార్గవరామప్రాణధారణంప్రతీత్యర్థః॥ కర్తృకర్మణోఃకృతీ
తికర్మణిషష్ఠీ- దయమానంతాచ్ఛీల్యేనదయాతత్పరం మనోయస్య స
తథోక్తస్సన్- సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణాద్విర
రామవిరతోభూత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ॥ వ్యాజ్పరి
భ్యోరమఇతి పరస్మైపదం ఉక్తరీత్యాచాపారోపణాద్యాడంబరమేవ
కృతవాన్ నబ్రాహ్మణోహంతవ్యఇతిన్యాయేన యుద్ధంనకృతవానిత్య

మః॥౧౪౯॥ తౌవుభౌ చభృగువంశసంభవౌచాపదండజమదగ్నిసంభవౌ॥ వ్రిహ్యాభావమవలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః ॥౧౫౦ ॥ప॥యుగపత్ప్రాప్తగుణయోశ్చాపభార్గవరామయోః । ఋజుతావ

ర్థః- నహియుక్తాయుక్తవిచారతత్పరవివేకినాం నిజభుజబలమేవపశ్యం తీతిభావః. వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౧౪౯ ॥—॥ తావితి ॥ కించేతిచార్థః - భృగువంశౌ భృగుమునివేణూసంభవః కారణంయయోస్తౌతజ్జన్యావిత్యర్థః- యద్వాభృగువంశే - శైలప్రపాతజవేణౌ భృగుమునికు లేచ సంభవః ఉత్పత్తిర్యయోస్తౌ ॥ ని ॥ భృగుర్జైత్యగురౌశమ్భౌ జమదగ్నిప్రపాతయోరితి నానార్థరత్నమాలా- తౌపూర్వోక్తౌ ఉభౌచాపదండ జమదగ్నిసంభవౌ ధనుర్యష్టి జామదగ్న్యౌ- కేవలమత్యంతంప్రహ్వాభావం ఆరోపణప్రయుక్త నమ్రత్వం వినయావనతత్వంచావలంబ్య- రాఘవేణార్పితౌవిక్షిప్తః గుణోమౌర్వీసాధుత్వంచయయోస్తౌ - యద్వారాఘవే అర్పితఃగుణః పరాక్రమః సత్వగుణశ్చ యాభ్యాం తౌ బభూవతుః- ఏకత్రసాఽరోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వాదన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వే వతత్రస్వసత్వగుణసమర్పణాచ్చేతిభావః-అత్రచాపదండ జమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయోరేవ ప్రహ్వాభావావలమ్బనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితాలంకారః ॥ * ॥ ప్రస్తుతానాంతథాన్యేషాం కేవలంతుల్యధర్మతః - ఔపమ్యంగమ్యతేయత్ర సామతాతుల్యయోగితేతిలక్షణాత్. స్థచోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే - రథోద్ధతావృత్తం ॥ * ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥౧౫౦॥—॥ ॥యుగపదితి ॥ యుగపదేకదాప్రాప్తః గుణోమూర్వీసాధుత్వంచయయోస్తయోఃచాపభార్గవరామయోః చాపభార్గవయోస్తయోరితిచ పాఠః- ఋజుతాఆర్జవంవక్రతాంనమ్రత్వంప్రాప - తథావక్రతాకౌటిల్యమార్జవంప్రాప + ఆపోష్టైర్లిట్ సజ్యత్వాద్ధృజశ్చాపోనమ్రోభూ

క్రితాంప్రాపవక్రితాచతథార్జవమ్ ॥ ౯౧ ॥ గ ॥ తత స్తత్క్షణమమోఘేన
రాఘవశ్శరేణ భార్గవస్య స్వర్గతిం రురోధ ॥ స్థానే హి తత్ ॥ ౯౨ ॥
వ ॥ నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్తమాగః పరం తదనురూపఫ
లం ప్రసూతే । కృత్వా రఘూద్వహాగతౌ క్షణమంతరాయం యద్ధ్వా

త్త్వాదృక్స్వపర్ణమనదక్షమిమమహంకింకర్తుంశక్నోమీత్యహంకారంపరి
త్యజ్యసాధుత్వగ్రహణాద్వక్రో భార్గవః ఋజురాసీదితి వాక్యార్థః- అ
త్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యా ఋజుతావక్రతయో రితరేతర
భావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగమ
లంకారః * హేతోర్వాక్యపదార్థతే కావ్యలింగముదాహృతమి
తిలక్షణాత్ ॥ తథా ధనుర్గుణప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేపి భార్గవ
గుణప్రాప్తేః యుగపదిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా తదసంబంధేపి సంబం
ధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ సాచస్వతస్సిద్ధక
విషయోక్తిసిద్ధకార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతి రహ
స్యం తథా ఋజుతా- వక్రితాం, వక్రితాచార్జవంప్రాపేతి స్ఫురతో
విరోధస్యోక్తరీత్యా సమాధానాద్విరోధాభాసశ్చేతి సంకరః ॥ ౯౧॥
తత ఇతి ॥ తత స్తదనంతరం, రాఘవ స్తత్క్షణం-తస్మిన్నేవక్షణే, 'అత్యం
తసంయోగే ద్వితీయా ॥ అమోఘేనావ్యర్థేన శరేణ భార్గవస్య-భృగు
నందనస్య రామస్య, స్వర్గతిం, స్వర్లోకగమనం, రురోధ-బభంజే
త్యర్థః ॥ ని ॥ స్వరవ్యయం స్వర్గనాకేత్యమరః ॥ దేశో హ్యయగమో గ
తిరితి వైజయంతీ ॥ స్థానేహితత్ ॥ 'తద్గతినిరోధనం స్థానే హి యుక్తం ఖ
లు ॥ ని ॥ యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన ఇత్యమరః ॥ ౯౨ ॥—తత్క
థమిత్యత ఆహ ॥ నూనమితి ॥ జనేన మహతి పురుషే-మహానుభావేవి
షయే, ప్రయుక్తం కృతం ఆగోపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోపరాధో మంతు
శ్చేత్యమరః ॥ పరమత్యంతం తస్యాగసః అనురూపం-అనుగుణం, ఫ
లం, ప్రసూతే-జనయతి, నూనమితి వస్తువిచారతాన్నాయముత్ప్రే

ర్గవః పరగతేర్విహతిం ప్రపేదే ॥ ౯౩ ॥ × ॥ అథ సంక్రాంతయా
జామదగ్న్యశక్తిసంపదా సంపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరా
మం రామమవిరళమాలింగ్య మూర్ధన్యుపాఘ్రాయ చ దశరథః పరిఖియె

క్షాలంకారః ॥ కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్ భార్గవః ఉద్వహతీత్యుద్వహో రఘూణాముద్వహో రఘునందనః ॥ ని ॥ తస్యాస్తు లోకాపత్యం చ ప్రసవోద్వహనందనా ఇత్యమరశేషః ॥ + నందిగ్రహీత్యాదినా పచాద్యచ్ ॥ తస్య గతౌ విషయే క్షణం-క్షణమాత్రమంతరాయం-విఘ్నం నిరోధమితి యావత్ ॥ కృత్వా పరగతేః-స్వలోకప్రాప్తేః, విహతిం-హానిం, ప్రపేదే-ప్రాప, ఐహికాముష్మికగత్యోరన్యతరవిచ్ఛేదం పృష్టస్సన్నిహలోకసంచారతాత్పర్యేణాముష్మికగతినిరోధమేవాంగీచకార భార్గవః ॥ అతస్తన్నిరోధమేవ శ్రీరామశ్చకారేత్యర్థః ॥ విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోర్థాంతరన్యాసాలంకారః ॥ సామాన్యవిశేషకార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస ఇతి సర్వస్వసూత్రం ॥ ౯౩ ॥—అథేతి ॥ అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథః సంక్రాంతయా-ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నేరపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః + గర్గాదిభ్యో యఞ్ తస్య భార్గవరామస్య శక్తిసంపదా-సామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం-సమృద్ధం, అవతారాదవతారాంతరసంక్రమణనియమాత్సంప్రతిపన్నవైష్ణవతేజః పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥ పరిబృంహతీతి పరిబృఢః ప్రభుః + బృహేర్బృంహేరాకర్తరి క్తప్రత్యయః ప్రభౌ పరిబృఢ ఇతి నకారహకారయోర్లోపో నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వం చ నిపాత్యతే పన్నగపరిబృఢస్య-భుజగేంద్రస్య, భోగః కాయః తత్కల్పాభ్యాం భుజాభ్యామభిరామం-మనోహరం ॥ ని ॥ భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ రామం-శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం గాఢమాలింగ్య, ఆశ్లిష్య, తథా మూర్ధని-శిరసి, ఉపాఘ్రాయ-ఆఘ్రా

వ. పరిసరేపరిసరంత్యా, సరయూసరితానువిద్ధామయోధ్యాం సదారాన్ దారకాంత్సాదరమాలోకయంతీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం నీరంధ్రితగవాక్షైః కటాక్షైస్సౌందర్యవంచితతాపింఛైః పింఛాతపత్రాయణంచకృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్రం పితాశిరసిజిఘ్రతీతి శాస్త్రప్రా-

---

ధప్రసిద్ధిః ॥ పరిఖయా-వర్తనస్య, వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషేణావేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ పరిసరే-పర్యన్తభువి, ని ॥ పర్యంతభూః పరిసరఇత్యమరః ॥ పరిసరంత్యా-ప్రవహంత్యా, సరయూసరితా-సరయ్వాఖ్యయా నద్యా, అనువిద్ధామావేష్టితాం, అయోధ్యాం-నిజరాజధానీం, సదారాంత్సవధూకాన్ దారాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్ ॥ ని ॥ దారకౌబాలభేదకావిత్యమరః ॥ సాదరం-సస్నేహమాలోకయంతీనాం, పౌరపురంధ్రీణాం సంబంధిభిస్తథానీరంధ్రితగవాక్షైర్నిరంతరగవాక్షమార్గైః ॥ ని ॥ వాతాయనంగవాక్షఇత్యమరః॥ సౌందర్యవంచితతాపింఛైః-సౌభాగ్యనిర్జితతమాలకుసుమైస్తత్సదృశై రిత్యర్థః ॥ అతఏవోపమాలంకారః ॥ ని ॥ కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛఇత్యమరః ॥ తాపింఛస్య పుష్పంతాపింఛం +పుష్పమూలేషుబహుళమితిలుప్ ॥ ని ॥ ద్విహీనంప్రసవేసర్వమిత్యమరః ॥ కటాక్షైరపాంగావలోకనైః ॥ యద్వా - యద్గతాగతవిశ్రాంతివైచిత్ర్యేణ వివర్తనం ॥ తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్షతఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం, తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రాయమాణం ॥ ని ॥ పింఛబర్హేనపుంసకేఇత్యమరః +పింఛాతపత్రశబ్దాదాచారక్వజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ఆనేముగితిముగాగమః ॥ తథాభూతం ధవళాతపత్రం- శ్వేతచ్ఛత్రం యస్యసతథోక్తస్సన్, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్, అత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమస్వీకరణోక్తేస్తద్గుణాలంకారః ॥ తేనచోక్తోపమా నిరూఢేన ధవళాతపత్రస్య పింఛాతపత్రత్వముత్ప్రేక్ష్యతఇతిత్రయాణాం సంకరః ॥౧౬౪॥

మాగధవశాత్తథా పత్రీః ప్రవివేశ ॥ ౧౯౮ ॥ వ ॥ లజ్జావశాదవిశదస్మరవి
క్రియాభిస్తాభిర్వధూభిరతివేలమవాప్తసౌఖ్యాన్ । ఇక్ష్వాకునాథతన

లజ్జేతి ॥ లజ్జావశాల్లజ్జాయత్తత్వాద్ధేతోః, త్రపాపారతంత్ర్యాదిత్యర్థః ॥
ని ॥ వశ ఆయత్తతాయాం స్యాద్వశమిచ్ఛాప్రభుత్వయోరితి కేశవః ॥ అ
విశదా-అస్ఫుటాః, స్మరవిక్రియా-మన్మథచేష్టా యాసాం తాభిః, ఏతేన
ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే ॥*॥ ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథేతి ల
క్షణాత్ ॥ తాభిర్వధూభిస్సీతాదిభిర్నవోఢాభిః ॥ ని ॥ వధూర్జా
యానవోఢయోరితి విశ్వః ॥ అతివేలమత్యర్థమవాప్తసౌఖ్యాన్-ప్రా
ప్తానందాన్, చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఇక్ష్వాకునాథస్య-దశరథ
స్య, తనయాన్-శ్రీరామాదీన్కుమారాన్, తారుణ్యయోగే-యౌవ
నసంగతిదశాయాం చతురో నిపుణః వినోదకర ఇతి యావత్ ॥ ని ॥ యో
గస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ రసానాం నవా
నాం ప్రథమః శృంగారరసస్సిషేవే-సేవితవాన్, సవధూకానాం-తరు
ణానాం, చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభో
గశృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ॥ నవరసాస్త్వలంకారశాస్త్రే ఉక్తాః ॥
*శృంగారవీరకరుణారౌద్రహాస్యభయానకాః । బీభత్సాద్భుతశాంతా
ఖ్యా రసాః పూర్వైరుదాహృతా ఇతి ॥ తత్ర శృంగారో ద్వివిధః ॥ సం
భోగో విప్రలంభశ్చేతి ॥ తదుక్తం శృంగారతిలకే ॥ సంభోగో విప్రలం
భశ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే । సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో
వియుక్తయోః ॥ విప్రలంభశ్చతుర్ధాత్ర వర్ణ్యతే రసకోవిదైః । పూ
ర్వానురాగమానాఖ్యప్రవాసకరుణాత్మనా ॥ ప్రాగసంగతయోర్యూ
నో రాద్యస్స్యాదుత్తరే త్రయః । స్యుః ప్రాక్సంగతయోరేవ తత్రపూ
ర్వానురంజనమితి ॥ అత్ర చ సమవాయికారణత్వేనాలంబనయోర్నా
యికానాయకయోస్సమాగమజన్మా రతిస్థాయీ సంభోగశృంగారః ॥ ర
తిర్నామ సంభోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః ॥ తదుక్తం ॥ యూనోరన్యో

యాన్ప్రథమోరసానాం తారుణ్యయోగచతురశ్చతురస్సఏవ ॥ ౧౯౪
విద్యయేవత్రయీదృష్ట్యాదర్భపత్రాగ్రధీస్సుధీః । రాజపుత్ర్యా త
యా రామః ప్రపేదే ప్రీతిముత్తమామ్ ॥ ***************

ఇతి శ్రీ విదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాణ్డః

న్యవిషయాస్థాయినీచ్ఛారతిస్స్మృతేతి ॥ సమ్భోగశ్చయూనోరన్యో
న్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ । తదుక్తమ్ భావప్రకాశే॥
* కామోపచారసంభూతకామస్త్రీపుంసయోస్సుఖం। సుఖమానన్దసం
భేదఃపరస్పరవిమర్దజః ॥ ఉపచారస్తథానన్దకారకంకర్మకథ్యతఇతి ॥
తద్విషయఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మకమనో
వృత్తివిశేషోఽతిరిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ *సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో
రశేషగుణయుక్తయోః । నవయౌవనయోశ్శ్లాఘ్యప్రకృత్యోఃశ్లిష్టరూప
యోః ॥ నారీపురుషయోస్తుల్యపరస్పరవిభావనా । స్పృహాద్వయాచి
త్తవృత్తీ రతిరిత్యభిధీయత ఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౧౯౪ ॥ —విద్యయేతి ॥ దర్భపత్రాగ్రధీః-నిశితబుద్ధిరిత్య
ర్థః ॥ సుధీః-విద్వాన్, కర్తా, విశేషణద్వయమేతద్రామేపి యో
జ్యం త్రయీ-త్రివేదీ ॥ ని ॥ ఇతివేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః ॥ త
స్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన యా విద్యాజ్ఞానం తయేవరామః త
యా రాజపుత్ర్యా-జానక్యా, (* సుతాగ్రరాజభోజమేరుభ్యోదు
హితుః పుత్రవద్వక్తవ్యఇతిదుహితృశబ్దస్య పుత్రవదాదేశః ॥) ఉత్త
మాం ప్రీతిం-పరమానందం, ప్రపేదే-ప్రాప ॥ ఉపమాలంకారః ॥అ॥
అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తింకథయతి ॥
ఇతీత్యాది ॥ ఇతిశబ్దఃపరిసమాప్తౌ । విదర్భాణాం జనపదానాం రా
జా విదర్భరాజోభోజః, తేన విరచితే-ప్రణీతఇతికవిమహిమకథనం॥
గద్యపద్యాత్మకంకావ్యంచమ్పూరిత్యభిధీయతఇత్యుక్తలక్షణః చమ్పూః
తథాభూతం రామస్యాయనం చరితం వృత్తం చమ్పూరామాయణం॥

శ్రీఅయోధ్యాకాండప్రారంభః

గచ్ఛతాదశరథేననిర్వృతిం భూభుజామసులభాంభుజబలాత్ ।
మాతులస్యనగరేయుధాజితస్తాపితౌభరతలక్ష్మణానుజౌ ॥ ౧ ॥

తస్మిన్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం శిష్టంస్పష్టం ॥ *******

ఇతిశ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృంద మానసేందీవరసందోహమందానన్ద లాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకందళితసారస్వతేనాఖండితపః ప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారజ్ఞసార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికా గర్భరత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం బాలకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
బాలకాండస్యసంపూర్ణావ్యాఖ్యామంజూషికాభిధా ॥

శ్రీరామార్పణమస్తు

౧ ॥ అ ॥ అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండోవ్యాఖ్యాయతే ॥ గచ్ఛతేతి ॥ భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః ॥ ని ॥ బలంశక్తాబలోసురెఇతిశాశ్వతః-అత్రభుజాశబ్దష్టాంబతః ॥ని॥ ద్వాపరౌద్వయోః । భుజబాహూ ఇత్యమరః ॥ త్రేతాయాంగఘునాయకస్యమహితఖ్యాతాభుజాయాయుధేతిప్రయోగశ్చ - భూభుజాం రాజ్ఞాంఅసులభాం దుర్లభాంఅనన్యసాధారణీమిత్యర్థః ॥ * ॥ నిర్వృతింసుఖం ॥ ని ॥ నిర్వాణంనిర్వృతిస్సుఖమితిపర్యాయః -.గచ్ఛతా ప్రాప్తవతాఅనుభవతేతియావత్

అథదశరథఃపుత్రంరామంస్వతస్త్రిజగత్పతిం స్వవిషయమహీమాత్రే
కర్తుంపతింవిదధేమతిమ్ ॥ భువనభరణైకల్యం కల్యాణభూధరమాదరా

గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధేరితిభావః - దశరథేన
భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ - శత్రుఘ్నస్యరామానుజత్వేపి
సైయత్యేనభరతానుజత్వం శ్రీలక్ష్మణస్యచ శ్రీరామానుజత్వమిత్యు
భయస్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వాదితిభావః, యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః-
మాతులస్యమాతృభ్రాతుః- తయోరేవేతిభావః ॥+పితృవ్యమాతులమా
తామహపితామహాఇతి సూత్రేణమాతృశబ్దాద్భ్రాత్రర్థేడులచ్ప్ర
యః ॥ ని ॥ మాతృభ్రాతామాతులఇత్యమరః - నగరేకేకయస్య
పురే, అశ్వమేధపురేవాస్థాపితౌ - ప్రతిష్ఠాపితౌ - దౌహిత్రదిదృ
క్షోర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా - తదానయనార్థముపాగతవతియు
ధాజితి- రాజా - తనయౌప్రేషితవానిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అ
యోధ్యాకాండప్రారమ్భే - గచ్ఛతామాతులకులమిత్యాద్యపద్యే-
ప్రథమతః ప్రయుక్తంగచ్ఛతేతిపదంవాల్మీకినాతదేతద్భేదేనాత్రా
పి మంగళాచరణతయాచమత్కారకారితయావా ప్రయుక్తమిత్యనుసం
ధేయం - ఏవముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదంతత్తత్కాండా
దౌ ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యం - రథోద్ధతావృత్తం- రాన్నరావిహ
రథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ౨ ॥ —— ॥ అ ॥ తదనంతరంరాజా
శ్రీరామాభిషేకం కర్తుముద్యుక్తవానిత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథభరత
శత్రుఘ్నయోర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనానంతరం, దశరథఃస్వతః స్వ
భావాదేవ- త్రయాణాంజగతాంసమాహారస్త్రిజగత్ +తద్ధితార్థేత్యా
దినాద్విగుఃతస్యపతింత్రిలోకాధీశ్వరం పుత్రంనిజభాగ్యోదయాత్పుత్ర
రూపేణావతీర్ణం రామంశ్రీరామనామాంకితంవిష్ణుమిత్యర్థః-స్వ
విషయాస్స్వస్యపరిపాల్యత్వేన గోచరా, యామహీభూస్తస్యాత్రా
వత్యాం మహ్యామిత్యర్థః ॥ ని॥ మాత్రంకార్త్స్న్యేఽవధారణఇత్య

త్స్వగృహపటలీధుర్యస్తంభంవిధాతుమనాఇవ ॥ ౨ ॥ ౮ ॥ తదనంతరమసౌ సమ్మంత్ర్యమంత్రిభిస్సహపౌరవృద్ధాన్వృద్ధశ్రవః పురోధస్స

మరః - పతిం కర్తుం మతిం విదధే నిర్ధారితవానిత్యర్థః ✻ అర్థనిర్ధారణం మతిరితి తజ్జ్ఞాః - కథంభూత ఇవ భువనభరణాత్రిలోకోద్వహనే ॥ ని ॥ భువనం సలిలే లోక ఇత్యజయః - కల్యం సమర్థం కల్యాణ భూధరం స్వర్ణాచలం ॥ ని ॥ కల్యాణమక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేపి చేతి విశ్వః - ఆదరాచ్ఛ్లాఘ్యాయమిత్యాసక్తేః స్వగృహపటలీం నిజగృహ నివహః ॥ గౌరాదిత్వాత్ జీష్ తస్యాః ధురం వహతీతి ధుర్యః ధురంధరః ధురో యడ్ఢకావితి యత్ప్రత్యయః - సచాసౌ స్తంభశ్చ తం విధాతుమనా ఇవ కర్తుకామ ఇత్యుత్ప్రేక్షా + తుం కామమనసోరపీతి తుమున్మకారలోపః - (అ) రామస్య పరిమితమహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరోర్గృహాధారదారువిశేషత్వకరణనిర్ధారణ (ప్రా) యమివేత్యుత్ప్రేక్షార్థః - తయాచ విశిష్టమతివిధాన మేరుస్తంభవిధానయో ర్వాక్యార్థయోర్నిదర్శనైకత్వాసంభవాత్సాదృశ్యే లక్షణాయామసంభవద్వస్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తిర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలఙ్కారధ్వనిః - నచాయం దృష్టాంతః ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపేతస్యోత్థానాత్ ॥ ✻ ॥ అత్రతు వాక్యార్థే వాక్యార్థసమారోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాం తథాభావ ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః - హరిణీవృత్తం ॥ ✻ ॥ భవతి హరిణీన్సౌమ్రౌస్లౌగో రసాంబుధివిష్టపైరితి లక్షణాత్ ॥ ౨ ॥— ॥ తదితి ॥ తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః మంత్రిభిస్సుమంత్రప్రముఖై రమాత్యైస్సహేత్యర్థః , సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా- అతఏవ వినాపి సహశబ్దేన భవతీతి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య వృద్ధశ్రవః పురోధాః పురుహూతపురోహితో బృహస్పతిస్తత్సమా విద్యాబుద్ధ్యాదిభిర్గుణైస్తత్తుల్యానిత్యర్థః- ఉపమాలంకారః- పురే భవాః పౌరాః తేచ తే వృద్ధాశ్చ

మాంత్సమాహూయసమాదిదేశ ॥ ౩ ॥ విదితమేవహి భవతాం శివతాతిమేవమతిం దధానాస్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా యశస్సమార్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృతిముపేత్య దేవభూయం గతాస్సర్వే నః పూర్వపు

త్రాన్వయోవృద్ధాన్ప్రాంత్సమాహూయామంత్ర్య - సమాదిదేశ ఉక్తవానిత్యర్థః ॥౩॥——॥అ॥సమాదేశప్రకారమేవవివృణోతి॥ విదితమితి॥శివతాతింశివంకరీంకల్యాణీమేవేత్యర్థః ॥ని॥ శివతాతిశ్శివంకరఇత్యమరః మతింబుద్ధిందధానాఃధారయంతః - నతు కదాచిదప్యాఘ్రాతదుర్బుద్ధిగంధాఃసుపథానీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణసంచరమాణాః, ప్రవృత్తితత్పరాః నతూత్పథవర్తినః +సమస్తృతీయాయుక్తాదిత్యాత్మనేపదం। సుపథేత్యత్రనపూజనాదితినిషేధాత్సమాసాంతాభావః॥ తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్యఉపసంఖ్యానమితితృతీయోపపత్తిరిత్యాద్యుక్తంప్రాక్- తథా ప్రాణినాందయమానమానసాఃసకలభూతదయాపూర్ణచిత్తాఇత్యర్థః,నతు కఠినహృదయాః + ప్రాణినామితి అధీగర్థదయేశామితికర్మణిషష్ఠీ- మానధనామానైకవిత్తాః - నతు యథాకథంచిత్ప్రాణత్రాణపరాయణాః యశస్సమార్జనజాగరూకాఃకీర్తిసంపాదనసావధానాఃనతుకేవలార్థార్జనతత్పరాః ॥+జాగరూకఇత్యూకప్రత్యయః - జనోపతాపసంమార్జనపరాః నిరుపాధిపరదుఃఖపరిహారేచ్ఛాపరతంత్రాః నతూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాఃనోస్మాకం - ఇదానీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయాఅస్మదోద్వయోశ్చేతివానఇతి బహువచనం- సర్వేనిఖిలాఃపూర్వపురుషాఃఇక్ష్వాకుప్రభృతయః పురాతన నృపాలాఃపరాంనిర్వృతింపరమసుఖముపేత్య దేవభూయందేవత్వం+భువోభావేక్యప్, గతాః ప్రాప్తాఃఇత్యేతద్వృత్తం భవతాంవిదితమేవ భవద్భిర్జ్ఞాతమేవేత్యర్థః ॥ నతుమయాజ్ఞాపనీయం- తథాపివక్తవ్యార్థసంగత్యర్థంజ్ఞాపితమిత్యేవకారార్థః ॥+ మతిబుద్ధీత్యాదినావక్త

రుషా ఇతి ॥ ౪ ॥ తస్మాదస్మాభిరపి తేషామేవమనీషామనుసరమాణైరే
తావంతం కాలం పరిపాలితాః కిలసకలాః ప్రజాః ॥ ౫ ॥ ప్రమాణమ
త్రపరిపాలనక్రియామిమాం మదీయామనుభవంతో నను భవంత ఏవ ॥ ౬ ॥
భవతామభ్యుపగమానాం నిగమానాంవా ప్రతీపగామినీం పదవీం న

మానార్థేః కః కస్యచ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీవిశేషణానామభిప్రాయ
గర్భత్వాత్పరికరాలంకారః ॥*॥ సాభిప్రాయవిశేషణం పరికర ఇతిల
క్షణాత్ ॥ ౪ ॥ — ॥ తస్మాదితి ॥ తస్మాత్కారణాత్ - తేషామస్మ
త్పూర్వపురుషాణాం సంబంధినీం మనీషాం బుద్ధిం ॥ ని ॥ బుద్ధిర్మనీషా
ధిషణేత్యమరః , సరణిమితి పాఠే సరణిం పద్ధతిం మార్గమిత్యర్థః - అ
నుసరమాణైరనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యే చానశ్ - అవశ్యం పితురాచా
ర ఇతి న్యాయేన శివతాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యేనైవ ప్రవర్తమానైరి
త్యర్థః ; అత్రాన్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీం మ
నీషామితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలం
కారః, అస్మాభిరపి ఏతావంతం కాలం బహుకాలమిత్యర్థః ॥ కాలాధ్వ
నోరత్యంత సంయోగ ఇతి ద్వితీయా - సకలాః ప్రజాః పరిపాలితాః కిల
నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాః ఖలు ॥ ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలే
త్యమరః ॥ ౫ ॥—॥అ॥ నతు వార్తామాత్రమేవ కింతు భవతోప్యత్ర ప్ర
మాణమిత్యాహ ॥ ప్రమాణమితి ॥ అత్రాస్మిన్నర్థే - ఇమాం ప్రవ
ర్తమానాం మదీయాం - పరిపాలనక్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం - అ
నుభవంతః ప్రత్యక్షమనుసంధానాః భవంతోయూయమేవ - ప్రమా
ణం నను సాక్షిణః ఖల్విత్యర్థః నన్విత్యామంత్రణేవా కిం ప్రమాణాం
తరోపన్యాసేనేత్యేవకారార్థః ॥ ౬ ॥—॥అ॥ అస్తు తర్హి తతః కిం తత్రా
హ ॥ భవతామితి ॥ భవతామభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకా
రాణామిత్యర్థః ॥ని॥ అంగీకారోభ్యుపగమేత్యమరః, నిగమానాం వానీ
తిశాస్త్రాణామివ ॥ అత్ర వాశబ్ద ఇవార్థకః । ప్రతీపగామినీం ప్రతికూల

ప్రత్యేతిఖలులోకః తదస్తికించిదభ్యర్థనీయమ్॥ ౭ ॥ ప ॥ మమసు
రనరగీతఖ్యాతిభిర్హేతిభిర్వాదివిభువిచసమానప్రక్రమైర్విక్రమైర్వా
నియతమపరిహార్యాయాజరాసామదంగే వికచకమలషండే చంద్రికే
వావిరాసీత్ ॥ ౮ ॥ ౫ ॥ తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటనపటిష్ఠ

వర్తినీం పదవీంమార్గంలోకోజనః కశ్చిదపీతిశేషః ॥ ని ॥ లోకస్తుభు
వనేజనఇత్యమరః - నప్రత్యేతినానువర్తనేఖలు - యుష్మదుపదిష్టమా
ర్గమేవానుసరతీత్యర్థః - తస్మాత్కారణాత్కించిత్ప్రయోజనం అభ్యర్థ
నీయంయాచనీయం ప్రష్టవ్యమితియావత్ - అస్తి ॥ ౭ ॥—॥ అ ॥కిం
తదభ్యర్థనీయమిత్యతఆహ ॥ మమేతి ॥ సురనరగీతఖ్యాతిభిః దేవమా
నుషాభిష్టుతప్రతిష్ఠైః హేతిభిరాయుధైర్వా ॥ ని ॥ హేతిర్జ్వాలాం
శురాయుధమితివైజయంతీ- హేతిశ్శస్త్రేపి నృస్త్రియోరితి కేశవశ్చ
తథాదివిభువిచస్వర్గమర్త్యలోకయోః-సమానప్రక్రమైః తుల్యప్రకా
రైః లోకద్వయేప్య ప్రతిహతప్రసారైరిత్యర్థః- విక్రమైః - పరా
క్రమైర్వా, యాజరాపలితాదిరూపజీర్ణావస్థా ॥ ని ॥ పలితంజరసా
శౌక్ల్యం కేశాదావిప్రసాజరేత్యమరః, నియతంనిశ్చితమపరిహార్యా
పరిహర్తుమశక్యాఆయుధశక్త్యావీర్యేణవా దుష్పరిహరేత్యర్థః-సా
జరామదంగేమదీయశరీరే వికచకమలషండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే-
చంద్రికాకౌముదీవావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్ యథాచంద్రికాకమల
సంకోచమ్లానతాది హేతుః తథామదీయాంగసంకోచాదిహేతుర్జ
రాసముత్పన్నాభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ మృణాళమ్బిసమబ్జాదికదంబే
షండమస్త్రియాంచంద్రికాకౌముదీజ్యోత్స్నేతిచామరః - ఉపమాల
ఙ్కారః , మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౮ ॥ — ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ త
స్మాదితి ॥ తస్మాజ్జరావిర్భావాద్ధేతోః , సమస్తక్షత్రవర్గస్యకార్త
వీర్యాద్యశేషక్షత్రియనివహస్య, గర్వపాటనేనఅహంకారవిదళనేన
పటిష్ఠాపటుతరాదృఢతరేతియావత్ ॥ పటుశబ్దాదిష్ఠనిఇష్ఠేమేయస్స్వితి

ధారపరశ్వధభరణభీషణవేషభార్గవభంగాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలిని
సౌజన్యభాజనే జనానురాగనిలయే నిర్మత్సరే వత్సలే వత్సేస్మిన్ విశ్వంవిశ్వం
భరాభారం చిరకాలధార్యమాణమార్యైరనుమతస్సన్నవతార్య విశ్రాం
తిసుఖమనుభవితుమభిలషామీతి ॥ ౯ ॥ తతస్తే ప్రావృషేణ్యపయో
వాహవ్యూహస్తనితనినదాకర్ణనసముదీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గ

టి. లో. పరశుధారాదృశి ధారాయస్య సతథోక్తః పరశ్వధః కుఠారః తస్యభరణే
న ధారణేన భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యం యస్యసః తథోక్తస్యభా
ర్గవస్య జామదగ్న్యస్య భంగేన గర్వనిర్వాపణేన అపరిచ్ఛిన్నతరమతి
గంభీరం యచ్ఛౌర్యం తేనశాలతే అభివ్యజ్యతే ఇతి తథోక్తే ॥ + బహులేక్షమా
భిక్ష్వ ఇతిశినిః సౌజన్యభాజనే సుజనత్వైకనికేతనే, జనానురాగనిల
యే సకలప్రాణిలోకప్రేమాస్పదే - నిర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహ
నం మత్సరః, తద్రహితే అనసూయ ఇత్యర్థః, వత్సలే సర్వత్రస్నిగ్ధే వ
త్సః స్నేహః సోస్యాస్తీతి వత్సలః ॥ ని ॥ స్నిగ్ధస్తు వత్సల ఇత్యమరః + వ
త్సాంసాభ్యాం కామబల ఇతిలచ్ప్రత్యయః - అస్మిన్ వత్సే ఏతాదృశే
సకలసద్గుణసంపన్నే శ్రీరామే - చిరకాలమారభ్య ధార్యమాణ ము
హ్యమానం విశ్వంబిభర్తీతి విశ్వంభరా ॥ + సంజ్ఞాయాంభృతృవృజిత్య
దినాఖచప్రత్యయేముమాగమః - విశ్వంవిశ్వంభరాభారమశేషభూపరి
పాలనవ్యాపారం అవతార్యనివేశ్యఆర్యైస్తత్రభవద్భిరనుమతః తపో
వనాశ్రయార్థమనుజ్ఞాతస్సన్ - విశ్రాంతిసుఖం విశ్రామానందం అను
భవితుమనుసంధాతుమభిలషామీచ్ఛామీత్యేవమాదిదేశేతి పూర్వేణ
సంబంధః ॥ ౯ ॥ —— ॥ ౧౦ ॥ తతః కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తతఇతి ॥
తతః ఆదేశానంతరం ప్రావృషిభవః ప్రావృషేణ్యో వార్షికః ॥ ని ॥
వార్షికంప్రావృషేణ్యంస్యాదిత్యమరః + ప్రావృష ఏణ్య ఇతి ఏణ్యప్ర
త్యయః - తాదృశోయః పయోవాహవ్యూహో జలధరపటలం తస్యస్తని
తం గర్జితమేవ నినదో ధ్వనిః ॥ ని ॥ స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషే

నిరర్గళనిర్గళత్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవజనాః ప్రమదభవకలకల
రవముఖరితదిఙ్ముఖాబభూవుః ॥ ౧౦ ॥ వ ॥ ఆనందబాష్పవిసరోనయ
నే ప్రజానామావిర్బభూవమకరందఇవారవిందే । రామస్యకాంతిమ
భిషేకదినేభవిత్రీం ప్రక్షాల్యచక్షురివవీక్షితుమాదరేణ ॥ ౧౧ ॥ గ ॥

రసితాదిచేత్యమరః - తస్యాకర్ణనేన శ్రవణేనసముదీర్ణస్సముత్ప
న్న ఇత్యర్థః - గౌణార్థత్వాదగ్రామ్యత్వంప్రత్యుతోత్కర్షావహమే
వ యథాహదండీ ॥ * ॥ నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తి వ్యపా
శ్రయం - అతిసుందరమన్యత్రగ్రామ్యకక్ష్యాంవిగాహతఇతి, తథాభూ
తోయోనిరతిశయాహ్లాదః పరమానందఃతస్యసంసర్గేణావేశేననిరర్గ
ళమప్రతిబంధం యథాతథానిర్గళంతోనిర్గచ్ఛంతోయాః కేకాః
స్వవాణ్యస్తాః ఆలపంతి తాచ్ఛీల్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః - కేమూ
ర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి విగ్రహః ॥ ని ॥ కేకావాణీ మయూరస్యే
త్యమరః - కలాపినోబర్హిణః మయూరాఇవేత్యుపమా-జనాఃశ్రో
తారః ప్రమదభవః హర్షసముత్పన్నః + ప్రమదసంమదౌ హర్ష
ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతః - యఃకలకలరవఃకోలాహలధ్వనిః ॥ ని ॥
కోలాహలఃకలకలఇత్యమరః తేన ముఖరితానిముఖరీకృతానివాచాలీ
కృతానీత్యర్థః ॥ తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణి క్తః తానిదిఙ్ముఖాని ది
గంతరాణితాన్యేవ ముఖానివదనానియేషాంతేతథోక్తాః భూవురితి శ్లి
ష్టరూపకముక్తోపమయాసంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజని
తానందాతిశయోల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనించ
క్రురిత్యర్థః ॥ ౧౦ ॥ —— ఆనందేతి ॥ ఆనందబాష్పవిసరఃఆనందా
శ్రుపూరః - ప్రజానాం నయనేనేత్రేఅరవిందే పద్మేమకరందః పుష్ప
రసఇవేత్యుపమా- ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్ ॥ ని ॥ మకరందఃపు
ష్పరసఇత్యమరః కింకర్తుమివ అభిషేకదినే భట్టాభిషేకదినే భవి
త్రీంభావినీం రామస్యకాంతిం శోభావిశేషంచక్షుర్నేత్రాణీత్యర్థః

రాజాపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్య
మాణరజోరాజిపాతపరిజిహీర్షయేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాం
గానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ ద్వి
గుణీకృతమానందమంతర్నియమ్య సుమంత్రప్రముఖాన్మంత్రిము

ప్రక్షాళ్య సంశోధ్య - ఆదరేణ ప్రేమ్ణా వీక్షితుం ద్రష్టుమివేతి ఫలోత్ప్రే
క్షా, యథాలోకే చక్షుః ప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి,
తథాత్రాపి జనా విశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షుః ప్ర
క్షాళయితుమివానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసురిత్యుత్ప్రేక్షార్థః-
ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః వసంతతిలకావృత్తం
॥ ౧౧ ॥——॥ రాజాపీతి ॥ రాజా దశరథోపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యా
సన్నతయా సంభవిష్యన్ యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదకః శ్రీరామ
పట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః ఉక్తంచ భావప్రకాశే *ఉత్సాహే హర్షమి
త్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత ఇతి తేనోత్సుకాః కాలాక్షమత్వలక్షణౌత్సు
క్యసంపన్నాః + ప్రసితోత్సుకాభ్యామిత్యాదినా తృతీయాసమాసః
యే జనాః తేషాం సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్య
మానో యో రజో రాజిపాతః ధూళినికురుంబపతనం, తస్య పరిజిహీర్ష
యా పరిహర్తుమిచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా - ఉత్పన్నస్య ప్రతీకారా
దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ పరమితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేష
పరిహరణోపాయ చికీర్షయేవేత్యుత్ప్రేక్షార్థః + పరిపూర్వాద్ధరతే
స్సన్నంతాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్-రోమాంచప్రపంచేన రోమహ
ర్షణవ్యాప్త్యా ॥ ని°॥ రోమాంచో రోమహర్షణమిత్యమరః ॥ కం
చుకితాని-కంచుకవత్కృతాని-నిర్మితానీత్యర్థః ॥ తాన్యంగాని యే
షాం తేషాం + కంచుకశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తతః
ప్రమాణాతీతాం-ప్రీతిమపరిచ్ఛిన్నానందం ప్రపన్నానాం తేషాం జ
నానాం హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభజన్యమనః ప్రసాదో హర్షః త

ఖ్యానేవమాచఖ్యౌ ॥ ౧౨ ॥ ప ॥ అస్థాననాశ్రితతపోవనభూమిభా
గానున్ముచ్యలోకపరిపాలనజాగరూకాన్ । అమ్లానమౌగ్ధ్యమచిరాద
వలంబ్య రామ మేవంవిధః కథముదేతి జనానురాగః ॥ ౧౩ ॥

స్య ప్రకర్షేణాతిశయేన హేతునా ద్విగుణావావృత్తిర్యస్య సద్విగు
ణః ॥ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి వైజయం
తీ ॥ ద్విగుణీకృతః ద్విరావృత్తః + పూర్వవత్కర్మణి క్తః ॥ ప్రమానంద
మిష్టానుష్ఠానానుభవజన్యసుఖం రాజ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూల
త్వాత్తదుపబృంహితానందాతిరేక మిత్యర్థః ॥ అంతర్నియమ్యాంత
రంగే నిరుధ్య, సుమంత్రప్రముఖాంత్సుమంత్రాదీన్ మంత్రిముఖ్యా
నమాత్యప్రవరాన్ప్రతి। ఏవంవక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యౌ-ఉవాచేత్య
ర్థః ॥ అత్ర ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదాద్భేదోవసేయః
॥ ౧౨ ॥ —అ ॥ ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ ॥ అస్థానితి ॥ అనాశ్రితః
అనధిష్ఠితః, తపోవనభూమిభాగః-పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్
తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమానిత్యర్థః ॥ కించ లోకా
నాం-ప్రజానాం, పరిపాలనే-నీతిమార్గేణసంరక్షణే, జాగరూకాన్
సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వంసూచ్యతే ॥ ఏవం
విధానప్యస్మాన్ నః బహువచనమాత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం॥
ఉన్ముచ్య-త్యక్త్వా, అమ్లానమక్షీణం, మౌగ్ధ్యం ముగ్ధభావో యస్య త
మనతిప్రౌఢమిత్యర్థః । త్రిజగత్పాలేః-సకలకార్యధురంధరస్య శ్రీ
రామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్నభావేప్యాదరాతిశయా
దిత్థం నిర్దిష్టమిత్యనుసంధేయం ॥ రామమచిరాత్-క్షిప్రమేవావలం
బ్యాశ్రిత్య, ఏవంవిధః-ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతియావత్ ॥ జ
నానురాగః-ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం కుతో వా ఉదేతి ఉత్పద్యతే
ఏతదత్యంతాశ్చర్యమిత్యర్థః ॥ మనఃప్రవృత్తేః పరతంత్రా ఏవ ప్ర
జాః నసంస్తవపరతంత్రా ఇతి భావః ఏతచ్చ సర్వతోజయమన్విచ్ఛేత్తు

॥౫॥ తేపినియమితనిజమనోరథాయదశరథాయసవినయంమేవంవ్య జిజ్ఞ
పన్ ॥౧౪॥ప॥ దేవేస్థితేపితనయంతవరామభద్రం లోకస్స్వయం భజ
తునామకిమత్రచిత్రమ్। చంద్రంవినాతదుపలంభనహేతుభూతంక్షీ

త్రా(దిచ్ఛేత్పరాజయమితిన్యాయేన రాజ్ఞోభిమతమేవేతిరహస్యం॥
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౩ ॥ — తఇతి ॥ తె సుమంత్రప్రముఖమ
న్త్రిణోపి నియమితో-నిర్ధారితః, నిజః-స్వకీయః, మనోరథః శ్రీ
రామాభిషేకకరణరూపోయేన తస్మై, యద్వా నియమితఃప్రజానురా
గస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వాత్సంకోచితః నిజమనోరథో రాజ్యాభి
లాషోయేన, యద్వా నియమితః అంతరాచ్ఛాదితః నిజమనోరథఃరా
మాభిషేకవిషయకస్వకీయాభిలాషోయేనతస్మై దశరథాయ సవినయం
సప్రశ్రయంయథాతథా ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాప
యామాసుః ॥ ౧౪ ॥—అ॥విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ॥దేవఇతి ॥ దేవ
-రాజ్ఞి, త్వయి ॥ ని ॥ దేవస్సురేఘనేరాజ్ఞీతివిశ్వః ॥ స్థితె ప్రజాపరి
పాలనదక్షతయా వర్తమానేసత్యపి లోకో-జనః, తవతనయం-రామ
భద్రం, స్వయంచోదనాంవినైవ భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయత్విత్య
ర్థః ॥ స్మామేతిసంభావనాయాం, అస్మిన్నర్థే కించిత్ప్రమాశ్చర్యం న
కించిదపీత్యర్థః ॥ కుతఏతదిత్యాశంక్య దృష్టాంతమాహ ॥ చంద్రమి
తి ॥ తృషితః-పిపాసితః, చకోరః-చంద్రికాపాయీపక్షివిశేషః*చకో
రశ్చంద్రికాపాయీత్యుక్తత్వాత్ ॥ చంద్రంవినా-చంద్రంవిహాయేత్య
ర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినావికల్పేద్వితీయా ॥ తదుపలంభనస్య చం
ద్రోత్పత్తేః హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకానియస్య తం
క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం + ఉదకస్యోదస్సంజ్ఞాయామిత్యుదకశబ్దస్యో
దాదేశః ॥ ఆశ్రయతి-సేవతేకిం, నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః ॥ అతఏవత
న్నచిత్రమితివైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః *బింబానుబింబన్యాయే
ననిర్దేశౌధర్మధర్మిణోః। దృష్టాంతాలంకృతిర్జ్ఞేయాభిన్నవాక్యార్థ

శోదమాశ్రియేతి కిం తృషితశ్చకోరః ॥ ౧౫ ॥ గ ॥ తదనంతరం చత్వరే
తత్వరే తత్పరస్తత్త్వవిదాం వరిష్ఠస్య వసిష్ఠస్య శాసనాదభిషేకోపక
రణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ ఆహూయ రామం
వినయాభిరామమావిః ప్రమోదః ప్రభురేవమూచే । తవోత్తమాం
గే మకుటం విధాతుమహ్నాయ తిష్యే దివసే యతిష్యే ॥ ౧౭ ॥

సంశ్రియేతి విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్ ॥ వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥ ౧౫॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-రాజమంత్రిసంభాషణానంతరకాలే, తత్త్వవిదాం-ఆగమరహస్యవేత్తౄణాం, వరిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య-వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనాదాజ్ఞావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశభద్రాసనచ్ఛత్రచామరాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం ఆహరణాయ తాన్యాహర్తుమిత్యర్థః * తత్పర ఆసక్తస్స్యాత్ ॥ ని ॥ తత్పరే ప్రసితాసక్తావిత్యమరః ॥ సామాత్యః-మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే-త్వరాం చకార ॥ ౧౬ ॥—అనంతరవృత్తాంతమాహ॥ ఆహూయేతి ॥ ప్రభుర్దశరథః, పరాపేక్షయా స్వస్మిన్నికృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్మిన్నుత్కృష్టతానుసంధానం వా వినయః తేన వినయేన- ప్రశ్రయేణాభిరామం-రమణీయం, రామమాహూయ ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్ ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ ఊచే-ఉక్తవాన్ ॥ తదేవాహ॥ అహ్నాయమ్రితం తిష్యే-పుష్యనక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః॥ని॥పుష్యే తు సిధ్యతిష్యావిత్యమరః ॥ పుష్యస్సర్వార్థసాధక ఇతి శాస్త్రాత్సకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వాదితి భావః + నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః లుబవిశేషే ఇతి లుప్ ॥ దివసే శ్వ ఏవేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణే దశరథవచనం ॥ శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోభిషించతు మే సుత ఇతి॥ తవోత్తమాంగే-శిరసి ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనకకోటీరం విధాతుం-ని

గ॥ అథదశరథమనోరథం కౌసల్యాయైనివేద్యస్వభవనముపగతస్యరామ స్యభగవాన్వసిష్ఠస్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వర్తయామాస ॥౧౭॥ ప ॥ ఆపూరయన్మంగళతూర్యఘోషైరాశావశావల్లభకర్ణతాళాన్ । ఉజ్జృంభితః కోపిగిరామభూమిరున్మస్తకః పౌరజనప్రమోదః॥

క్షిప్రం, యతిష్యే-యత్నం కరిష్యే, స్వాభావికశాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపివినయస్య త్వయివిద్యమానత్వాదాజానంత్వాం కరిష్యామీత్యర్థః ॥ అత్రకామందకః * వినయప్రగ్రహాన్పుత్రాన్కురీతనృపతిస్సుతాన్ । అవినీతకుమారంహి కులమాశువిశీర్యతే ॥ వినీతకుమారసంపుత్రం యౌవరాజ్యేభిషేచయేదితి ఇత్యూచ ఇతి సంబంధః॥ ఉపజాతివృత్తమ్ ॥ ౧౬ ॥—అథేతి ॥ అథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం, కౌసల్యాయై-నిజజనన్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిరముపగతస్య-ప్రవిష్టస్య, రామస్యభగవాన్పూజ్యోవసిష్ఠః సంజాతకౌతుకః ఇదానీం ఖల్వహం కృతార్థః యతశ్శ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమామీతి సముత్పన్నహర్షస్సన్ కౌతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం మంగళం మంగళాచారం నిర్వర్తయామాస-చకారేత్యర్థః ॥ శ్రోణీపాణిగ్రహణోత్సవేఽవశ్యకర్తవ్యత్వేనశాస్త్రబోధితత్వాదితిభావః॥ని ॥కౌతుకం మంగళేహర్షే హస్తసూత్రేకుతూహలఇత్యుభయత్రాపి శాశ్వతః ॥౧౭

ఆపూరయన్నితి ॥ మంగళతూర్యఘోషైః-మంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః, ఆశాసు-దిక్షు,యే వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గజానాం, కర్ణతాళాన్-కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీన్ ॥ ని ॥ వశాస్త్రీకరిణీవంధ్యేత్యమరః ॥ ఆపూరయన్-విస్తారయన్, కోప్యభూతపూర్వః అతఏవ గిరామభూమిః వాచామగోచరః ఇయత్తయా, ఇదంతయా వావక్తుమశక్యఇత్యర్థః ॥ ఉన్మస్తకః-ఉన్నతశిరాః, మహానిత్యర్థః అథవా ఉన్మస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూతఇత్యర్థః ॥ పౌరజనా

౧౯ ॥ తత్ర ॥ యామేవాహుర్నిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం యస్యాశ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ । అంభోజిన్యాశ్శిశిరసరసం కాసరీవాచ్ఛమంభః కైకేయ్యాస్సా హృదయమదయం మన్థరాని

సాం ప్రమోద ఆనందః, ఉజ్జృమ్భితః-ఉత్కటోఽభూదిత్యర్థః ॥ అత్ర తూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళపూరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥

॥ ౧౯ ॥ — తత్ర-తస్మిన్, ప్రమోదోజ్జృంభణసమయ ఇత్యర్థః ॥ యామేవేతి॥యాం మంథరాం ఏవకారోఽన్యవ్యవచ్ఛేదార్థకః॥నిశిచరాణాం-రావణాదిరాక్షసానాం,కులోన్మూలనే-వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనేవా ॥ ని ॥ సజాతీయగణే గేహే గోత్రేపికథితం కులమితి విశ్వః ॥ మూలహేతుమాద్యకారణమాహుః-బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః +బ్రువః పంచానామిత్యాదినాణలాదేశో బ్రువ ఆహాదేశశ్చ ॥ తద్దురోచ్ఛేధాద్విపరీతబుద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తతస్సీతాపహరణే సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రక్రుతత్వాదితి భావః తథా ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం + ప్రకృత్యాదిభ్య స్తృతీయేతి తృతీయయాసమాసః ॥ యస్యాః మంథరాయాశ్చిత్తం గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసదృశం బభూవ ॥ యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం తథా చిత్తమప్యాసీదిత్యర్థః ॥ ఆకారసదృశప్రజ్ఞేతి వచనాత్ప్రాయేణ ప్రజ్ఞాయా ఆకారసదృశత్వ నియమాదితి భావః- సా మంథరా మంథరాభిధానా కైకేయీగృహవాసినీ-కాసరీవ-వనమహిషీవ ॥ ని ॥ లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభా ఇత్యమరః ॥ + ॥ జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధాదితి ఙీష్, శిశిరంచ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయోరపి మిథో విశేషణ విశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమితి సమాసః- అచ్ఛం నిర్మలం - ఏతద్విశేషణ ద్వయం హృదయేపి యోజ్యం- అంభోజిన్యాః సరస్యాః అంభ ఇవ కైకేయ్యా

ర్మమంథ ॥ ౨౦ ॥ ప ॥ అలఘుచలితజంఝావాతనిష్పేషదోషాదశని
రివకఠోరశ్శీతలాంభోదపఙ్క్తేః । అపహృతజనసౌఖ్యాన్మంథరాభేద
వాక్యాదపి భరతజనన్యాం హంతదౌర్జన్యమాసీత్ ॥ ౨౧ ॥

హృదయం - అదయం దయారహితం యథాతథాని ర్మమంథ ఆలోడ
యామాస - యథాత స్తనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాత శ్రవణం స్యాత్త
థా - నిజచిత్తగాత్రమిత్రైః రేవవాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః, మ
నోవాక్కాయకర్మసుకుటిలాయా స్తస్యాః కింకపటం నాటయితుమశక్య
మితిభావః - పూర్ణోపమాలంకారః - మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ ౨౦
॥అలఘ్వితి ॥ అలఘు అమందం - చలితః ప్రవృత్తో యోజంఝావాతః ధ్వ
నివిశేష సూత్మాంబువర్షమిశ్రితో మహామారుతః తేనయో నిష్పేషః
సంఘర్షణం సఏవదోష స్తస్మాద్ధేతోః ॥ ని ॥ జంఝాధ్వనివిశేషస్యా
దపిసూత్మాంబువర్షణ ఇతి నానార్థరత్నమాలా - శీతలాంభోదపఙ్క్తేః
శిశిరజలదపటలేకఠోర స్తీక్ష్ణః అశనిఃదంభోళిరివ - అపహృతంవిధ్వంసి
తం జనానాంసౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవజనితానందో యేన
తస్మాత్ మంథరాయాభేద వాక్యాత్ - రాజా ఇదానీం శ్రీరామమభి
షేక్తుముద్యత స్తత స్త్వం శ్రీరామస్య - ప్రవ్రాజనం భరతస్యాభిషేక
ఇచ్ఛపూర్వదత్తవరద్వయేనాభ్యర్థయ- అన్యథా మహాననర్థః స్యాదిత్యు
పజాపవచనాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ భేదోపజాపావిత్యమరః- భరతజనన్యాం
భరతస్య మాతరి కైకెయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవి
ఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వమాసీత్ -ప్రాదుర్భూదిత్యర్థః ॥ భరత
జనన్యామిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథాచ తజ్జనన్యా
అపి తథాత్వముపపద్యతే॥ కారణగుణపూర్వకత్వాత్కార్యగుణానాం
అతస్సౌజన్యయుక్తాయామప్యస్యాం దౌర్జన్యమాసీదితి విరోధసూ:
చకోయమపిశబ్దః ॥ ఏతేన మంథరాయావచనస్య తాదృక్కల్బిషోత్పా
దన పాటవంసూచ్యతే హంతేతివిషాదే ॥ ని ॥ హంతహర్షేనుకంప,

క॥ సైషా మంథరాభిధానపిశాచికావేశపరవశనిజాశయా పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగతవేదనాపనోదనార్థమాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్ ॥౬౨॥

పాయాం వాక్యారంభవిషాదయోరిత్యమరః ॥ అలంకారస్తు పూర్వవత్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ తథా శ్రీరామాయణే కైకేయీం ప్రతి మంథరావాక్యమ్ * తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః । అగచ్ఛత్త్వాముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్యకృదిత్యారభ్య తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్ । ప్రవ్రాజనం చ రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశేత్యంతమ్ ॥ ౭౦ ॥ — అ ॥ తతః కైకేయీ కిమకరోదిత్యాశంకాయామాహ ॥ సేతి ॥ మంథరేత్యభిధానం నామ యస్యాస్సా తథోక్తా యా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః + స్వార్థే కః కేణ ఇతి హ్రస్వః ॥ తస్యా ఆవేశేన ఆవాహనేన ఆక్రమణేనేతి యావత్ ॥ పరవశః-పరతంత్రః, వివేకశూన్య ఇత్యర్థః ॥ నిజాశయస్స్వకీయాంతఃకరణం యస్యాస్సా తథోక్తా, సా ప్రాక్సుగుణా, ఏషా కైకేయీ పూర్వం-పూర్వకాలే, దండకే వనే వైజయంతమితి యత్పురం తద్వాస్తవ్య స్తత్రనివసన్ + వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ ॥ యశ్శంబరాసురః-శంబరాఖ్యో మహాదైత్యః, తస్య సంగరే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా వేదనా అసురశస్త్రక్షతిజనితఖేదః ॥ ని ॥ ఖేదేపి వేదనేత్యమరశేషః ॥ తదపనోదనం-తన్నివారణం, అర్థః-ప్రయోజనం, యస్య తత్ తత్సంభావితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అర్థోభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తిష్విత్యమరః ॥ ఆత్మనే-స్వస్మై, వితీర్ణం తాదృగ్రణసంకటాదపసార్య తత్రత్యబాధాయా నివర్తితత్వాత్పారితోషికతయా దత్తమిత్యర్థః । వరయోః ద్వయం-ద్వౌ వరావిత్యర్థః ॥ ని ॥ దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః ॥ వరాయ భర్త్రే దశరథాయ + క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ న్యవేదయత్-విజ్ఞాపయామాస,

ప ॥ తయోరేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్। అన్యస్య వన్యవృత్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్ ॥ ౨౩ ॥ తస్మిన్ క్షణే వరయుగం చిరతప్తతామ్రినారాచ వేధపరుషం శ్రవసీవిదార్య । సత్య ప్రహాణ చకితస్య

తథా రామాయణమ్ * స్మరరాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే । తత్రచాచ్యావయచ్ఛత్రుస్తవజీవితమంతరా॥ తత్రచాపిమయా దేవయత్త్వం సమభిరక్షితః । జాగ్రత్యాయతమానాయాస్తతో మేప్రాదదావరౌ ॥ తౌతుదత్తౌ వరౌ దేవనిక్షేపం మృగయామ్యహమ్ । తథైవ పృథివీపాలసకాశే సత్యసంగరేతి ॥ ౨౨ ॥ —— అ ॥ విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకారమేవాహ ॥ తయోరితి ॥ తయోర్వరయోర్మధ్యే ఏకస్య వరస్య సంరంభస్సంభ్రమః ప్రవృత్తిరితియావత్ ॥ నిః॥ సంరంభస్సంభ్రమేక్రోప ఇతిశబ్దార్ణవః ॥ భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్యవరస్య సంరంభః వన్యవృత్త్యా-మునివృత్త్యా, జటావల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః ॥ ఉపజాపబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థమేవకారః ॥ రామస్య వనే-దండకావనే, వర్తనం వృత్తిరవస్థానమితియావత్ ॥ పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ వరావిదానీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యావిత్యుక్తవతీత్యర్థః ॥ తథాచరామాయణమ్ ॥ నవపంచచవర్షాణి దండకారణ్యమాశ్రితః । చీరాజినజటాధారీ రామోభవతుతాపసః॥ భరతోభజతామద్యయావరాజ్యమకంటకమితి ॥ ౨౭ ॥ —— అ ॥ తదానీం కింజాతమిత్యాహ ॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ క్షణే-తత్కాలే, వి॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషాత్స్వవయోఃక్షణ ఇత్యమరః ॥ చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అతఏవ తామ్రో-రక్తవర్ణో యోనారాచః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః తస్య వేధస్సంప్రహారస్తద్వత్పరుషం కఠోరం దుస్సహమితియావత్ ॥ వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రహాణం-ప్రచ్యుతిః, + కృత్యేచక్షతిణత్వం ॥

నృపస్య కామమురీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్ ॥ ౭౪ ॥
తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా దథదశరథచిత్తాచ్చేతనా నిర్జగామ। దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయా లేహ్యమానాజ్ఝడితి గహనదు

తస్మాచ్చకితస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య, శ్రవసీ విదార్య-శ్రోత్రే విభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియస్యార్థగ్రాహకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతి (స్త్రీ) శ్రవణం శ్రవ ఇత్యమరః ॥ హృదయే-తస్యైవ మానసే, పుటపాకరీతిం-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః, తస్య రీతిం-తత్సదృశీం, పరిపాటీమిత్యర్థః, అత ఏవ నిదర్శనా॥ కామమత్యంతం ఊరీచకారాంగీచకార ॥ ప్రతిశ్రుతస్యాశ్రవణే అగ్రహణే వా సత్యవిప్లవో భవేదితి శ్రుత్యాగృహీతత్వాచ్చ తత్తనారాచదుస్సహం వరయుగం ద్వారభూతశ్రవణవిదారపూర్వకం రాజ్ఞోంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాపయామాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః + ఊర్యాది చ్విడాచశ్చేతి గతిసంజ్ఞాయాం కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసః ॥ వసంతతిలకా వృత్తమ్ ॥ ౭౪ ॥ — తనయేతి ॥ అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాంతాకర్ణనేనైవ సంతప్యమానాద్దహ్యమానాత్, విరహ ఏవ సతి కిం భవిష్యతీతి వా న జ్ఞాయత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః, దశరథస్య చిత్తాద్ధృదయాత్ + ధ్రువమపాయేఽపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ చేతనా సంజ్ఞా-జీవనశక్తిః, దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః, రోచిర్జ్వాలయా దీప్తశిఖయా, రోచిషా-జ్వాలయా వా ॥ ని ॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీరిత ఇతి శాశ్వతః ॥ లేహ్యమానాదాస్వాద్యమానాత్, దహ్యమానాదితి యావత్ ॥ గహనగుల్మాత్కాననకుంజాత్, ఉజ్జిహానాని గచ్ఛన్తీని + ఓహాఙ్ గతావితి ధాతోశ్శానచ్ ॥ మృగీవ-కురంగీవ,

త్వాదుజ్జిహానామృగీవ ॥ ౨౧ ॥ X ॥ అథదశరథఃకథమపిలబ్ధసంజ్ఞఃకై
కేయీమిదమభాషత ॥ ౨౨ ॥ ప ॥ రామః కామముపాశ్రయిష్యతి
వనంత్యక్త్వాన్వృతం కౌతుకంలోక స్త్ర్యక్ష్యతికౌతుకంచిరధృతంతస్యా
భిషేకేకథమ్ । ధర్మాపాయభయేనవత్సవిరహంవక్ష్యామివక్ష్యామికిం

+ జాతేర(స్త్రీ)విషయాదయోపధాదితిఙీష్ ॥ ఝుడిత్యంజసా॥ ని ॥(స్రా
గ్ఝుడిత్యంజసాహ్నాయేత్యమరః ॥ నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిర
హవార్తాంశ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛా
మగచ్ఛదిత్యర్థః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥
అథేతి ॥ అథ-చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛ్రే
ణ, లబ్ధసంజ్ఞః-(ప్రా)ప్తచేతనస్సన్, కైకేయీం(ప్ర)తి ఇదం వదనమ
భాషత-అవోచత ॥ ౨౨ ॥ —తత్ప్రకారమేవాహ ॥ రామఇతి॥ రా
మః ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తంకౌతుకం హస్తసూత్రం,
త్యక్త్వా-లీలయైవ విసృజ్య, కామమత్యంతం అప్రతిబంధమిత్యర్థః॥ వ
నముపాశ్రయిష్యతి-ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వాదనాయాసేనై
వ ప్రవ్రజిష్యతీత్యర్థః, తథా లోకో జనః, తస్య శ్రీరామస్యాభిషే
కే విషయే చిరధృతం- చిరకాలమారభ్యసంభృతం కౌతుకం-హర్షం, క
థం-కథంచిత్, త్యక్ష్యతి-దుస్త్యజమప్యతికృచ్ఛ్రేణ విసృక్ష్యతీత్యర్థః,
తథాధర్మస్యాఙ్గీకృతపరిపాలనరూపసుకృతస్య అపాయాద్వినాశాద్భ
యం తేనవత్సవిరహం-రామవియోగం,వక్ష్యామిధారయిష్యామిఇహ
మితి శేషః+వహప్రాపణఇత్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ ॥కిం(ప్ర)తివచనంవక్ష్యా
మ్యాలపిష్యామివక్తుమశక్యాభావాదితిభావః+ అత్ర వచపరిభాషణఇ
త్యస్మాద్ధాతోర్లృట్ అథవావక్ష్యామివక్ష్యామీతిపదం-సాధ్యోద్వేటుక్తో
యంశబ్దః, పునఃపునఃధారయిష్యామీత్యర్థః॥+చాపలేద్వేభవతఇతి
ద్విరుక్తిః - సంభ్రమేణప్రవృత్తిశ్చాపలమితికాశికా, శ్రీరామస్యపు
త్రవిరహవేదనాజనితోద్వేగాత్సంభ్రమః,కిం కింతు నాజాయే శోభా

యావత్కల్పమకీర్తిరార్తిజననీ జాయేత జాయేత వ ॥ ౭౭ ॥ వత్సం క
ఠోరహృదయే నయనాభిరామం రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే ।
ధాతుర్బలాదుపయస్త్వయి జాతపూర్వః కైకేయి మాముపయమం నయ

ర్యే - తవ యావత్కల్పం కల్పాంతపర్యంతమిత్యర్థః + యావదవ
ధారణఇత్యవ్యయీభావః , ఆర్తిజననీపీడాకరీ మర్మభేదనీతి యావ
త్ ॥ ని ॥ ఆర్తిఃపీడాధనుష్కోట్యోరిత్యమరః-అకీర్తిః శ్రీరామా
భిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః జాయేత ప్రాదుర్భవేత్ ॥ +జనేర్లి
ఙితజ్ , యథాతథావాస్మాకం నిర్వాహోభవిష్యతి జాయాత్వేన సం
భావితాయాస్తవైవ మహాననర్థః ॥ * ॥ సంభావితస్యచాకీర్తిర్మర
ణాదతిరిచ్యతఇతి గీతాయాం భగవతాఉక్తత్వాదితిభావః - వృత్త్యను
ప్రాసః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం ॥ ౭౭ ॥—॥ వత్సమితి ॥ హే
కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే యతః స్వప్నేపి దుస్సహం శ్రీరామవిరహం
సాక్షాత్త్వంబోధయసి - అతస్త్వద్ధృదయస్య కఠోరత్వం కింవక్తవ్య
మితీత్యేతత్సంబోధనం నయనాభిరామం నేత్రానందకరం వత్సం బా
లం తనయం దారక విరహాసహిష్ణుత్వద్యోతనార్థమేతద్విశేషణద్వయం
॥ని॥ వత్సోనాకుటజేవర్షే తర్ణకే తనయాదికే ఇతి వైజయంతీ, రామం
వినా రామం విహాయేత్యర్థః ॥ పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పాద్ద్వితీయా,
మే మమ జీవితం జీవనం న తిష్ఠతి ఖలు సునిశ్చితం మరిష్యామీత్యర్థః - అ
తః హే కైకేయి అత్రయద్యపి భార్యానామగ్రహణం శాస్త్రనిషి
ద్ధం, తథాపిభార్యేయంచండీతిస్వసహాయార్థం యుజ్యతఇత్యేవమామం
త్రితమిత్యవధేయం, ధాతుర్బలాద్విధిబలాత్ త్వయివిషయే పూర్వంజా
తః జాతపూర్వః + సుప్సుపేతిసమాసః - ఉపయమోవివాహః యమ
సమీపంచ ధ్వన్యతే ॥ ని ॥ వివాహోపయమౌసమావిత్యమరః, మాం
యమస్యాంతకస్య సమీపముపయమం + అవ్యయంవిభక్తీత్యాదినావ్య
యీభావః - నయతిప్రాపయతీత్యేవం మన్యేబుధ్యామి - ఉపయమ

తీతిమన్యే ॥ ౨౦ ॥ గ ॥ తదనునిజమనోరథైకపరిపూరణకృతా దరా కైకేయీసాపహాసమవాదీత్ ॥ ౨౧ ॥ ప ॥ సత్యవిప్లవమపత్యసంగత స్సంగతంభృశమపశ్యత స్తవ । ఆశ్రుతస్యవిఫలత్వమ స్తిచేదాశ్ర్వితస్య

స్య ఉపయమప్రాపకత్వం యు క్తమతోమయాప్యేవం మరణముపయ జ్యతఇత్యర్థః - లోకేలక్షణవతీనాంకన్యకానాం పరిణయోభర్తృజీవ నాయభవతి ఈదృగవలక్షణ దుర్భగాయాస్తవపరిణయస్తు మమమర ణాయభవతీతిభావః-వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥—— తదన్వితి॥ తద నుదశరథభాషణానంతరం-నిజమనోరథస్యఏకస్య భరతాభిషేచనరామ ప్రవ్రాజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ పరిపూరణేనిష్పాదనే - అత్రమనో రథైక శబ్దయోశ్శివభాగవతవత్సమాసః - అథవాఏకపరిపూర్ణే ముఖ్యప రిపూరణే ॥ ని ॥ ఏకేముఖ్యాన్యకేవలాఇత్యమరః కృతాదరావిహితా స్థా, కైకేయీసాపహాసంసోల్లుంఠనమవాదీత్ ఉవాచ ॥ ని ॥ సోల్లుం ఠనంతుసోత్ప్రాసం సాపహాసంసమాస్త్రయఇతిహలాయుధః ॥ ౨౧ ॥ అ ॥ ఉక్తిప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ సత్యేతి ॥ అపత్యసంగతః పుత్ర మోహాద్ధేతోః + పంచమ్యాస్తసిః సంగతం ప్రాప్తం సత్యవిప్లవం స త్యవాక్యప్రచ్యుతిం - భృశమత్యంతమపశ్యతః అనాలోచయతః ఈష దప్యననుసందధత ఇత్యర్థః తవఆశ్రుతస్య వరద్వయం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః - విఫలత్వం నైష్ఫల్యమ స్తిచేత్ తత్ప్రతిశ్రుతంవిఫలంభవతియదీత్యర్థః ఆఇత్యపహాసే విస్మరాంతో నిపాతః - శ్రుతస్య సత్యంవద ధర్మంచ ర స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః - అంగీకృతంహికృతినః పరిపాలయంతీ త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య ॥ ని ॥ శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః- అయమంజలిః ప్రణామః ॥ ని ॥ తౌయుతావంజలిఃపుమానిత్యమరః ॥ రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్రమితి వ్యుత్పత్త్యావిధర్థప్రవృత్తి ప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధంశాస్త్రం - ఈదృక్ఛాస్త్రజ్ఞస్యాపిభవతోయ

రచితోఽయమఞ్జలిః ॥ ౩౦ ॥ వ ॥ కిం నాగతస్తే శ్రవసోస్సకాశమరిందమ
మస్సత్యవతాం పురోగః । శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవే స్వ

ద్యేవం ప్రవృత్తిస్సాన్యత్తథాప్యర్థకిఞ్చిత్కరత్వాత్తన్నమస్కారోఽమిత్య
ర్థః ॥ * । తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా వి
త్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుత నిర్వాహోఽవ
శ్యం కర్తవ్యః – నాన్యథా శ్రేయ ఇతి తాత్పర్యమ్ – భక్తిశ్రద్ధాదర బ
న్ధురాన్తఃకరణతయా – విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాపహ
సాదాపి నమస్కారస్సంభవతి – తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః – బిన్దు
ద్వన్ద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరో బిన్దుకం కర్మేతి క్రమశిక్షితాన్వ
యకలాయే కేపి తేభ్యోఽఞ్జలిః – యే తు గ్రన్థసహస్రశాణకషణత్రుట్య
త్కాఠిన్యైర్గిరాముల్లాసైకవయన్తి బిల్హణకవిస్తేష్వవసన్నహ్యలిరితి ॥
రథోద్ధతా వృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితి లక్షణాత్ ॥ ౩౦ ॥
॥ అ ॥ ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాన్తం దృ
ష్టాన్తయతి ॥ కిమిత్యాదినా ॥ సత్యవతాం పురోగః సత్యసన్ధాగ్రగ
ణ్యః అతఏవ అనామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం ॥ + అ
భూతతద్భావే చ్విః – కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసః– శ్యేనస్య శ్యేనభూ
మికాధారిణ ఇన్ద్రస్య – ఆమిషీభూతః మాంసఖణ్డీభూతః ॥ ని ॥
పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్యమామిషమిత్యమరః । యద్వా భోగ్య
వస్తుమాత్రకమామిషం భోగ్యవస్తుని త్రికాణ్డః – యః కపోతపోతః కపోత
డింభవేషధారీ యమః ॥ ని ॥ పోతః పాకోఽర్భకో డింభ ఇత్యమరః తస్య జీవా
తవే జీవనౌషధాయ ఉజ్జీవయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జీవాతుర్జీవనౌ
షధమిత్యమరః ॥ + తాదర్థ్యే చతుర్థీ – శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః
అరిం దమయతీత్యరిందమః శిబిచక్రవర్తీపరనామా త్వద్వంశ్యో మ
హారాజః + సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజిత్యాదినా ఖచ్ అరుర్ద్విషదిత్యా
దినా ముమాగమః తే తవ – శ్రవసోస్సకాశం శ్రోత్రపథం – నాగతః కిం

నికృత్తగాత్రః ॥ కించ ॥ ౩౦ ॥ వ॥ అభ్యర్చ్య కస్మైచిదుపాశ్రితాయేతి

త్వయా న శ్రుతః కిమిత్యర్థః - శ్రుతశ్చేత్కథమేవం వక్ష్యసీతి భావః
పురా కిలేంద్రయమౌ శిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం
శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనోపద్రుతస్త్వమా
త్మానం నాటయన్ కపోతో యాగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సోఽపి శ్యేనే
న మమామిషభూతోఽయం దేయ ఇతి కృపణః శరణాగతపరిత్యాగదోషస్మర
ణాత్ తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితుకామః
కపోతం తులాయామారోప్య స్వమాంసశకలదానైస్తేన భారాయ
మాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయాదశేషం శరీరం నికృత్తవాని
తి పౌరాణికథాత్రానుసంధేయా - పఠంతి చాత్రేమం శ్లోకమ్ ॥ క
ర్ణస్త్వచం శిబిర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః । దదౌ దధీచిరస్థీని కిమ
దేయం మహాత్మనామితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౩౦ ॥—॥ స న బహూ
నామనుగ్రహణే న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధైరేకేషాం దృష్టాంతేన కించరి
తార్థతేత్యత్రాహ ॥ కించేతి । నైక ఏవాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతర
మపి విద్యత ఇత్యర్థః తమేవాహ ॥ అభ్యర్చ్యేతి ॥ ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః
॥ని॥ ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ ఇత్యమరః ॥*॥ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేణ్ప్ర
త్యయః, అథవా ప్రజ్ఞాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః । ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ ఇతి
ణప్రత్యయః - ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః ॥ ని ॥ స్యాత్ప్రభావః
ప్రభావశ్చ యత్తేజః కోశదండజమిత్యమరః - అలర్కసంజ్ఞో అలర్క
నామా కశ్చిద్రాజా ॥ ని ॥ సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం
రవిస్త్రియామితి విశ్వః ॥ ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిథిభా
వేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః ॥ కస్మైచిదజ్ఞాతకులగోత్రాయ న తు
పరిచితాయ, విశేషం ప్రాపయతీతి విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదవే
దాంగపారగాయ + కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదానమితి సంప్ర
దానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ అభ్యర్చ్య - పూజయిత్వా, న త్వవజ్ఞాయేత్యర్థః

రచితోఽయమంజలిః ॥ ౩౦ ॥ వ ॥ కింనాగతస్తే శ్రవసోస్సకాశమరింద
మస్సత్యవతాంపురోగః । శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవేశ్ర

ద్యేవం ప్రవృత్తిస్స్యాత్తథాపి కించిత్కరత్వాత్తన్నమస్కారోఽమిత్య
ర్థః ॥ * ౧ తస్మాచ్ఛాస్త్రంప్రమాణంతే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా వి
త్యాదిభగవద్వచనాచ్ఛాస్త్రమనుసరతాత్వయాప్రతిశ్రుత నిర్వాహోఽవ
శ్యం కర్తవ్యః - నాన్యథాశ్రేయఇతి తాత్పర్యం- భక్తిశ్రద్ధాదర బం
ధురాంతఃకరణతయా- విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాపహా
సాదావపినమస్కారస్సంభవతి - తథాప్రయుక్తం పూర్వైః - బింద
ద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తాశిరోబిందుకం కర్తేతిక్రమశిక్షితాన్వ
యకలాయేకేపి తేభ్యోంజలిః - యేతుగ్రంథసహస్రశాణకషణత్రుట్య
త్కళంకైర్గిరాముల్లాసైఃకవయంతివిల్హణకవిస్తేష్వేవసన్నహ్యతీతి॥
రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥౩౦॥
॥అ॥ ప్రతిశ్రుతమవశ్యం కర్తవ్యమితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృ
ష్టాంతయతి ॥ కిమిత్యాదినా ॥ సత్యవతాంపురోగః సత్యసంధాగ్రగ
ణ్యః అతఏవానామిషమామిషం సంపద్యమానమామిషీభూతం ॥ + అ
భూతతద్భావేచ్విః - కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః- శ్యేనస్య శ్యేనభూ
మికాధారిణః ఇంద్రస్య - అమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః ॥ ని ॥
పిశితంతరసంమాంసంపలలంక్రవ్యమామిషమిత్యమరః।యద్వాభోగ్య
వస్తుమాత్రమామిషంభోగ్యవస్తునీతి కోశః - యఃకపోతపోతః కపోత
డింభవేషధారీయమః ॥ని॥ పోతఃపాకోఽర్భకోడింభఇత్యమరఃతస్యజీవా
తవేజీవనౌషధార్థంతముపజీవయితుమిత్యర్థః ॥ని॥జీవాతుర్జీవనౌ
షధమిత్యమరః ॥+తాదర్థ్యేచతుర్థీ-శస్త్రనికృత్తగాత్రఃఖడ్గవిదళితశరీరః
అరీన్ దమయతీత్యరిందమః శిబిచక్రవర్త్యపరనామాత్వద్వంశ్యోమ
హారాజః + సంజ్ఞాయాంభృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ అరుర్ద్విషదిత్యా
దినా ముమాగమః తేతవ - శ్రవసోస్సకాశం శ్రోత్రపథం-నాగతఃకిం

నికృత్తగాత్రః ॥ కించ ॥ ౩౦ ॥వ॥ అభ్యర్చ్యకస్మైచిదుపాశ్రితాయపితి

త్వయానశ్రుతః కిమిత్యర్థః - శ్రుతశ్చేత్కథమేవం వక్ష్యసీతిభావః పురాకిలేంద్రయమౌశిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతౌ భూత్వాతత్రసంకేతపూర్వకంశ్యేనేనోపద్రుతత్వమాత్మనోనాటయన్ కపోతోయాగదీక్షితం శిబింశరణంజగామ సోపిశ్యేనో మమచామిషంభూతోయం దేయఇతిస్పృష్టస్వర్ణాగతపరిత్యాగదోషసభ యాత్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితుకామః కపోతంతులాయామారోప్యస్వమాంసశకలదానేకైలినెన భారాయమాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞానిగ్రభయాదశేషశరీరంనికృత్తవానితి పౌరాణికథాత్రానుసంధేయా - పఠంతిచాత్రైమ శ్లోకమ్ ॥ - కష్టస్వచశిబిర్రాజా సంప్రాప్తఃజీమూతవాహనస్యదధోదధీచిస్తీసకిమ దేయం మహాత్మనామితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౩౦ ॥——॥ ననుబహూనామనుగ్రహణోన్యయోయ్యఇతి లోకప్రసిద్ధే రేకేనదృష్టాంతేన కించరితార్థత్యేత్యత్రాహ ॥ కించేతి నేకఏవాయందృష్టాంతఃకింతురాజాంతరమపి విద్యతఇత్యర్థః తమేవాహ ॥ అభ్యర్చ్యేతి ॥ ప్రాజ్ఞఏవప్రాజ్ఞః ॥ని॥ ధీరోమనీషీజ్ఞః ప్రాజ్ఞఇత్యమరః ॥*॥ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేణప్రత్యయః, అథవాప్రజ్ఞాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః । ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణఇతిణప్రత్యయః - ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః ॥ ని ॥ సప్రతాపప్రభావస్చ యత్తేజఃకోశదండజమిత్యమరః - అలర్కసంజ్ఞో అలర్కనామాకశ్చిద్రాజా ॥ ని ॥ సంజ్ఞానామనిగాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవిస్త్రియామితివిశ్వః ॥ ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థమతిథిభావేన సమీపమాశ్రితాయేత్యర్థః ॥కస్మైచిదజ్ఞాతకులగోత్రాయనతు పరిచితాయ, విశేషంప్రాపయతీతి విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగాయ + కర్మణాయమభిప్రేత్యతి ససంప్రదానమితిసంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ అభ్యర్చ్య-పూజయిత్వా, నత్వనజ్ఞాయేత్యర్థః

ర్యవిప్రాయ విలోచనే స్వే । అపూరయత్కశ్చిదలర్కసంజ్ఞః ప్రాజ్ఞః
ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః ॥ ౩౭ ॥ అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే
వరయుగమదిశస్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే । అశిథిలగుణబంధాన్న

అన్యథా * అసత్కృతమవజ్ఞాతం తత్తామసముదాహృతమితి గీతాయాం శ్రీభగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతాస్యాదితి భావః ॥ స్వే-స్వకీయే, ని ॥ స్వో జ్ఞాతావాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయ ఇత్యమరః ॥ విలోచనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచనమేతత్ నత్వేకమిత్యర్థః ॥ వితీర్య-దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయత్పరిపూరయామాస, సమర్థితవానిత్యర్థః ॥ సత్యసంధతానిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానో నాత్మక్లేశం గణయంతీతి భావః ॥ తవతు నైవంవిధక్లేశః । తస్మాదాశ్రితం పరిపాలనీయమితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం ॥ వృత్తం పూర్వవత్ * శైబ్యః శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ । అలర్కశ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతిముత్తమామ్ ॥ తథా ॥ సంశ్రిత్య శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః । ప్రదాయ పక్షిణే రాజా జగామ గతిముత్తమామ్ ॥ తథాహ్యలర్కస్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే । యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదావిత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయస్యాపి మూలమ్ ॥ ౩౭ ॥ — అ ॥ యద్యేవమప్యాశ్రితం న పరిపాల్యతే తర్హి సత్యసంధసమానస్కంధగర్హణరూపానర్థస్సమాపతేదిత్యాహ ॥ అసురేతి ॥ అసురసమరవేళాయాం-శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా-సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యా అవసానే-అంతే, సంగ్రామావన్యత్రాప్రసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వాదితి భావః ॥ త్వం యయా గిరా వాచా, మే-మహ్యం, వరయోర్యుగం-యుగళం ॥ ని ॥ యుగ్మంతు యుగళం యుగమిత్యమరః ॥ ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథా తథా అదిశః-దత్తవానసి పారితోషికతయా వరద్వయం దాస్యామీతి

త్యసంధానరేంద్రాజలలిపిరితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్ ॥ 33 ॥
సత్యోద్యాంగిరమిహనిర్వహస్వమావాసస్నానంభువిసహేయరామ
మాతుః । సంస్థాస్యే విషముపభుజ్య పశ్యతస్తే సన్నాహం త్యజసి నచె

యాం గిరముక్తవానసీత్యర్థః ॥ తాంగిరమశిథిలః-అవిచ్ఛిన్నః, గుణ బంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తిర్యేషాంతే సద్గుణసంపాదనవ్రతీకరణతత్పరా ఇత్యర్థః ॥ సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞాః, శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదేత్యమరః ॥ నరేంద్రాః-రాజానః, ॥ ని ॥ నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేపి చ స్మృత ఇతి వైజయంతీ ॥ తాంగిరం జలలిపిరితి జలాక్షరవిన్యాసరూపేతి ॥ ని ॥ లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపిర్లిబిరుభే స్త్రియామిత్యమరః ॥ కామమత్యంతం సంగిరంతామాలపంతాం + సంభావనాయాం లోట్ ॥ దశరథవచనం జలలిపివదప్రతిష్ఠితమితి సత్యసంధకృతం గర్హణం సంభవిష్యతీత్యర్థః ॥ సత్యసంధనరేంద్రవిరచితాద్వాక్యప్రతిష్ఠాభంగప్రయుక్తగర్హణాదన్యః కోవానర్థపదార్థోస్తి సంభావితానామితి భావః ॥ జలలిపేః కర్తృత్వేపి నిపాతేనాభిహితత్వాన్న ద్వితీయేత్యుక్తం ॥ అత్ర గిరో జలలిపిత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ 33 ॥ —కిం బహునా మన్మనోరథాపరిపూరణే స్వస్య మరణం నిశ్చితమిత్యాహ ॥ సత్యేతి ॥ గిరం-వరయుగం దాస్యామీత్యేవం రూపాం వాచం, సత్యేనోద్యత ఇతి సత్యోద్యాం-యథార్థవాచ్యాం, + పదస్వృపిక్యప్చేతి వదేః క్యప్ ఉపపదమతిఙితి సమాసః ॥ ఇహేదానీం నిర్వహస్వ సమర్థయస్వ వా ॥ ఉత మా వా మా నిర్వహస్వ, సత్యోద్యాం మృషోద్యాం వా కురుష్వేత్యర్థః । నాత్ర మమాభినివేశ ఇతి భావః ॥ కింతు భువి లోకే రామమాతుః కౌసల్యాయాస్స్నానం రాజమాతృత్వప్రయుక్తసత్కారం న సహేయ న క్షమిష్యే సోఢుం న శక్నుయామిత్యర్థః + సహేర్లిఙ్ ॥ రామసన్నానస్య సహ్యత్వేపి

త్ప్రవర్తమానమ్ ॥ ౩౪ ॥ గ ॥ ఏవంవాదినీమేనాం భూయోపి భూపతి
రవాదీత్ ॥ ౩౫ ॥ అయికఠినహృదయే కిము క్తముస్త్యక్తలోకమర్యా
దయా దయాపేతయా త్వయా ॥ ౩౬ ॥ ప ॥ నైవాభవస్త్వమిహ శీ
లవతీషు గణ్యా నైవాభజత్ప్రియతమత్వగణనాం స రామః । నైవాపవ్యా

సపత్నీసన్నాహస్య హైన్యవ్యవహారస్య దుస్సహత్వాత్ ప్రతిభావః ॥ అతః
ప్రవర్తమానం-సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం,
నత్యజసి చేత్-న విసృజసి యది, తే-తవ, పశ్యతస్సతః-పశ్యంతం త్వా
మనాదృత్యేత్యర్థః ॥ షష్ఠీ చానాదర ఇతి షష్ఠీ, విషముపభుజ్య గర
ళమభ్యవహృత్య ॥ ని ॥ క్ష్వేళస్తు గరళం విషమిత్యమరః ॥ సంస్థాం-అవ-
మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణమేవేతి భావః ॥ ని ॥ సంస్థాధారా
స్థితౌ మృతావిత్యమరః ॥ సమవప్రవిభ్యస్స్థ ఇత్యాత్మనేపదం॥ ఉపసర్గవ
శాదర్థాంతరం ॥ అత్ర రామాయణశ్లోకః ॥ * తస్య చేదభిషేకేణ
న చేద్దాస్యసి మేవరమ్ । అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వద్విమానితే
తి ॥ అహం హి విషమద్యైవ పీత్వా బహు తవాగ్రతః । పశ్యతస్తే మరి
ష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యత ఇతి ॥ ప్రహర్షిణీవృత్తమ్ ॥ మ్నౌ
జ్రౌగస్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయమితి లక్షణాత్ ॥ ౩౪ ॥ —ఏవమి
తి ॥ ఏవం వాదినీమేనాం కైకేయీం, భూయః-పునరపి, భూపతిర్దశర
థః, అవాదీత్-ఉవాచ ॥ ౩౫ ॥ —తదేవాహ ॥ అయీతి ॥ కఠిన
హృదయే-కఠినచిత్తే, పునఃపునరసకృదయేఽపి మూర్ధాభావార్ద్రదయస్య
ఇదం సంబోధనం, ఉన్మత్తా-పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీపతివ్రతా
యైరూఢాయ యాతయా సమతిక్రాంతలవమానసమాచారమేత్యర్థః ॥
దయాపేతయా-దయాహీనయా, క్రూరయేతియావత్, త్వయా కిము
క్తం శ్రుతవచసముక్తం బహ్వనర్థమూలత్వాత్సర్వథా ద్యామిత్యాదికుత్సిత
వచనం వక్తుమనుచితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కుత్సాప్రశ్నవితర్కేష్వాక్షేపే
కింశబ్ద ఇష్యతే ఇతి శాశ్వతః ॥ ౩౬ ॥ —అనర్థానేవాహ ॥ నైతి ॥

త్మజసుఖాన్యహమప్యనార్యే నైవాపమంబుభరతేనన మేప్రదేయమ్ ॥

హేఅనార్యే-దుశ్శీలే, అతఏవ త్వమిహలోకే శీలవతీషు-సద్వృత్తిసంపన్నాసు, సాధ్వీష్విత్యర్థః + శీలంస్వభావేసద్వృత్తావిత్యమరః గణ్యాగణనీయా నైవాభవః నైవాసీః+భువోలఙ్ పరోపతాపేప్యాత్మనశ్శ్రేయోఽభావేన భక్షితేపిలశునేవ్యాధిర్ననివృత్తః వ్రతభ్రంశేపి సుఖాప్రాప్తిరిత్యాదివత్ ఉభయభ్రష్టాసీత్యర్థః ॥ తథా సరామః పితృమతాం-జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాంమధ్యేగణనాం-సంఖ్యాం నైవాభజత్-నప్రాప్నోత్, పిశాచికయేవత్వయా శాంతస్య మమాకించిత్కరత్వాత్ పితృకర్తవ్యాభిషేకాదిసన్నాహాసిద్ధేరితిభావః ॥ తథాహమప్యాత్మజైర్యానిసుఖాని తానినైవాపంవార్ధకేపుత్రకృతోపచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవప్రాప్నువమిత్యర్థః॥ రామప్రవ్రాజనేన మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యంభావిత్వాదితిభావః ॥ సర్వత్రైవకారోవధారణార్థః + ఆప్నోతెలుఙ్, పుషాదిత్వాచ్ఛ్లేరఙాదేశః ॥ తథా భరతేన మే-మహ్యం, నివాపః-పితృతర్పణం ॥ ని ॥ పితృదానంనివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ తస్యసంబంధినైవాపం + సంబంధార్థేఽణ్॥అంబు-ఉదకం,నప్రదేయం-నదాతవ్యం, భరతస్యార్యత్వేప్యనార్యాయాస్తవదుర్భగగర్భసంభూతత్వాత్ * సద్బీజాన్యపిసస్యానిదుష్యేయుఃక్షేత్రదోషతః । ఇతిన్యాయేన అయోగ్యతయా మమార్ధ్వదైహికక్రియానకర్తవ్యేత్యర్థః । భవన్మరణభయాద్రామే ప్రవ్రాజితే ఆత్మనోపి మరణం సునిశ్చితమేవేతిభావః ॥ అత్ర ప్రేతస్య నివాపోదకమిష్టమేవ తథాపి నదేయమితినిషేధితత్వాదనిష్టవిధేరివేష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేననిజమరణమాక్షిప్యత ఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తంచవిద్యానాథేన * సమానార్థతయానిష్టవిధ్యాభాసోప్యాక్షేపఇత్యుపగమ్యతే యథాచేష్టనిషేధస్యాప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధేరప్యనుపపద్యమానత

౩౭ ॥ కించ ॥ వాస స్త్వచాంభవతుకించనతారవీణాం ఛాయాద్రుమా
శ్చభవనానిభవంతువధన్యాః । కైకేయితస్యశయనానికథంభవేయుస్త్వ

యా ఆభాసత్వమితిరామాభిషేకవిఘాతేపి పుత్రస్య రాజ్యలాభ
స్స్యాదితిలోభేనశీలవతీషు గణ్యత్వాభావాద్యనర్థాంగీకారిత్వేపిస్వ
స్యవైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్మాచరణానర్హత్వంచేత్యైహి
కాముష్మిక విరుద్ధమనర్థద్వయం స్యాదితివా మత్వా అస్మాదభినివే
శాద్విరతాభవిష్యతీతి మన్వానేనరాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదాననిషే
ధోవన్యానేన నిజనిధనం సూచితమితిపరమరహస్యం - అత్రరామా
యణశ్లోకః ॥ రామః కారయితవ్యో మే మృతస్యసలిలక్రియాం - సపు
త్రయాత్వయానైవ కర్తవ్యాసలిలక్రియేతి; యచ్చాభరతేననైవాప
మంబు- మేనప్రదేయమితి కాకుః ప్రదేయమేవేత్యర్థః - రామప్ర
వ్రజనోత్తరక్షణమేవనిజమరణస్యావశ్యం భావిత్వాత్తత్సన్నిధ్యాభా
వేన భరతఏవమహార్ధ్వదైహికక్రియాచరణ తత్పరోభవిష్యతీతిభా
వః - వసంతతిలకావృత్తం ॥ ౩౭ ॥ వక్తవ్యాంతరం వివృతఇత్యాహ ॥
కించేతి ॥ హేకైకేయి తస్యరామస్యదివ్యాంబరధారిణఇతిభావః ,తా
రవీణాం తరుసంబంధినీనాం + సంబంధార్థే-ఇన్-టిద్ఢాణఞిత్యాది
నాజీప్- త్వచాంసంబంధికించన కించిద్వల్కలాదికమిత్యర్థః ॥ ని ॥
త్వక్స్త్రీవల్కంవల్కలమస్త్రియామిత్యమరః - వాసోవస్త్రంభవతు
తథాధన్యాః శ్రీరామస్యనివాసత్వేన సఫలజన్మానః-ఛాయాప్రధానా
ద్రుమావృక్షాఃఛాయాద్రుమాఃనమేరుతరవః॥ + శాకపార్థివాదిత్వా
న్మధ్యమపదలోపీసమాసః ॥ ని ॥ ఛాయావృక్షోనమేరుస్స్యాదితి శ
బ్దార్ణవః - నీరంధ్రద్రుమావా భవనానిగృహాభవంతుదివ్యభవనసం
చారిణఇతిభావః - వన్యాఇతిపాఠాంతరం +కాననతారవీణాం కానన
తారవీణామితి పాఠద్వయేప్యనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః । అనుశ
తికాదేరాకృతిగణత్వాత్ ।రురుర్మృగః॥ని॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశ

శ్చేతసోపి కఠినాని శిలాతలాని ॥ ౩౮ ॥ ఏవం భర్త్రా భర్త్సితా పూర్వం
చిత్తా మా భూదేషా మంథరా కాన్త వృత్తిః । రాకా చంద్రే రాజమానే

మ్బర రాహిషా ఇత్యమరః । తత్సంబంధినీనాం । త్వచాం అజినానాం
కింతు, త్వచ్చేతసః తవ హృదయాదపి కఠినాని కఠోరాణి త్వచ్చేతసః ప్రా
తికఠినం తతో ప్యతికఠినత్వేపి తేషాం యోగ్యతా కింవక్తవ్యేతి భావః-శి
లాతలాని శిలాప్రదేశాః శయనాని శయ్యాః కథం భవేయుః- వల్కలచ్ఛా
యాద్రుమైర్యథా కథంచిద్దేహయాత్రా భవిష్యతి కింతు శిరీషపుష్పాధి
క సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్యాపి ఉచితస్య క
ఠినతర శిలాతలాన్యేవ శయనాని భవితుం నార్హంతీత్యర్థః ॥ ✻ ॥ ఏ
తదేవ మమ హృదయం నికృంతతీతి భావః - వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥౩౮॥
॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా భర్త్రా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్త్రా తేన ప్రాణే
శ్వరేణ దశరథేన +భృశం త్రాచ్ఛీల్యేత్యర్థ భర్త్సితా అపవాదితాపి ॥౪౦॥
భర్త్సనం త్వపవాదనమిత్యమరః - మంథరయా పిశాచకల్పయా కాన్తాం
తా ఘనా నివిహ్నాలేతి యావత్, వృత్తిస్సద్వర్తనం యస్యాస్సా ॥ ౪౦ ॥
వృత్తిర్వర్తనజీవనే ఇత్యమరః - ఏషా కైకేయీ రాకాచంద్రే పూర్ణిమా
చంద్రే ॥ ౪౦ ॥ పూర్ణే రాకా నిశాకర ఇత్యమరః- అబాధం మేఘావర
ణాది ప్రతిబంధరహితం యథా తథా, రాజమానే ప్రకాశమానే సత్యపి
పిరుపన్నా లతాచ్ఛాదితా ॥ ౪౦ ॥ లతాప్రతానిని వీరుదిత్యమరః , చం
ద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంత మణిభూమిరివ +జానపదేత్యాదినా అకృ
త్రిమార్థే జీష్ - ఆర్ద్ర చిత్తా స్నేహార్ద్ర హృదయా రామాభిషేక వి
ఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖీతి యావత్, మాభూత్ నాసీత్ నహి దుష్టా
కాన్తాః ప్రియత్నేనాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః ॥ +॥ అత్ర
మాజానజధర్మకత్వాన్నాజెలుజో నాశిరధర్మత్వావకాశః అత్రాసత్యపి భ
ర్త్సితత్వ కారణా విత్తస్యార్ద్ర భావరూప కార్యానుదయాత్ విశేషో
క్తిరలంకారః ॥ ✻ ॥ తత్సామగ్ర్యామనుత్పత్తిర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే॥

ప్యబాధంపీడుచ్ఛన్నా చంద్రికాన్తస్థలీవ ॥ ౩౯ ॥ గ ॥ తదనుముహూ
ర్తమాత్రమపి రామముఖావలోకనసుఖమనుబుభూషుః కుమారమా
నయేతి దశరథస్సుమన్త్రమాదిదేశ ॥ ౪౦ ॥ గ ॥ తేనసత్వరం రాజభ
వనంప్రవేశితో రామఃకృతప్రణామః పితరమయథాభూతముఖవికాస
మారాదాలక్ష్య చకితమతిః కిమిదమితి కైకేయీమన్వయుఙ్క్త ॥ ౪౧॥

క్షతిలక్షణాత్ - తథామన్థరాక్రాన్తవృత్తిత్వస్య విశేషణగత్యా చిత్తా
దీర్ఘభావాభావం ప్రతిహేతుత్వాత్ కావ్యలింగమలంకారః - తథాచ
చంద్రికాంతస్థలీవేత్యత్ర ఉపమేతి త్రయాణామన్యోన్యసాపేక్షత్వా
త్సంకరః-శాలినీవృత్తం-శాలిన్యుక్తామ్తౌతగౌ గోబ్ధిలోకైరితి లక్షణా
త్ ॥ ౩౯ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుకైకేయ్యాదిత్తస్యాస్సాదీర్ఘభావాన
న్తరం, ముహూర్తమాత్రంక్షణమాత్రంఘటికాద్వయమపివా- సమ
నంతరం శ్రీరామవిరహస్యావశ్యంభావిత్వాదితిభావః - ఏతేన కైకే
య్యాఅనివార్యనిశ్చయత్వమథమనోభీరోరాజ్ఞో రామప్రవ్రజన వినిశ్చి
తత్వంచ సూచ్యతఇత్యవగంతవ్యం ॥ ని ॥ ముహూర్తమల్పకాలస్యా
ష్టఘటికాద్వితయేపిచేతివిశ్వః - రామముఖావలోకనేన యత్సుఖమా
నందస్తదనుబుభూషుః అనుభవితుమిచ్ఛుః, శ్రీరామందిదృక్షుస్స
న్నిత్యర్థః+ భువనస్సన్తాపసాశంసభిక్షుకః దశరథః, కుమారం
రామమానయసమీపం ప్రాపయేతి సుమంత్రంనామ మంత్రిణమాది
దేశఆజ్ఞాపయామాస॥౪౦॥—తేనేతి॥ తేనసుమంత్రేణసత్వరమవిలంబి
తంరాజ్ఞోవిలంబాసహిష్ణుత్వాదితిభావః ॥ని॥ సత్వరంచపలంతూర్ణ
మవిలంబితమాశుచేత్యమరః- రాజభవనం దశరథగృహంప్రవేశితస్సన్
+ విశేష్యంతాత్కర్మణి క్తః - రామఃకృత ప్రణామఃకృతాభివాద
నస్సన్ అయథాభూతః పృథగ్భూతః స్ఫూర్త్యపేక్షయావిలక్షణముఖవి
కాసోవక్త్రశ్రీర్యస్యతంపితరందశరథమారాత్సమీపే ॥ ని ॥ ఆరా
త్సామీపదూరయోరిత్యమరః - ఆలక్ష్యదృష్ట్వా-చకితమతిఃభయసంభ్రా

సాపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౪౨ ॥ సత్యప్రతిశ్రుతవరద్వయ ని
ర్వహణే ప్రవీణతరః తాతస్తే సంప్రతి సానుశయస్తనయవాత్సల్యాత్స
త్యవ్యత్యాసత్రస్తః సాచ్ఛ గాధమగాధేశోకసాగరే నిమజ్జతీతి ॥ ౪౩ ॥
పరద్వయంతావత్తపమునివృత్త్యైవవనేవర్తనపావనేరవనంభరతస్యేతి ॥ ౪౪ ॥

స్తబుద్ధిస్సన్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం కింకుతో వా జాతమి
తిభీత్యా, ఇత్యేవంకైకేయీమన్వయుజ్క్త అపృచ్ఛత్ ॥ ని ॥ ప్రశ్నా
నుయోగః పృచ్ఛా చేత్యమరః ॥ ౪౧ ॥—సేతి ॥ తతః పాపా శయా పా పా
భిప్రాయా దుస్సంకల్పేతియావత్ ॥ ని ॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయ మా
మాససాధారయోరపీతివిశ్వః– సా కైకేయ్యపి ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువా
చ శ్రీరామప్రశ్నస్యోత్తరందదావిత్యర్థః + వచే లుఙ్ జేసిచివృద్ధిః ॥
౪౨ ॥—॥ తదేవమృణోతి ॥ వత్సేతి ॥ హే వత్స రామ, తేతవ తాతః
పితా ॥ ని ॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః – సంప్రతీదానీం – ప్రతిశ్రుతం
పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్వయం తస్య నిర్వహణాసమర్థః సన్ వరద్వ
యంసమనంతరం స్వయమేవ వివరిష్యతి– ప్రవీణో నిపుణః తస్మాదితరః
అసమర్థస్సన్నిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా
ఇత్యమరః– అతఏవసానుశయస్సమనస్సంతాపస్సన్ ॥ ని ॥ రంధ్రే శో
థానుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయో రిత్యమరః.. తనయే త్వయి వాత్స
ల్యాత్ స్నేహాత్ ॥ ని ॥ ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహ ఇత్యమరః – తథా
సత్యవ్యత్యాసః భరతాభిషేకాకరణ ప్రయుక్తసత్యవిపర్యాసః తత్త్రా
సాత్తద్భయాచ్చ హేతోరగాధేగమ్భీరే దుస్తరఇత్యర్థః శోకసాగరే
దుఃఖార్ణవే, గాఢంభృశం అసంభావితో న్యజ్జనమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్ర
గాఢం భృశ దృఢయో రిత్యమరః – మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేవం
ప్రత్యవాదీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౪౩ ॥—॥ కింతద్వరద్వయమిత్యా
శంకాయామాహ ॥ పరేతి ॥ వరద్వయం వరయుగళం, తావచ్ఛబ్దో
వధారణార్థకః ॥ ని ॥ యావత్తావచ్చ సాకల్యేవధౌ మానే వధారణే ఇ

రామస్తదాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలిరేనాం ప్రతివ్యజి
జ్ఞపత్ ॥ ౩౫ ॥ ప ॥ భీతో భూర్భరతః కిమంబ భరతః కింవా వనాత్పా
వనాత్త్రస్తోహం సగరాన్వవాయకపదస్థాతః కుతశ్శోచతి । దివ్యా

త్యమరః-తవభవతఃమునివృత్త్యా తాపసవృత్త్యైవఏవకారో భేదబుద్ధిజనక
వృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థకః వనే దండకావనే వర్తనం చతుర్దశవత్సరా
వస్థానం తథా భరతస్య అవనేరవనం భూరక్షణం చ + అవరక్షణశోభావె
ట్యుట్, తవవనవాసఏకో వరః, భరతస్య భూపరిపాలనమపరఇత్య
ర్థః ॥ ఇతిర్వాక్యసమాప్తౌ - అథవా ఇతిచ ప్రత్యవాదీదితిసంబంధః
యద్వా ఇతి వరద్వయంతావత్ వరద్వయంఖల్విత్యన్వయః ॥ ౪౪ ॥
రామఇతి ॥ రామస్తద్వరద్వయమాకర్ణ్య-సవిశేషంశ్రుత్వా, ప్ర
ముదితహృదయః-ధీరోదాత్తతయా వికారమంతస్సంస్తభ్య - సంతు
ష్టాంతఃకరణఇవసన్, ధీరోదాత్తలక్షణంతు * మహాసత్త్వోతిగంభీ
రః కృపావానవికత్థనః । సువర్ణాచలవద్ధీరో ధీరోదాత్తస్సంమతః
ఇతి ॥ ఏతేనధైర్యముక్తమ్ * మనసోనిర్వికారత్వంధైర్యంసత్స్వపిహే
తుష్వితి రసికాః ॥ అతఏవ కృతాంజలిః-విరచితకరసంపుటో భక్తివిన
యవిధేయతాలక్షణమేతత్ ॥ ఏనాం కైకేయీంప్రతి వ్యజిజ్ఞపత్-వి
జ్ఞాపయామాస ॥ ౪౫ ॥—తదేవాహ॥ భీతఇతి ॥ హేఅంబ-మాతః,
ని ॥ అంబామాతాథబాలాస్యాదిత్యమరః + అంబార్థనద్యోర్హ్రస్వ
ఇతిహ్రస్వః ॥ అత్ర సపత్నీమాతృత్వేపి సాంప్రతికవిరోధాచరణత
త్పరత్వేపి భర్తృప్రాతికూల్యపరాయణత్వేపి స్వయం నిర్వికారత్వా
దేవమామంత్రితవానిత్యనుగంతవ్యమ్ ॥ భరతః త్వత్పుత్రః భూః భరతః
భూభారాత్, నతు పృథ్వీభారాత్ + పంచమ్యాస్తసిః ॥ భీత్రా
ర్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ భీతః-భయవిభ్రా
న్తః, కింనభీతఏవేత్యర్థః ॥ తథాహం రామః పావయతీతిపావనాత్ప
విత్రితాహేతోః, నతు నైరర్థక్యాపాదకాత్ + పూర్వపవనేకర్త

యాస్సరితో నివాపకరణాల్లఘ్వీం ప్రతిజ్ఞామిమా మావాభ్యామభిపూర

రిష్యతి ॥ వనాత్-తపోవనసాత్, పూర్వవత్పంచమీ త్రస్తాభీతః, కిం నత్రస్త ఏవేత్యర్థః ॥ ని ॥ చతుర్దశ దరస్త్రాసోభీతిర్భీస్సాధ్వసంభయమిత్యమరః ॥ అతస్సగరస్య-సగరచక్రవర్తినః, అన్వవాయస్య-కులస్య, కకుదః-శ్రేష్ఠః, అథవా సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాం శ్రేష్ఠః॥ ని ॥ వంశోన్వవాయస్సంతానఇత్యమరః ॥ కకుద్వత్కకుదా శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మణీతి విశ్వప్రకాశః ॥ అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహణం సర్వేపి సగరకులోద్భవా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞాపారావారపారీణా ఏవ, అతస్తత్కులశ్రేష్ఠస్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాకుల్యాకరణం కియదితి సూచనార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ అతోస్మత్పితా మాదృశపుత్రజనకః దశరథః కుతో హేతోః శోచతి-ఖిద్యతి, నకుతోపి శోచితవ్యమిత్యర్థః ॥ శోకకారణయోరుభయోరప్యన్యతరస్యాభావాదితిభావః ॥ తత్కుతఇత్యాశంక్యాహ ॥ దివిభవాదివ్యా తస్యాస్సరితో వియద్గంగాయాః నివాపకరణాత్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్మత్పూర్వమహారాజభగీరథకర్తృకాదితి భావః ॥ ని ॥ నివాపః పితృతర్పణమిత్యమరః ॥ లఘ్వీమల్పాం, నతత్సమాం-నతతోప్యధికాం వేత్యర్థః + వోతో గుణవచనాదితి జీప్ ॥ ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం-వరద్వయరూపాం, అయమస్మత్తాతః ఆవాభ్యాం-స చ అహం చ ఆవాం తాభ్యాం సాధనభూతాభ్యాం భరతేన మయా చేత్యర్థః + త్యదాదీని సర్వైర్నిత్యమితి సర్వగ్రహణాత్త్యదాదినా భరతేన సహాస్మదస్త్యదాదిత్వాదేకశేషః ॥ యువావౌ ద్వివచనఇత్యావాదేశః ॥ యుష్మదస్మదోరనాదేశ ఇత్యాకారాంతాదేశశ్చ ॥ నాభిపూరయిష్యతి చేత్-ననిర్వహిష్యతిచేత్, కథం కుతః పుత్రీ-ప్రశస్తపుత్రవాన్ + ప్రశంసాయామినిః, స్యాత్ భవేత్ నస్యాదేవ పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యాఽనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణామస్మాకం జననే బహూ

ఋష్యశృఙ్గేన చేత్పుత్రః కథం స్యాదయమ్॥౪౮॥వనభువి తనుమాత్రత్రాణమా
జ్ఞాపితం మే సకలభువనభారః స్థాపితో వత్స మూర్ధ్ని । తదిహ సుకర
తాయామావయోస్తర్కితాయాం మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః॥

శ్లోకభాగినోఽస్య రాజ్ఞః స్మృత్వా పూర్వరాజస్య నిర్వ్యూఢప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అల్పతరాయా అస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా కుతోఽయం వా పుత్రవాంస్తస్మాదావాభ్యామేతదవశ్యమఙ్గీక్రియతే తాతేనాపి న శోచితవ్యమిత్యర్థః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౪౮ ॥ — వనేతి ॥ హే అంబ మే-మహ్యం, వనభువి-కాన్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్య-మామకదేహస్యైకస్యైవ, త్రాణం-రక్షణమల్పభారభరణమిత్యర్థః ॥ ఆజ్ఞాపితమాదిష్టం, మహ్యమేతత్సుకరమితి భావః ॥ కింతు వత్సో బాలః భారోద్వహనాసమర్థ ఇతి యావత్ తస్య భరతస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని-శిరసి, సకలభువనభారః-అశేషభూభారః, గురుతరత్వాద్దుర్వహ ఇత్యర్థః ॥ స్థాపితో-నిక్షిప్తః ॥ ని ॥ భువనం విష్టపే లోకే సలిలేపి వియత్యపీతి విశ్వః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదిహ అస్మిన్ కార్యద్వయవిషయే, ఆవయోః-భవతస్తవ మమ చేత్యర్థః ॥ సుకరతాయాం-సౌకర్యే తర్కితాయాం, ఆలోచితాయాం సత్యాం, గరీయాన్-గురుతరః, + గురుశబ్దాదీయసుని॥ప్రియస్థిరేత్యాదినా గురోర్గరాదేశః ॥ తే-తవ, పక్షపాతః-ఆదరః, మయి పతతి-ప్రసరతి, స్వతనయే భరతే సపత్నీనందనే మయి చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సోయం విచార్యమాణో విపరీతో జాతః ॥ అతస్తదేతద్గురూకరణప్రవృత్తా మర్కటభావస్యాయమపాయం సుఖార్థం చందనలేపే నాతోద్రేకప్రసంగకల్పం చాభూదిత్యర్థః ॥ అతఏవ విషమాలంకారః ॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్ర నర్థస్య వా భవేత్ ॥ విరూపఘటనా చాస్యాద్విషమాలంకృతిస్త్రిధేతి లక్షణాత్ ॥ మాలినీ వృత్తమ్ ॥౪౯॥

॥ ౪౭ ॥ కించ ॥ తాతస్స్వవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం వత్సా
భిషేకోత్సవమంగళం మే । ప్రణామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య కిం పూర్ణ
పాత్రస్య న పాత్రమాసీత్ ॥ ౪౮ ॥ ౫ ॥ తత్క్షణమశనిహత ఇవ పర్వతః

అ ॥ ఆస్తాం తావద్యుక్తిరచనా సునిశ్చితం వక్తవ్యాంతరమస్తీత్యాహ ॥
కించేతి ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ తాతఇతి ॥ తాతోఽస్మత్పితా, స్వవా
చా-స్వముఖోచ్చారితేన నియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషే
కమభినందయతా మమ స్వవచనేన చేతి రామువక్తవ్యమితి భావః ॥ హృ
ద్యం-మనోహరం, వత్సస్య ఉభయోరప్యుపలాలనీయస్య భరతస్యాభి
షేకో మూర్ధాభిషేకస్స ఏవోత్సవః * ఉత్సాతేహర్షణమిత్యేష ఉ
త్సవగపరికీర్తిత ఇత్యుక్తలక్షణః స ఏవ మంగళం - కల్యాణం, మే-మ
హ్యం, వ్యవహృత్యోక్త్వా, కథయిత్వేతియావత్ ॥ ని ॥ వ్యాహారఉ
క్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ మయా అర్పితస్య-దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య
నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయవస్తునః పా
త్రం యోగ్యః, నాసీత్కిం-నజాతఃకిమితి కాకుః ॥ తాతేన భరతాభి
షేకః క్రియతఇతి వక్తవ్యం ॥ మయాచాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్త
వ్యంచేత్యర్థః ॥ సత్యసంధస్య సవస్య స్వముఖోచ్చారణే కస్సంకో
చః తతోనిస్సంకోచంవదత్వితి తాత్పర్యమ్ * ఉత్సవాదిషుయద్దేయం
పూర్ణపాత్రంతదుచ్యతఇత్యభియుక్తాః ॥ ని ॥ యోగ్యభాజనయోః
పాత్రమిత్యమరః ॥ అత్ర నాసీత్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతాపా
దనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణమాక్షిప్యతఇతి గుణీభూత
వ్యంగ్యమ్ ॥ తదుక్తమ్ ॥ అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమ
స్ఫుటమ్ । సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్తమసుందరమితి ॥ వృ
త్తముపజాతిః ॥ ౪౮ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవక్షణే రామస్యభ
రతాభిషేకాంగీకరణసమయఇత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీ
యా ॥ వజ్రైకరథో దశరథః ॥ ని ॥ పఙ్క్తిర్దశాక్షరచ్ఛందోదశసంఖ్యా

సర్వతః పరీతదవదహన ఇవ వనస్పతి ర్దివస్పతిపదభ్రంశవిధురఇవ న
హుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తిరథః ॥ ౪౯ ॥ తతస్సా పితృనిదేశమవిచా
రమచిరాదాచరేతి రామమాదిదేశ ॥ ౫౦ ॥ స ఏషః ॥ ప ॥ మాతురా
జ్ఞాం వహన్మూర్ధ్నా మాలామివ మహాయశాః । వనాయ రామో వవ్రా

శిషు ప్రియామితి కోశః ॥ అశనిహతో వజ్రవిదారితః, పర్వత ఇవ స
ర్వతస్సమంతాత్పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః వనస్పతిర్వృక్ష ఇవ
॥ ని ॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ ఇతి విశ్వః ॥ ది
వః-స్వర్గస్య, పతిర్దివస్పతిరింద్రః ॥ ని ॥ శతమన్యుర్దివస్పతిరిత్యమ
రః + షష్ఠ్యాః పతిపుత్రేత్యాదినా అలుకి కస్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయ
స్య సత్వం తస్య పదాద్భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విశ్లిష్టః ॥ ని ॥
విధురః ప్రత్యవేతే స్యాత్ క్లిష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ॥ నహుషో
యయాతిపితేవ విసంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత రామవిరహాసహిష్ణు
త్వాన్మూర్ఛితేత్యర్థః । పురా కిల నహుషః కుతశ్చిత్పుణ్యోదయా
త్స్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య తత్ర నిజాహంకారప్రకోపితేన కుంభసంభవేన భుజంగో భవేతి శప్తః స్వర్గపదాత్ప్రచ్యుతో భు
వి పపాతేతి పౌరాణికీకథా ॥ వక్ష్యతి చారణ్యకాండే ॥ మాలోపమా
లంకారః ॥ ౪౯ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సా కైకేయీ పితు
ర్దశరథస్య నిదేశమాజ్ఞాం అవిచారమనాలోచనం, అచిరాజ్ఝటితి, ఆ
చర-విధేహీతి రామమాదిదేశ-ఆజ్ఞాపయామాస ॥ ౫౦ ॥—తతో రా
మః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ ॥ స ఇతి ॥ యోఽయం కైకేయ్యాజ్ఞప్తస్స
ఏషః మహాయశాః-కీర్తిసంపన్నః, రామః మాతుః-కైకేయ్యాః, ఆ
జ్ఞాం వనవాసాయ వ్రజేత్యేవం రూపశాసనం మాలాం-పుష్పస్రజ
మివ మూర్ధ్నా-వహన్ శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః ॥ వనాయ
దండకావనం గంతుమిత్యర్థః + క్రియార్థోపపదస్యేత్యాదినా చతుర్థీ ॥
తథా జగతామవనాయ-జగద్రక్షణాయ చ, వవ్రాజ-జగామ, వనం ప్ర

జ జగతామవనాయచ ॥ ౫౧ ॥ గ ॥ అసౌసమాసాద్యసద్యఃకౌసల్యా సదనమభిషేక ప్రతిబంధం కైకేయీనిర్బంధమాత్మనశ్చవనవాసంప్ర ణామానంతరం తస్యైన్యవేదయత్ ॥ ౫౨ ॥ సైతదాకర్ణ్య విదీర్ణ హృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిద్ధశ్రవణయుగళేవ సహసా నిపత్య విలలాప ॥ ౫౩ ॥ వ ॥ రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నా క్షేమంక

తి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః ॥ వనవాసేదుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం లోకనిర్వాణస్య జాయమానత్వాజ్జగతామవనాయచేత్యుక్తమిత్యవగం తవ్యమ్ ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౫౧ ॥ — అసావితి ॥ అసౌరామః స ద్యః-అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం-నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య-ప్రవి శ్య, అభిషేకస్య-నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధమంతరాయభూతం కైకేయ్యానిర్బంధం-సంకటం, వరద్వయయాఞ్చపాశేన రాజానంనిర్బం ధ్య భరతస్యాభిషేకప్రవర్తనరూపాభినివేశమిత్యర్థః ॥ తథా ఆత్మ నో వనవాసంచ ప్రణామానంతరం-నమస్కారానంతరకాలే, తస్యై కౌసల్యాయై, న్యవేదయత్-కథితవానిత్యర్థః ॥ ౫౨ ॥ — సైతదితి ॥ సాకౌసల్యా ఏతద్రామవనవాసవచనమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా, విదీర్ణ హృదయా-విదళితాంతరంగాసతీ, తస్య వజ్రప్రహారప్రాయత్వాదితి భావః ॥ శిలీ శల్యంముఖే యస్యశిలీముఖః, విషదిగ్ధం-విషరూషితం, ముఖమగ్రభాగోయస్యసతథోక్తోయశ్శిలీముఖో బాణః ॥ ని ॥ ముఖం స్యాదగ్రభాగేపి। అళిబాణౌశిలీముఖావిత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ తేన విద్ధం సంప్రహృతం శ్రవణయుగళం-కర్ణయుగ్మం, యస్యాస్సాతథో క్తేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తయాచైతద్వచనస్య విశిష్టబాణవదత్యంతదుస్స హత్వంసూచ్యతే ॥ సహసా-శీఘ్రం + స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః ॥ నిపత్య-భువిపతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ విలలాప-పరిదేవితవతీ ॥ ని ॥ విలాపఃపరిదేవనమిత్యమరః॥ ౫౩ ॥— అ ॥ తదేవాహ ॥ రేఖేతి ॥ రేఖాఏవ రథాంగాని-చక్రాణిచ, సరసీరు

కేతవక రేజగతాంత్రయాణామ్ ॥ కాంతారకందఖననం రచయేతి నూనం
మాముక్తవాన్ప్రతిసరం భగవాన్వసిష్ఠః ౫౮ ॥౫॥ తత్ర సౌమిత్రిరతిమా
త్రప్రవృద్ధమన్యుర్జ్ఞాతమన్యుసమానమగ్రజన్మానం ప్రత్యేవమకథయత్ ॥

హోణిచ శంఖాశ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః ॥ తేచిహ్నానియ
స్యతస్మిన్ సాముద్రికశాస్త్రోక్తమహాభాగ్యసంపత్తిసూచకతయా తా
దృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః ॥ త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్స్వర్లోకా
నాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణమేతత్ అశేషలో
కానామిత్యర్థః ॥ క్షేమంకరోతీతి క్షేమంకరః-శుభకరః, + క్షేమప్రి
యమద్రేష్వాతిఖశ్ అచుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ తవకరే-హస్తే
॥ ని ॥ బలిహస్తాంశవః కరా ఇత్యమరః ॥ కాంతారే-అరణ్యే, కందా
నామభ్యవహరోచితానాం మూలవిశేషాణాం ఖననమవదారణం ॥ని॥
కాంతారం వర్త్మ దుర్గమమిత్యమరః ॥ రచయ-విధేహి, జీవనోపా
యార్థమితి భావః ॥ ఇతి మత్వేతి శేషః భగవాన్ * ఉత్పత్తిం చ వినాశం
చ భూతానామాగతిం గతిమ్ । వేత్తి విద్యామవిద్యాం చ స వాచ్యో భ
గవానిత్యుక్తలక్షణః ॥ వసిష్ఠః ప్రతిసరం-హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాన్
నిబద్ధవాన్, ఆఙ్ప్రతిభ్యాం పరస్య ముచధాతోర్బంధనార్థకత్వం ॥ని॥
ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చేత్యమరః ॥ నూనం-అన్యథా కథమేవం భవేది
తి భావః ॥ ని ॥ నాచమూఆజఘనేహస్తసూత్రే ప్రతిసరో (స్త్రి)యామిత్య
మరః ॥ అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కంద
ఖననార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితత్వాదుత్ప్రేక్షా ॥ సా చ నూనమితి వ్యంజకస్య
భావాద్వాచ్యా * యత్ర అన్యధర్మసంబంధాదన్యత్వేనోపతర్కితమ్॥
ప్రకృతం హి భవేత్ప్రాజ్ఞాస్తాముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత ఇతి లక్షణాత్ ॥౫౮॥
అ ॥ అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాతమసహమానో నిరూఢాభి
మానో లక్ష్మణస్తావదాచ ఇత్యాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర కౌసల్యావిలాప
క్షణే- సుమిత్రాయాః అపత్యం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః + బాహ్వాదిభ్య

౫౫ ॥ ఆర్య న కార్యమిదమ్ ॥ ౫౬ ॥ లోకగర్హణార్హాయాః కైకే
య్యాః వచసా రజసా జరసా చ సమాక్రాంతస్వాంతతయా కృత్యాకృ
త్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాన్నిస్సృతేన వచసా సంత్యజ్య
రాజ్యమటవీపర్యటనం విధాతుమ్ ॥ ౫౭ ॥ కింతు తుభ్యమనర్థయమానా యు

శ్చేతిణిఙ్ప్రత్యయః ॥ అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసక
థాయాః శ్రోతుమశక్యత్వాదత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సన్, శతమన్యుస
మానం-భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ఇన్ద్రతుల్యమిత్యుపమా ॥ అగ్రజన్మానం
జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అకథయదు
వాచేత్ ॥ ౫౫ ॥—అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥ ఆర్యేతి ॥ హే
ఆర్య-పూజ్య, ఇదమేతన్నకార్యం అకార్యం-అయుక్తం తవైతన్నోపప
ద్యత ఇత్యర్థః ॥ ౫౬ ॥ —అ ॥ కిమిదమిత్యత ఆహ ॥ లోకేతి ॥ లో
కగర్హణార్హాయాః ఈదృగకార్యకరణశీలత్వాల్లోకనింద్యాయాః ॥ ని ॥
కుత్సానిందాచగర్హణ ఇత్యమరః ॥ కైకేయ్యాః వచసా విప్రలాపేన
రజసా-రజోగుణేనచ, ని ॥ రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగార్తవయోర
పీతిశాశ్వతః ॥ జరసా-వార్ధకావస్థయాచ, + జరాయాః జరసన్యతర
స్యామితిజరాశబ్దస్య జరసాదేశః ॥ సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభి
భూతాంతఃకరణతయా హేతునా ॥ ని ॥ స్వాంతం హృన్మానసం మన ఇ
త్యమరః ॥ కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్య
స్య, ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైకమప్యనర్థాయ భవతి మేళనేతు కిము
వక్తవ్యమితిభావః ॥ రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యాద్బుద్ధిమాంద్యాత్, ని
స్సృతేన వచసా-నిర్గతేనానర్థకవాక్యేన, రాజ్యం-ప్రజాపరిపాలనా
త్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య-విహాయ, అటవీపర్యటనమరణ్యసంచా
రం విధాతుం కర్తుం అకార్యమితి పూర్వేణసంబంధః ॥ ౫౭ ॥—అ ॥
నను భవతు యథాతథావా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోవ
శ్యం కర్తవ్యః ॥ అన్యథా నిషేధస్మరణాదిత్యాశంక్య తత్రయుక్తిం వక్తి ॥

ప్రథమమేవ పిత్రా ప్రదత్తానను పృథ్వీ ॥ ౫౭ ॥ క్షత్రధర్మోపి ధర్మా
త్పథః ప్రమాద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః సమీచీనః ప్రాయేణ పురు

కింత్వితి ॥ కింతు తతః కిముచ్యతే చేదిత్యర్థః ॥ అనభ్యర్థయమానా
య-అయాచమానాయ, పునఃపునర్యాచ్ఞానిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ
ఇత్యర్థః ॥ అభ్యర్థయమానాయైవ దత్తం పునర్నగ్రాహ్యం అనభ్య
ర్థయమానాయచేత్కిముత వక్తవ్యమితిభావః ॥ * అత్రేమేర్థయతే
రర్థానాయాసేయాచ్ఞావరోధయోరితివచనాత్ తుభ్యం-భవతే, + కర్మ
ణాయమభిప్రైతి సనసంప్రదానమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పి
త్రా పృథ్వీ భూర్దత్తా నను నితరాం ఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాః పు
నరగ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి నన్వయం
దత్తాపహరణదోషః తస్మాదుభయతారకత్వాత్త్వయాపునరవశ్యం పృ
థ్వీగ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౫౭ ॥ — అ ॥ నను తథాపి న మమా
యంధర్మః పురుషార్థవ్యాహతి హేతుత్వాదితినమంతవ్యమ్ * క్షత్రి
యస్యపరోధర్మః ప్రజానామేవపాలనమితి మనువచనాత్ ॥ వస్తుతః
ధర్మమార్గభ్రంశేపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య పురుషస్య మో
క్షసాధకత్వాదిత్యాహ ॥ క్షత్రేతి ॥ సమీచీనస్సమర్థః, క్షత్రధర్మః-
క్షత్రియకులాచారోపి వస్తుస్వభావావధారణార్థకోయమపి శబ్దః ధ
ర్మాదనపేతో ధర్మ్యః + ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత ఇతియత్ప్రత్య
యః ॥ తస్మాత్పథో మార్గాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినాపంచమీ
ప్రమాద్యాపి- ప్రమాదంప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గాదపేతోభూత్వా
పీత్యర్థః ॥ వర్ణాః బ్రాహ్మణాదయః, ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః
తేషాం రక్షణతః-పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ-భూమ్నా, ని ॥ ప్రా
యోభూమ్న్యంతగమన ఇత్యమరః ॥ పురుషం నితరాం శ్రేయోనిశ్శ్రే
యసం + అచతురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః ॥ త
స్మిన్ సకలపురుషార్థాధ్యక్షే మోక్షేనియోజయేత్ ॥ ప్రవర్తయేత్,

షంనిశ్రేయసే నియోజయేత్ ॥ ౪౯ ॥ నియతం నియతిబలమతిలంఘ్య
పౌరుషమేవ ధీరస్య పురుషార్థాన్ సమర్థయేత్ ॥ ౫౦ ॥ ప ॥ మా
భూత్త్వత్పదపద్మయోరరుణిమా కాంతారసంచారతః పాణౌ పాటలిమా

మోక్షాధికారిణం కుర్యాదిత్యర్థః ॥ కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మమార్గప్ర
మాదేన వైగుణ్యేపి స్వధర్మత్వాత్సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనాత్మకస్య క్ష
త్రధర్మస్య మునిజనోచితాటవీపర్యటనరూపపరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా
శ్రేష్ఠత్వాచ్ఛ్రేయస్కరత్వం సంభవతి * శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః ప
రధర్మాత్స్వనుష్ఠితాత్ । స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహ ఇతి
భగవద్వచనాదితి భావః ॥ ౪౯ ॥ —అథ దైవబలోల్లంఘనేనాపి పౌ
రుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవాత్క్షత్రధర్మనిర్వాహ
కః పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ ॥ నియతమితి ॥ పురు
షస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకార ఏవ ॥ ని ॥ పౌరుషం పురుషస్యోక్తం
భావే కర్మణి తేజసీతి విశ్వః + యువాదిత్వాదణ్ ॥ అవధారణార్థో
య మేవకారః ॥ నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం-దైవబలం,
ని ॥ నియతిర్నియమే దైవ ఇతి విశ్వః ॥ అతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీరస్య-ధై
ర్యశాలినః పుంసః, పురుషార్థాన్-ధర్మార్థకామమోక్షరూపచతుర్వి
ధపురుషార్థాన్, సమర్థయేన్నిర్వహేత్ ॥ స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వా
హకస్యైవ పురుషార్థలాభః న త్వన్యస్య, అతః పురుషకార ఏవ స
మాశ్రయణీయ ఇతి భావః ॥ ౫౦ ॥ —అ ॥ ఇత్థం స్వమతముపన్యస్య త
స్య ఫలితమాహ ॥ మాభూదితి ॥ హే ఆర్య-పూజ్య, శౌర్యజలధే- అ
పారశౌర్యసంపన్నేత్యర్థః ॥ త్వత్పదపద్మయోః స్వచ్ఛరక్తారవిందయోః,
కాంతారసంచారతః-అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా-ఆరుణ్యం, లౌహి
త్యమితి యావత్ + వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చేతి చకారాదిమనిచ్ ॥
మాభూన్మాస్తు + మాఙిలుఙిత్యాశిషిలుఙ్ ॥ కింతు జ్యాకర్షణాత్ -
మౌర్వ్యాకర్షణాత్, ని ॥ మౌర్వీజ్యా శింజినీ గుణ ఇత్యమరః ॥ హే-మ

మనాక్ప్రసరతు జ్యాకర్షణాదేవ మే । కైకేయీపరిభూతతాతవచనే స
మ్మోహభవాన్నాస్త్యహో కించిన్నామకమార్యశౌర్యజలధే నమ్రం ధనుర్వర్త

తాం, పాణౌ-హస్త ఏవ, పాటలిమా-రక్తిమా, న ॥ శ్వేతరక్తస్తు పాట
ల ఇత్యమరః + పృథ్వాదిభ్య ఇమనిచ్ ॥ మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్త
తాం, తథా భవాన్ కైకేయ్యా పరిభూతస్య-విమోహితస్య, తాతస్య
పితుర్వచనవిషయే, నమ్రః-ప్రహ్వః, విధేయ ఇతి యావత్ ॥ మాస్మ
భూత్-మాభూదిత్యర్థః ॥ స్త్రైణవచనస్యానాదరణీయత్వాదితి భావః ॥
+ స్మోత్తరే లఙ్చేతి చకారాద్భావాశీలర్థే లుఙ్ నమాఙ్యోగ ఇత్యట్ప్రతిషే
ధః ॥ శేషే ప్రథమ ఇతి ప్రథమపురుషత్వం కింతు కించిదిష్నామకం మ
దీయం + తవకమమకావేకవచన ఇతి మమకాదేశః ॥ ధనుః నమ్రం స
త్ వర్తతాం స్త్రీపరతంత్రస్య పితుర్వచననియంత్రితతయా కాంతా
రసంచారతత్పరో న భవ కింతు మౌర్వ్యాకర్షణపూర్వకం మదీయం
ధనురాయమ్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యవిచారవిధురమమిత్ర
భూతం పితరం హనిష్యామీత్యర్థః ॥ తథాచ రామాయణమ్ ॥ * ॥
ప్రోత్సాహితోయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితా । అమిత్రభూతో
నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతామితి ॥ తథా స్మృతిశ్చ * గురోరప్యవలిప్త
స్య కార్యాకార్యమజానతః । ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శా
సనమితి ॥ లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వాదిత్థముక్తిరిత్యనుసంధేయం ॥ లక్ష
ణంతు * దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్చండవృత్తిర్వికత్థనః । మాయావీసు
లభకోధస్స ధీరోద్ధత ఉచ్యత ఇతి ॥ అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః
శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మారు
ణిమానం కంఠోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనాదేకః పరిసం
ఖ్యాలంకారః ॥ తథోత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రత్వయోః ప్రాప్త
యోః శ్రీరామనమ్రత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనాదపర ఇతి త
యోస్సాపేక్షితత్వాత్సంకరః ॥ ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తావనేకత్రైక

తామ్ ॥ ౬౧ ॥ గ ॥ ఏవమాచక్షాణం లక్ష్మణం రామస్సాంత్వయన్న వోచత ॥ ౬౨ ॥ వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశఏవ దేశికస్సర్వకర్మసు ॥ ౬౩ ॥ బహవఃఖలు పితృనిదేశగౌరవాద్గోహత్యామపి మాతృవధమపి తారుణ్యవినియమమపి కండుర్రైణుకేయఃపూ

ర్వాయదా । ఏకత్ర నియమస్సాహిపరిసంఖ్యానిగద్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ ౬౧ ॥ —ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా ఆచక్షాణం-వదంతం + చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాంవాచీత్యస్మాద్ధాతోశ్శానచ్ ॥ లక్ష్మణంరామస్సాంత్వయన్ సామవాద్యైరుపలాలయన్ ॥ ని ॥ సామసాంత్వముభేసమేఇత్యమరః ॥ అవోచత ॥ ౬౨ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ వత్సేతి ॥ హేవత్స లక్ష్మణేత్యాదరేణామంత్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం-సూర్యవంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం పితృనిదేశః-పితృనియోగఏవ, సర్వకర్మసు - సకలకార్యేషు, దేశికః-ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతియావత్ ॥ ని ॥ గురౌదేశ్యేపిదేశికఇత్యమరః ॥ సూర్యవంశోద్భవాస్సర్వేపి గుర్వాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరాఏవేత్యర్థః ॥ అతోనాస్మాకమిదంవిరుద్ధమితిభావః॥౬౩॥ అ ॥ నకేవలమస్మాకమియం మర్యాదా కింతు పూర్వేషామన్యేషామపీత్యాహ ॥ బహవఇతి ॥ కండుర్నామమహర్షిః రేణుకాయాః అపత్యంరైణుకేయోజామదగ్న్యఃరామః + స్త్రీభ్యోఢక్ ॥ పూరుర్యయాతినందనః ప్రభృతిగ్రహణాత్సగరపుత్రాదయః ॥ కండుశ్చరైణుకేయశ్చపూరుశ్చేతిద్వంద్వః ॥ తేప్రభృతిరాదిర్యేషాంతేతథోక్తాః ॥ బహవః-అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః పితృనిదేశే - పిత్రాజ్ఞాయాం, గౌరవాదాదరాతిశయాద్గోహత్యామపి నతు యస్యకస్యచిజ్జంతోర్హత్యాం + హనస్తచెతిహంతేర్భావేక్యప్ తకారశ్చాంతాదేశః స్త్రీత్వంలౌకాత్ ॥ తథా మాతృవధమపి నతుయస్యాఃకస్యాశ్చిత్స్త్రియావధం, తథా తారుణ్యస్య-యౌవనస్య, వినియమో బుద్ధిపూర్వకపరివృత్తిః తమపి నతు యస్యకస్యచిద్వయసోవినియమం అత్యం

రు ప్రభృతయః కుర్వాణా నిర్విచారం తేనాచారవతామగ్రిణ్య ఇ
తి గణ్యంతే ॥ ౬౮ ॥ తస్మాదవశ్యంవశ్యఏవ పితురవగాహ్యో గహనమితి॥

తాకృత్యవినియోజకో౽పి పితృనిదేశో నలంఘనీయః॥ఇయత్కాలపవనసా
సహాత్రివినియోజకస్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యపిశబ్దత్రియార్థః ॥ నిర్విచా
రం-విచారరహితంయథాతథా ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది మహా
పాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యాదితి శంకాశూన్యమిత్యర్థః ॥
కుర్వాణాః-ఆచరితవంతః + కరోతేస్తాచ్ఛీల్యే శానచ్ ॥ తేనాచరణే
న ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం అగ్రముత్కృష్టం - నయంతి
ప్రాప్నువంతీత్యగ్రిణ్యః శ్రేష్ఠాః + సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్ ॥
అగ్రిగ్రామాభ్యాం నయతేర్ణో వక్తవ్య ఇతి ణత్వం ॥ ఇత్యేవంగణ్యంతే
సంఖ్యాయంతే-ప్రశస్యంతే ఖల్విత్యర్థః ॥ పితృనిదేశం గురూకుర్వ
తామీదృగకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతురథాతిక్రముతవనవాసాది
కార్యకరణమితి భావః ॥ కుర్వాణా నిర్విచారమాచారవతామగ్రగణ్యా
ఇతి పాఠః ॥ నిర్విచారమిత్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణత్వేనాన్వ
యః ఇతి కేచిత్ ॥ ౬౮ ॥ —ఉక్తమర్థం నిగమయతి ॥ తస్మాదితి॥ య
స్మాత్పితృనియోగో౽వశ్యమనుష్ఠేయస్తస్మాత్కారణాదిత్యర్థః ॥ అవ
శ్యంనిశ్చితం పితుర్వశ్యో వశంగత ఏవ సన్ న తు విముఖ ఇత్యేవకారా
ర్థః + వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః ॥ గహనమరణ్యమవగాహ్య ప్రవి
శామి ఇత్యవోచతేతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ అత్ర రామాయణమ్* ఋ
షిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా । గౌర్హతా కండునా ధర్మం
జానతాపి విపశ్చితా ॥ జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం ।
కృత్తా పరశునారణ్యే పితుర్వచనకారణాత్ ॥ అస్మాకం తు కులే పూర్వం
సగరస్యాజ్ఞయా పితుః । ఖనద్భిస్సాగరైర్భూమిమవాప్తస్సుమహాన్వ
ధ ఇతి ॥ పూర్వస్తు న రామాయణే సంగృహీతః ॥ తస్యేయం కథా మహా
భారతాదౌ కథితా ॥ పూర్వం శుక్రశాపవశాదసమయే సంప్రాప్తవ

॥ ౬౫ ॥ తత్ర విస్మృత పుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేనసహ గం
తుమభిలషంతీ కృత ప్రణామేన రామేణసవినయమేవమభిహితా॥౬౬
॥ ౭ ॥ కాంతారభాజిమయి కేకయరాజపుత్ర్యాః కార్కశ్యకందళిత
యాదళితస్య వాచా । తాతస్యశోకదహనగ్లపితం శరీరంమాత స్త్వయా

స్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినానియుక్తః పూరుః స్వ
తారుణ్యంతస్మైదత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవానితి ॥ అత్రగాహ
త్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ కండ్వాదీనాముద్దేశాత్ క్రమాపరనామా యథా
సంఖ్యాలంకారః * ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథా
క్రమమ్ । ఉద్దేశస్తు భవేద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యముచ్యతఇతిలక్షణాత్ ॥
౬౫॥—తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే, విస్మృతపుత్రవాత్సల్యా-సమ
ధికపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేనసహ-పుత్రేణసాకం, గంతుం వనం
ప్రతీతి శేషః ॥ అభిలషంతీ-కామయమానాసతీ, కృతప్రణామేన-విహి
తనమస్కారేణ, రామేణ సవినయం-సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమా
ణరీత్యా అభిహితా-ఉక్తా ॥ ౬౬ ॥ —౭ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥
కాంతారేతి ॥ హేమాతః మయి కాంతారభాజి-అరణ్యంగతేసతి, కేక
యరాజపుత్ర్యాః-క్షత్రియతనయాయాః కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్ర
యుక్తమేవ కరిష్యతీతి భావః ॥ కార్కశ్యేన-క్రౌర్యేణ, ని ॥ కర్క
శంకఠినంక్రూరమిత్యమరః ॥ కందళితయా-ఉత్పన్నయావాచా, శస్త్ర
ధారాకల్పయేత్యర్థః ॥ దళితస్య-విదారితస్య, పీడితస్యేత్యర్థః ॥
తాతస్యాస్మత్పితుః సంబంధిశోకదహనగ్లపితం-మద్విరహజనితశోకా
నలేనపీడితం, సంతప్తమితియావత్ ॥ శరీరం త్వయా కదాచిత్ క్షణ
మాత్రమపీత్యర్థః । నోపేక్షణీయం-నానాదరణీయం, తిరవధారణా
ర్థకః॥కింతుతత్తత్కాలోచితోపచారైస్సదైవ త్వాపరితోషణీయమిత్య
ర్థః । వాక్ఛస్త్రవిదళనమేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతా
పశ్చేతి కిముపవక్తవ్యం ॥నన్వపత్యోపరిముసలఘాత ప్రాయత్వాదితిభా

నతుకదాచిదుపేక్షణీయమ్ ॥ ౬౭ ॥ గ ॥ తతస్సా తనయస్య స్వస్త్య
యనాయ సమస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీమాశిషమాచచక్షే ॥ ౬౮ ॥
తదను రామస్తామభివంద్య నిష్క్రాంతః ప్రక్రాంతనైపథ్యాయాస్సీ
తాయాః ప్రాసాదమాససాద ॥ ౬౯ ॥ వ ॥ కల్యాణవాదసుఖితాం
సహసైవ కాంతాం కాంతారచారకథయా కలుషీచకార । అంభోదనా
దముదితాం విపినే మయూరీం సంత్రాసయన్నివ ధనుర్ధ్వనినా పుళిందః

వః ॥ మయైకనైవ వనం ప్రతిగమ్యతే పతిదేవతయా త్వయా తు తదు
పచారతాత్పర్యేణ గృహ ఏవ స్థాతవ్యమితి భావః ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౬౭ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, సా కౌసల్యా తనయస్య
రామస్య స్వస్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థమిత్యర్థః । స
మస్తదేవతాసంకీర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదిసకలదేవతాస్తుతిపూర్వికాం ॥
+ పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తేరితి టప్రత్యయే డిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్ ॥ ఆ
శిషమాచచక్షే-ఉవాచ * యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృ
తే । వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మంగళమిత్యాద్యాశీర్వాదం చ
కారేత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను ఆశీరుక్త్యనంతరం, రామ
స్తాం కౌసల్యామభివంద్య-నమస్కృత్య, నిష్క్రాంతః-మాతృగృహాద్వి
నిర్గతస్సన్, ప్రక్రాంతం సఖీభిరారబ్ధం నైపథ్యమభిషేకోచితవేషో
యస్యాస్తస్యాస్సీతాయాః ప్రాసాదం-సదనమాససాద-వివేశ ॥ ౬౯
—అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకరోదిత్యాహ ॥ కల్యాణేతి ॥ కల్యాణ
వాదేన-రాజ్యాభిషేకమంగళకథనేన, సుఖితాం-సంజాతసుఖాం, +
తారకాదిత్వాదితచ్ ॥ తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం కాంతార
చారకథయా-అరణ్యసంచారవార్తయా, విపినే-అరణ్యే, అంభోదనా
దేన-జలదగర్జితేన, ముదితామానందితాం, మహ్యామతిశయేన రాతీ
తి మయూరీ తాం మయూరాంగనాం + పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః ॥
జాతేరస్త్రీవిషయాదితి జీప్ ॥ ధనుర్ధ్వనినా-ధనుష్టంకారేణ, పులిం

॥౭౦॥౫॥అయమేనామనుగంతుముపక్రాంతాంకాంతామకథయత్ ॥౭౦॥
ప ॥ ప్రియేజనకనందిని ప్రకృతిపేశలామీదృశీం కథంగ్లపయితుంసహే తవశిరీషమృద్వీంతనుం । గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారినానాసిరాక్ష

టో-వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్-భీషయన్, సహసా-సద్య ఏవ కలుషీచకార-సంక్షోభయామాస ॥ కైకేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞానియుక్తోహం వనం ప్రతి గమిష్యామీత్యేవంరూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ నాత్రనీచోపమాశంకాధర్మిప్రాధాన్యకథనేనైవ తథాత్వోపపత్తేః ॥ కింత్వత్రసంత్రాసనమాత్రఏవ కవివిశ్రాంతిఃఅన్యథాతిప్రసంగాదిత్యలం ॥ వృత్తం పూర్వవత్ ॥౭౦॥
తతఃకిమతఆహ॥అయమితి॥అయం(శ్రీ)రామః అనుగంతుమనుసర్తుముపక్రాంతాం కృతాదరాం కాన్తామేనాంసీతాం ప్రతిఅకథయిదవోచత్ ॥ ౭౦ ॥—తదేవాహ ॥ ప్రియఇతి ॥ ప్రీణాతీతిప్రియా + ఇగుపధేతి కప్రత్యయః అకారాంతత్వాట్టాప్ ॥ హేప్రియే జనకనందిని - జనకరాజపుత్రి, + కృత్యల్యుటోబహుళమితిబహుళగ్రహణసామర్థ్యాల్ల్యుట్ప్రత్యయః॥ టిత్వాల్ జీప్ ఏతత్సంబోధనద్వయం కాంతాదసంచారక్లేశానర్హతాద్యోతనార్థం ప్రకృత్యా పేశలాం-చారుతరాం,ని॥ చారౌదక్షేచ పేశలఇత్యమరః ॥ అతఏవ శిరీషమృద్వీం-శిరీషపుష్పవన్మృదులాం, ఈదృశీమిత్థంభూతాం సుఖోపచారోచితామిత్యర్థః ॥తవ తనుం శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనికురుంబత్రికప్రదేశః ॥ వృకాహిజిఘృక్షితజంతోస్త్రికప్రదేశమేవప్రథమం గృహ్ణంతీతి ప్రసిద్ధిః ॥ ని ॥ పృష్ఠవంశాధరేత్రికమిత్యమరః॥ తత్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః ॥ ని ॥ నాడీతుధమనీసిరేత్యమరః ॥ తాభ్యః అక్షతమవిచ్ఛిన్నంయథాతథా యద్వా తాసాంక్షతేభ్యో-వ్రణేభ్యః, క్షరితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణితమసృక్ తేనారుణాని వృకాణామీహామృగాణాం ఆననాని

తక్షరితశోణితారుణవ్యాకాననే కాననే ॥ ౭౨ ॥ ౫ ॥ తదను నానావిధ
ప్రయత్నేనాప్యనున్మిషదనుజిగమిషాశైథిల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మ
ణేప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూష
ణమశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజయాహ్వయం మాతులదత్తం
మత్తహస్తినమగస్త్యకౌశికాభ్యాంచ వితీర్య మహార్హాణిరత్నాని త

యస్మిన్ తస్మిన్ హింస్రప్రచురతయాత్యంతభయంకర ఇత్యర్థః ॥ ని ॥
కోకస్త్వీహామృగో వృక ఇత్యమరః ॥ కాననే-అటవ్యాం, గ్లపయితుం-
పరిక్లేశయితుం, కథం సహే కుతో వా మృష్యే సకథంచిదపి సహ ఇత్య
ర్థః ॥ ఏవమకథయదితి పూర్వేణ సంబంధః ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్ష
ణంతూక్తమ్ ॥ ౭౨ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, మైథిల్యాం-
జానక్యాం, నానావిధేన *హితబుద్ధ్యాఖ్యలుపచోషద్వైతప్రభిధేయలే।
సదాసుఖం నజానామి దుఃఖమేవసదా వనమిత్యాది రామాయణోక్త
ప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారైరుపాయైరిత్యర్థః ॥ అనున్మి
షదనుదయత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం
యస్యాస్తస్యామనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్యామిత్యర్థః ॥ తథా
లక్ష్మణేపి అనవసితానుగమనవ్యవసాయే-అనువర్తితానుయాత్రోద్యోగే
సతి అనవసితేత్యత్ర + షోంతకర్మణీతి ధాతోః కర్మకర్తరి క్తః తతో నఞ్స
మాసః ॥ తతః వాసిష్ఠాయ-వసిష్ఠపుత్రాయ, + తస్యాపత్యమిత్యణ్
సుయజ్ఞాయ-సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం భూషణం, భూషణ
జాతం కనకరత్నమయకేయూరకటకకుండలాద్యశేషభూషణానీత్య
ర్థః ॥ శత్రూన్ జయతీతి శత్రుంజయః + సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజి
ధార్యాదినాఖచ్ప్రత్యయః ॥ అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః ॥ స ఇత్యా
హ్వయో యస్య తం శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధమిత్యర్థః ॥ మాతులే
నదత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభంచ నాగసహస్రేణ సహ-గజసహస్రే
ణ సాకం, ని ॥ గృహాభ్రశిగజా నాగా ఇతి వైజయంతీ ॥ వితీర్య-దత్వా

దనునిజరారాతివీర్యముషీధనుషీనిరపాయత్రాణకర్మణీవర్మణీ నిర్మ
ర్యాదశిఖిముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ
వరుణేన జనకసదసి మేదత్తమేతత్సమస్తమాయుధజాతమాదాయమా
తద్భాగస్త్యకౌశికాభ్యాం కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాంచ మహా
ర్ఘాణ్యమూల్యాని ॥ ని ॥ మూల్యేపూజావిధావర్ఘ ఇత్యమరః ॥ రత్నా
ని-మణికాంచనాదీని శ్రేష్ఠవస్తూనిచ ॥ ని ॥ రత్నంశ్రేష్ఠేమణావపీతి
విశ్వః ॥ నిర్జర్య తదను నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీ
ర్యం ప్రభావం-సామర్థ్యంవా, ముష్ణీతః-అపహరతఇతితథోక్తే ॥ని॥
అమరానిర్జరాదేవాః ॥ వీర్యంశక్తౌప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్యశ
ర్యోరపీత్యమరశాశ్వతౌ ॥ ధనుషీచ నిరపాయం-నిరాతంకం, త్రాణ
కర్మరక్షణకృత్యం యయోస్తేతథోక్తే వర్మణీ కంచుకే ॥ ని ॥ తనుత్రంవ
ర్మదంశనమిత్యమరః ॥ తథా నిర్మర్యాదా-అసంఖ్యయా యే శిఖిము
ఖా బాణాః తైః కృతః అనుషంగో-అనుబంధోయయోస్తౌ అక్షయసా
యకావిత్యర్థః ॥ నిషంగౌ-తూణీరౌచ ॥ ని ॥ తూణోపాసంగతూ
ణీరనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ నిర్వర్తితం-నిష్పాదితం, వీరపా
ణం-రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపానం యాభ్యాంతౌ శత్రుసంహా
రకావిత్యర్థః ॥ ని ॥ వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తేభావినివారణఇత్య
మరః ॥ కృపాణౌ-ఖడ్గౌచేత్యేతత్సమస్తం ÷ నపుంసకమనపుంసకేనే
త్యేకశేషః ॥ జనకసదసి-జనకయజ్ఞసభాయాం,వరుణేన మే-మహ్యం
దత్తమాయుధజాతమస్త్రకలాపం- ఆదాయ-గృహీత్వా, మాం అనుగ
చ్ఛ-అనుసరేతి లక్ష్మణమన్వగ్రహీత్-అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవా
నిత్యర్థః ॥ * తథా శ్రీరామాయణమ్ ॥ యేచరాజ్ఞోదదౌదివ్యేమహా
త్మావరుణస్స్వయమ్ । జనకస్యమహాయజ్ఞేధనుషీరౌద్రదర్శనే ॥ అభేద్య
కవచేదివ్యే తూణీచాక్షయసాయకౌ । ఆదిత్యావిమలౌచోభౌ ఖడ్గౌ
హేమపరిష్కృతౌ ॥ సత్కృత్యనిహితంసర్వమేతదాచార్యసద్మని ।

మనుగచ్ఛతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్ ॥ ౭౩ ॥ సీతాపి నిజాభరణజాతం సుయజ్ఞపత్న్యై ఽన్యదాత్ ॥ తతస్సౌమిత్రిరపి స్వాధీనేనధనేన కంచిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయమతోషయత్ ॥ ౭౪ ॥ తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయశమధనాయస్వహస్తవిక్షిప్తదండ

త్వమాయుధమాదాయ క్షిప్రమావ్రజలక్ష్మణేతి ॥ అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారః కించిదాశంక్య సమాదధుః ॥ తత్ప్రకారస్తు ॥ నను జనకయజ్ఞే ధనురాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదః క్రియతే ॥ సత్యమేతత్ ॥ భగవతో వాల్మీకేరియం శైలీ ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్ర యో వక్తవ్యోఽర్థః తం తత్రానుక్త్వోత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన ప్రసిద్ధవదనువదతీతి ॥ యథా బాలకాండేనభిహితం మణిబంధనమ్ ॥ * మణిరత్నమిదం దత్తం వైదేహ్యాశ్శ్వశురేణ మ ఇతి సుందరకాణ్డే అభిహితవాన్ ॥ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్ * సపిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైస్సర్వైమహర్షిభిరిత్యాదిసుందరకాండే ఉక్తవానితి ॥ అతస్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపి తథైవోక్తత్వాన్న విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్ ॥ ౭౩ ॥ —తతఃకిమిత్యతఆహ ॥ సీతాపీతి ॥ చార్థోఽపిశబ్దః నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపం సుయజ్ఞస్య పత్న్యై-భార్యాయై, న్యదాత్-దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనం తత్పత్న్యాస్సీతాయాస్తత్పత్నీసంభావనంచయుక్తమితిభావః ॥ తతః సౌమిత్రిర్లక్ష్మణోఽపి స్వాధీనేన-స్వాయత్తేన, ని ॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్యమరః ॥ ధనేన-రత్నకాంచనాదిరూపేణ ద్రవ్యేణ, కౌసల్యాశ్రితం కౌసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహితమిత్యర్థః ॥ కంచిత్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణమతోషయత్ ॥ స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సంభావయామాసేత్యర్థః ॥ ఏతేన సౌమిత్రేర్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయామేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే ॥ ౭౪ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ సమయే, ర

పతనదేశావధికం గోధనంచ కపింజలాదిభ్యోద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతి
ర్విత్తానివివిధాని వితతార ॥ ౪౫ ॥ తతస్తేపౌరనారీణాం నిశ్వాసజం
ఝానిలచలదధరకిసలయానామస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేనచ వ
పూంషి మనాంసిచ సిక్త్వా దగ్ధ్వాచనిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ర

ఘుపతిః సకుటుంబాయ-కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్య
ర్థః॥త్రిజటఇత్యభిధానం నామధేయంయస్యతస్మైశమధనాయశాన్తాయ
కస్మైచిద్ద్విజాతయేఇత్యర్థఃస్వహస్తేన-త్రిజటహస్తేనవిక్షిప్తః, పరిక్షిప్తదం
డపతనేన యావద్భూతలమాక్రమ్యాతె తావద్భూతలపరిమితం గోధన
మవాప్స్యసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్యప్రదర్శనార్థముదీ
రితశ్రీరామవచనవశాత్ప్రేరితోయోదండః తస్యపతనం పాతః తదధి
కరణం యోదేశః సఏవావధిర్మర్యాదాయస్యతథోక్తం తావద్దేశస్థ
మిత్యర్థః ॥ గోధనం-గోవ్రజంచ ॥ ని ॥ గోకులంతు గోధనంస్యా
ద్గవాంవ్రజఇత్యమరః ॥ తథా కపింజలోనామ బ్రాహ్మణఆదిర్యేషాంతే
తథోక్తాస్తేభ్యోద్విజాతిభ్యః కఠకలాపదండమాణవాదిభ్యో బ్రాహ్మ
ణేభ్యశ్చవివిధాని-నానారూపాణి, విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని
ద్రవ్యాణి ॥ ని ॥ ద్రవ్యంవిత్తంస్వాపతేయమిత్యమరః ॥ వితతార-వి
శ్రాణితవాన్ ॥ ని ॥ విశ్రాణనంవితరణమిత్యమరః ॥ ౪౫ ॥—తతఇ
తి ॥ తతః-విశ్రాణనానంతరం, తె సీతారామలక్ష్మణాః నిశ్వాసైరేవ
జంఝానిలైస్సధ్వనిమహామారుతైశ్చలంతి చలమానానిఅధరకిసలయా
న్యోష్ఠపల్లవాయాసాంతాస్తథోక్తాస్తాసాం పౌరనారీణాం వపూంషి
మనాంసిచ ॥ అస్రసలిలాసారేణ-అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని ॥ అ
స్రమశ్రుణిశోణితెఇతివిశ్వః ॥ శోకపావకేన-శోకదహనేనచసిక్త్వా-
ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా-సంతాప్యచ,వపూంష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వా
మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వాచేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసం
ఖ్యాలంకారః తథోద్వేలంవిషాదముత్పాద్యేత్యర్థః ॥ నిషిద్ధపరిజనా

కాశిత(ప్ర)వాససిద్ధాన్తాశ్శుద్ధాన్తాన్నిశ్చక్రముః ॥ తత్ర ॥ ౭౬ ॥

వ ॥ సీతా పురా గగనచారిభిరప్యదృష్టా మాభూదియం సకలమానవనేత్ర
పాత్రమ్ । ఇత్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా బాష్పోదయేన నయనా
ని శరీరభాజామ్ ॥ ౭౭ ॥ తతః ॥ రుద్ధాపి ప్రియాన్తమనుగచ్ఛతి మైథిలీ

నుగమనతయా ఐకాన్తికత్వాన్నివారితభృత్యానుయాత్రతయా హేతు
నా ॥ ప్రకాశితః-ప్రకటీకృతః, ప్రవాససిద్ధాన్తో వనవాసపరాద్ధాం
తో యైస్తే తథోక్తాస్సన్తః శుద్ధాన్తాదన్తఃపురాత్, ని ॥ సమౌ సిద్ధా
న్తరాద్ధాన్తౌ । శుద్ధాన్తశ్చావరోధశ్చేతి చామరః ॥ శుద్ధః-కాపటి
కజనరహితః, అన్తస్సమీపం యస్య సః ॥ ని ॥ అన్తో(స్త్రి)యాంవసితే మృ
త్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తికే ఇతి విశ్వః ॥ సిద్ధః-నిష్పన్నః, అన్తో ని
శ్చయో యస్మిన్ సః సిద్ధాన్తః ॥ నిశ్చక్రముర్నిర్జగ్ముః ॥ తత్ర నిర్గమ
నసమయే ॥ ౭౬ ॥ —సీతేతి ॥ సీతా పురా-పూర్వం, గగనచారిభిః
ఖేచరైరపి కిముతాన్యైరితి భావః ॥ అదృష్టా-నావలోకితా మహారాజ
పరిగ్రహత్వాదితి భావః ॥ ఇయం సీతా సకలమానవనేత్రపాత్రం-సమ
స్తజనదృష్టిగోచరా, మాభూత్-మాస్తు + మాఙిలుఙిత్యాదినా ఆశీర
ర్థే లుఙ్ న మాఙ్యోగ ఇత్యట్ప్రతిషేధః ॥ ఇత్యేవమాకలయ్య-విచా
ర్య + కలికామధేనుః విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానత
త్పరో బ్రహ్మా బాష్పోదయేన-అశ్రూత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం
నయనాని-నేత్రాణి, పిదధే-ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం-నిశ్చితమిత్యు
త్ప్రేక్షాయాం, మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూనమిత్యేవమాదిభిః ।
ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దైరివశబ్దోఽపి తాదృశ ఇత్యాచార్యదండివచనే ఆది
పదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్ ॥ శ్రీరామప్రవాసమసహమానానామా
నవానాం దుఃఖోద్రేకం రురుదురిత్యర్థః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛా
దనాని చేత్యమరః + వష్టి భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్య
పేరకారలోపః ॥ ౭౭ ॥ —తతస్తదనన్తరం ॥ రుద్ధేతి ॥ మైథిలీ-సీతా, రు

మాం పత్నోనుజహాతినకదాచనలక్ష్మణోపి। ఇత్యేతయోరనుగతిం ప్రతి బోధ్యగంతుంభూయోపిరాజభవనం ప్రవివేశ రామః ॥ ౭౬ ॥ X ॥ తస్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య ప్రదర్శితే భూపతిర్భూతావిష్టఇవ విష్టరాన్నిపత్య సదారస్సదారచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం స్వయమప్యకరోత్ ॥ ౭౮ ॥ తదా సుమంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్ ॥౮౦॥ దేవి

ద్ధా-బహుప్రియత్నేననివారితాపి, యాంతం-వనంప్రతిగచ్ఛంతం + య్యాతేన్నత్యప్రత్యయః మాం అనుగచ్ఛత్యనుసరతీతి తథాపత్నోనుజః లక్ష్మణోపి, కదాచన-క్షణమాత్రమపీత్యర్థః, మాం నజహాతి-నత్యజతి, సోప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణైతయోస్సీతాలక్ష్మణయోరనుగతిమనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య-విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః ॥ గంతుం-వనంప్రతియాతుం, రామః భూయః-పునరపి, రాజసదనం-దశరథగృహం, ప్రవివేశ సర్వత్ర తదాజ్ఞాయాఏవ ప్రాధాన్యాదితిభావః ॥ ౭౭ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్-శ్రీరామే, సుమంత్రేణ-మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోయంత్వద్దర్శనార్థం సమాగతఇతి విజ్ఞాపనంకృత్వా ఇత్థంభూతవ్యవహారస్యరాజధర్మత్వాదితిభావః ప్రదర్శితే-దృష్టిగోచరీకృతేసతి, భూపతిః రాజాభూతావిష్టః పిశాచాక్రాంతఇవ, ॥ ని ॥ భూతంక్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యేసత్యోపమానయోరితివిశ్వః ॥ విష్టరాదాసనాత్ +వృక్షాసనయోర్విష్టరఇతినిపాతితః ॥ ధ్రువమపాయేపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ నిపత్య, శోకవేగస్య సోఢుమశక్యత్వాన్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః ॥సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవనక్రియావిశేషణమేతత్ రచితపరిదేవనః-కృతవిలాపస్సన్, సదారః-కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి వనోత్కంఠాం-వనవాసోత్సుకత్వం, వనోత్కంఠాం [illegible] వనవాసోత్సుకాం బుద్ధిమకరోత్ ॥ ౭౮ ॥ —[illegible] ॥ [illegible]-తస్మిన్నవసరే, సుమంత్రః కైకేయీమబ్రవీత్-అవోచత్ ॥ ౮౦ ॥ —[illegible] అ ॥ తత్ప్రికా

విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహాద్వాగ్రహాత్ ॥
శా ౨ ॥ పురా ఖలు వరప్రసాదాదవగతసకలప్రాణిభాషణతయా ప
ర్యంకపర్యంతపరిసర్పిపిపీలికాలాపే కృతహాసం తవపితరం హసనకార
ణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యుర్మరణకారణమిత్యవేత్యాపి భూయిష్ఠా
న్నిర్బంధాత్కుపితేన రాజ్ఞావజ్ఞాతాయాః మాతుస్తే విధాం మానుకుర్వీథా

రమేవాహ ॥ దేవీతి ॥ హే దేవి-కైకేయి, రామాభిషేకేణ-శ్రీరా
మరాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేనచ సమున్మిషితస్సము
త్పన్నో య ఆహ్లాదాంకురః, ఆనందకందళ ఇతి రూపకం తస్యావగ్రహా
త్-ప్రతిబంధకాత్, + అవెగ్రహో వర్షప్రతిబంధ ఇతి వైకల్పికో ణ
ప్రత్యయః ॥ ని ॥ తద్విఘాతేవగ్రాహావగ్రహౌ సమావిత్యమరః ॥ ఆ
గ్రహాదభినివేశాత్ + జుగుప్సావిరామేత్యాదినా పంచమీ ॥ విరమ-
విరతా భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః + వ్యాఙ్పరిభ్య ఇతి పర
స్మైపదం ॥ ౮౧ ॥ అ ॥ పునస్తస్యా దౌశ్శీల్యపరిత్యాజనార్థం తన్మా
తృగోచరమితిహాసమాహ ॥ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశ
బ్దో వాక్యాలంకారే ॥ వరప్రదాతుః-కస్యచిద్యోగినః వరరూపాత్ప్ర
సాదాదనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా-విజ్ఞాతసకలజం
తువచనతయా హేతునా, పర్యంకపర్యంతే-శయనసమీపే, పరిసరంతీ
నాం-ప్రసర్పంతీనాం, పిపీలికానాం భూవివరసంచారిసూక్ష్మజంతువిశే
షాణాం, ఆలాపే-భాషణవిషయే, కృతహాసం కిమేతే అజ్ఞానిజంతవః స
మాలపంతీతి హసితవంతం తవపితరం కేకయం హసనకారణం-హాసహే
తుం, పృష్ట్వా కేన హేతునా మామయం పరిహసతీతి జిజ్ఞాసయానుయుజ్యే
త్యర్థః ॥ తద్వివరణం హసనకారణవివరణం పత్యుర్భర్తుర్మరణకారణమిత్య
వేత్య-జ్ఞాత్వాపి, తద్వచనాదేవేతిభావః ॥ భూయిష్ఠాద్బహుళాత్ + బ
హోర్లోపో భూచబహోరితి భూరాదేశః బహోర్లోపశ్చ ॥ నిర్బం
ధాత్ప్రియాసకరణాగ్రహాత్, కుపితేన-కృద్ధేన, రాజ్ఞా-కేకయేన, అవ

ఇతి ॥ ౨౨ ॥ ప ॥ కృతాసమంజనిర్వాసంసగరంకేకయాత్మజా । నిద
ర్శనత్వేనిర్దిశ్య నిరబధ్నాన్నిజంపతిమ్ ॥ ౨౩ ॥ తత్ర ॥ సిద్ధార్థకో
మహామాత్యస్తత్పరిత్యాగమబ్రవీత్ । సరయూపాతితానేకప్రజామర
ణకారణాత్ ॥ ౨౪ ॥ గ ॥ అథ దశరథేనరామస్యపరిచ్ఛదశ్చవగచ్ఛ

జ్ఞాతాయాః-అవమానితాయాస్తేతవ, మాతుర్విధాం-ప్రకారం, ॥ని ॥
విధావిధా ప్రకారేచేత్యమరః ॥ మార్గణమితిపాఠాంతరం మార్గణం-
సరణిం, మానుకుర్వీథాః-నానుకురుష్వేత్యర్థః ॥ భర్తృప్రాతికూ
ల్యాచరణేన మాతృవద్విగర్హణీయామాభూరిత్యర్థః + కరోతెలిట
జీథాస్ ॥ ఇత్యబ్రవీదితిపూర్వేణసంబంధః ॥ ౨౨ ॥ అ ॥ సుమంత్రవ
చనంశ్రుత్వా సాకిమకార్షీదిత్యతఆహ ॥ కృతేతి ॥ కేకయాత్మజాకై
కేయీ, కృతః-విహితః, అసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః-పరి
త్యాగః యేనతం అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగినమిత్యర్థః ॥ సగరం రా
జానం నిదర్శనత్వే-దృష్టాంతత్వేనిర్దిశ్య సగరవత్త్వమపి పుత్రంపరిత్య
జేతి నిరూప్యేత్యర్థః ॥ నిజంపతిం-స్వభర్తారం, నిరబధ్నాన్నిరుత్త
రం చకారేత్యర్థః ॥ ౨౩ ॥ అ ॥ అత్రాంతరే కైకేయీవచనమసహ
మానః కశ్చిదమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచదిత్యాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-
కైకేయీనిర్బంధవాక్యసమయే, సిద్ధార్థకః-సిద్ధార్థకనామా మ
హామాత్యస్సుమంత్రాదన్యోమాత్యప్రవరః + అమాసహభవతీత్య
మాత్యః శుభాశుభకార్యేషుసదాసహవర్తతఇత్యర్థః +అవ్యయాత్త్య
ప్ సరయూపాతితానాం-సరయూనదీనిక్షిప్తానామనేకప్రజానాం బ
హుజనానాం, మరణమేవకారణం నిమిత్తం, తస్మాత్ తత్పరిత్యాగం
తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాసమబ్రవీత్ ॥ అసమంజసచరిత్ర
త్వాదసమంజస్యత్యాగస్సమంజసః॥ సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరా
మస్య శ్రీరామస్యతు పరిత్యాగః కథంసమంజస ఇతిభావః ॥ ౨౪ ॥
అ ॥ ఇత్థం బహూపాలంభేష్వవార్యనిశ్చయాంతామవబుధ్య రాజా

తినిర్దిష్టః కేవలం ఖనిత్రపిటకౌ వల్కలయుగళం చ ప్రార్థయత ॥౮౫॥
వ ॥ సుఖోచితానాం సువ్యక్త దివ్యలావణ్యసంపదామ్ । త్రయాణా
మపి కైకేయీ వల్కలాన్యుదపాహరత్ ॥ ౮౬ ॥ అథ రఘుకులనాథో
మధ్యమాంబానియోగాద్గుణవతి పరిధానే మంగళాన్యాని రామః । అథతు

రామ ఏవముపాచేత్యాహ ॥ అథేతి ॥ అథామాత్యోక్త్యనంతరం, దశరథేన రామః సపరిచ్ఛదః-సపరివారస్సన్నేవ గచ్ఛ వ్రజేత్యేవం నిర్దిష్టో నియుక్తస్సన్, పరిచ్ఛాద్యతే అనేనేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః + పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయేణేతి ఘ ప్రత్యయః ఛాదేర్ఘే ద్వ్యుపసర్గస్యేతి హ్రస్వః ఖనిత్రపిటకౌ-ఖనిత్రమవదారణం, ఖననసాధనం కుద్దాలాదికమిత్యర్థః ॥ పిటకః-కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోలః తౌ కేవలం-తావేవ ॥ ని ॥ ఖనిత్రమవదారణం । కండోల పిటకావితి చామరః ॥ కేవలశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ తథా వల్కలయుగళం-వల్కలవస్త్రయుగ్మం చ, ప్రార్థయత-అయాచత, త్యక్తసంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం ॥ అపితు మునిజనోచితం వల్కల ఖనిత్ర పిటకమాత్రమేవ దాతవ్యమితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః॥
౮౫ ॥ —అ ॥ అనంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ విలంబాసహిష్ణుతయా త్వరితతరం వల్కలాన్యాజహారేత్యాహ ॥ సుఖోచితానామితి ॥ కైకేయీ సుఖోచితానాం-సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తస్ఫుటే దివి భవ్య దివ్యే శ్రేష్ఠే + తత్ర భవ ఇతి భవార్థే యత్ప్రత్యయః ॥ లావణ్యం - శరీరసౌందర్యాది, సంపత్ - లక్ష్మీశ్చ తే యేషాం తే తథోక్తాస్తేషాం సకలగుణసంపన్నానామిత్యర్థః ॥ త్రయాణాం-సీతారామలక్ష్మణానామపి, నైకస్యైవ రామస్యేత్యపిశబ్దార్థః॥ వల్కలాని చీరాణి ఉదపాహరత్-పరిధత్స్వేతి ప్రాదాదిత్యర్థః ॥
౮౬ ॥ —అథేతి ॥ అథ-వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో-రఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరామః మధ్యే భవా మధ్యమా+మధ్యాన్మ ఇతి మప్ర

చతటవల్గజ్జానకీబాష్పసేకాదపగతఖరభావంవల్కలంపర్యధత్త ॥ ౨౭ ॥
॥ X ॥ తత్రాపి త్రియం తస్వైనిర్వికారవదనలక్ష్మీకమిక్ష్వాకుకులాధ్యక్ష

త్యయోఃసాచసాఅంబాచ తస్యామధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః, నియో గాదాజ్ఞావశాత్, మంగళార్హే-రాజ్యాభిషేకకల్యాణోచితే, గుణవ తి-మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితేవాపరిధానే అధోంశుకే॥ని॥ అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోంశుక ఇత్యమరః ॥ నిరాశః - ని స్పృహస్సన్, కుచతటే-అధికుచతటం + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః తత్ర వల్గంతః-ప్లవంతః, యే జానకీబాష్పాః-సీతానేత్రాంబూని, తైః సేకాత్ కఠినతరకుచతటపతనోత్పతనాద్బాష్పబిందూనాం తత్రస ఙ్క్రమణాదితిభావః ॥ ఏతేన జానక్యాభర్తురత్యంతసాన్నిధ్యం వల్క లధారణాసహిష్ణుత్వంచసూచ్యతే ॥ని॥ బాష్పోనేత్రాంబుధూమయో రిత్యభిధానాత్ ॥ అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యంయస్యతత్ సంప్రా ప్తమార్దవం సద్ధారణానుకూలమిత్యర్థః ॥ వల్కలం పర్యధత్త-పరి హితవాన్, అత్రకేచిత్ రాజ్ఞః కైకేయీ-తృతీయోపయమహిషీ, మధ్య మాశబ్దప్రయోగస్తు మధ్యమాఛందోవత్ ప్రసిద్ధత్వాన్నతుమధ్యభవ త్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవదితివదంతి తదేతద విచారరమణీయం బకబంధప్రయాసప్రాయత్వాత్ ॥ కించిజ్జ్ఞప్రామాది కప్రయోగాణామేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్ ॥ కింతుస్వర్గపాతాళయో ర్మధ్యే భవత్వాద్భూలోకేయథా మధ్యమలోక ఇతిప్రయోగః ॥ తథాకౌ సల్యాసుమిత్రయోరన్యాసాంచ మాతౄణాం మధ్యేభవత్వాన్మధ్యమే యమితి యుక్తముత్పశ్యామః అమధ్యమేతివాచ్ఛేదః॥ ఏతదభిప్రాయే ణైవ* నచేంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యాకథంచనేతి అరణ్యకాండషో డశసర్గసప్తత్రింశశ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞభోజోఽలధరఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగాదితిప్రయుక్తవానిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా మాలినీవృత్తమ్॥ ౨౭ ॥—తత్రేతి॥తత్ర-తస్మిన్కాలే,[illegible]రామస్య[illegible]

మధ్యక్షయన్తః తేషామేవ శోకశఙ్కుకీలితమానసానామాననేషు పౌర
మ్పర్యేణాస్ఫురద్వికారః ॥ ౭౭ ॥ కింతు ॥ వ ॥ సవల్కలే దాశరథౌ
విషాదాదామీలితాక్షోఽయదభూద్వసిష్ఠః । తదేవజాతం కరణం మహా

ధారణసమయే, సర్వేఽశేషాజనాఃనిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వాద్వికార
రహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీర్ముఖశోభాయేష్వతం + శైషికః కప్ ప్ర
త్యయః ॥ ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం-ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామంఅధ్య
క్షం ప్రత్యక్షంకుర్వన్తః అధ్యక్షయన్తః పశ్యన్తస్సన్తఇత్యర్థః + అ
ధ్యక్షశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః॥ అచిత్రీయన్త-ఆశ్చ
ర్యమకుర్వన్, ఆశ్చర్యమభజన్నిత్యర్థః ॥ వికారకారణసత్త్వేపి వి
కారాదర్శనమాశ్చర్యమితి భావః + నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యజిత్య
త్ర చిత్రఙఆశ్చర్యఇతిక్యచ్ ॥ చిత్రఙోఙిత్త్వాత్తఙ్ ॥ శోకఏవశఙ్
కుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృదయానాం తేషా
మేవ జనానామాననేషు-ముఖేషు, మానసేష్వితిపాఠే మానసేషు-
హృదయేషు ॥ ని ॥ చిత్తంతుచేతోహృదయం స్వాన్తం హృన్మానసం
మనఇత్యమరః ॥ పారంపర్యేణ-అవిచ్ఛేదేన, వికారః-వైవర్ణ్యంవై
కల్యంచ అస్ఫురత్ వల్కలం వసానం శ్రీరామందృష్ట్వాసర్వే జనా
వివర్ణవదనా-వికలమానసాశ్చబభూవురిత్యర్థః ॥ నిర్వికారవదనద
ర్శనేన వికారోత్పత్తేర్విషమాలంకారః ॥ ౭౭ ॥ —అ ॥ తదానీంస
ర్వసాధారణ్యాద్వసిష్ఠస్యాప్యుత్పన్నం వికారమన్యథాయోజయతి ॥
కింత్వితి ॥తదేవాహ॥సవల్కలఇతి॥ దాశరథౌ-శ్రీరామే,+అతఇఞ్
సవల్కలే ॥ ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణిసతీత్యర్థః॥ విషాదాత్-
ఖేదాత్, వసిష్ఠః ఆమీలితాక్షః ద్రష్టుమశక్తతయా ఈషన్నిమీలితన
యనః + బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాఙ్గాత్షచ్ ॥ అభూదితియత్ త
న్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసిష్ఠస్య మహర్షి
లక్షణముక్తమ్ ॥ కాకుత్స్థయాథార్థ్యవిలోకితస్య శ్రీరామతత్త్వ

షేః కాకుత్స్థస్య యాథార్థ్యవిలోకితస్య ॥ ౨౯ ॥ అస్య పీతాంబరత్యా
గే కింజాతా విక్రియా పురా । ఇతి ప్రత్యగ్దృశాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో నాతివి

దర్శనస్య, భావుకః, కరణం సాధనం జాతం ఆమీలితనయనానామృ
షీణాం తత్త్వావమర్శసంభవప్రసిద్ధేః ॥ మహర్షేరముష్యామీలితన
యనత్వం తారకబ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకా
రకమభూదిత్యర్థః ॥ తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినామర్ధోన్మీ
లితనయనత్వం యోగశాస్త్రప్రసిద్ధం ॥ కేవలనిమీలనే నిద్రాస్యాత్ కే
వలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేపస్స్యాదితి॥ అత్రవిశాదకృతా
మీలనస్య తత్త్వానుసంధానపరత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా ॥ వ్యంజ
కాప్రయోగాద్గమ్యా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౨౯ ॥—౩ ॥ అతఏవ న
వ్యథితోభూదిత్యాహ ॥ అస్యేతి ॥ అస్య శ్రీరామస్య పీతాంబరత్యా
గే-కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానే
సతీత్యర్థః ॥ అపురా-అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే, అనుప
లభ్యమానేత్యర్థః + పూర్వార్థవాచినా నిపాతేన పురాశబ్దేన న
ఞ్సమాసః ॥ విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం; న జాతైవేత్యర్థః
స్వతోనిర్వికారాణామలంకారానలంకారయోరకించిత్కరత్వాదితి
భావః ॥ ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః ॥ ప్రత్యగ్దృశామంతర్ముఖానాం జ్ఞాని
నామిత్యర్థః ॥ శ్రేష్ఠః-ప్రశస్యః + ప్రశస్యస్య శ్ర ఇతి శ్రాదేశః ॥ వ
సిష్ఠః నాతివివ్యథే-అత్యంతవ్యథాం న ప్రాప, లౌకికానువృత్త్యా కించి
ద్వ్యథాం ప్రాప్తేవేత్యతిశబ్దార్థః ॥ పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలంధృ
తవతః శ్రీరామస్య బాహ్యాభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచిత్స్వ
భావమనుసంధాయ న శుశోచేత్యర్థః ॥ ఉక్తంచజ్ఞానవాసిష్ఠే *యో
నిత్యమధ్యాత్మమయో నిత్యమంతర్ముఖస్సుఖీ । నిత్యం చిదనుసంధానస్స
న శోకేన బాధ్యత ఇతి ॥ కేచిత్తు పురా క్షీరాబ్ధౌ రావణభీతదేవాక్రో
శనసమయే తదసహిష్ణోర్భగవతస్త్వరయా పీతాంబరస్య విస్మృత్యాగ

వృద్ధే ॥ ౯౦ ॥ ౫ ॥ సోయం మైథిలీవల్కలధారణమరుణదరుణసార
థికులగురుః ॥ ౯౧ ॥ తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషామాలిం
గ్య ప్రస్నుతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా బాష్పగద్గదమవదత్ ॥ ౯౨ ॥
ప ॥ ఘర్మే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః కాంతారమధ్యపదవీషు నఖం
పచాసు । తాం వీక్ష్య సంస్ఖలపదాం వనదేవతాభిర్నిందిష్యతే నియత

మనాత్రితాంబరత్యాగో జని । తదా కా విక్రియా జాతేత్యర్థ ఇత్యా
హుః ॥ ౯౦ ॥ —స ఇతి ॥ సోయమరుణసారథికులగురుః-అరుణోనూ
రుస్సారథిర్యస్యారుణసారథిస్సూర్యః ॥ ని ॥ సూరసూతోరుణోనూరు
రిత్యమరః ॥ తస్య కులం-వంశః, తస్య గురురాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీ
వల్కలధారణమరుణత్-న్యవారయత్, అస్యాస్సుకుమార్యా-రాజకు
మార్యాః, నేదృగ్వసనధారణం యోగ్యమితి నివారితవానిత్యర్థః +
రుధేర్లఙి రుధాదిభ్యః శ్నమితి శ్నమ్ శ్నసోరల్లోప ఇత్యకారలోపే సం
యోగాంతలోపః ॥ రషాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం ॥ అత్ర లక్ష్మణవల్క
లధారణాకథనేపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకథనాత్సీతాయాశ్చ తన్నిషే
ధాత్సోపి ధృతవానేవేత్యనుసంధేయం ॥ ౯౧ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర
తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ-వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం
నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం-శ్రీరామవధూం, సీతాం ॥ ని ॥ సమా
స్స్నుషా జనీవధ్వా ఇత్యమరః ॥ ఆశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతం - సముత్ప
న్నం, పుత్రే-శ్రీరామే ఇవ వాత్సల్యం-స్నేహో యస్యాస్సా తథోక్తా
స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం - స్నేహవతీత్యర్థః ॥ కౌసల్యా బా
ష్పైర్గద్గదం-అవిస్పష్టం, వచనమవదత్-అవోచత్ ॥ ౯౨ ॥ —అ ॥
తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఘర్మ ఇతి ॥ ఘర్మే-గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘ
కిరణస్యోష్ణాంశోః కఠోరైః-తీక్ష్ణైః కరైః-కిరణైః, నఖాన్పచంతి-సం
తాపయంతీతి నఖంపచాసు + మితనఖే చేతి ఖశ్ ముమాగమః ॥ కాంతార
మధ్యపదవీషు-గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్ఖలపదాం-పరిస్ఖలిత

మేవ నిమేషహానిః ॥ ౯౩ ॥ ౫ ॥ అథ మైథిలీనాథస్సలక్ష్మణః సప్రద
క్షిణం రాజానం జననీజనంచప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రో౽నిశ్చ
క్రామ ॥ ౯౪ ॥ రథో౽పి దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణసుమంత్రేణద్వారి స
మానీతః ॥ ౯౫ ॥ వ ॥ ప్రారబ్ధయాత్రస్యరఘూద్వహస్య ప్రాగేవ

పాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాంవా, పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వా
త్ పరిక్లిష్టసంచారామిత్యర్థః ॥ తాంవీక్ష్య-దృష్ట్వా, వనదేవతా
భిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిరిత్యర్థః ॥ నిమేషహానిః -స్వకీయ ని
ర్నిమేషత్వం నిందిష్యతే-గర్హిష్యతఏవ ॥ నిర్నిమేషత్వాదస్మాభిరి
దృక్సుకుమారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్నదర్శనజనితసంతాపో౽నుభూయతే ॥ స
నిమేషత్వేతు నైవంస్యాద్ధి కష్టం బ్రహ్మణాకిమేతత్కృతమిత్యపాలం
భిష్యత ఇత్యర్థః ॥ నియతమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ వసంతతిలకావృ
త్తమ్ ॥ ౯౩ ॥ —అథేతి ॥ అథానంతరం, మైథిలీనాథః-సీతాపతిః-
శ్రీరామః మైథిలీగ్రహణం-తయాచసహితస్సన్నితిసూచనార్థం స
లక్ష్మణః-లక్ష్మణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం-ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వకమి
త్యర్థః ॥ రాజానం-దశరథం, జనన్యఏవజనః తంచ కౌసల్యాదిజననీ
శ్చేత్యర్థః ॥ ప్రణమ్య-నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధప్రతిహారచక్రః నివా
రితద్వార్స్థనివహస్సన్, అనుసరతో౽ద్వారపాలకాన్నివారయన్నిత్య
ర్థః ॥ నిశ్చక్రామ-నిర్జగామ, అంతఃపురాదితి శేషః ॥ ని ॥ ద్వా
రిద్వార్స్థప్రతిహారఇత్యమరః ॥ ౯౪ ॥ —అ ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥
రథఇతి ॥ దశరథాజ్ఞాపరతంత్రేణ-రామప్రయాణార్థం రథమానయేతి
దశరథనియుక్తేనేత్యర్థః, సుమంత్రేణ రథో౽ద్వారి-ద్వారప్రదేశే, స
మానీతః-సంప్రాపితః, ని ॥ స్త్రీద్వార్ద్వారంప్రతీహారఇత్యమరః ॥అ
॥తదానీమాత్సుకాభ్యత్ప్రథమం సీతైవ రథమారురోహేత్యాహ॥ప్రార
బ్ధేతి ॥ సీతాప్రారబ్ధయాత్రస్య-ప్రక్రాంతప్రయాణస్య, వనంప్రతి జి
గమిషోరిత్యర్థః ॥ రఘూద్వహస్య-రఘునందనస్య, అగ్రేసరీసతీ

సీతారథమారురోహ । ఆనీలరథ్యంరథమారురుక్షోరహ్నాంప్రభోరగ్రసరీప్రభేవ ॥ ౯౬ ॥ చ ॥ దాశరథీచతంరథమారురుహతుః ॥ ౯౭ ॥ ప ॥ యథాయథారాఘవరాజధానీం విహాయసీతావిపినోత్సుకాభూత్ । తథాతథాజాయతయాతుకామాలంకాంవినారాక్షసరాజలక్ష్మీః ॥

ఇదంచవాక్యాంతరస్థమప్యన్వయసౌకర్యార్థమత్రానుషంజనీయం। అన్యథా + అన్యారాదితరర్తఇత్యాదినాపంచమీ స్యాత్ ॥ ప్రాక్-ప్రథమమేవ, రథమారురోహ-ఆరూఢవతీ, కథమివ, రథంవహంతీతి రథ్యాః + తద్వహతి రథయుగప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః ॥ ఆనీలా-ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇత్యర్థః ॥ రథ్యా రథంవోఢారః అశ్వాయస్యతం రథం ఆరురుక్షోః ఆరోఢుమిచ్ఛోః + రుహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ అహ్నాంప్రభోః అహర్పతేః సూర్యస్య అగ్రేసరతీత్యగ్రసరీపురస్సరీ + పురోఽగ్రతోఽగ్రేషుసర్తేరితిటప్రత్యయః ॥ బాహులకాదనేదంతత్వం ॥ టిత్వాత్ ఙీప్ ప్రభా దీప్తిరివేతి శ్రౌతీపూర్ణోపమా । తయాచ సీతారామయోరత్యంతావినాభూతత్వరూపంవస్తువ్యజ్యతఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥ ౯౬ ॥ —దాశరథీ ఇతి ॥ దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌచ, తంరథమారురుహతుః ఆరూఢవంతౌ ॥ ౯౭ ॥ —యథేతి ॥ సీతా యథాయథా-యేనయేనప్రకారేణ + వీప్సాయాం ద్విర్భావః ॥ రాఘవరాజధానీమయోధ్యాం, విహాయ-త్యక్త్వా, విపినోత్సుకా-వనవాసయాత్రోత్కంఠితాఽభూత్, తథాతథా-తేనతేనప్రకారేణ, పూర్వవద్ద్విర్భావః ॥ రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః - రావణస్య సామ్రాజ్యశ్రీః లంకాంవినా-లంకాంవిహాయేత్యర్థః + పృథగ్వినేత్యాదినాపాక్షికద్వితీయా ॥ యాతుంకామోయస్యాస్సాయాతుకామా-గంతుమనాః + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః ॥ అజాయత-జాతా, తద్వనవాసమూలత్వాత్తదపసర్పణస్యేతిభావః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౯౮ ॥ —

౯౮ ॥ ఆబాలవృద్ధమనుగచ్ఛతి రామభద్రే సా పురీ తదిహ కోఽహం ఖలు ని
ర్గుణా స్యామ్ । ఇత్యాదరాదివ ధరా బహుధా విధాయ ధూళీచ్ఛలా
న్నిజతనుం తమనుప్రతస్థే ॥౯౯॥ నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సా
కం దుహితరి విధిపాకాత్కాననాయ ప్రజంత్యామ్ । అకుశలమితి మత్వా

ఆబాలేతి ॥ ఏషా పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చ వృద్ధాశ్చ బాలవృద్ధాస్తా
నభివ్యాప్య ఆబాలవృద్ధం + అభివిధావవ్యయీభావః ॥ రామభద్రం
ప్రియాంతం శ్రీరామమనుగచ్ఛతి-అనుసృత్య గచ్ఛతి, తత్తస్మాత్కార
ణాదిహ జగతి అహం నిర్గుణా అననుసరణాద్గుణహీనా మాస్యాం ఖలు
న భవేయం కిమితి కాకుః స్యామేవేత్యర్థః ॥ భక్త్యా-గౌరవేణ, సం
గతత్వేనవా, మహదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వాదితి భావః ॥ ఇతి మత్వేతి
శేషః ధరా భూః ఆదరాత్ప్రేమవశాత్ నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూ
ళీచ్ఛలాద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా,
తమను-శ్రీరామస్య పశ్చాదిత్యర్థః ॥ ని ॥ పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్విత్యమ
రః +అనుర్లక్షణ ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వం కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయే
తి ద్వితీయా ॥ పురత ఇతి పాఠే తస్య పురస్తాత్ప్రతస్థే జగామేతి క్రియాస్వ
రూపోత్ప్రేక్షా వాచ్యా ॥ వ్యంజకస్యాభావాత్ సా చ ధూళీచ్ఛలాదితి ఛ
లశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవోజ్జీవితేతి సంకరః +సమవ
ప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౯౯॥—॥నృపే
తి ॥ నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన-స్వకీయేన, కాంతే
నసాకం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణసహ, ని ॥ జీవితేశః ప్రాణనాథః
కాంతో రమణవల్లభావితి ప్రతాపమార్తాండః ॥ దుహితరి-స్వపుత్రికా
యాం, విధిపాకాద్దైవవిపర్యాసాత్, కాననాయ-వనాయ + క్రియా
ర్థోపపదస్యకర్మణిస్థానిన ఇతి చతుర్థీ ॥ ప్రజంత్యాం-గచ్ఛంత్యాం స
త్యాం, ధాత్రీ-వసుమతీ జననీ చ ॥ ని ॥ ధాత్రీ జనన్యామలకీవసుమ
త్యుపమాతృషు ఇతి విశ్వప్రకాశః ॥ అకుశలమమంగళమితి మత్వా ॥ ప

నూనమహ్నాయ ధాత్రీ పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహార్షీత్ ॥ ౧౦౦ ॥ రామానుసారరసనిర్గతపౌరవర్గా సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా । నిర్ముక్తభోగభుజగత్వగివ క్షణేన లఘ్వీ బభూవ రఘుపుంగవరాజధానీ ॥ ౧౦౧ ॥ X ॥ అథ దశరథస్సాంతఃపురజనః పురాన్నిర్గత్య గత్యంతరాభావాత్తమేవ రామం సుచిరమాలోకయన్నాలోకపథమతిక్రాంతే సుమంత్రాక్రాంతస్యందనే రఘునందనే

రిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషు యో బాష్పః నేత్రాంబు, అహ్నాయ ద్రాక్ పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహార్షీత్-పరిహృతవతీ + పరిపూర్వాద్ధరతేర్లుఙి సిచివృద్ధిః ॥ నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయాం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౦౦ ॥ —రామేతి ॥ రామస్యానుసరణే యో రసో రాగస్తేన నిర్గతః పౌరవర్గః-పురజననివహో యస్యాస్సా ॥ ని ॥ గుణే రాగే ద్రవే రస ఇత్యమరః ॥ అత ఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థిత్యైవావశిష్టాః, న తు తత్తదనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః ॥ తే గృహాః చత్వరాణి అంగణాని రాజమార్గాశ్చ యస్యాస్సా ॥ ని ॥ అంగణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః ॥ రఘుపుంగవానాం రాజధానీ-ప్రధాననగరీ ॥ ని ॥ ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత ఇతి ప్రతాపమార్తాండః ॥ నిర్ముక్తః త్యక్తః భోగః కాయో యయా సా తథోక్తా యా భుజగత్వక్ నిర్మోకపట్టికా సేవ క్షణేన లఘ్వీ నిస్సారా శూన్యేతి యావత్ ॥ బభూవ ॥ ని ॥ భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౦౧ ॥ —అథేతి ॥ అథ-శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపురజనః-సావరోధవధూకస్సన్, పురాదయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యా గతిః-గత్యంతరం, + సుప్సుపేతి సమాసః ॥ తస్యాభావాదసంభవాత్ ॥ ని ॥ దేశోపాయగమే గతిరితి వైజయంతీ ॥ తం రామమేవ సుచిరం బహుకాలమాలోకయన్, తతః సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతోఽధిష్ఠితః స్యందనో రథో యస్య తస్మిన్ ॥ ని ॥ రథాంగస్స్వం

స్యందమానబాష్పపరివాహో మోహముపగమ్య భూమ్యాం పపాత ॥
౧౨॥ తతఃపరిజనకృతాశ్వాసాల్లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కౌసల్యాసదనమరో
చత ॥౧౩॥ అథదాశరథిరహమహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదు
రవగాహతయా మందాయమానస్యందనవేగస్సకలజనవివేకకోకనదం

దనో రథఇత్యమరః ॥ రఘునందనే ఆలోకపథం-దర్శనమార్గం ॥ని॥
ఆలోకౌదర్శనద్యోతావిత్యమరః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః
అతిక్రాంతే,అతీత్యగతేసతి, స్యందమానబాష్పపరివాహో-విగళదశ్రు
పూరస్సన్, మోహం-మూర్ఛాముపగమ్య,భూమ్యాంపపాత॥ ౧౨ ॥
అ ॥ తతఃకింజాతమిత్యతఆహ ॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, పరిజనై
స్సేవకజనైః, కృతః-విహితః, యఆశ్వాసః-మూర్ఛాపగమోచితోప
చారః, తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ-పునఃప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే-
దశరథాయ, + రుచ్యర్థానాంప్రీయమాణఇతిచతుర్థీ ॥ కౌసల్యా
యాః సదనం-గృహం, అరోచత-నివాసార్హతయాఇష్టమభూత్ తద్గృ
హం ప్రవివేశేత్యర్థః ॥ ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహమే
వ నియతనివాసఇతిసూచ్యతే ॥ ౧౩ ॥ — అ ॥ తతః శ్రీరామవృ
త్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, అన్యోన్యం
ప్రతిప్రథమోహమిత్యభిమానోహమహమికా ॥ ని ॥అహమహమికా
తుసాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకారఇత్యమరః+అహమితివిభక్తి
ప్రతిరూపకమవ్యయంనిపాతితం ॥ తస్యవీప్సాయాంద్విరుక్తిః +సంజ్ఞా
యాంకప్ప్రత్యయః ॥ తయా అహం ప్రథమికయేత్యర్థః॥ మూర్ఛన్
సమ్మిళన్, యో మహాజనౌఘః తేన దురవగాహతయా-దుష్ప్రవేశ
తయా, మందాయమానో-మందీభవన్, స్యందనవేగో యస్యసతథో
క్తస్సన్, మోహస్తమఇవ-మోహఇవ తమశ్చేత్యుపమితసమాసః॥ తే
న మోహాంధకారేణ సకలజనానామశేషజనానాం, వివేకః కోకన
దం-రక్తోత్పలమివ సఇవచ కోకనదం ॥ ని ॥ రక్తోత్పలం కోకనదమి

ముకుళయన్నహహ తమసాతటముపాగమచ్చరమగిరితటమపి సహస్రదీధితిః ॥ ౧౦౪ ॥ వ ॥ అవిరప్రలాపమటవీం భజతో జనస్య కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య । ఆస్తీర్ణపర్ణశయనాన్యభవన్ గృహాణి మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్ ॥ ౧౦౫ ॥

త్యమరః ॥ ముకుళయన్-సంకోచయన్, విశేషణమేతత్సూర్యేపి యోజ్యం ॥ తమసా నామ నదీ తస్యాస్తటముపాగమత్-(ప్రాప), తథా సహస్రదీధితిస్సూర్యోపి చరమగిరితటమస్తాచలకూటమగమదితి సంబంధః, అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్దాశరథిసహస్రదీధిత్యోర్ముకుళయన్నితి సమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యత్వాద్దీపకం ॥ * ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంచ సామాన్యే తుల్యధర్మతః । ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత ఇతిలక్షణాత్ ॥ తచ్చోపమయా సంకీర్యతే ॥ ౧౦౪ ॥— అవిరితి ॥ అవిః-ప్రలాపమావిర్భవత్పరిదేవనం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అటవీం భజతః-ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య-శ్రీరామచరణారవిన్దవియోగస్య, నసహత ఇత్యసహ మసహిష్ణు + పచాద్యచ్ ॥ తన్మానసం యస్య తస్య ఆస్తీర్ణాన్యాస్తృతాని యాని పర్ణాని తాన్యేవ శయనాని శయ్యా యేషు తాని ॥ తమసాతటభూరుహాణాం- తమసానదీతీరరుహతరూణాం, మూలస్థలాని-మూలప్రదేశాః, గృహాణి-మందిరాణ్యభవన్, తేషు విశశ్రమురిత్యర్థః ॥ యద్యపి॥ ని ॥ గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవేత్యమరః ॥ తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం ॥ అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ॥౧౦౫ ॥—

యద్యపీత్యాదిప్రమాణమిత్యంతం వాక్యం చింత్యం। సుధాదిష్వమరవ్యాఖ్యానేషు పుంస్త్వే బహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః నపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తోపీత్యుక్తేః॥ ఉత్తరరామచరితే నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీతి॥ యాదవాభ్యుదయే సప్తమసర్గే॥ మణిప్రదీప్తైరతమాంసి గోప్యాః ప్రవిశ్య రమ్యాణి గుహాగృహాణి ఇత్యాది ప్రయోగదర్శనాచ్చేత్యాహుః)

౫ ॥ అథనిశీథే దాశరథిస్సుమంత్రేణ సమ్మంత్య్ర వంచితజనసంహతి
రతివినతానందనేనస్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికానామనదీత్రి
యపరిష్కృతామిక్ష్వాకవే మనునాదత్తాంవసుమతీమతీత్యవివిధవనగ
హనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయాపదవ్యాగంగాతరం
గసంగతమూలం గగనగంగాలింగితశృంగం శృంగిబేరపురాలంకార

అథేతి ॥ అథానంతరం, దాశరథిః - శ్రీరామః, నిశీథే - అర్ధ
రాత్రే, ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వావిత్యమరః ॥ సుమంత్రేణ స
హ సమ్మంత్య్రసిద్ధానిమాన్పౌరాన్విలోభ్య గమిష్యామీత్యాలో
చ్య, వంచితజనసంహతిః-ప్రతారితానుగతపౌరవర్గస్సన్, వినతా
నందనమతిక్రాంతోఽతివినతానందనః తేనవైనతేయాధికజవేనేత్యర్థః ॥
+ అత్యాదయఃక్రాంతాద్యర్థే ద్వితీయయేతిసమాసః ॥ స్యందనేన-ర
థేన, కరణేన వేదశ్రుతిశ్చగోమతీచనిష్యందికా చేతినామాని యస్య
తత్తథోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం వేదశ్రుతిగోమతీని
ష్యందికాఖ్యాభిస్తిసృభిర్నదీభిర్భూషితామిత్యర్థః + సంపర్యుపే
భ్యః కరోతౌభూషణేసమవాయేచేతిసుడాగమః ॥ తథా ఇక్ష్వాక
వే-రాజ్ఞే, మనునాపిత్రా వైవస్వతమనునా, దత్తాం వసుమతీం-భూ
మిం, కోసలదేశమిత్యర్థః ॥ అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతేనాస్య రాజ్యల
క్ష్మ్యం తృణీకారస్సూచ్యతే ॥ వివిధాని-నానాప్రకారాణి, వనానిస
ఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యానిచ తేషు, వీరు
ధాం-లతానాం తృణానాంచ పటలేన-జాలేన, పిహితా-ఆచ్ఛాదితా,
అనుపలభ్యమానేతియావత్ । రథతురగఖురముద్రారథాశ్వఖురన్యా
సోయస్యాంతయా పదవ్యామార్గేణ * తృతీయావిధానే+ప్రకృత్యా
దిభ్యఉపసంఖ్యానాత్తృతీయోపపత్తిః॥ గంగాయా భూతలవాహిన్యా
మందాకిన్యాః, తరంగైరూర్మిభిః, సంగతం-సంశ్లిష్టం, మూలంయస్య
తం గంగాతీరరుహమిత్యర్థః ॥ ఏతేనాత్యంతపవిత్రతాసూచ్యతే ॥

మింగుదీపాదపముపాగమత్ ॥ తత్ర ॥ ౧౦౬ ॥ ప ॥ దృష్ట్వా రామమనేకజన్మరచితైర్దృశ్యం శుభైః కర్మభిశ్శ్రుత్వా మాతృవరద్వయాదుపనతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్। అత్యుజ్జృంభితహర్షశోకజనితైర్బాష్పైర్నిషాదాధిపశ్శీతాశీతగుణాన్వితైరవిరళైస్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్ ॥౧౦౭॥

తథా గగనగంగయా-ఆకాశగంగయా, ఆలింగితమాశ్లిష్టం, శృంగమగ్రభాగో యస్య తమిత్యున్నత్యాతిశయోక్తిః ॥ శృంగిబేరపురస్య-గుహనగరస్యాలంకారమాభరణభూతం శోభావహమిత్యర్థః ॥ ఇంగుదీపాదపం-తాపసతరుముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశమశిశ్రియదిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఇంగుదీ తాపసతరురిత్యమరః ॥ తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే ॥౧౦౬॥

దృష్ట్వేతి ॥ నిషాదా వనగోచరజాత్యంతరాస్తేషామధిపో రాజా గుహః అనేకజన్మరచితైః-జన్మాంతరసహస్రాచరితైరిత్యర్థః ॥ శుభైః కర్మభిః-వ్రతనియమోపవాసాదిసత్కృత్యైర్హేతుభిర్దృశ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం దృష్ట్వా తథా మాతుః కైకేయ్యాః వరద్వయాత్ప్రార్థితాద్వరయుగ్మాద్ధేతోః ఉపనతాం-ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం-వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం + తస్యేదమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ వృత్తిం చ జటావల్కలధారణకందమూలాద్యశనవనవాసవ్యాపారం చేత్యర్థః ॥ ని ॥ వైఖానసో వనేవాసీ వానప్రస్థశ్చ తాపస ఇతి యాదవః ॥ శ్రుత్వా అత్యుజ్జృంభితాభ్యాం-అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః శ్రీరామదర్శనాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణాచ్ఛోక ఇతి చ వివేకః ॥ అత ఏవ శీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితైస్సమవేతైః, హర్షజత్వాచ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వాదశీతగుణాన్వితత్వమితి వివేకః ॥ అవిరళైస్సాంద్రైర్బాష్పైరశ్రుభిః సంపృక్తవక్త్రః-పరిక్లిన్నవదనః, సంపృక్తగాత్ర ఇతి పాఠాంతరం అభవత్ ॥ శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూణ్యవర్షయదిత్యర్థః ॥ అత ఏవ యథా

గ ॥ సాయంప్రియసుహృద్గుహస్సమాసాద్య కృతాంజలిరంజసా రఘు
నాథమనునాథితవాన్ ॥ ౧౦౭ ॥ దేవ పితృనియోగ ప్రవణాంతఃకర
ణమపి భవంతం విజ్ఞాపయితుమజ్ఞాతజానపదరీతిర్భారతీ మాం ముఖర
యతి ॥ ౧౦౮ ॥ అస్త్యేతదనివార్యవీరోద్భటభటదుర్గావర్గాయుక్త

క్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామాయథాసంఖ్యాలంకారః॥ శార్దూలవి
క్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౧౦౬ ॥ —స ఇతి ॥ సాయంప్రియసుహృత్-ప్రియ
మిత్రం + సుహృద్దుహృదౌమిత్రామిత్రయోరితినిపాతః ॥ గుహ
స్సమాసాద్య-సమీపమాగత్య, కృతాంజలిర్విరచితకరసంపుటస్సన్ విన
యలక్షణమేతత్ ॥ అంజసా యాథార్థ్యేన నతౌపచారికతయేత్య
ర్థః ॥ ని ॥ తత్వేత్వద్ధాంజసాద్వయమిత్యమరః ॥ రఘునాథం-శ్రీ
రామమనునాథితవాన్-యాచితవాన్ ప్రార్థితవానిత్యర్థః + నా
థృయాచ్ఞాయామితిధాతోః క్తవతుప్రత్యయః ॥ ౧౦౭ ॥—అ ॥ తత్ప్ర
కారమేవ వివరిష్యన్నాదౌ తావత్స్వవినయమావిష్కరోతి ॥ దేవే
తి ॥ హేదేవ-స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం-పిత్రాజ్ఞాపరతంత్రమ
న్తఃకరణం యస్యతంతథోక్తమపి అనివార్య నిశ్చయమపీత్యర్థః ॥
భవంతంప్రతి విజ్ఞాపయితుం-వక్తవ్యార్థంకథయితుం, అజ్ఞాతా-అవి
దితా, జానపదానాం-జనపదవాసినాం, అపామరజనానాం రీతిశ్శైలీ
యస్యాస్సాతథోక్తా పామరసాధారణీత్యర్థః॥ భారతీ-సరస్వతీ, మాం
ముఖరయతి-ముఖంవాగస్యాస్తీతిముఖరో నిరంతరభాషీ + నఖముఖకుం
జేభ్యోరో వక్తవ్య ఇతి రప్రత్యయః ॥ ని ॥ దుర్ముఖేముఖరాబద్ధముఖావి
త్యమరః ॥ తతస్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లట్ ॥ ముఖరీకరోతి-వ్యాహార
యతీత్యర్థః ॥ అతో విజ్ఞాపయామీతిభావః ॥ ౧౦౮ ॥ —అ ॥ సం
ప్రతి యద్విజ్ఞాపనీయంతదాహ ॥ అస్తీతి॥అనివార్యవీరోద్భటా-అన
తిక్రమణీయపరాక్రమోజ్జృంభితా, భటా-వీరయోధాయస్మిన్సతథో
క్తో యోదుర్గావర్గః-గిరిదుర్గాదిగుప్తస్థాననివహః, తేన యుక్తం-

మనుషక్తభోగ్యజాతమంథరం మంథరాహృదయతోదావహమస్మ
దీయం రాజ్యమ్ ॥ ౧౧ ॥ తదిదమనిదంప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య
కించిదనుగృహ్య చ పరిజనయోగ్యభాగ్యభాజనమముంజనం స్వయమ
ముంచన్నేవ తాంతాం దేశం దేశేస్మిన్ విస్మయనీయానుభావమునిబృందమ

సంగతం, దుర్గే-త్యత్ర దుఃఖేన గమ్యత ఇతి విగ్రహః + సుదుర్గోరథి
కరణ ఇతి గమేర్డః ॥ ఇత్థంభూతస్యైవ రాజ్ఞామాశ్రయణీయత్వాదితి భా
వః ॥ తథాహ మనుః ॥ * ధనుర్దుర్గం మహీదుర్గమబ్దుర్గం వా
ర్క్షమేవ చ । నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసేన్నృప ఇతి ॥
తథా అనుషక్తమనపాయి యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగసా
వస్తువిశేషసమృద్ధిః ॥ తేన మంథరం-నిర్భరం పరిపూర్ణమిత్యర్థః ॥
ఏవంభూతస్యైవోపాదేయత్వాదితి భావః ॥ తథా మంథరాయాః యు
ష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృదయ
తోదావహం-మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అనధికారాదితి
భావః ॥ అస్మదీయమస్మత్సంబంధి + త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం
వృద్ధాచ్ఛః । ఏతద్రాజ్యమయం దేశ ఇత్యర్థః ॥ అస్తి-వర్తతే ॥ ౧౧ ॥
అస్తు ప్రస్తుతే కింతత్రాహ ॥ తదితి ॥ హే రామ భవాన్, ఇదం ప్ర
థమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తిర్యస్య తదిదం ప్రథమప్రవృత్తం
తన్న భవతీత్యనిదంప్రథమప్రవృత్తం । చిరకాలప్రాప్త్యా అనూత
నమిత్యర్థః + ప్రవృత్తమితి భావే క్తః ॥ పూర్వం యదాకదాచిద
పీదృఙ్మహారాజాపరిపాలితత్వాదితి భావః ॥ తత్పూర్వోక్తప్రకారమి
దమేతద్రాజ్యం పరిగృహ్య-స్వీకృత్య, తథా అముం జనం మామిత్య
ర్థః ॥ పరిజనస్య-భృత్యవర్గస్య, యోగ్యమర్హం యద్భాగ్యం -భా
గధేయం, తస్య భాజనం-పాత్రం, కించిదీషత్ పూర్ణానుగ్రహస్యాన
ర్హత్వాదితి వినయోక్తిః ॥ అనుగృహ్య-భృత్యత్వేన నియుజ్యేత్యర్థః ॥
తథా తాం తాం దేశం మునివృత్త్యా వనమాశ్రయేత్యేవంరూపం పితృనియో

ద్వాకినీసందర్శనేనమందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశశ్చతుర్దశ దశర
థకథితాన్సమాస్సమాపయతుభవానితి ॥ ౧౧౧ ॥ప॥తస్మిన్నిత్థం ప్రార్థ
నాభాజిసఖ్యౌ ప్రత్యాచఖ్యౌరామభద్రఃప్రియోక్త్యా । మాతుర్వా
క్యాద్వల్కలేనావృతంమేగాత్రంక్షాత్రప్రక్రియాంనార్హతీతి॥౧౧౨॥

గమిత్యర్థః ॥ స్వయమముంచన్నపరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః-అశ్చ
ర్యకరః, అనుభావస్తపస్సామర్థ్యం యస్యతత్తాదృశం మునిబృందం
యస్మిన్తస్మిన్ ॥ గంగాతీరత్వేనాస్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వాన్నిరంత
రమహాతపోనిష్ఠనివహాధిష్ఠితఇత్యర్థః ॥ ఏతేన సహవాసయోగ్యసం
పన్నతయా నివాసార్హతాసూచ్యతే ॥ అస్మిన్దేశే-జనపదే, మందా
కినీసందర్శనేనహేతునా మందాయమానా-మందీభవంతీ జననీజనవిర
హదుర్దశామాతృవర్గవిశ్లేషజనితవిషాదోయస్యసతథోక్తస్సన్ లో
కజననీత్వాద్గంగాయాఇతిభావః ॥ తేన మాతౄణామత్యంతపవిత్రతా
సూచ్యతే॥ దశరథేన కథితాః-నిర్దిష్టాశ్చతుర్దశసంఖ్యాకాస్సమాః వ
త్సరాన్ సమాపయతు-అతివాహయతు, ఇత్యనునాథితవానితిపూర్వే
ణసంబంధః + సంపూర్వాదాప్నోతేః ప్రార్థనాయాం లోట్ ॥
శేషేప్రథమః ॥ ని ॥ సంవత్సరోవత్సరోబ్దోహాయనోస్త్రీశరత్సమా
ఇత్యమరః ॥ ౧౧౧ ॥—తస్మిన్నితి ॥ సఖ్యౌ-మిత్రే,తస్మిన్గుహే-ఇ
త్థమనేనప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి-ప్రార్థనాంకుర్వతిసతి, రా
మభద్రః ప్రియోక్త్యా-ప్రియవచనేన, అన్యథా తస్య మనఃక్లేశస్స్యాది
తిభావః ॥ ప్రత్యాచఖ్యౌ-ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థనాం నిరా
కృతవానిత్యర్థః ॥ కిమితి ॥ మాతుర్వాక్యాత్-కైకేయీనియోగవ
చనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితుర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వ
ల్కలేనావృతం-మునివేషధారీత్యర్థః ॥ మే-మమ, గాత్రం-శరీరం,
క్షాత్రప్రక్రియాం-క్షత్రియోచితప్రకారం, రాజవేషమిత్యర్థః ॥ గ్ర
హీతుమితి శేషః నార్హతి-యోగ్యంనభవతీత్యర్థః ॥ + గృహీతంనహి

గ ॥ తతస్తదనురోధేన రోధస్తరోరధస్తాత్సుమన్త్రే నియన్త్రియర థ్యే దాశరథ్యోరాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తుమివ మన్దమన్దమరవిన్ద బృన్దస్యన్దమానమకరన్దబిన్దుసన్దోహవాహినివాహినీతరఙ్గమరు తి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షితుమక్షమాయామి వక్ష్మాభృతిచరమేతిరోహితాయామహ్నామధిదేవతాయాం సన్ధ్యాం చ త్యజేదితిన్యాయాద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితిభావః ॥ ఇతి ప్రత్యాచఖ్యావితిపూర్వేణసంబన్ధః ॥ శాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౧౨॥—

తతఇతి ॥ తతః ప్రత్యాఖ్యానానన్తరం, తదనురోధేన-గుహానువర్తనే న, రోధస్తరోర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచిద్వృక్షస్యేత్యర్థః ॥ అధ స్తాదధః ప్రదేశే సుమన్త్రే నియన్త్రితరథ్యే-నియమితరథాశ్వేసతి దాశరథ్యోః-రామలక్ష్మణయోః, మధుపర్కః-మధుగుడాదిమధురవ దార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేనసహ సమధుపర్కం ఆతిథ్యమతిథిసత్కారం కర్తుమివేతిఫలోత్ప్రేక్షా ॥ అరవిందబృందా దబ్జషండాత్, స్యందమానం-ప్రస్రవంతం, మకరందబిందుసందో హం-పుష్పరసశీకరనికురుంబంవహతీతితథోక్తైవాహినీతరంగమరుతి- గంగాతరంగమారుతే, మందంమందం-మందప్రకారం- + ప్రకారేగు ణవచనస్యేతిద్విర్భావః ॥ కర్మధారయవద్భావాత్సుపోలుక్ ॥ ఏతేన శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపత్తిరుక్తా ॥ వాతి-ప్రసరతిసతి + వాతేశ్శతృ ప్రత్యయః ॥ వహతీతిపాఠే వహతి ప్రవర్తమానేసతి తదా కాకుత్స్థ స్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవప్రాధాన్యాదిత్య వగంతవ్యమ్ ॥ కాననగమనావస్థామరణ్యయాత్రాదుర్దశాం ప్రేక్షి తుం-ద్రష్టుమక్షమాయామసహమానాయామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అహ్నామ ధిదేవతాయామహఃపతౌ, చరమే-క్ష్మాభృతి, అస్తాచలే ॥ అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృదిత్యమరః ॥ తిరోహితాయామంతర్హితాయాంసత్యాం, సూర్యేఽస్తంగతేసతీత్యర్థః ॥ రామశ్చరమాం పశ్చిమాం సంధ్యాంస

రమాం రామస్సముపాస్యతస్యాంతరుమూలభువిలక్ష్మణపరికల్పితంపర్ణ
తల్పమభజత ॥ ౧౧౩ ॥ ప ॥ రామేవిదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ
మంతఃపురంవిశతిలక్ష్మణసావిదల్లమ్ । నిధ్యాయతంనియమితామితబా

ముపాస్య-సాయంసంధ్యావందనంకృత్వేత్యర్థః ॥ తస్యాంపూర్వోక్తా
యాం తరుమూలభువి-ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే లక్ష్మణేన పరికల్పితం
విరచితం, పర్ణతల్పం-పర్ణమయశయ్యాం, ॥ ని ॥ తల్పంశయ్యాట్ట
దారేష్విత్యమరః ॥ అభజత-ప్రాపత్, తత్ర సంవివేశేత్యర్థః ॥ అ
త్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య
సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థమిత్యవగంత
వ్యమ్ ॥ తదుక్తంభగవతాగీతాసు ॥ * లోకసంగ్రహమేవాపి సంప
శ్యన్కర్తుమర్హసి । యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనః ॥ సయ
త్ప్రమాణంకురుతే లోకస్తదనువర్తత ఇతి ॥ అథవా * అహరహస్సం
ధ్యాముపాసీతేత్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య
లీలావిగ్రహధారిణః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రద
త్వాత్సంధ్యావందనం యుక్తమేవేతిద్రష్టవ్యమ్ * తథాచ మహాభార
తే ॥ పితామహఃపితౄన్సృష్ట్వామూర్తింతాముత్ససర్జహ । సాప్రా
తస్సాయమాగత్య సంధ్యారూపేణవర్తతే ॥ ఏతాంసంధ్యాంయతాత్మా
నోయేతుదీర్ఘముపాసతే । దీర్ఘాయుషోభవిష్యంతి నీరుజఃపాం
డునందనేతి ॥ ౧౧౩ ॥ — రామఇతి ॥ రామే విదేహసుతయా-వై
దేహ్యా, సహేత్యర్థః ॥ అత్రసహార్థశబ్దాప్రయోగేపి తదర్థస్య గ
మ్యతాయాం వృద్ధోయూనేతి సూత్రనిర్దేశాదేవ జ్ఞాపకాత్సహార్థ
శబ్దానామప్రయోగేపి సహయుక్తేఽప్రధానఇతి సహార్థే తృతీయా ॥
లక్ష్మణఏవ సావిదల్లః కంచుకీదౌవారికోయస్యతత్ సౌమిత్రికృతసంర
క్షణమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సౌవిదల్లాఃకంచుకినఇత్యమరః ॥ తరుమూలం
వృక్షాధఃప్రదేశఇతి సంజ్ఞాయస్యతం తద్రూపమిత్యర్థః ॥ అంతఃపు

ష ఏవ వృష్టిర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః ॥౧౧౪॥ X ॥ వ్యతీతా
యాం విభావర్యామర్యమమరీచిమాలభారిణి పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని
విరచితజటాబన్ధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛమగచ్ఛతామ్ ॥ ౧౧౫ ॥ త
త్ర రామః ప్రహృష్టచేతాః సీతామాచష్ట ॥ ౧౧౬ ॥ ప ॥ మేధ్యాశ్వ
మార్గణపరిమార్గణసంభవస్య దివ్యౌషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య ।

రం-శుద్ధాన్తం, ప్రవిశతి-ప్రవిష్టవతి సతి, నిషాదనాథో గుహః, తం త
థాభూతం భూతలశాయినం శ్రీరామం నిధ్యాయ-దృష్ట్వా, ని ॥ ని
ర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణమిత్యమరః ॥ నియమితా -
అన్తర్నిరుద్ధా, అమితా-అవిచ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టిరశ్రుసంప్రవాహో
యేన స తథోక్తస్సన్ శ్రీరామదుర్దశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తావపి
అమఙ్గలధియా-గళనిరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః ॥ నిద్రాం నిరస్య-త్యక్త్వా
నిషసాద-లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిష్టవానిత్యర్థః
వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౧౪ ॥ —వ్యతీతాయామితి ॥ విభావర్యాం-
రజన్యాం, ని ॥ విభావరీ తమస్విన్యౌ రజనీ యామినీ తమీత్యమరః ॥ వ్య
తీతాయాం-అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూర్ధ్ని-ఉదయాచ
లశిఖరే, ని ॥ ఉదయః పూర్వపర్వత ఇత్యమరః ॥ అర్యమ్ణస్సూర్యస్య,
మరీచిమాలా-కిరణపఙ్క్తిః, తాం బిభర్తీతి అర్యమమరీచిమాలభారి త
థాభూతే సతీత్యర్థః ॥ సూర్యకిరణప్రసరణానన్తరమితి యావత్ +
ఇష్టకేష్టికామాలానాంచితతూలభారిష్వితి హ్రస్వః ॥ దాశరథీ-రామ
లక్ష్మణౌ, విరచితః-విహితః, జటానాం బన్ధః వటవృక్షక్షీరైర్గ్రన్థనం
యాభ్యాం తౌ సీతయా సహ భాగీరథీకచ్ఛం-గఙ్గాతీరమగచ్ఛతాం ప్రా
ప్తవన్తౌ ॥ ని ॥ జలప్రాయమనూపం స్యాత్పుంసి కచ్ఛస్తథావిధ ఇత్య
మరః ॥ ౧౧౫ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్ట
చేతాః-తద్దర్శనేనాత్యన్తసన్తుష్టాన్తఃకరణస్సన్, సీతామాచష్టావో
చత్ ॥ ౧౧౬ ॥ —అ ॥ తదేవాహ ॥ మేధ్యేతి ॥ మేధ్యః-పవిత్రః

తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం భాగీరథీం భగవతీం శరణంభజా
మః ॥ ౧౧౭ ॥ ౫ ॥ తదనంతరం రామసాంత్వవచనవారితసుమంత్రి

యద్వా * ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజత ॥ యోమేధాయాలభ్యతే ॥
ఆశాసానామేధపతిభ్యాం మేధమిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనాన్మేధశబ్దోయా
గవచనః ॥ యథా త్వమేవపితృమేధఇతివత్ ॥ ౨ ॥ మేధఃక్రతౌ మ
తౌమేధేతివిశ్వశ్చ ॥ తథాచ మేధేసాధుర్మేధ్యః + తత్రసాధురితి యత్
ప్రత్యయః ॥ అథవా మేధార్హః మేధ్యః + తదర్హమితి యత్ప్రత్య
యః ॥ సచాసావశ్వశ్చ అశ్వమేధీయాశ్వఇత్యర్థః ॥ తస్య మార్గప
రిమార్గణే-వర్త్మాన్వేషణే, సంభవః ఉత్పత్తిర్యస్యతస్య కపిలకోప
మహాజ్వరస్య-కపిలమునిక్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యౌషధీమసౌ
ధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీమిత్యర్థః ॥ తథా తాతానుత
ర్పణేనాస్మత్పూర్వపితృసంతర్పణేన, పచేళిమం-పరిపక్వం, భాగధే
యం-భాగ్యంయస్యాస్తాం పరోపకారాచరణోపయోగితయైవజన్మసా
ఫల్యసంభవాదితిభావః ॥ పచేళిమేత్యత్ర + కర్మకర్తరికేళిమరఉప
సంఖ్యానమితికేళిమర్ప్రత్యయః ॥ భగవతీం-పూజ్యాం, భాగీరథీం-గం
గాం, శరణంభజామః-ప్రాప్నుమః, యతోస్మత్కులమహత్తరేణభ
గీరథేనేంద్రపరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కాపిలకోపా
నలదగ్ధానాం పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసి
ద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతే ॥ తస్మాద
స్మాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధింకరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్తమే
వేతిభావః ॥ స్పష్టోత్ప్రేక్షాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తం॥౧౧౭
తదితి ॥ తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః సాంత్వవచనైః-

తాతానువర్తనేతిపాఠేతాతస్య పూర్వపురుషస్య, భగీరథస్యకర్మణః అ
నువర్తనేనానుసరణేన, పచేళిమంభాగధేయం భాగ్యంయస్యాస్తాం ॥
భగీరథకర్మకానుసరణేన గంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటితఇతిభావః ॥

స్వసౌమిత్రిర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గు
హేనానీతాం నావమారురోహ ॥ ౧౧౭ ॥ స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిప
తేరనుగమనమపి తూర్ణమేవ నిస్తీర్ణసురసరిత్పూరస్సంపూర్ణసస్యే
వత్సాభిధానే జనపదే కృతపదశ్చలలక్ష్యవేధనచతురశ్చతురో మృ
గాన్నిహత్య కుత్రచిద్వనస్పతిమూలే నిశామనైషీత్ ॥ ౧౧౮ ॥

ప్రియోక్తిభిరేవ వారితః త్వం పునరయోధ్యాం ప్రతియాహీతి నివర్తితః
సుమంత్రో యేన స తథోక్తః ॥ అత్ర సాంత్వగ్రహణం తన్మనఃఖేదనిరా
సార్థమిత్యవగంతవ్యమ్ ॥ స సౌమిత్రిస్సలక్ష్మణస్సన్ మంగళాని *
పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః । నిదేశం పారయిత్వేమం
గంగే త్వదభిరక్షిత ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీత్యర్థః ॥ ప్రా
ర్థయమానయా-యాచమానయా * యాచ్ఞాయామభియాచనే చ ప్రార్థ
నా కథ్యతే బుధైరిత్యభిధానాత్ ॥ తయా అనుసృతయా మైథిల్యా సహ
జానక్యా సాకం, గుహేన ఆనీతాం భృత్యద్వారా ప్రాపితామిత్యర్థః
నావం తరిమారురోహ-అధిష్ఠితవాన్ ॥ ని ॥ స్త్రియాం నౌస్తరణిస్త
రిరిత్యమరః ॥ ౧౧౭ ॥ — స ఇతి ॥ యో నావమారురోహ స ఏష రా
మః నిషాదాధిపతేర్గుహస్యాపి సుమంత్రానుసరణనిషేధసముచ్చ
యార్థకోऽయమపిశబ్దః ॥ అనుగమనమనుసరణం నిషిధ్య త్వయా సమ్య
గ్భక్తిః ప్రదర్శితా అతస్త్వమత్రైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం క్షిప్రమే
వ విలంబేంతరాయస్స్యాదితి భయాదితి భావః ॥ నిస్తీర్ణసురసరిత్పూ
రః-విలంఘితగంగాప్రవాహస్సన్, సంపూర్ణసస్యే వ్రీహ్యాదిసకలసస్య
సమృద్ధ ఇత్యర్థః ॥ వత్స ఇత్యభిధానమాఖ్యా యస్య తస్మిన్ జనపదే-దే
శే ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదౌ దేశవిషయావిత్యమరః ॥ కృతపదః-ప్రవిష్ట ఇత్య
ర్థః ॥ చలలక్ష్య వేధనచతురశ్చంచలశరవ్యప్రహారనిపుణః, అతఏవ
చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్ మృగాన్ వరాహాదీన్ నిహత్య-ప్రహృ
త్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వాదితి భావః ॥ కుత్రచిత్కస్మింశ్చిద్వనస్

అన్యేద్యుస్సర్వ్వన్యేనపథా ప్రయాతాస్తే ప్రయాగే ప్రతాయమానహోమ
ధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమమాశ్రయంతః పశ్చాదభివాద్య త
మమందహర్షం మహర్షిమనేనాదిష్టవర్త్మనా హైకర్తనీపూరోపప్లవం ప్ల

తిమూలే-వృక్షాధఃప్రదేశే, నిశాం-రాత్రిమనైషీత్-వ్యగమయత్,
మత్స్యాభిధానఇతి ప్రామాదికఃపాఠః ॥ ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే ॥
తతస్సమృద్ధాన్ శుభసస్యశాలినః క్షణేనవత్సాన్ముదితానుపాగమత్ ।
తౌ తత్రహత్వాచతురో మహామృగాన్ వరాహమృశ్యంపృషతం మహా
రురుమిత్యాది ॥ ౧౯ ॥ —అన్యేద్యురితి ॥ అన్యేద్యురన్యస్మిన్ దినే
+ సద్యఃపరుదిత్యాదినానిపాతితమవ్యయం ॥ని॥ అద్యాత్రాహ్న్యథ
పూర్వేహ్నీత్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్ ॥ తథాధరాన్యాన్యత
రేతరాత్పూర్వేద్యురాదయఇత్యమరః ॥ తే సీతారామలక్ష్మణాః వ
నేభవో వన్యస్తేనపథా ఆరణ్యకవర్త్మనా, ప్రయాతాః-ప్రస్థితాస్సంతః,
ప్రయాగే-ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః-స్వయం ప్రత
న్యమానో వ్యాప్నువానఇతియావత్ + తనోతేఃకర్మకర్తరి యకిలట
శ్యానచిముమాగమః ॥ తనోతేర్యకీతిఅనునాసికస్య వైకల్పికఆకారః;
హోమధూమప్రాగ్భారో-హోమధూమసమూహో యస్మిన్ తం హ
వ్యగంధిధూమానుమేయమిత్యర్థః ॥ ప్రాగ్భారశబ్దస్సమూహే రూ
ఢః భరద్వాజాశ్రమం-భరద్వాజాఖ్యమహర్షేస్తపోవనం, ఆశ్రయం
తః-ప్రాప్నువంతస్సంతః, అమందహర్షం-నిజాగమనాదమందఃఅనల్పః
హర్షః ఆనందో యస్య తం మహర్షిం-ఋషిశ్రేష్ఠం,తం భరద్వాజం-అ

గంగాయమునయోర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః తతః పశ్చిమ
భాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః,తస్మాత్పశ్చిమతో
మత్స్యదేశఇతి, ఇత్థం దేశవ్యవస్థాయా దృశ్యమానత్వాన్మత్స్యనితి
పాఠః ప్రామాదికఇతి శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండత్రిపంచాశసర్గ
వ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే ॥

వేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమితశాత్రవసకలసత్త్వచరి
త్రవిచిత్రం చిత్రకూటాచలమభజత్ ॥ ౧౨౦ ॥ ప ॥ అనుజరచితపర్ణా
గారహృద్యాసు మాద్యత్పరభృతగళచంచత్పంచమైరంచితాసు । జన
కదుహితృయోగాజ్జాతసాకేతసౌఖ్యశ్చిరమరమత రామశ్చిత్రకూటస్థలీ

భివాద్య-నమస్కృత్యచ, రామస్స్వయం తాదృగ్బ్రహ్మాపి క్షత్రియరూ
పేణావతీర్ణత్వాద్యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ ఇత్యాదిస్మరణాత్ క్షత్రియ
మర్యాదాం ప్రవర్తితవానితి సూచితం ॥ అనేన మహర్షిణా ఆదిష్టం య
ద్వర్త్మ చిత్రకూటమార్గస్తేన వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీయ
మునానదీ + తస్యాపత్యమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ తస్యాః
పూరః-ప్రవాహ ఏవ, ఉపప్లవ ఆపత్ తం మార్గనిరోధకత్వాదితి భావః ॥
ని ॥ కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వసేత్యమరః ॥ వైణవేన-
వేణుమయేన, ప్లవేనోడుపేన ॥ ని ॥ ఉడుపం తు ప్లవః కోల ఇత్యమరః,
నిస్తీర్య-తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం
యేషాం తే శమధనా మహర్షయ స్త ఏవ జనాః తేషాం సంనిధానేన-సా
న్నిధ్యేన- శమితశాత్రవాణి-ప్రశాంతవైరాణి, యాని సకలసత్త్వాని గో
వ్యాఘ్రాదిసమస్తజంతవః తేషాం చరిత్రేణాన్యోన్యసాహచర్యరూపే
ణ విచిత్రమాశ్చర్యకరం నిర్వైరదేశత్వాన్నివాసార్హమిత్యర్థః ॥ చి
త్రకూటం నామ అచలం పర్వతమభజత్-ప్రాపః ॥౧౨౦॥ అనుజేతి ॥
అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు- సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనో
హరాసు, తథా మాద్యత్పరభృతానాం మత్తకోకిలానాం, గళేషు-కం
ఠకుహరేషు, చంచంతః-ప్రసరంతో యే పంచమాః-స్వరవిశేషాస్తైః
॥ ని ॥ పికః కూజతి పంచమమిత్యభిధానాత్ ॥ ని ॥ వనప్రియః పరభృ
తః కోకిలః పిక ఇత్యమరః ॥ అంచితాసు-మనోహరాసు + అంచేః పూ
జాయామితీడాగమః ॥ చిత్రకూటస్య స్థలీషు అకృత్రిమభూమిషు +
జానపదేత్యాదినా అకృత్రిమార్థే ఙీప్ ॥ రామః జనకదుహితృయో

హ ॥ ౧౭ ॥ ౪ ॥ అథ మాం వనవాసవైరస్యాదపి నామ రామస్సమాహ్వయేదితి ప్రత్యాశాపరతంత్రస్సుమంత్రః కానిచిదహాని గుహసకాశే నీత్వా నిరాశస్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవామయోధ్యామాసాద్య నిర్దాశరథిస్సారథిరయం సమాగత ఇతి శోకాతిరేకాతురపౌరజనజనితదీనాక్రందమందీభూతనేమిఘోషాదవరుహ్య రథాద్దశరథం ప్రయా

గాత్-జానకీసాంగత్యాద్ధేతోః ॥ ని ॥ యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ జాతముత్పన్నం సాకేతే అయోధ్యాయాం యత్సౌఖ్యమానందః తత్సదృశం సౌఖ్యం యస్య స తథోక్తస్సన్నితి నిదర్శనాలంకారః ॥ చిరం బహుకాలమరమత-ఆక్రీడత్ ॥ ని ॥ సాకేతం స్యాదయోధ్యాయాం కోసలానందినీ తథేతి యాదవః ॥ ౧౭ ॥—

అథేతి ॥ అథ చిత్రకూటభజనానంతరం, వనవాసే క్లేశభూయిష్ఠే వనసంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషాదపి నామ అస్తత్సహవాసానురాగాభావేపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ నామేతి సంభావనాయాం ॥ ని ॥ నామ ప్రకాశసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు చేతి విశ్వః ॥ రామః మాం సమాహ్వయేత్ ఆకారయేదిత్యేవంభూతాయాః ప్రత్యాశాయాః-ప్రత్యాకాంక్షాయాః పరతంత్రః-పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధస్సన్నిత్యర్థః ॥ సుమంత్రః గుహసకాశే-గుహనికటే, కానిచిదహాని ద్వి(త్రా)ణి దినానీత్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయేఽహని సారథిరితి ॥ నీత్వా-గమయిత్వా, తతస్తదనంతరం, నిరాశః దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం కుతః పునరాహ్వానమిత్యాశారహితస్సన్, ప్రతినివృత్తః-ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం-నిరానందామిత్యర్థః ॥ అయోధ్యాం సమాసాద్య-(ప్రా)ప్య, నిర్దాశరథిః-దాశరథిరహితః, అయం సారథిస్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః యశ్శోకాతిరేకః - విషాదాతిశయస్తేనాతురైః విహ్వలైః పౌరజనైర్జనితః ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోషస్తేన మందీభూతోంతర్హితో నేమిఘో

ణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్ ॥ ౧౨ ॥ ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో ద
శరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథంప్రయాతం రా
మేణ కథంకథితం మైథిల్యా కింవృత్తస్సౌమిత్రేరితి ముహుర్ముహురశ్రు
కంఠితకంఠస్సుమంత్రమన్వయుఙ్క్త ॥ సోపి రాజ్ఞేన్వజిజ్ఞపత్ ॥ ౧౩ ॥
దేవ కథం బ్రవీమి కఠినహృదయోహం ॥ కుతః ॥ ౧౪ ॥

పశ్చక్రథారాధ్వనిర్యస్యతస్మాదిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః ॥ ౧ ॥ చక్ర
ధారాప్రధిర్నేమిరిత్యమరశేషః ॥ రథాదవరుహ్యప్రయాణోన్ముఖాఉ
త్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్యతం పుత్రవియోగవేదనాసహిష్ణు
త్వేన ఆసన్నమరణమిత్యర్థః ॥ దశరథం ప్రాణంసీత్ప్రణతవాన్ ॥
+ నమేర్లుఙ్ యమరమనమాతాంసక్చేతిసగాగమః చకారాదిడా
గమశ్చ ఇటఈటీతిసిచోలుక్ నేటీతిప్రతిషేధాత్పృద్ధ్యభావః ॥ అడ
భ్యాసవ్యవాయేపీతిణత్వం ॥ ౧౨ ॥ —ఏతదితి ॥ ఏతద్దర్శనేన సు
మంత్రస్య కేవలస్యాలోకనేనేత్యర్థః ॥ విసంజ్ఞోవిచేతనః, మూర్ఛి
తఇతియావత్ ॥ అథ కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యాఅనభిమ
తతయా బహిర్భూతత్వాదితిభావః ॥ సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞ
స్స్యాత్తథోపలాలితస్సన్నిత్యర్థః ॥ దశరథః రామేణ కథం కేనప్ర
కారేణ ప్రయాతం ప్రస్థితం భావేక్తః ॥ నతు దుఃఖేన ప్రయాతంకిమి
త్యర్థః ॥ తథా మైథిల్యా కథం కయారీత్యా కథితముక్తం నతు ని
ర్వేదేన కథితంకిమిత్యర్థః ॥ తథా సౌమిత్రేః కింవృత్తః కథంభూత
వ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరోవా ఉతనవేత్యర్థః॥ ఇత్యేవం ముహు
ర్ముహుః-పునఃపునః, + వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥ అశ్రుకంఠితకంఠః-
బాష్పగద్గదవచనస్సన్, సుమంత్రమన్వయుఙ్క్త-అపృచ్ఛత్ ॥ ౧ ॥
ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః ॥ సోపిసుమంత్రోపి రాజ్ఞే-దశ
రథాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపితవాన్ ॥ ౧౩ ॥— తత్ప్రకారమేవా
హ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ రాజన్ కథం కుతోవాబ్రవీమి కథయామి

॥ ప ॥ సేనారసానుగతపౌరమనోరథస్య దూరేరథస్యచ సుతౌ త
వ వర్తమానౌ । భూత్వావిదేహదుహితుర్నవసౌవిదల్లౌ భాగీరథీతటవ
నే పథికావభూతామ్ ॥ ౧౨౫ ॥ కించ ॥ దేవత్వ త్తనయస్యకుంతలభ
రంక్షీరైస్సవేధేనూద్భవైస్సేక్తుంనాలమరుంధతీపతిరభూ త్తస్యాభిషేకో

ప్రత్యు త్తరమితి శేషః, కుతః॥ యతః అహం కఠినహృదయో-నిర్దయచి
త్తః, అరణ్యే రామంవిహాయ పునరాగతత్వా త్తస్య తాదృగ్వ్యాక్రాక
థనవ్యాలోలరసనత్వాచ్చేతిభావః ॥ ౧౨౪ ॥ —అ ॥ ఏవమాత్మానం
వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణో త్తరమాహ ॥ సేనేతి ॥
హేదేవ తవసుతౌ-త్వత్పుత్రౌ, రామలక్ష్మణౌ, సేనారసేన-భక్త్యను
రాగేణ, అనుగతాః-అనుసృతాః, యే పౌరాః, పురవాసినోజనా
స్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య తథా రథస్య-స్యంద
నస్యచ, దూరే-విప్రకర్షే, వర్తమానౌ తమసాతీరే నిద్రాణానాం
పౌరాణాం విసృష్టత్వాద్వనవాసతత్పరాణామస్మాకం కిమనేన రథేనే
తి పరిత్యక్తత్వాచ్చేతిభావః ॥ భాగీరథీతటే యద్వనం తత్రవిదేహదు
హితుర్వైదేహ్యాః, నవసౌవిదల్లౌ-నూతనకంచుకినౌ, భూత్వా తత్ప
రిరక్షణతత్పరౌ సంభూయేత్యర్థః ॥ ఏతత్సౌవిదల్లస్యేదం ప్రథమ
త్వాజ్జాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వాన్నవత్వం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ పంథానం
గచ్ఛతఇతిపథికౌ పాదచారిణావితియావత్ + పథష్కన్నితి తన్ప్రత్య
యః॥ అభూతాం॥ అత్ర పూర్వార్ధే మనోరథరథయోః కేవలప్రకృ
తయోర్మార్గరీకృతత్వరూపతుల్యధర్మేణౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్కే
వలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా॥ఉత్తరార్ధేతుదాశరథ్యోర్నవసౌ
విదల్లత్వరూపణాద్రూపకాలంకారః ఇత్యనయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యా
త్సంసృష్టిః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౨౫ ॥ — వక్తవ్యాంతరమ
ప్యస్తీత్యాహ ॥ కించేతి ॥ తదేవాహ ॥ దేవేతి ॥ హేదేవ అరుంధతీ
పతిర్వసిష్ఠః, అభిషేకోత్సవే-రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య - త్వ

త్సవే । సిక్తో హా హంత స ఏష మైథిలసుతాబాహోపదకోత్పాదకైర్న్యగ్రోధక్షరితైర్జటారచయితుం క్షీరైరశిష్యా సాదాహృతైః ॥ ౧౭౮ ॥ తస్యా విదేహదుహితుః పదయోర్నఖేషు లాక్షాం వినాప్యరుణిమా సహసా బభూవ । వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ వ్రజంత్యా వైవర్ణ్యమావిర

త్తనయస్య, యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య కుంతలభరం-చికురనికురుంబం ॥ ని ॥ చికురః కుంతలో వాల ఇత్యమరః ॥ స్వ ధేనూద్భవైః-స్వస్యయా ధేనుః కామధేనుః తదుద్భవైస్తత్సంభూతైః, అత్యంతశ్లాఘ్యైరిత్యర్థః ॥ క్షీరైస్సేక్తుమార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శాస్త్రవిహితత్వాదితిభావః ॥ అలం శక్తో నాభూత్ వైవర్ణ్యాపత్తిభయాదితిభావః ✻ అలంశబ్దయోగే + పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేషు ఇతి తుముఞ్ ॥ ని ॥ అలంభూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః॥ స ఏవ కుంతలభరః మైథిలసుతాయాః-సీతాయాః, బాహోపదకోత్పాదకైరశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిః నిషాదాహృతైః-గుహపరిజనానీతైః, న్యగ్రోధక్షరితైర్వటవృక్షోద్భవైః ॥ ని ॥ న్యగ్రోధో బహుపాద్వట ఇత్యమరః ॥ క్షీరైః జటాః రచయితుం-గ్రంథయితుం, సిక్తః-ఆర్ద్రీకృతః హా హంతేతి ఖేదే ॥ అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వేపి తదశక్తత్వోక్తేః సంబన్ధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః ॥ తయా చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రమణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౧౭౮ ॥ —తస్యా ఇతి॥ వన్యే పథి-కాంతారమార్గే, ప్రియతమేన-భర్త్రా, శ్రీరామేణ సహ వ్రజన్త్యా-గచ్ఛంత్యాస్తస్యాః విదేహదుహితుః వైదేహ్యాః, పదయోశ్చరణయోర్నఖేషు లాక్షాం వినాపి-అలక్తద్రవ్యాభావేపీత్యర్థః+ పృథగ్వినేత్యాదినా ద్వితీయా ॥ అరుణిమా-లౌహిత్యం + వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చేతి చకారాదిమనిచ్ ॥ సహసా-శీఘ్రం, బభూవ-ప్రాదుర్బభూవ, పల్లవకోమలత్వాచ్చరణనఖషాష్వరుణ్యమరణ్యసంచారేణావిర్భూదిత్య

భవన్నకదాపివక్త్రం ॥ ౧౭ ॥ సీతాపతేఃకిసలయైఃపరికల్ప్యతల్పం
సంచార్యసత్త్వదమనాయనిశాసుదృష్టిమ్ । ధన్వీతదంఘ్రిభజనాదివ
పుణ్యలభ్యాదస్వప్నఏవ వనవర్త్మనిలక్ష్మణోభూత్ ॥ ౧౮ ॥౪॥ ఏ
వం సుమంత్రనివేదితపుత్రచరిత్రశ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమవపుషి

ర్థః ॥ వక్త్రే-ముఖేతు, కదాపి-కదాచిదపి వైవర్ణ్యం-కాంతిహై
న్యం, నావిరభవత్-నప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్రమశోభతే
త్యర్థః ॥ ప్రియతమసాహచర్యాదితిభావః ॥ తద్వచనంతు కిమపి న
శ్రోతమితి వాక్యశేషః ॥ అత్ర లాక్షారూపకారణంవినాప్యరుణిమ
రూపకార్యోత్పత్తికథనాద్విభావనాలంకారః ॥ తథా కాంతారసంచా
రరూపకారణసద్భావేపి వైవర్ణ్యరూపకార్యానుత్పత్తికథనాద్విశే
షోక్తిరిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః స్పష్టా ॥ వసంతతి
లకావృత్తమ్ ॥ ౧౭ ॥ —సీతేతి ॥ ధన్వీ-ధనుర్ధరః + వ్రీహ్యాదిత్వా
దినిః ॥ లక్ష్మణః వనవర్త్మని-కాంతారమార్గే, నిశాసు-రాత్రిషు, సీ
తాపతేస్సీతాసమేతస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థః ॥ కిసలయైః-పల్లవైః, త
ల్పం-శయ్యాం, పరికల్ప్య-నిర్మాయ, సుఖశయనార్థమితిభావః ॥ త
థా సత్త్వదమనాయ-దుష్టజంతూన్ దమయితుమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స
త్వమస్త్రీతుజంతుష్వి త్యమరః ॥ దృష్టింసంచార్య-దిక్షుప్రసార్య, పు
ణ్యలభ్యాత్-పుణ్యైర్వ్రతోపవాసాది సుకృతవిశేషైర్లభ్యాత్ప్రా
ప్యాత్ తదంఘ్రిభజనాత్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనాచ్చరణసేవ
నాదివేతిహేతూత్ప్రేక్షా ॥ అస్వప్నః-నిర్నిద్రః,జాగరూకఏవేతియా
వత్, దేవశ్చేతిగమ్యతే ॥ ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధమపి
వ్యవచ్ఛినత్తి అభూత్-జాతః, మహాత్మనః తత్ర భవతః శ్రీరామస్య
పాదసేవాయాదేవత్వాయప్రాపకత్వాదితిభావః ॥ అస్వప్న ఇత్యత్ర అ
భిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వాద్దేవవిషయశబ్దశక్తిమూలోధ్వనిః ॥
సచోత్ప్రేక్షానిర్వాహకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం ॥ ౧౮ ॥— ఏవమి

జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాంసమాశ్వాస్య నరపతిరి
త్థమకథయత్ ॥ ౧౨ ॥ పురాఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివ
హ పిహితదివసృతౌ మృగయాస్పృహయా కమపిసమయమగమం॥
తత్ర ॥ ౧౩ ॥— ప ॥ తోయాదానసనాదపుష్కరగజభ్రాంత్యాత
పస్వీమయా విద్ధఃకశ్చనశబ్దవేధనవిధాపాథస్సరయ్వాంహరః । తత్పి

తి ॥ ఏవముక్తరీత్యా సుమన్త్రేణ నివేదితం-విజ్ఞాపితం, పుత్రయోః-
రామలక్ష్మణయోః, చరిత్రంవ్యాపారోయస్యసతథోక్తః ॥ సుమన్త్ర
ముఖాదాకర్ణితపుత్రస్నుషావృత్తాంతఇత్యర్థః ॥ నరపతిర్దశరథః,
నిగమవపుషి-త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి-సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి-అ
స్తాచలకూటభాజి అస్తంగతేసతీత్యర్థః ॥ హృదయలగ్నం-శోకఏవ
శల్యం శంకుః యస్యాస్తాం దురంతశోకాక్రాంతాంతఃకరణామిత్యర్థః॥
కౌసల్యాం సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితైర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం-
వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయదవోచత్ ॥ ౧౨ ॥—అ ॥ తత్ప్రకా
రమేవాహ ॥ పురేతి ॥ పురా-పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకా
రే ॥ వివిధతరునివహేన-నానావిధవృక్షసందోహేన, పిహితదివసృ
తౌ-ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోప్యనవకాశప్రదఇతి తరూణాంసాం
ద్రత్వాతిశయోక్తిః + తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కం పుంవద్గాలవ
స్యేతి పుంవద్భావాతిదేశవికల్పాద్వనసృతావితిసిద్ధం ॥ సరయూరో
ధసి-సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా-ఆఖేటకేచ్ఛయా, కమ
పిసమయం-కస్మింశ్చిత్కాలఇత్యర్థః ॥ ని ॥ సమయాశ్శపథాచార
కాలసిద్ధాంతసంవిదఇత్యమరః + కాలాధ్వనోరత్యంతసంయోగే ద్వి
తీయా ॥ అగమమగచ్ఛం ॥ తతఃకిమతఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్రసరయూ
రోధసి ॥ ౧౩ ॥— తోయేతి ॥ తోయాదానేనోదకగ్రహణేన, స
నాదం-సబృంహితం పుష్కరం శుండాగ్రంయస్యసతథోక్తో యోగజ
స్సఇతి భ్రాంత్యా-భ్రమేణ, ని ॥ పుష్కరంకరిహస్తాగ్రేవాద్యభాండ

తౌ జరదంధయోరనుమృతిం కర్తుం చితిం చిన్వతౌ శాపం మయ్యేవ పత
ద్భవానపి సుతప్రేమ్ణా ప్రణశ్యేదితి ॥ ౧౩౧ ॥ అహం వైశ్యస్య శూద్రా
యాం జాతస్తస్మాన్న సంభవేత్ । బ్రహ్మహత్యేతి మాముక్త్వా స్వర్గతో

ముఖే జల ఇత్యమరః ॥ శబ్దవేధనవిదా-శబ్దానుసారేణ లక్ష్యసంప్రహా
రాభిజ్ఞేనేత్యర్థః ॥ మయా సరయ్వాం నద్యాం పాథః ఉదకం ॥ ని ॥
కబంధముదకం పాథ ఇత్యమరః ॥ హరన్-పిత్రర్థం కమండలునా స
శబ్దం సంగృహ్ణన్ కశ్చన తపస్వీ మునిపుత్రః శరేణ విద్ధః సంప్రాప్త
తః॥ తతః కిమత ఆహ ॥ తదితి ॥ జరంతౌ జరాజీర్ణౌ తౌ చ తౌ అంధౌ
చ తయోః ॥ ని ॥ జీనో జీర్ణో జరన్నపీత్యమరః ॥ విశేషణయోరపి మి
థో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం + విశేషణం విశేష్యేణ బహుల
మితి సమాసః ॥ అత ఏవానుమృతిం పుత్రమనుసృత్య మరణం కర్తుం చి
తిమగ్నిదీప్యకాష్ఠసంచయం చిన్వతోః-(ప్రా)ర్థయమానయోః, న చాత్రా
త్మఘాతదోషః ॥ * అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః । భృ
గ్వగ్నిజలసంపాతైర్మరణం ప్రవిధీయత ఇతి స్మరణాత్ ॥ తస్య తపస్వినః
పిత్రోర్మాతాపిత్రోః + పితా మాత్రేత్యేకశేషః ॥ శాపః మయ్యేవ పత
త్పాత్, అగర్జితాశనివదితి భావః ॥ కిమితి ॥ భవాన్ త్వమపి సుత
ప్రేమ్ణా-పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్-మ్రియాదితి + శేషే ప్రథమ ఇతి ప్ర
థమః ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౧౩౧ ॥—శరవిద్ధస్తపస్వీ కిం
జాత ఇత్యత ఆహ ॥ అహమితి ॥ అహం వైశ్యస్య-వణిజః, శూద్రా
యాం-శూద్రజాతీయాంగనాయాం ॥ ని ॥ శూద్రా తజ్జాతిరంగనేత్యమ
రః + శూద్రా చామహత్పూర్వా జాతిరిత్యుక్తత్వాన్న జీప్ ॥ జాతః క
రణః న తావద్వైశ్యోప్యస్మీత్యర్థః ॥ వైశ్యాత్తు కరణశ్శూద్రాయామి
తి యాజ్ఞవల్క్యః ॥ ని ॥ శూద్రావిశోస్తు కరణ ఇత్యమరశ్చ ॥ తస్మాత్కా
రణాత్ బ్రహ్మహత్యా న సంభవేత్ కుతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః ॥ ఇతి
మాం ప్రత్యుక్త్వా దుర్గతః శరసంప్రహారదురవస్థాక్రాంతః మునిస్స్వ

దుర్గతో మునిః ॥ ౧౩౨ ॥ గ ॥ తదవశ్యం వశ్య ఏవాస్మి మృత్యోరితి
స్మృతిపథగతరామ ఏవ విరరామ ॥ ౧౩౩ ॥ ప ॥ మునిశాపకృతోత్ప
త్తిర్విపత్తిర్నిష్ప్రతిక్రియా । తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమీం ద
శామ్ ॥ ౧౩౪ ॥ నాక్రాన్తస్త్రిదివః పరైస్సుమనసాం కాన్తా న బన్దీ

గ్గతః-స్వర్లోకం గతః ॥ వి ॥ స్వరవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాల
యా ఇత్యమరః ॥ తథా చ శ్రీరామాయణే * బ్రహ్మహత్యాకృతం పా
పం హృదయాదపనీయతామ్ । న ద్విజాతిరహం రాజన్ మా భూత్తే మన
సో వ్యథా । శూద్రాయామస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపేతి ॥ ౧౩౨ ॥
తదితి ॥ తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యోరన్త
కస్య, వశ్యో వశంగత ఏవాస్మి, నాత్ర సందేహ ఇత్యేవకారార్థః ॥
ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ స్మృతిపథగతః-స్మరణగోచరో రామో యస్య స త
థోక్తస్సన్నేవ రామమనుశోచన్నేవేత్యర్థః ॥ విరరామ-నిర్వచనో
బభూవ, కణ్ఠగతప్రాణో బభూవేత్యర్థః + వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ ఇతి ప
రస్మైపదమ్ ॥ ౧౩౩ ॥ —మునీతి ॥ తతో విరామానన్తరం, మునిశా
పేనోక్తరూపేణ కృతా ఉత్పత్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా మునిశాపజనితే
త్యర్థః ॥ నిష్ప్రతిక్రియా-ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాన్తరైరపరిహా
ర్యేత్యర్థః ॥ విపత్తిరాపత్ దశరథాయ దశానాం పూరణీ దశమీ + త
స్య పూరణే డడితి డట్ ॥ నాన్తాదసంఖ్యాదేర్మడితి డటో మడాగమః ॥
టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ తాం దశమీం దశాం-మరణావస్థాం, దిదేశ-
దత్తవతీ, అమోఘమునిశాపానుసారేణైవాయం మమారేత్యర్థః ॥ మ
న్మథావస్థాసు అస్యా దశమత్వాదిత్థం నిర్దేశః ॥ తదుక్తమ్ ॥ దృఙ్మనస్సం
గసంకల్పా జాగరః కృశతారతిః । హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాన్తా ఇ
త్యనంగదశా దశేతి దశరూపకే ॥ ౧౩౪ ॥ —నేతి ॥ అత్ర యద్యపీతి ప
దం సర్వత్రాన్వబధ్యతే ॥ యద్యపి విచార్యమాణే పరైశ్శత్రుభిః,
త్రిదివః స్వర్గో నాక్రాన్తః-నాస్కన్దితః, తథా యద్యపి సుమన

కృతానాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరైస్సాకేతబాహ్యాంగణమ్ । నాదిష్టా
స్సచివాశ్చభూతలపరిత్రాణాయయద్యప్యహో నాకం శోకవశాదగాద్ద
శరథో నాస్థాం వహన్వాహనే ॥ ౧౩౫ ॥ గ ॥ అథ దశరథప్రశంసా
మాంసలైః కైకేయీనిందాకందళితైః రామగుణకీర్తనద్విగుణితైరవ

సాం—దేవానాం, ని ॥ సుమనసః పుష్పమాలత్యోస్త్రీదివ్యబుధయోః
పుమానితి వైజయంతీ ॥ కాంతాః నబందీకృతాః - నోపగృహీతాః, శ
త్రుభిరితి శేషః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామిత్యమరః ॥ త
థా యద్యపి పురుహూతశాసనధరైః-ఇంద్రాజ్ఞాకరైర్దూతైః, సాకేత
బాహ్యాంగణం-అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ॥ ని ॥ స్యాత్సాకేతమ
యోధ్యాయామిత్యమరః ॥ నాకీర్ణం-నసంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజా
హ్వానార్థమాగతైర్దేవదూతైర్నసంకులమిత్యర్థః॥ తథా యద్యపిభూ
తలపరిత్రాణాయ భూమండలసంరక్షణార్థం, సచివా మంత్రిణో నా
దిష్టా నాజ్ఞప్తాః రాజ్ఞా దేశాంతరగమనే భూభారస్య సచివేషు నిక్షే
ప్యత్వాదితిభావః ॥ తథాపీతి శేషః ॥ దశరథః శోకవశాత్పుత్రవిరహజ
నితశోకాయత్తత్వాద్ధేతోః ॥ ని ॥ వశఆయత్తతాయాం చేత్యమరః ॥
వాహనే-రథే, ఆస్థామాదరం, నవహన్న గృహ్ణన్నేవ వాహనం వినా
యైవేత్యర్థః ॥ నాకం-స్వర్గం ॥ ని ॥ ఆకాశే త్రిదివేనాక ఇత్యమరః ॥
అగాత్ప్రాప అహో పూర్వం త్రిదివస్యవరాకత్రమణాదినిమిత్తసంభ
వే తత్రగచ్ఛతిస్మ, ఇదానీంతు తాదృఙ్నిమిత్తాభావేప్యగాదిత్యా
శ్చర్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ అహోహీచవిస్మయేఇత్యమరః ॥ అతఏవ విభా
వనాలంకారః ॥ పుత్రశోకాతురతయా స్థూలశరీరంవిహాయ సూక్ష్మ
శరీరేణ స్వలోకం జగామేతి తాత్పర్యమ్ ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృ
త్తమ్ ॥ ౧౩౫ ॥ —అథేతి ॥ అథ -రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం,
దశరథస్య ప్రశంసయా మహారాజోయం సత్యసంధః స్వర్లోకంగ
తఇత్యాద్యుపశ్లోకనేన మాంసలైః-ప్రచురైస్తద్భాయుక్తైరిత్యర్థః +సి

రోధవధూజనపరిదేవనరవైర్ముఖరితేషు దిఙ్ముఖేషు ॥ ౧౩౬ ॥ ప ॥ అభూ
దరాజకం మ్లానసద్గణం గగనాంగణమ్ । ఆలోక్యేవ తదా శాంతమశే
షం చ మహీతలమ్ ॥ ౧౩౭ ॥ గ ॥ తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా సచివా

ఘ్నాదిత్వాన్నత్వభీరయోరలచ్ప్రత్యయః ॥ కైకేయ్యాః నిందయా పాపిష్ఠయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్మం గత ఇత్యాదిగర్హణేన కందళితైః-కందళైః కిసలయైః, తద్వంతః కృతాః కందళితాః తైః సంవర్ధితైరిత్యర్థః + కందళవచ్ఛబ్దాణ్ణిచి ణౌ ఇష్ఠవద్భావాత్ విన్మతోర్లుగితి లుక్ ॥ రామస్య గుణకీర్తనేన గురోరాజ్ఞాపరతంత్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గత ఇత్యాదిసద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః-ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవైః అంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాక్రందైః, దిఙ్ముఖేషు-హరిదంతరాళేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే ॥ ముఖరితేషు-వాచాలితేషు, ప్రతిధ్వనితేషు సత్స్విత్యర్థః ॥ ౧౩౬ ॥—తతః కిం జాతమిత్యత ఆహ ॥ అభూదితి ॥ తదా-తస్మిన్ సమయే, న విద్యతే రాజా చంద్రో యస్మిన్ తత్తథోక్తం కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రరహితమిత్యర్థః + శైషికః కప్ ప్రత్యయః ॥ అత ఏవ మ్లానః-తేజోహీనస్సద్గణో నక్షత్రమండలం యస్మిన్ తత్తథోక్తం గగనాంగణం-నభస్థలమాలోక్య దృష్ట్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అశేషం-కృత్స్నం, మహీతలం-భూమండలంచ, అరాజకం-దశరథరహితం, అత ఏవ మ్లానస్సద్గణః సాధుజననివహో యస్మిన్ తత్తథోక్తం సత్ శాంతం-స్తిమితమభూత్ + వా దాంతశాంతేత్యాదినా నిపాతః ॥ చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భవతి, తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతలమపి ఖిన్నసాధుజనమభూదిత్యర్థః ॥ ని ॥ రాజా మృగాంకే క్షత్రియే నృప ఇత్యమరః ॥ ని ॥ సద్గణస్త్వేవ విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు ॥ నక్షత్రమృక్షభ ఇతి నానార్థరత్నమాలా ॥ అత్రోత్ప్రేక్షాశ్లేషయోస్సాపేక్షత్వాత్సంకరః ॥ ౧౩౭ తత ఇతి ॥ తతః-పరిదేవనానంతరం, ప్రభాతే-ప్రాతఃకాలే, సచివా-

స్తైలద్రోణ్యాం నిక్షిప్య క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్రమేవ భరతమకథితదశరథకథా ఏవానయతేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః ॥౧౩॥
తేపి జితపవనజవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే దుస్స్వప్నదర్శనదూయమానమానసం భరతమభివంద్య గురునియోగం వ్యజిజ్ఞపన్ ॥
సోయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చానుజ్ఞాతః కతిపయైర్

మంత్రిణః॥ ని ॥ మంత్రీ ధీసచివోమాత్య ఇత్యమరః ॥ వసిష్ఠస్య వచసా భరతాగమనపర్యన్తమేతచ్ఛరీరం రక్షంత్వితి నియోగవచనేన ॥ క్షితిపతేః పరేతస్య దశరథస్య తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం-తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య-ఉచ్ఛూనత్వాదినా వైరూప్యాభావార్థమితి భావః ॥ ని ॥ ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహినీత్యమరః ॥ అకథితదశరథకథా-అనివేదితదశరథవృత్తాన్తాస్సంత ఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతాపత్తేరితి భావః ॥ భరతం క్షిప్రమవిలంబితమేవ, ఆనయత-ప్రాపయత, ఇత్యాదిశ్యేతి శేషః ॥ దూతాన్-సందేశహారిణః, కేకయేషు-తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః-ప్రహితవంతః॥ ని ॥స్యాత్సందేశహరో దూత ఇత్యమరః ॥ ౧౩ ॥—తేపీతి ॥ తేపి దూతాశ్చ జితపవనాః-పవనాధికవేగాః, జవనా-జవశీలాశ్చ + జుచంక్రమ్యేత్యాదినా యుచ్ యే హయా అశ్వాస్తైస్సంకోచితస్సంకోచం ప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే తథోక్తాస్సంతః తాదృగశ్వవేగవశాత్సంకుచితతయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్యా ఇత్యర్థః ॥ తురగపతేరశ్వపతేః, కేకయస్య పురే-పత్తనే దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాశంసి స్వప్నదర్శనేన దూయమానం-పరితప్యమానం, మానసం యస్య తం, తాదృశం భరతమభివంద్య-నమస్కృత్య, గురోర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్రమాగంతవ్యమిత్యేవంరూపామాజ్ఞాం వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాపయామాసుః ॥ ౧౪ ॥— ॥సోయమితి ॥ సోయం భరతః మాతామహేన-మాతుః పిత్రా, కేకయేన మాతులేన-మాతృభ్రాత్రా, యుధాజితా చానుజ్ఞాతః, కతిపయైరేవ దినైః

శ్రేవది నైరనిమిత్తసంపాతసాతంకస్సాకేతమాససాద ॥ ౧౪౦ ॥ ప ॥ అ
తిచకితమతిః పురైవపశ్యన్ పురమయథాపురచారపౌరవర్గమ్ । న్యవి
శత భరతః పరీతదూతః పితృభవనం పితృకాననాదనూనమ్ ॥ ౧౪౧ ॥ సపి
తరమనవేక్ష్య తత్ర మాతుస్సదనగతః ప్రణిపత్య తామపృచ్ఛత్ । క్వను

కైశ్చ దేవాహోభిః, మాతులగృహనిర్గమనదినమారభ్యాష్టమేదిన ఇత్య
ర్థః ॥ తథా రామాయణే ॥ అద్య మే సప్తమీ రాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యక
వేశ్మన ఇతి కైకేయీం ప్రతి భరతవచనమ్॥ అనిమిత్తసంపాతేన-దుర్ని
మిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమస్సన్, సాకేతమయోధ్యా
మాససాద-ప్రాప॥౧౪౦—అతీతి॥ పరీతదూతః-పరివేష్టితదూతో భరతః
పురా-పురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం-యథాపూర్వం+యథార్థే
అనతిక్రమణేఽవ్యయీభావః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥
* హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం తన్న భవతీత్యయ
థాపురం. తతశ్చార్థగతశబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః ॥ అయథాపురం చారః
ప్రచారః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః ॥ పౌరాణాం వర్గః సమూహో
యస్మిన్ తత్తథోక్తం ॥ రామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనస
ఙ్కులమిత్యర్థః ॥ పురమయోధ్యాం, పురా నికట ఏవ, పశ్యన్నవలో
కయన్, ని ॥ స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురేత్యమరః ॥
అత ఏవాతిచకితమతిరత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణస్సన్, పితృకా
ననాత్-శ్మశానాదనూనమన్యూనం భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్క
ల్పమిత్యర్థః ॥ పితుర్దశరథస్య భవనం-గృహం, న్యవిశత-ప్రవిష్ట
వాన్ ॥ ని ॥ శ్మశానం స్యాత్పితృవనమిత్యమరః ॥ పుష్పితాగ్రావృ
త్తమ్ ॥ అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పి
తాగ్రేతి లక్షణాత్ ॥ ౧౪౧ ॥—స ఇతి ॥ స భరతః తత్ర భవనే పితరం ద
శరథమనవేక్ష్యాదృష్ట్వా, మాతుః-కైకేయ్యాస్సదనగతో-గృహం ప్రవి
ష్టస్సన్, తాం మాతరం ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వాన్నమస్కృ

మమగతవాన్ పితేతి సైషాపరుషతరం భరతాయవాచమూచే ॥౧౪౨॥
వనచరఇవసాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం పితృవిధిమనురోద్ధుం ప్రస్థితో
రామభద్రః । తదనుతవపితాభూత్కాలధర్మానుకూలస్త్వమనుభవయ
థేచ్ఛంనిస్సపత్నాంధరిత్రీమ్ ॥ ౧౪౩ ॥ మయూరీవమహానాగం కేక
యాకేకయాత్మజా । భారత్యాభరతంచక్రే పరిక్షుభితమానసమ్॥౧౪౪
౧ ॥తదనుభరతశ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీమిత్థమ

త్వ మమ పితా-దశరథః,క్వను-కుత్రగతవానిత్యపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్
అథ సైషా కైకేయీ భరతాయ-భరతంప్రతీత్యర్థః ॥ క్రియాగ్రహ
ణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥ పరుషతరమత్యంతక
ఠోరంయథాతథా వాచమూచే-ఉక్తవతీ, వృత్తం పూర్వవత్ ॥
౧౪౨ ॥ —అ ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ వనచరఇతి ॥ రామభద్రః
మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాంసాకం పితృవిధిం-పితృనియోగం, అనురోద్ధుమను
వర్తితుం, వనచరో మునిరివ ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీసన్ త్వం
గచ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞప్తస్సన్ అరణ్యంగతఇత్యర్థః ॥ తదనుతదనంతరం
తవ పితా దశరథః కాలధర్మస్య-మరణస్య, అనుకూలః-యోగ్యః,అభూ
జ్జాతః,మృతఇత్యర్థః॥ని॥స్యాత్పంచతా కాలధర్మఇత్యమరః॥అతస్త్వం ని
స్సపత్నాం-నిష్కంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం-స్వచ్ఛందమనుభవప
రిపాలయేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౪౩ ॥—మయూరీతి ॥ కేక
యాత్మజా-కైకేయీ, భారత్యా-ఉక్తరూపయావాచా, భరతం మ
యూరీబర్హిణీ + జాతేర(స్త్రీ)విషయాదయోపధాదితిఙీష్ ॥ కేకయా
స్వవాణ్యా, ని ॥ కేకావాణీమయూరస్యేత్యమరః ॥ మహానాగం-మ
హాభుజంగమివ, పరిక్షుభితమానసం-క్షుబ్ధహృదయం, చక్రే ॥ ని॥మ
యూరోబర్హిణోబర్హీణ నీలకంఠో భుజంగభుగిత్యభిధానాన్మయూ
ర్యాస్తద్విరోధిత్వాదితిభావః ॥ పూర్ణోపమాలంకారః ॥ ౧౪౪ ॥
తదన్వితి ॥ తదను-కైకేయీవచనానంతరం, భరతశ్చిరతరం-బహుకా

కథయత్ ॥ ౧౮౫ ॥ వ ॥ పరిణతిపరుషాణాం పాప్మనాం సన్నిపాతాన్న
హి భవసి చతుర్ణాం సా త్వమస్మాకమంబా । తదిహ తనయవత్యస్సల్లపి
ష్యంతి కా మాం శ్రుతిపుటరచితార్తిస్త్వాం సవిత్రీమకీర్తేః ॥ ౧౮౬ ॥ గ ॥
తదను తన్ముఖాదాకృష్టదృష్టిరనుజమిదమవాదీత్ ॥ ౧౮౭ ॥ వ ॥

లం, విలప్య-పితృభ్రాతృద్దేశేన పరిదేవనం కృత్వేత్యర్థః॥ విలుప్యమా
నో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకో యస్య స తథోక్తః॥ పితృమరణభ్రాతృ
ప్రవ్రజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్ఫురణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారవిధుర ఇ
త్యర్థః ॥ కైకేయీమిత్థమకథయదవోచత్ ॥౧౮౫॥—తదేవవివృణో
తి ॥ పరిణతీత్యాదినా॥ హే కైకేయి పరిణతిపరుషాణాం-పర్యంతే దుర్ద
శానుసంధాయకానాం, పాప్మనామేవంవిధపాపానాం ॥ ని ॥అస్త్రీ
పంకం పుమాన్పాప్మేత్యమరః ॥ సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతోస్సా తథా
భూతా త్వం చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనామస్మాకం, అంబా-మాతా,
న భవసి హి-న జాయసే ఖలు, ఈదృశ్యాపిష్ఠా త్వమస్మాకమంబా భవితుం
నార్హసీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాత్ ఇహ-అస్మిన్ లోకే, తనయ
వత్యః-పుత్రవత్యః, స్త్రియః తథాభూతానామేవ పరిజ్ఞానసంభవాది
తి భావః ॥ త్వాం శ్రుతిపుటయోశ్శ్రోత్రగోళకయోః, రచితా-విహి
తా, ఆర్తిః-పీడా యయా సా తథోక్తా తస్యాశ్శ్రోత్రాణామత్యంతఖే
దకారిణ్యా ఇత్యర్థః ॥ అకీర్తేరపకీర్తేః, సవిత్రీమంబాం కా మామ
త్యంతం సల్లపిష్యంతి పాపాచారేయం కిమేతదకృత్యమకరోత్ య
తో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూదిత్యన్యోన్యసంభాషణం కరిష్యం
తీత్యర్థః ॥ ని ॥ సల్లాపో భాషణం మిథ ఇత్యమరః ॥ సంభావితస్య చా
కీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యత ఇతి భగవద్వచనాదితి భావః ॥ అత్ర కైకేయ్యా
నిజమాతృత్వమపహ్నుత్య అకీర్తిమాతృత్వస్యారోపాదపహ్నవభేదః॥
ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౮౬ ॥— తదితి ॥ తద
ను-తదనంతరం, తన్ముఖాత్కైకేయీవదనాదాకృష్టా-అపసారితా దృ

అవిరళమివవంశందగ్ధుమాశ్రిత్యతాపంజనమనసికిరన్త్యాం హంతసత్యాం భవత్యామ్। అనుసవనమపాపైర్దేవతాపూజ్యమానావహతికథమిదానీమాశ్రయాశాభిధానమ్ ॥ ౧౪౮ ॥ అవిరతకృషితాంతం వత్సమాలో

ష్టిర్యేన సతథోక్తః ॥ ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కిమవలోకనీయమితి జుగుప్సయా తదపనీతచక్షుస్సన్నిత్యర్థః॥ అనుజం-శత్రుఘ్నం ప్రతీదంవచనమవాదీదవోచత్ ॥ ౧౪౭ ॥—తదేవవివృణోతి ॥ అవిరళమితి ॥ భాతీతిభవత్యాం పూజ్యాయాం + భాతేర్డవతురిత్యౌణాదికోడవతుప్రత్యయః ఉగితశ్చేతిఙీప్ ॥ సత్యాం-సాధ్వ్యమస్యాంకైకేయ్యామితి సోల్లుంఠనోక్తిః ॥ ని ॥ సతీసాధ్వీపతివ్రతేత్యమరః ॥ అవిరళం-సాంద్రం, ప్రవృద్ధమితియావత్ ॥ అవికలమితిపాఠే వైకల్యరహితమక్షతమిత్యర్థః ॥ ఇనవంశం-సూర్యవంశం, వేణువనంచగమ్యతే ॥ దగ్ధుం-నాశయితుం, భస్మీకర్తుంచ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ జనానాం మనసి-హృదయే,తాపం-సంతాపమౌష్ణ్యంచ, కిరంత్యాం-విక్షిపన్త్యాం ప్రవర్తయన్త్యాంసత్యామిత్యర్థః ॥వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యాస్సుజనమనస్సంతాపహేతుత్వాదితిభావః॥ సవనేష్వనుసవనం ప్రాతరాదిసవనత్రయేపీత్యర్థః + విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః॥అపాపైస్సుకృతిభిర్యజమానైః, పూజ్యమానా దేవతా పావకఇత్యర్థః ॥ ఇదానీమస్మిన్నవసరే, ఆశ్రయం-కాష్ఠగుల్మాదికమశ్నాతీత్యాశ్రయాశః సఇత్యభిధానం నామధేయం కథం వహతి ప్రాప్నోతి-నవోఢవ్యమిత్యర్థః ॥ సతిప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయాఅనిర్వాహ్యత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ ఆశ్రయాశోబృహద్భానుఃకృశానుఃపావకోనలఇత్యమరః ॥ హంత ఆప్రచ్యుతస్యాస్మద్వంశస్యేయంప్రచ్యుతిం సంపాదితవతీతిఖేదఇత్యర్థః ॥ అత్రోపమేయస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకోపమాస్య పావకస్యాశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపాత్ప్రతిషేధాలంకారః * యత్రోపమానస్యాక్షేపః తేమర్థక్యేనకథ్యతే। యథాస్య ఛేదయత్థావోత్ర ప్రతీపస్యాప్యదలం

కృధేనోరపితనుజశతానాంమాతురస్రంబభూవ । తదిహతనయశోకం
సంతరేదేకపుత్రా కథయకథమిదానీం కోసలేంద్రస్యపుత్రీ ॥ ౧౮౫

కృతిరితిలక్షణాత్ ॥ ౧౮౪ ॥ —— అ ॥ పుత్రపీడనమతిదుస్సహందుఃఖ
కారణమితి దర్శయితుమితిహాసమాహ ॥అవిరతేతి ॥ అవిరతా-అవిచ్ఛి
న్నా, మధ్యాహ్నపర్యంతేతి యావత్ ॥ తయాకృష్యాకర్షణేన తా
న్తం-గ్లానం, ఖిన్నం వత్సంతనయా-బలీవర్దావిత్యర్థః ॥ జాతావేక
వచనం ॥ ప్రపంచ్యత్వాద్వత్సత్వేననిర్దేశః ॥ ని ॥ వత్సోనాపటజేవ
షేః తర్ణకేతనయాదిక ఇతి వైజయంతీ ॥ ఆలోక్య - దృష్ట్వా, త
స్యాంజాతా స్తనుజాః-పుత్రాః తేషాం శతానాం మాతుః అనేకపు
త్రజనన్యాఅపీత్యర్థః ॥ ధేనోః-కామధేనోః, గగనస్థాయాఇతి శేషః
అస్రమశ్రు బభూవ తనయక్లేశజనితశోకవశాద్రుదితవతీత్యర్థః ॥ ని॥
రోదనంచాస్రమశ్రుచేత్యమరః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదేకః శ్రీరామః
పుత్రోయస్యాస్సాతథోక్తా ఏకపుత్రా కోసలేంద్రస్యపుత్రీ - కౌస
ల్యా, ఇహాస్మిన్లోకే ఇదానీం తనయశోకం-పుత్రవిరహజనితశోకం
అతిదుస్తరమితిభావః । కథం కేనోపాయేన సంతరేత్-తరితుం శక్ను
యాత్, నకేనాపి సంతరేదేవేత్యర్థః ॥ కథయ-బ్రూహీతివిషాదా
భినయవచనం బహుపుత్రసంపన్నాపి స్వర్లోకనివాసిన్యపి కామ
ధేనురపి సాక్షాదనాత్మజస్యాపి వత్సస్య క్లేశమసహమానా శోచితవతీ
ఏవంభూతాకౌసల్యా శోచిష్యతీతి కిమువక్తవ్యమిత్యర్థః ॥ తథాశ్రీ
రామాయణమ్ * యస్యాఃపుత్రసహస్రాణి సాపిశోచతికామధుక్ ।
కింపునర్యావినారామం కౌసల్యానర్తయిష్యతి॥ ఏకపుత్రాచసాధ్వీ
చవివత్సేయంత్వయాకృతేతి ॥ అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారా
యాః కౌసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన
కథితత్వాదర్థాపత్తిరలంకారః ॥ ఏకస్యవస్తునోభావాద్యత్ర వస్త్వ
న్యథాపతేత్ । కైముత్యన్యాయతస్సాస్యాదర్థాపత్తిరలంక్రియేతి ల

అపిబదియమమంత్రీ కాలయోగాన్నరేంద్రీ వరయుగరసనాభ్యాం ప్రా
ణవాయుం తదీయమ్ । అపనగరమముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం పితృవ
నవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్ ॥ ౧౪౦ ॥ ఏషా నికృష్టమతిరా
త్మగుణోచితేషు వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్ । మాకంద

క్షణాత్ ॥ ౧౪౧ ॥—అపిబదితి ॥ ఇయం కైకేయీ భుజగీచ ప్రతీయతే.
నరేంద్రీ-రాజ్ఞీ, దశరథే, విషవైద్యేచ ॥ ని ॥ నరేంద్రః పార్థివే రా
జ్ఞి విషవైద్యే చ కథ్యత ఇతి విశ్వః ॥ కాలయోగాత్కాలవశాత్, న విద్య
తే మన్త్ర ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభనమన్త్రశ్చ యస్య తస్మిన్
అమంత్రీ పూర్వం మన్త్రసంపన్నత్వేపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీత్య
ర్థః ॥ వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం తదీయాం నరేంద్రసంబంధినం
+ త్యదాదీని చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛ ఇతి ఛప్రత్యయః ॥ ప్రాణ
వాయుమపిబత్-పీతవతీ, వరయుగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతవతీత్య
ర్థః + పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా పిబాదేశః ॥ అముష్యాః-కైకేయ్యాః న
గరాదపసృత్య అపనగరం అయోధ్యానగరం వర్జయిత్వేత్యర్థః +
అపపరిబహిరంచవః పంచమ్యా ఇత్యవ్యయీభావసమాసః ॥ అవ్యయీ
భావశ్చేతి నపుంసకత్వం ॥ వల్మీకవత్యాం భుజగనివాసోచిత వామలూ
రుప్రచురాయాం ॥ ని ॥ వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పున్నపుంస
కమిత్యమరః ॥ క్వాపి కస్యాంచిత్ పితృవనవసుమత్యాం-శ్మశానభు
వి వర్తనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం + ప్రశంసా
యాం రూపప్ ॥ ఈదృశక్రూరసమాచారేయం నగరాన్నిర్వాసనీయే
త్యర్థః ॥ అత్ర వరయుగే రసనాత్వరూపణాత్కైకేయ్యా భుజగీత్వ
ప్రతీతేః శ్లేషసంకీర్ణైకదేశవర్తిసావయవరూపకం తథా పూర్వవా
క్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతి హేతుత్వాద్వాక్యార్థహేతుకం
కావ్యలింగమిత్యనయోరంగాంగిభావేన సంకరః ॥ ౧౪౦ ॥— ॥ ఏషే
తి ॥ నికృష్టమతిర్నీచబుద్ధిరేషా కైకేయీ ఆత్మగుణోచితేషు నిజదు

శాలినివనే విషవల్లరీవ హాహాంత కేకయకులేకథమావిరాసీత్ ॥ ౧౫౧ ॥
జననీతి విహీనా మే జననీతి సధర్మవిత్ । నిరయాన్నిరయాద్వీరో నిరయా
దివ సానుజః ॥ ౧౫౨ ॥ గ ॥ తత్ర సామాత్యస్సముపేత్య పత్యుశ్చితా
ధిరోహణమభిలషంతీం కౌసల్యాం భరతశ్శపథశతైర్నివార్య వసిష్ఠా

గుణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం-రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, సత్సు-విద్యమానేషు, మాకందైర్నూతవృక్షైశ్శాలతే భీక్ష్ణమితి మాకందశాలిని + బహుళమాభీక్ష్ణ్య ఇతిణినిః ॥ తస్మిన్ వనే-ఉద్యానే, విషవల్లరీ-విషమంజరీవ ॥ ని ॥ వల్లరీమంజరీసమే ఇత్యమరః ॥ కేకయస్య రాజ్ఞః కులే సకలలోకశ్లాఘ్యే మహారాజవంశే ఇత్యర్థః ॥ కథం కుతః ఆవిరాసీత్-ఉదితాభూత్, తాదృఙ్మహారాజకులే అస్యా ఉత్పత్తిరనుచితేత్యర్థః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౧౫౧ ॥—జననీతి ॥ వీరః దేయదానాదిషు వీర్యశాలీ, ధర్మవిద్ధర్మజ్ఞః సః భరతః మే-మమ, జననీ-మాతా, జనానాం నీత్యా మర్యాదయా- విహీనేత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ సానుజస్సశత్రుఘ్నస్సన్, నిరయాత్-రలయోరభేదాన్నిలయాత్, కైకేయీగృహాత్ నిరయాన్నరకాదివ ॥ ని ॥ స్యాన్నారకస్తు నరకో నిరయో దుర్గతిః స్త్రియామిత్యమరః ॥ నిరయాత్-నిరగాత్ + నిర్పూర్వాత్ యా ప్రాపణే ఇత్యస్మాద్ధాతోర్లఙ్ ॥ ఉపమానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః ॥ ౧౫౨ ॥—తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్ సమయే, భరతస్సామాత్యస్సమంత్రివర్గస్సన్ సముపేత్య-సమీపమాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః ॥ పత్యుః భర్తుర్దశరథస్య, చితాధిరోహణమనుగమనమభిలషంతీం కామయమానాం ॥

శ్లో ॥ ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా । మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతేతి స్మృతేః తస్యాః పతివ్రతాధర్మత్వాదితి భావః ॥ కౌసల్యాం శపథశతైః * కృతా శాస్త్రానుగా బుద్ధిర్నాభూత్తస్య కదాచన । సత్యసంధస్సతాం శ్రేష్ఠో యస్యార్యోనుమతే గత

దిష్టేనపథా దశరథాయ సదాయాగశీలాయ యాయజూకాభిప్రేతం
ప్రేతకృత్యమకరోత్ ॥ ౧౫౩ ॥ ప ॥ తాతే పితృవనంయాతె యాతుం
భ్రాతృవనం తదా। భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ॥ ౫॥
అథ తాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం మంత్రిపురజనేనచ సాకమనునీతో

ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తానేకశపథైరిత్యర్థః ॥ నివార్య చితాధి
రోహణాభినివేశాన్నివర్త్య, వసిష్ఠేన-నిజకులాచార్యేణ, మహర్షిణా
ఆదిష్టేన పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ సదా యాగశీలాయ దశరథాయ
యాయజూకః-అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్తా ॥ ని ॥ ఇజ్యాశీలో యా
యజూక ఇత్యమరః + యజజపదశాం యజ ఇతి యజతేర్యజంతాదూ
కప్రత్యయః ॥ తస్యాభిప్రేతమభిమతం ॥ ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృ
తసంస్కారమకరోత్ ॥ ని ॥ మృతః ప్రేతః పరాసుశ్చేతి వైజయంతీ।
౧౫౩ ॥—తతః కింజాతమిత్యత ఆహ ॥ తాత ఇతి ॥ కృతమనేన కృతీ
కుశలః కృతకృత్య ఇత్యర్థః + ఇష్టాదిభ్యశ్చేతి ఇనిప్రత్యయః ॥ భరతః
తాతే పితరి దశరథే పితృవనం-శ్మశానం, యాతె-గతెసతి, పరలోక
గామినిసతీత్యర్థః ॥ తద్వాతస్మిన్సమయే స్వయం భ్రాతృవనం శ్రీ
రామాధిష్ఠితం దండకావనమిత్యర్థః ॥ యాతుం-గంతుం, ప్రాంజ
లిః-కృతాంజలిస్సన్, + ప్రాదిభ్య ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోంజలిర్యేనేతి బహు
వ్రీహిః ప్రకృతీరమాత్యాదీన్ ॥ ని ॥ ప్రకృతిస్సహజే యోనావమాత్యే పరమా
త్మనీతి విశ్వః॥ స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలానిచ । రా
జ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోపి చేత్యమరః ॥ ప్రార్థయా
మాస-యాచితవాన్॥ ౧౫౪॥ —తదనంతరవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ భ
రతః అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థితస్సన్ తాభ్యాం మా
తృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం కైకేయ్యా అనా
దరాభిఘాతత్వాదితి భావః ॥ తథాంతఃపురజనేన అన్యేన రాజావరో
ధవధూజనేనచ సాకం భవనం-గృహం, అభజత-ప్రవివేశ॥ ౧౫౫ ॥—

భరతో భవనమభజత ॥ ౧౪౪ ॥ అథ యథావిధివిహితౌర్ధ్వదైహికం గ
మితచతుర్దశదివసం దివసకరకులహితేన పురోహితేన నగరవృద్ధైశ్చ సా
ర్ధమమాత్యాస్సముపేత్య ముకుట భరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః ॥

అథేతి ॥ అథ-గృహప్రవేశానంతరం, విధిమనతిక్రమ్య యథావిధి-య
థాశాస్త్రం + యథాసాదృశ్య ఇత్యవ్యయీభావః ॥ ఊర్ధ్వం దేహాద్భ
వమౌర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం ॥ ని ॥ మృతార్థం తదహే దా
నం త్రిషుస్యాదౌర్ధ్వదైహికమిత్యమరః + ఊర్ధ్వదేహాచ్చేతి వ
క్తవ్యాట్ఠక్ ॥ అనుశతికాదేరాకృతిగణత్వాదుభయపదవృద్ధిః ॥ విహి
తమాచరితమౌర్ధ్వదైహికం యేన తం తథోక్తం గమితాసీతాశ్చతుర్దశస
ఙ్ఖ్యాకా దివసా యేన తం భరతం అమా సహ వసంతీత్యమాత్యాః మంత్రి
ణః + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ దివసకరకులహితేన-పురోహితేన వసిష్ఠేన
తథా నగరే పత్తనే, యే వృద్ధా-జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ సా
ర్ధం సముపేత్య-సమీపమాగత్య, ముకుటస్య-రాజచిహ్నస్య, కోటీ
రస్య భరణాయ-భరతం ప్రార్థయామాసుః యాచితవంతః మూర్ధాభిషి
క్తో భూత్వా భువం పరిపాలయేత్యనునీతవంత ఇత్యర్థః ॥ నను క్షత్రియ
స్య షోడశాహాసీతి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివస
మిత్యుచ్యత ఇతి చేత్సత్యం ॥ * క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరతశ్శు
చిరిత్యాది విశేషశాస్త్రానుసారేణ దశాహేనాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశే
హని శ్రాద్ధం కృతవానితి మంతవ్యం ॥ చతుర్దశదివసమితి తు వాస్తవత్వా
దవిరోధః ॥ తథా చ రామాయణమ్ ॥ * తతో దశాహేతిగతే కృతశౌ
చో నృపాత్మజః ॥ ద్వాదశేహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్ ॥
తథా ॥ తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే । సమేత్య రాజక

దేహాదూర్ధ్వమూర్ధ్వదేహః । రాజదంతాదిః । ఊర్ధ్వదేహే భవమౌ
ర్ధ్వదైహికం । అధ్యాత్మాదిత్వాట్ఠఞ్ ॥ అనుశతికాదిత్వాదుభయప
దవృద్ధిః । కేచిదుత్తరపదవృద్ధిం నేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం ॥

॥ ౧౫౬ ॥ తతస్తాన్నిర్బధ్నతో భరతః ప్రత్యవాదీత్ ॥ ౧౫౭ ॥ —
॥ ప ॥ బహుభిరిహ కిముక్తైస్త్యక్త సౌమిత్రివృత్తిర్మకుటమపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞాహిపూజ్యా । మమపరమవకాశః పర్ణశాలానుకూలః క్వచిదపివిపులాయాంనాస్తిచేద్దండకాయామ్ ॥ ౧౫౮ ॥ ౫ ॥

ర్తారో భరతంవాక్యమబ్రువన్నితి ＊ తతఃప్రభాతసమయె దివసేథ త్రయోదశే । విలలాపమహాబాహుర్భరతశ్శోకమూర్ఛితఇతి ॥ త్రయోదశేహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాదయితుమయుక్తత్వాద్దివసేచతుర్దశఇతి శ్రీరామాయణఉక్తమ్ ॥ అత్రతు గమితచతుర్దశదివసమిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహ్నో గమితత్వాత్పంచదశేహ్నితాత్పర్యాతం ॥ తథాచ శ్రీరామాయణవిరోధఇతిచేత్ ॥తర్హ్యయద్యపివిరోధోదుర్వారః ॥ తథాపి యథాకథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశదివసఏవ పరిణమయితవ్యమ్ ॥ యద్వా గమితఇత్యత్ర వర్తమానార్థేక్తప్రత్యయే క్రియమాణె గమితోగమ్యమానః నీయమానఇతి యావత్ ॥ చతుర్దశఃదివసో యేనతమితి చతుర్దశదివసఏవ పర్యవస్యతితథానకోపి విరోధఇత్యలమతిప్రసంగేన ॥ ౫౬ ॥ —తతః ప్రార్థనానన్తరం, నిర్బధ్నతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తానమాత్యాన్ ప్రత్యవాదీత్-ఉవాచ ॥ ౧౫౭ ॥ —తదేవాహ ॥ బహుభిరితి ॥ ఇహేదానీం బహుభిరనేకైరుక్తైః ఉక్తిభిః + భావేక్తః ॥ కింనకించిదపీత్యర్థః ॥ వృథా కాలక్షేపావహత్వాదితిభావః ॥ కింతు త్యక్తా-విసృష్టా, సౌమిత్రేర్లక్ష్మణస్య, వృత్తిర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేనసతథోక్తస్సన్ ముకుటమపి వహేయం-ధారయేయం రాజ్యాధిపత్యమంగీకుర్యామిత్యర్థః ॥ అపిశబ్దస్సంభావనాయాం ॥ కుతః యుష్మాకమాప్తానాం భవతామాజ్ఞానియోగః పూజ్యాహి-మాననీయాఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః ॥ కథంచేత్ విపులాయాం-విస్తృతాయాం దండకాయాం క్వచిత్కుత్రచిదపి మమ పర్ణశాలానుకూ

ఇత్యుక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ ॥ తత్ర ॥ ౧౫౯ ॥
ప ॥ అనుపధిరచయిత్వాసత్పథేపాంసులత్వం సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యంచకృత్వా । నరపతిగృహమధ్యాత్తూర్ణముద్ఘూర్ణమానా

లః పర్ణశాలానిర్మాణానుగుణః తావన్మాత్రిక ఇత్యర్థః ॥ అవకాశాంతరం పరమత్యంతం నాస్తిచేత్ తదా వనాయమితిసంబంధః ॥ అతో లక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరేణైవ మయాభూయతె నతుముకుటభరణాదరవతేతి తాత్పర్యమ్ ॥ ౧౫౮ ॥ —— ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణోక్త్వా శ్రీరామసేవోత్సుకం-శ్రీరామకైంకర్యోత్కంఠితం, మనః చిత్తం యస్యసతథోక్తస్సన్ నిశ్చక్రామ-నిజగామ, గృహాదితిశేషః ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమనసమయే ॥ ౧౫౯ ॥ అనుపధీతి ॥ అనుపధి-అకపటం, అగూఢమితియావత్ ॥ క్రియావిశేషణమేతత్ ॥ ని ॥ కపటో(స్త్రీ)వ్యాజదంభోపధయఇత్యమరః ॥ సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర సతాం నక్ష(త్రా)ణాం పంథాస్సస్మిన్నాకాశే + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః ॥ పాంసవోదోషా అస్యాస్సంతీతిపాంసులా॥ ని ॥ స్వైరిణీపాంసులాచస్యాదిత్యమరః ॥ + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ప్రత్యయః ॥ తస్యాభావస్తత్త్వం తద్విఘాతకరణరూపదోషకారిత్వమిత్యర్థః+ త్వతల్గోర్గుణవచనస్యేతిపుంవద్భావోవక్తవ్యః ॥ అన్యత్ర పాంసవః-పరాగా అస్యసంతీతి పాంసులః తద్భావస్తత్త్వం రచయిత్వా-ప్రకటయిత్వా, ఆపాద్యచ, అతఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్సవవిఘాతం, అన్యత్ర సుష్ఠుజనానాం నయనసౌఖ్యస్య-నేత్రసుఖస్థితేః (ప్రా)తికూల్యం-విరోధంచకృత్వా ఉద్ఘూర్ణమానా-పరిభ్రమమాణా, ఏకత్రోన్మత్తత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతిభావః ॥ కుటిలగతిర్వక్రగతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వాదన్యత్ర తాదృక్చక్రచంక్రమణశీలత్వాచ్చేతిభావః ॥ మంథరానామ-మంథరేతిప్రసిద్ధా, వాత్యా-వాతసంహతిః,

కుటిలగతిరుదస్థాన్మంథరానామవాత్యా ॥౧౬౦॥ కేశహస్తాం స్వహస్తే
న గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్ । కౌసల్యావారయామాస క్రుద్ధం రామా
నుజానుజమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ X ॥ తతస్సాంతఃపురజనః పౌరాన్నిర్గత్య శి
ల్పివర్గసమీకృతసరణిస్సంగతః పురతః ప్రసృతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణ
క్షోణీతలసముత్థితేన రేణునికురుంబేణ జంబాలయన్నంబరగంగాం

+ పాశాదిభ్యో యః ఇతి యప్రత్యయః నరపతిగృహమధ్యాత్-రాజభవ
నాంతరాత్, తూర్ణం-క్షిప్రముదస్థాదుత్థితవతీ నిర్గతవతీత్యర్థః ॥
+ ఉపోన్మూఢ్వాఽకర్మణీత్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్ ॥ అత్ర ప్ర
కృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలంకారః ॥ * ప్రకృతాప్రకృతోభయగతము
త్రం చేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం ॥ శ్లేషోఽయం శిష్టత్వం నత్వ(త్రా)ద్యద్వయే
నాంత్య ఇతి లక్షణాత్ ॥ ౧౬౦ ॥—కేశహస్తమితి ॥ తతస్తదనంతరం
క్రుద్ధం తద్వధనాశోపాద్రిక్తం అతఏవ స్వహస్తేన-నిజకరేణ, కేశ
హస్తం-మంథరాకేశకలాపం ॥ ని ॥ పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపా
ర్థాః కచాత్పర ఇత్యమరః ॥ గృహీత్వా తస్యాః మంథరాయాః వధే ఉ
ద్యతముద్యుక్తం ఈదృశ్యాపి స్త్రియా వధేన (స్త్రీ)హత్యాదోషానప్రస
జ్యేతేతి తద్విధ్వంసనే విహితాగ్రహమిత్యర్థః ॥ రామానుజస్య-భ
రతస్య, లక్ష్మణస్య వా అనుజం శత్రుఘ్నం కౌసల్యా వారయామాస కి
మనేన క్షుద్రవాసేనిగ్రహేణేతి తన్నిర్బంధాభినివేశాన్నివారితవతీత్య
ర్థః ॥ ఏతేనాస్యాస్స్వజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తిస్సూ
చితేతి మంతవ్యమ్ ॥ ౧౬౧ ॥ — తత ఇతి ॥ తతః-తదనంతరమ్, భ
రతస్సాంతఃపురజనః అపి కౌసల్యాద్యంతఃపుర(స్త్రీ)సహితస్సన్ శిల్పివ
ర్గేణ ఖనకవర్ధకివృక్షతక్షక(ప్ర)ముఖశిల్పినివహేన, సమీకృతా గర్త
పాషాణగుల్మాదినిరసనేన ఋజూకృతా సరణిర్మార్గో యస్య స తథోక్త
స్సన్ పురతః-పురస్తాత్, ప్రసృతానాం-ప్రవృత్తానాం, నరాణాం గ
జానాం రథానాం తురగాణాం చ, చరణైః-పాదైః, క్షుణ్ణమవదారి

గంగాంచ సుమంత్రభణితగుణనివహగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూ
రాదేవాశ్రమద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివందనమకరో
త్ ॥ ౧౬౨ ॥ సోయం ప్రీతమనాముని ర్భరద్వాజో భరతం జననీజన
మపి ప్రత్యేకమాలోక్య సేనామప్యాహూయ యథోచితమాతిథ్యమ

తంయత్ క్షోణీతలం తస్మాత్సముత్కీర్ణేన-సముత్థితేన, రేణునికురుంబే
ణ పాంసుభరేణ, అంబరగంగామాకాశగంగాం జంబాలయన్ జంబా
లవతీంకుర్వన్ పంకిలయన్నిత్యర్థః ॥ అసంబంధే సంబంధరూపాతిశ
యోక్తిః ॥ ని ॥ నిషద్వరస్తుజంబాలః పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమావిత్యమ
రః + జంబాలశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః ॥ తథాసు
మంత్రేణ భణితోవర్ణితః గుణనివహస్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసం
పత్తిర్యస్యతథోక్తస్య గుహస్య నిషాదనాథస్యానుమత్యాంగీకారేణ
గంగాం-భూతలవాహినీంచ, నిస్తీర్య-తీర్త్వా, అత్రాస్మాభిః క్రియ
మాణమతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గంతవ్యమితి ప్రార్థయ
మానం గుహం సాంత్వవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేనసహైవ
గంగాం సంతీర్యేత్యర్థః ॥ దూరాద్దూరతఏవ-విప్రకృష్టదేశఏవ, మ
హర్షేరవరోధభయాదితిభావః + దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీ
యాచేతిచ కారాత్పంచమీ ॥ ఆశ్రమద్వారే-తపోవన ప్రతీహారప్రదే
శే, నివేశితబలభారస్సంస్థాపిత సేనానివహస్సన్ మహర్ష్యాశ్రమపీ
డా భయాత్ క్రోశాదేవవిసృష్టసైన్యఇత్యర్థః ॥ తథా శ్రీరామా
యణమ్ ॥ శ్లో ॥ భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశాదేవనరర్షభః । బ
లంసర్వమవస్థాప్య జగామసపురోహితఇతి ॥ అథ భరద్వాజస్య ము
నేరభివందనం-పాదవందనమకరోత్ ॥ ౧౬౨ ॥ —స ఇతి॥ సోయం
మునిర్మననశీలః భరద్వాజః ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, భ
రతం జననీజనమపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనంచ ప్రత్యేకం విభక్తమా
లోక్య దయాదృష్ట్యానుగృహ్యేత్యర్థః ॥ సేనాం-భరతచమూమప్యా

కురుత ॥ ౧౬౩ ॥ వ ॥ తథాతిథ్యంచకే భరతబలభాజాంతనుభృతాంభ
రద్వాజస్సోయంభ్రుకుటిఘటకల్పాఖిలసురః । తప స్తప్త్వా ఘోరం దివి
సుమనస స్తత్ఫలభుజో యథా తేషాం తోషం క్షణమభిలషేయు ర్మునికృ

హూయ-ఆనీయతామితస్సేనేతి భరతమాజ్ఞాప్య లిద్భుతౌర్యముఖేనా
కారయిత్వేత్యర్థః । యథోచితం-యథార్హ్యమాతిథ్యమతిథిసత్కారం
అకురుత-కృతవాన్ ॥ ౧౬౩ ॥ —తత్ప్రకారమేవవర్ణయతి॥ తథేతి॥
భ్రుకుట్యా-భ్రూభంగమాత్రేణైవహేతునా, ఈషదసమాప్తా ఘటా ఘ
టకల్పాః కింకర ప్రాయాఇతియావత్ + ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దే
శ్యదేశీయరఇతి కల్పప్రత్యయః ॥ ని ॥ కల్పబ్దేశ్యశ్చ దేశీయఃప్రత్య
యాఃకించిమానకైశ్వర్యమరః ॥ తే అఖిలసురా-అఖిలదేవా యస్యసత
థోక్తః ॥ లోకత్రయేప్యస్యాసాధ్యం నకించిద స్తీతిభావః ॥ అతఏవసో
యంభరద్వాజః భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం + భజోణ్విః
తనుభృతాం-శరీరిణాం, తథా తేన ప్రకారేణ ఆతిథ్యం-అభ్యంగస్నా
నవాసో గంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్నపానాద్యతిథిసత్కారం చకే
చకార + అతిథేణ్యఇతితాదర్థ్యేణ్యప్రత్యయః ॥ కథం చకారేత్య
తఆహ ॥ ఘోరం దుష్కరం తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం తప్త్వా కృ
త్వా, సుమనసో దేవాస్సంతః అతఏవ దివి-స్వర్గే, తత్ఫలభుజఃత
స్య తపస్య ఫలభుజః రంభాసంభోగాదిఫలభోక్తారః పురుషాః ముని
కృతం-భరద్వాజేన విహితం తేషాం భరతచమూచరాణాం తోషమా
నందం, క్షణం-క్షణమాత్రం, యథాభిలషేయుః-క్షణమాత్రమపీదృక్స
రిపోషాస్వాకంసంభవేత్యపి తర్హి కృతార్థా నవేవేతి యథావాంఛేయు
స్తథాచకారేత్యన్వయః ॥ సత్యపి వినయాదిగుణేష్వాతిథ్యవశాత్స్వ
ర్గేషు భావపక్షం సుఖమనుబభూవురిత్యర్థః ॥ అత్ర స్వర్గిణాంత
త్సరిపోషణాభిలాషం బభాషే ఉక్తాంతిశయోక్తిభేదః ॥
శిఖరిణీవృత్తమ్ ॥ రసైరుద్రైశ్ఛిన్నాయమనసభలాగశ్శిఖరిణీతిలక్షణా

తమ్ ॥ ౧౬౪ ॥ గ ॥ ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్రనీత్వా మునేర్ని
దేశేన సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశమవిశన్ ॥ ౧౬౫ ॥ తత్ర సస్య స్త
సైన్యస్తతఇతో గుహేనసహ రామమన్విష్యన్ హవ్యగన్ధినా గన్ధ
వహేన హోమధూమేనచ దూరాదేవ విభావ్యమానమచలమృగగ
ణం అదృశ్యరూపాభిర్వనదేవతాభిరవకీర్యమాణబలికుసుమమ శేషపి
శితాశనపిశాచోచ్చాటనమంత్రాయమాణ లక్ష్మణచాపఘోషశ్రవణ

ల్ ॥ ౧౬౪ ॥ —ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ తద్దినం మునిదర్శనదివ
సం దినశతకల్పం శ్రీరామదర్శనోత్సుక్యాద్బహుదినతుల్యమిత్యర్థః॥
* తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా-గమయిత్వా, అథ మునేః నిదేశే
న-భరద్వాజాజ్ఞయా సర్వే భరతాదయశ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య వ
నోద్దేశం-వనప్రదేశమవిశన్-ప్రవిష్టవన్తః ॥ ౧౬౫ ॥ — తత్రేతి॥
భరతః తత్ర వనోద్దేశఏవ సస్య స్తసైన్యస్త్యక్తానీకస్సన్, శ్రీరా
మమనన్యథాప్రతీత్యనుదయార్థమితిభావః ॥ తథా గుహేనసహ
గహనమార్గవేదినానిషాదాధిపేనసాకం తత ఇతః ప్రదేశే రామమ
న్విష్యన్నన్వేషయన్ హూయతఇతి హవ్యమాజ్యాదితద్గన్ధోస్యాస్తీతి
తథోక్తేన హవ్యగన్ధినా గన్ధవహేన వాయునా హోమధూమేన-హో
మసాధనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేనచ దూరాద్విప్రకృష్టదేశఏవ వి
భావ్యమానమనుమీయమానంఅచలాఃనిశ్చయిదేశత్వాదపలాయమానా
మృగగణాః-హరిణాదిమృగయూథాని, యస్మిన్ తం అదృశ్యరూపాభి
రంతర్హితాకారాభిర్వనదేవతాభిర్వనాభిమానినీభిర్దేవతాభిః అ
వకీర్యమాణాని-విక్షిప్యమాణాని బలికుసుమాని-పూజోపహారపుష్పాణి
యస్మిన్ తం వనదేవతానామస్మచ్చనిమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కరోపహార
యోగ్యపుంసి బలిరిత్యమరః ॥ అశేషాస్త్రమస్త్రా [illegible] శనాః - కపి

* స్వస్తరుత్తరత్ర దేత్వమి । నిఘసం [illegible] సమాపయిత్వ
త్యత్ర అదితఝపరిగృహీత్వకల్పస్థానే [illegible] ॥

సముచితసామీప్యప్రదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యవైఖానసకుటుంబినీనిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలంబమాన వల్కలాజినమమరతరుశాఖాపచితైరంబరచరపతికరకిసలయవిముక్తైః అభిన

వ్యాదాస్త ఏవ పిశాచాక్రాంతగ్రహవిశేషాస్తేషాముచ్చాటనమంత్రవదాచరన్నుచ్చాటనమంత్రాయమాణో [1] యో లక్ష్మణచాపఘోషః సౌమిత్రిధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్య సముచితో యోగ్యస్సామీప్యప్రదేశః ॥ ప్రాంతభూమిర్యస్య తం నిరంతరలక్ష్మణచాపఘోషఘుమఘుమాయమానసమీపదేశమిత్యర్థః ॥ నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థత్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితాస్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతి వాస్తవ్యా వసంతః + వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ ॥ వైఖానసాస్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞాస్తాపసవిశేషాః ॥ యద్వా బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః ॥ యేనఖాస్తే వైఖానసా ఇతి శ్రుతేః ॥ యద్వా విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్రమధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యాశ్చ తే వైఖానసాశ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభిర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో యస్య తం ॥ ని ॥ నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత ఇతి వైజయతీ + నేర్బిడచ్బిరీసచావితి నిశ్శబ్దాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః ॥ నిబిడీతేతి పాఠే నిబిడశబ్దాన్నియుక్తాత్తత్కరోతీతి ణిచికర్మణి క్తః సాంద్రీకృతేత్యర్థః ॥ అనోకహానాం-వృక్షాణాం, శాఖాసు లంబమానాని స్రంసమానాని స్థానకానివల్కలాని చీరవసనాన్యజినాని కృష్ణాజినాని చ యస్మిన్ తం తథా అమరతరుశాఖాభ్యః-కల్పవృక్షశాఖాభ్యః, అపచితైర్విలూనైః అంబరచరపతయః-సిద్ధగంధర్వాదిఖచరాధీశ్వరా ఇంద్రాదయః, తేషాం కరకిసలయవిముక్తైః-పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవప

---

[1] మంత్రవదాచరతీత్యర్థే + కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్ తస్మాల్లటశ్శానచ్

వపల్లవభంగశబలైరవిరలైః కుసుమనికరైరభ్యర్చ్యమానజానకీనివాస
తరుమూలవేదికమాలక్ష్యమాణఖడ్గకార్ముకనిషంగమతిథిజనసపర్యాప
ర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృత కన్దమూలఫలకలితైకదేశమవినాభూత
జనకదుహితృచరణనళినవిన్యాసమపహసితసాకేతరామణీయకం రా
మాశ్రమం భరతస్ససంభ్రమమభజత ॥ ౧౬౬ ॥ వ ॥ అథావాసంశాం
తైరకృతసుకృతానామసులభం నవామ్భోదశ్యామంనళిననయనంవల్క-

ల్లవభంగశబలైః బాలపల్లవఖండకలమిశ్రైః కర్బురవర్ణైః ॥ ని ॥ చి
త్రం కిమ్మీరకల్మాష శబలైతాశ్చకర్బురఇత్యమరః ॥అవిరలైస్సాంద్రైః,
కుసుమనికరైః-పుష్పనికురుంబైః, అభ్యర్చ్యమానా-సంపూజ్యమా
నా జానకీనివాసతరుమూలవేదికా సీతానికేతనవృక్షాధఃప్రదేశవితర్ది
కాయస్మిన్ తం ॥ ని ॥ స్యాద్వితర్దిస్తువేదికేత్యమరః ॥ ఆలక్ష్యమాణాః
పరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్ముకనిషంగాయస్మిన్ తం ॥ అతిథిజనానాం
సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేనప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృ
తైరానీతైః, కందమూలఫలైః కలితస్సమృద్ధః ఏకదేశోయస్యతం క
న్దావర్తులమూలపిండాః, మూలాని దీర్ఘాకారాణీతివివేకః ॥ అవినా
భూతాః నిరంతరానువృత్తాః జనకదుహితృచరణనళినవిన్యాసాః-జానకీ
పాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ తం ॥ అతఏవ అపహసితం-పరిహసితం,ధి
క్కృతమితియావత్ తత్సాకేతరామణీయకమయోధ్యాపుర సౌభా
గ్యం యేనతం+ రమణీయస్యభావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపో
త్తమాద్వుఞ్ ॥ రామాశ్రమం-శ్రీరామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ-
సంతోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతితథా ససం
భ్రమం ॥ అభజత-ప్రాప, అత్రసాకేతరామణీయకస్యాపహాసేనత్వా
సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిభేదః ॥ ౧౬౬ ॥ —అథేతి ॥
అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతైరావాసంశాన్తైకనికేతనం,అకృతసుకృ
తానామనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానామసులభం-దుష్ప్రాపం, న

లధరమ్ । జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం దదర్శ శ్రీమం
తం విపినభువిసీతాసహచరమ్ ॥ ౧౬ ॥ తత స్తస్యోపాంతే జనకయజ
నాధీనజననాం నవం దేశే దేహింగజనికరరేఖామివనవామ్ । అరణ్యా

వాంభోదశ్యామం-నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం-పుండరీకా
క్షం, వల్కలధరం-వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూటఏవ ఆపీడః శేఖ
రో యస్యతం ॥ ని ॥ శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః ॥ భుజగపతేశ్శా
దిశేషస్య భోగః కాయః స ఏవ ఉపమా సదృశః యయోస్తౌ తాదృశౌ
భుజౌ యస్యతం ఉపమోపమానంస్యాదిత్యత్ర పఠితోపమాశబ్దస్య ని
త్యస్త్రీలింగస్య సదృశసాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్ ॥ వృత్తాయతపీవ
రబాహుమిత్యర్థః ‡ శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం + నిత్య
యోగేమతుప్ ॥ సీతాసహచరం-జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపిన
భువి-కాంతారసీమ్ని, దదర్శ ॥ ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీవృత్తం।
౧౬ ॥ —తతఇతి ॥ తతః-శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్యశ్రీరామ
స్యోపాంతే-పార్శ్వదేశే, నవాం-నూతనాం, రజనికరరేఖాం-చంద్ర
కలామివస్థితామిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ భూలోకగతాయాశ్చంద్రకలాయా అ
ప్రసిద్ధత్వాన్నోపమా ‡ జనకస్యరాజ్ఞో యజనాధీనం-యజ్ఞాయత్తం
జననం-జన్మయస్యాస్తాం ॥హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా
మిత్యర్థః ॥ ని ॥ అధీనోనిఘ్న ఆయత్తఇత్యమరః ॥ తథాపుణ్యాత్మ

‡ యద్వా భుజగపతిభోగస్య సదృశౌ భోగోపమౌ తాదృశౌ భుజౌ
యస్యతం। వాచ్యలింగాఇత్యాదయ స్స్యురుత్తరపదేత్వమీ । నిభసం
కాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇత్యుక్తేః ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నేన
సదృశార్థకోపమశబ్దేనాస్వపదవిగ్రహః ॥

‡ *యదాయముపమానాంశో లోకసిద్ధిమపేక్షతే । తదోపమైవయ
నేవశబ్దస్సాధర్మ్యవాచకః ॥ యదాపునరయంలోకాదసిద్ధఃకవికల్పి
తః । తదోత్ప్రేక్షైవయే నేవశబ్దస్సంభావనాపరః ॥ఇతిహరివచనాత్ ॥

నాంపుణ్యాత్పదకమలముద్రాపరిచయాదయోధ్యాసధ్రీచీమవికలమవ
స్థాంవిదధతీమ్ ॥ ౧౬౭ ॥ స్వతస్సిద్ధంయస్మిన్నితరదురవాపంవిజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వాదపిజగతిరామానుజపదమ్ । యదీయాక్షిద్వంద్వ

విత్రాత్, పదకమలముద్రాపరిచయాత్, నిజపాదపద్మవిన్యాససం
స్థానాద్ధేతోః అరణ్యానాం-విపినానాం, ॥ ని ॥ అటవ్యరణ్యంవిపినమి
త్యమరః ॥ అవికలం-దృఢంయథాతథా అయోధ్యాసధ్రీచీమయోధ్యా
సహచరీం, తత్సదృశీమిత్యర్థః ॥ అతఏవోపమాలంకారః॥ అవస్థాం
దశాం, విదధతీం-సంపాదయంతీమిత్యర్థః ॥ యత్ర నిజసంచారస్త
స్త్యైవాయోధ్యాపురసబ్రహ్మచారిత్వాదితిభావః + దధాతేశ్శతర్యుగిత
శ్చేతిజీప్ ॥ నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమభావః ॥ వైదేహీం-జానకీం, వ
వందే-నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయాశ్చ వందనంచేతి
నైతచ్చోద్యముద్భావనీయం ॥ శ్రీరామాపేక్షయాపి తత్పత్న్యాం
పరమపతివ్రతాయాం తస్యామేవాత్యంతాదరసంభవాదితిభావః + స
ధ్రీచీమిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచతేః ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్
ప్రత్యయః ॥ సహస్యసధ్రిరితిసహశబ్దస్య సధ్ర్యాదేశః ॥ అనిదితా
మిత్యాదినా నకారలోపః ॥ అచఇత్యకారలోపేచావితిదీర్ఘః ॥ ఉగి
తశ్చేతిజీప్ ॥ ఉక్తాలంకారయోఃపరస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః॥౧౬౭॥
స్వతస్సిద్ధమితి ॥ ఇతరదురవాపం-భ్రాత్రంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోద
రదుర్లభమిత్యర్థః * రామానుజఇతిపదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్మణేసు
మిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీమాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వాదపీత్య
ర్థః ॥ కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేపీత్యపిశబ్దార్థః ॥ తథాత్వే

---

* రామానుజస్త్వాదిశేషే లక్ష్మణేపిధనంజయఇత్యభిధానాద్రామాను
జశబ్దస్య తత్రైవరూఢేః స్వతస్సిద్ధంసదితరదురవాపం విజయతేఇత్య
న్వయః ॥ రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వమత్ర । అన్యత్ర రూఢ్యభావాత్తయా
తదితరదురవాపత్వంచసిద్ధమ్ ॥

ప్రతినిధిభవేదంబుజయుగంనిశీథేనిర్నిద్రంయదితమపి సాక్షాదకృతసః॥

రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాదఏవేతిభావః ॥ యద్వా సుమిత్రాయాఅపుత్రత్వాదీషత్పుత్రత్వాత్ ॥ అస్య సుమిత్రాగర్భసముద్భూతత్వమాత్రమేవ పుత్రలాభఫలస్యతు కౌసల్యాగామిత్వాదితిభావః ॥ అత్రాపిరవధారణార్థకః ॥ అథవా సుమిత్రమకృత్రిమసుహృత్ అపుత్రఈషత్పుత్రః పుత్రకల్పఇత్యర్థః ॥ పితృసమోజ్యేష్ఠ ఇతి న్యాయస్యాత్రైవప్రసిద్ధత్వాదితిభావః ॥ సుమిత్రంచాసావపుత్రశ్చేతి విశేషణసమాసః ॥ తస్యభావస్తత్త్వాత్ ॥ అన్యస్యైతాదృశత్వాభావాదిత్యపిశబ్దార్థః ॥ యద్వా సుమిత్రాపుత్రత్వాత్సుమిత్రాపుత్రత్వంవిహాయేత్యర్థః + ల్యబ్లోపేకర్మణ్యధికరణేచేతి పంచమీ ॥ అత్రాపిరేవకారార్థకః స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధంసత్ జగతి లోకే విజయతే-సర్వోత్కర్షేణవర్తతే ॥ పుణ్యైర్యశోలభ్యతఇతి న్యాయాదితిభావః ॥ విపరాభ్యాంజేరిత్యాత్మనేపదం ॥ తథా అంబుజయుగం-అరవిందయుగ్మం, కర్తృ నిశీథే-అర్ధరాత్రౌ ॥ ని ॥ అర్ధరాత్రనిశీథావావిత్యమరః ॥ నిర్నిద్రం యదిప్రఫుల్లంచేత్, యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి యదీయంతచ్చతత్ అక్షిద్వంద్వం-నేత్రయుగళం చ తస్య ¶ప్రతినిధిఉపమానంభవేత్, స్యాత్ నాస్యోపమానం కించిత్పశ్యామ ఇతిభావః ¶ ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే॥ తంలక్ష్మణమపి సఃభరతః సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీచకార-అపశ్యదిత్యర్థః ॥ + కరోతేర్లుఙిచ్లేస్సిచః కిత్త్వాన్నగుణః హ్రస్వాదంగాదితి సలోపః ॥ అత్రాంబుజయుగస్య నిశీథే నిర్నిద్రత్వాసంబంధేపి తత్సంభావనయా సంబంధకథనాదతిశయోక్తిః । తదేతత్, పుష్పం ప్ర

¶ యదీయాక్షిద్వంద్వం ప్రతినిధిర్యస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసిప్రతినిధిరిత్యుక్త్వా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్ ॥ ఉపమానస్య కమలద్వంద్వస్యోపమేయత్వప్రకల్పనాత్ప్రతీపాలంకారః *ప్రతీపముపమానస్యోపమేయత్వప్రకల్పనమితిలక్షణాత్ ॥

౧౬౯ ॥ ౫ ॥ తదనంతరం మరుపథే పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవాత్కృ తోపలంభమంభోరుహతటాకం సుధాసారపూరితాపంసతృష్ణఇవ కృష్ణసారో భరతస్సరభసం సముపేత్య రామం పాదయోర్నిపత్య చిరం రుదన్ దశరథకథామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్ ॥ ౧౭౦ ॥ జననీజనోఽపి తే

వాళోపహితం యదిస్యాదిత్యాద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార॥ ౧౬౯ ॥ —— తదనంతరమితి ॥ తదనన్తరం శ్రీరామ సీతా లక్ష్మణదర్శనానంతరం, పృథుతరోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్మోష్మా-గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో యస్మిన్ తస్మిన్ దుస్సహసంతాపకారిణీత్యర్థః మరుపథే-ఊషరస్థలవర్త్మని, నిర్జలదేశఇతియావత్ + ఋక్పూరి త్యాదినా సమాసాంతః ॥ దైవాద్భాగ్యవశాత్ ॥ ని ॥ దైవందిష్టంభాగధేయంభాగ్యమిత్యమరః ॥ కృతోపలంభముపలబ్ధింప్రాప్తమిత్యర్థః॥ సుధాయాఅమృతస్య సారఇవసారఉత్కృష్టాంశోయాసాంతాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరి క్తః ॥ ఆపోయస్మిన్తం అమృతప్రాయపయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః + ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః ॥ అంభోరుహతటాకం-పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః-బహుళసంతాపః, అతఏవ సతృష్ణః-పిపాసాతురః, కృష్ణసారో-హరిణవిశేషఇవేత్యుపమా। భరతః సరభసం-సవేగంయథాతథా ॥ ని ॥ రభసోవేగహర్షయోరిత్యమరః ॥ రామం సముపేత్య-ప్రాప్య, పాదయోర్నిపత్య చిరంరుదన్ రోదనంకుర్వన్, దశరథస్య కథాం పరలోకయాత్రారూపాం వార్తామపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ-సలక్ష్మణాయ, రామాయ శోకేన యా మూర్ఛాతాంప్రాయచ్ఛత్-దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశాన్మూర్ఛాం ప్రాపురిత్యర్థః + పాఘ్రాధ్మేత్యాదినా దాణోయచ్ఛాదేశః ॥ ౧౭౦ ॥ ——జననీజనోపీత్యాదిస్పష్టా ॥ తతఃకిమిత్యతఆహ ॥

నిపత్య సుచిరమరోదీత్ ॥ ౧౭౦ ॥ వేలోల్లంఘనమేతేషాం శోకోదన్వతి తన్వతి । అగస్త్యాయితమేతస్మిన్వసిష్ఠేనాత్మవేదినా ॥ ౧౭౧ ॥ గీత ॥ తతః ప్రతిపద్య సంజ్ఞామనుజ్ఞయా గురోరమరసరితి విరచితసముచిత నివాపకృత్యం ప్రణిపత్య రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః ప్రావర్తత ॥

వేలేతి ॥ ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం సంబన్ధిని ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే శోక ఉదన్వాని వేత్యుపమితిసమాసః ॥ అగస్త్యాయితమిత్యుపమాలింగాత్ తస్మిన్ శోకోదన్వతి-దుఃఖసాగరే + ఉదన్వానుదధౌ చేతి నిపాతనాత్సాధుః ॥ వేలోల్లంఘనం-కూలాతివర్తనం మర్యాదాతిక్రమణంచ ॥ ని ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ తన్వతి కుర్వతి, ఉద్వేలసతీత్యర్థః ॥ ఆత్మవేదినా-ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన శోకాపనయకోవిదేనేత్యర్థః ॥ వసిష్ఠేన మహర్షిణా అగస్త్యేనేవాచరితమగస్త్యాయితం, కుంభసంభవోంభోధిమివ వసిష్ఠస్తదీయశోకసంరంభం స్తంభితవానిత్యర్థః +కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చేతి క్యఙ్ ॥ అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ ఇతి దీర్ఘః, తతో భావే క్తః ॥ ఉపమాలంకారః ॥ ౧౭౧ ॥—తత ఇతి ॥ తత స్తదనంతరం సంజ్ఞాం-చేతనాం ప్రతిపద్య-ప్రాప్య, ప్రతిబుద్ధ్యేత్యర్థః ॥ ని ॥ సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవి స్త్రియామితి విశ్వః ॥ గురోరనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన అమరసరితి-గంగాయాం, విరచితమాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితం వా నివాపకృత్యం-పితృతర్పణకర్మ యేన తం ॥ * ఇదం భుంక్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయం । యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నాస్తస్య దేవతాః ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ॥ తదానీం సంభవద్భిః పదార్థైః నిర్వర్తిత పితృయజ్ఞమిత్యర్థః ॥ రామం ప్రణిపత్య - నమస్కృత్య, భరతః ప్రతినివర్తయితుం-వనవాసాత్ప్రత్యావర్తయితుం, ప్రావర్తత-ప్రవృత్తోభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయితుముపాక్రమతేత్యర్థః ॥ ౧౭౨ ॥—తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥

విక ర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశోరూప స్య యదనురూపం సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య యద్యోగ్యం లోకగర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం తాదృశమాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా ॥ ౧౭౩ ॥

విక ర్తనేతి॥ అత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశస్తావదేకార్థకత్వం॥ తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే ॥ విక ర్తనకులస్యార్క-వంశస్య ॥ ని ॥వి క ర్తనార్క-మార్తండేత్యమరః ॥ యత్ యాదృగితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః ॥ అనుకూలం-సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణమనువృత్తం యోగ్యమిత్యర్థః ॥ యశోరూపస్య-ప్రశస్తయశసః + ప్రశంసాయాం రూపప్ప్రశంసావచనైశ్చేతిసమాసః ॥ యదనురూపమర్హం సమాచారస్య-సమ్యగాచారస్య, [*] యత్సముచితం న్యాయ్యం ప్రాచీనభాగ్యస్య-పురాతనపుణ్యస్య, యత్ యోగ్యంయుక్తం, లోకగర్హణాయాలోకాపవాదస్య యదనర్హమయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగిత్యర్థః ॥ శ్రుతస్య-శాస్త్రస్య, యత్సదృశం సమానమవిరుద్ధమిత్యర్థః ॥ ని ॥ శ్రుతంశాస్త్రావధృతయోరిత్యమరః ॥ తాదృశం-తాదృకప్రకారమేవ, విధేయప్రాధాన్యాత్పుల్లింగనిర్దేశః ॥ ఆశయమభిప్రాయం ॥ ని ॥ ఆశయస్స్యాదభిప్రాయే మావసాధారయోరపీతివిశ్వః ॥ ప్రకాశయంతీ-ప్రకటయంతీ, విజ్ఞాపనా-ప్రార్థనా, + ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః + ఆతశ్చోపసర్గే ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః॥ భరతస్యోపజ్ఞాభరతోపజ్ఞం భరతేనాదౌజ్ఞాతేత్యర్థః ॥ కర్తరిషష్ఠ్యాసమాసే ఉపజ్ఞోపక్రమమిత్యాదినా నపుంసకత్వం ॥ ని ॥ ఉపజ్ఞాపక్రమాంతాశ్చతదాదిత్వప్రకాశనఇత్యమరః ॥ మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తంస్యాత్తథా భరతోవిజ్ఞాపితవానితి ఫలితార్థః ॥ శ్రీరామప్రతిని

[*] సమయాచారస్యేతిపాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః ॥

తత్క్షణాంక్షణప్రభాభంగురలక్ష్మీసమావేశలక్షణా క్షోణీపతిశతధృతోజ్ఝితే ముకుటేవిఘటితాశంసాదరం ప్రణిపత్యమాం పాదుకాభ్యాం పరిష్కురుతం యువామితిరఘువరచరణౌ స్వయమేవ ప్రార్థ్య ప్రతిశ్రావయితుం స్థండిలశాయిచరితమివ బభార భరతస్యోత్తమాంగమ్ ॥ ౧౭౪॥ప॥

వర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవానితితాత్పర్యమ్ ॥ ౧౭౩ ॥ —తతఃకింజాతమిత్యతఆహ ॥ తత్క్షణమితి ॥ తస్మిన్నేవక్షణే తత్క్షణం + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ క్షణం ప్రభాద్యుతిర్యస్యాస్సా క్షణప్రభా-విద్యుత్, తద్వద్భంగురా-భంగశీలా, అతిచంచలేత్యర్థః + భంజభాసమిదోఘురచ్ ॥తస్యాలక్ష్మ్యాః రాజ్యశ్రియః-సమావేశస్య సంప్రాప్తేఃలక్షణే-చిహ్నే, తథా క్షోణీపతిశతైరనేకక్షోణీపతిభిః, ధృతంచ-తదుజ్ఝితం త్యక్తంచేతిస్నాతానులిప్తవత్పూర్వకాలేత్యాదినాసమాసః తస్మిన్ విశేషణద్వయేనాపి హేయత్వంసూచ్యతే॥ ముకుటే-కోటీరే, విఘటితాశం-త్యక్తస్పృహం,భరతస్యోత్తమాంగం శిరః ॥ ని ॥ ఉత్తమాంగంశిరశ్శీర్షమిత్యమరః ॥ అతఏవ సాదరం-సగౌరవం, ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, యువాం పాదుకాభ్యాం భవదీయాభ్యాం పరిష్కురుతం-మామలంకురుతం, నహిమేతద్వ్యతిరేకేణముకుటమలంకారఇతిభావః + సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌభూషణఇతిసుట్ ॥ కరోతేర్లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం ॥ ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ-రఘునాయకపాదౌ, స్వయమేవోత్తమాంగమేవ ప్రార్థ్య - యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రావయితుం-నిజప్రార్థనామంగీకర్తుం ॥ ని ॥ అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయఇత్యమరః ॥ స్థండిలే-భూతలే, శేతే వ్రతవశాదితిస్థండిలశాయీ ॥ ని ॥ యస్థండిలేవ్రతవశాచ్ఛేతేస్థండిలశాయ్యసావిత్యమరః + స్థండిలాచ్ఛయితరి వ్రతఇతిణినిః ॥ తస్య యచ్చరితమాచరణం స్థండిలశాయిత్వరూపం తద్బభారేవేత్యుత్ప్రేక్షా॥ యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహంస్థండిలశయనే

త్వయా మయా చ కర్తవ్యస్సత్యవాచః పితుర్విధిః । ఇతి ప్రత్యాదిశద్రామో భారతీమపి భారతీం ॥ ౧౭౫ ॥ ౫ ॥ తత్ర జాబాలిప్రార్థనాయామపి వ్యర్థాయామ్ ॥ ౧౭౬ ॥ ప ॥ భరతస్తదనుప్రార్థ్య లేభే లాభ

ప్రతినియమాదితాత్పర్యేణావతిష్ఠతే ॥ తథా భరతస్యోత్తమాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యంతం నిపత్యా తిష్ఠదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః ॥ ౧౭౪ ॥ — తతశ్శ్రీరామః కిమకరోదిత్యత ఆహ ॥ త్వయేతి ॥ సత్యవాచస్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య విధిః చతుర్దశవత్సరావధికభూపరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః ॥ త్వయా మయా చ పుత్రాభ్యామావాభ్యామిత్యర్థః ॥ కర్తవ్యః-అవశ్యంవిధేయః, అన్యథా దోషస్మరణాదితి భావః ॥ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః ॥ భారతీం భరతసంబంధినీమపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం ప్రత్యాదిశత్ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లంఘనమనుచితమతోవశ్యం మయా నియతకాలం వనే వస్తవ్యం త్వయా చ ప్రజాపరిపాలనతత్పరేణ భవితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః ॥ తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసంపన్నస్య భరతస్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిముతాన్యస్యేతి కిం వక్తవ్యమస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వమపీత్యపిశబ్దార్థః ॥౧౭౫॥ అథ కిం తత్రాహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, ॥ జాబాలీతి ॥ అత్ర రామాయణం ॥ * ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలిర్బ్రాహ్మణోత్తమః (అలోక్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేతమిదం వచః ॥ సాధు రాఘవ మా భూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా । ప్రాకృతస్య నరస్యేవ హ్యార్యబుద్ధేస్తపస్వినః ॥ కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్ । యదేకో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి । తస్మాన్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యో నరః ॥ ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచిదిత్యేవంభూతాయాం జాబాలేర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం యాచ్ఞాయామపి వ్యర్థాయామసంగీకృతాయాం సత్యాం జాబాలివచనేపి నిరాకృతే సతీత్యర్థః ॥

విద్వాంవరః । కాకుత్స్థపాదుకాకారం మహార్హం ముకుటద్వయమ్॥౧౭౭
సపసానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్ । అటవీం పితృ

మహర్షేరపి వచనం నాంకీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః ॥ భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థకో వా ॥ ౧౭౬ ॥ —భరత ఇతి ॥ తదను-జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదామధికఫలప్రాప్తివ్యవహారపరిజ్ఞాతౄణాం, + విదజ్ఞానార్థాత్సంపదాదిత్వాత్క్విప్ ॥ వరః-శ్రేష్ఠః ॥ ని ॥ దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః ॥ భరతః ప్రార్థ్య * అధిరోహార్యపాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే । ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా యాచయిత్వా కాకుత్స్థస్య-శ్రీరామస్య, పాదుకాకారం మహార్హమ్ మహామూల్యం ॥ ని ॥ మూల్యే పూజావిధావర్హ ఇత్యమరః॥ ముకుటద్వయం కోటీరయుగళం, లేభే-ప్రాప, కిమేతేనాపకర్షావహేన రాజలక్షణకోటీరేణేతి పరిహృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః ॥ భరిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య రాజ్యపరిపాలనమపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవానితి భావః ॥ అత్ర లాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తిపదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః ॥ హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమితి లక్షణాత్ ॥ ౧౭౭ ॥— అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥స ఇతి॥ స ఏష భరతస్సానుజశ్శత్రుఘ్నసహితః భ్రాతృశాసనాచ్ఛ్రీరామనియోగాత్, అయోధ్యాం ప్రాయాత్ప్రాపత్, తథా రామస్సలక్ష్మణస్సః పితృనియోగాత్పితృశాసనాత్, అటవీం-దండకారణ్యం, యయౌ యథా శ్రీరామస్య పితురాజ్ఞాపరిపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాత్రాజ్ఞేతి భావః ॥ ఏతేన భరతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాత్రాజ్ఞైవ గరీయసీతి సూచ్యతే ॥౧౭౮

సందేశాద్యయౌ రామస్సలక్ష్మణః॥ ౧౭౮ ॥విలంఘ్యవివిధాన్ దేశాన్
భరతో ధృతవల్కలః । విషయంస్వముపాశ్రిత్యవిషయేవిముఖో భవత్ ॥
౧౭౯ ॥౫॥ తతశ్చాయం యావదార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావదయో
ధ్యాంనాధ్యాస్యే, తస్మిన్నవధిమతిక్రమ్య చిరాయతిసతి సద్యఏవాశ్రి

విలంఘ్యేతి ॥ భరతః ధృతవల్కలస్సన్ జ్యేష్ఠే ధర్మిష్ఠే వల్కలధారి
ణిసతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కలవసన
ఇత్యర్థః ॥ వివిధాన్నానావిధాన్ దేశాన్ భరద్వాజాశ్రమాది ప్రదే
శాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతిక్రమ్య, తతః స్వం-స్వకీయం విష
యం కోసలదేశముపాశ్రిత్య విషయే-రాజార్హభోగే, విముఖో-ని
రాస్థోభవత్ భ్రాతృవత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రాం తత్ప
రోభూదిత్యర్థః ॥ అత్రాయంధ్వనిః ॥ భరతో నామ కశ్చనమునిః
వివిధాన్ తిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంతఇతి దే
శాన్ శరీరాణివిలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవ
చ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవంస్థిత్వా తత్తత్కర్మక్షయే తాని స
ర్వాణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః ॥ ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశా
యాం వైరాగ్యాద్వల్కలధారీసన్ స్వంస్వహృదయాకాశాంతస్థంవిష
యం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య కుత
శ్చిద్భాగ్యోదయాద్ధ్యానగోచరంకృత్వా విషయే తుచ్ఛేసాంసారికసు
ఖే విముఖః విరక్తోభవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రి
తాదప్రకృతమునిగోచరశబ్దమూలోయం ధ్వనిరితిసంక్షేపః ॥ ౧౭౯ ॥
తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరమయంభరతః యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్య
స్య-శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం-ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యం
తం అయోధ్యాంనగరీం + అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం నాధ్యాస్యే
నాధితిష్ఠామి, సతివనవాసిని జ్యేష్ఠేతత్ర రాజ్యస్య కర్తుమనర్హత్వాది
తిభావః ॥ తథా తస్మిన్ శ్రీరామే అవధిం-చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యా

యాశమాశ్రిత్యాపి ప్రాణాన్నందయిష్యామీతి నందిగ్రామసంజ్ఞమా
శ్రమమశిశ్రియత్ ॥ ౧౮౦ ॥ దాశరథిరపి శమధనజనకథితనిశిచరగణ
కదనపరిహరణాయ గహనజఠరమవజగాహే ॥ ౧౮౧ ॥

దామతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, చిరాయతిసతి సశీఘ్రం నాయాతిచేదిత్యర్థః
సద్యఏవ-అవిలంబేనైవ,అశ్రియమశ్నాతీత్యాశ్రియాశమనలంఆశ్రిత్యా
పిప్రాణాన్ నందయిష్యామి-సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహస్యా
గ్నిప్రవేశాదప్యత్యంతదుస్సహత్వాదితిభావః॥ ప్రాణపరితోషకోపా
యాంతరాత్యంతాభావసూచకోయమపిశబ్దః ఇతి ప్రతిజ్ఞాయేతి శేషః॥
నందిగ్రామఇతిసంజ్ఞా నామధేయం యస్యతం ఆశ్రమం-తపోర్హనివా
సం,అశిశ్రియత్-ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం
కృత్వాతత్పరతంత్రతయా రాజ్యం పరిపాలయన్నతిష్ఠదిత్యర్థః + శ్రి
యతెలుఙ్ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యఃకర్తరి చఙితిచఙ్॥ చఙిచేతిద్విత్వం॥నను అ
సూర్యానామతేలోకా అంధేనతమసావృతాః । తాంస్తే ప్రేత్యాభిగ
చ్ఛంతి యేకేచాత్మహనోజనాఇతిశ్రుతేరాత్మహంతౄణాం మహాన
ర్థశ్రవణాద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోయంభరతః కథమాశ్రయాశాశ్ర
యణరూపప్రతిజ్ఞాంకృతవానితిచేత్సత్యం ॥ ఏవం కథయతి భగవతీశ్రు
తిః ॥ తథాప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వాది
త్థం ప్రతిజ్ఞేతివేదితవ్యమ్ ॥ ౧౮౦ ॥—దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీ
రామోపి, శమధనజనైర్మహర్షిభిః కథితం-నివేదితం, నిశిచరగణర
చితం-రాక్షసనివహకృతం, యత్కదనమాశ్రమోపప్లవరూపం తస్య
పరిహరణాయ-నిరసనార్థం, మహోపద్రవకారిరాక్షససంహరణేన
మహర్షీన్ స్వస్థాన్కర్తుమిత్యర్థః ॥ గహనజఠరం-కాంతారాంత

(భావలక్షణసప్తమ్యాఃగోషుదుహ్యమానాసుగతఇత్యాదౌజ్ఞాప్యజ్ఞాప
కభావః॥పాథసిపీతే తృష్ణాశామ్యతీత్యాదౌహేతుహేతుమద్భావః॥ప్ర
కృతె శ్రీరామాగమనవిలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వాద్ధేతుహేతుమ
ద్భావోర్థః ॥)

వ॥ విస్తీర్ణాక్షైర్విపినహరిణైర్వీతభీతిప్రరోహైర్దర్భగ్రాసేవ్యకృతరుచిభిస్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః। రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థానమత్రేర్మహర్షేర్జగ్రాహాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమవర్యాం సపర్యామ్॥ ౧౭౨॥

రాశ్రమం, అవజగాహే-ప్రవివేశ ॥ ౧౭౧ ॥ —విస్తీర్ణేతి ॥ రామః వీతా అపగతా భీతిప్రరోహా భయావిర్భావా యేషాం తైః ప్రసన్నత్వాదిగుణదర్శనజనితవిస్రమ్భాదనుత్పన్నభయైరిత్యర్థః ॥ అతఏవ విస్తీర్ణాన్యక్షీణి యేషాం తైః + బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాఙ్గాత్షచ్ ॥ తథా దర్భాణాం గ్రాసే-కబళేఽపి, అకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తిదర్శనవ్యాసంగాన్నిజదేహయాత్రాయామప్యాసక్తిరహితైరిత్యర్థః ॥ విపినహరిణైః-అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం-సాభిలాషం యథా తథా వీక్ష్యమాణః-అవలోక్యమానస్సన్, శ్రుతిభవపద్మభవప్రముఖానామప్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేతశ్శ్రీరామః వంగూపరిగంగాప్రవాహవదస్మాకం పురతః ప్రాదురాసీదితి సకలజగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్దవిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రైర్వ్యాళిప్తమృగాదిభిరపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః ॥ తిరశ్చామప్యయం విలోకనీయః కిముతాన్యేషామితి భావః ॥ ప్రకృత్యా-స్వభావేనైవ, మహితం-పూజ్యం, అత్రేరత్రినామ్నో, మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థానమాశ్రమం ప్రాప్య, ప్రముదితధియః-నిజాగమనాత్సంతుష్టాన్తఃకరణస్య, అస్యాత్రిమహర్షేస్సంబన్ధినీం ప్రేమవర్యాం-ప్రీతిపూర్వకత్వాదుత్కృష్టాం సపర్యామతిథిపూజాం, జగ్రాహ-స్వీకృతవాన్, యథార్హాతిథిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం-పూజాం, గృహీతవానిత్యర్థః ॥ ని ॥ పూజా నమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమాః ఇత్యమరః ॥ సకలలోకపూజ్యస్యాస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః ॥ ౧౭౨ ॥

॥౧॥సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్యపత్నీ స్వభూషణైరతోషయత్
॥౯౩॥ప॥ ఖండనాయేవసుధావధూమనఃపుండరీకతుహినత్విషాంద్వి
షామ్ । దండకావనమవాప రాఘవశ్చండభానురివమేఘమండలమ్ ॥

తతఃకిమతఆహ ॥ సీతామపీతి ॥ అనసూయేత్యభిధానమాఖ్యా యస్యా స్సాతథోక్తా తస్య మహర్షేరత్రేః పత్నీ-భార్యా,సీతాం-శ్రీరామ ధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః-స్వకీయాలంకారైః, అతోషయదమో దయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసేత్యర్థః ॥ సా ధ్వీమణ్ణాస్సాధ్వీమణితోషణం యుక్తమితిభావః ॥ తథారామాయణం * ఇదందివ్యంవరంమాల్యం వస్త్రమాభరణానిచ । అంగరాగంచవైదే హిమహార్హంచవిలేపనమ్ ॥ మయాదత్తమిదంసీతే తవగాత్రాణి శో భయేదితి ॥ ౯౩ ॥ —ఖండనాయేతి ॥ రాఘవః-రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః వసుధైవవధూః భార్యాతత్త్వతస్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేన భూపతిత్వాదితిభావః ॥ తస్యామనఏవ పుండరీకం-సితాంభోజం ॥సి॥ పుండరీకంసితాంభోజమిత్యమరః ॥ తస్య తుహినత్విషాం-హిమక రాణాం- చంద్రాణామితియావత్ ॥ ఛందైవత్తదుల్లాసనిరసనహేతు భూతానామిత్యర్థః ॥ అధర్మాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారి త్వాదితిభావః ॥ నచానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్యబాహు ళ్యేనోపచరితత్వాదిత్యుక్తం విద్యానాథేన ॥ * ప్రోద్యన్ముక్తాఫలా రోపకరపరివృతస్సర్వభూపక్త్రిచంద్రేతి ॥ ద్విషాం-రాక్షసానాం, ఖండనాయ-సంహరణార్థం, వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థ మవతీర్ణత్వాత్తేషాంచావశ్యముపలాలనీయాయా వసుధారూపనిజభా ర్యాయా మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వాచ్చేతిభావః ॥ చండభా నుస్సూర్యో మేఘమండలమభ్రబృందమివ దండకావనమవాప తత్స మీపం జగామేత్యర్థః॥ రూపకోపమయోస్సంసృష్టిః ॥స్పష్టా॥శబ్దాల ఙ్కారస్తువృత్త్యనుప్రాసః॥చమత్కారకారిణయానుప్రాసాయశబ్దార్థ్యో

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అయోధ్యాకాండస్సమాప్తః

అథఅరణ్యకాండప్రారంభః

ప్రవిశ్యవిపినంమహత్తదనుమైథిలీవల్లభో మహాబలసమన్వితశ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః । నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుంశరైశ్చచార

ఏకతయాచ శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమామాత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవానిత్యనుసంధేయం ॥ తథాచశ్రీరామాయణం * ఇతీవతైఃప్రాంజలిభిస్తపస్విభిర్ద్విజైఃకృతస్వస్త్యయనఃపరంతపః । వనంసభార్యఃప్రవివేశరాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్యఇవాభ్రమండలమితి ॥ రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥ రాన్నరావిహరథోద్ధతాలగావితిలక్షణాత్ ॥ ******************

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహ
మంచానందలాభాభినందిత రఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదన
కందళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాం
డిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారి
జాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యా
సారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాం
బికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణరామచంద్రబుధేంద్రేణ
విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం
సాహిత్యమఞ్జూషికానామాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాణ్డః

అథ శ్రీమదరణ్యకాండోవ్యాఖ్యాయతే ॥ ప్రవిశ్యేతి ॥ తదను-దండకావనప్రాప్త్యనంతరం, మహాబలసమన్వితః-అప్రమేయపరాక్రమశాలీత్యర్థః ॥ ఏతేన అవిసంవాదితయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వంసూచ్యతే ॥ అన్యత్ర మహాబలోవాయుః తేనసమన్వితః తత్ప్రేరితఇత్యర్థః ॥ చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య-ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవిరివఛవిర్యస్యసతథోక్తః ॥ సమాసమేతత్ ॥ ఏతేనాత్యంతాశ్చర్య

సశరాసనస్సురపథేతటిత్త్వానివ ॥ ౧ ॥ ౫ ॥ తదను కండూలవనశుం
డాలకపోలకషణవిషమితామిత విటపసాలషండనిర్యాతనిర్యాసగం

కరత్వం మహాన్నత్యంచసూచ్యతే ॥ మైథిలీవల్లభః-సీతాపతిః, శ్రీ
రామః మహద్విపులం విపినం-దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య శరైర్బాణై
ర్నిశైశ్చ ॥ ౨ ॥ శరోదధ్యాద్యగ్రిసారేబాణేకాండేత్వృణాంతరే । శ
రంతునీరఇతినానార్థరత్నమాలా ॥ నిశాచరా-రాక్షసాః, దవానలా
వనవహ్నయఇవేత్యుపమితిసమాసః ॥ తటిత్త్వానివేతిస్పష్టోపమాలిం
గాత్ ॥ తేషాం ప్రశమనం వినాశముపశమనంచ విధాతుం-కర్తుం,
సశరాసనో ధనుర్ధరస్సన్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే-ఆకాశే,
+ ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః॥ తటితోస్యసంతీతితటిత్త్వాన్ మే
ఘఇవ + తసౌమత్వర్థఇతిభసంజ్ఞాయామేకసంజ్ఞాధికారేణాపదత్వా
త్పదకార్యం జశ్త్వం నభవతి ॥ కింతు ఝయఇతిమతుపోమకారస్య
వకారః ॥ చచార-విజహారేత్యర్థః ॥ అత్రోత్తరార్ధే శ్లేషానుప్రా
ణితోయముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య
చలనాసంభవాత్ ॥ ఇయమభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో
బభణుః అతఏవాప్రసిద్ధస్యోపమానత్వాయోగాదుత్ప్రేక్షేత్యాధునికా
లంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి ॥ పక్షచ్ఛేదాత్పూర్వం యది వివక్షా
తదోపమైవేత్యలం ॥ పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ లక్షణంతూక్తమ్ ॥ అత్ర శ్రీ
రామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యనుసంధాత
వ్యమ్ ॥ తచ్చ ప్రవిశ్యతుమహారణ్యమితి ॥ ౧ ॥—తదన్వితి ॥ కండూ
ర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయస్త్వగ్రోగవిశేషః సా ఏషామస్తీతి
కండూలాః + సిధ్మాదిత్వాల్లచ్ ॥ ౨ ॥ కండూః ఖర్జూశ్చకండూయే
త్యమరః॥ శుండాస్తుండాఏషాంసంతీతిశుండాలాః + ప్రాణిస్థాదా
తోలజన్యతరస్యామితిమత్వర్థీయోలచ్ప్రత్యయః ॥ రేఫాంతపక్షే తు
టీకోపి శుండాభ్యోరఇతిరప్రత్యయః ॥ కండూలాః యౌవనశుండా

ధానస్యాత్తగంధాన్విదధానైరాహుతిగంధైరనుమీయమానా నవినా
భూతజలాశయానాశ్రమభాగానభితశ్చరతోరాతిథ్యప్రశమిత మార్గ
శ్రమయోరామలక్ష్మణయోరధ్వానం తరసా రురోధ విరాధాభిధానో

లకపోలాః అరణ్యమత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణేన
విషమితాః-వికలీకృతాః, అమితాః-అసంఖ్యాతాశ్చ విటపాశ్శాఖా
యస్య సతథోక్తః ॥ ని ॥ విటపః పల్లవే షిడ్గే విస్తారే స్తంబశాఖయోరితి
విశ్వః ॥ తాదృశో యస్సాలషండస్సర్జకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతః ని
ర్గతః, నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషామోదో యేషాం తే తథోక్తానపి ఆ
త్తగంధాన్ పునస్స్వీకృతామోదాన్ అభిభూతామోదానితి చ గమ్య
తే ॥ విదధానైః నిర్యాసగంధవిధురత్వేపి పునస్సాన్వభివ్యాప్త్యా బ
హుళతరగంధసంపన్నాన్ కుర్వాణైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ సాలే తు సర్జ
కార్శ్యాశ్వకర్ణకాస్సస్యసంవరః । ఆత్తగంధోభిభూతస్స్యాదితి చా
మరః ॥ ఆహుతిగంధైః అనుమీయమానహవిరాద్యామోదైర్హేతుభిః ॥
ని ॥ గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయోరితి విశ్వః ॥ అనుమీ
యమానాన్ అభ్యూహ్యమానాన్, దూరాదేవేతి శేషః ॥ ఇమే ఋష్యా
శ్రమా భవితుమర్హంతి ఆహుతిగంధవత్త్వాత్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్ ఇ
త్యనుమితివిషయీక్రియమాణానిత్యర్థః ॥ అవినాభూతాః సర్వతః
ప్రతిపన్నాః జలాశ్రయాః హ్రదాదయో యేషు తాన్ శ్రమహారిణ ఇత్యర్థః ॥
ఆశ్రమభాగానభితః-తపోవనానాం సమంతాత్ + అభితః పరిత ఇత్యా
దినా ద్వితీయా ॥ చరతోస్సంచారవతోః, అతిథ్యేన-మునివిరచి
తాతిథిసత్కారేణ + అతిథేర్ఞ్య ఇతి ఞ్యప్రత్యయః ॥ శమితః - శాం
తిం గమితః, మార్గశ్రమోధ్వగమనప్రయుక్తఖేదో యయోస్తయోః శ్ర
మః ఖేదోధ్వరత్యాదేరితి లక్షణమ్ ॥ రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః,
అధ్వానం-మార్గం, తరసా-వేగేన ॥ ని ॥ రంహస్తరసీ తు రయస్స్య
ద ఇత్యమరః ॥ విరాధ ఇత్యభిధానం నామ యస్య స తథోక్తో యాతు

యాతుధానః ॥ ౨ ॥ ౫ ॥ సవిషరోపభీషణవేషస్త్రిశిఖశిఖావతంసిత
వివిధమృగశవశతహృదయస్స శతహ్రదాతనయస్సీతామపజహార ప్రతివ్యాజ
హారదాశరథీచ ॥ ౩ ॥ కౌ యువాం యువానౌ కుతస్త్యౌ వామాచారవ
త్ప్రతిభాతి మేవామాచారః చీరంవపుషి జటాశ్శిరసికరేచచండకోదండ

ధానో రాక్షసః దురోధ-నిరుద్ధవాక్ ॥ ౨ ॥ యాతుధానః పుణ్యజనో
నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమరః ॥ ౨ ॥ — స ఇతి ॥ రోషేణ-సహ
జామర్షేణ, భీషణో భయంకరః, వేషోయస్యసతథోక్తః + సంబాద్యా
దిత్వాల్లుక్ ॥ త్రిశిఖశిఖయా-త్రిశూలాగ్రేణ, అవతంసితాని-ప్రోతా
ని వివిధమృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాకసింహాదినానావిధమృ
మృగశరీరవక్షఃప్రదేశాయస్యసతథోక్తః ॥ భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రో
తసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః ॥ తథారామాయణమ్ * త్రీన్
సింహాంశ్చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ । సవిషాణం వ
సాదిగ్ధం గజస్యచశిరోమహత్ ॥ అవసజ్యాయసేశూలే వినదంతం మ
హాస్వనమితి ॥ శతహ్రదాయాః స్తనయః స ఏషః సోయంవిరాధః సీ
తామపజహార-అపహృతవాన్, దాశరథీ-రామలక్ష్మణౌ, ప్రతివ్యాజ
హారోవాచచ ॥ ౨ ॥ వ్యాహారఉక్తిర్లపితమిత్యమరః ॥ ౩ ॥— వ్యా
హారప్రకారమేవాహ ॥ కావితి ॥ యువానౌ-తరుణౌ, యువాం-భ
వంతౌ, కౌ కస్మిన్వంశేజాతావిత్యర్థః ॥ కుతః కస్మాద్దేశాదాగతౌ
కుతస్త్యౌ + అవ్యయాత్త్యప్ ॥ వాం-యువయోః + యుష్మదస్మదో
ష్షష్ఠీచతుర్థీద్వితీయాస్థయోర్వాన్నావావితి వామాదేశః ॥ ఆచా
రః-ప్రవృత్తిః, వామాచారవద్వక్రాచారవదతిరమ్యాచారవదితిసరమా
ర్థః ॥ ౨ ॥ వామస్తువక్రేరమ్యేస్యాత్సవ్యేవామస్థిలేపిచేతివిశ్వప్రకాశే
+ లేనతుల్యం క్రియాచేద్వతిరితివతిప్రత్యయః ॥ మే-మమ, ప్రతిభా
తి-పరిస్ఫురతి, కుతః వపుషి-దేహే, చీరం-వల్కలం, శిరసి జటాఃక
రేచచండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్యష్టిశ్చాస్తి అయంపరిదృ

దండకః కాప్యయమాకల్పః క్వచనకల్పలతాకల్పేయమనల్పాభరణా తరు
ణీతి ॥ ౪ ॥ దాశరథిరపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేపమానాం
విదేహదుహితరంవిలోక్య సకోపస్సౌమిత్రిణాసాకం రక్షోవక్షసి శిలీ
ముఖాన్నిచఖాన ॥ ౫ ॥ వ ॥ విశిఖవిశిఖతస్మిన్విధాతృవరవర్మణి ॥ సీ

శ్యమానః ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపో వేషః ॥ ని ॥
ఆకల్పవేషౌనైపథ్యమిత్యమరః ॥ క్వ॥ ఈషదసమాప్తౌ కల్పలతా క
ల్పలతాకల్పా-కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీత్యర్థః + ఈష
దసమాప్తౌకల్పబ్దేశ్యదేశీయరఇతికల్పప్రత్యయః ॥ అనల్పాభరణా-స
కలాభరణభూషితా ఇయమేషాతరుణీ సుందరీ,క్వచన, మునివేషధార
ణస్త్రీసాహచర్యయోరత్యంతవిరుద్ధత్వాదితిభావః ॥ ఇతి వ్యాజహారేతి
సంబంధః ॥ ౪ ॥ —దాశరథిరితి ॥ దాశరథిః-శ్రీరామోపి, కథితః
ఉక్తః, నిజాన్వయః-నిజవంశోయేనసతథోక్తస్సన్ ఇక్ష్వాకువంశప్రభ
వత్వాది నిజకథాంకథయిత్వేత్యర్థః ॥ విరాధస్యాంకే కటిప్రదేశఇ
తియావత్ ॥ వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, వి
దేహదుహితరం-వైదేహీం, విలోక్య అతఏవ సకోపస్సామర్షస్సన్,
సౌమిత్రిణాసాకం-లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి-విరాధోరస్థలే, శిలీ శ
ల్యంముఖే యేషాంతే శిలీముఖా బాణాస్తాన్నిచఖాన-నిఖాతితవాన్
సప్తభిర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసేత్యర్థః ❋ ధనుషాజ్యా
గుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచ హేతి శ్రీరామాయణే॥ ని ॥ అలిబాణౌ
శిలీముఖావిత్యమరః ॥ ౫ ॥ —తత్రకింత(త్రా)హ ॥ విశిఖఇతి ॥ వి
ధాతృవరో-బ్రహ్మవరఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్ వరరూపాభే
ద్యకవచఇత్యర్థః ॥ ని ॥ తనుత్రంవర్మదంశనమిత్యమరః ॥ అతఏవత
స్మిన్ విరాధవిషయే విశిఖె రామబాణష్విత్యర్థః ॥ జాతావేకవ
చనం ॥ అతఏవ శిలీముఖానితి నబహువచనవిరోధః ॥ విగతాః శిఖా
అగ్రాణి యస్యతస్మిన్ అకించిత్కరేషుసత్స్విత్యర్థః ॥ రక్షః విరా

తాం నిక్షిప్య చిచ్ఛేద శూలం రక్షో రఘూద్వహః ॥ ౬ ॥ తదను శూలమఖండయదంజసా శితశిఖం రఘునాయకసాయకః । నియతమేవ విరాధవిరోధినాం హృదయశూలమపి త్రిదివౌకసామ్ ॥ ౭ ॥ ౫ ॥ విరాధోఽపి క్రుధా సరభసమభిపత్య స్కంధే నిధాయ రామలక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌ ప్రస్థే మహాన్వింధ్య ఇవ ప్రతస్థే ॥

ధః సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహః-రఘునాయకే విషయే, శూలం చిచ్ఛేద-ప్రయుయోజ ॥ ౬ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-తదనంతరం, రఘునాయకస్య సాయకో బాణః, శితశిఖం-తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం-విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం అఖండయదచ్ఛినత్, తథా విరాధవిరోధినాం-విరాధోపద్రుతానామిత్యర్థః ॥ త్రిదివః-స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవానాం నియతం నిత్యానుస్యూతం ఏవకారస్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః ॥ హృదయశూలం-హృచ్ఛల్యమప్యఖండయత్ ॥ రామబాణఖండితం విరాధశూలం నిరీక్ష్య దేవా విశల్యాంతఃకరణా బభూవురిత్యర్థః ॥ అత్ర ద్వయోః శూలయోః ప్రకృతయోరేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా ॥ ద్రుతవిలంబితం ॥ * ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌ భరావితి లక్షణాత్ ॥ ౭ ॥ — విరాధ ఇతి ॥ విరాధోఽపి క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన సరభసం-సవేగం, ని ॥ రభసో వేగహర్షయోరితి విశ్వః ॥ అభిపత్యాభ్యుపగమ్య గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ రామలక్ష్మణౌ స్కంధే అంసయోరిత్యర్థః । నిధాయారోప్య మిహిరహిమకరౌ-సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానావివ ॥ ని ॥ స్నుః ప్రస్థస్సానుః (స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్ ॥ మహాన్-ధారయమాణో వింధ్యః-వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే-చచార+సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రగతినిరో

వా॥ రామస్తతస్సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్తమభిదధే ॥ ౯ ॥ పే॥
యాతు నగపదవీ సైషా యాతు నశ్చాస్య లక్ష్మణ । యాతు కామం తథాపీ
దం యాతుకామం న హన్యతామ్ ॥ ౧౦ ॥ అయి కబళయ మామముం వి
ముంచేత్యతికరుణం రుదతీమవేక్ష్య సీతామ్ । అరమరచయతామ్ముభావపి

ధకౌన్నత్యసంభవేపి వ్రిష్ఠానాసంభవాదుత్ప్రేక్షా ॥ ౮ ॥ రామ ఇతి ॥ తత్రాత్ర
స్మిన్ సమయే రామః విరాధస్యవధే హింసాయాముద్యుక్తం సన్నద్ధం
సౌమిత్రిం అభిదధే-ఉవాచ ॥ ౯ ॥—తదేవాహ ॥ యాతీతి ॥ హేల
క్ష్మణ యాతు ద్వైవప్తుశబ్దస్త్వవధారణార్థకః ॥ నః-అస్మాకం సంబంధినీ
పదవీ-మార్గః, యాఽస్మాభిర్జిగమిషితా పదవీత్యర్థః ॥ సైషైవ-అ
స్య యాతునో రక్షసశ్చ పదవీ ॥ ని ॥ నైరృతో యాతురక్షసీ ఇత్యమ
రః ॥ అస్త్వేవం కింతత్రాహ ॥ ఇదం రక్షః తయా పదవ్యైవ యాతుం
కామోయస్య తత్ యాతుకామం-గంతుకామం + తుం కామమనసోరి
పీతితుమున్నో మకారలోపః ॥ అతః కామం యథేచ్ఛం యాతు-గచ్ఛ
తు + యాతేర్లోట్ ॥ న హన్యతాం-నవధ్యతాం, దుర్గమేఽస్మిన్
కాంతారమార్గే, అస్మద్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం న
హంతవ్య ఇత్యర్థః ॥ న హ్యస్మాభిః అస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకాద్భేత
వ్యం ॥ కింతు కతిపయప్రదేశోద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతరమముం
నిహనిష్యామః ॥ అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్వితి భావః ॥ ఏతేనాస్యాత్యం
తధైర్యసంపత్తిస్సూచ్యతే ॥ మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి
హేతుష్వితి రసికాః ॥ అత్ర శ్రీరామస్య కాంతారసుఖసంచారే కా
కతాళీయన్యాయేనాన్యస్యార్థస్య రక్షోవహనస్య కారణత్వకథనాత్స
మాధిరలంకారః ॥ కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధి
రితి సూత్రమ్ ॥ ౧౦ ॥ అయీతి ॥ అయి హే రాక్షస మాం కబళయ-
భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ విముంచ-త్యజ + శేముచాదీనామితి
నుమ్ ॥ ఇత్యుక్తేతి శేషః ॥ స్వాపేక్షయాపి తయోరత్యంతప్రేమాతి

భ్యాం పిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్ ॥ ౧౧ ॥ ౧ ॥ తతస్తేన తీక్ష్ణతర
ప్రహారేణ గవాక్షితవక్షసాపి రక్షసానపరిత్యక్తే మహాప్రాణే మహా పరా
క్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతామేతౌ తదంగగళితరు

శయవిషయత్వస్య సంభవాదితిభావః ॥ అతికరుణమతిదీనం, రుదతీం
శోచనంకుర్వాణాం, సీతామవెక్ష్య-దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ,
అరణ్యక్షిప్రం ॥ ౯ ॥ లఘుక్షిప్రమరందుతమిత్యమరః ॥ అసిభ్యాం-ఖ
డ్గాభ్యాం, ఏనం పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం భుజావేవభారః తే
నహీనం రహితం, అరచయతాముకురుతాం, లక్ష్మణస్సవ్యబాహుం
రామోదక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తథాచశ్రీరామాయణమ్ ॥ *తస్య
రౌద్రస్యసౌమిత్రిస్సవ్యంబాహుంబభంజహ । రామోపి దక్షిణం బా
హుం తరసాతస్యరక్షసఇతి ॥ పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥ అయుజినయుగ
రేఫతోయకారో యుజిచనజౌజరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతిలక్షణాత్ ॥
౧౧ ॥ —తతఇతి ॥ తతోభుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతరప్రహారేణ -
గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్కృతంగవాక్షితం-ఛిద్రితం + తత్కరో
తీతిణ్యంతాత్కర్మణిక్తః ॥ తద్వక్షః-ఉరస్థలం యస్యతేనతథోక్తేన +
శైషికస్యకపోవైభాషికత్వాన్నకప్ ॥ తేనరక్షసా-విరాధేన, ప్రాణే
మహ నపరిత్యక్తేమహసత్సు తస్మిన్నమృతేసతీత్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య
సుప్సుపేతిసమాసః॥ఏతౌరామలక్ష్మణౌ పరాక్రమస్య-భుజబలస్యావి
షయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యాస్సా॥ తస్యాంభువి
క్యాయామిత్యర్థః॥తథాతస్యవిరాధస్యాంగేభ్యోవయవేభ్యోగళితయా-
పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా-రక్తప్రవాహేణ, యస్సేకఆప్లవస్తేనఖ
ననక్షమాయాం అవధారణయోగ్యాయాంకాననక్షమాయాంకాంతారగ-

పరాక్రమావిషయపరాక్రమావితిద్వివచనాంతపాఠే పరాక్రమాణాం
ఆక్రమస్యావస్కందనస్య అవిషయః-అగోచరః-పరాక్రమః [illegible]
ర్యయోస్తావితి రామలక్ష్మణవిశేషణమ్ ॥

ధీరధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత మతివిశంకటమవటముత్పాదయితుమ్ ॥౧౨॥ తత్క్షణమేవ క్షణదాచరోఽపి సంజాతప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్ ॥౧౩॥ ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం తచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణ

క్షిత్యాః ॥ ని ॥ క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమా యుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు ఇత్యమరః ॥ రాక్షసశవస్య - రక్షఃకుణపస్య, ఉచితమనురూపం తాదృశాం - తాదృశీ గతిరితి వచనాద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మత్వాదితి భావః ॥ తేనైవోక్తం (శ్రీ)రామాయణే శ్రీరామం ప్రతి ॥* రక్షసాం గతసత్త్వానామేష ధర్మస్సనాతనః । అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకాస్సనాతనా ఇతి ॥ అతివిశంకటమత్యంతవిశాలం ॥ ని ॥ విశంకటం పృథు బృహద్విశాలం పృథులం మహదిత్యమరః ॥ అవటం-గర్తం ॥ ని ॥ గర్తావటౌ భువి శ్వభ్ర ఇత్యమరః ॥ ఉత్పాదయితుం-రచయితుం, ప్రాక్రమేతాం-ఉపక్రాన్తవన్తౌ ॥ ౧౨ ॥ — తత్క్షణమేవేతి ॥ తత్క్షణమేవ-తస్మిన్నేవ క్షణే, గర్తరచనాసమయ ఏవేత్యర్థః + అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ॥ క్షణదాచరః-విరాధోఽపి, సంజాతాస్మృత్యారూఢా ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాంతపరామర్శో యస్య సతథోక్తస్సన్ రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాన్తమితి శేషః + క్రియాగ్రహణమపి కర్తవ్యమితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ ॥౧౩॥— తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి ॥ ఆత్మన ఇతి ॥ ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర సమ్బధ్యతే ॥ గంధర్వాణాం-దేవయోనివిశేషాణాం, దేవగాయకానాం కులే-వంశే, సంభవముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషాయాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భం-ఆలింగనోద్యోగసంభ్రమంచ తథా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భాపరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భాకర్ణనేన కుపితః క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తామతిసృష్టాం + విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ ఇతి విగ్రహః ॥ తస్యాపత్యమిత్యణ్ విశ్రవసో విశ్రవణరవ

దత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం తస్యాస్తథావిధమవసానం చ ॥౧౪॥
॥ ప ॥ రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయమేవార్థం నేత్స్వర్గాయ గాయకపదం గమి
తో విరాధః । నాగాలయాయ వపురస్య వదేదితి వశ్వభ్రే తదక్షిపదిషుప్ర
హతం స రామః ॥ ౧౫ ॥ X ॥ తదను నాకలోకభజనాయ పురుహూతి

నాదితి ప్రకృతేర్వైశ్రవణాదేశః ॥ ని ॥ కిన్నరేశో వైశ్రవణ ఇత్యమరః-
రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీమిత్యర్థః, శాపవ్యాపదం శాప
రూపమహావిపత్తిం చ, తస్యాశ్శాపవ్యాపదస్తథావిధం తాదృక్ప్రకా
రం వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమిత్య
ర్థః అవసానమంతం చ వ్యజిజ్ఞపదితి సంబంధః- అత్రేదం శ్రీరామాయణ
వచనం ॥ * ॥ అభిశాపాదహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం- తుం
బురుర్నామ గంధర్వః శప్తో వైశ్రవణేన హ ॥ ప్రసాద్యమానశ్చ మయా
సోఽబ్రవీన్మాం మహాయశాః - యదా దాశరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సం
యుగే ॥ తదా ప్రకృతిమాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమిష్యతి, ఇతి వై
శ్రవణో రాజా రమ్భాసక్తమువాచ హేతి ॥ ౧౪ ॥—॥ రక్ష ఇతి ॥ రక్షో
వధః రాక్షససంహారః ప్రకృతః ప్రక్రాంతః - రామేణేతి శేషః - ఇతి
ఏతద్వచనమిత్యర్థః - గాయకపదం గంధర్వస్థానం గమితః ప్రాపి
తః అయం విరాధ ఏవ స్వర్గాయ స్వర్గలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః- శం
సేత్ - స్వలోకగతమముం దృష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ
ఇతి జానీయురిత్యర్థః, తథాస్య విరాధస్య వపుర్మృతశరీరం కర్తృ,
నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ అధోభువనపా
తాళ బలిసద్మరసాతలం - నాగలోక ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త
ఇతి వదేత్ కథయేత్ - భూలోకే తు ప్రసిద్ధమేవేతి భావః, ఇతి మత్వే
తి శేషః - స రామః - ఇషుభిర్బాణైః ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం త
ద్విరాధవపుః - శ్వభ్రే గర్తే, అక్షిపత్ క్షిప్తవానిత్యుత్ప్రేక్షా, పా
తాళపర్యంత గంభీరే గర్తే తద్వపుర్నిపాతితవానిత్యర్థః ॥ ౧౫ ॥—

న సమాహూతస్య భగవతశ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతిరభజత ॥౧౬
ప ॥ తత్ర ॥ దశశతనయనేపి వీక్ష్యమాణే దశరథపుత్రేసిషేవిషైవ జా
త్రా ।। మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మనసిమునేశ్శరభంగనామభాజః ॥౧౭॥
॥ గ ॥ సమునిరాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్సాన్నిధ్యేశు

॥ తదన్వితి ॥ తదను విరాధవధానన్తరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాక
లోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేన్ద్రేణ, స
మాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజేత్యాకారితస్యే
త్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేన్ద్రేణ సవి
యం సమాహూతత్వాత్కిం తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయమితి భావః -భ
గవతః పూజ్యస్య శరభంగస్య శరభంగనామ్నో మునేరాశ్రమపదం త
పోవనస్థానమభజత ప్రాప ॥ తత్ర ॥ తస్మిన్ ॥ ౧౬ ॥ — ॥ దశేతి
దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహస్రాక్షే వీక్ష్యమాణే దృశ్యమానే
సత్యపి - అలభ్యదర్శనేన దేవేన్ద్రేణ దృష్టే సత్యపీత్యపి శబ్దార్థః - మన
సిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భంగం కరోతీతి తద్భంగకారిణీ వృత్తిర్వ
ర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేన్ద్రియస్యేత్యర్థః - భంగకారిత్యత్ర
+ స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః - శరభంగ ఇతి నామ భజ
తీతి తథోక్తస్య మునేః ॥ * ॥ నివృత్తస్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివ
ర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాన్తః తుల్యమృత్కాంచనో మునిరిత్యు
క్తలక్షణస్య శరభంగమునేర్మనసి, దశరథపుత్రే సిషేవిషైవ శ్రీ
రామభజనేచ్ఛైవ + సేవతేస్సన్నన్తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టా
ప్, జాతా సముత్పన్నా- నిరతిశయనిర్మలనిత్యానన్దస్వరూపస్య భ
క్తజనపారిజాతస్య భగవతశ్శ్రీరామస్య భజనానన్దం విహాయ స్వర్లో
కే న కిమపి భోక్తవ్యమస్తి, అతస్తస్మై నాంకృత్వా స్వర్లోకమాగమి
ష్యామీతి ఇన్ద్రం ప్రేషితవానిత్యర్థః, అత ఏవ ఇన్ద్రవాక్యముల్లం
ఘ్యాపి శ్రీరామభజనమస్య యుక్తమితి భావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం
౧౭ ॥—॥ స ఇతి ॥ స మునిశ్శరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీత్యాశ్రమస్థం నిజ

ద్ధాం మంత్రపూతామాహుతిమివాత్మన స్తనుమతనూష్ణణి తనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతంపదమాశ్రితవాన్ ॥ ౧౮ ॥ తతస్తీక్ష్ణతపసస్సుతీక్ష్ణస్య నిదేశేనదేశాత్తస్మాదుచ్చలితస్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయలంబమాననీలాంబుదసందోహసం దేహ

భాగ్యవశాదాశ్రమంప్రత్యాగతమిత్యర్థః + సుపిష్ఠ ఇతికప్ ప్రత్యయః॥ కాకుత్స్థంకకుత్స్థాన్వయేవతీర్ణం శ్రీరామమాతిథ్యనాతిథివత్కారేణ సమారాధ్య-సమ్యక్పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్యసాన్నిధ్యేన-సన్నిధానేన, శుద్ధాం-పవిత్రామాత్మనః-స్వస్య, తనుం-శరీరం, మంత్రేణ-ఋగ్యజుస్సామాదినా, మంత్రవాదేన, పూతాం-పవిత్రామాహుతిమాజ్యాహుతిమివేత్యుపమా ॥ అతనుః-అమందః, ఊష్మాయస్యతస్మిన్ జాజ్వల్యమానఇత్యర్థః ॥ తనూనపాతి-జాతవేదసి॥ ని ॥ జాతవేదా స్తనూనపాదిత్యమరః ॥ పాతయిత్వా-నిక్షిప్య, శాశ్వతంపదం బ్రహ్మస్థానమాశ్రితవాన్-ముక్తోభూదిత్యర్థః ॥ ఆత్మావా అరేద్రష్టవ్యశ్శ్రోతవ్యోమంతవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వాన్ముక్తిర్యుక్తైవేతిభావః ॥ * వృద్ధశ్చాచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః । ఆత్మానంఘాతయేద్యస్తుభృగ్వగ్న్యనశనాంబుభిరితివచనాత్ శరభంగస్యన్యాయ్యఏవాగ్నిప్రవేశఇతి మంతవ్యమ్ ॥ ౧౮ ॥—తతఇతి ॥ తతశ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం యస్యతథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్యమునేర్నిదేశేనాజ్ఞయా ఏతేనసుతీక్ష్ణసందర్శనమపి కృతమితిసూచితం ॥ తస్మాద్దేశాత్-సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్ + అపాదానేపంచమీ ॥ ఉచ్చలితః-ప్రస్థితస్సన్, సలిలనిధిపానేన-సముద్రాచమనేన, సంభావితా-సంప్రతిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా-జీవనస్యోదకస్యజీవికాయాశ్చేతిగమ్యతే ॥ అభావశంకా అభావోత్ప్రేక్షాతయాహేతునా ॥ ని ॥ అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాంశంకా

వహేన నానానోకహనివహేన పిహితాభోగమగస్త్యాశ్రమం రామ
స్ససంభ్రమమాససాద అకథయచ్చ మైథిలీమ్ ॥ ౯౯ ॥ వ ॥ తస్యేద
మాశ్రమపదం సరసీరుహాక్షి సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య । భర్తా
సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య హస్తారవిందమకరందదశామవాప ॥ ౧౦౦

మాహురర్ణసీమిణ ఇత్యభిధానాత్ ॥ ఉత్ప్రేక్షా-ఊహః, శరణాశ్రయణాయ-శరణం గంతుమిత్యర్థః ॥ లంబమానః-స్రంసమానో, యో నీలాంబుదసందోహః-నీలమేఘనికురుంబః, స ఇతి సందేహావహేన-సంశయప్రదేన నానానోకహనివహేన-నానావిధవృక్షషండేన, పిహితాభోగమాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, + వష్టివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యపేరకారలోపః ॥ ని ॥ అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చేత్యమరః ॥ అగస్త్యమునేరాశ్రమం ససంభ్రమమాససాద-ప్రాప, అకథయదితి-మైథిలీం ప్రత్యకథయదుక్తవాంశ్చ, మనోవినోదార్థమాఖ్యాయికాః కథయితుమారబ్ధవానితి భావః ॥ అత్ర నానోకహనివహవిశిష్టనీలాంబుదసందోహః సందేహావహత్వోత్ప్రేక్షణాత్సందేహోజ్జీవినీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షేతి సంకరః ॥ సందేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః ॥ ౯౯ ॥—కథనప్రకారమేవాహ ॥ తస్యేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥ హే సరసీరుహాక్షి-పద్మలోచనే మైథిలి, ఇదమేతత్పరిదృశ్యమానం సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య-అగణనీయమాహాత్మ్యముఖ్యనిలయస్య, మునేరాశ్రమపదం-ఆశ్రమస్థానం యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయామాహ ॥ సమస్తసరితాం భర్తా-సముద్రః, కుపితస్య-క్రుద్ధస్య, యస్య మునేరగస్త్యస్య హస్తఏవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం-పుష్పరసావస్థామవాప, ఈదృఙ్మాహాత్మ్యసంపన్నోఽయం మునిరితి భావః ॥ రూపకాలంకారః ॥ తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్రస్యాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదోఽలంకారః ✻ ఆధారాధేయయోరానురూ

ఇహాసమదగజేంద్రన్యస్తహస్తాతిభారాత్ప్రథితవిన(నియ)మితశాఖస్సల్లకీ
వృక్షవేషః । అభినయతినికామంసంగతోచ్చాభ్రియహానిర్మునివరకర
పాతాద్భగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్ ॥ ౨౧ ॥ అస్మిన్మహాపథధియా వద

ప్యాభాష్యాధికో మతఇతిలక్షణాత్ ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥
ఇహేతి ॥ ఇహాస్మిన్పథి-ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ-మత్తమ
హామతంగజేన, న్యస్తావిశ్రమార్థం వల్లవభక్షణార్థంవా నిక్షిప్తో
యోహస్తో నిజతుండః సఏవాతిభారో భారాతిశయస్తస్మాద్ధేతోః, వి
నమితశాఖోభగ్నశాఖః, అతఏవ నికామమత్యంతంసంగతాప్రాప్తా
ఉచ్చాభ్రియహానిరౌన్నత్యభంగోయస్యసతథోక్తః ఉత్కృష్టశ్రీయః
ఉచ్చాభ్రియఇతి + ఘఇంతేనోపసర్గస్యసమాసః నోపసృష్టాద్ధఞ్
ప్రత్యయః ॥ శ్రీనీభువోనుపసర్గఇతినియమాత్ ॥ ఏషోయంపరిదృ
శ్యమానః, సల్లకీచాసౌవృక్షశ్చేతివిశేషణసమాసః ॥ గజభక్ష్యాఖ్యవృ
క్షవిశేషః ॥ అత్రవృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాన్నపౌనరుక్త్యం
చూతవృక్షఇత్యాదివత్ ॥ ని ॥ గంధినీగజభక్ష్యాతు సువహాసురభీర
సా । మహేరణాకుందరుకీసల్లకీహ్లాదినీతి చెట్టుమరః ॥సల్లకీస్యాద్గజప్రి
యేతిహలాయుధశ్చ ॥ మునివరస్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరపాతా
త్ హస్తేననియమనాద్ధేతోః భగ్నస్యావనతస్య వింధ్యాద్రేర్ముద్రాం
పరిపాటీమభినయతి-నాటయత్యనుకరోతి ప్రకటయతీత్యర్థః ॥ ఏత
స్మునినియమితవింధ్యాద్రిముద్రానుకరణమేతస్మన్యాశ్రమస్థ వృక్షస్య
యుక్తమితిభావః ॥ పురాకిలమేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్య
మార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోగస్త్యః స్వహస్తే
ననియమితవానితిపౌరాణికీకథా ॥ అత్రాభినయనస్యాసాదృశ్యపర్యవ
సానాదుపమా ॥ తథా ముద్రామిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రామితి సా
దృశ్యస్యాక్షేపాత్ అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారఇ
త్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥—అస్మిన్నితి ॥ అస్మి

నంవిగాహ్య నిర్గంతుమక్షమతయా జఠరే లుఠద్భిః । వన్యైర్గజైరజ
గరాః పిశితాశనేభ్యో వాతాపిదానవదశాముపదేశయంతి ॥ కించ ॥ ౨౭ ॥
చుళకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనేరితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీ
త్యా । గగనగతివిహీనా మేఘనాః పల్వలాంతే విపినమహిషవేషైః కేవ

నాశ్రమే అజగరాస్తిలిత్సాపరనామానః-మహాంగాస్సర్పవిశేషాః క
ర్తారః, ని ॥ తిలిత్సస్స్యాదజగర ఇత్యమరః ॥ మహాపథధియా-మహామా
ర్గ ఇతి భ్రాంత్యా, అతఏవ భ్రాంతిమదలంకారః ॥ వదనం-నిజవక్త్ర
కుహరం, విగాహ్య-ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం-పునరాగంతుమక్షమతయా
అసమర్థతయా సంకటత్వాదితి భావః ॥ జఠరే-కుక్షిగోళకే, లుఠద్భిర్ఘూ
ర్ణమానైర్వనేభవైర్వన్యైర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః క్రవ్యాదేభ్యః వాతా
పిదానవదశాం-వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుపదే
శం కారయంతి ఉపమా + ఉపపూర్వాద్దిశతేర్ణ్యంతాల్లట్ ॥ ణ్యర్థో వి
వక్షితః ॥ పూర్వమముష్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామా
దానవః ఏవమేవ పరిలుఠన్ జీర్ణోఽభూదతోఽయుష్మాభిః కైతవాచ
రణైః న భవితవ్యమితి బోధయంతీత్యర్థః ॥ అత్రోక్తార్థాసంబంధేపి
తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః ॥ స చ పూర్వోక్తభ్రాంతిమతాసా
పేక్షత్వాత్సంకీర్యతే ॥ అత్ర శ్రీరామాయణం * అగస్త్యేన తదా దైత్యః ప్రా
ర్థితేన మహర్షిణా ॥ అనుభూయ కిల శ్రాద్ధే భక్షితస్స మహాసుర ఇతి ॥
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ఆశ్చర్యాంతరమపి విద్యత ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥
తదేవాహ ॥ చుళుకేతి ॥ మేఘనాః-మేఘాః, చుళుకగతసముద్రస్య-
గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థసాగరస్య, ఆస్వాదనే-పానసమయ ఇత్య
ర్థః ॥ మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే
రగస్త్యస్య ॥ ని ॥ అగస్త్యః కుంభసంభవ ఇత్యమరః ॥ ఇతరకరేణ స
వ్యహస్తేన నిరస్తాః-నిరాకృతాః, జాతా ఇతి శేషః ॥ మేఘనాః గగనగ
తివిహీనాః నిరాకరణజనితదౌర్బల్యాన్నభోమార్గసంచారసామర్థ్యర

లం తేవలం తే ॥౨౩॥ ౫॥ ఏవం విపినవిలోకనవిస్మితమతిస్తదుటజనికటమాసాద్య రామశ్శిష్యైః ప్రవేశితస్సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందమరవిందసంభవమివ బృన్దారకైర్మునిబృందారకైశ్చ పరివృతం కోపహుంకారనిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగ

హితాస్సంతః పల్వలాంతే-అల్పసరోమధ్యే, ॥ని॥ వేశంతః పల్వలంచాల్పసర ఇత్యమరః ॥ విపినమహిషవేషైః-అరణ్యలులాయభూమికాభిః, కేవలమత్యంతం, వలంతే-సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుఠంతీత్యర్థః ॥ అత్ర వేషశబ్దేన మహిషత్వమపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్రతిపాదనాత్ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౩ ॥ —ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ, విపినవిలోకనేన-తపోవనదర్శనేన, విస్మితా-విస్మయం ప్రాప్తా మతిర్యస్య సతథోక్తః రామః తస్యాగస్త్యస్య మునేరుటజనికటం-పర్ణశాలాభ్యర్ణం ॥ ని ॥ పర్ణశాలోటజో స్త్రియామిత్యమరః ॥ ఆసాద్య-ప్రాప్య, శిష్యైర్మున్యంతేవాసిభిః శ్రీరామోయం మునిసందర్శనాకాంక్షితయా సమాగతస్తస్మై నివేదయంత్వితిలక్ష్మణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పునరాగతైరిత్యర్థః ॥ ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపితస్సన్ సకలలోకేన అశేషభువనస్థజనేన వంద్యమానే-నమస్క్రియమాణే, చరణారవిందే-పాదపద్మేయస్యతం ॥ ని ॥ లోకస్తు భువనే జన ఇత్యమరః ॥ బృందారకైర్దైవతైః, తథా మునిబృందారకైర్మునిముఖ్యైశ్చ పరివృతం-పరివేష్టితం, సకలసురమునిసేవ్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥ బృందారకా దైవతాని పుంసివా దేవతా స్త్రియాం ॥ బృందారకౌ రూపిముఖ్యావిత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ అతఏవారవిందసంభవం-బ్రహ్మాణమివస్థితమిత్యుపమా ॥ తథా కోపహుంకారేణ-నిజరోషజనితహుంకారేణ, నిర్గతః అహంకారో యస్యతస్మై భుజంగభావేన-శచీవిటభావేన దూషితాయావలిప్తాయ, నహుషాయ-యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే ద

భావం ఖగగతినిరోధకల్యవైపుల్యయోర్దురవగాహమహావనయోర్వింధ్య
శైలసింధురాజయోర్గాఢతాగాధతాతస్కరకరోదరముదరజాత జాత
వేదోవిరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సక

త్రః భుజంగభావః సర్పత్వం యేన తస్మై * భుజంగౌ విటసర్పయోరి
త్యుభయత్రాప్యభిధానాత్ ॥ పురాకిల నహుషో రాజా కుతశ్చిత్పుణ్య
వశాత్ సశరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేంద్రస్సన్ శచీజారణార్థం యా
నమధిరుహ్య గచ్ఛన్ సోహంకారస్సర్పసర్పేతి భగవంతమాక్షిపన్ కో
పహుంకారకారిణా తేన సర్పో భవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాంక
థయంతి ॥ ఖేగచ్ఛంతీతి ఖగాః-పక్షిణః, తేషామపి గతినిరోధే గమన
ప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం-విశాలత్వం, యయోస్తయోర్దు
రవగాహం-దుష్ప్రవేశం, మహావనం-మహాకాననం, అగాధజలం య
యోస్తయోః ॥ ని ॥ వనే సలిలకాననే ఇత్యుభయత్రాప్యమరః ॥ విం
ధ్యశైలసింధురాజయోః-వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధిన్యౌ యే గా
ఢతాగాధతే-ఔన్నత్యగాంభీర్యే తయోస్తస్కరమవలోపకం కరోద
రం కరోహస్తః ఉదరం కుక్షిశ్చ యస్య తం తథోక్తం కరతలనియమి
వింధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వాచ్చేతి భావః ॥ అసాధారణసామ
ర్థ్యైకనికేతనమిత్యర్థః ॥ అత్ర వింధ్యస్య గాఢతా సముద్రస్య అ
గాధతేతి చ యథాక్రమమన్వయాత్ వనేత్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో య
థాసంఖ్యాలంకారః ॥ తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జాఠరాగ్నినా వి
రచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపో వాతాపినామక దానవ
గర్వనిర్వాపణం యేన తం తథోక్తమ్ ॥ ని ॥ అవలేపస్తు గర్వస్స్యాల్లేప
నే దూషణేపి చేతి విశ్వః ॥ లోపాముద్రాయాః వల్లభం-దయితం, ని ॥
మైత్రావరుణిరగస్త్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీత్యమరః ॥ వల్లభో ద
యితేధ్యక్ష ఇతి విశ్వః ॥ సకలానామశేషాణాం, సరితాం-నదీనాం, వ
ల్లభః-పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణ-నిరవశేషతాపాదనే, బాడ

లసరిద్వల్లభనిశ్శ్రేషీకరణబాడబం బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశమ
ప్యుపగతదక్షిణాశం వృషైకతానజన్మానమపికుంభజన్మానం భగవంతమ
గస్త్యమపశ్యత్ ॥ ౨౮ ॥ ప ॥ ప్రభామివార్కీం తమసాంనిహంత్రీం

బం-బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణనమిదానీంస్వ
స్యేతి నపౌనరుక్త్యం ॥ అత్ర మునౌబాడబత్వరూపణాద్రూపకం తే
నచప్రసిద్ధం బడబానలస్యైతచ్ఛోషకత్వమిత్యపూర్వత్వరూపం. వస్తు
వ్యజ్యతే ॥ బాడబప్రశస్తం-బ్రాహ్మణోత్తమం, ని ॥ బాడబోబడబాన
లః । ఆశ్రమోస్త్రీద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబాఇతి చామరః ॥ అ
పాస్త సమస్తాశ- నిరస్తాశేషతృష్ణమపి ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షి
ణారూపద్రవ్యాతితృష్ణమితివిరోధః అధిష్ఠితయామ్యదిశమితిపరిహారా
ద్విరోధాభాసాలంకారః ॥ ని ॥ ఆశాదిగతితృష్ణయోరిత్యుభయత్రా
పివైజయంతీ ॥ ఉక్తంచ బ్రహ్మాండపురాణే ॥ * అగస్త్యోదక్షిణామా
శామాశ్రిత్యనభసిస్థితః । వరుణస్యాత్మజోయోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దనఇ
తి ॥ తథావృషైకతానం-సుకృతైకాయనం జన్మయస్యతం సకలధర్మై
కనికేతనావతారతయా మహానుభావమిత్యర్థః ॥ వృషభాయత్తజన్మా
నమితిచ ప్రతీయతే ॥ తథాపి కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోద్భవమితి
విరోధః ॥ ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రావరుణతేజసః కు
మ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్ ॥ పూ
ర్వవదలంకారః ॥మాహాత్మ్యైతావన్మాత్రత్వప్రతిపాదనం ప్రయోజకమితిభా
వః ॥ భగవంతం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం అగస్త్యమపశ్యత్ ॥ ని ॥సు
కృతేవృషభేవృషః ॥ ఏకతానోనన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీతిచామ
రః ॥ ౨౮ ॥ —అ ॥ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యాశంక్యాహ॥
ప్రభామితి ॥ ఆర్కీ-మర్క-సంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తిమివ, తమసా
మజ్ఞానజనితమోహానాం అంధకారాణాంచ నిహంత్రీం-విధ్వంసకారి
ణీం + కర్తృకర్మణోః కృతీతికర్మణిషష్ఠీ, భ్రాజిష్ణుం-లక్ష్మీం, బ్రహ్మతే

బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్ । తపోనిధిః శౌర్యనిధిః ప్రసన్నస్సవ నామసంకీర్త్యనసామ రామః ॥ ౨౫ ॥ X ॥ తతః పరమహర్షిణా మహర్షిణా ప్రణీతాభిరాశీర్భిస్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మమయకోశం ఖడ్గంచ ప్రతిగృహ్య

జః, నియమేన-నైయత్యేన, నిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాXస్తుకసాధననిష్పాద్యకర్మవిశేషేణవా హేతునా దధానం-ధారయంతం ॥ ని ॥ నియమస్తుసయత్కర్మనిత్యమాగంతుసాధనమిత్యమరః ॥ తపసః వ్రతోపవాసాదిసహితమితమేధ్యాశనరూపస్యనిధిం నిధానం అగస్త్యం శౌర్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణఇతిచ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః ప్రపన్న ఇతి పాఠే ప్రాప్తఇత్యర్థః ॥ రామః స్వనామసంకీర్త్య ననామ శ్రీరామవర్మాహంభో అభివాదయఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమశ్చకారేత్యర్థః ॥ జ్యాయసాంనమస్కారే తథా శాస్త్రాచారాదితి భావః ॥ * అభివాదపరంవిప్రం జ్యాయాంసమభివాదయేత్ । అసానామాహమస్మీతి స్వనామపరికీర్తయేదితి మనుస్మరణాత్ ॥ అత్రశ్లేష సంకీర్ణోపమా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౨౫ ॥—తతఇతి ॥ తతః-నమస్కారానంతరం, రామఇత్యధ్యాహారః ॥ పరమహర్షేణ సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపోయం శ్రీరామః మద్దర్శనాపదేశేనాగత్య స్వయం ప్రత్యక్షోభూత్కృతనమస్కారశ్చాభూదిత్యుత్పన్నామందానందతుందిలాంతఃకరణేనేత్యర్థః ॥ మహర్షిణా అగస్త్యేన, ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్వాత్ తస్యచ ప్రతీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితాభిరాశీర్భిస్సహ-ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం-వైష్ణవచాపం, సరసిజాసనాస్త్రం-బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామ్ణ ఇదంసౌత్రామణం ఐంద్రం తూణీరయుగ్మం, అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్మమయకోశం-హిరణ్మయపిధానం, ఖడ్గంచ ప్రతిగృహ్య - స్వీకృత్య ॥

తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తటనికటప్రకటితాం పఞ్చవటీమసేవత॥ ౧౬॥ తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వమప్రతిద్వన్ద్వమతిశౌర్యావస్థాప్రత్యయం కృతాపరోక్ష్యమివ తార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ

ని ॥ కోశోఽస్త్రీ కుట్మలఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోరిత్యమరః ॥ తదాజ్ఞయా-తస్యాగస్త్యస్య నిదేశేన, గోదావర్యాః తటనికటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాం-ప్రసిద్ధాం, పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ. తాం తదుపలక్షితత్వాత్తదాఖ్యయా ప్రఖ్యాతం కంచిదాశ్రమమిత్యర్థః ॥ అసేవత-నివాసార్థమభజత ॥ పంచవటీత్యత్ర తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాసః ॥ సంఖ్యాపూర్వో ద్విగురితి ద్విగుసంజ్ఞా ॥ అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యత ఇతి స్త్రీత్వం ద్విగోరితి ఙీప్ ॥ ౧౬ ॥—తత్రేతి ॥ తత్ర పంచవట్యాం శ్రీరామః విస్తృతం-విశాలం, పక్షద్వంద్వం గరుద్యుగ్మం యస్య తం ॥ ని॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వితి యాదవః ॥ అప్రతిద్వంద్వం-అవిద్యమానప్రతిభటం అజేయమిత్యర్థః ॥ అతిశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమర్యాదాయాః ప్రత్యయమివ స్థితం, లోకోత్తరశౌర్యసీమానమిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః ॥ అప్రతిద్వంద్వశౌర్యావస్థాప్రత్యయమితి పాఠే అప్రతిద్వంద్వాయాః నిరుపమాయాః శౌర్యావస్థాయాః ఇత్యన్వయః ॥ కృతమాపరోక్ష్యం అపరోక్షతా యేన తం ప్రత్యక్షమిత్యర్థః ॥ తార్క్ష్యం-గరుడమివ స్థితమిత్యుపమా ॥ ని ॥ గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్య ఇత్యమరః ॥ మహీం ధరతీతి మహీధ్రః ॥ మూలవిభుజాదిత్వాత్ కప్రత్యయః ॥ యథాహ వామనః ॥ మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదౌ ద్రష్టవ్యా ఇతి ॥ మహామహీధ్రకల్పం-ఈషదసమాప్తం మహాపర్వతం ॥ ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ప్రత్యయః ॥ గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం ॥ రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితి టచ్ ॥ అద్రాక్షీదపశ్యత్ ॥ దృశేర్లుఙి సిచి వృద్ధిః ॥ ౧౭ ॥— సానేనేతి ॥ ఏష

యద్వా శౌర్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః

మద్రాక్షీత్ ॥ ౨౭॥ప॥ పానేనహీనజలమబ్ధిమపాస్య నూనం మైనాక ఏష
మునిమాశ్రయతీతిజాతామ్ । శంకామిమాం రఘుపతేఃకథితాత్మవంశ
స్తవత్తాతమిత్రమహమిత్యహరజ్జటాయుః ॥ ౨౮ ॥ గ ॥ రామస్తు
దశరథమివ తంపశ్యన్ కాశ్యపసముద్భూతం సమ్పాతేరనుజమనుజరచిత

యం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్ర తథాప్రతీయమా
నత్వాదిత్యవగంతవ్యం ॥ పానేన-మునికర్తృకపానక్రియయాహేతునా
హీనజలం-జలరహితం, స్థలప్రాయమిత్యర్థః ॥ అబ్ధిం సముద్రమ
పాస్య-త్యక్త్వా, పూర్వంపక్షచ్ఛేదోద్యత పురందరభయాత్తత్ర నిలీ
నత్వాదితి భావః ॥ యథాహ కాళిదాసః ॥ మైనాకమంభోనిధిబద్ధ
సఖ్యమితి ॥ మునిమగస్త్యమాశ్రయత్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారి
ణస్తస్యైవాశ్రయణీయత్వాదితి భావః ॥నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్॥
ఇత్యేవంప్రకారేణ జాతాముత్పన్నామిమాంరఘుపతేః-శ్రీరామస్య,
శంకాం వితర్కం ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితిశాశ్వతః ॥ జటా
యుః కథితాత్మవంశః వినతాయాం కశ్యపాజ్జాతస్యారుణస్య గరుడా
గ్రజస్య తనయోఽహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతేరనుజఇత్యాద్యుపవ
ర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్ అహం త్వత్తాతస్య దశరథస్య మి
త్రం-సుహృత్, ని ॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోఽర్కఇతివిశ్వః ॥ ఇత్యు
క్త్వేతి శేషః ॥ అహరత్పరిహృతవాన్, శ్రీరామముక్తసందేహరహి
తమకార్షీదిత్యర్థః ॥ * తథారామాయణమ్ * ద్వౌపుత్రౌవినతా
యాస్తు గరుడోఽరుణఏవచ । తస్మాజ్జాతోఽహమరుణాత్సంపాతిశ్చమమా
గ్రజః ॥ జటాయురితిమాంవిద్ధిశ్యేనీపుత్రమరిందమేతి ॥ అత్రకవిసమ్మ
తసాదృశ్యాన్మహోన్నతే జటాయుషి మైనాకసందేహోదయాత్తస్యచ
తేనైవ పరిహృతత్వాత్ ॥ నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః ॥ అత్ర శం
కాశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః ॥ సచోత్ప్రేక్షయాం
గేనసంకీర్యతే ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౮ ॥ ——రామ ఇతి ॥ రా

వర్ణశాలః పఞ్చవట్యాం కంచిత్సమయం గమయామాస ॥ ౧౯ ॥
అథ కదాచిదుపచీయమానమనోభవవైభవః పాకకపిశకలమమంజరీ
పుంజపింజరీభూతకేదారప్రపఞ్చః పఞ్చబాణరణప్రయాణోచితవీర
పాణవత్పుత్రపుటపాత్రదృశ్యావశ్యాయబిందుసందోహః చన్ద్రాతపే

మస్తు-రామోఽపి, కాశ్యపసంభూతం-కశ్యపస్యపౌత్రమిత్యర్థః ॥ సం
పాతేరనుజం తంజటాయుషం, దశరథమివపశ్యన్ పితురతిసుహృత్త్వా
త్తమివ బహుమన్యమానస్సన్ అనుజరచితపర్ణశాలో-లక్ష్మణనిర్మితో
టజస్సన్, పంచవట్యాం కంచిత్సమయం-కియంతుకాలం, గమయా
మాస-యాపయామాస ॥ ౧౯ ॥ —— ౧ ॥ అథ శూర్పణఖాగమనం
వక్తుం తత్కార్యోద్దీపకం హేమంతంవర్ణయతి ॥ అథేత్యాదినా ॥ అ
థ పంచవట్యాం కియత్కాలయాపనానంతరం, కదాచిత్కస్మింశ్చిత్స
మయే, శరత్కాలావసానఇత్యర్థః ॥ హేమంతసమయస్సముదజృం
భతేత్యన్వయః॥కీదృశో హేమంతసమయఇత్యాకాంక్షాయాం తమేవవిశి
నష్టి॥ఉపచీయమానం-స్వయంప్రవర్ధమానం,+చినోతేఃకర్మకర్తరిశానచ్
మనోభవవైభవం-మన్మథప్రభావః, కామోత్సవోవాయస్మిన్ సతథో
క్తః ఉద్దీపకత్వాదితిభావః ॥ పాకేన పక్వావస్థయా కపిశాఃపిశంగ్యో
యాః కలమమంజర్యః-శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః, తాసాం పుంజైః-క
దంబైః, పింజరీభూతః కేదారప్రపంచః వ్రీహిక్షేత్రవిస్తారః యస్మిన్
సతథోక్తః, తత్ర తేషాం పచేళిమత్వసంభవాదితిభావః ॥అపింజరః
పింజరస్సంపద్యమానఃపింజరీభూతః + అభూతతద్భావేచ్విః ॥ అస్య
చ్వావితిదీర్ఘః ॥ కుగతిప్రాదయఇతిసమాసః॥ ౨ ॥ శాలయఃకలమా
ద్యాశ్చ॥ కణిశంసస్యమంజరీతిచామరః ॥ పంచబాణస్య-మారమహీక్షి
తస్య, రణప్రయాణా-జైత్రయాత్రాప్రారంభే, ఉచితమనురూపం,
యద్వీరపాణం-వీరాణామవశ్యంకర్తవ్యం మధుపానం, తేషాం తథా
చారాదితిభావః ॥ ౨ ॥ వీరపాణంతుయత్పానంవృత్తేభావినివార ణేత

నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం ని
రాశతాం చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుకతాం
వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివి
హారే నిరాకాంక్షతాముత్పలమాలాయాముపేక్ష్యతాముపవనభజనే
ప్యుద్విగ్నతాంచ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహస్వపనే

మరః ॥ తేనతుల్యంతద్వదితి తద్ధితగతార్థః ఉపమా + తేనతుల్యం
క్రియాచేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః ॥ తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తిరిత్యవ్యయసం
జ్ఞా ॥ వస్త్రపుటాని-తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవపాత్రాణి చష
కా ఇతిరూపకం తేషుదృశ్యాః సంలక్ష్యమాణాః, అవశ్యాయ బిందుసం
దోహాః నీహారశీకరనికురుంబం యస్మిన్ సతథోక్తః ॥ ని ॥ అవశ్యాయ
స్తునీహారస్తుషారస్తుహినంహిమమిత్యమరః ॥ తథా చంద్రాతపే-చం
ద్రికాయాం, నిరానందతాం-ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీర
చర్చాయాం నిర్లోలుపతాం-నిరపేక్షతాం, చంద్రశాలాయాం శిరో
గృహే ॥ ని ॥ చంద్రశాలాశిరోగృహమిత్యమరః ॥ నిరాశతామభిలా
షరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే-చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని ॥ ఉప
లః ప్రస్తరేమణావితి విశ్వః ॥ నిరాస్థతామాసక్తిరహితత్వం, వాతా
యనసేవనే-గవాక్షమార్గానువర్తనే, ని ॥ వాతాయనంగవాక్షస్స్యా
దిత్యమరః ॥ నిరుత్సుకతామపరితోషతాం, వాపీనాం-దీర్ఘికాణాం,
కూపానాం-ఉదపానానాంచోపకంఠేంతికసంచారే నిరుత్కంఠతాం-
నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే-సాయంకాలే, నిరాదరతామతత్పర
తాం, వారివిహారే-జలక్రీడాయాం, నిరాకాంక్షతాం-నిస్స్పృహత్వం
ఉత్పలమాలాయాం-కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్యతాముదాసీన్యవిషయ
తాం ఉపవనభజనే-ఉద్యానవనసేవనేప్యుద్విగ్నతాం-భీరుతాంచ, జనా
నాం జనయన్-ఉత్పాదయన్, కాలాంతరేపియోగినాం చంద్రాత
పాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వాత్తే

ష్టకచిత్రభిత్తేరశ్లక్ష్ణతిరస్కరిణీపటలస్య శశోదరలోమమృదులకమ్బ
లస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాంగారభరిత

షు నిరానందత్వాదిజనక ఇత్యర్థః ॥ అత్ర చంద్రాతపనిరానందత్వా
దీనాం కేవలప్రకృతానామేవోత్పాదనక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌ
పమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా
లంకారః ॥ * ప్రస్తుతానామథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః । ఔ
పమ్యం గమ్యతే యత్ర సా స్మృతా తుల్యయోగితేతి లక్షణాత్ ॥ తద్భాగం
భీరః తుషారవాతాదిప్రవేశగాంభీర్యయుక్తః అభోగో విస్తారో
యస్య తత్తథోక్తం యద్వేశ్మగృహమానాసాగారం ॥ ని ॥ గర్భాగారం
వాసగృహమిత్యమరః ॥ తస్య ఘనం నీరంధ్రం యథా తథా ఇష్టకాభి
శ్చితా రచితా భిత్తిః కుడ్యం తస్యాశ్చ శీతబాహ్యనివర్తకత్వేన తస్యా
అప్యుపయోగిత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ భిత్తిః స్త్రీ ప్రకుడ్యమేడూకమిత్య
మరః ॥ + ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వితి హ్రస్వః ॥
అశ్లక్ష్ణం అతను సుఘనమితి యావత్ ॥ తస్య తిరస్కరిణీ పటలస్య
ప్రతిసీరానికరస్య ॥ ని ॥ శ్లక్ష్ణం దభ్రం కృశం తను ॥ ప్రతిసీరా యవని
కా స్యాత్తిరస్కరిణీ చ సేతి చామరః ॥ + తిరసోఽన్యతరస్యామితి సత్వం ॥
శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే-కుక్షిప్రదేశే, యాని రోమాణి-కోమల
తనూరుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం
యత్కంబలం సుఖస్పర్శకంబలం తస్య॥ శీతనైవారణీయత్వే, ప్రియ
తమాలింగనం కష్టలమితి చారుచర్యావచనాదితి భావః ॥ కాలా
గురుధూమస్య-కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య కుంకుమవి
లేపనస్య * కాశ్మీరపంకేపకృతప్రలేపో హైమంతికానాశు నిహంతి
దోషానితి ॥ తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీముపేక్షితత్వాదితి భావః
॥ ని ॥ కుంకుమం ఘుసృణం పుంస్యపి ప్రోక్తం లోహితచందనమ్ । కాశ్మీ
రజన్మ విద్వద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృతమితి హలాయుధః ॥ నిర్ధూ

హాసన్తికాయన్త్రస్యచ సుభగంకరణః మదనకరేణుకరవికీర్ణశీకరనికరా యమాణతుషారధూళీధూసరవాసరస్సరసీరుహ గహనదావపావకస్తు హినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీభూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యా

ధూమాఙ్గారైః-ధూమరహితాఙ్గారైః, భరితం-పూర్ణం, యద్ధసన్తికా యన్త్రం అఙ్గారశకటీరూపయన్త్రం తస్యచ ॥ ని ॥ అఙ్గారధానికాఙ్గారశకట్యపిహసన్త్యపీత్యమరః ॥ నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయోరనుద్వేజకత్వార్థమిత్యవగన్తవ్యం ॥ అసుభగం సుభగం కుర్వన్త్యనేనేతి సుభంగకరణః-సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకత్వేనోపయోగిత్వాత్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః + ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషుచ్వ్యర్థేష్వచ్వౌకృఞః కరణేఖ్యున్నితిఖ్యున్ప్రత్యయః ॥ అరుద్విషదిత్యాదినాముమాగమః ॥ అత్రాపి పూర్వవద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానామేవ సౌభాగ్యలాభరూపధర్మసమ్బన్ధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్య గజోవా ॥ తస్య కరశ్శుణ్డా తేనవికీర్ణాః యే శీకరనికరాః సూక్ష్మబిన్దుసన్దోహాః, తద్వదాచరన్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః కామోత్తేజకా ఇతియావత్ + ఆచారక్యజన్తాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ తాదృశాః యే తుషారాః నీహారాస్తఏవధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం తాభిర్ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరా దివసాః యస్య సతథోక్తః ॥ ని ॥ క్లీబే దివసవాసరావిత్యమరః ॥ సరసీరుహాణాం దావపావకో-దవాగ్నిః, తుషారతుషానలేన తద్ధ్వంసకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావశ్చ కథ్యత ఇతి శాశ్వతః ॥ తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవన్తి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః ॥ + వ్రణవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః ॥ తాదృశాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణామధరదళాన్యధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీభూతం దూరతోపాస్తం దంశకృత్యం-దన్తక్షతక్రియా యస్మిన్ సతథోక్తః

ఙ్గనాఙ్గవత్ప్రయాతసౌభాగ్య(ప్రపాసన్నివేశస్తాలవృన్తవిశ్రాన్తికాలః
కామినీస్తనభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘభావో దివాభీత

స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యాసహత్వాదితిభావః ॥ వంశకృత్యేతి పాఠే దూరీభూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియాయస్మిన్, స్ఫుటితానామధరాణాం వేణుపూరణాసమర్థత్వాదితిభావః ॥ కులవధూజనాధరపుటానాం దంశకృత్యవంశకృత్యానాచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం ॥ని॥ నర్తకీలాసికేనమే ఇత్యమరః ॥ ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాంగనాంగవత్-వృద్ధవేశ్యావయవవదిత్యుపమా ॥ ప్రయాతసౌభాగ్యోపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికాసంస్థానం యస్మిన్ సతథోక్తః ॥ విటానాం-పాంథానాంచానపేక్షితత్వాత్ప్రసాధనాభావేన వృద్ధపణ్యాంగనాంగానాం ప్రపాసన్నివేశానాంచ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం ॥ ని ॥ ప్రపాపానీయశాలికేత్యమరః + ఘుణార్థేకవిధానం ॥ తాలవృంతానాం-వ్యజనానాం,విశ్రాంతికాలో విశ్రమసమయః ॥ విశ్రాంతికరఇతిపాఠె విశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః ॥గ్రీష్మర్తావితస్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజనానందసంభవాదితిభావః ॥ ని ॥ వ్యజనంతాళవృంతకమిత్యమరః ॥ కామినీనాం-తరుణీనాం, స్తనభరః-కుచభారఏవ, గిరిదుర్గసీమా-గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం-నిరాతంకంయథాతథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊష్మాయస్మిన్ సతథోక్తః ॥ కూపోదకం వటచ్ఛాయా తాంబూలంతరుణీస్తనా । శీతకాలేభవేదుష్ణ ముష్ణకాలేతుశీతలమిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచభరేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్ ॥ ఇయముత్ప్రేక్షాగర్భారూపకసంకీర్ణా ॥ ఏతేనహేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే ॥ ని ॥ నిదాఘోగ్రీష్మకాలేస్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపి । భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వితివిశ్వప్రకాశౌ మరా ॥ దివాభీతవ్రాతస్య-దివాభీత

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకరశ్చకోరనికరస్యాప్యనతిక్షేమంకరసు
ధాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతిప్రియంకరకమలాకరః కృతకరయుగ
ళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమలమివ గో
పాయంతమశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

ని భయశీలస్య, ఘూకనికరస్యాపి ॥ ని ॥ దివాంధఘకౌశికోఘూకా ఇ
త్యమరః॥ అనతిభయంకరః-మందప్రకాశత్వాదీషద్భయంకరః దివాకరః
సూర్యః యస్మిన్ సః ॥ + మేఘర్తిభయేషు కృఞ ఇతిఖచ్ అరుర్ద్విషది
త్యాదినా ముమాగమః ॥ చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షివిశేష
నివహస్యాపి ॥ ని ॥ చకోరశ్చంద్రికాపాయీత్యభిధానాత్ ॥ అనతి
క్షేమంకరః నీహారావరణేన మందరశ్మిత్వాదీషత్ప్రీతికరః సుధాకరశ్చ
న్ద్రః యస్మిన్ సః + క్షేమప్రియమద్రేణ్ చేతి ఖచ్ ముమాగమః ॥ కాదం
బకదంబస్యాపి-కలహంసనికురుంబస్యాపి ॥ ని ॥ కాదంబః కలహం
సస్స్యాదిత్యమరః ॥ అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహీనత్వాదీషత్ప్రీ
తిజనకాః, కమలాకరాస్సరసీ యస్మిన్ సః + ప్రియంకర ఇత్యత్ర పూ
ర్వవత్ఖచ్ప్రత్యయముమాగమౌ ॥ తథా కరయుగళస్య-హస్తయుగ్మస్య,
స్వస్తికః స్వస్తికాకారస్సన్నివేశవిశేషః ॥ వ్యత్యాసస్థాపనంస్వస్తికశ
బ్దార్థః ॥ తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవస
నకమ్బళాద్యాచ్ఛాదనాభావాద్వినిర్మితం యేన సతథోక్తః ॥ శీ
తబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్స్థల ఇత్యర్థః ॥ తస్య భావస్త
త్తా తయా హేతునా నీహారాతంకాత్ హిమోపద్రవాత్ యా శంకా
భీతిః తయా ॥ ని ॥ శంకావితర్కభయయోరితియాదవః ॥ హృదయక
మలం-హృత్పద్మం, గోపాయంతం-రక్షంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా + గుపూ
ధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయ ఇత్యాయప్రత్యయః ॥ దంతా ఏవ వీణా-వల్లకీ
వాద్యవిశేషః ॥ శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్ అశ్రాంతం ని
రంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః ॥ తేన వే

తికాపిశాచికానిర్హరణాయ నిపుణం మంత్రజపమివ కుర్వంతమవిరళ పులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాం గరక్షమివ భిక్షామటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచిదపి కమలా నాలోకితవతీతి తస్యై సాసూయేవ తదీయావాసతామరసం స

ఫహానాధరపుటతయా-కమ్పమానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికాయాః-శైత్యబాధాయా ఏవ పిశాచికాయాః నిర్హరణాయ తాం నిరాకర్తుముచ్చాటయితుమిత్యర్థః ॥ నిపుణం-సమర్థం, మంత్రజపం-మంత్రోచ్చారణం, కుర్వంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అవిరళపులకపాళ్యా సాన్ద్రరోమాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదితమితియావత్ ॥ కళేబరం-శరీరం, యస్య తత్తయా హేతునా సకరుణేన దయాళునా విధినా-బ్రహ్మణా, వితీర్ణం-దత్తం, యద్రోమకమ్బలం-తనూరుహరూపకంబలం తేన కృతాంగరక్షం-విరచితాంగసంగోపనమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః ॥ భిక్షామటంతం-భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గతవర్గం-దరిద్రసమూహం ॥ ని ॥ దరిద్రో దుర్గతోపి స ఇత్యమరః ॥ నిర్ఘృణా-నిష్కరుణా ॥ ని ॥ కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్యమరః ॥ కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతి కమలా-లక్ష్మీః + అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్హరిప్రియేత్యమరః ॥-నాలోకితవతీ-నదృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్యతాం నాపాదితవతీత్యర్థః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః ॥ అథవా అలోకితవతీ నభవతీత్యర్థః + అస్తిర్భవంతిపరః ప్రయుజ్యమానోప్యస్తీతి భాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా॥ఇతి మత్వేతి శేషః ॥ తస్యై కమలాయై తస్యాం కమలాయామిత్యర్థః + క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోప ఇతి చతుర్థీ ॥ సాసూయస్సేర్ష్యస్సన్నివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ సపత్రకోశం-స్వపర్ణకుట్మలం, సహానాథౌఘంచ ॥ ని ॥ పత్రంవాహ

పత్రకోశం వినాశయన్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థిత శీకరనికరా
కారైరతి పరుషస్మరశరనిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గనప్రవత్స్వేదసదృక్షైరక్షీ
ణమహిమహిమప్రసరైరధ్వగాంతఃకరణాని సీమన్తయన్ హేమంతసమ

నపర్ణయోః ॥ కోశో(స్త్రీ)కుట్మలే ఖడ్గపిధానే ర్థౌఘదివ్యయోరిత్యు
భయ(త్రా)ప్యమరః ॥ తస్యా ఇదంతదీయం-కమలాసంబంధి, యదావా
సతామరసం-నివాసపంకేరుహం ॥ ని ॥ పంకేరుహంతామరసమిత్య
మరః ॥ తద్వినాశయన్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్ర
తీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనాత్ప్రత్య
నీకాలంకారః॥తదుక్తమ్ ॥ * బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్క
రే । యస్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకంతదుచ్యత ఇతి ॥ సచోక్తాత్ప్రే
క్షోత్థాపిత ఇతి సంకరః ॥ సపత్రకోశమితి శ్లేషస్తు శేషః ॥ తథా అంగ
జః-మన్మథ ఏవ మతంగజః-కుంజరః ॥ ని ॥ మతంగజో గజో నాగః కుం
జరో వారణః కరీత్యమరః ॥ తస్య కరపుష్కరేణ-హస్తాగ్రేణోత్థితః-ఉ
త్క్షిప్తః యశ్శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకారైస్తద్రూపైరితి
రూపకసంకీర్ణతాద్రూప్యోత్ప్రేక్షా గమ్యా ॥ ని ॥ పుష్కరం కరిహ
స్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జల ఇత్యమరః ॥ అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరా
గ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యం॥అ
తిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనిపతనేన, ప్రతప్తం
సంతప్తం, యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం-శరీరం, తస్మాత్స్ర
వన్- స్యందమానః, యస్స్వేదః-ఘర్మాంబుకణగణః, తత్సదృక్షైః-త
త్సదృశైరిత్యుత్ప్రేక్షా ॥ అభూతోపమా॥ గగనస్యాంగస్వేదయోరప్ర
సిద్ధత్వాదిత్యుక్తం(ప్రాక్) + దృశేః క్స ఇతి క్సప్రత్యయః॥అమూర్తస్యగ
గనస్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిముతాన్యస్యేత్యాశ్చర్యమితి భావః॥అక్షీ
ణమహిమహిమప్రసరైః-అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః, అధ్వగాం
తఃకరణాని-పాంథహృదయాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంతస

యస్సముదజృభత ॥ ౩౦ ॥ ప ॥ యత్రకాంతానపశ్యంతి క్లాంతా విర
హవహ్నినా । నిశావసానవేలాంచ వేలాంచవ్యసనామ్బుధేః ॥ ౩౧ ॥
గ ॥ తత్ర పర్ణశాలామధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజముపససాదశూ
ర్పణఖా ॥ ౩౨ ॥ ప ॥ తస్మిన్నుజ్జృమ్భిశోష్ణ స్తనతటదయితాహీన

మయః-హేమంతకాలః, సముదజృంభత-విజృంభితోభూత్ ॥ ౩౦ ॥ యత్రేతి॥యత్ర-యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా-ప్రియవియోగాగ్నినా, క్లాంతాః-నిపీడితాః, కాంతాః-స్త్రియః, నిశావసానవేలాం-రజనీవిరామకాలం, వ్యసనాంబుధేః-దుఃఖసాగరస్య, వేలాం-కూలం చ, నపశ్యంతి దుస్సహవిరహవేదనావశాత్ తయోస్తథాఽనవధికత్వే నప్రతీయమానత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయోరపీత్యమరః ॥ అత్ర వేలయోరుభయోరపి ప్రకృతయోరేవాదర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితా ॥ ౩౧ ॥ —తత్రేతి ॥ తత్ర-హేమంతే శూర్పంశోణితభాజనం నఖవిదూషణఇతి ధాతోః కః శూర్పేణశోణితభాజనేన యజ్ఞాదిసత్క్రియాః నఖయతి దూషయతీతి శూర్పణఖా॥యద్వా శూర్పాకారాణి నఖానియస్యాస్సా శూర్పణఖానామ రాక్షసీ రావణస్వసా + పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతిణత్వం ॥ నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామితి నజీప్ ॥ పర్ణశాలామధ్యం తన్మధ్యఇత్యర్థః + అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతి కర్మత్వం ॥ అధ్యాసీనమధిష్ఠితం + ఈదాసఇతీకారః ॥ లక్ష్మణాగ్రజం రామముపసస్సాద-ప్రాప, కామాతురతయేతి భావః ॥ భావికార్యకరణదక్షత్వాల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ౩౨ ॥ తస్మిన్నితి ॥ ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం + తత ఆగత ఇత్యణ్ * కేకయమిత్రయుప్రలయానాంయాదేరియ ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః ॥ప్రాలేయధారాభిర్నీహారాసారైః, కవచితః-ఆవేష్టితః, గగనాభోగో-గగనవిస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలంచ యేస్తస్మిన్ కథోక్తౌ ॥ ని ॥

సంహారకాలే కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే॥
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతిమతనోన్మైథిలీప్రాణనాథే లక్ష్మీలీలారవిన్దే

చక్రవాళం తు మండలమిత్యమరః ॥ అత ఏవోజ్జృంభితోష్ణ-ప్రవృద్ధో
ష్ణ స్తనతటం, కుచమండలం యాసాం తాభిర్దయితాభిర్వధూభిః హీనా-
విహీనా వియుక్తా విరహిణ ఇత్యర్థః ॥ తేషాం సంహారకాలే ప్రళయ
కాలే- అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం కాలే కృతాం-
తరూపే ॥ ని ॥ కృతాంతో నేహసోః కాల ఇత్యమరః * హసంతీంచ హ-
సంతీంచ హసంతీం వామలోచనామ్ । హేమంతే యేన సేవంతే తేన
రాద్దైవవంచితా ఇతి వచనాత్ విరహిజనమారక ఇత్యర్థః ॥ తస్మిన్
కాలే-హేమంతసమయే, కామేనాన్ధా వివేకదృష్టిశూన్యేత్యర్థః ॥
సా పూర్వోక్తా రాక్షసీ శూర్పణఖా + జాతేరస్త్రీవిషయాదయోప
ధాదితి జీప్ ॥ లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే-విహారపద్మే, లీలయా కరధృతక
మలే వా ॥ నవపిశితధియం-నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ-కుర్వతీ, తా
దృగ్భ్రాన్తిం ప్రాప్నువతీత్యర్థః ॥ ని ॥ పిశితం తరసం మాంసమిత్య
మరః ॥ నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్ ॥ శ్యే
నికేవ శ్యేనాంగనేవ వర్తమానా సతీతి శేషః ॥ శ్యేనో గృధ్రజాతీయః క
పింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః + జాతేరస్త్రీత్యాదినా జీప్ ॥
తతః స్వార్థే కః ॥ కేణ ఇతి హ్రస్వః ॥ మైథిలీప్రాణనాథే-సీతావల్ల
భే, శ్రీరామే ఏతేనాస్య సమ్భోగార్థం త్వ్యంతరాత్యన్తాభావ
స్సూచ్యతే ॥ పతిమతిం-పతిరయం మే భూయాదితి బుద్ధిమతనోత్-అక
రోత్, పతిత్వేనావృణోదిత్యర్థః ॥ శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబు
ద్ధిమివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారేత్యర్థః ॥
అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియమివ మైథిలీ
ప్రాణనాథే పతిమతిం తన్వతీ విదధానా సతీ, అతనోద్వరణమితి శే
షః ॥ త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరామమవృణోదిత్యర్థః ॥ ఉపమాలం

నవపిశితభియంతన్వతీ శ్యైనికేవ॥ 33 ॥ x ॥ తత స్తేనజానకీజానిరితి జా
నీహిజనమిమం మమానుజమతిమనుజభుజబలమబలావియుక్తంయుక్త

జ్ఞ్యారః॥ సచారవిందె శ్యైనికాయాః పిశితభ్రాన్త్యుదయకథనా
ద్భ్రాన్తిమతాంగేనసంకీర్త్యతె॥ స్రగ్ధరావృత్తమ్॥ లక్షణంతూక్తమ్
॥ 33 ॥ —తతఇతి॥ తతః-పతిత్వేనవర్ణనానన్తరం, ఇమమేనం జనం
మామిత్యర్థః॥ తస్యాఖండితమహిమాతిశయద్యోతనార్థమిదంశ
బ్దేన నిర్దేశః॥ జానకీ-జనకమహారాజపుత్రీ, జాయాయస్యజానకీజా
నిః సీతాపతిః + జాయాయానిజితినిజాదేశః॥ ఈదృక్సౌభాగ్యశా
లినీ మహాకులప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా సాసగతా
హంచైకపత్నీవ్రతశీలః తస్మాన్మమ త్వయావరణమయుక్తమితిభావః॥
ఇతి జానీహి జానకీపతిమవబుధ్యస్వేతి (ప్రా)తీతికోర్థః॥ పరమా
ర్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జననాజ్జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం
రాజపుత్రత్వేనావతీర్ణమిత్యర్థః॥ ఇమం మాంజానీహి సీతారూపి
ణ్యాలక్ష్మ్యాః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః॥ తథాచ రాక్షససంహర్తుర్విష్ణోః
నరాక్షసీవరణం యుక్తమితిభావః॥ ఇతిజానీహి॥ తతఃకిమిత్యాశం
క్యాహ * గురుణాపిసమంహాస్యంకర్తవ్యంకుటిలంవినేత్యాదిన్యాయే
న భ్రాతృవిషయకమపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామోలక్ష్మణవిషయ
త్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణనివృత్తిప్రతిపాదకైః
శ్లిష్టశబ్దైఃప్రలోభనార్థముత్తరమనుభాషతె॥ మమేత్యాదినా॥ మ
మానుజం-సోదరం, నతు యంకఞ్చన॥ సౌశీల్యసౌన్దర్యాదిభిర్మత్తుల్య
మిత్యర్థః॥మనుజానతిక్రాన్తమతిమనుజమ్ + అత్యాదయఃక్రాన్తాద్య
ర్థేద్వితీయయేతిసమాసః॥ తద్భుజబలంయస్యతం అమానుషబాహుప
రాక్రమశాలినమిత్యర్థః॥ అబలావియుక్తమనూఢభార్యమసన్నిహితభా
ర్యంవా అతోభార్యాపేక్షిణమిత్యర్థః॥ సాచ త్వమేవ భవిష్యసీతి
భావః॥ ఈదృశం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం తవ

మాశ్రయితుంతవేతి ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రిముపేత్య
యథామనీషితమభాషత ॥౩౮॥ తేనాపిభద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం
దాసభార్యాపదమనార్యం నను నార్యాః కులజాతాయాస్తస్మాత్తమేవ

యుక్తమనురూపమితి పరిహాసానుకూలః (ప్రా)తీతికార్థః॥. అన్తరా
శయస్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణమిత్యర్థః॥
అతిమనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితియావత్ ॥ తస్యైవ భుజబలంయ
స్యతం విష్ణుతుల్యపరాక్రమమిత్యర్థః ॥ అబలావియుక్తం-పరదార
పరిగ్రహాదిశూన్యం, ఏకపత్నీవ్రతమిత్యర్థః ॥ ఆశ్రయితుం యుక్తమి
తి కాకుః ॥ నయుక్తమిత్యర్థః ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ రామేణ ప్ర
త్యాఖ్యాతా-ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతావా శూర్పణఖా ॥సౌమిత్రిముపే
త్య తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూలమేవమన్వా
నామన్దబుద్ధిరియం లక్ష్మణసమీపంగత్వేత్యర్థః ॥మనీషితమనతిక్రమ్య
యథామనీషితం యావదభిలాషమిత్యర్థః ॥ అభాషత మాం పరిగృ
హాణేత్యవోచత ॥యథా-సాదృశ్య ఇత్యవ్యయీభావః॥ని॥యథాసాదృ
శ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తిష్వి త్యభిధానాత్ ॥ ౩౮ ॥ —తతః
కింజాతమిత్యతఆహ ॥ తేనేతి ॥ భద్రే-హేకల్యాణి, ఆర్యస్య-శ్రేష్ఠ
స్య తస్య శ్రీరామస్య యస్త్వయా ప్రథమం వృతస్తస్యేత్యర్థః ॥
అహం దాసోభృత్యః, అతః కులజాతాయాస్సత్కులప్రసూతాయాః
ఆర్యాయా ఇతియావత్ ॥ నార్యాః-వధ్వాః ॥ ని ॥ నారీసీమన్తినీవ
ధూరిత్యమరః ॥ దాసభార్యాపదం-భృత్యభార్యాస్థానం, తథాభూత
త్వమిత్యర్థః ॥ని॥ పదంవ్యవసితి(త్రా)ణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమ
రః ॥ అనార్యంనను-అయుక్తంఖలు, దాసభార్యాభూత్వా దాసీభా
వం గంతుమసాంప్రతమిత్యర్థః ॥ తస్మాత్కారణాత్త్వమార్యం శ్రీరా
మమేవ భజేథాః-(ప్రా)ప్నుయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనంయుక్తమి
త్యక్షరార్థః॥ వాస్తవార్థస్తువిరుద్ధలక్షణయా అపహ్నవేన హేభద్రే

భజేథాః ॥ ౩౪ ॥ కించక్రూరసత్వభయానకకాననసంచారాచతురాం
విదేహరాజపుత్రీం విహాయ తత్రభవతీం భవతీమేవాసౌ పరిగ్రహీష్య

అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్ అభద్రే
జాతే సర్వంభద్రం జాతమిత్యాదిప్రయోగవచ్చద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఆర్యస్య
శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వమేవ భవిష్యసీతిభావః ॥ ఈదృ
శం లక్ష్మణమాశ్రయితుం భార్యాత్వేనానువర్తితుం తవాయుక్తమనను
రూపమితి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికోఽర్థః ॥ సర్వసుపర్వసార్వభౌ
మస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తః శ్రీ
విష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావనఇత్యర్థః ॥ అతః కుల
జాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యా
యాః యత్పదం తదవరణమయుక్తం ॥ అన్యాః ఆందోళికారోహణ
వాంఛావదిత్యర్థః ॥ తస్మాత్తం విష్ణురూపం రామమేవ భజేథాః వర
ణంగచ్ఛేః, యతఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తాభవిష్యసీత్యర్థః ॥౩౪
అథ గురుణాపిసమం హాస్యమిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణఃశ్రీరామే సీతా
యామపి పరిహాసం ప్రయుఙ్క్తే ॥ కించేత్యాదినా ॥ క్రూరసత్వై
ర్వ్యాఘ్రాదిభిశ్శ్వాపదైః భయానకే-భయంకరే, కాననే సంచారా
చతురాం-సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః ॥ యద్వా సంచారే
ణాచతురాం-విహ్వలాం ఖిన్నాం ఉభయథాపివనవాసప్రతిబంధకీభూ
తామిత్యర్థః ॥ విదేహరాజపుత్రీం నతు సదేహరాజపుత్రీం అతఏ
వ కృశాంగీమిత్యర్థః ॥ అనుదరాకన్యా అలవణాయవాగూరిత్యాది
భాష్యకారవచనాదీషదర్థవాచిన ఇత్యర్థకోఽయంవిశబ్దః అవ్యయానా
మనేకార్థత్వాత్ ॥ విదేహశబ్దోఽయంరాజవిశేషణం రాజపుత్రీవి
శేషణంవా॥త్వంతు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతిభావః ॥ ఈదృశీం సీతామప
హాయ-త్యక్త్వా, తత్రభవతీం-పూజ్యాం, భవతీం త్వామేవేత్యర్థః ॥
+ ఇతరాభ్యోఽపి దృశ్యతఇతి (ప్రా. ద్వితీయస్త్రల్ప్రత్యయః. సుప్పపి

ణేతి లక్ష్మణేనాభిహితాపీతమతిస్సాహితమితి తదీయంవచనమమనుత ॥
౪ ॥ దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియంద్విధా । ఉభయ

తిసమాసః ॥ ఉగితశ్చేతి జీప్ ॥ ని ॥ త్రిషు తత్రభవాన్పూజ్యస్తథైవా త్రభవానపీతియాదవః ॥ అసౌ(శ్రీ)రామః పరిగ్రహీష్యతి-స్వీకరిష్యతీతి (ప్రా)తీతికోఽర్థః ॥ వస్తుతస్తు అతిదుష్టశ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారేణాచతురాం పీడితాం సుకుమారీమిత్యర్థః ॥ యద్వాతత్సంచారేభీరుమిత్యర్థః ॥ భీరుత్వస్యైవ కులస్త్రీధర్మత్వాదితిభావః ॥ విదేహరాజపుత్రీం-జనకమహారాజకన్యకాం, మహాకులప్రసూతాంవిశిష్టదేహరాజపుత్రీం చ, అతఏవ తత్రభవతీం బహుమాననీయాం సీతాం మేతాదృక్సకలగుణసంపన్నత్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః ॥ విహాయ కఠోరహృదయాం కులవధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కాననస్వైరసంచారతత్పరాం రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం వికృతాకారాంచ అతఏవ తత్రభవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం త్వాం పరిగ్రహీష్యతీతి కాకుః ॥ నపరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ తేన లక్ష్మణేనాభిహితా ప్రత్యుక్తాసతీ,పీతమతిః పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయా నష్టబుద్ధిస్సాశూర్పణఖా తదీయం లక్ష్మణోక్తంవచనం హితమనుకూలమితి అమనుత-అబుధ్యత, తత్ర పీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యామననశబ్దార్థంప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలఙ్కారః ॥ ౩౬ ॥ —తతస్సాకిమకరోదిత్యతఆహ ॥ దశరథేతి ॥ దశరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేనవా సమాకులా ససంభ్రమాబుద్ధిర్యస్యాస్సా అనయోః కతరంభజామీతి దోలాయమానమానసేత్యర్థః ॥ ని ॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌకాలవిశేషోత్సవయోఃక్షణఇత్యమరః ॥ ఇయంశూర్పణఖాఉభేచతేకూలేచ ఉభయకూలే+ అతోఽభ్రాదుదాత్తోనిత్యమితిపృథక్సూత్రకరణాదేవ నిత్యత్వేసిద్ధే పునర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాదవృత్తి

కూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్ ॥ ౩౨ ॥ వృషస్యం
తీవృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా । భూయిష్ఠాగ్పణఖా భేజే శూ

విషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం యథాహ కైయటః ॥ అత్రోభావుదాత్తౌ నిత్యమితి నిత్యగ్రహణస్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్ ॥ ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాదిత్యుభయపుత్ర ఇత్యాదిభవతీతి ॥ ఏతద్వ్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే ॥ తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయోస్సమం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ శాదాశ్శష్పాణ్యనయోర్దేశయోస్సంతీతి శాద్వలావితి విగ్రహః ॥ ని ॥ శాద్వలశ్శాదహరిత ఇత్యమరః ॥ శాదః కర్దమశష్పయోరితి విశ్వశ్చ + నడశాదాద్డ్వలజితి వలచ్ప్రత్యయః ॥ తయోర్యో భ్రమః కుత్ర వా గచ్ఛామీతి చిత్తసంభ్రమః ॥ తేన హేతునా గతాగతాభ్యాం-యాతాయాతాభ్యాం, ఖిన్నా-ఖేదం ప్రాప్తా యా గౌః-ధేనుః ఖిన్నగవీ+గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంతష్టచ్ టిత్వాత్ ఙీప్ ॥ తస్యా దశామవస్థాం దధౌ-ధృతవతీ ॥ ని ॥ దశావర్తావవస్థాయామితి విశ్వః ॥ రామలక్ష్మణయోరన్యతరప్రాప్త్యాశాందోళనేన పరమఖిద్యతేత్యర్థః ॥ అత్రాన్యధర్మస్యాన్యత్రాసంభవాత్తత్సదృశీం దశామితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * అసంభవద్వస్తుయోగాదుపమానోపమేయయోః । ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్ర సా స్యాన్నిదర్శనేతి లక్షణాత్ ॥ ఉభయకూలసముత్థితేతి పాఠే ఉభయకూలయోస్సముత్థిత ఉత్పన్నో యశ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః ॥ ౩౨ ॥—వృషస్యంతీతి ॥ వృషః పుమాన్ ॥ ని ॥ వృషస్స్యాద్వాసవే ధర్మే సౌరభేయే చ శుక్రలే। పుంరాశిభేదయోశ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయోరపీతి విశ్వః ॥ వృషం పురుషమాత్మన ఇచ్ఛతీతి వృషస్యంతీ కాముకీ ॥ ని ॥ వృషస్యంతీతు కాముకీత్యమరః ॥ + సుప ఆత్మనః క్యజితి క్యచ్ ॥ అశ్వక్షీరవృషలవణా

ర్పణకారాతిబాధితా ॥ ౩౭ ॥ X ॥ తదను జనకదుహితురనితరయువతి
యోగ్యభాగ్యం రామస్య రూపరామణీయకంచ నిరూప్య పునరియ
మేవమచింతయత్ ॥ ౩౮ ॥ ప ॥ లావణ్యాంబునిధేరముష్య దయితా

నామాత్మపీ్రతా కృచిత్యనుగాగమః ॥ అశ్వవృషయోర్మైథునేచ్ఛా
యామితివక్తవ్యమిత్యర్థనియమః॥ తతఃశతృప్రత్యయః॥ ఉగితశ్చేతిఙీ
ప్॥ రావణానుజా-రావణస్వసా, శూర్పణఖా-శూర్పకర్ణంబరాపరనా
మాకశ్చిదసురః ॥ తస్యారాతిర్మదనస్తేనబాధితాపీడితాసతీ।జగన్మోహన
దివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనితమదనాతురాసతీత్యర్థః॥వృ
షస్య వృషభస్య స్కంధావివస్కంధౌ భుజశీర్షేయస్యతం, స్కం
ధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితిభావః॥ రాఘవం-శ్రీరామం
భూయః-పునరపి, భేజే-ప్రాప ॥ ౩౭ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను-భజ
నానంతరమియం శూర్పణఖా జనకదుహితుర్జానక్యాస్సంబంధి అని
తరయువతియోగ్యం-అనన్యవధూసాధారణం, భాగ్యం శ్రీరామపత్ని
త్వరూపం భాగధేయం, తథా రామస్య రూపరామణీయకం-ఆకార
సౌందర్యంచ ॥ ని ॥ రూపంస్వభావసౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీతి
విశ్వః + యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ యద్వా కుండలముక్తా
హారనూపురాంగదాదిచతుర్విధభూషణాభావేపి భూషితవదవభాస
మానఆకారవిశేషోరూపం ॥ తదుక్తంభావప్రకాశే ॥* ఆవేధ్యారో
ప్యనిక్షేప్య బంధనీయైరభూషితమ్ । యద్భూషితమివాభాతితద్రూప
మితికథ్యతఇతి ॥ అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః ।
యేనభూషితవద్భాంతితద్రూపమితికథ్యతఇతిభూపాలశ్చ॥తస్యరామ
ణీయకంరమణీయత్వంచ,నిరూప్య-నిర్వర్ణ్య,పునశ్శబ్దోవాక్యాలంకా
రే ॥ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్-చింతితవతీ ॥ ౩౮ ॥—త
త్ప్రకారమేవాహ ॥ లావణ్యేతి ॥అస్మదన్వయగురోరస్మత్కులశ్రేష్ఠ
స్య అస్మత్కులకూటస్థస్య పులస్త్యస్యేత్యర్థః ॥ ని ॥గురుస్తుగీష్ప

మేనామివైనంజనం కస్మాన్నాసృజదస్మదన్వయగురోరుత్పత్తిభూః పద్మభూః । ఆస్తామేతదరణ్యవాసరసికే హా కష్టమస్మిన్నిమాం కాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కింనిర్మమే నిర్మమే ॥ ౪౦ ॥

తౌ శ్రేష్ఠ ఇతి విశ్వః ॥ ఉత్పత్తిభూః జన్మస్థానం సాక్షాజ్జనక ఇతి యావత్ ॥ తథాచాస్మత్ప్రపితామహత్వేనాస్మాకం హితాచరణతత్పరేణ భవితవ్యమితి భావః ॥ పద్మభూర్బ్రహ్మా లవణైవ లావణ్యం కాంతివిశేషః ॥ + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ప్రత్యయః ॥ ని ॥ లవణో రసరక్షోబ్ధిభేదేషు లవణా రుచీతి విశ్వః ॥ యద్వా ముక్తాఫలేషు చ్ఛాయాయాస్తరళత్వమివాంతరా। ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యత ఇతి భూపాలః॥ తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్నలావణ్యసంపన్నస్యేత్యర్థః ॥ అముష్య శ్రీరామస్య దయితాం భార్యామేనాం సీతామివ ఏనం జనం మామిత్యర్థః ॥ కస్మాద్ధేతోః నాసృజత్-నసృష్టవాన్, ప్రపితామహత్వరూపసంబంధాదిత్థమేవ స్రష్టవ్యా॥ తథా హి మామకాంగం నసృష్టవాన్ కుహకో విధాతేత్యర్థః ॥ ఏవంచేదియమపి నాహమప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్స్యామీతి భావః ॥ కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధతి ॥ ఆస్తామితి ॥ ఏతత్సృజనవిషయకచింతనమాస్తాం- తిష్ఠతు గతజలసేతుబంధనప్రాయేణానేన కిమిత్యర్థః ॥ కింత్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యశ్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః + అత ఇనిఠనావితి రసశబ్దాన్మత్వర్థీయష్ఠన్ప్రత్యయః ॥ కుతః॥ నిర్మమే మమేత్యేతద్విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం ॥ మమతావద్వాంఛితాద్రహితో నిర్మమః తస్మిన్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః ॥ అస్మిన్ శ్రీరామే కాననచంద్రికాసమదశామరణ్యచంద్రికాప్రాయాముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలామిత్యర్థః ॥ ఇమామేతాదృశీం కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే-నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికా

సీతామాహర్తుకామామసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాంసౌమిత్రిశ్శ
స్త్రపాణిర్దశముఖభగినీంతామనార్యాంనివార్య। కామక్రోధాత్తకానామ
హమికయా ప్రేంఖితాయాయతానాంతస్యాశ్శ్వాసానిలానామకురుతత

పన్నిరర్థకత్వాదీదృక్కాంతినిర్మాణమయుక్తమిత్యర్థః ॥ ప్రాయ
శఏతాదృశానుపయుక్తనిర్మాతైవాయంవిధాతేతిభావః ॥ హేతిఖేదే ॥
కష్టం బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతినిర్మాణప్రయాసవైఫల్యాత్కృచ్ఛ్రమి
త్యర్థః ॥ అథవా ఈదృక్పురుషాలాభాదాత్మనః కష్టమిత్యర్థః ఏవ
మచింతయదితి సంబంధః ॥ ౪౦ ॥ —తతః కింజాతంతత్రాహ ॥ సీ
తామితి ॥ సీతామాహర్తుం కామోయస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావ
మానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయాభ్యుద్గచ్ఛంతీమిత్యర్థః+తుం
కామమనసోరపీతితుమునో మకారలోపః ॥ అసులభో దుర్లభో
యో విషయః శ్రీరామసంభోగరూపోర్థః ॥ తస్య ప్రార్థనాయాం
తత్ప్రాప్తీచ్ఛాయాముద్దామోబహుళః ॥ కామోభిలాషో యస్యా
స్తాం మూర్ఖతయాత్యన్తాలభ్యలాభాకాంక్షిణీమిత్యర్థః ॥ ని ॥ కామో
భిలాషస్తర్షశ్చేత్యమరః ॥ అతఏవానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం తాం పూ
ర్వోక్తాం దశముఖభగినీం-రావణానుజాం, సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః, శస్త్రం
పాణౌయస్యసః శస్త్రపాణిః-ఖడ్గహస్తస్సన్ + సప్తమ్యుపమానే
త్యాదినా బహువ్రీహిః ॥ ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌభ
వతఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః ॥ నివార్య-నిరుధ్య, అల
భ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః, తదభావాన్మనః ప్రజ్వలనం క్రోధః త
దాత్తకానాం తన్మయానాం, అహమధికోహమధిక ఇత్యన్యోన్యంప్ర
తియోభిమానః సాఽహమహమికా ॥ ని ॥ అహమహమికాతుసాస్యా
త్పరస్పరం యో భవత్యహంకారఇత్యమరః ॥ + అహమితి విభక్తి
ప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం ॥ తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః ॥
సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః ॥ పృషోదరాదిత్వాదితి సుధాతిచంద్రః ॥

తసా మార్గవిస్తారకృత్యం॥ ౪౦ ॥ ౧॥తత స్తస్యానికృత్తకర్ణనాసికా
యాః కనీయస్యాః పరిభవం వదనేవచనేచదృష్ట్వా శ్రుత్వాచ జనస్థా
నవర్తీ సమరముఖముఖరః ఖరశ్చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతు

తయా అహమహమికయా హేతునా ప్రేంఖతాం పరిలుఠతాం, నాసావివరయోస్సంకుచితత్వేన సంకటత్వాదితిభావః ॥ ఆయతానాం-దీర్ఘాణాం, తస్యాః శూర్పణఖాయాః శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా-బలేన, రంహసావా, ॥ ని ॥ తరసీబలరంహసీఇత్యభిధానాత్ ॥ మార్గస్య విస్తారకృత్యం-విస్తారక్రియాం, అకురుత-కృతవాన్, సంకుచితమార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వాదితిభావః॥ శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥ తస్యాస్తథైవ ప్రాయశ్చిత్తత్వాదితిభావః ॥ ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోపిలక్ష్యతే ॥ తథా చ శ్రీరామాయణే ॥ * ఇత్యుక్త్వాలక్ష్మణ స్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్యపశ్యతః । ఉద్ధృత్య ఖడ్గంచిచ్ఛేదకర్ణనాసం మహాబలఇతి ॥ అత్ర నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతేనైవ మార్గవిస్తారరూపస్యకార్యస్యగమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః ॥ * కారణంగమ్యతేయత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్ । ప్రస్తుతత్వేనసంబద్ధంతత్పర్యాయోక్తిరిష్యతఇతిలక్షణాత్ ॥ ౪౦ ॥— తతఇతి ॥ తత స్తదనంతరం, జనస్థానంనామ దండకారణ్యమధ్యభూప్రదేశః,తత్ర వర్తితుం శీలమస్యాస్తీతిజనస్థానవర్తీ తదధిపఇత్యర్థః + తాచ్ఛీల్యేణినిప్రత్యయః ॥ సమరముఖ-రణాగ్రే, ముఖరః-సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూరఇత్యర్థః ॥ ఖరోనామ రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం-ఛిన్నంకర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః తథాభూతాయాః కనీయస్యాః అనుజాయాస్తస్యాః శూర్పణఖాయాః పరిభవం-కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపంభంగం, వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వాచ వదనే దృష్ట్వా వచనే శ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ॥ తదనంతరమేవ శూ

ర్దశాధ్యక్షరక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః ప్రేషయామా
స ॥ ౭౨ ॥ అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్పభూ
తయా శూర్పణఖయా దర్శితసరణిమరణిరివ మథనాత్పూర్వమనావి
ష్కృతతేజః ప్రసరస్సీతారక్షణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధంతథా

ర్పణఖయా తత్సమీపంగత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీ
రామలక్ష్మణకథాయాః కథితత్వాదితి భావః ॥ వచన ఇత్యత్ర + అపాదా
నేవ కర్తవ్యే వ్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ॥ రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః గ్ర
హీతు మిచ్ఛుస్సన్ + గ్రహేస్సన్నన్తాదుప్రత్యయః ॥ చతుర్దశసంఖ్యా
కాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం॥ స్వయంచతుర్ద
శసహస్రసంఖ్యాక రాక్షసాధిపతిత్వాదేకైకసహస్రకల్పితైకైకవ్యూ
హమిత్యర్థః ॥ అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానా
యకైః రక్షితం-పరిపాలితం, ఏకైకవ్యూహస్యైకైకనాయకేనభావ్య
త్వాదితి భావః ॥ రక్షోబలం-రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస-ప్రహి
తవాన్ ॥ ౭౨ ॥——అథేతి ॥ అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అ
పసర్పభూతయా చారసమావస్థానం (ప్రా)ప్తయేత్యర్థః ॥ ని ॥ అప
సర్పశ్చరః స్పశః॥ యుక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం (ప్రా)ణ్యతీతే సమే త్రిష్వితి
చామరః ॥ శూర్పణఖయా దర్శితా-నివేదితా, సరణిర్మార్గో యస్య
తం॥ అతఏవ ఉపసర్పంతం-సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం-రాక్ష
ససైన్యం, నిరీక్ష్య మథనాత్పూర్వమరణిరగ్నినిర్మంథనదార్వివ॥ ని ॥
యూపాగ్రం తర్మ నిర్మంథ్య దారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ అనావి
ష్కృతః-అప్రకటితః, తేజః ప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తిరనలప్రకాశశ్చ
యస్య సః నిర్మంథనదారుణ్యగ్నివన్నిగూఢప్రతాప ఇత్యర్థః ॥ శ్లేష
సంకీర్ణేయముపమా ॥ ని ॥ తేజోనలే ప్రభావేప్యా జ్యోతిష్యర్చిషి రే
తసీతి వైజయంతీ ॥ లక్ష్మణం సీతారక్షణే ఆదిశ్య ఆజ్ఞాప్య స్వయమసహా
యశూరత్వాత్తదృక్సంకటే వధూనాంరక్షణీయత్వాచ్చేతి భావః॥ తథా

విధమకరోత్ ॥ ౪౩ ॥ యథా తపోధననిధనకరం కరనికురుంబమిదం పరుషభాషణస్పృహయాళుతాలుజాతమిదం పరదారనిరీక్షణనిరపత్రపం నేత్రబృందమిదం తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద మితినిశితతరనిజశరశకలితనిశిచరశరీరావయవాన్ వ్యాహృత్య వ్యాహృత్య ప్రత్యుటజం ప్రదర్శయద్భి స్తపోధనాధ్వశుద్ధిం విదధ్వమితి గృధ్రరాజనిదే

విధం తాదృక్ప్రకారం, యాతుధానవధం-రాక్షససంహారం, అకరోత్ ॥ ని ॥ యాతుధానఃపుణ్యజన ఇత్యమరః ॥ ౪౩ ॥—కీదృగ్విధంరాక్షసవధమకరోదిత్యతఆహ ॥ యథేతి ॥ యథా-యేనప్రకారేణ, ఇదమేతత్ తపోధననిధనం-మునిహింసాంకరోతీతితథోక్తం కరనికురుంబం-హస్తకదంబకం, ని ॥ నికురుంబంకదంబకమిత్యమరః ॥ ఇదం పరుషభాషణాయ కఠోరవచనాయ, స్పృహయాళు-స్పృహావత్ +స్పృహయ లెరదంతాచ్చురాదిణిచిస్పృహిగృహీత్యాదినాఆళుచ్ప్రత్యయః॥ అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్నలఘూపధాగుణః॥ తాలుజాతం-కాకుదనివహః, ని ॥ తాలుతుకాకుదమిత్యమరః ॥ ఇదం పరదారాణాం-పరస్త్రీణాం, నిరీక్షణే-సస్పృహావలోకనే, నిరపత్రపం-నిర్లజ్జం ॥ని॥ లజ్జాసాపత్రపాన్యత ఇత్యమరః ॥ నేత్రబృందం-నయనసమూహః, ఇదం తాపసావసథేషు-తపస్వినివాసేషు, చారణే-సంచారే, చతురం-నిపుణం, చరణయుగళమిత్యేవంప్రకారేణ నిశితతరైరతితీక్ష్ణైర్నిజశరైస్స్వకీయబాణైశ్శకలితాని-ఖండితాని,యానినిశిచరశరీరాణి-రాక్షసకళేబరాణి, తేషామవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీన్వ్యంగాన్వ్యాహృత్యవ్యాహృత్య+ వీప్సాయాంద్విరుక్తిః॥ప్రత్యుటజం-ప్రతిపర్ణశాలం+అవ్యయం విభక్తీత్యాదినా వీప్సాయామవ్యయీభావః ॥ ని ॥ పర్ణశాలోటజోస్త్రియామిత్యమరః ॥ ప్రదర్శయద్భిః-ప్రత్యక్షీకుర్వద్భిః, తేషామానందార్థమితిభావః ॥ వ్యంజకాభావాద్గమ్యోత్ప్రేక్షా ।తపోధనాధ్వశుద్ధిం-ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్షణే

శాదివ దేశాంతరాదాపతద్భిః కంక కాక (ప్రా) చీక ప్రాయైః పతద్భిరన

వకాశమభూదాకాశమ్ ॥ ౪౪ ॥ తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగం

ధినా శరీరస్రుతవసాస్రోతసా ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే

కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్ గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశాదాజ్ఞా

వచనాదివేతి హేతూత్ప్రేక్షా॥ అన్యో దేశో దేశాంతరం తస్మాత్ తద్విష

యేభ్య ఇత్యర్థః + సుప్సుపేతి సమాసః ॥ ని ॥ నీవృజ్జనపదో దేశవి

షయావిత్యమరః ॥ ఆపతద్భిరాగచ్ఛద్భిః, కంక కాక (ప్రా) చీక ప్రాయైః

కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః॥ ని ॥ లోహపృష్ఠస్తు

కంకస్స్యాదిత్యమరః॥ కంకో గృధ్రో లోహపృష్ఠ ఇతి వైజయంతీచ॥ కా

కాః ధ్వాంక్షాః (ప్రా) చీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాయైః

తద్బాహుళ్యైః తద్భూయిష్ఠైర్వా ॥ ని ॥ ప్రాయోభూమ్యంతమృత్యుతుల్య

బాహుళ్యేష్వనశనేష్వపీత్యేకాక్షరః ॥ (ప్రా) చీక శబ్దః పక్షివాచకోనిఘం

ట్వంతరేషు మృగ్యః యద్వా ॥ ని ॥ (ప్రా) చీకోల్కాపిపీలికేతి (స్త్రీ)

లింగశేషేత్వమరః ॥ తత్ర మధుమక్షికాః (ప్రా) చీకా ఇతి తద్వ్యా

ఖ్యాతారః॥ తదా కంక కాకాః (ప్రా) చీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యాత్త

త్ప్రాయైస్తత్ప్రచురైః పతద్భిరండజైః ॥ ని ॥ పతత్రిపత్రిపతగపతత్ప

త్రిరథాండజా ఇత్యమరః ॥ ఆకాశమంతరిక్షం అనవకాశమవకాశరహి

తం, నీరంధ్రమితి యావత్ ॥ అథాత్ తథావిధం యాతుధానవధమక

రోదితి సంబంధః ॥ ౪౪ ॥—తత ఇతి ॥ తతః-రాక్షసబలవధానంతరం,

త్రిశిరసి-త్రిశిరో నామ రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం-రామబాణచ్ఛి

సర్వత్ర కోశేషు ప్రాచీక ప్రాయైరితి చ కారోత్తరదీర్ఘహ్రస్వాంతపాఠో

దృశ్యతే॥ స చాసాధురితి ప్రాదికోల్కాపిపీలికేతి (స్త్రీ) లింగశేషామరసు

ధాయాం ప్రాచతి అచగతౌ ణ్వుల్ వసమక్షికేతి ముకుటః పక్షిభేద ఇతి

స్వామీ ఇతి వ్యక్తిక్రియార్థయోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికా ప్రాయైరితి చ కా

రోత్తర హ్రస్వేకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధురితి భాతి ॥

దూషణేచ రోషభీషణవీక్షణఖరః ఖరో రాఘవమాహవాయాహ్వయ

న్నం, శిరో యస్యతస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే-దూషణాఖ్యే
సేనాధిపతౌ, ప్రేత్య-మృత్వాపి, జీవద్దశాయాంకింవక్తవ్యమితిభావః॥
విస్రగంధోస్యాస్తీతి విస్రగంధినా-ఆమగంధినా, ని ॥ విస్రంస్యాదా
మగంధియదిత్యమరః * అతఇనిఠనావితి మత్వర్థీయ ఇనిప్రత్యయః ॥అ
థవా విస్రమామగంధివస్తుతస్యేవ గంధో యస్యతత్తథోక్తే నేత్యుపమాన
పూర్వపదో బహువ్రీహిః + ఉపమానాచ్చేతి గంధస్యేకారోన్తాదేశః ॥
శరీరాత్-శరవిదళితనిజగాత్రాత్, స్రుతేన-స్రుతవతా,వసాస్రోతసా
మేదఃప్రవాహేన, ని ॥ మెదస్తువపావసేత్యమరః ॥ క్రియమాణమాశ్ర
మదూషణం తపోవనబీభత్సా యేనతస్మిన్ తథోక్తే ॥ తస్మిన్నపి ని
హతేసతీత్యర్థః ॥ రోషభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయం కరాభ్యాం
వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖరస్తీక్ష్ణః దుర్దర్శ ఇత్యర్థః ॥ని ॥ తిగ్మం
తీక్ష్ణఖరంతద్వదిత్యమరః ॥ ఖరో రాక్షసః ఆహవాయ-ఆహవార్థం,
యోద్ధుమిత్యర్థః ॥ రాఘవం-శ్రీరామమాహ్వయత - స్పర్ధయా
హూతవాన్, నిహతైరేభీ రాక్షసైః శ్లాఘమాంజిత్వాఖలు త్వం
కృతకృత్యతేత్యాత్మనోస్పహాయమారత్వగర్వాదాకారితవానిత్యర్థః ॥
+ హ్వయతెల్టుజి స్పర్ధాయామాజ ఇత్యాత్మనేపదమ్॥ లిపిసిచిహ్వ
శ్చ ఆత్మనేప దెష్వన్యతరస్యామితి చ్లేరజాదేశః ॥ తత్రాయం పరమా
ర్థః స్ఫురతి ॥ తత్ప్రకారమెవాహ ॥ శ్రీరామోయం సాక్షాద్విష్ణ్వ
వతారః ॥ తదేతేన నిహతానాం-నిశ్చితానను పరమపదప్రాప్తిః ॥ ఏ
వంచ సత్యేతావతా రాక్షసాన్నిహత్య హతశేషమేకమముం కిం హ
నిష్యామీతి యద్యుపేక్షేత తర్హితదేతన్మమానిష్టంస్యాత్ ॥ తస్మాత్ ॥
* ఆహూతోననివర్తేతద్యూతాదపిరణాదపీతి ॥ క్షత్రియధర్మత్వేనా
హ్వానేసతి పునర్నినివర్తేత తథాచ మమేష్టసిద్ధిస్స్యాదితి మత్వాహూ

తి ॥ ౪౫ ॥ తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయమనిమిషైర
ప్యననుసంధీయమానశరసంధానమోక్షమభూదభూతపూర్వం ద్వంద్వ
యుద్ధమ్ ॥ ౪౬ ॥ తతః ఖరో గృహీతకోదండస్సకృదనుభూయమాన
నమనోన్నమనాయాసస్సమరసమాపనచతురం చతురాననాస్త్రసం

తవానితి ॥ ౪౫ ॥ — తత్రేతి ॥ తత్ర-తస్మిన్సమయే, విపశ్చితో-వి
ద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతియావత్ ॥ తైరపి కిముతాన్యై
రితిభావః ॥ అనిశ్చీయమానావనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయావన్య
తరవిషయౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయానిర్ధా
రితుమశక్యత్వాదితిభావః ॥ నవిద్యతేనిమిషోయేషాంతైరనిమిషైః సు
రైరితియావత్ ॥ ని ॥ సురమత్స్యావనిమిషావిత్యమరః ॥ తైరపి కిము
తాన్యైస్సనిమిషైరితిభావః ॥ అననుసంధీయమానావవిభావ్యమానౌ
శరాణాం రామఖరబాణానాంసంధానమోక్షౌమౌర్వీయోజనవిసర్గౌ
యస్మిన్తత్తథోక్తం తథా క్షిప్రహస్తత్వాదితిభావః॥ పూర్వంభూతం
భూతపూర్వం + సుప్సుపేతిసమాసః ॥ తతో నఞ్సమాసః నిరుపమ
మిత్యర్థః ॥ ద్వంద్వస్యాసహాయశూరయోర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమ
భూత్ ॥ ఉభయో రామఖరయోరితిభావః॥ అత్ర జయపరాజయయోర్నిశ్చ
యాసంబంధేపి తథా శరసంధానమోక్షయోరనుసంధీయమానత్వసంబ
న్ధేప్యసంబంధాభిధానాత్సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యోశ్చ ప
రస్పరనైరపేక్ష్యాత్సంసృష్టిః ॥ ౪౬ ॥ —తతఇతి॥ తతః-ద్వంద్వయు
ద్ధానంతరం, గృహీతకోదండశ్చాపపాణిః, ఖరః సకృదేకవారమను
భూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః నమనోన్నమనాయాసః
జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసోవా యేనసతథోక్త
స్సన్ అసకృచ్ఛరసంధానమోక్షప్రయాసేపిక్షిప్రహస్తత్వాత్తథాభూ
తఇవ ప్రతీయమానఇతి వేగాతిశయోక్తిః ॥ సమరసమాపనే-రణసమా
ప్తికరణే, చతురం-నిపుణం, క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వాదితిభావః ॥ చ

ఘ్నానదశార్ఙ్గం దాశార్ఙ్గం శరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహ
స్తాత్ప్రాక్తనం చాపం శరైరపజహార ॥ ౪౭ ॥ సోపి కోపపావకేనయా

తురానన్నాస్త్రసంధానవశార్ఙ్గం - బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియాయోగ్యం, తేనైవ స్వశిరసచ్ఛేత్స్యమానత్వాదితి భావః॥ దశార్ఙ్గస్యసంబంధిదాశార్ఙ్గం-వైష్ణవం, పూర్వమగస్త్యదత్తం శరాసనం-చాపం, గ్రాహయితుం-గ్రాహణం కారయితుం, కామోయస్యసతథోక్త ఇవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా ॥ రామేణేతి శేషః ॥ ఉత్తరత్ర తస్యైవ గ్రహీష్యమాణత్వాదితి భావః + గ్రాహేణ్యన్తాత్తుమున్ తతః తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః॥ రామహస్తాత్ప్రాక్తనం-పురాతనం, పూర్వధృతమిత్యర్థః + సాయంచిరమిత్యాదినాట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ ॥ చాపం శరైరపజహార-అపహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయన్ శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయదిత్యర్థః ॥ తథాచ శ్రీరామాయణే *తతోస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః ।
ఖరశ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవమితి ॥ ౪౭ ॥—సోపీతి ॥ సః శ్రీరామోపి కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినాయ్యావకవత్కృతం యావక్తితం శోణీకృతమిత్యర్థః + తత్కరోతీతిణ్యన్తా

అసకృదనుభూయమానమనోన్నమనాయాసమితి ద్వితీయాంతపాఠే దాశార్ఙ్గశరాసనస్య విశేషణమిదం ॥ అనుభూయమానేత్యత్ర వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేత్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతి కర్మణిలటశ్శానచ్ ॥ అసకృదాకర్షణసహత్వరూపదార్ఢ్యంద్యోతయదేతద్విశేషణముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి ॥ కించ ఖరగృహీతః కోదండదండోసకృదనుభూయమానమనోన్నమనాయాస ఇతిపాఠే ఖరసమ్బంధికోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణే ప్రయోజకత్వం ॥ తచ్చ ఝడితి యుద్ధసమాపనద్వారా స్వకీయనమనోన్నమనాయాసపరిహారార్థంభవేదితి భావో వర్ణనీయః ॥

సకితాననః కుంభసంభవదత్తం ధనురాదత్త ॥ ౭౮ ॥ ప. ॥ ఖరపరుషే శరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన । ఖరరఘువరయోరణం సమాప్తం ఖరనఖరాయుధయోరివ క్షణేన ॥ ౭౯ ॥ ఖరవధపరిశుద్ధేదం

త్యర్ధణిక్తః ॥ తదాననం యస్యసతథోక్తస్సన్ కుంభసంభవదత్తమగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం చాపం ఆదత్త-గృహీతవాన్ ॥ ని ॥ అగస్త్యఃకుంభసంభవఇత్యమరః ॥ ౭౮ ॥ — ఖరేతి ॥ ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ-సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా ఖరకిరణాన్వయానాంసూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ-శిఖామణినా ॥ని॥ శిఖాస్వాపీడశేఖరావిత్యమరః ॥ తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడానిపరూంషి పర్వాణియస్యతస్మిన్ దుష్ప్రధర్షణఇత్యర్థః ॥ ని ॥ గ్రంథిర్నా పర్వపరుషీఇత్యమరః ॥ శరాసనే-వైష్ణవధనుషి, గృహీతే-స్వీకృతేసతి, ఖరరఘువరయోః-ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖరనఖరాయుధయోః, రాసభసింహయోరివ ॥ ని ॥ రాసభాగర్దభాఃఖరాఇత్యమరః క్షణేనాల్పకాలేన, రణంసమరం ॥ని॥ అస్త్రియాంసమరానీకరణాఇత్యమరః॥సమాప్తం అభూదితిశేషః ॥ గర్దభసింహయోర్యావదంతరం తావదంతరంఖరరాఘవయోరపీత్యుపమార్థః॥శ్రీరామేణవైష్ణవధనుగృహీత్వా తత్రైంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్రమేవ ఖరవధోపికృత ఇత్యర్థః ॥ సచ ప్రక్రమః ప్రక్రమేణైవ స్వకార్యేణ గమ్యతఇతి పర్యాయోక్తముక్తోపమయోస్సంసృజ్యతే ॥ ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్ * సతద్దత్తం మఘవతా సురరాజ్యేనధీమతా । సందధేచసధర్మాత్మాముమోచచఖరంప్రతి ॥ సవృత్రఇవవజ్రేణ ఫేనేననముచిర్యథా । బలోవేంద్రాశనిహతో నిపపాతహతఃఖరఇతి ॥ కేచిత్తు ఖరనఖరాయుధయోరివేత్యత్ర ॥ ని ॥ కుక్కుటశ్చరణాయుధఇత్యభిధానాత్ ॥తీక్ష్ణనఖకుక్కుటయోరివేతికథయంతి॥తదత్యంతారమణీయం॥శ్రీరామే హీనోపమాదిదోషప్రసంగాదిత్యలమ్ ॥ ౭౯ ॥— ఖరేతి ॥

డకారణ్యభాగే మునిభిరభిహితానామాశిషాంతాదృశీనామ్ । స్వయ
మచరమపాత్రం స్వైర్గుణైర్మంథరాభూ త్తదను మనుకులేంధుస్సాను

దండకారణ్యభాగే-దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన-ఖరాసురసంహారేణ.
పరిశుద్ధే పరిపూతే, నిర్బాధేసతీత్యర్థః ॥ అతఏవ మునిభిస్తద్విష
యవాసిభిః తాపసైరభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరే
కేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానామమోఘానామిత్యర్థః ॥
ఆశిషాం-స్వస్తివచసాం ॥ ని ॥ స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదావిత్యమరః ॥
మంథరా కైకేయీదాసీ, స్వైస్స్వకీయైర్గుణైః కైకేయీదుర్మంత్ర
బోధన శ్రీరామ రాజ్యాభిషేకవిఘాతుకత్వవనవాస ప్రేరకత్వాదిభిః,
స్వయమచరమపాత్రమాద్యభాజనమభూత్ *దైవేనుకూలే కింనామ
నశివాయప్రవర్తత ఇతిన్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణమపి సగుణం భ
వతి ॥ యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాపి మంథరామున్యాశీర్వాదానా
మపాత్రం నాభూత్ ॥ కింతు ప్రథమపాత్రమిత్యేతచ్చిత్రమిత్యర్థః॥
తస్యాఏవోక్తరీత్యా మునివిరోధిరాక్షససాశనిదానత్వాదితిభావః ॥
ని ॥ యోగ్యభాజనయోఃపాత్రమిత్యమరః ॥ తదను-తదనంతరం, శౌ
ర్యరాశిరతిశౌర్యశాలీత్యర్థః ॥ సానుజస్సలక్ష్మణః, మనుకులేందుర్వై
వస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః శ్రీరామః, స్వైర్గుణైశ్శౌర్యౌదా
ర్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభిశ్చరమపాత్రమభూదితిసంబంధః ॥ మం
థరామూలేనాయంసమాగత్యాస్మాకం నిరుపద్రవంచకారేతి సానందం
మునయః శ్రీరామస్యాశిషం ప్రయుంజతేస్మేత్యర్థః ॥ అత్రశౌర్యరా
శిరితి శౌర్యతద్వతోరభేదోక్త్యాభేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః॥ తథా
మంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరసంబం
ధేసంబంధరూపాతిశయోక్తిరిత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥ ౫౦ ॥—నను సా
క్షాద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామంవిహాయ అ
మాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజన్యాశీర్వాదాచరమపాత్ర

జశ్చౌర్యరాశిః ॥ తథాహి ॥ ౫౦॥ ప్రాఙ్మన్థరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతిభారతీతి । కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సన్తి సంజ్ఞాః పౌలస్త్య(హీన)భీతభువనత్రయభాగ్యపఙ్క్తేః ॥ ౫౦ ॥ ౫ ॥అథ శూర్పణఖా లంకాపురమపి జనస్థానమివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన

త్వమితి కవిరాశంక్య నైతావద్రాక్షససంహారఏవేయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారేచేతి మనసికృత్వా తదుక్తమేవే త్యాహ ॥ తథాహీతి ॥ తదేవవివృణోతి ॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ప్రథమం మన్థరేతి, తతః మహిషీకైకేయీతి, తదను వరద్వయీ పూర్వదత్తవరద్వయమితి, అనంతరంధర్మవ్యయవ్యథితస్యధర్మచ్యుతినిపీడితస్య భూపతేర్దశరథస్య భారతీరామవనవాసప్రేరకవాక్యమితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతిచ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మన్థరాదయఇత్యర్థః ॥ పౌలస్త్యేనలోకకంటకేన రావణేనహీనం రహితం యద్భువనత్రయం-త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపఙ్క్తేః నిర్బాధస్థితిహేతుభూతభాగధేయశ్రేణ్యాః సంజ్ఞాః నామధేయానివర్తంతే ॥ అతో మంథరాయా అచరమపాత్రత్వం యుక్తమితి భావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౫౧ ॥ —అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంతమాహ ॥ అథేతి ॥ అథ-ఖరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా లంకాపురం-రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం-ఖరాసురదేశమివ విజనం-జనరహితం స్థానం యస్యతత్తథోక్తం శూన్యమిత్యర్థః ॥ కాకుత్స్థేన-శ్రీరామేణ, కారయితుం-విధ్వంసయితుమివేత్యర్థః ॥ అతఏవ ఫలోత్ప్రేక్షాగమ్యోపమా

పౌలస్త్యభీతభువనత్రయమితిపాఠస్తుసాధుః ॥ పౌలస్త్యహీనేతిపాఠేతు తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయఃకల్పనీయః ॥ యద్వా పౌలస్త్యేనహీనం రావణహావకాపకర్షణవద్భువనత్రయమితిసంబంధః ॥

కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేవ నిపత్య రామలక్ష్మణయోర్యా
థాతథ్యం వైదేహ్యా దేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖైస్సాకమనీకస్య చతు
ర్దశసహస్రసంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతాం మాత్రావజ్ఞాం చవి

యాంగేన సంకీర్ణా ॥ సీతాహరణోపదేశాదినా తథాభావయిష్యమా
ణత్వాదితి భావః + కరోతేర్ణ్యన్తాత్తుమున్ ॥ హృక్రోరన్యతరస్యా
మిత్యాశికర్తుః కర్తృత్వవికల్పాత్ప్రకృత్యోర్ కరణయోస్తృతీయేతి తృతీయా ॥ ద
శకంఠోపకంఠే-రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ ॥ ని ॥ కృ
త్యా క్రియా దేవతయోః త్రిషు భేద్యే ధనాదిభిరిత్యమరః + కృఞశ్శ చేతి
చకారాత్ క్యప్ ॥ నిపత్య-భువి పతిత్వా, రామలక్ష్మణయోర్యాథాత
థ్యం తథాభావమనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూపమితి యావత్ ॥
ని ॥ యథార్థం తు యథాతథమిత్యమరః ॥ + యథార్థేఽవ్యయీభా
వః ॥ అవ్యయీభావశ్చేతి నపుంసకత్వమ్ ॥ హ్రస్వో నపుంసకే ప్రా
తిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం ॥ తస్య భావః యాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వా
ద్భావే ష్యఞ్ప్రత్యయః ॥ ఐత్త్వాదాదివృద్ధిః * దీర్ఘబాహుర్విశాలా
క్షశ్చీరకృష్ణాజినాంబరః । కందర్పసమరూపశ్చ రామో దశరథాత్మజ ఇ
త్యాది రామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూపమిత్యర్థః ॥ తథా వైదేహ్యా దేహ
సౌందర్యమన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశప్రయుక్తజగన్మోహనదివ్య
మంగళవిగ్రహరామణీయకమిత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ * అంగప్రత్యం
గకానాం యస్సన్నివేశో యథోచితమ్ । సుశ్లిష్టసంధిబంధం యత్సౌంద
ర్యమితి చోచ్యత ఇతి ॥ తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూషణత్రిశిరః
ప్రభృతిభిస్సహ ॥ ని ॥ సాకం సత్రా సమం సహేత్యమరః ॥ చతురధి
కా దశ చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య తథో
క్తస్య అనీకస్య-రాక్షససైన్యస్య ॥ ని ॥ అనీకం తు రణే సైన్య ఇతి విశ్వః
పంచతాకరణే-మరణకర్మణి, కారణభూతాం-కారణత్వేన పర్యవసితాం
॥ ని ॥ స్యాత్పంచతా కాలధర్మో దిష్టాంతః ప్రలయోఽత్యయః । అంతో నా

జ్ఞాపయామాస ॥ ౫౨ ॥ ప ॥ సదండకాయాంకృతదండకాయాం స్వసారమేనాంప్రథితస్వసారః । నిశామ్యరామస్యనిశమ్యవృత్తంచక్రేరుషంరాక్షసచక్రవర్తీ ॥ ౫౩ ॥ గ ॥ తతః ప్రస్థాప్యజనస్థానేరాక్షసా

శోద్వయోర్మృత్యుర్మరణంనిధనో(స్త్రి)యామిత్యమరః ॥ ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాంచ, విజ్ఞాపయామాస-విజ్ఞాపితవతీ, సీతారామకథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధావుద్దీపయామాసేత్యర్థః ॥ ని ॥ రీఢావమాననావజ్ఞేత్యమరః ॥ ౫౨ ॥ — తత్ర రావణః కింకృతవానిత్యతఆహ ॥ స ఇతి ॥ ప్రథితః-సకలలోకప్రఖ్యాతః, స్వసారః స్వకీయభుజబలంయస్యసతథోక్తః ॥ ని ॥ సారో బలేస్థిరాంశే చేత్యమరః ॥ రాక్షసచక్రవర్తీ-రాక్షససార్వభౌమస్సరావణః, దండకాయాం దండకారణ్యే కృతో లక్ష్మణేనవిరచితో దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యసతథోక్తః కాయో దేహోయస్యాస్తామితి బహువ్రీహిగర్భిత బహువ్రీహిః ॥ ని ॥ దండో (స్త్రీ)శాసనేరాజ్ఞాం హింసాయాంలగుడేపిచ । మర్యాదాయాం సైన్యభేద ఇతి వైజయంతీ ॥ కాయో దేహః క్లీబపుంసోరిత్యమరః॥ ఏనాంస్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య-దృష్ట్వా + శమోऽదర్శన ఇత్యనేనశామ్యతేర్దర్శనార్థే అమిత్త్వాద్ధ్రస్వాదేశాభావః ॥- తథారామస్యవృత్తం పూర్వోక్తమాచరితంనిశమ్య-శ్రుత్వా, తన్ముఖాదేవేతి శేషః॥ని॥నిశామ్యతీతిశ్రవణే తథానిశమయత్యసీతిభట్టమల్లః ॥ అత్ర నిశామ్యతేరిదంరూపమన్యథానిశమయ్యేతిస్యాత్ ॥ అతఏవాహ వామనః ॥ నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాదితి ॥ రుషంచక్రే మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోऽయం రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకోపేత్యర్థః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౫౩ ॥—తతఇతి ॥ తతః-రోషానంతరం, జనస్థానే-ఖరాలయే, అష్టరాక్షసాన్ప్రస్థాప్య, తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతిర్హ్యతన్మయః, అమార్గవర్తీ

నష్టనష్టనీతిరయంతాటకేయహాటకమృగం పురస్కృత్యసీతాహ్వయాం
హారిణీం గృహీతుం తస్యావసథమాససాద ॥ ౫౮ ॥ మారీచోప్యాకర్ణి
తరావణమతః ప్రయత్నశతైరప్యనివార్యమాణః తస్మిన్ సుబాహుమే

త్యర్థః ॥ అయం రావణః తాటకాయాః అపత్యం తాటకేయో మారీచః
+ (స్త్రీభ్యో ఢగితి ఢక్యేయాదేశః ॥ తద్రూపో హాటకమృగః మాయా
కల్పితహిరణ్మయహరిణః ॥ ని ॥ హిరణ్యం హేమహాటకమిత్యమరః ॥
హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః ॥ షష్ఠ్యా
వివక్షితార్థాలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేప్యదోషః ॥ తం పుర
స్కృత్య పురోధాయ సీతాహ్వయాం-సీతాభిధానాం, హారిణీం-మృ
గీం, గృహీతుం విచార్యేతి శేషః ॥ యథా లోకే లుబ్ధకః కంచనమృ
గంపురస్కృత్య వనంగత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గృహీతుమి
చ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః ॥ తస్య మారీచస్యావసథం-స్థానం ఆససాద-ఆ
వివేశ ॥ ని ॥ స్థానావసథవాస్తుచేత్యమరః ॥ అత్రైవం జనస్థానం ప్రతి
రాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణాత్పూర్వముక్తం ॥ శ్రీరామాయణేతు
తదనంతరమిత్యేవం పౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనో విరోధః పురా
ణాంతరాత్సమాధేయః ॥ తాటకేయహాటకమృగమిత్యత్ర రూపకశం
కానకార్యా ॥ తస్యారోపహేతుకత్వాత్ ॥ మారీచేతు హాటకమృగ
త్వస్యాగమసిద్ధైరనారోప్యమాణత్వాదితి ॥ ౫౮ ॥ — మారీచ ఇతి ॥
మారీచోప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతాపహరణరూపం
చికీర్షితం యేన సతథోక్తస్సన్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి
* అపిరామోనసంక్రుద్ధః కుర్యాల్లోకానరాక్షసాన్ । అపి తే జీవితాం
తాయ నోత్పన్నా జనకాత్మజా ॥ ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహు
ప్రయత్నైరిత్యర్థః ॥ అనివార్యమాణః నివారయితుమశక్యే సతి, త
ద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వాదితిభావః ॥ సుబాహుం-సుబాహు
నామానం, స్వభ్రాతరమేవ యో హి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామే

వ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా త్తదభ్యర్థనామంగీకృత్య జా
తరూపమయమృగరూపం గృహీత్వా సీతాం వంచయితుం పంచవటీ
ముగాహత ॥ ౫౫ ॥ దశముఖోపి జలధరపథస్థాపితరథః దాశరథివిఘ
టనే కృతాస్థ స్తస్థౌ ॥ ౫౬ ॥ వ ॥ విపినమవజగాహే రాక్షసానాం క

ణనిహతఇతిభావః ॥ బహు భూయిష్ఠం మన్యమానః సుబాహువధాత్పూ
ర్వమేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీమేతాదృశనిర్బంధో నస్యాత్, అ
తః సఏవధన్యఇత్యవబుధ్యమానస్సన్నిత్యర్థః ॥ గత్యంతరాభావా త్త
ద్విపరీతబుద్ధినివర్తనే ఆత్మవిమోచనేవా ఉపాయాంతరాభావాత్ ॥
ని ॥ దేశోపాయగమేగతిరితి వైజయంతీ ॥ అభ్యర్థనామంగీకృత్య త
తః జాతరూపమయః-కాంచనవికారః, వికారార్థే మయట్ ॥యో
మృగ స్తద్రూపం తదాకారం గృహీత్వా-స్వీకృత్య, రాక్షసానాంకా
మరూపత్వాన్మాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వేత్యర్థః ॥ ని ॥ చా
మీకరంజాతరూపం మహారజతకాంచనే ఇత్యమరః ॥ సీతాం వంచయి
తుం ప్రలోభయితుం పంచవటీమగాహత అసేవత ప్రవివేశేత్యర్థః
పంచవటీవ్యాఖ్యాతా ॥ ౫౫ ॥—దశముఖఇతి ॥ దశముఖోరావణశ్చ
జలధరాణాం-మేఘానాం, పంథాః జలధరపథః అంతరిక్షం + ఋ
క్పూరిత్యాదినా సమాసాంతోకారప్రత్యయః ॥ ని ॥ తారాపథోంత
రిక్షంచేత్యమరశేషః॥తత్ర స్థాపితోనిక్షిప్తో రథోయేనసతథోక్తః॥నిజక
పటాప్రకాశార్థమితిభావః ॥ దాశరథి విఘటనే రామలక్ష్మణవియో
జనే, కృతాస్థావిహితాదరః, తదేకాగ్రచిత్తస్సన్నిత్యర్థః ॥ తస్థౌ-స్థి
తవాన్ ॥ ౫౬ ॥ విపినమితి ॥ అథానంతరమేషన్యంకుః కనకమృగ
రూపోమారీచః ॥ ని ॥ న్యంకుగురురుపలస్థాయాంశిష్యేమీనే మునౌ
మృగఇతినానార్థరత్నమాలా ॥ కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశంబరరౌ
హిషాఇత్యమరశ్చ ॥ రాక్షసానాం-ఖరాదీనాం, కరోటీః-శిరోస్థీని,క
పాలానీతియావత్ ॥ ని ॥ శిరోస్థనికరోటిః(స్త్రీ)త్యమరః ॥అసకృదసకృ

గోటీరసకృదసకృదావిర్బాష్పమాలోక్యశోచన్ । కృతరుచిరివ వర్త్మన్యంకుశానాంకుశానాం పథికచరణలానిన్యంకు రేన్యంకు రేషః॥౫౭
తదనుజనకపుత్రీయాచ్ఞయాతం జిఘృక్షుర్హరిణమనుజగాహే చాపమాదాయరామః ॥ సమయ ఇతిచ భేజేన క్రియామాతత్యమృత్యుః కుశిక

త్ పునఃపునః-బహువారమిత్యర్థః ॥ పీప్సాయాంద్విర్భావః ॥ ఆవిర్బాష్పం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలంయథాతథా ॥ ని ॥బాష్పోశ్రుణ్యూష్మభూమయోరితి వైజయంతీ ॥ ఆలోక్య-దృష్ట్వా, శోచన్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణఖలు నిహతాన్సర్వేపి బాంధవాస్తదేషామిమాః కరోట్యఃపరిలుఠంత్యోదృశ్యంతేస్వాత్మనోపి అస్మిన్దేశే మరణం నిశ్చితమితి మనసి విషీదంత్సన్నిత్యర్థః ॥ తథా వర్త్మని-విపినమార్గే, అంకుశానాం నైశిత్యసామ్యాత్సృణిప్రాయాణాం ॥ ని ॥ అంకుశోస్త్రీస్సృణిర్ద్వయోరిత్యమరః ॥ కుశానాం-దర్భాణాం, సంబంధిని ॥ ని ॥ అస్త్రీకుశంకుథోదర్భ ఇత్యమరః ॥ అతఏవపథికానాం పాంథానాం, చరణాన్పాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావిని + కర్మణ్యణ్ ॥ అంకురేఅంకురేషు ఇత్యర్థః ॥ కృతరుచిః-కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మమనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు నతథేతిభావః ॥ విపినం-పంచవటీనికటారణ్యమ్, అవజగాహే-ప్రవివేశ, వైదేహ్యావిలోచనగోచరీభవిత ఇతిభావః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౫౭ ॥—తదన్వితి ॥ తదను-మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా-జానక్యాః, యాచ్ఞయా ॥ * ఆర్యపుత్రాభిరామోసౌ మృగోహరతి మేమనః । ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థంనో భవిష్యతీత్యాది ప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృగం జిఘృక్షుః-గ్రహీతుమిచ్ఛన్సన్ + గ్రహేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ నలోకావ్యయేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః ॥

పాశమాత్రేత్యేతి పాఠే. పాశం రజ్జుం ఆతత్యతద్గ్రహణార్థంవిస్తీర్యేత్యర్థః

సుతమఖాజౌ భ్రష్టమేనంజిఘాంసుః ॥ ౫౮ ॥ ఆకృష్య దూరముటజా
దథదర్శినాశః క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణవిద్ధః ॥ కాన్తస్వరేణ తను

చామమాదాయానుజగామ-అనుసృత్యజగామ, తథా మృత్యురంతక
శ్చ ॥ సమయః అయమేవ కబళనావసర ఇతి మత్వేతి శేషః ॥ వక్త్రి
మాతత్య వ్యాదాయ కుశికసుతమఖాజౌ-విశ్వామిత్రాధ్వరసమయ
ప్రవృత్తయుద్ధే ॥ ౫౯ ॥ సమిత్యాజసమిద్యుధ ఇత్యమరః ॥ భ్రష్టం-గళి
తం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వాది
తిభావః ॥ ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః-హంతుమిచ్ఛు
స్సన్ + హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః
భేజే-తదంతికం ప్రాపేత్యర్థః ॥ శ్రీరామజిఘృక్షితస్యతస్యావశ్యం
భావిమరణకత్వాదితిభావః ॥ అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యా
ర్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః ॥ వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౫౮ ॥—ఆ
కృష్యేతి ॥ అథానంతర మేషః పూర్వోక్తః క్రవ్యంమాంసమశ్నాతీతి
క్రవ్యాశః మాయామృగరూపో మారీచః + కర్మణ్యణ్ ॥ ౬౦ ॥ పలలం
క్రవ్యమామిషమిత్యమరః ॥ దర్శితా-ఉత్పాదితా, ఆశా గ్రహణకాం
క్షా యేనసతథోక్తస్సన్ ॥ హస్తలభ్యవత్పునః పునర్ధాయయాసన్నిహి
తత్వాదితిభావః ॥ శ్రీరామముటజాత్పర్ణశాలాయాస్సకాశాత్, దూ
రం-విప్రకృష్టం, అకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్య
ర్థః ॥ * ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గన్తుమర్హసీతి ॥ రా
వణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వాదితిభావః ॥ అథ రఘునాథస్య
శ్రీరామస్య, శరేణ-బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజని
తకోపాత్సంప్రహృతస్సన్, హతోస్మి-మృతో భవామీత్యేవంరూపేణ

దర్శితాంగః క్రవ్యాదఏషఇతిపాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః
క్రవ్యంపక్వమాంసమత్తీతి క్రవ్యాదః + కర్మణ్యణ్ ॥ ఆమమాంసాద్ధ
కత్వే క్రవ్యచేతి విట్ క్రవ్యాదితిరూపంస్యాత్ ॥

తాంవిజహౌహాతోస్మీత్యార్తస్వరేణ సహరామవచోనిభేన ॥ ౫౮ ॥
౫ ॥ ఏతదాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయాహృదయదయితప్రేమ్ణాకర్తవ్యా

రామవచసాసదృశేన-రామవచోనిభేన, నిత్యసమాసత్వాదస్వపదవి
గ్రహః ॥ అతఏవ ॥ ని ॥ స్యురుత్తరపదేత్వమీ । నిభసంకాశనీకాశప్ర
తీకాశోపమాదయఇత్యమరః॥ ఆర్తస్వరేణ సహ హా సీతే హాలక్ష్మణేతి
దీనాక్రందనేనసాకం, ఏవంచేత్సీతా రామంప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయేత్త
చ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోపహరేదితికపటోపా
యాదితిభావః ॥ కార్తస్వరమయీ-హిరణ్మయీ, ఏణతనుర్మృగశరీరం
యస్యకార్తస్వరేణతను స్తస్యభావస్తత్తా తాం విజహౌ-తత్యాజ ॥ ని॥
హిరణ్యంహేమహాటకం । రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనదమష్టాపదో
స్త్రియామిత్యమరః ॥ దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం ప
రిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవానిత్యర్థః ॥ తథాచ రామాయణమ్ *
మ్రియమాణస్తుమారీచోజహౌతాంకృత్రిమాంతనూమ్ । కృత్వాతద్వచ
నంరక్షోదధ్యౌకేనతులక్ష్మణమ్ ॥ ఇహప్రస్థాపయేత్సీతా శూన్యేతాం రా
వణోహరేత్ ॥ సంప్రాప్తకాలమాజ్ఞాయచకారచతతస్స్వరమ్ । స
దృశంరాఘవస్యేవ హాసీతేలక్ష్మణేతిచ। మృగరూపంతుతత్త్యక్త్వారా
క్షసంరూపమాత్మనః ॥ చక్రేసను మహాకాయో మారీచో జీవితంత్యజ
న్నితి ॥ అత్రార్తస్వరేణసహ దేహత్యాగకథనాత్సహోక్తిరలంకారః
తదుక్తం కావ్యప్రకాశే ॥ సహోక్తిస్సహార్థస్య బలాదేకార్థవా
చకఇతి ॥ ౫౮ ॥ —— ఏతదితి ॥ ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశమార్తవచ
నం జానకీ ఆకర్ణ్య-శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే-ప్రాణే
శ్వరఇతియావత్ శ్రీరామే ప్రేమ్ణా-స్నేహేనహేతునా ॥ ని ॥
ప్రేమానాప్రియతాహార్దం ప్రేమస్నేహఇత్యమరఃవిదీర్ణహృదయా
-విదళితాంతరంగా, అతఏవకర్తవ్యాకర్తవ్యం-విధేయావిధేయంకృత్యా
కృత్యమజానానా-అనవబుధ్యమానా, ఇతి కర్తవ్యతామూఢాసతీత్య

కర్తవ్యమజానానా జానకీ జానీహి భ్రాతరమితి సౌమిత్రిమాదిదేశ॥౬౦ తతశ్చార్యే నకార్యమిదమాదిష్టం దిష్టదోషాన్మిథ్యాప్రతీతిః పరంపరిభవతి భవతీమ్ ॥ ౬౧ ॥ త్రిభువనైకధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశేరార్యస్య

ర్థః ॥ + జ్ఞా అవబోధనే ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్ ॥ జ్ఞాజనోర్జేతి జాదేశః ॥ భ్రాతరం-శ్రీరామం, జానీహి పరామృశేత్యేవం ప్రకారేణ సౌమిత్రిమాదిదేశ ॥ రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశంక్యేత్థమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః ॥ తథా రామాయణమ్ * ఆర్తస్వరంతు తంభర్తుర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే । ఉవాచ వచనం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవమిత్యాది ॥ ౬౦ ॥ —తత ఇతి ॥ తతశ్చ నిదేశానంతరంచ, హే ఆర్యే-పూజ్యే, జానకి, ఇదమాదిష్టమయమాదేశః +భావే క్తః॥ న కార్యం-న కర్తవ్యం, భ్రాతరం జానీహీత్యేవమాజ్ఞప్తుం నయుక్తమిత్యర్థః ॥ కుతః॥ దిష్టదోషాత్ కాలవిపర్యాసాత్ ॥ ని ॥ కాలో దిష్టోప్యనేహాపీత్యమరః॥ అథవా దిష్టదోషాద్దైవప్రాతికూల్యాత్ ॥ని॥ దైవం దిష్టం భాగధేయమిత్యమరః॥ మిథ్యాప్రతీతిర్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసంబంధిన్యార్తస్వరే తత్సంబంధిత్వేన భ్రాంతిరిత్యర్థః ॥ భవతీం త్వాం పరమధికం పరిభవతి-తిరస్కరోతి, లోకే చాకచక్యదోషాచ్ఛుక్తౌ రజతప్రతిపత్తివత్త్వామపి అతస్మింస్తద్గ్రహణముత్పన్నమభూత్ అతః పరం భ్రాంతాసీత్యర్థః॥ ౬౧ ॥ నను త్వయాప్యయమార్తస్వరః ప్రత్యక్షమనుభూతః సచ రామస్య విపత్తిమంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాంతత్వమిత్యాశంక్యనైతద్విశ్వసితుం యోగ్యమిత్యాహ ॥ త్రిభువనేతి +త్రయాణాం భువనానాం సమాహారస్త్రిభువనం తద్ధితార్థేత్యాదినా సమాహారసమాసః పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః ॥ ని ॥ పాత్రాద్యదంతైరేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారత ఇత్యమరః ॥ తత్రైకధనుర్ధరస్య-జగదేకధానుష్కస్యేత్యస్త్రబలసంపన్నత్వోక్తిః ॥ శౌర్యరాశేర్మహాశౌర్యసంపన్నస్యేతి శారీరబలసంపన్నత్వోక్తిః ॥ ఏవంవిధ

కశ్చిద్ధీతకోణపఘుణనిమిత్తాం విపత్తిమితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యావాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వతర్జయత్ ॥ ౬౧ ॥ భూయోపి లక్ష్మణః ప్రజావతీం పరుషభా

స్యాచార్యస్య మహాత్మనశ్శ్రీరామస్య కోణపా-రాక్షసాస్తేఘుణాః కీటవిశేషాఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ ॥ కోణపో రాక్షసోమారీచః సః ఘుణఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం ॥ ని ॥ రాక్షసః కోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః ॥ విపత్తిం-(ప్రాణసంకటం కః వివేకీశ్రద్ధధీత-విశ్వసేత్, నశ్రద్దధీతైవేత్యర్థః ॥ * పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః । అశక్యస్తవవైదేహి భర్తాజేతుంనసంశయఇతి. శ్రీరామాయణోప్యుక్తత్వాదితిభావః॥ + శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః ॥ ఇత్యేవంప్రకారేణ ప్రణిపత్య-నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం-ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్మణం హృదయతోదకారిణ్యా-మనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా-వాచా * అనార్యకరుణారంభనృశంసకులపాంసన । అహంతవప్రియంమన్యే రామస్యవ్యసనంమహదిత్యాద్యైరభ్యనత్వహం రాఘవాదన్యం పదాపి పురుషంస్పృశేఇత్యంతేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకారయేత్యర్థః ॥ మోహేన ప్రియవిపత్త్యాశంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబాసతీ, సా జానకీ బహు-భూయిష్ఠం, అతర్జయదభర్త్సయత్, అనిందయదితి యావత్ + తర్జయతేఃపరస్మైపదంకవిప్రయోగాత్సిద్ధం॥ తర్జయతేరనుదాత్తత్వేపి తస్యానుదాత్తేతశ్చక్షిఙోజిత్కరణేనఅనుదాత్తనిమిత్తస్యాత్మనెపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి॥అతఏవ తర్జయతి-భర్త్సయతి చెత్యపి దృశ్యతఇతిభట్టమల్లః ॥ ౬౧ ॥ —అ ॥తామేతాం సీతావాణీమసహమానోలక్ష్మణః పునరువాచేత్యాహ ॥ భూయఇతి ॥ భూయః-పునరపి, లక్ష్మణః పరుషభాషిణీం-కర్ణకఠోరాలా

षिणीमेवमभाषत ॥ ६३ ॥ व ॥ सुमुखि मम सुमित्रा सत्यमंबायदासीस्तदभजमवितर्कं मातृसंपर्कसौख्यम् । सपदि विधिविपाकाद्व्याहरंती दुरुक्तिं त्वमसि विपिनमध्ये मध्यमांबापि जाता ॥ ६४ ॥ ग ॥ इत्युक्त्वा भ्रातृसमीपगामिनि लक्ष्मणे तत्क्षणमेव

षिणीं, प्रजावतीं-भ्रातृभार्यां, सीतामेवं वक्ष्यमाणरीत्या अभाषत-अवोचत्, नि ॥ प्रजावती भ्रातृजायेत्यमरः ॥ ६३ ॥ —लक्ष्मणवाक्यमेव विवृणोति ॥ सुमुखीति ॥ हे सुमुखि-मधुरभाषिणि, जानकि + स्वांगादित्यादिना ङीप् ॥ यद्यस्मात्कारणात्त्वं मम सत्यं-यथार्थं, अकपटमितियावत् ॥ सुमित्रा सुमित्रारूपिण्यंबा-माता, आसीः-अभूः, सुवचनोपलालनादिना निजजननी जातासीरित्यर्थः ॥ तत्तस्मात्कारणादवितर्कं निश्शंकं मातृसंपर्केण-मातृसान्निध्येन, यत्सौख्यमानन्द स्तमभजं-प्राप्तवं, अन्वभूवमित्यर्थः ॥ एतावत्पर्यंतमिति शेषः ॥ मातृत्वे तवतत्सहवाससौख्यानुभवस्य युक्तत्वादितिभावः ॥ सपदीदानींतु विधिविपाका द्दैवपरिणामात्कारणात् ॥ नि ॥ विधिर्विधाने दैवेपीत्यमरः ॥ विपिनमध्ये-अरण्यमध्ये, त्वं दुरुक्तिं-कर्णकठोरवचनं, व्याहरंती-आलपंतीसती ॥ नि ॥ व्याहार उक्तिर्लपितमित्यमरः ॥ मध्यमांबा-कैकेय्यपि जातासि, न केवलं सुवचनेन सुमित्रेव, किंतु दुर्वचनेन कैकेय्यपि जातेतिकृत्वा उभयथापि त्वं ममांबैवभवसि, अतः पुत्रे मयि कान्यशंकाकार्येतिभावः ॥ मध्यमांबाव्याख्याता ॥ मालिनीवृत्तम् ॥ ६४ ॥ —इतीति ॥ इत्येवमुक्त्वा लक्ष्मणे भ्रातृसमीपं-श्रीरामनिकटं, प्रतिगच्छतीति तद्गामिनिसति तत्क्षणमेव-तस्मिन्नेवक्षणे, विलंबे कार्यविघातादितिभावः + अत्यंतसंयोगेद्वितीया ॥ रंध्रमपहरणोचितसमयमन्विष्यत्याकांक्षत इति रंध्रान्वेषी दशकंधरो-

రంధ్రాన్వేషీ దశకంధరస్స్యందనం విహాయ విహాయస్స్థలాదవతీర్య ని
జాంతఃకరణవైషమ్యాంతం రాగం బహిః ప్రకటయన్నివ ధృతకాషాయప
టః కపటసన్న్యాసివేషః పర్ణశాలాభ్యర్ణమాససాద ॥ ౬౫ ॥

రావణః, స్యందనం శతాంగం ॥ ని ॥ శతాంగస్స్యందనో రథ ఇత్యమ
రః ॥ విహాయ-త్యక్త్వా, విహాయస్స్థలాదాకాశమండలాదవతీర్య అవరు
హ్య ॥ ని ॥ పుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః ॥ నిజాంతఃకరణ-నిజ
మానసే వైషమ్యాంతం అత్యుత్కటత్వాద్బహిర్నిర్గచ్ఛంతమిత్యర్థః ॥
రాగమనురాగం లౌహిత్యంచ ॥ ని ॥ రాగోనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ
లోహితాదిషు ప్వతి విశ్వః ॥ బహిర్బాహ్యేపి ప్రకటయన్-ప్రకాశయ
న్నివస్థిత ఇత్యుత్ప్రేక్షా ॥ తస్యాశ్చ రాగయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్య
వసాయమూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః ॥ కపటసన్న్యాసి
వేషః-మాయాభిక్షువేషధారీసన్, సద్య ఏవ తస్యా అనుద్వేగార్థ
మితి భావః ॥ పర్ణశాలాభ్యర్ణం-సీతానివాసపర్ణశాలోపకంఠం,

ధృతకషాయపటః-కషాయేణ రక్తః కాషాయః + తేన రక్తం రాగాది
త్యణ్ ॥ తాదృశః పటః ధృతో యేనసః కాషాయవస్త్రధారీత్యర్థః ॥
భట్టికావ్యే పంచమసర్గే కమండలుకపాలే నేతి ద్విపష్టితమశ్లోకే
దండవాన్-త్రిదండీత్యర్థః ॥ అతఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖిత్యుక్తం ॥ ఏ
కదండినశ్శిఖాభావాదితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానమ్ ॥ కించ శ్రీరా
మాయణారణ్యకాండే షట్చత్వారింశే సర్గే శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతశ్శి
ఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ ॥ వామేచాంసేవసజ్యాథశుభేయష్టికమండలూ ఇతి
శ్లోకవ్యాఖ్యానే యష్టి త్రిదండం శిఖిత్యనేన సాహచర్యాదితి విలిఖ్య ॥
యతెలింగం ప్రవక్ష్యామి యేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః । బ్రహ్మసూత్రం త్రి
దండంచ వస్త్రంజంతునివారణమ్ । శిక్యంపాత్రం బృసీచైవ కౌపీనం
కటివేష్టనమ్ ॥ యస్యైతద్విద్యతేలింగం సయతిర్నేతరో యతిరిత్యంగిర
స్స్మృతిరప్యుదాహృతా ॥ తస్మాత్త్రిదండసన్న్యాసివేష ఏవాత్రేతి నిర్ణయః ॥

వ ॥ రామాశ్రమాద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానాత్సీతాంజహారచపలః పిశితాశ
నేంద్రః । మాలాం నవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ దేవాలయాదివ నిరస్త

ఆససాద-ప్రాప + సదేశీటద్విర్ఫం ॥ ని ॥ ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయమిత్యమరః ॥ ౬౫ ॥ — రామేతి ॥ చపలశ్చంచలః అనియతచిత్తఇత్యర్థః ॥ పిశితాశనేంద్రః-రాక్షసచక్రవర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్ లక్ష్మణరహితాదిత్యర్థః ॥ రామాశ్రమాత్-శ్రీరామనివాసాత్, + ధ్రువమపాయేపాదానమిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥ సీతాంజహార అపహృతవాన్, సాధారణవధూభ్రాంత్యేతి భావః ॥ కథమివ నిరస్తజనాత్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్ దేవాలయాత్, దేవాయతనాత్ పూర్వవత్పంచమీ ॥ నవోత్పలమయీం-నూతనేందీవరవికారం, తద్గ్రథితామిత్యర్థః ॥ నవగ్రహణమమ్లానత్వాద్యోతనార్థం + వికారార్థే మయట్ టిత్వాత్ ఙీప్ ॥ మాలాం-స్రజం, పలలభ్రమేణ-మాంసఖండభ్రాంత్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాంసపరత్వే తస్య రక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాంత్యనుదయాత్ ॥ అలర్కః సాపస్మారశునక ఇవేత్యుపమా ॥ అలర్కస్య మాలాపహరణే యోలాభస్స ఏవ సీతాపహర్తుః రావణస్యాపీత్యుపమార్థః ॥ ని ॥ శునకో భషకశ్శ్వా స్యాదలర్కస్తు సయోగిత ఇత్యమరః ॥ అత్ర కశ్చిద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః ॥ యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్ర స్థితా, తాం రావణో జహారేతి ॥ అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే క్షణమాత్రమపి విశ్లేషాభావప్రతిపాదకం విష్ణోరేషానపాయినీతి వాక్యమప్రమాణం స్యాత్ ॥ నను క్షణమాత్రవిశ్లేషస్యానంగీకారే వివాహాత్పూర్వం సంబంధాభావః కథమితి

జనాదలక్ష్యః ॥ ౬౭ ॥ హానాథక్వచిరాయసీతిబహుశో వ్యాక్రుశ్య
బాష్పావిలం చక్షుర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యావ్యామవేక్ష్య స్ను
షామ్ । రేరేరాక్షసమానవధూంప్రరుదతీంముంచేతిగృధ్రాధిపోరుద్ధ్వా

చేన్న ॥ సర్వథా స్వస్మిన్ విద్యమానాయాఏవసీతాయాః లోకవ్య
వహారమనుసరన్ జనకస్యగృహె ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీ
లాకరణాత్ ॥ అన్వేషణవిలపనాదిఅనుకరణమాత్రం ॥ తచ్చ (స్త్రీ)సం
గినామియమవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం ॥ అతఏవోక్తం శ్రీభాగవతే॥
(స్త్రీ)సంగినామితిగతింప్రథయంశ్చచారేతి ॥ రావణకుంభకర్ణయోః
పూర్వం వరప్రదానాదేవ స్వవధస్యాసిద్ధౌ యద్యపి ప్రకారాంతరే
ణాపి తయోర్వధస్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాంకల్పయిత్వాత
దపహరణాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీ
కర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశఇతిజ్ఞాపనార్థంచేత్యలమతికథ
యా ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౮ ॥ —తతఃకింజాతమిత్యతఆహ॥
హానాథేతి ॥ హేతిఖేదే, నాథ-(ప్రా)ణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ-కుత్రచి
రాయసి విలంబసే ॥ మేనైకాద్యశ్వాసస్థానం (ప్రా)ప్తేతిభావః ॥ ఇత్యే
నేనప్రకారేణ బహుశః-బహువారం + బహ్వల్పార్థాచ్ఛస్కార
కావన్యతరస్యామితిశస్ప్రత్యయః ॥ వ్యాక్రుశ్య-ఉచ్చైరాక్రంద్య,బా
ష్పావిలమశ్రుకలుషం చక్షుః దిక్షుదిగంతరేషు విముంచతీం-ప్రసార
యంతీం,శ్రీరామాగమనాపేక్షయేతిభావః ॥ దశరథస్యావ్యాంస్నుషాం-
స్వపుత్రకళత్రత్వాత్ స్నుషాం, అవేక్ష్య-దృష్ట్వా, రేఇతి,
ప్రకృత్యాస్వనే చాపలాద్విరుక్తోయం శబ్దోహీనసంబోధనవాచీ॥
ని ॥ హీనసంబోధనే పారేఇత్యమరః+ చాపలేద్వేభవతఇతిద్విరుక్తిః॥
సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కాశికోపదేశాచ్చ సంభ్రమః ॥ అ
త్ర స్వరితంహామ్రేడితాన్యాదినా (ప్రా)ప్తస్య ప్లుతస్య, సర్వత్రప్లుతః
సాహసమనిచ్ఛతా [illegible] మావ తస్య [illegible] ॥శాస్త్రత్వా

ధ్వానమనల్పకోపమకరోదగ్రేవణం రావణమ్ ॥ ౬౭ ॥ సమభూత్సమయేతస్మింత్సమరంసమరంహసోః । మిథోమథనసంక్రుద్ధగృధ్రరాక్షసరాజయోః ॥ ౬౮ ॥ దశముఖరథమాశు ధ్వస్తరథ్యం వినూతం శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే । గరుదభిహతశక్తిప్రాసబాణాసఖడ్గత్రిశి

ఖస్సాహసమితి హారదత్తః ॥ రాక్షసేతి తస్యనామాప్యుచ్చరితుమనుచితమిత్యామంత్రితమితి మంతవ్యం॥ మా, సీతాపహరణసాహసంమాకుర్విత్యర్థః ॥ మేతి వారణే ॥ ని ॥ మాస్మమాలంచవారణే ఇత్యమరః॥ ప్రరుదతీం-ప్రకర్షేణక్రోశంతీం, వధూం-స్నుషాం, ముంచ-త్యజ, మాప్రతిరుధ ఇతివాపాఠః ॥ తత్పక్షే నిరోధం మాకుర్విత్యర్థః ॥ ని ॥ సమాస్స్నుషాజనీవధ్వఇత్యమరః ॥ అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వాత్తత్స్నుషాయా అపి స్వస్నుషాత్వాద్వధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్ ॥ ఇత్యుక్తేవతి శేషః ॥ గృధ్రాధిపో-జటాయుః, అగ్రేవణం-వనపురోభాగ ఇత్యర్థః + వనం పురగామిశ్రకాసిధ్రగాశారికాకోటరాగ్రేష్వితి వనస శారస్యణత్వం ॥ అధ్వానం - మార్గం, రుద్ధ్వా-నిరుధ్య, రావణం ప్రత్యనల్పకోపమధికక్రోధమకరోత్ ॥ అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్॥౬౭॥—సమభూదితి ॥ తస్మింత్సమయే-సీతాపహరణకాలే, సమరంహసోస్తుల్యవేగయోః అతఏవమిథోమథనేన-పరస్పరప్రహారేణ సంక్రుద్ధౌ సమ్యక్కుపితౌ, యౌ గృధ్రరాక్షసరాజౌ, జటాయూరావణౌ తయోస్సమరం-యుద్ధం, సమభూత్-సమ్యక్ప్రవృత్తమిత్యర్థః ॥ ౬౮ ॥—తతఃకింతత్రాహ ॥ దశముఖేతి ॥ నశకుంతః-పక్షీ, జటాయుః ॥ ని ॥ శకుంతిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా ఇత్యమరః ॥ శక్తయః-ఆయుధవిశేషాః, ప్రాస్యంత ఇతి

రుధిరావరణేఇతిధాతోః మాఙిలుఙి [illegible] చేతి [illegible] దేశే న మాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధే మాప్రతిరుధ ఇతి రూపం ॥

ఖవిశిఖతూణీపాశకుంతశ్చకుంతః ॥ ౬౯ ॥ రాక్షసాసిక్షతఃక్షిప్రంపపా
తపతతాంవరః । మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాతమవాప్యసః ॥ ౭౦ ॥౫॥

ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః ॥ తదు
క్తంవృత్తికారేణ ॥ అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామిత్యత్ర ప్రాస్యంతే
ఇతి ప్రాసాఇతి ॥ బాణా ఇషవః అస్యంతేఅనేనేతి బాణాసః-కార్ము
కం॥హలశ్చేతికరణేఘఞ్॥ని॥ ధనుశ్చాపౌధన్వశరాసనకోదండకార్ము
కం।ఇష్వాసఇత్యమరః ॥ ఖడ్గశ్చంద్రహాసః ॥ని ॥ఖడ్గేతునిస్త్రింశచం
ద్రహాసాసిరిష్టయఇత్యమరః ॥ త్రిశిఖం-త్రిశూలం, విశిఖా-బాణాః॥ని॥
పృషత్కబాణవిశిఖాఇత్యమరః ॥ తూణ్యా-తూణీరా॥ ని ॥ తూణోపా
సంగతూణీరనిషంగాఇషుధిర్ద్వయోః । తూణ్యామిత్యమరః ॥ పా
శాః-రజ్జ్వపరపర్యాయాఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః, కున్తాః ప్రా
సాః ప్రసిద్ధాః ॥ ని ॥ ప్రాసస్తుకుంతఇత్యమరః ॥ తే రావణప్రయు
క్తా ఆయుధవిశేషాః ॥ గరుద్భ్యాం-పక్షాభ్యామభిహతాః-పరాహ
తాయేపసతథోక్తస్సన్ ॥ ని ॥గరుత్పక్షచ్ఛదాఃపత్రమిత్యమరః ॥ దు
శముఖరథం-రావణస్యందనం, ఆశు-క్షిప్రం, ధ్వస్తా వినాశితా రథ్యా
రథవోఢారోశ్వాయస్యతం ॥ ని ॥ రథ్యోవోఢారథస్యయఇత్యమరః ॥
+ తద్వహతి రథయుగ ప్రాసంగమితియత్ప్రత్యయః ॥ విగతసూతః
సారథిర్యస్యవిసూతం ॥ ని ॥ సూతఃక్షత్తాచసారథిరిత్యమరః ॥ శిథిలత
రోత్యంతిపిష్టోనయూథోరథగుప్తిర్యస్యతం ॥ ని ॥రథగుప్తిర్వరూథో
నేత్యమరః ॥ శీర్ణ-విచ్ఛిన్నే, చక్రే-రథాంగే, యస్యతం తథోక్తం,
చక్రి-కృతవాన్, సీతాపమోచనాభినివేశవత్తయాయావచ్ఛక్తిబీభత్సం
చకారేత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౬౯ ॥ —లతలఃకిఃతత్రాహ ॥
రాక్షసేతి ॥ సః పతతాంవరః అండజమండలేశ్వరోజటాయుః, మైథి
ల్యాం పక్షపాతేన అసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసికృతః-రావ
ణచంద్రహాసవిదళితస్సన్, పక్షపాతం-గరుద్భంగమవాప్య క్షిప్రం ప

తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ శృంగసంగతప్లవంగపంచకే పంచచూడ ఇవ క్ష్మాధరకుమారకే కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం వాలినాశపిశునమ
హాత, పక్షపాతతత్పరాణాంపక్షపాత(ప్రా)ప్తియుక్తైవేతి భావః ॥ అసిని
ర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః ॥ ని ॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిషిత్యితి వైజయంతీ ॥ తథా రామాయణమ్ * సద్భిన్నప
క్షస్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా । నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యామల్పజీవిత ఇతి ॥ ౭౦ ॥ —తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం-తస్మిన్నేవ క్షణే, జటాయునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః ॥ అన్యరథాధిరూఢేన-రథాంతరాధి
ష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వాదితి భావః ॥ రావణేన
భూయః-పునరపి, నీయమానా-అపహ్రియమాణా, జానకీ శృంగసంగతం-శిఖరోపవిష్టం, ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే ॥ ని ॥ కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః॥
అతఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్ ॥ ని ॥ శిఖాచూడా కేశపాశ ఇత్యమరః ॥ క్ష్మాధరకుమారః-రాజకుమార ఇవ స్థిత ఇత్యర్థః। రాజకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్ ॥ యద్యపి సమయే న కాకపక్షవి వక్షా తదా ఉపమైవోపమేయః ॥ కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే-పర్వతే, ఋష్యమూక ఇత్యర్థః ॥ సుగ్రీవసాత్కృతః-బహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః + దేవమాత్రా చేత్యర్థః ॥ రాత్స్యాధిపత్యేయమ్ ॥ తథాభూతో యో దశగ్రీవప్రతాపానలః-రావణప్రతాపాగ్నిస్తత్సదృశం-తత్తుల్యం,అత్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వేనాదే హాదుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః ॥ వాలివినాశస్య పిశునస్సూ చకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం-తత్సదృశమిలి పూర్వవత్సందేహసంకరః ॥ ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రస్తావే సుగ్రీవప్రాప్త్యా ఋశేన శ్రీరామేణ తథాకరిష్యమాణత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ కపిజా

హోల్కాపాతప్రతిమం రామసాహాయకప్రోత్సాహనాయ పుత్రమభిపతత్పతంగబింబశంకాపహం కనకకపిశకౌశేయోత్తరీయాంతరితమాభరణజాలమపాతయత్ ॥ ౨౧ ॥ తత్పతనమపి స్వతేజఃపతనమివ నాలక్షయత్ లంకాలంకారభూతామశోకవనికాం మైథిలీమనయదనయా

వస్నాచకస్స్యాత్ప్రశంసనఇత్యమరః ॥ రామస్య యత్సాహాయకం-సహాయకర్మ, + యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్ ॥ తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం ప్రత్యభిపతతః-అభ్యాగచ్ఛతః, పతంగస్య యద్బింబం మండలం ॥ ని ॥ పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చేత్యమరః ॥ తచ్ఛంకాపహం-తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకం వా అత ఏవాలంకారః ॥ తథా పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూతోపమోత్ప్రేక్షా వా పతథేద్రాదిత్యుక్తం తదేతదుజ్జీవితముక్తాలంకారద్వయమితి సంకరః ॥ కనకేన కనకవద్వా కపిశం పిశంగం యత్కౌశేయం ॥ ని ॥ కౌశేయం క్రిమికోశోత్థమిత్యమరః ॥ తన్మయం-తద్రూపం, యదుత్తరీయం సంవ్యానం తేనాంతరితం నిబద్ధం ॥ ని ॥ సంవ్యానముత్తరీయం చేత్యమరః ॥ ఆభరణజాలం-హారనూపురాద్యాభరణకలాపం, అపాతయత్ ॥ రావణేన నీయమానాం మామిమే వానరాః శ్రీరామాయ కథయేయురితి మత్వా పాతయామాసేత్యర్థః ॥ ౨౧॥—తదితి॥ తత్పతనమపి తస్యాభరణజాలస్య పతనమపి, స్వతేజఃపతనమివ నిజప్రతాపనిపాతమివ, నాలక్షయత్-నప్రత్యక్షయత్, న కలయన్నితి పాఠే వ్యయమేవార్థః ॥ కామాంధత్వాదితి భావః + నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః ॥ నయాభిజ్ఞో-నీతినిపుణః, ని ॥ ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞ నిష్ణాత శిక్షితా ఇత్యమరః ॥ స న భవతీత్యనయాభిజ్ఞః దుర్వినీత ఇత్యర్థః ॥ అనయజ్ఞ ఇతి పాఠే నయం జానాతీతి నయజ్ఞః స న భవతీత్యనయజ్ఞః + అత్రాతోనుపసర్గే క ఇతి కప్రత్యయః ॥ నత్విగుపధేత్యాదినా కప్రత్యయః ॥ అత ఏవాహ భగవాన్కాత్యాయనః ॥ ఆ

భిర్జ్ఞో దశగ్రీవః ॥ ౭౨ ॥ వ ॥ అశోకవనికాలభేరాక్షసీపరివేష్టితాం
సీతాంమారుతివాలాగ్నిస్తంభనార్హామివౌషధీమ్ ॥ ౭౩ ॥

కారాదనుపసర్గాత్కర్త్రుపపదో భవతి విప్రతిషేధేనేతి వార్తికవ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణార్థజ్ఞశబ్దముదాహృత్యాన్యస్యాసమర్థనాత్తతో నఞ్సమాసః ॥ అనయజ్ఞః-నీతిశాస్త్రవిచారశూన్య ఇత్యర్థః ॥ దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం-సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం- అలంకారోపమితాం, తత్ప్రియామిత్యర్థః ॥ వ ॥ భూతంక్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయోరితి విశ్వః ॥ అశోకవనికాం-నిజవిహారోచితోద్యానవనికాం, అనయత్-తత్ర నిక్షిప్తవానిత్యర్థః+దుహాదిత్వాన్నయతేర్ద్వికర్మకత్వం ॥ అత్ర రామాయణమ్ * హ్రియమాణా తు వైదేహీ కంచిన్నాథమపశ్యతీ । దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్ పంచవానరయూథపాన్ ॥ తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనకప్రభమ్ । ఉత్తరీయం వరారోహా శుభాన్యాభరణాని చ ॥ ముమోచ యది రామాయ శంసేయురితి భామినీ ॥ వస్త్రముత్సృజ్య తన్మధ్యే వినిక్షిప్తసుభూషణమ్ । సంభ్రాంతస్తు దశగ్రీవస్తత్కర్మ చ న బుద్ధవానిత్యాది ॥ ౭౨ ॥ —అశోకేతి ॥ అశోకవనికాకటీరే, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణనియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం-పరివృతాం, సీతాం మారుతస్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిః-హనుమాన్ + అతఇఞితీఞ్ తస్య వాలే లాంగూలే యోగ్నిస్సుందరకాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శక్తామిత్యర్థః ॥ ఓషధీం-లతావిశేషమివ, లేభే-ప్రాపేత్యన్వయః ॥ సీతాన్వేషణసమయే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతామాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థమశోకవనికాం భఙ్క్త్వా పిత్రనియుక్తేనేంద్రజితా నిబద్ధ్వనీతః వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యాగ్నినా ప్రజ్వలితోపి వైదేహీనివాసస్థానైకామశోకవనికామన్తరేణ కృత్స్నాం లంకాం దదాహేతి సుందరకాండే వక్ష్యతి ॥ ౭౩ ॥

కాకుత్ స్థో వ్యథరక్షసామధిపతేర్వాగ్వాగురావేష్టితో కృత్వా-హాటక హాటకేయహరిణశార్దూలవిక్రీడితమ్ । ఆగచ్ఛన్ననుజేనతత్రగదితా మాకర్ణ్య వార్తాంతతస్సీతాసంగమలాలసస్తదుటజం రామః ప్రతస్థే

అనంతరవృత్తాంతమాహ ॥ కాకుత్ స్థ ఇతి ॥ కాకుత్ స్థః-రఘునాయకో ఽపి॥ రక్షసామధిపతేః-రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం, సైవ వాగు రామృగబంధనీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేషఇతియావత్ ॥ తయాఽఽవేష్టితః-ఆ వృత్య నియమితఇత్యర్థః ॥ ని ॥ వాగురామృగబంధనీత్యమరః ॥ హా టకస్యవికారోహాటకమయో హాటకేయో మారీచస్తస్మిన్హరిణ మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలోవ్యాఘ్రః ॥ ని ॥ శార్దూల ద్వీపినౌవ్యాఘ్రఇత్యమరః॥ తస్య విక్రీడితవద్విక్రీడితంకృత్వా శార్దూ లవత్తంనిహత్యేత్యర్థః ॥ అథానంతరమాగచ్ఛన్ తత్రాగమనసమ యే అనుజేన-లక్ష్మణేన, గదితాముక్తాం, వార్తాం-దీనాక్రందశ్రవణవి షణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితోహమాగతోస్మీత్యేవంరూపవృత్తాంతమి త్యర్థః ॥ ని ॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంతఇత్యమరః ॥ ఆకర్ణ్య-శ్రు త్వా, తతస్తదనంతరం సీతాయాస్సంగమే-సమాగమే, లాలసోత్యంతా భిలాషీసన్, విజనేవనే తద్విపత్తేరవశ్యంభావిత్వాదితిభావః ॥ తదుట జం తస్యాస్సీతాయాః ఉటజం-పర్ణశాలాంప్రతి, తదితివాచ్ఛేదకః॥ని॥ పర్ణశాలోటజో(స్త్రీ)యామిత్యమరః ॥ రామో ద్రుతంశీఘ్రం, ప్ర తస్థే-చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వాత్కాకుత్ స్థ-రామశబ్దయోర్న పౌనరుక్త్యం ॥ యద్వా కాకుత్ స్థః-కకుత్ స్థవంశోద్భవఇతి విశేషణ త్వేనవాయోజనా ॥ అత్ర వాక్హాటకేయయోర్వాగురాహరిణరూపణే న కాకుత్ స్థే మృగయుత్వప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం ॥ తచ్చ శా ర్దూలవిక్రీడితమిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడితమితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభ వద్వస్తుసంబంధరూపనిదర్శనయా సాపేక్షితత్వాత్సంకీర్యతే ॥ శార్దూ లవిక్రీడితమిత్యత్ర అస్యాపి వృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవే

ద్రుతమ్ ॥ ౭౪ ॥ అయం కథం స్యాదితి బాష్పగర్భమాలోక్యమానో వ
నదేవతాభిః। విలోకయన్ కేవలపర్ణశాలాం వి(లీన)నష్ట)చేతా విలలాప
రామః ॥ ౭౫॥ హా కష్టమత్ర నహి సా కిమిదం ప్రవృత్తమాలోకయామి చటు
లామిహ పాదముద్రామ్ । మాం వీక్ష్య నూనమగృహీతమృగం ముహూ

ర్త్వా చాతుర్యమనుసంధేయమ్ * సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతాస్సగురవశ్శా
ర్దూలవిక్రీడితమితి లక్షణాత్ ॥ ౭౪ ॥— అయం శ్రీరామః కథం-క
థంభూతస్స్యాత్ భవేత్ ప్రియతమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతి శే
షః ॥ ఇతి హ త్వేత్యర్థః ॥ బాష్ప అశ్రూణి గర్భే యస్మిన్ కర్మణి తద్య
థా భవతి తథా ॥ వనదేవతాభిరాలోక్యమానో దృశ్యమానస్సన్, తా
సామపి శోచనీయ ఇతి భావః ॥ రామః కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూ
న్యాం పర్ణశాలాముటజం విలోకయన్, అత ఏవ వినష్టచేతాః - భ
గ్నోత్సాహస్సన్, విలలాప-పరిదేవయామాస ॥ ని ॥ విలాపః పరిదే
వనమిత్యమరః ॥ * మహాత్మ గురు దేవానామశ్రుపాతః క్షితౌ యది । దే
శభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ భవేద్ధ్రువమితి ॥ క్షితౌ దేవతాశ్రుపా
తనిషేధదర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షిప్రమేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తిసూచ
నార్థం బాష్పగర్భమిత్యుక్తమ్ ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ ౭౫ ॥ — వి
లాపప్రకారమేవాహ పంచభిః ॥ హా కష్టమితి ॥ హేతి ఖేదే, కష్టం కృ
చ్ఛ్రం ప్రాప్తమితి శేషః ॥ కుతః॥ అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం
సా సీతా నహి-నాస్తి ఖలు, * అస్తిర్భవంతిపరో ప్రయుజ్యమానోఽప్య
స్తీతి భాష్యకారవచనాత్ ॥ భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా
ఇదమేతత్ సీతాఽభావరూపం కార్యం కిం ప్రవృత్తం కేన కారణేన సంజాత
మిత్యర్థః ॥ తథా ఇహాస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం వికలి
తాన్ పాదవిన్యాసానిత్యర్థః ॥ ఆలోకయామి-పశ్యామి, కిమేతది
త్యర్థః ॥ ఇత్యేవముక్త్వా స్వయం కథంచిదన్యథోత్ప్రేక్షతే ॥ మామి
తి ॥ అగృహీతమృగమనాహృతహిరణ్యహరిణం, మాంవీక్ష్య సీతా

ర్తమంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా ॥ ౩౬ ॥ త్వదభిలషితపూర్త్యా
(ర్త్యై) వంచితః పంచవట్యామచరమచరమోహం మోహభాజాం ప్ర
జానామ్ । తదిహ సరళబుద్ధే నైష రోషస్య కాలస్సుముఖి మమ ముఖం కిం

రోషవతీవ అపి తేన, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషా
భావాదితి భావః ॥ తరుషు-వృక్షేషు, ముహూర్తం-క్షణమాత్రం, ఘటి
కాద్వితయం వా ॥ ని ॥ ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేపి చేతి
విశ్వః ॥ అంతర్హితా-అంతర్ధానం గతా, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షా లో
కే హి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషవిడ
మ్బనయా కుత్రచిన్నిగూఢతయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వదిత్య
ర్థః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౬ ॥—ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య,
సంప్రతి సీతామామంత్ర్య విలపతి ॥ త్వదితి ॥ హే సరళబుద్ధే-ఋజుబు
ద్ధే సుముఖి, సుందరాననే జానకీతి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలం
భస్త్వయా కర్తుముచిత ఇతి సూచ్యతే త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిల
షితం అరణ్యేపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూ
పమనోరథో వా తస్య పూర్త్యా పూరణేన హేతునా వంచితః విప్రల
బ్ధః ప్రతారితః వ్యామోహిత ఇతి యావత్ ॥ అహం మోహభాజాం
స్త్రైణప్రియాణామిత్యర్థః ॥ ప్రజానాం-జనానాం ॥ ని ॥ ప్రజాస్యా
త్సంతతౌ జన ఇత్యమరః ॥ చరమోంతిమో న భవతీత్యచరమః ఆద్యః-అ
గ్రేసరస్సన్నిత్యర్థః ॥ పంచవట్యామచరం సంచరితవానస్మి ॥ ఏతా
వత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాత్త్వన్మనోరథపరిపూరణతత్పరతయా వ్య
వహృతవానస్మీత్యర్థః ॥ తత్తస్మాత్కారణాదిహ మహారణ్యే రోష
స్యైష కాలో న ॥ రోషం కర్తుమయం సమయో న భవతీత్యర్థః ॥ సత్య
పి రోషహేతావీదృగ్వనవాససంకటే మనస్సమాధాయానుకూల్యేనై
వ వర్తితవ్యత్వాదితి భావః ॥ అస్తు వాయం రోషకాలః ॥ మమ విరహాస

పూర్త్యై ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే పూరణోద్దేశేనేత్యర్థః ॥

శోఢసీతావియోగం ॥ ౨౨ ॥ యద్యస్తి కౌతుకమపూర్వమృగే మృగాక్షి
చాంద్రం హరామి హరిణం మమసన్నిధేహి । యావన్న ముంచసి మ
యాహృతమేణమేనం తావద్దధాతు తవవక్త్రతులాం మృగాంకః ॥ ౨౩ ॥

హిష్ణుస్త్వదా త్వయైవం కర్తుమయుక్తమిత్యాహ ॥ హే సుముఖి మమ
సుఖం యత్ర వత్స్యహం వాసే నైవ సోల్లాసమితి భావః ॥ సోఢః క్షాంతః సీ
తాయాస్తవ వియోగః విరహో యేన తత్తథోక్తం కిం ॥ సీతావిరహాస
హిష్ణుర్భవతి కిం ॥ న భవత్యేవేత్యర్థః ॥ అతస్సర్వథా రోషం పరిత్యజ్య
తన్నిధేయమితి భావః ॥ అత్ర సీతేత్యన్యాపదేశగ్రహణమఖండితప్రే
మాస్పదత్వద్యోతనార్థం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౨౩ ॥—తథాప్యపూ
ర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాషస్తదానేనతుచ్ఛేన మాయామృగే
ణ కిం ఇతోప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేష్యామీత్యాహ ॥ యదీతి ॥ హే మృ
గాక్షి-కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే-అసాధారణమృగే, కౌ
తుకం-కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్ ॥ ని ॥ కౌతూహలం కౌతు
కం చ కుతుకం చ కుతూహలమిత్యమరః ॥ అస్తి యది-వర్తతే చేత్, తవే
తి శేషః, తర్హి చంద్రస్యాయం చాంద్రః-చంద్రనిష్ఠ ఇత్యర్థః + తస్యే
దమిత్యణ్ ॥ తం హరిణం హరామ్యానయామి, యద్వా హరిష్యామీ
త్యర్థః ॥ వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః ॥ అతః మమ స
న్నిధేహి-సన్నిహితా భవ, ॥ మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః ॥ అతః
మయాహృతమానీతం ఏనం చాంద్రమేణం హరిణం యావత్ యావత్పర్య
న్తం నవిముంచసి-నత్యజసి, కౌతుకాదితి భావః ॥ తావత్ మృగః అంక
శ్చిహ్నం యస్య మృగాంకశ్చంద్రః తవవక్త్రేణ నిష్కళంకేన త్వదీ
యవదనేన తులాం-సాదృశ్యం, దధాతు-ధారయతు, + సంభావనా
యాం లోట్ ॥ తదనంతరమిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్యధారణశక్తైవనా
స్తీత్యర్థః ॥ అత్ర తులాం దధాత్వితి సంభావితా ఆర్థీ ఉపమా త
యా వోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకో వ్య

సప్రాణా చేజ్జనకతనయా కిం నతిష్ఠేత మహ్యం హింస్రైస్సత్త్వైర్న ఖలు నిహతా రక్తసిక్తా న పృథ్వీ । గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామశూన్యా నకుర్యాద్యుక్తం నక్తంచరకబళనాత్సర్వథా సంస్థితాసా ॥ ౭౯ ॥

జ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః ॥ లోకోత్తరలావణ్యసంపన్నా భవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః ॥ + వక్త్రతులామిత్యత్ర తుల్యార్థైరతులోపమాభ్యామిత్యత్ర అసాదృశ్యవాచ్యాయస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధాదత్ర సాదృశ్యవాచిత్వాత్తద్యోగేపి తృతీయాసమాసః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౮ ॥ —— ॥

ఇత్థం విలాపేప్యసన్నిహితాయాస్తస్యాః మృతిం నిశ్చినోతి ॥ సప్రాణేతి ॥ జనకస్యతనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వాత్పరమసాధ్వీత్యర్థః సప్రాణా చేత్-సజీవితా యది, మహ్యమత్యంతవిరహాసహిష్ణవ ఇతి భావః ॥ నతిష్ఠేత కిం-ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ నవర్తేత కిం, వర్తేతైవేత్యర్థః ॥ అతో న ప్రాణసహితేతి + తిష్ఠతేరిజ్జీవప్రకాశన స్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యాత్మనేపదం ॥ తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం నేత్యాహ ॥ హింస్రైస్సత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః ॥ ని ॥ శరారుర్ఘాతుకోహింస్ర ఇత్యమరః ॥ ననిహతా ఖలు-నహింసితా ఖలు, యతః పృథ్వీ-భూః, రక్తసిక్తా-రుధిరక్లిన్నా న భవతీత్యర్థః ॥ తథాచేద్రక్తసిక్తా భవేదేవేతి శేషః ॥ తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీ కిం తథా భూతాపి న భవతీత్యాహ ॥ గోదావర్యాం లక్షణయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః ॥ గోదావర్యా ఇతి షష్ఠ్యంతపాఠే తస్యాః పులినేషు-సైకతేషు, విహృతిం-విహారం, ని ॥ తోయోత్థితంతత్పులినం సైకతం సికతామయమిత్యమరః ॥ రామేణ ప్రియతమేన మయా శూన్యా విరహితా సతీ నకుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః ॥ కింతు జానకీ సర్వథా-సర్వప్రకారేణ + ప్రకారవచనేథాల్ ॥ నక్తంచరకబళనాద్రాక్షసకర్తృకభక్షణాద్ధేతోః, సం

లోకాంతరేప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతుమాజ్ఞప్తకాలమతిలంఘ్య యది
ప్రయాసి । విజ్ఞాప్య మామపి సమాహ్వయ సాధ్వి తస్మై సౌమిత్రిరేవ భర
తే నిదధాతు రాజ్యమ్ ॥ ౨౧ ॥ ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వ

స్థితా-నష్టా, యుక్తమేతద్విచారణం సంగతమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సంస్థా
స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ ఇతి విశ్వః ॥ వ్యక్తమితి పాఠే, స్ఫుటమిత్య
ర్థః ॥ అత్ర ప్రియతమా బుద్ధ్యా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనాన్ని
శ్చయాంతస్సందేహాలంకారః ॥ మందాక్రాంతావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥—
లోకాంతరేతి ॥ హేజానకి, లోకాంతరప్రణయినం-స్వర్గస్థం శ్వశు
రం పత్యుః పితరం-దశరథం, ప్రణంతుం-నమస్కర్తుం, ఉపసర్గాదస
మాసేపి ణోపదేశస్యేతి ణత్వం ॥ ఆజ్ఞప్తశ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయా ని
యుక్తః యః కాలస్తమతిలంఘ్యోల్లంఘ్య తావంతం కాలమయాపయి
త్వైవేత్యర్థః ॥ ఇదానీం సాగ్రైకవత్సరస్యావశిష్టత్వాదితి భావః ॥
అవిలంఘ్యేతి పాఠే స్పష్టోర్థః ॥ ప్రయాసి యది-గచ్ఛసి చేత్, యద్య
పి పరమపతివ్రతాయాస్తవ మాం పతిముత్సృజ్య పురస్తాద్గమనమనుచి
తం తథాపి శ్వశురప్రణామౌత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః ॥ తర్హి,
హేసాధ్వి-పతివ్రతే, అతో మద్విరహం నసహిష్యస ఇతి భావః ॥ ని ॥ స
తీ సాధ్వీ పతివ్రతేత్యమరః ॥ తస్మై శ్వశురాయ విజ్ఞాప్య ప్రియవియు
క్తోహం స్థాతుం నశక్నోమీతి నివేద్య మామపి సమాహ్వయ-ఆకార
య ప్రవేశయేత్యర్థః ॥ ని ॥ హూతిరాకారణాహ్వానే ఇత్యమరః ॥ త
ద్వినాశాదాత్మనోపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః ॥ తర్హి రాజ్యస్య కా
గతిరిత్యత్రాహ సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతే రాజ్యం నిదధాతు-నిక్షిపతు
స్వలోకయాత్రా తత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం ని
యుక్త ఇతి భరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్ష్య
తీతి భావః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౧ ॥—కవేర్వాక్యం ॥ ఇత్థమి
తి ॥ ఇత్థమనేనప్రకారేణ విలప్య-పరిదేవనం కృత్వా, రామస్సత్రే-త

రామో న తత్ర ధృతిమాన్నహి లక్ష్మణశ్చ । తాదృగ్విధామపి కథాం కథయన్ స్వవాచా వల్మీకజన్మమునిరేవ కఠోరచేతాః ॥ ౪౧ ॥ ౫ ॥ తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణాన్ ప్రాణానవష్టభ్య జటాయుస్తత ఇతః క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణమాలక్షయన్నవోచత ॥ ౪౨ ॥ ఆయుష్మన్! స్వాంఖడ్గవిక్షతపక్షతిం క్షితితలే నిక్షిప్య క్షిప్రమపజహార జానకీం

స్మిన్నిర్జనే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం విచిన్వన్ మృగయన్, ధృతిమాన్-ధైర్యవాన్, నాభూత్, కింతు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణహృదయో భూదిత్యర్థః ॥ తథా లక్ష్మణశ్చ ధృతిమాన్నహి నాభూదేవేత్యర్థః ॥ తద్దుఃఖస్యైతద్దుఃఖత్వాదితి భావః ॥ కింతు తాదృశీ విధా ప్రకారో యస్యాస్తాం ఇత్థమితి వక్తుం శ్రోతుం వా అశక్యామిత్యర్థః ॥ తథాభూతామపి కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్యప్రబంధం స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయన్-పునః పునర్వర్ణయన్, కఠోరచేతాః-కఠినహృదయః, నిర్దయహృదయ ఇతి యావత్ ॥ వల్మీకజన్మా యస్య సతథోక్తస్స చాసౌ మునిశ్చ స ఏవ వాల్మీకిరేవ ధృతిమానభూత్ ॥ సకలలోకానందకరసమస్తసద్గుణాభిరామస్య తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాదవైక్లబ్యాభివ్యంజక విలాపకథా కథనాన్నిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏవాతిధైర్యసంపన్నోఽభూదిత్యర్థః ॥ కేవలచిత్తానామస్మాకం కథం ధృతిమత్త్వమితి భావః ॥ వృత్తం పూర్వవత్ ॥ ౪౧ ॥ —తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, ప్రారభ్యమాణముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పరలోకయాత్రా యైస్తానుత్క్రమణశీలానిత్యర్థః ॥ ప్రాణాన్ జటాయురవష్టభ్య-సంస్తభ్య, నిరుధ్యేత్యర్థః ॥ శ్రీరామాయ వార్తాం కథనార్థమితి భావః ॥ తత ఇతః ప్రదేశేషు క్రియమాణం సీతాన్వేషణం-సీతామన్విష్యంతమిత్యర్థః ॥ సలక్ష్మణం-సౌమిత్రిసహితం, రామమాలక్షయన్-పశ్యన్నేవమవోచత-ఉక్తవాన్ + బ్రూఞ్ వచో ర్వాలుజీవచఉమిత్యమాగమే గుణః ॥ ౪౨ ॥—కిమిత్యవోచత ఇత్యత ఆహ ॥ ఆ

రావణాదితి ॥ టీ. ॥ ప ॥ స్వయమపిశరభంగస్వీకృతాం భంగహీనాం సపదిగతిమవాప్తస్సంప్రాప్తాయుర్జటాయుః ॥ నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేనదత్తం దశరథదురవాపం ప్రాపనైవాపమంభః ॥ ౹౩౹ ॥

ఆయుష్మన్నితి ॥ హే ఆయుష్మన్ ॥ ప్రశంసాయామామన్త్రణమ్ సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనేత్యర్థః ॥ ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం-చంద్రహాసవిదళితపక్షమూలం ॥ ని ॥ (స్త్రీ) పక్షతిః పక్షమూలమిత్యమరః ॥ మాం క్షితితలాన్నిక్షిప్య పరిశ్రాంతం మాం పక్షౌ ఛిత్వా దుర్వారఖడ్గేన పాతయిత్వేత్యర్థః ॥ రావణః క్షిప్రం ద్రుతగం జానకీం మైథిలీమపజహారాపహృతవానిత్యవోచ తేతిపూర్వేణసంబంధః ॥ ఉక్తంచరామాయణమ్ ॥ * పరిశ్రాంతస్య మేపక్షౌ ఛిత్వాఖడ్గేన రావణః । సీతామాదాయవైదేహీముత్పపాతవిహాయసమితి ॥౯౩॥ తతఃకింజాతంతత్రాహ ॥ స్వయమితి ॥ జటాయుః సపది-సద్యఏవ, శ్రీరామస్య సీతాపహరణవార్తాకథనసమయఏవేత్యర్థః ॥ సంప్రాప్తాయుస్తత్ప్రాప్తజీవితస్సన్ ॥ స్వయమపి శరభంగేన మునినాస్వీకృతాం ప్రాప్తాం భంగహీనామక్షతాం శాశ్వతీమిత్యర్థః ॥ గతిం వైకుంఠస్థానమవాప్తః ప్రాప్తస్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మరూపస్య శ్రీరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభంగవన్ముక్తస్సన్నిత్యర్థః। నయనసలిలమిశ్రం-బాష్పోదకమిశ్రితంపితృసఖత్వేన తస్యపితృవద్రోదనార్హత్వాదితిభావః రామహస్తేనదత్తం దశరథేన దురవాపం-దుర్లభం, అసాన్నిధ్యాదితిభావః ॥ నైవాపం పితృతర్పణసంబంధి ॥ ని. ॥ పితృదానంనివాపస్స్యాదిత్యమరః ॥ అంభః ప్రాప పితృనిర్విశేషం తస్యౌర్ధ్వదైహికం రామశ్చకారేత్యర్థః ॥ ఉక్తంచరామాయణే ॥ * తతోగోదావరీంగత్వానదీంనరవరాత్మజౌ । ఉదకంచక్రతుస్తస్మై

జటాయురితిసకారాంతః ఉకారాంతోపి జటాయోర్మామమంస్థాస్త్వమితిభట్టిప్రయోగాత్ ॥

౫ ॥ అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతిప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచిదయోముఖీనామ సౌమిత్రిమభిధావ్య తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖాసిద్ధిమలభత ॥ ౭౫ ॥ తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యా ప్రయాతౌ వేతౌ మహాన్తౌ

గృధ్రరాజాయితావుభావితి ॥ నను తిరశ్చాం కర్మానధికారాదగ్నిసంస్కారానర్హత్వాచ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథమస్య ముక్తియుక్తత్వమితి చేన్న * మయా త్వం సమనుజ్ఞాతశ్శాశ్వతీం ముక్తిమాప్నుహీతి శ్రీరామాయణోక్తత్వాదస్త్యేవాస్య ముక్తిః ॥ తదుక్తం నృసింహపురాణే ॥ * మత్కృతే మరణం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ ॥ తస్మాన్మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీతి ॥ సుగ్రీవో హనుమాన్ ఋక్షో గజో గృధ్రో వణిక్పథ ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనాచ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిస్సిద్ధేత్యవగమ్యత ఇత్యుపరమ్యతే ॥ వాలివృత్తం ॥౭౪॥—

అథేతి ॥ అథ జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే-శ్రీరామే, మహదరణ్యమరణ్యానీ ॥ ని ॥ మహారణ్యమరణ్యానీత్యమరః ॥ + ఇంద్రవరుణేత్యాదినా మహత్త్వే ఙీష్ ॥ ఆనుగాగమశ్చ ॥ దక్షిణాం దక్షిణదిగవస్థితాం సా చ సా అరణ్యానీ చ తాం ప్రతి ప్రస్థితే-చలితే సతి, జటాయుషా తద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణస్యోక్తత్వాదితి భావః ॥ అయోముఖీనామ-అయోముఖీతి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచిద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం-లక్ష్మణం, అభిధావ్య * ఏహి రంస్యావ వామేత్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణమిత్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్రమ్య తదీయేన-సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః-రావణభగిన్యాః, యా సిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః, తత్సదృశీం సిద్ధిమితి నిదర్శనా ॥ అలభత-ప్రాప, శూర్పణఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూవేత్యర్థః ॥ ఉపలక్షణమేతత్ ॥ నికృత్తస్తనా చ బభూవ॥ తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే * ఏవముక్తస్తు కుపితః ఖడ్గముద్యమ్య లక్ష్మణః । కర్ణనాసే స్తనౌ తస్యాః విచకర్తారిసూదన ఇతి ॥ ౭౫ ॥ — తతఇతి ॥ తతః-అయోముఖీకర్ణ

స్థూలశిరసశ్శాపాత్ప్రాణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణా
భ్యాం భుజాభ్యాం బబంధయథార్థనామా కబంధః ॥ ౧౬ ॥ తదనంత

నాసికా స్తనచ్ఛేదనానంతరం, (క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా-మార్గేణ॥ ని ॥ అయనంవర్త్మమార్గాధ్వపంథానఃపదవీసృతిః । సరణిరిత్యమరః ॥ అత్ర తృతీయోపపత్తిర్వ్యాఖ్యాతా ॥ప్రయాతౌ-ప్రస్థితౌ,ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ,కర్త్రో, స్థూలశిరసస్తన్నామ్నో మహర్షేః-ఋషిశ్రేష్ఠస్య, శాపాత్ప్రాణపతాం-రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః-ప్రాప్తః, యథార్థనామా-అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః-కుండలీశ్వరస్య, భోగః కాయస్తద్వద్భీషణాభ్యాం-భయంకరాభ్యాం,భుజాభ్యాం, బబంధ-రురోధేత్యర్థః ॥ వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వాల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వాచ్చ తయోర్నాయం బంధో నదుఃఖహేతుశ్చేతి జ్ఞాపయితుం పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యామితి భుజవిశేషణముక్తమిత్యనుసంధేయం ॥ కబంధఇత్యత్ర విరుద్ధలక్షణయా కస్యశిరసోబంధోస్యాస్తీతికబంధఇతివిగ్రహః, అపమూర్ధకళేబరమిత్యర్థః ॥ని॥ కబంధం సలిలేపుంసి కమపమూర్ధకళేబరమ్ । కబంధో (స్త్రీ) క్రియాయుక్తమపమూర్ధకళేబరమితి విశ్వామరౌ ॥ ప్రకృతేపీంద్రవజ్రాభిఘాతాద్వక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయా కబన్ధత్వాదస్య యథార్థనామత్వమస్యేతిభావః ॥ తథాచశ్రీరామాయణేలక్ష్మణంప్రతి కబంధవాక్యమ్ *పురారామమహాబాహో మహాబలపరాక్రమ । రూపమాసీన్మమాచింత్యంత్రిషులోకేషువిశ్రుతమ్ ॥ తతస్స్థూలశిరానామ మహర్షిఃకోపితోమయా । విచిన్వన్వివిధంవన్యం రూపేణానేనధర్షితః ॥ తేనాహముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా । ఏతదేవనృశంసంతే రూపమస్త్వితిగర్హితమ్ ॥ ఇంద్రకోపాదిదంరూపంప్రాప్తమేవరణాజిరఇతి ॥ ౧౬ ॥ —తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం-నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాతేషు వ్యాపన్నయోర్గ్యాప్తౌ ని

మనశ్శ్రిపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు సదోత్పాదితతరవారిభ్యాం రామల
క్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం కదళీలావమలూయ
త ॥ ౬౭ ॥ ప ॥ తదనుదనుకబంధేనాదరాదర్థితౌతౌగిరితటభువిదే

జభర్తృమహామ్నా కదాపిశోకాద్వ్యపహత్యభావాదనాఘ్రాతాశ్రి
గంధేష్విత్యర్థః ॥ ని ॥ యోగ్యభాజనయోఃపాత్రమిత్యమరః ॥ రా
క్షసీనేత్రేషు-రాక్షసాంగనానయనేషు, సదా-సర్వదా, ఉత్పాదితత
రాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని + ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా తరప్ప్రత్య
యః ॥ తానివారీణి బాష్పోదకాని యాభ్యాంతౌ తాభ్యాం రాక్షస
ఖండనేనశోకోత్పాదకత్వాన్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యా
మిత్యర్థః ॥ రామలక్ష్మణయోస్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం ॥ ని ॥ తర
వారిర్మండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌసమాఇత్యమరశేషః॥ కబంధబాహు
యుగళం కదళీమివలూత్వా కదళీలావమలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీ
కాండమివానాయాసేనాఖండ్యతేత్యర్థః, కదళీలావవదిత్యపపాఠః+
ఉపమానేకర్మణిచేతిణముల్ప్రత్యయః ॥ కషాదిషు యథావిధ్యనుప్ర
యోగఇతి లూఞోనుప్రయోగః ॥ నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ
నిజాసిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూచిచ్ఛిదతురిత్యర్థః, అత్ర
కరణయోరపి తరవార్యోః కర్తృత్వవ్యపదేశస్తయోరఖండితతీక్ష్ణత్వ
ద్యోతనార్థం * తథారామాయణమ్ * దక్షిణోదక్షిణంబాహుమస
క్తమసినాతతః । చిచ్ఛేదరామోవేగేన సవ్యంవీరస్తులక్ష్మణఇతి ॥ ౬౭॥
తదన్వితి ॥ తదను-బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుఃస
చాసౌ కబంధశ్చేతివిశేషణసమాసః ॥ యద్వా దనురిత్యస్య పూర్వ
నామ తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే * ఏవముక్తస్తురామేణ
వాక్యందనురనుత్తమమితి ॥ దనోస్సకాశాత్తత్త్వేన ప్రభావం తే మ
హాత్మనఇతి శబరీంప్రతిశ్రీరామవాక్యం॥ తథాచదనుర్నామశ్రియః పు
త్రశ్శాపాద్రాక్షసతాంగతఇతి కిష్కింధాకాండేచోక్తమ్ ॥ తథాచ

స్థాం దేహంతు స్తస్యభీమమ్ ॥ అకథయదథ శాపాపాయతుష్టస్స రామం
తపనతనయమైత్రీం మైథిలీం ప్రాప్నుహీతి ॥ ౨౭ ॥ ౫ ॥ తస్మిన్ఋ
శ్యమూకమార్గముపదిశ్య స్వర్గంగతే మతంగాశ్రమవాసిన్యా తప

ధనునామాచాసౌకబంధశ్చ దనుకబంధఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్య
మపదలోపీసమాసః ॥ శాకపార్థివాదిరాకృతిగణః ॥ తేనదనుకబం
ధేనాదరాద్గౌరవాత్ అర్థితౌ * మిత్రంచైవోపదేక్ష్యామి యువా
భ్యాం సంస్కృతోగ్నినేతియాచితౌ, తౌ రామలక్ష్మణౌ గిరితటభువి
గిరిప్రదరసీమ్ని * గిరిప్రదరమాసాద్య పావకం విససర్జతురితి శ్రీరామా
యణాత్ ॥ భీమం-భయంకరం, తస్యకబంధస్య దేహం-కళేబరం, దే
హంతుర్భస్మీచక్రతుః + దహభస్మీకరణ ఇతిధాతోర్లిట్ ॥ అత ఏకహ
ల్మధ్యే నాదేశాదేర్లిటీత్యేత్వాభ్యాసలోపౌ ॥ అథ దహనానంతరం,
శాపాపాయేన-మునిప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్టస్తోషంగతస్స కబ
న్ధః రామంప్రత్యకథయత్-అవోచత్ ॥ కిమితి ॥ తపనతనయమైత్రీం
సుగ్రీవస్నేహం, మైథిలీం-సీతాం, ప్రాప్నుహి-లభస్వేతి * ఉక్తం
చ శ్రీరామాయణే ॥ శ్రూయతాం రామవక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వా
నర ఇత్యారభ్య సతే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ ఇత్యం
తేన. మైత్ర్యేత్యత్ర + బ్రాహ్మణాదిత్వాద్గుణవచనేత్యాదినా ష్యఞ్ప్ర
త్యయః ॥ షిద్గౌరాదిభ్యశ్చేతి ఙీష్ సచ మాతరిషిచ్చేతి షిత్త్వాదేవసి
ద్ధే మాత్రా మహాశబ్దస్యగౌరాదిషు పాఠేనానిత్యత్వజ్ఞాపనాద్వైకల్పికః ॥
అత ఏవాహ వామనః ॥ ష్యఙః షిత్త్వం గౌరాదికార్యం బహుళమితి ॥ ని ॥
స్త్రీనపుంసకయోర్భావక్రియయోః ష్యఙ్ క్వచిచ్చ వుఞ్ । ఔచిత్య
మౌచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ వుఞ్ ప్రాగుదాహృత ఇత్యమరః ॥ మాలినీవృ
త్తమ్ ॥ ౨౭ ॥ —తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ కబన్ధే ఋశ్యమూకమార్గం
సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య-నివేద్య, స్వ
ర్గం గతేసతి, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యేనేతి

స్విన్యా శబర్యాకృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ స్తదనుజ్ఞయా మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజిత మృగగణవిహరణమనోహరం గహనవనమవగాహ్య, వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతాలలాటోల్లానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబుచుంబిభిః;

మతంగాశ్రమవాసిన్యా, † తాచ్ఛీల్యేణినిః ॥ తపస్విన్యా-వ్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా † అస్యాయామేధాస్రజోవినిరితివినిప్రత్యయః ॥ శబర్యా-శబర(స్త్రి)యా, మతంగశిష్యయా కయాచిద్విరక్తరమణ్యా కృతాం విహితాం, సపర్యామర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం ॥ ని ॥ పూజానమస్యాపచితిస్సపర్యార్చార్హణాస్సమా ఇత్యమరః ॥ రామః ప్రతిగృహ్య-స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వాచ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా అపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వాదితిభావః ॥ తతః, తదనుజ్ఞయా తస్యాశ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని-మనోహరాణి, వివిధాని-అనేకప్రకారాణి, విహగకూజితాని-శుకశారికాదిపక్షిరుతాని యస్మింస్తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరరుర్వాదిమృగయూథానాం విహరణేన-స్వైరసంచారేణ, మనోహరం-హృదయానందకరం, గహనవనమరణ్యస్థానమవగాహ్య-ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోచకుశేశయపరిచయేన సంఫుల్లకమలపరిశీలనేన కషాయైస్సౌరభ్యసంపన్నైః ॥ ని ॥ ప్రఫుల్లోత్ఫుల్లసంఫుల్లవ్యాకోచవికచస్ఫుటాః । సహస్రపత్రంకమలంశతపత్రంకుశేశయమితి చామరః ॥ రాగద్రవ్యేకషాయో(స్త్రీ)నిర్యాసే సౌరభేరస ఇతియాదవః ॥ వనదేవతానాం యాలలాటోల్లాః-లలాటరూపప్రేంఖోళితాః తాసామనుకూలైరనుగుణైస్స్వప్రయత్నం వినైవ తత్తత్స్థలచాలనహేతుత్వాదితిభావః, కూలె-పంపారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః-అవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్పరా ఇత్యర్థః, యే వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభా మత్తమతంగజాస్తే,

శంబరారాతిశరధిసదృశతటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసారశీకర
శేఖరైర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయమానస
మానాభోగలతాగృహకేలీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లికాగన్ధ

షాం మదాంబుపానోదకం చుంబంత్యనబధ్నంతీతి తథోక్తైః, మద
గంధసంబంధబంధురైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ వశా స్త్రీ కరిణీవంధ్యేత్యమరః ॥
శంబరారాతిశరధిసదృశాని- పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా ॥
యాని, తటరుహసహకారశిఖరాణితీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రమంజర్యః
అత్ర శిఖరశబ్దేన తదగ్రమంజర్యో లక్ష్యంతే ॥ ని ॥ శిఖరం శైలవృక్షాగ్ర
శిఖాపులకకోటిష్వితి విశ్వః ॥ తేభ్యో విసరత్ స్రంసమానో య ఆసవా
సారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః కణా ఏవ శేఖరా అవతం
సాః తేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందోహసుందరై
రిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమ్రశ్చూతో రసాలోసౌ సహకారోతిసౌరభః । శీ
కరోంబుకణాస్స్మృత ఇతి చామరః ॥ వివిధా-నానాప్రకారాః, లతాః-
మల్లికామాలత్యాదివల్లర్యస్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం, తా
సాం లాస్యోపదేశే-నాట్యక్రియాసంశిక్షణే, దేశికాః గురవ ఇవాచరం
తో దేశికాయమానాస్తైః నాట్యవిద్యాచార్యైరివ తాసాం నర్తనప్ర
వర్తకైరిత్యర్థః + ఆచారక్యజంతాల్లటశ్శానజాదేశః ॥ అత్ర విచి
త్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణాత్ క్రి
యానిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా ॥ ని ॥ నర్తకీలాసికే సమే । తాం
డవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్యం చ నర్తనమితి చామరః ॥ కాయమితం
మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః అంగణాదౌ స్తంభాదినిర్మిత
పురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమానస్తత్సదృశః ఆభో
గో విస్తారో యేషాం తేషు లతాగృహేషు-లతావితానమయనికేతనేషు
కేలీలుబ్ధానాం-క్రీడాగృధ్నూనాం, లుబ్ధకపురంధ్రీణాం-పులిందసుం
దరీణాం- యే శిథిలధమ్మిల్లాః-విశ్లథకచభరాః, తేషు యా మల్లికాః తా

హంసైర్మల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథః పాథేయైస్తటవనపవనైరనుకంప్యమానః పంపామభజత || ౮౯ || ************

ణమాల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన-సౌరభ్యేణ, మాంసలైః-పరిపూర్ణైః, ని || కబరీ కేశవేషోథ ధమ్మిల్లస్సంయతాః కచా ఇత్యమరః | మల్లీ తు మృత్యాపత్రీ తృణమాల్యయోరితి రత్నమాలాయాం || మల్లికాక్షాః మలినచంచుచరణా హంసవిశేషాః || ని || రాజహంసాస్తు తే చంచు చరణైర్లోహితైస్సితాః | మలినైర్మల్లికాక్షాస్తే ఇత్యమరః || తేషాం పక్షవిక్షోభేన-గరుదభిఘాతేన, క్షోదీభూతం-చూర్ణీభూతం, నీహారాకారేణ శకలీకృతమిత్యర్థః || తాదృశం యత్పాథ ఉదకం తదేవ పాథేయం సంబళం యేషాం తైః సత్సహకృతైరిత్యర్థః || ని || కబంధముదకం పాథ ఇత్యమరః || క్షోదీభూతమిత్యత్ర అక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీభూతమితి విగ్రహః + అభూతతద్భావే చ్విః కుగతిప్రాదయ ఇతి సమాసః || పాథేయమిత్యత్ర పథి సాధు పాథేయం + పథ్యతిథివసతిస్వపతేర్ఢఞితి ఢఞ్ ప్రత్యయః || ఏవం శైత్యమాంద్యసౌరభ్యసంపన్నైస్తటవనపవనైః తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానః-దోధూయమానస్సన్, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వాదితి భావః | పంపాం నామ పుష్కరిణీం అభజత-తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః || ************

మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః + పుష్ప ఏమూలేషు బహులమితి లుపి లుపి యుక్తవద్వ్యక్తివచనే ఇతి స్త్రీత్వం || ని || పుష్పే జాతిప్రభృతయస్స్వలింగా ఇత్యమరశ్చ * గంధాస్స్యుః-భయో వాతాస్సరవః కుసుమాంచితాః | భ్రమరాః కోకిలాహర్మ్యాః మృద్వీకాయాశ్చ సురాసవః || ఇత్యాదయో విభావాః స్యుర్విప్రలంభే రాగదీపనాః | ఇతి తేషాం విరహవేదనోద్దీపకత్వే నాభియుక్తోక్తేః ||

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచమ్పూరామాయణే

అరణ్యకాండః

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమాననేందీవరసందోహామందానందలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసారస్వతేనాఖండితపగప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణవిరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం

అరణ్యకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।

అరణ్యకాండవ్యాఖ్యాసౌ పూర్ణామంజూషికాభిధా ॥

అథ కిష్కింధాకాండప్రారంభః

సతాంసతాంబుద్ధిమివ ప్రసన్నాం పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః।
విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తిరార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే ॥ ౧ ॥
౨ ॥ తతస్తస్యాస్తటవనే నానానోకహనివహపరిష్కృతే నిభృతేతరభ్రి

అథ కిష్కింధాకాండో వ్యాఖ్యాయతే ॥ సతామితి ॥ సవిరాధ శిరోదూషణఖరకబంధాదీనామయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమ యుక్తః అతఏవ లోకనివిష్టకీర్తిర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో-రఘునాయకః, సతాం-సాధూనాం, బుద్ధిం-చిత్తవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం-నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యాదన్యత్ర రాగాద్యనుపహతత్వాచ్చేతి భావః, తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం పంపాం విలోకయన్-పశ్యన్, అతఏవ వియోగేన-సీతావిరహశోకాతిశయేన, యో జ్వరః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతియావత్ ॥ తేనజాతః-ఉత్పన్నః, కంపో గాత్రవేపథుర్యస్య సతథోక్తస్సన్ ఆర్తిం-మదనపీడాం, ప్రపేదే-ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేపి విరహిణాముద్దీపకత్వాత్పరమయం వ్యథామనుబభూవేత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యోరిత్యమరః ॥ అత్ర బుద్ధిమివేత్యేకం పదం ఇవేనసహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చేతి వక్తవ్యాత్ ॥ అతఏవ సమాసగా శ్రౌతీపూర్ణోపమా ॥ వృత్తముపజాతిః ॥ అత్రాదౌ * సతాంపుష్కరిణీంగత్వా పద్మోత్పలఝషాకులామ్ । రామస్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాకులేంద్రియ ఇతి ॥ శ్రీరామాయణకిష్కింధాకాండాద్యపద్యాదిమ పదప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవినేత్యనుసంధేయమ్ ॥ ౧ ॥ —తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం నానావిధానామనోకహానాం చూతచాంపేయాది తరువిశేషాణాం నివహేన-నికురుంబేన, పరిష్కృతే-భూషితే + సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ ఇతి సుడాగమః ॥ తస్యాః పంపాయాస్తటవ

మాణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీసముదంచితపంచమాంచితాం, స
న్తతాకుంచితపంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథికజనసంచారప్రపం
చాం ప్రమదభరభరితచంచరీకకులకంచుకితమాధవీమాధవీవిభూతిరుదజృ

నే-పరిసరవర్తికాననే, నిభృతేతరమనిభృతమతిచపలం భ్రమణమాత్మ
న్యప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః యః పరభృతవ్రాతః-పికనిక
రః ॥ ని ॥ వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీత్యమరః ॥ తస్య చం
చూమయీ-త్రోటీరూపా, అత్ర చంచూశబ్దేన కంఠో వివక్ష్యతే, త
త్రైవ స్వరావిర్భావాత్ ॥ ని ॥ చంచుస్త్రోటిరుభే స్త్రియామిత్యమ
రః + తాద్రూప్యే మయట్ స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః
తాదృశీ యా విపంచీ-వీణా ॥ ని ॥ విపంచీవల్లకీవీణేతి వైజయంతీ॥ వీణా
తు వల్లకీ । విపంచీత్యమరశ్చ ॥ తస్యాస్సకాశాత్సముదంచితాస్సము
త్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ॥ ని ॥ పికః కూ
జతి పంచమమిత్యభిధానాత్ ॥ తైరంచితా-మనోజ్ఞా + అంచేః పూ
జాయామితీడాగమః ॥ తథా సంతతం-నిరంతరం, ఆకుంచితం-శరసం
ధానార్థమవనమితం, పంచశరశరాసనం మన్మథకార్ముకం తస్మాన్ని
ర్గతో యశ్శరాసారః-అవిచ్ఛిన్నబాణవృష్టిః; తేన వంచితో-నివారి
తః, పథికజనానాం-విరహిణాం, సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్ర
చారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ-మకరందలాభజనితసంతోషా
తిశయేన, భరితం-పూర్ణం, యచ్చంచరీకకులం-రోలంబనికురుంబం,
తేన కంచుకితాః-కంచుకవత్యః కృతాః ఆవేష్టితా ఇత్యర్థః + కంచు
కవచ్ఛద్ధాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాత్కర్మణి క్తః ॥ తా మాధవ్యోఽతిముక్తల
తాః యస్యాం సా ॥ ని ॥ ఇందిందిరశ్చంచరీకో రోలంబో బంభరశ్చ సః ।
అతిముక్తః పుండ్రకస్స్యాద్వాసంతీ మాధవీలతేతి చామరః ॥ మధోర్వ
సం తస్యేయం మాధవీ ॥ ని ॥ మధుర్వసంతే చైత్రే చేతి విశ్వః + త
స్యేదమిత్యణ్ టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా ఙీప్ ॥ విభూతిస్సంపత్ ఉదజృంభత

ష్మృత ॥ ౨ ॥ వ ॥ యత్రకాంతైర్వియుక్తానాంయుక్తానామపిసుభ్రు
వామ్ । దోలాకర్మవితన్వంతి మనాంసిచవపూంషిచ ॥ 3 ॥ కరతలైర
పచాయమథేక్షణైరపచయంచవనేషుజనేషుచ । సుమనసాంమనసామ

ఉజ్జృంభితవతీ ॥ ని ॥ భూతిర్భస్మనిసంపదీత్యమరః ॥ ౨ ॥ —యత్రే
తి ॥ యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాంతైః-ప్రియతమైర్వియుక్తా
నాం కాంతైర్యుక్తానామపి సుభ్రువాం-సుందరీణాం, మనాంసి-హృ
దయానిచ, వపూంషి-శరీరాణిచ, దోలాకర్మ-దోలాలీలాంవితన్వంతి-
కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయ
మానానిభవంతి ప్రియసంగతానాం వపూంషితు వసంతోత్సవే ప్రి
యైస్సాకం దోలాఖేలనలాభాత్తాదృశఖేలనజనితసుఖమనుభవంతీత్యర్థః॥
అతఏవ యథాక్రమమన్వయాత్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యాలంకా
రః ॥ తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానామేవ దో
లాకర్మవితననక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా
త్కేవలప్రకృతగోచరాతుల్యయోగితాఽయంచోక్తాలంకారేణాంగేన
సఙ్కీర్యతే ॥3 ॥—కరతలైరితి ॥ యద్దినే-యస్యవసంతస్య దినేష్వి
త్యర్థః ॥ విలోలవిలోచనాశ్చంచలాక్ష్యః, కరతలైర్నిజహస్తప్రదే
శైర్వనేషూద్యానవనేషు, సుమనసాం-పుష్పాణాం, ని ॥ స్త్రియస్సు
మనసఃపుష్పమిత్యమరః ॥ అపచీయతఇత్యపచాయఃలవనం + ఉప
స్పృష్టాద్ఘఞ్ అథేతివాక్యారంభే ॥ ఈక్షణైర్దృష్టిభిః,జనేషుమనసాం
అపచీయతఇత్యపచయః అపహారః ఆకర్షణమితియావత్ ॥ ని ॥ అ
పహారస్త్వపచయఇత్యమరః ॥ తంవిరచయంతి-వితన్వంతి, అలంకా
రా పూర్వవదున్నేయా ॥ ద్రుతవిలంబితవృత్తమ్ ॥ * ద్రుతవిలంబి

అపచాయఇత్యత్ర +. హస్తాదానేచేరస్తేయఇతిఘఞ్। అపచయఇత్య
త్ర ఏరజిత్యచ్ । ఈక్షణైరుపచయమితిపాఠే జనేషు మనసాం ఉప
చయః వృద్ధిః ఉల్లాస ఇతియావత్ తం విరచయంతీత్యర్థోఽబోధ్యః ॥

ప్రియద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః ॥ ౪ ॥ ౫ ॥ తస్మిన్ననసమాశ-
రసమరసమయే వంసాంసమయా పర్యటన్ పర్యాకులహృదయో హృద-
యదయితాం హృది లక్షయన్ లక్ష్మణమిత్థమభాషత ॥ ౫ ॥ ౬ ॥ ఆధౌ
సిద్ధౌషధిరివ హితా కేళికాలే వయస్యా పత్నీ త్రేతాయజనసమయే క్షితి

తమ్మాహానఘౌ భరావితి లక్షణాత్ ॥ ౪ ॥— తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ననమ-శరసమరసమయే-పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ ఇత్యర్థః ॥ వం-సాంసమయా-వంసౌ యాస్సమీపే ॥ ని ॥ సమయానికషాశబ్దౌ సామీ-ప్యేఽప్యన్యయే మతావితి హలాయుధః + అభితః పరితస్సమయానికషా-హాప్రతియోగేపీతి ద్వితీయా ॥ పర్యటన్ సంచరన్, పర్యాకులహృద-యః-వ్యాకులాంతఃకరణః, శ్రీరామః హృదయదయితాం-సీతాం, హృ-దిలక్షయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే విలోకయన్, లక్ష్మణంప్రతి ఇత్థమనేనప్రకారేణాభాషత-అవోచత ॥ ౫ ॥—తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ఆధావితి ॥ అత్ర యత్తదోర్నిత్యసంబంధాదుత్తరవాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వాద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః ॥ యా సీతా మే-మమ, ఆధౌ-మానసవ్యథాయాం సత్యాం ॥ ని ॥ పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథేత్యమరః ॥ ఆ-ధిగ్రహణేన తజ్జన్యశారీరామయో లక్ష్యతే ॥ సిద్ధౌషధిరివ-సంజీవన్యా-ద్యౌషధివిశేష ఇవ, హితా పథ్యా-ఆరోగ్యకరీత్యర్థః, తాదాత్వికోప-చారాచరణహితోపదేశాదినా ఆధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధేరపి నివర్త-కత్వాదితి భావః ॥ తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే * ఆధిజా వ్యాధయస్తత్ర ద్ర-వ్యమంత్రశుభక్రమైః । చికిత్సనాదిశాస్త్రోక్తైర్నశ్యంతి త్వం చ వేత్సి తది-తి ॥ కేళికాలే-క్రీడాసమయే, వయస్యా సఖీ అనపాయినీత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆళిస్సఖీ వయస్యా చేత్యమరః ॥ తథా త్రేతాయజనసమయే, త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రయస్య యజనసమయే, హవిరాదిద్రవ్యదాన-పూజాకాలే ॥ ని ॥ త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగే ఇత్యమరః ॥ త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే త్రయస్త్రేతాగ్నితేజస ఇత్యత్ర ॥ పత్నీ సహ-

ష్ఠాన్యనయద్ధే । శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధు రాతౌ౯ సీ
తాసా మే శిశిరితమహాకాననే కాననజాతా ॥ ౬ ॥ మలయగిరిచరోయం
మన్మథాథోరణాజ్ఞామథితపథికవగో౯ మారుతవ్యాళహా స్త్రీ । విరహయ

ధర్మిణీపత్యుర్యనయాయజ్ఞస్సంపద్యతఇతిపత్నీతివిగ్రహః ॥ ౫ ॥ పత్నీ,
పాణిగృహీతీచద్వితీయాసహధర్మిణీత్యమరః ॥ యుద్ధే క్షత్రియాన్యవ
క్షత్రియకులోద్భవైవ, క్షాత్రియ క్షధర్మోపదేశతత్పరైవేత్యర్థః ॥ వ
లాయనాద్యుపదేశవ్యవచ్ఛేదకోయమేవ కారః + అర్యక్షత్రియా
ణ్యాంవేతిస్వార్థేజీప్ ॥ అనుగాగమశ్చ తథా దేవానామిష్టదేవా
నాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితౄణాం దశరథకౌసల్యా,
దీనాంచ సమారాధనే పూజాయాంవిషయే శిష్యా అంతేవాసినీభయ,
భక్తిశ్రద్ధాపూర్వకముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః ॥ ౬ ॥ ఛాత్రా,
న్తేవాసినౌశిష్యఇత్యమరః ॥ తథా ఆతౌ౯ ఆగంతుకపీడాయాంస,
త్యాం బంధుః-ప్రియసుహృత్, హితోపాయోపదేశాదినాతన్నిరసన,
నిపుణేత్యర్థః ॥ జాతేతి సర్వత్రానుషజ్యతే ॥ సా సీతా మే శిశిరి,
తం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, యన్మహాకాననం-మహార,
ణ్యం, తస్మిన్ కాననజాతా కాపినాభూత్, అథ్యాదిషు పూర్వంత త్త,
దానుగుణ్యేన తథాతథాజాతా ఇదానీంత్వస్మిన్మహారణ్యే నకాపిజాతే,
తి మహత్కష్టమాపన్నమిత్యర్థః ॥ ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యాస్సీతా
యాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతిభావః ॥ సిద్ధౌషధిరివేత్యు,
పమాస్పష్టా । అన్యత్ర రూపకమిత్యనయోస్సంసృష్టిః ॥మందాక్రాం,
తావృత్తమ్ ॥ ౬ ॥ —మలయేతి ॥ మలయగిరిచరో - మలయాచలవ,
తీ౯, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వాదన్యత్ర తద్భవత్వాచ్చేతిభావః ॥ తదు,
క్తమ్ * హిమవద్వింధ్యమలయాగజానాంప్రభవానగాఇతి ॥ తథామ,
న్మథపవాథోరణోహస్తిపకః తస్యాజ్ఞయా-నియోగేన, మథితో-వ్యా,

+ పత్యుర్నోయజ్ఞసంయోగఇతిజీపినకారాదేశేచపత్నీతిరూపమ్ ॥

తి మదీయే శైత్యసౌరభ్యమాంద్యత్రివిధమదసమృద్ధో మానసేవప్రలీలాం।
౭ ॥ ౫ ॥ తతో దుస్సహవిరహకృశానుభావకృశానుభావం భావసంఘు

ఘూర్ణితో, మర్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేనస తథోక్తః, ఏక
త్రోద్దీపకత్వాదన్యత్ర నిరంకుశత్వాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ ఆధోరణా హ-
స్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదిన ఇత్యమరః ॥ అయం ప్రవర్తమానః మా-
రుతఏవ వ్యాళహస్తీ-మత్తగజః ॥ ని ॥ వ్యాళో దుష్టగజే సర్ప ఇత్యభి-
ధానాత్ ॥ వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రతీతౌ పునర్హస్తిగ్రహణం కరిక-
లభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యమ్ ॥ శైత్యసౌరభ్యమాంద్యరూపః త్రివి-
ధస్త్రిప్రకారో యో మదో దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూత-
దర్పో వా తేన సమృద్ధస్సంపూర్ణస్సన్ శైత్యాదిగుణత్రితయరూప-
మదోన్మత్త ఇత్యర్థః ॥ మదీయే మానసే వప్రలీలాముత్ఖాతకేళీం విర-
చయతి-తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనో వి-
దారణం కరోతీత్యర్థః ॥ ని ॥ ఉత్ఖాతకేళిశ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా-
నిగద్యత ఇతి శబ్దార్ణవే ॥ హస్తిమాత్రస్యైవ వప్రక్రీడాదుస్సహా ।
తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వంచ
యది తదా కిమువక్తవ్యమితి భావః ॥ మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య
కవిసమయసిద్ధత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ॥ అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూ-
పణాన్మన్మథస్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తి సావయవరూ-
పకం ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౭ ॥ —— ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా దుస్స-
హస్సోఢుమశక్యః యో విరహకృశానోర్విరహానలస్య, భావశ్చేష్టా-
వ్యాపార ఇతి యావత్ ॥ తేన కృశః క్షీణః అనుభావస్సామర్థ్యం చి-
త్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం ॥ ని ॥ కృశానుః పావకోనల ఇత్యమ-
రః ॥ అనుగతో భావోనుభావ ఇతి ఘుఞంతేన ప్రాదిసమాసః నతూప-
సృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః ॥ శ్రిణీభువోనుపసర్గ ఇత్యనుపసర్గాద్ఘప

విరహకృశానుకృశానుభావమితి పాఠే విరహ ఏవ కృశానురగ్నిరిత్యర్థః ॥

క్షణవిచక్షణలక్ష్మణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవమగ్రేతస్సుగ్రీవో
విలోక్య వాలిప్రహితాపసర్పధియా సుదూరమపససర్ప ॥ ౮ ॥ స
తుసమ్మంత్ర్య మంత్రిభిస్తయోరాశయమవజిగమిషుః ప్రభంజనాత్మ

తేర్ధ ఇత్యభిధానాత్ ॥ అతఏవకాశికాయాం॥ కథం ప్రభావో రాజ్ఞాంప్ర
కృష్టోభావ ఇతి ప్రాదిసమాస ఇతి చోద్యపరిహారౌ ॥ భావసంధుక్షణం
స్వభావానుసంధానం, పునః ప్రకృతిప్రాపణమితియావత్ + ధు
క్షేల్యుట్ ॥ తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్మణవచనాని తైర్ధార్య
మాణం-ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం-చిత్తస్థైర్యంయేనతంతథో
క్తం * సంస్తంభరామభద్రంతె మాశుచఃపురుషర్షభ। నేదృశా
నాంమతిర్మందాభవత్యకలుషాత్మనామితి శ్రీరామాయణస్థలక్ష్మణో
క్తవచనావలంబితధైర్యమిత్యర్థః ॥ ని ॥భావస్సత్తాస్వభావాభిప్రా
యచేష్టాత్మజన్మస్విత్యమరః ॥ రాఘవంశ్రీరామమగ్రతః పురోభా
సుగ్రీవోవిలోక్య-దృష్ట్వా, వాలినాప్రహితః వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం
ప్రేషితః యోపసర్పోగూఢచారస్సఇతి ధియా-తద్భ్రాంత్యేత్యర్థః ॥
ని ॥ అపసర్పశ్చరస్పశః । చారశ్చగూఢపురుషఇత్యమరః ॥ సుదూర
మతివిప్రకృష్టమపససర్ప-అపసృతవాన్, పూర్వాధిష్ఠితస్థలంపరిత్య
జ్య స్థలాంతరంజగామేత్యర్థః ॥ ౮ ॥ — సఇతి ॥ సతు-సోపి, సు
గ్రీవః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః సఏషామస్తీతి మంత్రిణః తైరమా
త్యైస్సహ ॥ ని ॥ మంత్రీధీసచివోమాత్యఇత్యమరః ॥ తత్ర సహాదిశ
బ్దాప్రయోగేపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం వృద్ధోయూనేతి జ్ఞాపకా
త్తృతీయా ॥ సమ్మంత్ర్య-సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్ష్మణయో
రాశయమభిప్రాయం అవజిగమిషురవగంతుమిచ్ఛుర్జిజ్ఞాసుస్సన్ని
త్యర్థః + అవపూర్వాద్గమేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః ॥ ప్రభంజనా
త్మజం-పవమానతనయం, హనూమంతం ప్రాహిణోత్ప్రేషితవాన్
తత్సమీపమితి శేషః, తస్యైవ మహాబుద్ధిసంపన్నత్వేన దూతత్వే ప్రే

జం ప్రాహిణోత్ ॥ ౯ ॥ ప ॥ తపనపవనయోర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రీభావం శతమఖకృతవాణీవిద్యయాజన్మనాచ । సతు దశముఖకీర్తిస్తోమసోమస్యపక్షశ్చరమ ఇవతనూమాన్ ప్రాపరామం హనూమాన్ ॥౧౦

షణీయత్వాదితిభావః ॥ ౯ ॥ — అ ॥ సోపి శ్రీరామం ప్రతి జగామేత్యాహ ॥ తపనేతి ॥ యః హనూమాన్ విద్యయా-సకలశాస్త్రాభ్యాసేన, జన్మనా-ఉత్పత్త్యాచ, హేతునా, తపనపవనయోస్సూర్యపవమానయోః, పుత్రీభావం-పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్-గతవాన్ ॥ * మార్తండస్త్వటుస్తత్ర భగవాన్ తిమిరాపహః । తేజసాస్యమదీయస్య దదామిశతికాంకలామ్ ॥ యదాచశాస్త్రాణ్యధ్యేతుంశక్తిరస్యభవిష్యతి । తదాస్యశాస్త్రం దాస్యామియేనవాగ్మీభవిష్యతి ॥ భవితా త్రిషులోకేషు నకశ్చిచ్ఛాస్త్రదర్శన ఇతి ॥ ఉత్తరకాండే భగవతస్సూర్యాల్లబ్ధవరత్వకథనాత్తత్సకాశాత్సకలశాస్త్రాధ్యయనేన సూర్యపుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్యస్యోపాధ్యాయపుత్రత్వంచోక్తమ్ ॥ శ్రీరామాయణే వాలినం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం * జ్యేష్ఠభ్రాతాపితావాపి యశ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి । త్రయస్తేపితరో జ్ఞేయాధర్మేచపథివర్తిన ఇతి ధర్మశ్చేదత్రకారణమితిపాఠాంతరమ్ ॥ జనితాచోపనేతాచయశ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి । అన్నదాతాభయత్రాతా పంచైతే పితరఃస్మృతా ఇతి ॥ తథా ॥ తత్ర రాజా ప్రశాస్త్యస్య కేసరీనామ వైపితా । యస్యభార్యాబభూవేష్టా హ్యంజనేతిపరిశ్రుతా ॥ జనయామాస తస్యాం వైవాయురాత్మజముత్తమమితి ॥ తత్రైవోక్తత్వాజ్జన్మనావాయుపుత్రత్వంచ ప్రాప్తవానిత్యనుసంధేయమ్ ॥ అతఏవ యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ॥ తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతా విరచితా, పాళిరంకః-వామహనుభంగరూపో యస్యసతథోక్తః ॥ బాల్యే క్షుధార్తస్య ఫలమోహాత్సూర్యం గ్రహీతుకామస్యాస్యేంద్రవజ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితిభావః ॥

గ ॥ సఏష స్వీకృతభిక్షువేషస్స వినయమేతౌ వాబభాషే ॥ ౧౧ ॥ భవన్తౌ కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథమిదమవాతరతామ్ ॥౧౨

ని ॥ పాళిస్త్ర్యశ్ర్యఙ్కపఙ్క్తిష్విత్యమరః ॥ ఏతేన బాల్య ఏవేంద్రవజ్రప్రహారసహనశక్తస్యాస్య కిం వక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వమితి సూచ్యతే ॥ తథాచోక్త గుణవిశిష్టతయాస్యైవ దూతత్వంయుక్తమిత్యవగమ్యతే ॥యథాహ కామందకః॥* ప్రగల్భస్స్మృతిమాన్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రే చ నిష్ఠితః । అభ్యస్తకర్మా నృపతేర్దూతో భవితుమర్హతీతి ॥ దశముఖస్య-రావణస్య, కీర్తిస్తోమో-యశోమండలం, సఏవ సోమశ్చంద్రః తస్య తనూనపాత్-మూర్తిమాన్ ॥ ని ॥ స్త్రియాంమూర్తిస్తనుస్తనూరిత్యమరః ॥ చరమః పక్షః కృష్ణపక్షఇవస్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా॥ కాలక్రమేణాస్య తత్క్షయకరత్వాదితి భావః॥ సతు సోపిహనూమాన్+ శరాదీనాంచేతిదీర్ఘః, రామం ప్రాప ఉత్ప్రేక్షాలంకారయోస్సంసృష్టిః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౧౦ ॥ —స ఇతి ॥ స్వీకృతభిక్షువేషః-స్వీకృతసన్యాసివేషః, సఏషః హనూమాన్ చారాణాం తథైవాచారాదితి భావః * భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపిరితి శ్రీమద్రామాయణే ॥ సవినయం-సప్రశ్రయం, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ వాబభాషే-ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోపి రూపాంతరస్వీకరణే కిముతాతిక్రూరస్య దుర్నీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయఇత్యనుసంధేయమ్ ॥ ౧౧ ॥—భాషణప్రకారమేవాహ ॥ భవంతావిత్యాదినా ॥ కాంతాకారౌ-మనోహరరూపౌ,ని ॥ కాంతం మనోహరంరుచ్యమిత్యమరః॥ భవంతౌ ఇదమేతద్దుష్ప్రవేశమిత్యర్థః, కాంతారం-కాననం ॥ ని ॥ గహనంకాననంవనం । కాంతారమిత్యమరః ॥ కథం కేన హేతునా అవాతరతామవతీర్ణవంతౌ ప్రవిష్టవంతౌ

శతమఖకృతవాణీ విద్యయేతిపాఠే శతమఖకృతా వాణీవిద్యా ఐంద్రం వ్యాకరణమ్ ॥

పి చిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితావపి దినస్యాస్య సుదినత్వాద్భవంతౌ నజీమూతౌ ॥ ౧౩ ॥ జటావల్కలయుతావపి జంగమత్వాద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ ॥ ౧౪ ॥ తమోపహాలోకకలితావపి యోగపద్యభాస్వరతే

త్యర్థః ॥ ౧౨ ॥—విచిత్రతరేతి ॥ కించ విచిత్రతరాభ్యామత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణుకోదండాభ్యాం-జైత్రచాపాభ్యాం, తథాపి చిత్రతరేణ-నానావర్ణసంపూర్ణత్వాదతిచిత్రేణ జిష్ణుకోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ + మడిభూషణ ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః ॥ ని ॥ జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయే। జైత్రే చేతి విశ్వః ॥ తథాప్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్ ॥ యుష్మద్దర్శనాన్మేఘచ్ఛన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వాద్ధేతోః భవంతౌ యువాం జీమూతౌ మేఘా న భవత ఇత్యర్థః ॥ తథా చేన్మేఘచ్ఛన్నేహ్ని దుర్దినమిత్యభిధానాద్దుర్దినత్వమేవ స్యాదితి భావః ॥ ని ॥ జీమూతౌ మేఘపర్వతావిత్యమరః ॥ జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ॥ ౧౩ ॥ —జటేతి ॥ కించ జటావల్కలైర్గ్రథితకచవల్కలవసనైః, శిఫాత్వగ్భిశ్చ యుతౌ సహితావపి ॥ ని ॥ శాఖా శాలే శిఫా జటే। త్వక్ స్త్రీ వల్కం వల్కలమస్త్రియామిత్యమరః ॥ జంగమత్వాత్సంచారశీలత్వాద్భవంతౌ కల్పవృక్షౌ న భవతః తథాత్వే స్థావరత్వం స్యాదితి భావః ॥ ౧౪ ॥ తమోపహేతి ॥ కించ తమోపహాలోకేన-అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన, తద్వద్ధ్వాంతవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ-యుక్తౌ ॥ ని ॥ రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః। ఆలోకౌ దర్శనద్యోతావితి చామరః ॥ తథాపి యోగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః యువయోస్సాన్నిధ్యాత్సన్నిధానాద్ధేతోః భవంతౌ పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌ న భవతః తథాత్వే యోగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్యమేవ న స్యాదితి భావః ॥ అతః కౌ యువామితి వాక్యశేషః + స్థేశభాసపిసకసో వరజితి వరచ్ ॥ పుష్పం వికాసః అనయోరస్తీతి పుష్పవంతావితి విగ్రహః ॥ ని ॥ ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరావిత్యమరః ॥ అత్ర స్థానత్రయేఽపి శ్లేష

జనస్సన్నిధ్యాద్భవంతౌ నపుష్పవంతౌ ॥ ౧౬ ॥ ప ॥ కుశస్తంబేపి సం
ఘాతం సౌరభ్యమివభాసతే । తపోవేషేపి సౌందర్యం యువయోర్యువ
యోగినోః ॥ ౧౭ ॥ యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాద లుబ్ధయోశ్శ్రోత్రయోః

భంగ్యా జీమూతత్వాది నాసందిహ్య సుదినత్వాదిహేతుభిర్నిషేధపిని
శ్చయపర్యవసానాభావాచ్ఛ్లేషసమాహితవిరోధానుప్రాణితశుద్ధవిష
యస్సందేహాలంకారః * విషయోవిషయీయత్రసాదృశ్యాత్కవిసమ్మ
తాత్ । సందేహగోచరౌస్యాతాంసందేహాలంకృతిస్త్రిధేతిలక్షణాత్ ॥
౧౫ ॥—కుశేతి ॥ కుశస్తంబే-దర్భకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః
తత్ర యదాకదాపి సౌరభ్యానుదయాదితిభావః ॥ సంఘాతం-సము
త్పన్నం, సౌరభ్యమామోదఇవ తపోవేషే జటావల్కలధారణరూపత
పస్విసముచితవేషేపీత్యర్థః । యువానౌచతౌయోగినౌచ తయోర్యు
వయోగినోః-తరుణతపస్వినోః, యువయోర్భవతోస్సౌందర్యం రామ
ణీయకం భాసతే-ప్రకాశతే, భవతోరివ తపస్విషు సౌందర్యావభాస
నం నకుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువామపూర్వతపస్వినావిత్యాశ
యః ॥ అత్ర కుశస్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేపి హేమ్న
ఇవ తస్య కదాపి సౌరభ్యాసంభవాదభూతోపమేయం తయాచ పర
మపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్నత్వాదివస్తువ్యజ్యతే ॥ ౧౬ ॥—
అథ మహాత్మానికేపి కపటమనుచితమితిమత్వా స్వాశయం ప్రకాశ
యన్నాహ ॥ యుష్మదితి ॥ యుష్మద్వార్తా-యుష్మద్వృత్తాన్తః, సైవ

అత్ర మతుప్రత్యయప్రదర్శనాత్తాంతత్వం । అతఏవ క్రమోదితాభ్యా
మివ పుష్పవద్భ్యామిత్యాదిప్రయుక్తం అకారాంతత్వమప్యస్తి । రవి
శశినౌపుష్పవంతాఖ్యౌ విత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్ ।
ప్రాక్ప్రత్యగ్ధరణీధరశిఖరస్థితపుష్పవంతాభ్యామిత్యాది ప్రయోగదర్శ
నాచ్చ । అమరసింహస్తు పక్షద్వయం మనసినిధాయ ఏకయోక్త్యాపు
ష్పవంతావితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాన్ ॥

ర్యోస్సుఖమ్ । స్వయమేవగృహీతుం మే జిహ్వా ప్రసహ్య ప్రవర్తతే ॥౧౭॥
౫ ॥ కశ్చిదస్తి సమస్తవానరపతిస్సుగ్రీవ ఇతి ॥౧౮॥ తేన భ్రాతృభ-
య్యాదృశ్యమూకముపాశ్రితేన యువాభ్యాం సమం సఖ్యమిచ్ఛతా ప్రే-
షితం హనూమదభిధానం భిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం వానరమిమం జా-
నీమాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి ॥౧౯॥ తతస్తదీయం

సుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదేలుబ్ధయోర్గృధ్నయోః, యస్మాత్తస్మా-
ద్భవదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయోరిత్యర్థః, శ్రోత్రయోర్మదీయక-
ర్ణయోస్సుఖమానందకరమ్ మే మమ జిహ్వా రసనా ॥ ని ॥ రసజ్ఞా ర-
సనా జిహ్వేత్యమరః ॥ స్వయమేవ గృహీతుమనుభవితుం ప్రసహ్య న-
మ్రాసతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్, భవదీయవార్తామనాకర్ణ్యై-
వ మహత్త్వసందర్శనజనితప్రభావవశాదహమేవవక్తుం ప్రవృత్తా-
స్మీత్యర్థః ॥౧౭॥ —కశ్చిదితి ॥ సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః కశ్చి-
త్సమస్తవానరపతిః సర్వకపీశ్వరః, అస్తి-వర్తతే ॥౧౮॥ అస్తు తతః
కింతత్రాహ ॥ తేనేతి ॥ భ్రాతుర్వాలినో భయాద్ధేతోః ఋశ్యమూక-
మృశ్యమూకాఖ్యం గిరిముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగశాపాద్వాలినస్త-
త్రాగంతుమశక్యత్వాదితి భావః, అత ఏవ యువాభ్యాం సమం - భవ-
ద్భ్యాం సాకం, సఖ్యం-మైత్రీమిచ్ఛతా-కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ ప్రే-
షితం-వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రహితం అత ఏవ భిక్షురూపేణ-సన్న్యా-
సివేషేణ, ప్రతిచ్ఛన్నం-గుప్తమిమం జనం మాం ఆంజనేయమంజనాగర్భ-
సంభూతం + స్త్రీభ్యో ఢక్ ॥ ప్రభంజనాద్వైజనిషేత్తుః పవమానా-
త్సంజాతం-సముత్పన్నం, ॥ హి ॥ నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభంజ-
నా ఇత్యమరః ॥ హనూమానిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం హనూమ-
దభిధానం వానరం జానీతమవధారయతమిత్యాబభాష ఇతి సంబంధః ॥
౧౯ ॥—తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షిణా స్వాభి-
లషితార్థావేదకత్వాచ్ఛ్రవణానందకరమిత్యర్థః, తదీయం, హనూ-

వచనమాకర్ణ్య-కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షిప్రతిమో దాశరథిస్త
ముపాశ్లిష్య తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం సఖ్యం తపనతన
యేన సాకమగ్నిసాక్షికమకరోత్ ॥ ౧౦ ॥ వ ॥ యోగం వితన్వతి హ
నూమతి రాఘవస్య వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ । మేనే విధిర్ఘట

ఘత్సంబంధివచనమాకర్ణ్య దేవర్షిప్రతిమః స్వమాహాత్మ్యాద్దేవ
ర్షిసదృశః మహానుభావ ఇత్యర్థః, దాశరథిః-శ్రీరామః, సానుజ
ఇతి శేషః, తం హనూమంతముపాశ్లిష్యాలింగ్యేత్యర్థః * వృక్షమారో
ప్య తౌ వీరౌ జగామ కపికుంజర ఇతి శ్రీరామాయణవచనాదితి భావః ॥
తద్దర్శితేన-హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా-మార్గేణ, గత్వేతి శేషః, తపన
తనయేన సాకం- సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్యముత్పాదితనిఖిల
లోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావణసంహారమూలత్వాదితి
భావః, సఖ్యం-మైత్రీం + సఖ్యుర్య ఇతి యప్రత్యయః ॥ అగ్నిస్సాక్షీ,
సాక్షాద్ద్రష్టా యస్మిన్కర్మణి తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షికమకరోత్ +
సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి సాక్షాచ్ఛబ్దాదినిప్రత్యయః, తతశ్శైషికః
కప్ప్రత్యయః * స్వరక్షణావ్యగ్రకస్య కో హేతుః పరరక్షణ ఇతి న్యాయే
నాన్యోన్యాశ్రయవిర్నజాతా అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాపి నివ
ర్తయితుమశక్యత్వాదితి భావః ॥ తథా చ శ్రీరామాయణమ్ * తతోఽగ్నిం
దీప్యమానం తౌ చక్రతుశ్చ ప్రదక్షిణమ్ । సుగ్రీవో రాఘవశ్చైవ వయ
స్యత్వముపాగతావితి ॥ ౧౦ ॥ —యోగమితి ॥ హనూమతి-ఆంజనే
యే, రాఘవస్య వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యేన-వైవస్వతేన, + తస్యా
పత్యమిత్యణ్ ॥ సమం వర్తితుం శీలమస్యాస్తీతి సమవర్తినా సర్వదాపి
సామ్యేనైవ ప్రవర్తనశీలేనేత్యర్థః, + తాచ్ఛీల్యే ణినిః ॥ హరిణా-కపినా,
సుగ్రీవేణ, యోగం సంగతిం వితన్వతి-కుర్వతి సతి ॥ ౧౧ ॥ యోగస్సప్త

దాశరథిస్తద్దర్శితేన పథా తముపాశ్రిత్యేతి పాఠే తం నిజకృచ్ఛ్రాపనో
దక్షం సుగ్రీవముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః ॥

ఖ్యత్సు(కపి)హరి)మింద్రపుత్రం వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ ॥ ౨౧ ॥ తతస్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ కథితనిజమన్మథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతి

ష్ణాన్యాపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్విత్యమరః ॥ విధిర్దైవంచ ॥ ని॥ విధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః॥ఇంద్రపుత్రం-హరింకపిం, వాలినమిత్యర్థః వైవస్వతేన-సూర్యతనయేన, సమవర్తినా ప్రాణినాం కర్మానురూపదండప్రవర్తనశీలేనేత్యర్థః ॥ హరిణా యమేన ఘటయితుం మేనే శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నో వాలిన ఇతిఫలితార్థః ॥ ని ॥ శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోంతకః । సమవర్తీ పరేతరాట్ ॥ యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకాహికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వితిచామరః ॥ అత్ర విధేరిద్భృజ్ఞ్యనానాసంబంధేపి తత్సంబంధకథనాదతిశయోక్తిభేదః ॥ తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే స్మయమస్మాత్సందష్టయమకశ్శబ్దాలంకారః ॥ వసంతతిలకావృత్తమ్॥ ౨౧

తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, తత్క్షణసంభూతస్సఖ్యకరణక్షణఏవ సంజాతః విస్రంభోవిశ్వాసోయస్యతస్మై, తత్సమాగమస్యైవజ్యోవన ప్రత్యయజనకత్వాదితిభావః ॥ ని ॥ సమౌవిస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః ॥ ప్రతిశ్రుతః-ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేనతస్మై భవద్ద్వేషిణంవాలినం హత్వా తారయాసహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞాయేత్యర్థః ॥ ని ॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః ॥ కథితాఉక్తా, నిజా-స్వీయా, మన్మథదశా-సీతావిరహప్రయుక్తమన్మథావస్థా యేనతస్మై, ప్రియతమావియోగనాహమేవం విషణ్ణోజాతస్త్త్వయావశ్యం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నఃకర్తవ్యఇత్యావేదితాత్మీయవేదనాయేత్యర్థః ॥ ని ॥ దశావస్థావస్థాయామితిసర్వః ॥ దాశరథయే-శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః దశగ్రీవేణ-రావణేన, నీయమాన

కథితనిజకథాయేతికథితనిజదశాయేతిచ పాఠాంతరమ్ ॥

తాని కానిచిదాభరణాన్యదర్శయత్ ॥ ౨౨ ॥ ప్రత్యర్పితానాం క
పిపుంగవేన రామస్స్వకాంతాధృతభూషణానామ్ । సంస్కారహీ
నాత్పరిధూసరాణాం ప్రక్షాళనంబాష్పజలైశ్చకార ॥ ౨౩ ॥ గ॥
తతస్సౌమిత్రిభణితినిర్బంధసంధుక్షితధైర్యేణ రామేణానుయుక్తో వా
లివైరకారణం భానుసూనురిత్థమకథయత్ ॥ ౨౪ ॥ పురాఖలు నిఖిల
రిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీనామదానవః

యా-హ్రియమాణయా, సీతయా పాతితాని-త్యక్తాని, కానిచిత్క్రియ
న్త్యాభరణాని-భూషణాని, న్యదర్శయద్దర్శయామాస ॥ ౨౨ ॥ —ప్ర
త్యర్పితానామితి ॥ రామః కపిపుంగవేన-కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్ర
త్యర్పితానాం తథా సంస్కారహీనాత్ క్షాళనశోధనాద్యభావా
త్పరిధూసరాణాం-పరితోమలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం
బాష్పజలైర్నిజనేత్రాంబుభిః, ప్రక్షాళనం-పరిశోధనం, నిర్మలభా
వమితియావత్, చకార తానీమానిఖలు-తదీయానిభూషణానీతి పునః
పునఃపశ్యన్నశ్రూణిముమోచేత్యర్థః, అత్ర క్షాళనకరణాసంబంధేపి
తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తయాచ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావి
షయప్రేమాతిభూమిరితివస్తువ్యజ్యతే ॥ ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥ ౨౩ ॥
తతఇతి ॥ తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిభణితిభిః మ
హాత్మన స్తవనైవం శోకలాలసత్వం యుక్తమిత్యాద్యుపలాలనవాక్యై
ర్యోనిర్బంధస్తేన సంధుక్షితం-సందానితం, ధైర్యం యస్య తేన లక్ష్మణ
వాక్యవశాత్పునః ప్రకృతిమాపన్నేనేత్యర్థః, రామేణ భానుసూ
నుస్సుగ్రీవః వాలివైరకారణమనుయుక్తః పృష్టస్సన్ + అనుపూర్వా
ద్యుజేఃకర్మణిక్తః ॥ ని ॥ ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛా చేత్యమరః ॥అ
తఏవ దుహాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వం, ఇత్థమకథయత్-కథయామాస॥౨౪
అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి ॥ పురాఖల్విత్యాదినా ॥ పురా-పూ
ర్వకాలే, ఖలుశబ్దోవాక్యాలంకారే- నిఖిలరిపుకులమశేషశత్రుమండ

కశ్చన దున్దుభేర్భ్రాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా తద్బలచలితధృతిరురగనగరకుహరమగాహత ॥ ౨౫ ॥ తదను గుహాం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహితస్తస్యోత్థానవేళాం పరిపాలయన్ సన్ చిరకాలే వ్యతీతే ఫేనస్త్యానమాంసవిస్తృతమసృక్పూరమవేక్ష్య భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్ ॥ ౨౬ ॥

లమేవ తిమిరనిచయోఽన్ధకారపటలం, తస్య మరీచిమాలినం-సూర్యం, సకలశత్రుకులసంహారిణమిత్యర్థః, వాలినం దున్దుభేర్భ్రాతా జ్యేష్ఠః మాయావీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః + అస్యాయామేధాస్రిజో చినిరితిమత్వర్థీయో వినిప్రత్యయః ॥ కశ్చన కోఽపి దానవః యుద్ధాయ-యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా-నిరుధ్య తస్య వాలినో బలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టా ధృతిర్ధైర్యం యస్య స తథోక్తస్సన్ ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహాం, అగాహత-ప్రావిశత్ ॥ ౨౫ ॥ —తదన్వితి ॥ తదను-తదనన్తరం, గుహాం దానవప్రవిష్టకుహరం, గాహమానేన-ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన నతు యథా కథఞ్చిజ్జీవనతత్పరేణేత్యర్థః, హేమమాలా-ఇన్ద్రదత్తకనకమాలికాఽస్యాస్తీతి హేమమాలినా + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహాద్వారసంరక్షణాయ దానవాన్తరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః, నిహితః-నియుక్తః, అహమితి శేషః, తస్య వాలినః ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం పరిపాలయన్ తదా చిరకాలే వ్యతీతే సాగ్రసంవత్సరే సతీత్యర్థః * తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గత ఇతి శ్రీరామాయణాత్ ॥ తతః ఫేనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమణ్డలేన, స్త్యానం-ఘనీభూతం, యన్మాంసం-పిశితం, తేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అసృక్పూరం-రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య-దృష్ట్వా, మే-మమ, భ్రాతా వాలీ నిహత ఇతి నిరచినవం-నిరధారయం, తాదృగసృగ్దర్శనేన తథాభ్రాన్తోఽస్మీత్యర్థః ॥ ౨౬ ॥ . . . .

తదను విపులోపలఫలకపిహితబిలముఖస్తస్యైదత్వా స్వయముదశ్రు
రుదకం నైవాపమావంశోకాన్ధఃకిష్కింధామ్ ॥ ౨౭ ॥ అథవిదితవృ
త్తాంతైరమాత్యైరభిషేచితేమయిసవాలీమాయావినంనిహత్యఖరతరభు
జపరిఘవిఘటితబిలవదనపిధానస్తరసా రసాతలాన్నిర్గత్యపురం ప్రవి
ష్టోతివరుష్టః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశఃప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయా

తదన్వితి ॥ తదను-నిర్ధారణానంతరంవిపులోపలఫలకేన-విస్తృతశిలా
ఫలకేన (విపులోపలపటలేతిపాఠేమహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః)॥ పిహి
తమాచ్ఛాదితం బిలముఖం-గుహాద్వారం, యేనసతథోక్తస్సన్-దాన
వస్యపునర్నిర్గమనాభావార్థమితిభావః ॥ ని ॥అపిధానతిరోధానపి
ధానాచ్ఛాదనానిచేత్యమరః॥ వష్టివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గ
యోరితి్యషేరకారలోపః - స్వయముదశ్రురుద్గతబాష్పస్సన్ తస్మై
వాలినేనైవాపముదకం పితృతర్పణజలందత్వాశోకేన భ్రాతృనిధనజని
తవిషాదేన అంధః ఇతి కర్తవ్యతామూఢస్సన్ కిష్కింధాంవాలిపా
లితనగరీం అవాపంప్రాప్నవంప్రవిష్టవానిత్యర్థః ॥ ౨౭ ॥—॥అథే
తి ॥ అథానంతరం విదితోవిజ్ఞాతోవృత్తాంతఃవాలివినాశరూపవార్తా
యైస్తైరమాత్యైర్మంత్రిభిః మయిఅభిషేచితేరాజ్యాభిషిక్తేసతి సవా
లీమాయావినందానవంనిహత్యసంహృత్యఖరతరాభ్యామతిశయేన కఠి
నాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాం విఘటితంవిదారి
తంబిలవదనపిధానంగుహాద్వారాచ్ఛాదనశిలాఫలకంయేనసతథోక్త
స్సన్ తరసారంహసారసాతలాత్పాతాళకుహరాత్ నిర్గత్య బహి
రాగత్య పురం కిష్కింధానగరీం ప్రవిష్టః తదాతివరుష్టః బిలమధ్యే
యందానవేననిహతస్స్యాదితితన్ముఖమాచ్ఛాద్యసస్వయమజానన్నివాగ
త్యరాజ్యసుఖమనుభవత్యేషద్రోహీత్యత్యంతరోషాక్రాంతచిత్తస్సన్ని
త్యర్థః - ప్రభ్రష్టాశయమేతద్దర్శనాద్వినష్టబుద్ధిమితికర్తవ్యతామూ
ఢ్యమిత్యర్థః, అతఏవబహుశోబహువారం ప్రణిపతంతమజ్ఞానాదె

థాత్థ్యమముం జనం నిరాగసమపి నగరాన్నిరకాసయత్ ॥ ౭౮ ॥
గ ॥ తదను తదనుధావనాత్కాందిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్మిన్నకుతోభ-
యసఞ్చారకారణమాకర్ణ్యతామ్ ॥ ౭౯ ॥ గ ॥ పురైకదా వాలిన-
మతనుభుజబలమఖిలకులాచలచాలనచతురం చతురర్ణవలంఘన జం-

వం కృతమతో మదపరాధం క్షమస్వేతి పునః పునః పాదయోర్నిపతంత-
మిత్యర్థః, తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యాథాతథ్యం యాథా-
ర్థ్యం యేన తం తథోక్తం రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధనమా-
శంక్య దానవోఽయం పునర్నిర్గమనాక్షమతయా బిలమధ్యే మ్రియతా-
మితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్యాగతోఽస్మి న తు ద్రోహేణేతి కథితవస్తుగతి మి-
త్యర్థః, యాథాతథ్యమరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం రామలక్ష్మణ-
యోర్యాథాతథ్యమిత్యత్ర ॥ నిరాగసం వస్తుతో నిరపరాధమపి ॥ ని ॥ ఆ-
గోఽపరాధో మంతుశ్చేత్యమరః, అముం జనం - మామిత్యర్థః - నగ-
రాత్కిష్కింధానగరాత్ నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాన్ నిరాస-
యదితి పాఠేఽప్యయమేవార్థః ॥ ౭౮ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను నిష్కా-
సనానంతరం తదనుధావనాత్ తస్య వాలినః కర్తుః అనుధావనాదను-
సృత్య ధావనాత్ ॥+॥ భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వా-
త్పంచమీ- కాందిశీకస్య భయద్రుతస్య ॥ ని ॥ కాందిశీకో భయద్రుత
ఇత్యమరః, మమాస్మిన్ పర్వతే ఋశ్యమూకే నాస్తి కుతోభయమత్రేత్య-
కుతోభయః వాలిభయశంకాశూన్య ఇత్యర్థః, ॥+॥ మయూరవ్యంస-
కాదిష్వాచోపచోచ్చనీచాచపరాచోచ్చావచాకించనాకుతోభయాదీ-
తి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః - సచాసౌ సంచారశ్చ తస్య కారణం హే-
తురాకర్ణ్యతాం శ్రూయతాం ॥ ౭౯ ॥—॥ తదేవ వివృణోతి ॥ పురే-
తి ॥ పురా పూర్వకాలే ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే అతనుభుజబలమనల్ప-
బాహుపరాక్రమశాలినం అతఏవాఖిలకులాచలానాం మహేంద్రాదిస-
ప్తకులపర్వతానాం చాలనే విలోలతాపాదనే చతురం శక్తమిత్యర్థః ॥

ఘాలం దుందుభిర్నామ బృందారకారిస్తులాయకాయః పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత ॥౩౦॥ గ ॥ తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోకవిలయవిలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా

శ్లో॥ మహేంద్రో మలయస్సహ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః । వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణామర్ణవానాం లంఘనమతిక్రమణమిత్యుత్తరపదసమాసః, అతిజంఘాలం జంఘావేగవంతం అతిజవమిత్యర్థః ॥ ని ॥ జంఘాలోతిజవస్తుల్యావిత్యమరః – ప్రాణిస్థాదాతో లజన్యతరస్యామితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, వాలినం తులాయకాయో మహిషాకృతిః ॥ని॥ తులాయో మహిషో వాహద్విషదిత్యమరః- దుందుభిర్నామ దుందుభిరితి ప్రసిద్ధః, బృందారకారిః సురరిపుః కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః, పరిభూయ తిరస్కృత్య ॥ ని ॥ అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియేత్యమరః సమరే యుద్ధే సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినా నిహతోభూదిత్యర్థః ॥ని॥ సంస్థా చారే స్థితౌ మృతావిత్యమరః – సంప్రార్వాత్రిష్ఠతేమర్ణరణౌ థాల్లజ్ ॥ + ॥ సమవప్రవిభ్యస్స్థ ఇత్యాత్మనేపదం ॥ ౩౦ ॥ — ॥ తదన్వితి ॥ తదను నిహతస్య మృతస్య తస్య దుందుభేశ్శరీరం వాలీ బలావలేపేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా ॥ ని ॥ అవలేపస్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేపి చేతి విశ్వః- సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః ॥ ని ॥ లోలశ్చలసతృష్ణయోరిత్యమరః, లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్ ॥ + ॥ లల విలాస ఇతి ధాతోః కర్తరి క్తః అతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రళయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః తేన చలితముద్ధూతం యల్లఘుతూలం తస్య లీలయా తత్సదృశలీలయేతి ని

(విలోలదతులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీలయేతి పాఠే విలోలః విశేషేణ చలః ॥ ని ॥ చలల్లోలం చలాచలమిత్యమరః । తూలకులం కార్పాససమూహ ఇత్యర్థః

మతంగాశ్రమక్షితౌ క్షిప్రమక్షిపత్ ॥ ౩౧ ॥ ప ॥ తత్ర వాలికరనున్ననిష్వ-
ద్దుందుభిప్రభవరక్తబిందుభిః । పాటలం తదభవన్మునేర్వనం తస్య వక్త్ర-
మపి రోషరూషితమ్ ॥ ౩౨ ॥ గ ॥ తతో మతంగశాపబలాదవాలివశ్య-
మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్మిన్ విస్మృతపురనివాససుఖమయం సుచిరం
నివసతి సతి ॥ ౩౩ ॥ ప ॥ అయమసుఖయదేవం దేవధీమాన్ హనూమాన్-

దర్శనాత్, మతంగస్య మహర్షేరాశ్రమక్షితౌ తపోవనసీమ్ని క్షిప్రం
ఝటితి అక్షిపత్ ప్రేరయామాస నిపాతయామాసేత్యర్థః ॥ ౩౧ ॥ —— ॥
తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ క్షేపణసమయే వాలినః కరాభ్యాం నున్నః ప్రేరితః
నుదవిదేత్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః. అత ఏవ నిష్వత్ నిర్గ-
చ్ఛన్ యో దుందుభిర్దుందుభికాయః తత్ప్రభవైస్తదుత్పన్నై రక్త-
బిందుభిః శోణితపృషతైః మునేర్మతంగస్య సంబంధితత్ప్రసిద్ధం వ-
నం తపోవనం పాటలం రక్తవర్ణమభవత్ తథా తస్య మునేః వక్త్రం వదన-
మపి రోషేణ నిజతపోవనమలినీకరణజనితకోపేన రూషితం ఆలిప్తం స-
త్ పాటలమభవత్ కోయం మదీయతపోవనస్య కాలుష్యమాపాదితవా-
నితి మునిర్భృశమాగ్రహావిష్టోభూదిత్యర్థః - అత్ర మునివనవదన-
యోః ప్రకృతయోరేవ పాటలితత్వసంబంధాదౌపమ్యస్య గమ్యత్వా-
చ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, రథోద్ధతా వృత్తమ్ ॥ ౩౨ ॥
తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం మతంగస్య వాలినైవ తత్కృతమితి నిజత-
పోబలేన విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్ - ఇహానేనా
ప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధో భవేదిత్యేవం రూపశ్రీరామాయణోక్త-
శాపవశాదిత్యర్థః - ఋశ్యమూకమవాలివశ్యం వాలినః ప్రవేష్టుమశ-
క్యమిత్యర్థః - విమృశ్యాలోచ్య అస్మిన్ ఋశ్యమూకే మయి పురనివా-
సేన పత్తనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్మృతం యేన తస్మిన్నిత్థోక్త-
ఇతి విధేయవిశేషణం రాజ్యసుఖాదప్యధిక సుఖమనుభవితరీత్యర్థః-
సుచిరం బహుకాలం నివసతి వర్తమానే సతి ॥ ౩౩ ॥ —— ॥ అయమితి ॥

రిపురిహ భవతో౽పి త్రస్తమసౌజనంమామ్ । దవహుతవహధూమస్తోమ
ఇత్యంబువాహాచ్చకితమివమయూరంమారుతో వారిశీతః ॥౩౪॥౫॥ శ్రు
త్వాతురామశ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిరమథయద్యేవంమహాభాగ. మా
భైషీ. మామశిలీముఖఏవవలీముఖస్య. తస్యా పూర్ణ - కాలక్షేపమప్రా
ప్యైవదేవస్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణంధీస్సా
నిత్యమస్యాస్తీతిధీమాన్ ॥ + ॥ నిత్యయోగే మతుప్, అయమిత్యభిహస్త
నిర్దేశః హనూమాన్ రిపుః వాలిప్రహితో౽యంయఃకశ్చన శత్రురితి
మత్వేతి శేషః- భవతస్త్వత్తో౽పిమత్సఖ్యార్థం సమాగతాదపీత్యపిశ
బ్దార్థః, త్రస్తంభీతమసౌజనంనష్టతేజస్కంమాం ఏవమనేనప్రకా
రేణ యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వక సఖ్యానుసంధానరూపేణే
త్యర్థః - అసుఖయత్ అతోషయత్ కథమివవారిశీతః సలిలసంప
ర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్యదవానలస్యధూమస్తో
మోధూమపటలమితి మత్వాఅంబువాహాజ్జలధరాత్ అత్యాగ్లానకరా
దెవేతిభావః, చకితంభయసంభ్రాంతం మహ్యమతిశయేన గాత్రీతిమ
యూరం బర్హిణమివ ॥ ని ॥ మయూరో బర్హిణో బర్హీత్యమరః
+ పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః - అత్ర శ్రోత్రీపూర్ణోపమాసాచాంబు
వాహోధూమస్తోమభ్రమాద్భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్యతే- మాలినీవృ
త్తమ్ ॥ ౩౪ ॥—॥ శ్రుత్వేతి ॥ రామఃశోకోదగ్రాం శోకబహుళాం
సుగ్రీవగిరం శ్రుత్వా అథానంతరం హేమహాభాగప్లవగమండలసార్వ
భౌమయద్యేవం త్వదుక్తప్రకారమేవ నిశ్చితశ్చేదిత్యర్థః- మాభైషీః
భయపరవశోమాభూఃకుతః మమశిలీముఖఏవ ॥ ని ॥ అళిబాణౌశిలీము
ఖావిత్యమరః, తస్యవలీముఖస్యకపేఃవాలినః ॥ ని ॥ కపిప్లవంగప్లవ
గశాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః, అసూన్ ప్రాణాన్ ॥ని ॥ పుంసి
భూమ్న్యసవః ప్రాణా ఇత్యమరః, కాలక్షేపం కాలవిలంబనం అప్రాప్య
త్యక్త్వా క్షిప్రమేవేత్యర్థః, పాస్యతి హరిష్యతిఇత్యేవముక్త్వా త

స్వహస్యత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితదుం
దుభికళేబరభరస్తత్క్షణాత్ప్రత్యప్రస్యతస్య సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా
సప్తభువనస్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా ధాత్రా ప్రవర్ధ్యమాన ప
రిణాహారోహాన్ సప్తసాలాన్ అవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేన సా
యకేన వివ్యాధ ॥ ౩౫ ॥ ౪ ॥ సోయం సాయకో నికటగిరికటకమపి పాట

త్ప్రత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థం ॥ ౧ ॥ ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞా
నవిశ్వాసహేతుష్విత్యమరః, పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితో దశయోజన ప
ర్యంతరం క్షిప్తో దుందుభికళేబరమేవ భరో యేన స తథోక్తస్స్వపూర్వం
వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావద్బలముద్ధృత్య దుందుభికళేబరముత్క్షిప్తవాన్
తదేతత్పాదాంగుష్ఠేనైవ నిక్షిప్తం చేత్తస్మాదప్యధికబలోయమితి మయి
విశ్వాసోస్య భవేదిత్యాశయేన తథాకృతవానిత్యర్థః, తతః తత్క్ష
ణాత్పాదాంగుష్ఠేన దుందుభికళేబరప్రేరణరూపకృత్యేనాప్యతృప్తస్య
పూర్వం మేదోమాంసాదినా అతిభారవదిదమిదానీంతు కేవలాస్థిప్రా
యమతఏవ తత్ప్రేరణేన కథమవిశ్వాసో భవేదిత్యప్రతుష్టస్యేత్య
ర్థః - సుగ్రీవస్య ప్రార్థనయా యాచ్ఞయా హేతునా సప్తానాం
భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా . ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛ
యా కిలేత్యలీకే వస్తుతస్తు స్వభావత ఏవేతి భావః, అతఏవోత్ప్రేక్షా సప్త
ధా సప్తప్రకారైః ॥ + ॥ ప్రకారవచనే ధాల్, ధాత్రా బ్రహ్మణా ప్ర
వర్ధ్యమానావుపచీయమానౌ పరిణాహారోహౌ విశాలతోచ్ఛ్రాయౌ యే
షాం తాన్ అతివిశాలానభ్రంకషాంశ్చేతి భావః ॥ ౧ ॥ పరిణాహో
విశాలతా - నగాద్యారోహ ఉచ్ఛ్రాయ ఇతిచామరః, సప్తసప్తసం
ఖ్యాకాన్ సాలాన్ సర్జకతరూన్ అవిధేయయాతుధానకులవధవి
ధాయకేన దుర్వినీతరాక్షసవంశవినాశకేన సాయకేన బాణేన వివ్యా
ధ బిభేదేత్యర్థః ॥ ౩౫ ॥—॥ స ఇతి ॥ సోయం సాయకః యేన సాలాన్
బిభేద సోయమిత్యర్థః, నికటగిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబమపి పా

యామాస ॥ ౩౬ ॥ ప ॥ నిర్భిన్నసాలకటకో స్మియథాతథాత్వంపౌల
స్త్యసాలకటకంయుధిపాటయేతి । ఊచేశిలాదళనజాతరవేణనూనంత
స్మైవలీముఖవరాయశిలీముఖస్సః ॥ ౩౭ ॥ X ॥ తత స్తత్ప్రత్యయా
దాహూ తేన పురుహూతతనయేనసార్ధంతస్యతలాతలియుద్ధ మవర్తి

టయామాస ॥ని॥ కటకో (స్త్రీ) నితంబో ద్రిరిత్యమరః, దుందుభికాయ
ప్రేరణమాత్రేణాయంమాంనవిశ్వసితవాన్, కింతునిజవానరస్వాభావ్యా
న్మత్ప్రభావంజ్ఞాతుమశక్నువన్నేవస ప్తసాలనిర్భేదనంయాచితవాన్
తథాచ తాన్ వస్తూ(త్ర)భేదనే మమకీయద్ధ స్తలాఘవ మిత్యభినివేశవతా
శ్రీరామేణ తస్య తథాప్రియుక్తత్వాదితిభావః – తథాచ శ్రీరామా
యణం, సవిసృష్టో బలవతాబాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః-భిత్త్వాసాలాన్
గిరిప్రస్థం సప్తభూమింవివేశహేతి ॥ ౩౬ ॥ — ॥ నిర్భిన్నేతి ॥ య
థాయేనప్రకారేణాహంనిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకాస్సప్తసాల
గిరినితంబాయేన స తథోక్తోస్మి, తథా తేన ప్రకారేణత్వం పౌలస్త్య
స్యరావణస్య సాలకటకంపుర(ప్రా)కారనితంబప్రదేశం ॥ ని ॥ ప్రా
కారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరు స్మృతః, కటకంవలయేసానౌ ర్రా
జధానీనితంబయోరిత్యుభయత్రాపి విశ్వః, యుధియుద్ధే పాటయవిదా
రయఇత్యేవంప్రకారేణ సశిలీముఖో రామబాణఃశిలాదళనజాతరవేణ
పాషాణవిదారణ జనితధ్వనినాత స్మైవలీముఖవరాయ సుగ్రీవాయఊచే
ఉక్తవాన్, నూనమిత్యత్ప్రేక్షాయాం తాదృగ్రామబాణ సామ
ర్థ్యంనిరీక్ష్యసుగ్రీవో వాలినంనిహనిష్యత్యయమితివిశ్వసిత వానిత్య
ర్థః- వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౩౭ ॥—॥ తతఇతి ॥ తతస్సాలవిదార
ణానంతరం, తత్ప్రత్యయాత్సాలవిదళన రూపవిశ్వాసాదాహూతేన
యుద్ధార్థమాకారితేన పురహూతతనయేన సార్ధంవాలినాసహ, త
స్యసుగ్రీవస్య, తలైశ్చతలైశ్చప్రహృత్యేదంయుద్ధం ప్రవృత్తమితితలా
తలి ॥+॥ తత్ర తేనేదమితి స రూపెఇతిసమాసః, అన్యేషామపి ద్వ

సుజనదుర్జనయోర్భేదం రూపతోఽపి వివేక్తుమక్షమతయా సదసి వాచం
యమతాముపేత ఇవ వాగ్మితయోరవిశేషవేషకర్మణో ర్భేద మనవగచ్ఛ
న్నముక్తశరోఽభూద్దాశరథిః ॥ ౩౭ ॥ ౫ ॥ సుగ్రీవస్తు వాలిబలాసహత
యాలబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవ మార్గణాపాతమార్గే చక్షుర్విక్షిపన్నపగత

స్యత ఇతి దీర్ఘః ఇచ్ కర్మవ్యతిహార ఇతీత్వం తచ్చ తద్యుద్ధంచ తస్మిన్
ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః, ప్రవృత్తే జాతే సతి సుజనదుర్జనయోర్భేదమం
తరం రూపతః ఆకృతివశాద్వివేక్తుం వివిచ్య వక్తుమక్షమతయా అసమ
ర్థతయా హేతునా సదసి సభాయాం వాచం యచ్ఛతీతి వాచంయమః
మౌనీ ॥ ని ॥ తపస్వీ తాపసః పారికాంక్షీ వాచంయమో మునిరిత్యమరః।
+ వాచి యమో వ్రత ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః వాచంయమపురందరౌ చేతి ని
పాతనాన్ముమాగమః, తస్య భావస్తత్తా తాం నిశ్చయ ప్రాప్తమిత్యర్థః, ఉ
పేతః (ప్రా) ప్తః వాచోఽస్య సన్తీతి వాగ్మీ వావదూకః ॥ని॥ వాచోయు
క్తిపటుర్వాగ్మీ వావదూకోఽతివక్తరి ఇత్యమరః + వాచో గ్మినిరితి గ్మినిప్ర
త్యయః; స ఇవేత్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః అవిశేషవేషకర్మ
ణోః అభిన్నహారాద్యాభరణ జనితశోభాచేష్టితయోః తయోర్వా
లిసుగ్రీవయోః భేదమంతరమనవగచ్ఛన్నజానన్నముక్తశరః అప్రయు
క్తబాణోఽభూత్, యథా వాగ్మీ తుల్యరూపతావత్సుజనదుర్జనయో
ర్భేదమజానన్నయమేష ఇతి వక్తుం న శక్నోతి తథా (శ్రీ) రామో
ఽపి తయోస్తుల్యవేషకర్మత్వాత్తత్స్వరూపభేద మజానానో మూలఘా
తభయాచ్ఛరం ప్రయోక్తుమశక్నువంస్తూష్ణీముదాస్తేత్యర్థః ॥౩౭॥
తతః కిమిత్యత ఆహ ॥ సుగ్రీవ ఇతి ॥ సుగ్రీవస్తు తుశబ్దోఽవధారకః న స
హత ఇత్యసహః ÷ పచాద్యచ్ వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య అస
హతయా అక్షమతయా లబ్ధదైన్యః (ప్రా) ప్తదీనభావః, విహ్వలస్స
న్నిత్యర్థః వదాన్యో బహుప్రద ఇవ ॥ ని ॥ స్యుర్వదాన్యస్థూలలక్ష్య
దానశౌండా బహుప్రదే ఇత్యమరః, మార్గణాపాతమార్గే (శ్రీ) రామ

ధృతిస్సుదూరమపాసరత్ ॥ ౩౮ ॥ ౫ ॥ తమేనమృశ్యమూకే మూకవ
త్త్రపయానిషణ్ణం విషణ్ణహృదయం దయాళూ రాలోక్య త్రైలోక్యై
కధన్వీ రామ స్తద్భేదమవగన్తుకామః కామప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవ

సాయకాగమనమార్గే అర్థిజనాగమనమార్గే చేతి శ్లేషసంకీర్ణాయా
ముపమా ॥ ని ॥ మార్గణౌ సాయకార్థినావితి నిఘంటుః. చక్షుర్వి
క్షిపన్ దృష్టిం ప్రసారయన్ తదాగమనాశయేనేతి భావః తతః అపగత
ధృతిః నిరస్తధైర్యస్సన్ సుదూరమతివిప్రకృష్టదేశమపాసరదపసృ
తవాన్ పలాయితవానిత్యర్థః ॥ ౩౮ ॥ — ॥ తతఃకిమత ఆహ ॥ త
మితి ॥ త్రపయా పరాజయలజ్జయా హేతునా ఋశ్యమూకే ఋశ్యమూ
కగిరౌ భాషణశ్రవణాశిక్షితో మూకః తేనతుల్యం తద్వత్ నిర్వాచ ఇవే
త్యర్థః ॥ ని ॥ మూకస్తువక్తుం శ్రోతుమశిక్షిత ఇత్యమరః + తేనతుల్యం
క్రియా చేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః, నిషణ్ణముపవిష్టం, విషణ్ణహృదయం వి
షాదాక్రాంతచిత్తమ్ ॥ * ॥ విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింత
నైరితిలక్షణం - తమేనం సుగ్రీవం విలోక్య దయాళుః కారుణికః పరదుః
ఖప్రహాణేచ్ఛురిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్యుర్దయాళుః కారుణిక ఇత్యమరః - త
థా త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం ॥+॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే
ష్యఞ్ప్రత్యయః - తత్త్రైకధన్వీ జగదేకధానుష్క ఇత్యర్థః ॥ ని ॥ ధ
న్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్క ఇత్యమరః ॥+॥ వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః - విశేషణద్వ
యేనాప్యస్య కార్యనిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, స రామస్తద్భేదంత
యోర్వాలిసుగ్రీవయోర్భేదమంతరం అవగంతుకామో జ్ఞాతుమిచ్ఛ
న్ ॥ + ॥ తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, కామపి
కాంచిత్ అభిజ్ఞాయతే నేనేత్యభిజ్ఞానం లక్షణం-తథాభూతా చ సా మాలా
చ తామభిజ్ఞానమాలాం భేదప్రత్యాయక గజపుష్పీమాలామిత్యర్థః-
గజపుష్పీ నాగపుష్పీనామలతా - ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే ॥ శ్లో॥ త
తో గిరితటే జాతాముత్పాట్య కుసుమాయుతామ్ । లక్ష్మణో గజపుష్పీం

గ్రీవాయాం బాణనివారణనిపుణాం సిద్ధౌషధీమివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలి
నమాహవాయాహ్వయేతి తమాదిదేశ ॥౪౦॥ X ॥ పునరప్యవాప్య కిష్కి
న్ధాం పర్జన్య ఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామపుత్రస్తారాభిహితాం హి
తోక్తిమతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతేస్సమారబ్ధసమరో దాశరథి
నిశితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షితితలే నిపపాత ॥ ౪౧ ॥ X ॥ అథ విదితవృ
త్తాన్తా సన్తతాశ్రునిష్యన్దకలుషతరతారా తారా నగరాన్నిర్గత్య వా

త్తాం తస్యైకం శేవ్యసజ్జయదితి, న చైవం శ్రీరామస్యాత్ర కర్తృత్వవిరో
ధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారాదితి, సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణ
నివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం సిద్ధౌషధీమివేత్యు
త్ప్రేక్షా- బద్ధ్వా ఆసజ్య భూయః పునరపి వాలినం ఆహవాయ ఆహవం క
ర్తుం- ఆహ్వయ ఆకారయేతి తం సుగ్రీవమాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాన్ ॥ ౪౦ ॥
॥పునరితి॥ తస్మిన్ సుగ్రీవే పునః భూయోఽపి, కిష్కిన్ధామవాప్య పర్జ
న్యే మేఘ ఇవ గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ తార
యా నిజభార్యయా అభిహితాముక్తాం హితోక్తిం హితవచనమ్ ॥*॥ సస
హాయమహం మన్యే సుగ్రీవం తముపాగతమ్॥ అవష్టబ్ధసహాయశ్చ యమా
శ్రిత్య స గర్జతీత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరూపామిత్యర్థః, అతిక్ర
మ్యోల్లంఘ్య నియతేః దైవస్య ॥ని॥ నియతిర్నియమే దైవ ఇతి శాశ్వతః -
దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘతయా హేతునా అతిక్రమణస్య కర్తుమ
శక్యతయేత్యర్థః సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాన్తయుద్ధస్సన్ తథా దాశర
థేః శ్రీరామస్య నిశితతరో అతితీక్ష్ణః స చాసౌ శరశ్చ తేన శకలితం విదళి
తం వక్షఃస్థలమురః ప్రదేశో యస్య స తథోక్తస్సన్, క్షితితలే భువి నిప
పాత పతదిత్యర్థః ॥ ౪౧ ॥—॥ అథేతి ॥ అథ పతనానన్తరం విది
తో విజ్ఞాతః వృత్తాన్తో వాలివధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అత
ఏవ సన్తతాశ్రునిష్యన్దేన నిరన్తరబాష్పసంపాతేన కలుషతరే అత్యం
తమాషితే తారే కనీనికే యస్యాస్సా ॥ని॥ తారకాక్ష్ణః కనీనికేత్యమరః।

రీవారితమివవారణయూథపతింనిర్భయనిరీక్షమాణ సుగ్రీవముద్గతగ్రీ
వముత్థాతుమక్షమంక్ష్మాతలార్పితకూర్పరయుగళంగళదసృక్ప్రసర
శారశరీరంశరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేనసన్నికర్షస్థితేన కాకుత్స్థేనకృత
సల్లాపమపేతాడంబరమివామ్బునిధిమస్తాన్ముఖమివ మయూఖమాలి

తారావాలిపత్నీనగరాత్ పురాన్నిర్గత్యవార్యాంగజబంధనస్థానే ॥
ని॥ వారీతుగజబంధనీత్యమరః - వారితంనిరుద్ధంవారణయూథపతిం గజ
యూథనాథమివస్థితమిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, ॥ని॥ యూథనాథస్తు
యూథపఇత్యమరః - అతఏవనిర్భయంభయరహితంయథాతథానిరీక్ష
మాణః అవలోకమానః సుగ్రీవోయంతం ఉద్గతగ్రీవమాత్తప్రహర్తృ
ప్రతీక్షార్థమున్నమితకంధరం, తథాప్యుత్థాతుమక్షమమసమర్థం దృ
ఢప్రహారవేదనయాఇంద్రియపాటవాభావాదితిభావః, అతఏవక్ష్మాత
లేఅర్పితంనిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కఫోణిప్రదేశయుగ్మం యేనతం
తథోక్తం తదవష్టంభేన స్థితమిత్యర్థః ॥ ని ॥ స్యాత్కఫోణిస్తుకూర్ప
రఇత్యమరః, గళదసృక్ప్రసరేణస్యందమానశోణితాభివ్యాప్త్యాశారం
కృష్ణరక్తసితవర్ణాయుక్తంశరీరం యస్యతమ్ ॥ని॥ కృష్ణరక్తసితేశారశ్శ
తియాదవః- అథవాశారంగసంపృక్తం శరీరంయస్యతమ్ ॥ని॥ కరంభఃకర
భశ్శారస్సంపృక్తః ఖచితస్సమాఇతిహలాయుధః, తథాశరాసనశిఖరే
చాపకోట్యాంన్యస్తోనిక్షిప్తః హస్తోయేనతేనతథోక్తేనధానుష్కాణాం
తథాఆచారాదితిభావః, సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినాకాకుత్స్థే
న శ్రీరామేణసహకృతసల్లాపంవిహితసంభాషణమ్ ॥ శ్లో॥ పరాఙ్ము
ఖవధంకృత్వా కోనుప్రాప్తస్త్వయాగుణః । యదహంయుద్ధసంరబ్ధః
స్త్వత్కృతేనిధనంగత ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణ తత్పరమి
త్యర్థః ॥ని॥ సల్లాపోభాషణంమిథఇత్యమరః- తథాఅపేతాడంబరంఅ
పగతసంరంభం కల్లోలాద్యభావేన స్తిమితమిత్యర్థః ॥ని॥ ఆడంబరో
(స్త్రీ)సంరంభఇత్యమరః, ఆడంబరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, అంబరుహాడంబరః

నంవాలినమాలింగ్య, స్వాఙ్కోత్తంసితతదుత్తమాంగో రఘునాథమిత్థ
మకథయత్ ॥ ౪౨ ॥ వ ॥ కారుణ్యం నిరవధియత్తవ ప్రసిద్ధం శీతాంశో
స్సహజమివార్తిహారి శైత్యమ్। తత్సర్వం మనుకులనాథరమ్యకీర్తే మత్ప్రా
ప్తౌ కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్ ॥ ౪౩ ॥ వ ॥ ఏవంవిధే ప్రీతిమేవ

చార్యేత్యత్ర, అంబునిధిం సముద్రమివ తథా అస్తాన్మఖమస్తం గచ్ఛన్తమి
త్యర్థః, మయూఖమాలినం సూర్యమివ స్థితమిత్యుపమాద్వయం,
వాలినమాలింగ్య శ్లిష్య స్వాంకోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం తస్య వా
లిన ఉత్తమాంగం శిరో యేయాసా తథోక్తా సతీ ॥ని॥ ఉత్సంగచిహ్నయో
రంకః- ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమితి చామరః - రఘునాథం శ్రీరామం
ప్రతి ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ అకథయదవోచత్ ॥౪౨॥ — ॥ త
త్ప్రకారమేవాహ ॥ కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకషట్కేన ॥ హే మ
నుకులనాథ మనువంశనాయక మహాకులీనేత్యర్థః. తాదృశస్యాపి మ
నువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వమత స్తస్య మాహాత్మ్యం కిం వర్ణనీయమితి
భావః. తథా హే రమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తి సంపన్న శ్రీరామ, శీతాం
శోశ్చన్ద్రస్య సహజం నైసర్గికం మార్తిహారి పరోపతాపశాంతికరం వి
శేషణద్వయమేతత్కారుణ్యేపి యోజ్యం శైత్యం శిశిరత్వమివ తవ నిరవ
ధి నిర్మర్యాదమియత్తానవచ్ఛిన్నం పరిమాణశూన్యమిత్యర్థః యత్కా
రుణ్యం కరుణా + స్వాభావస్య ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాతమభూదితి
శేషః ॥ని॥ కారుణ్యం కరుణా ఘృణేత్యమరః - సర్వం సమగ్రం తత్కారు
ణ్యం మత్ప్రాప్తౌ మదీయ మత్పురుషతాద్ధేతోః పతివిపత్తేః పత్నీదురదృష్టహే
తుకత్వాదితి భావః త్వయా కథం కుతః నిరస్తం త్యక్తం కథయ్యభిధేహి॥
నిరపరాధోయం మత్ప్రాణేశ్వర స్త్వయా అకారణికే నేవ కథం నిష్కా
రణం నిహత ఇతి భావః, ప్రహర్షణీవృత్తం ॥ ౪౩ ॥ — ॥ ఏవం సా
ధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యాప్యుపహతిం ప్రార్థయతే, ఏవం
విధ ఇతి- హే తాటకారేతాటకాంతక రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ

నపేతజీవాంమాంరాక్షసీతిరఘుపుంగవసాధుబుద్ధ్వా। బాణంవిముఞ్చ
మయిసంప్రతితాటకారేశ్రేయోమహద్దయితసంగమకారిణస్తే ॥౪౪॥వ॥
సాధారణీక్షితి(భృతాం)భుజాం)మృగయేతిపూర్వముక్తంత్వయైవజనసం

ప్రియతమె ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారె. మృతెసత్యా
పీత్యర్థః — అనపేతజీవామనిర్గతప్రాణాంమాం రాక్షసీతిరాక్షసీ
ప్రాయేతిసాధుసమ్యక్ బుద్ధ్వాజ్ఞాత్వా, ప్రియతమావిపత్తిసహనస్య
రాక్షసీలక్షణత్వాదితిభావః, మయిఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాంసంప్ర
తీదానీం బాణంవిముంచమాంప్రహరేత్యర్థః, తాటకాంతకస్య తవ
రాక్షసీసంహరణముచితమెవెతిభావః, ననుతాటకాసంహననేనపరో
పద్రవశాంతిరూపం ఫలంలబ్ధం త్వత్ప్రహరణాత్కింఫలమిత్యత్రాహ
॥శ్రేయఇతి॥ దయితేనసహసంగమంకరోతీతి దయితసంగమకారిణః
ప్రాణేశ్వరేణమాంయోజయతఇత్యర్థః- తేతవమహచ్ఛ్రేయఃమహాన
భ్యుదయః పుణ్యంవాభవిష్యతీతి శేషః ॥ * ॥ మృతెమ్రియేతయాసా
ధ్వీసావిజ్ఞేయాపతివ్రతేతిస్మరణాత్ మమాయంధర్మఏవతథాచతాదృశధర్మ
ప్రవర్తకస్య తవసుకృతం కింవర్ణనీయమితిభావః ॥ని॥ స్యాద్ధర్మ
మస్త్రియాంపుణ్యశ్రేయసీసుకృతంవృష ఇత్యమరః- ఏతదారభ్య శ్లోక
చతుష్టయపర్యంతం వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ ౪౪ ॥—॥ నను తథాపి
హింసామహ్యం నరోచతఇత్యాశఙ్క్య తత్రోపపత్తిమాహ ॥ సాధా
రణీతి ॥ హేసత్యవాదిన్ యథార్థభాషణశీలఅతస్త్వయాసత్యమేవ
సర్వథాపరిపాలనీయమితిభావః ॥+॥ తాచ్ఛీల్యేణినిః, క్షితిభృతాంరా
జ్ఞాం మృగయాఖేటః ॥ని॥ ఆచ్ఛోదనంమృగవ్యంస్యా దాఖేటో
మృగయాస్త్రియామిత్యమరః- సాధారణీసకలసమ్మతా ॥ * ॥ మృగ
యాసాయసఘాభృతాంఘ్నతామితి ఉస్యాకర్మత్వాదితిభావః
అగ్నిధర్మసాధారణాదన్యవక్తవ్యఇతివికల్పాస్తత్ప్రత్యాహ-ఇత్యేవపూర్వం
పురాత్వయైవత్వన్ముఖేనైవజనసంసదిజనసమాజే- సత్వసాక్షికమిత్యర్థః

సదసిసత్యవాదిన్। శాఖామృగంతదిహమారయమాంశరేణకోనామరామ
మృగయుర్దయతేమృగీణామ్॥౪౫॥సంత్రస్యపూర్వమముతస్తవబంధురే
షభేజేయథాద్రిమకుతోభయమృశ్యమూకమ్। భర్తామమాయమపిరా

ఉక్తంయాన్తిరాజర్షయశ్చాత్రమృగయాంధర్మకోవిదా ఇతి కథితమి
త్యర్థః, తత్రస్త్రాత్వాగణాదిహేదానీం శాఖామృగంవానరం॥+॥జా
తెర(స్త్రీ)విషయావధోపథాదితిజీష్, మాంశరేణబాణేనమారయవినాశ
య ప్రాణైర్వియోజయేత్యర్థః యుక్తంచైతదిత్యర్థాంతరంన్యస్యతి
హేరామకోనామకోవామృగాన్యాతీతిమృగయుఃమృగసంహరణశీలః
+॥ మృగయ్వాదయశ్చేత్యౌణాదికఃకుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, మృగీ
ణాంమృగాంగనానాందయతేదయాంకురుతేదయయామృగాంగనాః కో
వామృగయురుపేక్షతఇత్యర్థః, అతస్త్వంసత్యవచనానుసారేణావ
శ్యంమాంప్రహరేతిభావః - దయాక్రియాంప్రతికర్తృత్వేపిఅనుకరోతిభ
గవతోనారాయణస్య తస్యవానుకరోతీత్యాదివత్సంబన్ధమాత్రవివక్షా
యాం, మృగీణామితిషష్ఠీచ న విరుధ్యతే ॥ యథాహభారవిః, సాల
క్ష్మీరుపకురుతేయయాపరేషామితి,తథా(శ్రీ)హర్షేణచ, సాధూనాముప
కర్తుం లక్ష్మీంద్రష్టుంవిహాయసాగన్తుమ్ ॥ నకుతూహలితస్య మనశ్చ
రితంచ మహాత్మనాంశ్రోతుమితి ॥ ౪౫ ॥—॥ అ ॥ సంప్రతివాలిప్ర
హరణప్రయుక్తాభిమానోపి నకార్యఇత్యాహ ॥ సంత్రస్యేతి ॥ హే
రామఏషోయంతవబంధుస్సుహృత్ సుగ్రీవః, పూర్వమముతోముష్మా
ద్వాలినః+ భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమ్యా
స్తసిః, సంత్రస్యసం(త్రా)సం(ప్రా)ప్యయథాయేన ప్రకారేణనాస్తి
కుతోపిభయమత్రేత్యకుతోభయంవాలిభయశంకాశూన్యమిత్యర్థః,
మయూరవ్యంసకాదిషునిపాతనాత్సాధురిత్యుక్తం ఋశ్యమూకమద్రిం
గిరిదుర్గమిత్యర్థః, భేజే(ప్రా)ప, తథాఅయం మమభర్తా(ప్రా)

(వస్తుతస్తుఅధీగర్థదయేశాం కర్మణీతికర్తృత్వశ్శేషత్వవివక్షాయాంషష్ఠీ)

మశక్యైరభేద్యం ప్రాప్తా మదీయహృదయచ్ఛలమద్రిదుర్గమ్ ॥౪౬॥ నా
హంసుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ వాలీ న చ త్రిభువనప్రథితప్రభావః ।

ణేశ్వరోఽవాల్యపి అముతోఽముష్మాత్త్వత్తస్సుగ్రీవాద్వాసంత్రస్యశక్యైస్తావ
కబాణైరభేద్యం భేత్తుమశక్యమితి కాఠిన్యాతిశయోక్తిః, అకుతోభయ
మిత్యర్థః మదీయహృదయం మామకమానసమితి ఛలం కపటం యస్య
తత్తథోక్తం మద్రిదుర్గం ప్రాప్తః ప్రవిష్టః అతో మద్ధృదయప్రహా
రణే తద్గతస్యాపి ప్రహరణసంభవాత్తవాయమభిమానో యుజ్యతే
తి భావః, మృతోఽపి మద్ధృదయాదనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర ఇతి ఫలితార్థః
అత్ర ఛలశబ్దేన హృదయమపహ్నుత్యాద్రిదుర్గత్వేనాసత్యత్వప్రతి
పాదనాదపహ్నవాలఙ్కారః ॥ * ॥ ఛలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపా
దనమపహ్నవ ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్ ॥ ౪౬ ॥ — ॥ కించ మత్ప్రహర
ణాభావే తవ ధన్విత్వప్రసిద్ధిరపి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ ॥ నేతి ॥ అహం సుకేతు
తనయా తాటకా న భవామీత్యర్థః ॥ శ్లో ॥ యక్షస్సుకేతుర్ద్రుహి
ణప్రసాదాల్లేభే సుతాం కామపి తాటకాఖ్యామిత్యుక్తం బాలకాండే, త
థా సప్తానాం సాలానాం సమాహారస్సప్తసాలీ సాలతరుశ్రేణిశ్చ న భవా
మి, అత్ర పంచవటీవత్ప్రక్రియా, తథా త్రిభువనప్రథితప్రభావః సకల
లోకవిఖ్యాతప్రతాపశాలీత్యర్థః, వాలీ చ న భవామి। యద్యేవం తర్హి
త్వయాహమపి ప్రహృతాస్మీతి భావః, అత్ర వాలినో విశేషణోపా
దానాన్నాయుక్తగ్రహణదోషః తస్య మహత్త్వప్రతిపాదనాయ స్వ
భావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తం రసాకరే ॥ శ్లో ॥ ధ్వన్యత్వాదేరసా
త్కర్షేఽభావోక్తౌ దోషవారణే । విశేషణం విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్త
గుణగ్రహ ఇతి గుణో విశేషణమ్ । కింతు వజ్రహృదయా వజ్రవత్కఠో
రహృదయా అత ఏవ విశిఖైర్బాణైరభేద్యా భేత్తుమశక్యా తారాస్మి అతః
హే రాఘవ మామేతాదృశీమవిద్ధ్వా అసంహృత్య ధన్వీ ధానుష్కః కథం
భవసి న భవస్యేవేత్యర్థః వేధ్యవేధనేకస్సమర్థో భవేదతో మామవేధ్యాం

త్రాతా స్త్రీవజ్రహృదయా విశిఖైరగభేద్యా యనన్వికథం భవసి రాఘవ మామవి-
ద్ధ్వా ॥౪౭ ॥ప॥ క్షితిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం కిము నిరవధి
మౌగ్ధ్యం శౌర్యవజ్జన్మసిద్ధమ్ । మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీం-
ద్రే రఘువర యదముష్మింస్తిష్ఠసే చాపపాణిః ॥ ౪౮ ॥ X ॥ ఏవం విలపం-

తీద్ధ్వా ఆత్మనో ధన్విత్వప్రథాం దృఢీకరుష్వేత్యర్థః ॥౪౭॥—॥ ఇత్థముపా-
లంభేపి పృష్ఠే తిష్ఠంతముద్వీక్ష్యోత్ప్రేక్షతే ॥ క్షితిపతీతి ॥ గర్భేశ్వ-
రాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం జన్మప్రభృత్యైశ్వర్యసంపన్నానా-
మిత్యర్థః కిం క్షితిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం నిరవధి నిర్మర్యా-
దం మహత్తరమిత్యర్థః, మౌగ్ధ్యం విచారమూఢత్వం ॥ ని ॥ ముగ్ధస్సుం-
దరమూఢయోరితి విశ్వః, శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యవదిత్యుపమా ॥+॥ తే-
న తుల్యం క్రియా చేద్వతిరితి వతిప్రత్యయః ॥ జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం
హంతేతి విషాదే ॥ని॥ హంత హర్షేనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాద-
యోరిత్యమరః, కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్ హే రఘువర రఘునాయక ని-
రపాయే నిరాతంకే ఇతి హృదయవిశేషణం కపీంద్ర ఇతి విశేషణం వా మమ హృ-
ది హృదయదేశే కపీంద్రే వాలిని వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మిన్ కపీం-
ద్రే యచ్చాపం పాణౌ యస్య స చాపపాణిస్సన్ పునః పునః ప్రహర్తుమి-
తి భావః + సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిః ॥ ప్రహరణార్థే-
భ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి వక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపా-
తః తిష్ఠసే ఆత్మానం ప్రకాశయన్ వర్తస ఇత్యర్థః, కస్మాదసాధ్యసాధ-
నే ప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యసన్మౌగ్ధ్యమాజన్మసిద్ధమితి
భావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్యమితి ప్రలాపవాక్య-
సముదాయార్థః ॥ + ॥ తిష్ఠతేర్లట్ ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చేత్యా-
త్మనేపదం, అత్ర స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలి-
ప్రహరణకారణత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలంకారః, మాలినీవృత్తం ॥
॥ఏవమితి॥ ఏవముక్తప్రకారేణ విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః హారాయి

త్యాహారాయితాశ్రుధారాయాస్తారాయాః పరిదేవనగద్గదైర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణైరక్షిణైత్రైశ్చ్వాసానిలైశ్చకృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీనిజనందనం రఘునన్దనేసమర్ప్యాఙ్గదమంగసంగినీం కాఞ్చన కాఞ్చన స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయదత్వా నిజభుజబలప్రశాంతాసురోఽయంప్రశాన్తాసురభూత్ ॥ ౪౯ ॥ తత్ర ॥ ౫ ॥ హా సకల

వాచరంత్యా హారాయితాః ఆశ్రుధారాబాష్పసంపాతాయస్యాస్తస్యాః సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః, తారాయాస్సంబంధిభిరక్షిణైరవిచ్ఛిన్నైరితి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనైర్విలాపాక్రందైర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణైరశ్రుబిందుసేకైః నిశ్వాసానిలైర్నిశ్వాసమారుతైశ్చ మూర్ఛితోజ్జీవకోపచారప్రాయైరితి భావః- కృతాశ్వాసః పునరుజ్జీవిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ వాలీ నిజనందనం ఆత్మజమంగదం రఘునందనే శ్రీరామాయ ॥ + ॥ అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, సమర్ప్య బాలోయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వేత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ బాలశ్చాకృతబుద్ధిశ్చ హ్యేకపుత్రశ్చ మే ప్రియః । తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః ॥ సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతిముత్తమామితి - తథాంగసంగినీం కంఠప్రాలంబినీం- కాంచన కామపి, కాంచనస్రజం హేమమాలామింద్రదత్తామిత్యర్థః శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్వప్రయుక్తశోకావనమ్రకంధరాయ సుగ్రీవాయ దత్వా తత్కంధరాయామాసజ్యేత్యర్థః ॥ *॥ ఇమాంచ మాలామాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీమిత్యాది రామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయబాహుపరాక్రమేణ ప్రశాంతాః ప్రశమితాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్యర్థః- అయం వాలీ ప్రశాంతాసురత్వాంతప్రాణోఽభూత్ మృతోభవదిత్యర్థః ॥ ౪౯ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్వాలిమరణసమయే, హేతిఖేదే ॥ ని ॥ హా విషాదశుగార్తిషు ఇత్యమరః - సకలభువనబహుమత

భువనభయఙ్కరబాహుబలశాలినః గోలభగంధర్వగంధసిన్ధురపఞ్చతాకరణపఞ్చాననదశముఖభుజభుజంగభోగనిరోధాహితుండికాయితవాలవలయస్య వాలినః కథం విలయం గతోఽసీతి బాష్పావిలముఖా వలీముఖాస్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం సర్వం నిర్వర్తయామాసుః ॥ ౫౦ ॥ తతో జాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణా దాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం కాంచనకలశోదకైరభ్యషించన్ ॥ ౫౧ ॥ ప ॥ అభిషిక్తే తు

బాహుబలశాలినః అశేషలోకశ్లాఘనీయభుజశక్తిసంపన్నస్య, తథా గోలభనామా మాయావీ గంధర్వో దేవయోనివిశేషస్స ఏవ గంధసింధురః మత్తగజస్తస్య పంచతాకరణే నిధనవిధానే పంచాననసింహ ఇతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకమ్, తద్వినాశకేత్యర్థః ॥ ని ॥ సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య ఇత్యమరః - తథా దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగాస్సర్పకాయాః ॥ ని ॥ భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహేశ్చ ఫణకాయయోరిత్యమరః- తేషాం నిరోధే నియంత్రణే ఆహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వదాచరితమాహితుండికాయితం వాలవలయం లాంగూలమండలం యస్య స తథోక్తేతి సంబోధనత్రయం అత్ర రూపకోపమయోస్సంకరః ॥ ని ॥ విషవైద్యో జాంగలికో వ్యాళగ్రాహ్యాహితుండిక ఇత్యమరః, కథం విలయం గతోఽసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్నస్తత్ మృతోఽసీతి బాష్పావిలముఖాః అశ్రుపరివృతాననాః వలీముఖా వానరాః, రామాజ్ఞయా తస్య వాలినః అభిప్రేతమనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం యథార్హమిత్యర్థః- ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం సర్వం, నిర్వర్తయామాసుశ్చక్రురిత్యర్థః ॥ ౫౦ ॥ — ॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీముఖగణా వానరసంఘాః దాశరథినిదేశాచ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచనాత్ సుగ్రీవం కాంచనకలశోదకైః స్నాతకుంభసంభృతతీర్థజలైరభ్యషించన్ వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తం చక్రురిత్యర్థః ॥ అభిషిక్త ఇతి ॥ సుగ్రీవే తు శబ్దోఽవధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్యర్థః

సుగ్రీవేణరామశ్యామపయోముచా । అభిషేక్తుంస్థితా మేఘాస్తన్మహీం
మహిషీమివ ॥ ౫౨ ॥ ఆర్యార్యాన్వేషణాకార్యాశరదిత్యుక్తసంవి
దా । కపీంద్రేణార్థితో రామఃకిష్కింధావర్తనంప్రతి ॥ ౫౩ ॥ న
యోగ్యానగరప్రాప్తిరిత్యుక్తవతి రాఘవే । సుగ్రీవప్రార్థనాప్యాసీ
ద్భరతప్రార్థనాసమా ॥ ౫౪ ॥ దత్తార్జనవికాసేన ధార్తరాష్ట్రా

॥ని॥ తుస్యాద్భేదేవధారణఇత్యమరః, రామఏవశ్యామపయోముక్ నీ
లమేఘస్తేనాభిషిక్తే సతి మేఘాజలదాఃతన్మహీంతస్య సుగ్రీవస్యమ
హీంభువంమహిషీంరాజ్ఞీమివ,అభిషేక్తుంస్థితాఃప్రవృత్తాఃశ్రీరామజల
దేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతేజలదానాం తన్మహిష్యభిషేకప్రవృ
త్తిరిత్యుక్తేవేతిభావః, వర్షాసమయస్సంప్రాప్త ఇతిఫలితార్థః రూ
పకోత్ప్రేక్షయోస్సంకరః ॥ ౫౨ ॥ — ॥ ఆర్యేతి ॥ హే ఆర్యస్వా
మిన్ శ్రీరామ, శరదిశరత్కాలే ఆర్యాయాస్సీతాయాః అన్వేషణా
గవేషణా కార్యాకర్తవ్యా,తదానీంకార్యసౌకర్యాదితిభావః- ఇత్యే
వముక్తసంవిదావిజ్ఞప్త ప్రతిజ్ఞానేన ॥ ని ॥ సంవిదాగూఃప్రతిజ్ఞాన
మిత్యమరః, కపీంద్రేణసుగ్రీవేణ కారుణికః శ్రీరామఃకిష్కింధావ
ర్తనంప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితో యాచితః ॥౫౩॥—॥
తతఃకింతత్రాహ ॥ నేతి ॥ నగరప్రాప్తిః పత్తనప్రవేశః యోగ్యా
అర్హానభవతి పితృనిదేశపరిపాలనార్థంవనవాసినో మమపత్తనప్రవే
శానర్హత్వాదితిభావః,తథాచశ్రీరామాయణమ్॥*॥చతుర్దశసమా
స్సౌమ్యగ్రామంవాయదివాపురం,నప్రవేక్ష్యామిహనుమన్ పితుర్నిర్దే
శపాలక ఇతి ॥ ఇతి ఏవంరాఘవేఉక్తవతిసతి, సుగ్రీవప్రార్థనా
పిభరతప్రార్థనయా సమాసదృశీఅభూత్, యథాభరతప్రార్థన
యా శ్రీరామః అయోధ్యాం నప్రవిష్టవాన్ తథాసుగ్రీవప్రార్థన
యా కిష్కింధామపి నప్రవిష్టవానిత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తథా
చ భరతస్య సుగ్రీవాపత్యం శ్రీరామస్యదృఢవ్రతత్వంచగమ్యతే ॥౫౪

న్నిరస్యతా । తేనజీమూతకాలేన దేవకీనన్దనాయితమ్ ॥ ౫౫ ॥ అస్మా
కంరూపలక్ష్మీమసకృదపహసత్యాత్తకాన్త్యాతేచాస్తాంభర్తారంనస్సురే
న్ద్రంకిమపినగణయన్వాలినంద్రాగ్జఘాన । ఇత్థంమత్వేవవైరంరఘుడితి
ఘనఘటారాఘవస్యాహవోత్థామాశామాశాశ్చరుద్ధ్వాస్తనితమిషమ

॥ అథవర్షర్తుం వర్ణయతి ॥ దత్తేత్యాదినా ॥ దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమానసోల్లాసః అన్యత్ర కకుభతరుపుష్పవికసనంచ యేనతథోక్తేన ॥ ని ॥ అర్జునః కకుభే పార్థే కార్తవీర్యమయూరయో రిత్యమరశ్శేషః, ధార్తరాష్ట్రాః స్నిలచంచుచరణహంసవిశేషాః అన్యత్ర ధృతరాష్ట్రాపత్యాని దుర్యోధనాదీని రస్యకాని రాకర్షితా ॥ ని ॥ రాజహంసాస్తుతే చంచు చరణైర్లోహితైస్సితాః మలినైర్మల్లికాక్షాస్తే ధార్తరాష్ట్రాస్సితేతరైరిత్యమరః- తేనప్రకారేణ తేన ప్రసిద్ధేనవాజీమూతకాలేనవర్షాసమయేన దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణేనేవాచరితం దేవకీనందనాయితమ్, ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పో వర్షాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ॥ + ॥ కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘః ఇతిదీర్ఘః, అత్రాభావేక్తః జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః శ్లిష్టవిశేషణా యముపమాశ్లేషోవా మతభేదాత్ ॥ ౫౫ ॥—॥ అస్మాకమితి ॥ అస్మాకంరూపలక్ష్మీమాకారశోభాం ఆత్తకాన్త్యానిజదేహభాసా ఇంద్రనీలసచ్ఛాయయేతిభావః-అసకృత్ బహువారంఅపహసతిఅపహాసంకరోతితదపహసనమాస్తాంతిష్ఠతుకింతు నోస్మాకంభర్తారంస్వామినంసురేన్ద్రం దేవరాజం కిమపికించిదపి నగణయన్ నలక్ష్యీకుర్వన్నిత్యర్థః ॥ + ॥ నఞర్థస్యనశబ్దస్య సుప్సుపేతిసమాసః- వాలినంతత్పుత్రమితిభావః, ద్రాక్ ద్రుతమవిచార్యేత్యర్థః, జఘానహింసితవాన్ ॥ని॥ ద్రాగ్ఝటిత్యంజసా ద్రుతమిత్యమరః, ఇత్థమనేనప్రకారేణ వైరంవిరోధం మత్వా జ్ఞాత్వేవ, రఘుడితి శీఘ్రం ఘనఘటాః మేఘబృందాన్యాహవోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం రాఘవస్యాశాంవాంఛాం కుతస్సాహమితి యోనత్ - ఆశాదిశశ్చ ॥ ని ॥ ఆశాదిగ

హాసింహనాదాన్వితేనః ॥ తత్ర॥ ౫౬ ॥ ప ॥ ఉపచితజీవనధారాస్స
త్పథభాజో నిరస్తసన్తాపాః । భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబ

లితృష్ణయోరితి రత్నమాలా- రుద్ధాన్నిరుధ్యవర్షాసమయే జైత్రయాత్రా
యా అనుపయుక్తత్వాదితి భావః, స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహా
సింహనాదాన్వితేనుశ్చుక్రురితి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా - ప్రధ్ధరాష్ట్ర
త్రమ్, లక్షణం తూక్తమ్ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్ సమయే ॥౫౬॥—
॥ ఉపచితేతి ॥ ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః అన్యత్రో
పచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే తథోక్తాః నిరంతరదాన
శీలా ఇత్యర్థః, సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి దానానీత్యుదకధారాపూర్వక
త్వాత్సర్వేషాం దానానామితి భావః, అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా
వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే తథోక్తాః(౧) తథా సత్పథభా
జః ఆకాశమార్గసంచారిణః అన్యత్ర సన్మార్గవర్తినః, నిరస్తసం
తాపాః నిర్వాపితపరితాపాః అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనః పరితాపాః
తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః పౌరస్త్యః పూర్వదిగ్భవః ప్రాచ్యః
అగ్రత ఉత్పన్న ఇత్యర్థః ॥ + ॥ దక్షిణాపశ్చాత్పురస్త్యగితి త్యక్ప్ర
త్యయః, తాదృశో యో మహాబలో వాయుస్తేనాకులితాః ఉద్ధూతాః (౨)
అన్యత్ర రలయోరభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూ
తబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః విహ్వలీకృతాః నవమేఘా నూత్నజల
ధరాః దివ్యాకాశే భూపా రాజాన ఇవ జాతా ఇతి శేషః, శ్లేషసంకీర్ణేయ

---

(౧) జీవ్యతేనేనేతి జీవనమ్ । జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం సంబలమి
త్యర్థః । తస్య ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధిం ప్రాపితా జీవధారా
యైస్తే ఇతి వా ॥ (౨) లళయోర్లడయోస్తద్వజ్జదయోర్వబయోస్త
థా । రలయోర్నణయోశ్చాంతే సవిసర్గావిసర్గయోః ॥ సబిందు
కాబిందుకయోస్స్యాదభేదేన కల్పనం ఇత్యభియుక్తాః అంతే చిత్రకా
వ్యే పాదాంత ఇత్యర్థః ॥

లాకులితాః ॥ ౫౩ ॥ గ ॥ తేనకిలరఘుపతిరతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శత
మన్యుశరాసనశారతరతారాపథాం ఘనరవముఖరితహరిన్ముఖాభోగాం
కదమ్బవనపవనాకమ్పనిరాడమ్బరకాదమ్బకదమ్బామమ్బుదకద
మ్బకబళితామ్బరాం శిలీన్ధ్రసంబద్ధబన్ధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచ
యకవచితమహారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో ల

ముపమా, ఆర్యావృత్తమ్ ॥ ౫౪ ॥—॥ తేనేతి ॥ తేనజీమూతకాలేన
ప్రత్తునాకిలేతి సంభావనాయాం సంభావితేన జీమూతకాలేనేత్యర్థః॥
ని ॥ వార్తాసంభావ్యయోః కిలేత్యమరః, రఘుపతిః- శ్రీరామః అతి
మాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధింగతః మన్యుః క్రోధో యస్య తథోక్త
స్సన్ ఉద్దీపకత్వాజ్జైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ వృద్ధస్సన్ని
త్యర్థః ॥ ని ॥ మన్యుర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీత్యమరః శతమన్యుశరాస
నే నేంద్రధనుషా శారతరా అత్యంతశబలవర్ణా తారాపథః ఆకాశం య
స్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైః ఘనగర్జితైః ముఖరితాః ప్రతిధ్వని
తాః హరిన్ముఖాభోగాః దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం తథోక్తాం, కదం
బవనపవనాకమ్పేన నీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విహా
రాడంబరవిధురాణి కాదంబకదంబాని కలహంససమూహా యస్యాం
తాం ॥ ని ॥ తూలంచనీపప్రియకకదంబాశ్చహలిప్రియే, కాదంబః కల
హంసస్స్యాదితిచామరః, అమ్బుదకదమ్బేన మేఘబృందేన కబళి
తం నిగీర్ణం ఆచ్ఛాదితమితియావత్, అంబరమాకాశం యస్యాం తాం-
శిలీంధ్రసంబంధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుం
ధరా భూమిః యస్యాం తాం వసూని ధారయతీతి వసుంధరా ॥ + ॥ సంజ్ఞా
యాం భృతృవృజి ఇత్యాదినా ఖశ్ప్రత్యయే ముమాగమః ॥ ని ॥ కంద
ళ్యాం చ శిలీంధ్రస్స్యాదితి శబ్దార్ణవే, వికచకుటజనిచయైః వికసితగిరి
మల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితాన్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని య
స్యాం తామ్ ॥ ని ॥ కుటజో గిరిమల్లికేతి హలాయుధః ప్రావృషేణ్యాం

క్ష్మణమిదమభాషత ॥ ౫౮ ॥ ప ॥ అయంకాలఃకాలపరిమథనగళాభై రభిన వైరహంయూనాంయూనామపహరతి ధైర్యంజలధరైః । స్మరా ధారాధారాపరిచయజడావాన్తిసహసానభస్వన్తస్స్వన్తః కథమివవి

ప్రావృషేణ్యామ్ ॥ + ॥ ప్రావృషఏణ్యఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాంపరిపాటీంప్రేక్షమాణస్య లక్ష్మణమిదంవక్ష్యమాణవచన మభాషతావోచత ॥ ౫౮ ॥ — ॥ అ ॥ తత్ప్రకారమేవవివృణోతి అయమిత్యాదిశ్లోకషట్కేన ॥ అయంవర్తమానఃకాలోవర్షాసమయః కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయైః ర్వారిపూరితత్వాదతినీలైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ కాలోమృత్యౌమహాకాలే సమయే యమకృష్ణయోరితివిశ్వః, కుతఃఅభివనైర్నూతనైర్జలధరైః కర్తృభిః అహంయూనామహంకారిణాం తారుణ్యమదగర్వేణాజేయంమన్యానామిత్యర్థః ॥ని॥ అహంయుస్స్యాదహంకారీత్యమరః ॥ + ॥ అహంశుభమోర్యుసితియుస్ప్రత్యయః యూనాంతరుణానాం ధైర్యంధీరత్వం నిర్వికారచిత్తత్వమితియావత్, అపహరతివిలోపయతి - తరుణీప్రవణాంతఃకరణాన్కరోతీత్యర్థః ॥ * ॥ మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపిహేతుష్వితిరసికాః తథా స్మరాధారామన్మథోద్దీపకాఇత్యర్థః, ధారాపరిచయజడావారిసంపర్కశీతలానభస్వంతఃప్రావృడ్వాతాః ॥ ని ॥ నభస్వద్వాతపవన పవమానప్రభంజనా ఇత్యమరః, సహసాఅకస్మాదతివేగేనేత్యర్థః,సహసేత్యాకస్మికావిమర్శయోరితిగణవ్యాఖ్యానే స్వరాదిపాఠాదవ్యయ మితిశాకటాయనః, వాంతిప్రసరంతి- అతఃస్వంతఃసుస్వరూపః అతిదృఢఇతియావత్ ॥ ని ॥ అన్తోత్రస్త్ర్యవసితేమృత్యౌస్వరూపేనిశ్చయే న్తిక ఇతివైజయంతీ, అథవాస్వంతః శుభావసానః దేహనాశరహితఇతియావత్ వియోగోవిరహఖేదః కథమి

(౧) అత్రకథమితి హేత్వర్థకోనిపాతః । కారణాపికథంతర్కేవిస్మయే సంపదుద్భవేఇత్యభిధానాత్ ॥

ద్యోగః పరిణమేత్ ॥ ౫౯ ॥ మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో మయూరగళకాహళీకలకలస్సముజ్జృంభతే । పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం న రేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి ॥ ౬౦ ॥

॥వ॥ అమ్భోధరోదరవినిర్గతవారిధారాసమ్మర్దమాంసలసమీరసమీ

పతో వా ఇవ శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే (౧) పరిణమేత్పరిపాకం గచ్ఛేత్, అతిక్రాన్తో భవేదితి యావత్, న పరిణమేదేవేత్యర్థః, సత్యాముద్దీపకసామగ్య్రాం తస్య దుస్తరత్వాదితి భావః, ఛేకానుప్రాసోలఙ్కారః ॥*॥ భవేదవ్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్మయోః, ఆవృత్తిర్యత్ర స బుధైశ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యత ఇతి లక్షణాత్, శిఖరిణీవృత్తం ॥౫౯॥ ॥ మహాసమరేతి ॥ ప్రతిదిశం దిశిదిశి మనోజన్మనో మన్మథస్య జగద్విజేతుర్వీరస్యేతి భావః, మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః మయూరగళకాహళీకలకలః మయూరగళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషాస్తాసాం కలకలః కోలాహలః కేకారవాడంబర ఇతి యావత్, సముజ్జృంభతే విజృమ్భితో భవతి ॥ ని ॥ కాహళం భృశశుష్కయోః వాద్యభాండవిశేషే తు కాహళిః కాహళః కళ ఇతి విశ్వః ॥ని॥ కోలాహలః కలకల ఇత్యమరశ్చ, కిమితి సముజ్జృంభత ఇత్యత ఆహ, పయోదమలినే దినే వార్షికవాసరే ఇత్యర్థః, పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం న రేషు పురుషేషు మధ్యే, వనితాసు స్త్రీషు వా మధ్యే, కే నరాః కా వా వనితాః దధతి ధారయంతి హంత విషాదే, తేషాం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వాద్విషాద ఇత్యర్థః, ఇత్యేవం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః, కే మూర్ధ్ని కాయతి కూజతీతి కేకా మయూరవాణీ- యథాహామరసింహః ॥ని॥ కేకా వాణీ మయూరస్యేతి, తాదృశం వాణీం పదశో విభజ్య నరవనితావాచకత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, స చ నరేషు కే వనితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలఙ్కారేణాంగేన సంకీర్యతే- పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౬౦ ॥ —॥అం

శ్యమానైః । ఆమోదవీచినిచయైఃకుటజప్రసూనైరాకాశమేతదవకాశ
విహీనమాసీత్ ॥ ౬౧ ॥ ప ॥ ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధ
శాఖినః । ప్రరోహాఇవలక్ష్యంతెవారిధారాధరాంగతాః ॥ ౬౨ ॥(అం

భోధరేతి॥అంభోధరోదరేభ్యోజలధరగర్భగహ్వరేభ్యోవినిర్గతావి
నిస్సృతాః యావారిధారాస్తా భిస్సహసంమర్దేసంగ్రామకరణే
మాంసలాబలవాన్ వారిధారావిభేదకతయా ప్రవృత్తఇత్యర్థః,మాం
సంబలమస్యాస్తీతిమాంసలఇతివిగ్రహః ॥ ÷ ॥ సిధ్మాదిత్వాన్మత్వర్థీ
యోలచ్ప్రత్యయః, బలవాన్మాంసలోంసలఇతివృత్తికారః ॥ ని ॥ బ
లవాన్మాంసలోంసలఇత్యమరశ్చ తేనసమీరణ వాయునాసమీర్యమా
ణైః ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాంనిచయస్సముదాయో యే
షాంతైరవిచ్ఛిన్నగంధబంధురైరిత్యర్థః ॥ ని ॥ ఆమోదోగంధహర్ష
యోరితి విశ్వః, కుటజప్రసూనైర్గిరిమల్లికాకుసుమైః ॥ ని ॥ జయా
థకుటజశ్శక్రోవత్సకోగిరిమల్లికే త్యమరః, ఏతత్పరిదృశ్యమాన మివ
స్థితమాకాశం నభః - అవకాశవిహీనంనీరంధ్రమాసీత్, అత్రాకాశ
స్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేపి తత్సంబన్ధకథనాదతిశయోక్తిభేదః, వ
సంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౧ ॥— ॥ ఘనేతి ॥ ధరాంభువంగతాఃప్రా
ప్తావారిధారాః రోదోంతరాళెదండాయమానతయా ప్రవృత్తాఉదక
ధారాః, ఘనామేఘాఏవశ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్యతస్య
అన్యత్రఘనవత్ శ్యామలాని అథవాఘనానిసాంద్రాణి శ్యామలానిచ
పత్రాణియస్యతత్తథోక్తస్య వ్యోమ్నఆకాశస్యైవన్యగ్రోధశాఖినో
వటవృక్షస్య ॥ ని ॥ న్యగ్రోధోబహుపాద్వటఇత్యమరః, ప్రరోహాజ
టాఇవలక్ష్యంతెదృశ్యంతే తథావారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వాత్ప్రరో
హత్వోత్ప్రేక్షారూపకానుప్రాణితేతిసంకరః, అత్ర ఇవశబ్దఉత్ప్రే
క్షాయాం, ఇవేతిషదర్థోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలంకారేష్వితి గణ
వ్యాఖ్యానె ॥ ౬౨ ॥—॥ అంభఇతి ॥ హేసౌమిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ

भःपूरसुसंपूर्णा स्तटस्थतरुपुष्पिणीः । नदीःपश्यैहसौमित्रे प्रवृद्धाश्चदिनेदिने ॥ ६३)॥ प ॥ अम्भोधिपानेसविलेनसाकमापीत मार्वाग्निशिखाकलापम् । तप्तोदरावारिधरावमन्तिविद्युल्लतोन्मे

प्रावृट्काले अंभःपूरेणपयः प्रवाहेणसुष्ठुसंपूर्णाः सुसंपूर्णाः तटेतिष्ठंतीति तटस्थानांतीररुहाणांकदंबकुटजा दिवृक्षाणांपुष्पाण्यासुसंतीति तटस्थतरुपुष्पिणीः वायुवशा न्निपतितपुष्पव्याप्ता इत्यर्थः, तथादिनेदिने प्रतिदिनंवीप्सायां द्विर्भावः, प्रवृद्धाःप्रवृद्धिंगतानदीश्च पश्य अत्रायमंध्वनिःअं भःपूरसुसंपूर्णाःमदनरसातिरेकवतीरित्यर्थः, तटशब्देनात्र निकटंप्रतीयते तटस्थानिकटस्थाअनपायिन इतियावत् तेतरवःत रुवत्स्थिताः प्रियायासांता स्तथोक्ताः अतएवपुष्पिणीर्विकासवती रिति बहुव्रीहिगर्भितविशेषणसमासः-अतःप्रवृद्धाःकेलिलाभाद्वृ द्धिंगताःनदीः स्त्रियःपश्यैति (१)॥ ६३ ॥—॥ अम्भोधीति ॥ अं भोधिपाने समुद्रजलपान समयेसविलेन साकमापीतं निपीयमा नमौर्वाग्निशिखाकलापं बडबानलज्वालाजालंकर्तृ ॥ नि ॥ और्व स्तुवाडबोबडबानल इत्यमरः वारिधरामेघाः स्तप्तोदरास्संतः प्तपरक्षिकुहरास्संतः; विद्युल्लतोन्मेषमिषेणतटिल्लतास्फुरणव्या जेन वमंत्युद्गिरंतिबहिर्निर्गमयंतीत्यर्थः-अत्रलालादिनिरसन हादिनावमनशब्देनोपचारान्निर्गमन मात्रमुच्यतइति चारु त्वातिशयः, तदुक्तंदंडिना ॥ नि॥ निष्ठ्यूतोद्गीर्णवांतादिगौ णवृत्तिव्यपाश्रयं,अतिसुंदरमन्यत्र ग्राम्यकक्ष्यां विगाह तेइति नूनमित्युत्प्रेक्षायां साचमिषशब्देन विद्युल्लतोन्मेषम पह्नुत्यसत्यत्वप्रतिपादनात्सापह्नवोत्प्रेक्षेतिसंकरः॥६४ ॥ अथजैत्रयात्रासयोग्यशरत्कालस्संप्राप्तइतिवक्तुं प्रथमप

(१) अस्यपद्यस्यबहुमुकोशेषनुपलंभात्प्रक्षिप्तमिवभाति)

షమిషేణనూనమ్ ॥ ౬౪॥ ౫ ॥ ఇత్థంప్రవృత్తేఘనదినేషుదాశరథినా కథమపినీతేషు తదాకారకాంతింగమితమివశనైశ్శనై ర్మేఘమండలం పాండురమభూత్ ॥ ౬౫ ॥ తస్యచాపవ్యాపారవేళాయాంనసన్నిధా తవ్యమిత్యంతరిక్షాదవర్తితంకిలపాకశాసనశరాసనమ్ ॥ ౬౬ ॥ ౭ ॥ రఘుపతిచాపఘోషసమయోభవితేతికిలవ్యుపరతముద్భటంఘనఘటాజ

గమ్మంవర్ణయతి ॥ ఇత్థమితి ॥ ఇత్థముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు మేఘాకులితదివసేషు వార్షికవాసరేష్విత్యర్థః, దాశరథినా శ్రీరామేణ కథమపి గరీయసాప్రయత్నేనాత్యంతప్రయాసేనేత్యర్థః, నీతేషు గమితేషుసత్సు, అతఏవ తదాకారకాంతిం తస్యశ్రీరామస్యాకారకాంతింశరీరశోభాం విరహజనితపాండురప్రభామిత్యర్థః, గమితంప్రాపితమివేత్యుత్ప్రేక్షా, సంసర్గజాదోషగుణాభవంతీతి న్యాయాదితిభావః (౧) శనైశ్శనైర్దినక్రమేణవిఘ్నాయాంద్విర్భావః మేఘమండలంపాండురం ధవళవర్ణమభూత్ ॥ ౧ ॥ వళక్షోధవళోర్జునః। హరిణః పాండురః పాండురిత్యమరః ॥ ౬౫ ॥—॥ తస్యేతి ॥ తథాతస్యశ్రీరామస్య చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగకాలే- న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధౌనస్థాతవ్యం న ప్రత్యక్షైర్భవితవ్యమితియావత్, మహద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపారస్యాయుక్తత్వాదితిభావః, ఇతికిలఇతిమత్వేత్యర్థః, కిలేత్యలీకే వస్తుతస్తునతథేతిభావః ఏవముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయం అతఏవోత్ప్రేక్షా అంతరిక్షాదాకాశాత్తత్సకాశాత్ పాకశాసనశరాసనమింద్రస్యధనుః, అంతర్హితమపగతం అదృశ్యతాంగతమిత్యర్థః ॥ ౬౬॥—॥రఘుపతీతి ॥ రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయఃకాలః భవితా భవిష్యతి ప్రత్యాసన్నఇత్యర్థః, భువోలుట్ ఇతికిలఏవం మత్వా

(౧) తదాకారకాంతివిజితమివేతిపాఠే శ్రీరామాకృతి శ్యామలకాంత్యానిర్జితత్వాత్తద్దుఃఖేనశుభ్రమభూదివేత్యుత్ప్రేక్షా ॥

నితం స్తనితమ్ । శ్వసితమరుద్భిరస్యవిజితః కిలశాన్తిమగాత్పరిచితకేతకీ
కుటజనీపవనః పవనః ॥ ౬౭ ॥ తాపోపశాన్తినటనాత్కృతలోకహర్షా
వర్షా నటీ గగనరంగతలాత్ప్రయాతా । అమ్భోదవాద్యమచిరేణ శశా
మ సర్వం నిర్వాపితాశ్చ సహసైవ తటిత్ప్రదీపాః ॥ ౬౮ ॥ ౫ ॥ క్రమే

త్యుత్ప్రేక్షా, ఉద్భటముజ్జృంభితం ఘనఘటాజనితం మేఘబృందస
ముద్భూతం స్తనితం గర్జితం వ్యుపరతం వినివృత్తం ప్రశాంతమభూదిత్య
ర్థః, తథాస్య విగహిణః శ్రీరామస్య శ్వసితమరుద్భిర్నిశ్వాసమారు
తైః అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానైరితి శేషః విజితః కిలనిర్జిత ఇవే
త్యుత్ప్రేక్షా, పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని. కేతకీనాం
కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాంచ వనాని యేన సత
థోక్తః, పవనో వాయుశ్చ శాంతిమగాదుపరతోభూత్, వృత్తమున్నే
యమ్ ॥ ౬౭ ॥—॥ తాపేతి ॥ వర్షా ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ ॥ ౧ ॥
స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా ఇత్యమరః, తాపోప
శాంతిస్సంతాపోపశమనమేవ నటనం నాట్యం తస్మాద్ధేతోః ॥ ౧ ॥ తాండ
వం నటనం నాట్యమిత్యమరః, కృతః ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం
ప్రేక్షకాణాంచ హర్ష ఆనందో యయా సా తథోక్తా సతీ గజ్యంతే స్మి
న్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్ ॥ ౧ ॥ రంగో తు స్థానరాగౌ చేతి వైజ
యంతీ, తస్యతలం ప్రదేశః గగనమేవ రంగతలం తస్మాత్ప్రయాతా అ
పగతాభూదితి శేషః, తథా సర్వమశేషమంభోదపవవాద్యం వీణావే
ణుమృదంగాదీని సర్వాణ్యప్యంభోదవాద్యానీత్యర్థః, అచిరేణ సహ
సా శశామ శాంతిం జగామ, తథా తటితః విద్యుత ఏవ ప్రదీపా దీపజ్వాలా
శ్చ సహసా క్షిప్రమేవ నిర్వాపితాః ప్రశమితా ఇత్యర్థః, ఏవం సమ
స్తవస్తువర్తి సావయవరూపకమ్, వస్తుతస్తు రూపకోపమయోస్సాధక
బాధకప్రమాణాభావాత్సందేహాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౬౮ ॥
॥ క్రమేణేతి ॥ సకలమశేషం వాహినీజాతం నదీవ్యూహః కర్తృ ॥ ౧ ॥

ణావాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తిమసహమానమివ తనిమానమభజత ॥ ౯ ॥ తథాదుర్దినాపాయే లఙ్కాయామపి రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారో భవిష్యతీతి మత్వా కిల భూమ్యామపి సముజని రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారః ॥ ౧౦ ॥ ఏవం ప్రోషితాయామపి ప్రా

జాతం జనిసమూహయోరిత్యభిధానాత్ ॥ సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః ॥ ॥ భావినీం భవిష్యన్తీమ్ ॥ + ॥ భవిష్యతి గమ్యాదయ ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః- వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమానమస్యష్యమాణమివేత్యుత్ప్రేక్షా, వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూర్త్యసహనం యుక్తమేవేతి భావః, క్రమేణ దినక్రమేణ తనిమానం తనుత్వమభజత ॥ ని ॥ సేనానద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయన్తీ ॥ ౯ ॥ — ॥ తథేతి ॥ తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధికదుష్టదివసానాం చ అపాయే అపగమే సతి ఏకత్ర శరదాగమవశాదన్యత్ర శ్రీరామవిక్రాన్తివశాచ్చేతి భావః ॥ ని ॥ మేఘచ్ఛన్నేహ్ని దుర్దినమిత్యమరః, లఙ్కాయాం రావణపుర్యామపి సాతఙ్కసఞ్చారయోగ్యాయామపీతి భావః, రాజహంసయోశ్చన్ద్రసూర్యయోస్తథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే నిశ్శఙ్కసఞ్చారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతఙ్కవిహారశ్చ । రాజా ప్రభౌ నృపే చన్ద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః । భానుర్హంసస్సహస్రాంశురితి విశ్వప్రకాశామరౌ ॥ ని ॥ రాజహంసౌ నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయోరిత్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్యతీతి మత్వా కిలేత్యుత్ప్రేక్షా, భూమ్యామపి రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారః కలహంసనిరాతఙ్కవిహారః రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ సమజని సంజాతః ॥ + ॥ జనేః కర్తరి లుఙ్ ॥ దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః ॥ ౧౦ ॥ — ॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విరహిణామితి యావత్, శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్ణాతి విలాపయతీతి ప్రా

క్షితజనశేముషీముషి ప్రావృషి ॥ ౭౧ ॥ వ ॥ కామక్షిప్తపృషత్కభిన్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాళీగళన్మైత్రీసారలఘూప్రతిశ్రవభరం నిర్వోఢుమప్యక్షమే । సుగ్రీవే చిరసంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం కిష్కిన్ధాం ద్రుతమాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః ॥ ౭౨ ॥

క్షితజనశేముషీముషి ॥ + ॥ ముషస్తేయే క్విప్ ॥ ని ॥ బుద్ధిర్మనీషాధిషణాధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిరిత్యమరః, ప్రావృషి వర్షర్తౌ ప్రోషితాయాం మృగతాయాం సత్యామపి ॥ ౭౧ ॥——॥ తతః కిం తత్రాహ ॥ కామేతి ॥ కామక్షిప్తా మన్మథప్రయుక్తా యే పృషత్కాః బాణాః ॥ ని ॥ పృషత్కబాణవిశిఖా అజిహ్మగఖగాశుగా ఇత్యమరః, తైర్భిన్నం విదారితం యద్ధృదయం చిత్తం వక్షశ్చ ॥ ని ॥ హృదయం జీవితే చిత్తే వక్షస్యాజీవభావయోరితి శబ్దార్ణవః, తస్య ఛిద్రం రన్ధ్రమేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమార్గః ॥ని॥ ద్వయోః ప్రణాళీ పయసః పదవ్యామిత్యమరః తయా గళన్నిర్గచ్ఛన్ మైత్రీసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య స తథోక్తః- అత ఏవ లఘూ నిస్సారే క్షుద్రే చ అవిచ్ఛిన్నకామకేళిపరతన్త్రతయా విస్మృతసఖ్యసంబన్ధ ఇత్యర్థః, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా ॥ ని ॥ సారో బలే స్థిరాంశే చేత్యమరః, అతశ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాఙ్గీకారః, స ఏవ భరస్తమపి కిముతాన్యదితి భావః ॥ని॥ అఙ్గీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ ఇత్యమరః- నిర్వోఢుం సమర్థయితుమక్షమే అశక్తే సుగ్రీవే చిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం తాదృశీమనిర్వాచ్యాం రాగేణ స్త్రీసంభోగాసక్త్యా యా అన్ధతా అవివేకితా తాం శమయితుం నిర్వాపయితుం స్త్రీలంపటతాం నివర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితుమిత్యర్థః - కోపకలుషః రోషాక్రాన్తివిక్షిప్తహృదయః లక్ష్మణః రామాజ్ఞయా కిష్కిన్ధాం ద్రుతమాప ప్రాప ॥ శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ॥౭౨॥

---

(౧) ప్రతిశ్రుతగిరమితి పాఠే తత్రార్యాన్వేషణేత్యాదిగిరమిత్యర్థః। * ఏతత్పద్యానన్తరం। తాపకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి॥ కిం వా వానరమేతూర్ణం దీయతాముత్తరం వచః। ఇతి పద్యం ప్రక్షిప్తమ్ ॥

౫ ॥తతస్సౌమిత్రిరతీవరుష్టః ప్రవిష్టఇత్యంగదేనవిజ్ఞాపితోఽప్యనంగసంగ
రసంగతపరిశ్రమాదజాతజాగరస్సుగ్రీవస్తద్దర్శన(జాత)త్రాససంచలి
తసకల ప్లవగబలకిలకిలాయితేన ప్రబుద్ధస్సచివయోః ప్లక్షప్రభావనా
మ్నోఃప్రభావేన ప్రకృతింప్రపేదే ॥ ౨౩ ॥ తతస్తస్మిన్సుగ్రీవేరాఘ
వరోషస్యకారణంనిరూపయతిసతిసద్యస్సవముఖరితదిఙ్ముఖాభోగోల్లక్ష్మణ

॥తతఇతి ॥ తతః తదనంతరం సౌమిత్రిర్లక్ష్మణఃఅతీవరుష్టోఽత్యంతరోషా
విష్టస్సన్ ప్రవిష్టః కిష్కింధాంప్రత్యాగత ఇత్యంగదేన విజ్ఞాపితోఽపి
అనంగసంగరసంగతపరిశ్రమాద్రతిరమణరణసంప్రాప్తఖేదాద్ధేతోః,
శ్రమఃఖేదోధ్వరత్యాదేరితిలక్షణం, అజాతజాగరోఽనుత్పన్నప్రబోధః
సుగ్రీవః తస్య రోషావేశవతో లక్ష్మణస్యదర్శనాద్యస్త్రాసఃసాధ్వసం
తేన సంచలితానాం సంభ్రాంతానాం సకలానాం సమస్తానాంప్లవగబ
లానాం వానరసేనానాం కిలకిలాయితేన కిలకిలధ్వన్యాచరణేన హేతు
నాకిలకిలేత్యనుకరణశబ్దః- ప్రబుద్ధోబోధం ప్రాప్తస్సన్ ప్లక్షఃప్ర
భాస శ్చేతి నామనీయయోస్తయోస్సచివయో ర్మంత్రిణోః ప్రభావేనఉ
ద్వేగ నివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాంప్రపేదేప్రా
ప,తథాచశ్రీరామాయణమ్॥వ॥ సోయంరోషపరీతాక్షోద్వారితిష్ఠతివీ
ర్యవాన్ । వానరాన్వానరపతేచక్షుషాప్రదహన్నివ ॥ తస్యమూ
ర్ధ్నా ప్రణమ్యత్వం సపుత్రస్సహబంధుభిః- గచ్ఛశీఘ్రంమహాభా
గ రోషోహ్యస్యనివర్త్యతామితి ॥ ౨౩ ॥—॥ తతఇతి ॥ తతఃతస్మిన్
తథాప్రకృతిమాపన్నే సుగ్రీవేరాఘవస్య ప్రాణప్రియసఖస్యాపి ల
క్ష్మణస్య శ్రీరామస్యవారోష స్తస్య కారణం నిరూపయతి ॥*॥ నమే
దుర్వ్యాహృతంకించిన్నాపి మేదురనుష్ఠితమ్ । లక్ష్మణో రాఘవభ్రా
తా క్రుద్ధఃకిమితిచింతయే,ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యావర్యాలో
చయతి సతీత్యర్థః, ముఖరితహరిన్ముఖఃప్రతినాదితదిగంతరాళోలక్ష్మ
ణస్యజ్యాఘోషోగుణధ్వనిరభూత్ నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్మణోధ

స్యజ్యాఘోషః ॥ ౭౪ ॥ వ॥ తత్రాసనంద్రుతమపాస్యపతిః కపీనాం
తత్రానన్రవదనోఘనచాపఘోషాత్ । సంతోషమోక్షమివభూరి
భజన్ భుజంగస్సంతాపనాశపిశునాత్తరుణాభ్రఘోషాత్ ॥ ౭౫ ॥ ౫॥ త
త్రప్రతిశ్రుతకార్యప్రత్యాహనాయకపిలేన భ్రాత్రా ప్రేషిత ఇతి
మారుతినాధార్యమాణధైర్యస్సుగ్రీవస్సామిత్రింసాన్త్వయితుంతారాం

సృష్టంకారంచకారేత్యర్థః ॥ ౭౪ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రత స్మిన్ సమ
యేకపీనాంపతిస్సుగ్రీవః ద్రుతంశీఘ్రమాసనం సింహాసనం అపాస్య
త్యక్త్వా ఆసనామత్థాయేత్యర్థః, ఘనచాపఘోషా న్మహాకార్ముకధ్వ
నేఃనమ్రవదనఃఅవనతాననస్సన్ తత్రాసబిభాయకథమివ సంతాప
నాశపిశునాత్- గ్రీష్మాదిజనితసంజ్వరోపశాంతిసూచకాదితివిశేషణం
చాపఘోషేపి యోజ్యంతరుణాభ్రఘోషాన్నూతనమేఘగర్జితాత్ ॥
భూరిభూయిష్ఠం యథాతథాసంతోషమోక్షమానందవిఘాతం భజన్
ప్రాప్నువన్నితివిశేషణమ్- సుగ్రీవేపియోజ్యం భుజంగస్సర్ప ఇవ ॥
ని॥ సర్పఃపృదాకుర్భుజగోభుజంగ ఇత్యమరః, అత్ర తరుణాభ్రఘోష
స్య నీలకంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాంచనీలకంఠోభుజంగభుగిత్యభిధా
నాత్ భుజంగభుక్త్వాచ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వమవగంతవ్యం ఉపమా
లఙ్కారః- వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ ౭౫ ॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్రవి
త్రాసనసమయే ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యంసీతాన్వేషణ
రూపకృత్యంతస్య ॥ని॥ అంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యమరః,ప్రా
త్యాహనాయప్రవర్తనార్థం కపిలేనవిలంబాద్రుష్టేనభ్రాత్రా రామేణ
ఏషఃలక్ష్మణఃప్రేషితఃప్రహితః ఇత్యుక్త్వేతి శేషః మారుతినాహనూమ
తాధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యంయస్యసతథోక్తః
మారుతివచనాత్పునర్లబ్ధధైర్యస్సన్నిత్యర్థః సుగ్రీవస్సామిత్రింసాం
త్వయితుం సామవచనైరుపలాలయితుమ్ ॥ని॥ సామసాంత్వముభేసమే
ఇత్యమరః, తారాం నిజవధూం ప్రేషితవాన్ ప్రథమంస్వస్యైవదర్శ

ప్రేషితవాన్ ॥ ౭౬ ॥ ప ॥ ప్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో ని
ష్క్రాంతతారముపశాంతతమోవికారమ్ । పూర్వాశయావిశతిసత్పథ
భాజిమిత్రేసత్యంనిశాంతసమమస్యనిశాంతమాసీత్ ॥ ౭౭ ॥ గ॥సాతు
రామారామానుజమాసాద్యచైవమవోచత ॥ ౭౮ ॥ ప ॥

నేపునఃకోఽపిదోషోభవిష్యతి స్త్రీదర్శనేతునైవమితిమత్వాతాం
ప్రహితవానిత్యర్థః-తథాచశ్రీరామాయణమ్ ॥*॥త్వద్దర్శనవిముక్తా
త్మానస్సకోపంకరిష్యతి।నహిస్త్రీషుమహాత్మానఃక్వచిత్కుర్వంతిదారు
ణమిత్యాది ॥ ౭౬ ॥—॥ ప్రాగితి ॥ ప్రాక్ అంజసావారుణీ భజనేన
సురాసేవనేన నిహ్నుతమాచ్ఛాదితం రాజ్ఞః ప్రభోస్సుగ్రీవస్యతే
జః ప్రతాపోయస్మిన్తత్తథోక్తం అన్యత్రవారుణీభజనేన ప్రతీచీసంగ
త్యానిహ్నుతమంతర్హితంరాజతేజశ్చంద్రప్రకాశోయస్మిన్తత్ ॥ని॥
సురాప్రత్యక్చవారుణీత్యమరః రాజాప్రభౌనృపేచంద్రఇతివిశ్వప్ర
కాశః, నిష్క్రాంతానిర్గతా తారాసుగ్రీవపత్నీయస్మాత్తత్తథోక్తం
అన్యత్రాపగతనక్షత్రం- ఉపశాంతోనివృత్తస్తమోవికారోమోహవి
క్రియాఅన్యత్రాంధకారవ్యాప్తిర్యస్మిన్తత్తథోక్తమ్ అస్యసుగ్రీవస్యని
శాంతం గృహంకర్తృ॥ని॥నిశాంతంభవనోషసారితివిశ్వః-సత్పథభాజిస
న్మార్గవర్తిని ఆకాశమార్గసంచారిణిచమిత్రేసుహృదిలక్ష్మణే అర్కే
చ ॥ని॥ మిత్రంసుహృదిమిత్రోఽర్కఇతివిశ్వః,పూర్వాశయాపూర్వప్ర
తిజ్ఞాతార్థకాంక్షయాహేతునాపూర్వదిశాచవిశతిప్రవిశతిసతి,సత్యం
యథార్థమతఏవాత్ప్రిష్టానిశాయారజన్యాఅంతోఽవసానంతత్సమంత
త్తుల్యం ప్రభాతకల్పమిత్యర్థః- ఆసీత్ శ్లిష్టవిశేషణేయముపమా॥౭౭॥
॥సేతి॥ సాతుసైవరామాసుందరీ ॥ ని ॥ సుందరీరమణీరామేత్యమరః,
యత్రాకృతిస్తత్రగుణాఇతిన్యాయాన్నిజగుణసంపదాలక్ష్మణ ప్రసాదన
పాటవాతిశయద్యోతనార్థం రామేత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం, రామా
నుజంలక్ష్మణం రామవద్గుణగ్రాహిత్వ ప్రకటనార్థమిత్థం నిర్దేశః,ఆ

ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయాజ్జాతం వనే భ్రామ్యతస్సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపోర్బాణేన సాలచ్ఛిదా। అద్యాన్యద్వ్యసనం తు పఞ్చవిశిఖాదాసీదుపేంద్రాత్మజాత్సౌమిత్రే తదపి ప్రశాన్తమభవజ్జ్యాఘోషమాత్రేణ తే॥౭౯॥౧॥ తదనన్తరం తారాసాన్త్వవచనప్రశాన్తకోపేన సా

సాద్య ప్రాప్యైవం వక్ష్యమాణరీత్యా అవోచత ఉక్తవతీ చ ॥౭౮॥—॥తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ప్రాచీనమితి ॥ సురేంద్రతనయాద్వాలినః జాతముత్పన్నం అత ఏవ వనే అరణ్యే భ్రామ్యతస్సంచరతః ॥ + ॥ వా భ్రాశేత్యాదినా శ్యన్ప్రత్యయః - సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం వ్యసనం విపత్ ॥ని॥ వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ ఇత్యమరః, ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య సంబంధినా సాలచ్ఛిదా సప్తసాలవిదారిణా బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలినం నిహత్య తద్వ్యసనం నిరాకృతమిత్యర్థః, అద్యేదానీం తు ఇంద్రముపగతః ఉపేంద్రః ఇంద్రానుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్ ప్రద్యుమ్నరూపేణావతీర్ణత్వా దితి భావః పంచ అరవిందాదయో విశిఖా బాణా యస్య తస్మాన్మన్మథాత్ మహావిరాపతి భావః, అస్య తు పూర్వవిలక్షణం వ్యసనం స్త్రీవ్యసనమిత్యర్థః- ఆసీత్ హే సౌమిత్రే తద్వ్యసనమపి తే తవ జ్యాఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ ప్రశాంతం నివృత్తమభవత్ ఇంద్రపుత్రకృతవ్యసనం త్వద్భ్రాత్రా నిరస్తం ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనంతు త్వయా నిరస్తమితి ప్రియోయముక్త ఇతి భావః భవదీయచాపఘోష శ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తకామితం ప్రసుగ్రీవో యుష్మత్కార్యనిర్వాహపరతన్త్రతయా వర్తతే అతస్త్వయా మహారాజపుత్రేణ న కోపితవ్యమితి ఫలితార్థః, అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరాసకత్వ మస్య తు చాపఘోషమాత్రేణైవేతి వ్యతిరేకోऽస్త్యలం కృతః, శార్దూల విక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౭౯ ॥—॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం తారాయాస్సాంత్వవచనేన ఉక్తరూపసామవాక్యేన హేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృ

మిత్రిణా సాకం తపనతనయస్సవినయ మాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలి
ర్వ్యజిజ్ఞపత్ ॥ ౮౦ ॥ ౯ ॥ దేవకపిబలమఖిలకులాచలనిలయ మనిలత
నయేన సమాహూతం॥ పురహూతఇవ పులోమజాపహారిణమనుహ్లాదం రా
వణం రణే నిహనిష్యసీతి ॥౮౧॥ తతః ॥౫॥ కకుభి కులిశపాణౌ మైథి
లీంతాం విచేతుం వినత మథదిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః । వరుణది

త్రరోషేణ సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేన సహ, తపనతనయస్సుగ్రీవః
సవినయంభయభక్తిప్రయుక్తవినయ సహితంయథాతథా, దాశరథిం శ్రీ
రామం ఆశ్రిత్యాధిగమ్య ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సన్ వ్యజిజ్ఞపత్ వి
జ్ఞాపయామాస ॥౮౦॥—॥ దేవేతి ॥ హే దేవస్వామిన్ శ్రీరామ అఖి
లకులాచల నిలయం మహేంద్రాద్య శేషకులపర్వత నికేతనంకపిబల మ
నిలసుతేన హనూమతా ఆహూతం॥ అతః పులోమజాం శచీం అపహరతీ
తి పులోమజాపహారిణమ్ ॥౯॥ పులోమజా శచీంద్రాణీత్యమరః, అను
హ్లాదం నామ దానవం పురహూత ఇంద్ర ఇవ దైత్యపమా రావణం సీతాప
హారిణమితి శేషః రణే నిహనిష్యసి వినాశయిష్యసీతి వ్యజిజ్ఞపదితి సంబ
న్ధః మహేంద్రేణేప్సితాం పౌలోమీం తత్పితుః పులోమ్నా నామ్నా నుమ
త్యా అనుహ్లాదో జహారేంద్ర స్తమనుమంతారం పులోమానమపహర్తా
రమనుహ్లాదంచ నిహత్య తతస్తాం ప్రత్యాసీతనానీతి పౌరాణికీ కథా
త్రానుసంధేయా (౧) తత స్తదనంతరమ్॥౮౧॥—॥కకుభీతి॥ వానరేంద్ర
స్సుగ్రీవః తామపహృతాం మైథిలీంసీతాంవిచేతుమన్వేష్టుం కులిశపాణే
రింద్రస్య కకుభి కేనచూర్త్యాసుఖ్యాతి ద్యోతయతీతి కకుప్ తస్యాం
ప్రాచ్యామిత్యర్థః- వినతం వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం అథేతి
వాక్యారమ్భే అనన్తరంవా ప్రేతభర్తుర్యమస్య దిశాయాం దక్షిణ
స్యాం దిశీత్యర్థః ఆపం చైవ హలంతానాం యథావాచానిశాదిశేతి వ
చనాట్టాప్, మారుతిం హనూమన్తం అత్ర యువరాజస్యాంగదస్య

---

(౧) నిహనిష్యసీతి పాఠే ఛాందసావిన్యథావ్యహార్థస్య॥

శిసుషేణం యక్షరాజాఞ్చితాయాం హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణోద్వానరేంద్రః ॥౭౨॥౧॥ తదను దినేషు కేషుచిద్గతేషు మాసాతిపాతనాసహో నియతముదగ్రదండస్సుగ్రీవ ఇతి సత్వరమితరదిగన్తరప్రేషితేషు చ ప్లవంగబలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజాంబవదంగదనలనీలప్రభృతయోఽప్యలబ్ధసీతోపలబ్ధయస్తనయవినాశకుపితకండు

ప్రాధాన్యేఽపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణమితి మన్తవ్యమ్, తథా వరుణస్య దిశి ప్రతీచ్యాం సుషేణం స్వస్య శ్వశురం తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అథ ప్రస్థాప్య చ హరీన్ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం। అబ్రవీన్మేఘసంకాశం సుషేణం నామ వానరమ్ । తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమమితి, తథా యక్షరాజాఞ్చితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం హరితి ఉత్తరస్యాం దిశీత్యర్థః, శతవలిం శతవలినామానం వానరనాయకం చ ప్రాహిణోత్ప్రేషయామాస, మాలినీవృత్తమ్॥౭౨॥—

॥తదన్వితి॥ తదను వానరప్రేషణానన్తరం- కేషుచిద్దినేషు గతేష్వతిక్రాన్తేషు సత్సు. మాసాతిపాతనస్య మాసాతిక్రమణస్య సహోఽసహిష్ణుః ప్రేషణసమయే శ్రీరామాయణశ్లోకః ॥*॥ ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వసన్వధ్యో భవేన్మమేత్యేకమాసమాత్రస్యావధేః కృతత్వాదితి భావః ॥+॥ సహతేఽసహ చాద్యచ్ కుతః నియతం నిశ్చితం ఉదగ్రదండశ్చండశాసనః ॥ని॥ దండో స్త్రీ శాసనే రాజ్ఞామితి వైజయంతీ, సుగ్రీవ ఇతి మత్వా ఇతరదిగన్తరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్వ్యతిరిక్తదిక్త్రయప్రహితేషు ప్లవంగబలేషు వినతప్రముఖవానరసైన్యేషు సత్వరం తూర్ణం ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాన్తతయా ప్రత్యాగతేషు సత్స్వపి పితృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి ప్రేషితాః మారుతిజాంబవదంగదనలనీలాః ప్రభృతిర్యేషాం తే తథోక్తాః ప్రభృతిగ్రహణాద్గజగవాక్షగవయాదయోఽపి గృహ్యంతే తేఽపి వానరోత్తమా అలబ్ధసీతోపలబ్ధయః అప్రాప్తమైథిలీలాభాస్సన్తః. తనయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేన కుపితస్య కు

శాపనిశ్శేషితచరాచరమపరిచితచారప్రాన్తరం కాన్తారం క్రాన్త్వా కస్మిం
శ్చిత్కాన్తారే అసురమేకం నిరీక్ష్య రక్షఃపతిరితి బుద్ధ్వా యుద్ధసన్నద్ధా
బభూవుః || ౧౩||ప|| నిశిచరపతిరిత్యవేత్య రోషాదశనినిపాతనిభేనతాడ
నేన| అసురహితమముం ప్రహృత్య దైత్యం సురహితమేవ చకార వాలి

ద్ధస్యకండునామ్నో మహర్షేః శాపేన నిశ్శేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచ
రాజంగమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మాదయో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్||
తథాచ శ్రీరామాయణమ్||*|| కండుర్నామ మహాభాగః సత్యవాదీ త
పోధనః| మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్దుష్ప్రధర్షణః, తస్య తస్మి
న్వనే పుత్రో బాలకో దశవార్షికః ప్రణష్టో జీవితాంతాయ క్రుద్ధస్త
త్ర మహామునిః- తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనమ్
అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జితమితి పరిచితచారం ప్రవృత్త
ప్రాణిసంచారం తచ్చ తత్ ప్రాంతరం నికటప్రదేశశ్చ తన్న విద్యతే యస్మిం
స్తథోక్తమత్యన్తదుర్గమమిత్యర్థః ||ని|| ప్రాంతరం దూరశూ
న్యోధ్వేత్యమరః- తత్కాంతారం విపినం క్రాంత్వాతిక్రమ్య కస్మింశ్చి
త్కాంతారే కుత్రచిదరణ్యే ఏకమసురం నిరీక్ష్య రక్షఃపతీ రావణ ఇతి బు
ద్ధ్వా జ్ఞాత్వా యుద్ధసన్నద్ధాస్సమగ్రసన్నాహవంతో బభూవుః||౧౩||—
నిశిచరేతి || వాలిసూనురంగదః నిశిచరపతీ రావణ ఇత్యవేత్య జ్ఞాత్వా త
మితి శేషః రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనితకోపాద్ధే
తోః, అశనినిపాతనిభేన దంభోళిప్రహారసదృశేన తాడనేన ముష్టిఘా
తేన అసురేభ్యో హితం అసురహితమ్ ||*|| చతుర్థీ తదర్థేత్యాది
నా సమాసః సురాణామహితం చాముం దైత్యం ప్రహృత్య నిగృహ్య
సురహితమేవ చకారేతి విరోధః, సచ అసురహితమచేతనం ప్రహృత్య
సురాణాం హితం సుఖం చకారేతి పరిహారాచ్ఛ్లేషానుప్రాణితో వి
రోధాభాసోలంకారః ||*|| ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్య
త ఇతి లక్షణాత్, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ||౧౪||—||.

సూనుః ॥౮౪॥౫॥ తతస్తారేయవచనాత్తత ఇతో విచిత్య నికటగిరిసానుశ
యాస్సానుశయాస్సలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమా
నపల్వలోపశల్యం కిమపి కుహరమవగాహ్య తత్ర కంచన కాఞ్చనమయం
మయమాయానిర్మితం విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమా
యై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయంప్రభయా

తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం, తారాయా అపత్యం తారేయః అంగదః ॥+॥
స్త్రీభ్యో ఢక్ తస్య వచనాన్నియోగవాక్యాద్ధేతోః, తత ఇతస్తత్ర తత్ర వి
చిత్యాన్వేష్య నికటగిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషు శేరత ఇతి తథోక్తాః
గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకాత్తత్ర తత్ర సంవిశంత ఇత్యర్థః ॥+
అధికరణే శేతేరిత్యచ్ప్రత్యయః, అత ఏవ సానుశయాస్సంతాపాః ॥ని॥ భ
వేదనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయోరితి విశ్వః- వానరాః సలిలా
శయా వాంఛయా పిపాసయేత్యర్థః, జలచరపతంగానాం హంస
కారండవాదిజలవర్తిపక్షివిశేషాణాం పతనోత్పతనైః ప్రడీనోడ్డీనాది
గతివిశేషైః అనుమీయమానమధ్యేహ్యమానం యత్పల్వలం సరస్తస్యో
పశల్యమాశ్రయమంతస్థ కాసారమిత్యర్థః (౧) కిమపి కించిత్ కుహ
రం భూవివరగర్తమవగాహ్య ప్రవిశ్య కంచన కమపి కాంచనమయం హి
రణ్మయం మయస్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్రశక్త్యా నిర్మితం ర
చితం, తథా విహిత తపోభంగాయై కృత తపోవిఘ్నాయై తస్మిన్నేవ వ
నే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వాదితి భావః, హే
మాయై హేమాఖ్యాయై సురాంగనాయై అప్సరసే ద్రుహిణేన స్రష్ట్రా గీత
సంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయంప్రభయా తదాఖ్య
యా మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతావనం విహితరక్షణం వన
నోద్దేశం వనప్రదేశం అవిశన్ ప్రవిష్టవన్తః, హేమాయాః ప్రియసఖీత్వా
న్మేరుసావర్ణిదుహిత్రే సా వనం దత్తమితి వ్యాససంక్షేపః ఉక్తం కించ రా

(౧) పల్వలోపశల్యమితి పాఠే ఉపశల్యం సమీపప్రదేశమిత్యర్థః ॥

కృతాపనంవనోద్దేశమవిశన్ ॥౫౫॥౪॥ తతఃకృతాతిథ్యాయాస్స్వయం
ప్రభాయాఃప్రభావేన బిలాదుత్తీర్ణానాంసమయాతిపాతాద్దాపతిష్య
తి సుగ్రీవదండఇతి వికృతిముపేత్యసంగతమనోగదేనాంగదేనపవనతన
యవచనప్రత్యయప్రత్యానీత ప్రకృతినాసహప్రాయోపవేశ ముపేయ

మాయణే ॥*॥ దుహితా మేరుసావర్ణేరహంతస్యాస్స్వయంప్రభా, ఇ
దంరక్షామిభవనం హేమాయావానరోత్తమాః మమప్రియసఖీ హే
మాన్నృత్తగీతవిశారదా- తయాదత్తవరాచాస్మిరక్షామిభవనోత్తమ మి
తి ॥ ౫౫॥—॥తతఇతి॥తతఃప్రవేశానన్తరం-కృతాతిథ్యాయాఃఅతిథిస
త్కారేణోపచరితవత్యాఇత్యర్థః,స్వయంప్రభాయాఃప్రభావేనసామ
ర్థ్యేన బిలాదుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాంసమయాతి పాతాదవధికాలాతి
క్రమణాద్ధేతోః- దండ్యంతేనిగృహ్యం తేనేనేతిదండః, శిక్షా సుగ్రీవ
స్యకర్తుఃదండఃఆగమిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్మాన్ చండశాసన
స్సుగ్రీవో దండయిష్యతీత్యర్థః, ఇతిమత్వావికృతింవికారం ప్రకృతి
వైకల్యమితియావత్- ఉపేత్యసంగతమనోగదేన సంజాత మనోవ్యా
ధినా ॥ని॥ రోగవ్యాధిగదామయాఇత్యమరః అథ పవనతనయస్యహ
నూమతః వచనంతేనాలోచితవాక్యం తత్ప్రత్యయేన తద్విశ్వాసేన
ప్రత్యానీతాపునస్సమాహృతా ప్రకృతిఃపూర్వావస్థాయేన స తథోక్తే
నఅంగదేనసహ- ప్రాయోపవేశో నామదక్షిణాగ్రేషుదర్భేషు స్థండి
లేమరణార్థం సంకల్ప్యోపవేశనమ్ ॥ని॥ ప్రాయోభూమ్న్యంతగమ
నఇత్యమరః, రమునే...మహాం ప్రాపవతాం ॥+॥ ఉపేయివానితా
శ్వాసయంత్వాన్నిశ్చిత్యప్రత్యయాంతోనిపాతః - ఉదగ్రసుగ్రీవ దం
డాపేక్షయా మరణమేవవరమితి ముమూర్షతామిత్యర్థః- ఉక్తం
చ శ్రీరామాయణే ॥*॥ ఉపస్పృశ్యోదకంవింధ్యే ప్రాఙ్ముఖాస్సముపా
విశన్ । దక్షిణాగ్రేషుదర్భేషు ఉదక్తీరంసమాశ్రితాః ॥ ముమూర్ష
వోహరిశ్రేష్ఠావిదిత్వైషమితః స్మహేతి, ప్లవంగపుంగవానాంజాంబవ

ణాం ప్లవంగపుంగవానాం పరిదేవనకథాప్రసంగే జటాయుషో నిధనం
నిశమ్య వింధ్యరన్ధ్రాద్వినిహితసంపాతస్సంపాతినామగృధ్రరాజస్తానేవ
మవాదీత్ ॥౯౬॥ప॥ కేయూరాయనుక్షతబలేప్యభిధాయపాపం వత్సేజ
టాయుషి మమశ్రవసీదహన్తః । కస్మాత్పురాకిరణదాహిత పక్షయు
గ్మం తిగ్మాంశుముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే ॥౯౭॥×॥ తతస్తైః ప్రస్తావితప్ర

ణాదివానరశ్రేష్ఠానాం పరిదేవనకథాప్రసంగే॥*॥ రామస్యవనవాసం
చ క్షయందశరథస్యచ । జనస్థానవధంచైవ వధంచైవజటాయుష ఇత్యా
దివిలాపగోష్ఠీప్రస్తావే జటాయుషోనిధనం మరణంనిశమ్య శ్రుత్వావిం
ధ్యరంధ్రాద్వింధ్యపర్వతకందరాత్, వినిహితసంపాతః కృతనిర్గమః తత్ప్ర
ణామశాఽర్థం వినిపాఠ్యంత ఇత్యర్థః, సంపాతినామగృధ్రరాజః
జటాయుభ్రాతా తాన్వానరానేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావాదీదవో
చత్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ సంపాతిర్నామనామ్నాతు చి
రంజీవివిహంగమః । భ్రాతాజటాయుషశ్శ్రీమాన్ప్రఖ్యాతబలపౌరు
షః- కందరాదభినిష్క్రమ్య సవింధ్యస్యమహాగిరేః । ఉపవిష్టాన్హ
రీన్దృష్ట్వా హృష్టాత్మాగిరమబ్రవీదితి ॥౯౬॥——॥ తదేవాహ ॥కఇతి॥
అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేపి వత్సే అనుజే జటాయుషిపాపం ని
ధన మభిధాయోక్త్వా మమశ్రవసీకర్ణే ॥ని॥ కర్ణశబ్దగ్రహణా
చ్ఛ్రోత్రం శ్రుతి(స్త్రీ)శ్రవణంశ్రవఇత్యమరః - దహంతః భస్మీకుర్వంతః
యూయం కేకస్మాచ్ఛ్రవోదహనాద్ధేతోః, పురాపూర్వంసూర్యమం
డలప్రత్యుద్గమనకాల ఇత్యర్థః- కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధం
పక్షయుగ్మం గరుద్యుగళంయేనతంతిగ్మాంశుం చండభానుముష్ణవచసాత
తోఽప్యతితీక్ష్ణవచనేనేత్యర్థః- శిశిరీకురుధ్వే శిశిరీకురుథ, పక్షదహనజని
త దుఃఖాదప్యతిరిచ్యతే, యుష్మద్వచనజనితదుఃఖమితిభావః సంపా
తేస్సూర్యకిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణేను
సంధేయా- అత్రతిగ్మాంశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానా

వృత్తిస్సంపాతిః ప్రోషితాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పు
రాకదాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనా
మ్నా సమాఖ్యాతం మహేంద్రమహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమాన
జానకీపరిదేవనం జానానస్సూక్ష్మచక్షుః పునరప్యవోచత ॥౨౮॥ అ
లం కాతర్యేణ లంకాభిధానాం యాతుధానరాజధానీమధివసతి సీతా

దశవదనోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౨౭॥—॥ తతఇతి ॥ తత
స్తదనంతరం తైర్వానరైః ప్రస్తావితప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృ
త్తాంతః ॥౧॥ వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః, సంపాతిః ప్రో
షితాయ ప్రేతాయ జటాయుషే నివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం నిర్వ
ర్త్య కృత్వేత్యర్థః ॥౧॥ నివాపః పితృతర్పణమిత్యమరః, పురా ప్రా
క్ కదాచిత్ తస్మింశ్చిత్సమయే - ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనా
య ఆహారానయనార్థమిత్యర్థః- ప్రేషితేన ప్రహితేన సుపార్శ్వ
నామ్నా నిజసుతేన స్వతనయేన సమాఖ్యాతం కథితం మహేంద్రమ
హీధ్రస్య మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతస్య మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ఆ
రణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర-రంధ్రాద్బిలాత్ విని
ర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపహ్రియమాణా
యాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం జానానః అవబుధ్యమానః మనస్య
నుసంధాన ఇత్యర్థః ॥౧॥ జ్ఞా అవబోధన ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్, సూక్ష్మచ
క్షుః సూక్ష్మదృష్టిః పూర్వోత్తరానుసంధానకుశల ఇత్యర్థః, సంపా
తిః పునరప్యవోచత ॥౨౮॥—॥ తదేవాహ ॥ అలమితి ॥ కాతర్యేణ
భయవిహ్వలత్వేన అలం కాతర్యం న కర్తవ్యమిత్యర్థః ॥౧॥ అలంభూ
షణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచకమిత్యమరః । కుతః । దశవదనసీతారా
వణాపహృతా సీతా లంకాభిధానాం యాతుధానరాజధానీం రాక్షసన
గరీం అధివసతి అధితిష్ఠతి తత్రాస్త ఇత్యర్థః ॥౧॥ ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇ
తి కర్తత్వం తతస్తత్ర లంకాం ప్రతీత్యర్థః, భవంతో గచ్ఛంతు + తై.

దశవదననీతాత్ర గచ్ఛంతు భవన్తః ॥ కిఞ్చ ॥ ౮౯ ॥ ప ॥ దివాకర
శ్లాఘభవాంమమార్తిం నిశాకరో నామమునిర్నిరస్యన్ । జగాదవః శా
ర్యత్వహార్యధైర్యాః క్షణేనతాం ద్రక్ష్యథరామపత్నీమ్ ॥౯౦॥ ఇతిబ్రువా
ణం కృతసౌహృదంతం సంపాతిమాపృచ్ఛ్యపరాపరజ్ఞమ్ । ప్రవృద్ధహర్షాః

షేప్రథమఇతిప్రథమః ॥౮౯॥—॥ తస్మిన్నర్థే ప్రత్యయాన్తరంవిద్యత
ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥ తదేవవివృణోతి ॥ దివాకరేతి ॥ దివాకరేణ
సూర్యేణ యఃశ్లాఘః పక్షదాహః తస్మాద్భవతీతితథోక్తాం మమఆ
ర్తిం మత్పీడాం సంతాపమితియావత్, నిశాకరో నామ నిశాకరఇతి
నామ్నాప్రసిద్ధః చంద్రశ్చ ప్రతీయతేమునిః అతీతానాగతదర్శీ నిరస్యన్
యదాసీతాన్వేషణార్థం వానరాఆగచ్ఛేయుస్తదాతవపక్షద్వయం
పునః ప్రరూఢం భవేదిత్యాదివచనప్రత్యయైర్నిరాకుర్వన్ దివాకరకృ
తసంతాపస్య నిశాకరేణనివర్తనం యుక్తమేవేతి భావః, హేఅహార్యధై
ర్యాః అపరిహార్యధైర్యసంపన్నా వానరాః అతో ధైర్యత్యాగో యుష్మా
కం నయుక్తఇతిభావః, వః యుష్మాకం కార్యం జగాద ఉవాచ ॥ తథాచ
శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ఏష్యంతి ప్రేషితాస్తత్ర రామదూతాః ప్లవం
గమాః । ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమేతి తత్ర
స్మాత్కారణాత్ రామపత్నీం సీతాం క్షణేనాల్పకాలేన ద్రక్ష్యథప్రే
క్ష్యథసత్యవచసోమునేర్వచనం నానృతం భవిష్యతీతిభావః ॥ ఉపేంద్ర
వజ్రా వృత్తమ్ ॥౯౦॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యనేనప్రకారేణ బ్రువాణం
కథయంతం కృతసౌహృదం విరచితసఖ్యం (౧) పరాపరజ్ఞం పూర్వోత్త

---

(౧) సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వాద్భావే అణ్ప్రత్యయే హృదయ
స్య హృల్లేఖయదణ్లాసేష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధౌ చ సౌహృదశబ్దః ॥
నను కథం హృద్భగసింధ్వంతే పూర్వపదస్య చేతి నోభయపదవృద్ధిః । ఇ
త్థమ్ । అణిపరతః హృదాదేశవృద్ధిశాస్త్రయోరన్యత్రసావకాశయోః
పరత్వాద్వృద్ధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే । తత్ప్రవృత్తికాలే హృదంత

ప్రథితప్రభావాగప్రతస్థిరే వానరయూథనాథాః ॥౯౧॥ ప ॥ పర్యాప్త
ప్రమదము పేయుషాంకపీనాం (పంథానం)దశముఖమార్గణమార్గణా

ర పర్యాలోచనచతురమిత్యర్థః- తం ప్రసిద్ధం సంపాతిమాపృచ్ఛ్యవ
యం సాధయామ ఇతి పృష్ట్వాప్రథితప్రభావాః ప్రఖ్యాతబలపౌరుషాః
వానరయూథనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః - ప్రవృద్ధహర్షాః జా
నకీవృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితాస్సంతః ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః
+ సమవప్రవిభ్యస్థ ఇత్యాత్మనేపదమ్ ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౯౧॥—॥
పర్యాప్తేతి ॥ పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షోయస్మాత్తం పరి

త్యాభ వాన్నోభయ పదవృద్ధిరిత్యాదివృద్ధిః । తతో హృదాదేశః । త
దనంతరంతు హృదంతత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః । అకృతేప
దార్థపక్షే వృద్ధేరేకత్వాత్తస్యాశ్చైకస్మిన్ పదేసకృత్ప్రవృత్తాయా
స్తత్రైవపునః ప్రవృత్త్యభావాత్ । యద్వాహృద్భగసింధ్వంత ఇత్య
త్ర అంతగ్రహణ సామర్థ్యాదిదంవిజ్ఞాయతే హృదంతాదేవాణాద
యో యేవిహితాః తేషుపరత ఉభయపదవృద్ధిః నతు హృదయాంతాదణా
ద్యుత్పత్త్యనంతరం హృదాదేశే భవతీతి । తేన శోభనహృదయార్థ
క సుహృదయశబ్దే ప్రకృతికం సౌహృదమితి భవతి । సౌహార్దమితితు
మిత్రవాచి సుహృచ్ఛబ్దప్రకృతికమితి నకశ్చిద్దోషః ॥ కేచిదాహుః
యువాదిషు సుహృత్సుహృదయశబ్దావపి పఠ్యేతే । తత్ర సుహృ
చ్ఛబ్దస్యాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతికస్య ఏకదేశవికృతన్యాయేన సు
హృదయశబ్ద పాఠాదేవాణిసిద్ధే పునః పాఠోఽన్యత్ర సుహృదయశబ్దే
యద్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్ ॥ తేన సుహృదయ
శబ్దాదణి హృదాదేశే భవత్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దాదణితు నోభ
యపదవృద్ధిరితి , అపరేతు సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇతి క్వచిదుత్తర
పదవృద్ధ్యభావమాహుః) ఇతిశ్రీకూరనాథవిరచిత ధర్మాకరత్నాకర
వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్)

యః । పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం పాథోధిర్నయనపథాతిథి-
ర్బభూవ ॥౯-౨॥ సుత్రామపుత్రారిశిలీముఖానాం స్మృత్వాగణస్త-
త్రవలీముఖానామ్ । అపామపారస్య నిధేశ్చ పశ్చాదవాఙ్ముఖోऽవక్తు మ

పూర్ణానందకరమిత్యర్థః ॥*॥ . ప్రమదసంమదౌ హర్షః ఇతి నిపాత-
నాత్సాధుః । పన్థానం సంపాతికథితమార్గముపేయుషాం ప్రాప్త-
వతాం లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాన్తఃకరణానామిత్యర్థః - తథాద-
శముఖమార్గమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం పాథేయీ-
కృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యైస్తేషాం తీక్ష్ణదం-
డో ఘోరం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాజీవనేన రావణగత్యన్వేషిణామిత్యర్థః
॥౨॥ పాథేయం సంబలం మతమితి యాదవః, కపీనాం వానరాణాం పాథో-
ధిస్సముద్రః నయనపథాతిథిర్నేత్రమార్గగోచరో బభూవ, అత్ర కపి-
రాజశాసనే పాథేయత్వరూపణాద్రూపకాలఙ్కారః ॥ ప్రహర్షిణీ-
వృత్తమ్ (౧) ॥౯-౨॥ —॥ సుత్రామేతి ॥ వలీముఖానాం గణః వా-
నరయూథం సుత్రామపుత్రారేర్వాలిమథనస్య శ్రీరామస్య శిలీ-
ముఖానాం బాణానాం అమోఘానామితి భావః, అపారస్య దుస్తరస్య
అపాం నిధేస్సముద్రస్య చ స్మృత్వా అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దు-
స్తరం వారిధించ మనస్యనుసంధాయేత్యర్థః ఉభయత్రాపి ॥+॥ అధీ-
గర్థదయేశాం కర్మణీతి షష్ఠీ సా చ శేషాధికారాచ్ఛేషత్వ వివక్షాయా-
మేవ, కర్తృత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయా భవతీతి వేదితవ్యం, పశ్చాత్
స్మరణానంతరం అవాఙ్ముఖోऽవనతవదనస్సన్ వక్తుమాశయం కథయితుం
న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోऽవాఙ్ముఖోऽభూత్ మూకోऽభూత్

(౧) పర్యాప్తం ప్రమదమితి పాంథానామితి చ పాఠే సంపాతివచనా-
త్సీతాస్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అతఏవ దశ-
ముఖమార్గమార్గణాయ పాంథానాం గమనశీలానామితి కపీనాం వి-
శేషణమ్ । అన్యత్సర్వం సమానమ్ । అయమేవ పాఠస్సాధురితి భాతి)

వాజ్యుత్థోభూత్ ॥ ౯౩ ॥ X ॥ తదనువానరసేనామేనామవార్యమాణకాతర్యామిత్థమవదదంగదః ॥౯౪॥ప॥ కిమితి భజథమానం వానరా మానహీనాస్సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే కుంఠితాశాః । అకలశభవలేహ్యం దుష్కమంబాడబాద్యైరనవధిమయశోబ్ధింకింసమర్థాస్తరీతుమ్॥

శ్రీ రామబాణానామమోఘత్వం పాథోనిధేర్దుస్తరత్వంచానుసంధాయ కిమత్ర కర్తవ్యమస్మాభిరితి ఇతి కర్తవ్యతామూఢ్యేన నిరుత్తరోభూదిత్యర్థః ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౯౩॥——॥ తదన్వితి ॥ తదను తదనంతరం అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యం భయవిభ్రాంతత్వం యస్యాస్తాంఏనాంపూర్వోక్తాంవానరసేనాం ప్రత్యంగదః ఇత్థంవక్ష్యమాణరీత్యా, అవదత్ అవోచత్ ॥ ౯౪॥ —— ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ కిమితి ॥ హేమానహీనా అభిమానశూన్యావానరాః, ప్రాణసంకటేపి మానోనపరిత్యాజ్య ఇతిబోధయితుమేవమామంత్రితమితిద్రష్టవ్యం సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగర తరణే కుంఠితాశాః భగ్నోత్సాహాస్సంతః కిమితికస్మాద్ధేతోః మానంనిరుత్తరతాం భజథ ప్రాప్నుథ, నచైతద్యుక్తమితిభావః ॥కుతః । కలశభవలేహ్యమగస్త్యస్యాస్వాద్యంనభవతీత్యకలశభవలేహ్యంకించబాడబాద్యైర్బడబానల ప్రభృతిభిః ఆద్యశబ్దాద్గరళానిలాదయశ్చ గృహ్యంతే ॥మి॥బాడబో బడబానలఇత్యమరః, దుష్కమంశోషయితుమశక్యమ్ ॥+॥ ఈషద్దరిత్యాదినాఖల్ప్రత్యయః, అనవధిమమర్యాదంశతసహస్రాదియోజనపరిమాణరహితమిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగరస్తునైవం భూతఇతిభావః -అయశోబ్ధిమపకీర్తిసాగరంతరీతుముల్లంఘితుం ॥ + ॥ వృతోవేతిదీర్ఘః, సమర్థాశ్శక్తాః కిం న సమర్థాఏవేత్యర్థః, సాగరమిమంసుతరాం యదినలంఘయేయుస్తర్హిదుస్తరోదుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తోభవేత్, తథాచ గీతాయామ్ ॥*॥ సంభావితస్యచాకీర్తిర్మరణాదతిరిచ్యత ఇతి న్యాయాన్మహాననర్థస్స్యాత్, తస్మాత్సర్వథైవసాగరోల్లంఘనప

౮౫॥ గ॥ తతః పారావారస్య పారీణతాయామాత్తశక్తేరియత్తాం ప్రత్యేకం కథయత్సు వానరయూథపేషు నిదిశ్యాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జాంబవానిత్థమభిహితవాన్ ॥౮౬॥ష॥ హేవీరాయూథనాథాః

వ పునరుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః - అత్ర ప్రసిద్ధసాగరాదుపమానాదుపమేయస్యాయశస్సాగరస్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౮౪ ॥—॥ తత ఇతి ॥ తతః అంగదవచనానంతరం వానరయూథపేషు గజగవయగవాక్షాదివానరయూథనాథేషు ॥ ని ॥ యూథనాథస్తు యూథప ఇత్యమరః - పారావారస్య సముద్రస్య పారీణతాయాం పారంగతత్వే సముద్రపారోల్లంఘన ఇత్యర్థః ॥ ని॥ సముద్రోఽబ్ధిరకూపారః పారావార ఇత్యమరః, ప్రత్యేకమేకైకస్మిన్నిత్యర్థః ॥ + ॥ విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, ఆత్తశక్తేః స్వసామర్థ్యస్య ఇయత్తామేతావత్తాం దశవింశతి త్రింశదాదియోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్లవనశక్తిమిత్యర్థః ॥ తథా చ శ్రీరామాయణే ॥ * ॥ ఆబభాషే గజస్తత్ర ప్లవేయం దశయోజన మిత్యాది, కథయత్సు సత్సు జాంబవాన్ ప్రభంజనసంజాతం పవనతనయం పితృవదత్యంతజవనత్వద్యోతనార్థమేతద్విశేషణం ఆంజనేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనూమంతం క్షేత్రాతిశయద్యోతనార్థమేతత్ నిదిశ్యాభిహితవాన్ ॥ నను ॥ * ॥ భూతలే సాగరే వాపి శైలేషు పవనేషు చ, పాతాళస్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతి రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గజాదివానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వాదిదానీం ప్లవేయం దశయోజనమిత్యాదినా పునః కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవన్త ఇతి చేత్సత్యం అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠిత లఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దుష్కరమితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య మహాధీరస్య హనుమతః ప్రోత్సాహనార్థం తథోక్తవన్త ఇతి సర్వం సమంజసమ్ ॥ ౮౬ ॥—॥ అ॥ ఉక్తప్రకారమేవాహ ॥ హేవీరా ఇతి ॥ హే వీరాః - శూరాః యూథనా

పరిణతిపరుషః కార్య(ఆసీద్వి)మాధీవి)షాదః కస్మాదస్మాక మేతజ్జలనిధిత
రణే శక్తిరేతావతీతి॥ స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞామయమనిలసుతో లంఘ
నాయోన్ముఖశ్చేద్భవః ప్రాదుర్భవేత్కిం కథయత పయసామాస్పదే గో

ఘాః యూథశ్రేష్ఠాః యూయంచాహంచ వయం తేషామస్మాకమ్॥౪॥ త్వ
దాదీని సర్వైర్నిత్యమిత్యేకశేషః. ఏతస్య జలధేస్తరణే లంఘనే శక్తి
స్సామర్థ్యం ఏతావతీ ఇయతీ దశయోజనాది మాత్రవిషయేత్యర్థః,
ఇత్యేవం ప్రకారేణ పరిణతిపరుషః ఫలకాలవిరసః విషాదశ్చేతోభఙ్గః
ఖేదఇతియావత్ ॥*॥ విషాదశ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైరితి
లక్షణాత్, కస్మాద్ధేతోః కార్యగకర్తవ్యః ఆసీత్ నాయం కార్యఇత్య
ర్థః- అథవా కార్యేకృతవస్తువిషయే పరిణతిపరుషఇత్యాదియోజనా,
కుతః అయమేషఇతి హస్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనూమాన్ అని
లవదేవతరస్వీతిభావః, రాజ్ఞస్సుగ్రీవస్య ప్రతిజ్ఞామ్ ॥*॥ ఊర్ధ్వం
మాసాన్నవస్తవ్యంవసన్వధ్యోభవిష్యతీత్యేవంరూపామ్॥*॥అథవా॥*
యశ్చమాసాన్నివృత్తోగ్రే దృష్టాసీతేతివక్ష్యతి । మత్తుల్యవిభవో
భోగైస్సుఖంసవిహరిష్యతీత్యేవం రూపాంవాప్రతిజ్ఞాం వాచం స్మృ
త్వా- లంఘనాయసముద్రతరణాయోన్ముఖోభిముఖశ్చేదుద్యుక్తస్స్యా
ద్యదీత్యర్థః - తర్హిపయసామాస్పదేసాగరే+ఆస్పదంప్రతిష్ఠాయా
మితి నిపాతనాత్సుడాగమః, గోష్పదేగోపాదన్యాసేవా ఖేదోంత
రం ప్రామర్భవేదుత్పద్యేతకింనప్రాదుర్భవేదేవేత్యర్థః కథయత
యద్యత్రప్రత్యుక్తిర్విద్యేతతర్హికథయతేత్యర్థః మహాత్మనోస్యయ
దితీషాంస్యాత్తదాగోష్పదమివసాగరోపి సుతరఇతిభావః, అత్ర
సాగరగోష్పదయోర్భేదసంబన్ధే ప్యభేదసంబన్ధాభిధానాదసంబన్ధే
సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః (3) స్రగ్ధరావృత్తమ్॥౯౭॥—॥

---

(౧) కార్యమాధీవిషాదఇతిపాఠే కార్యంమధ్నాతీతి నాశయతీతి కార్య
మాధీవిషాదః కస్మాదితియోజనా॥

ష్వదేవా ॥ ౯౭ ॥ వ ॥ ఉదపతదుపభోక్తుంమండలంచండభానోః ప
రిణతఫలబుద్ధ్యాబాలభావేఽపిసోఽయమ్ । తదనుకులిశపాతక్షుణ్ణగండా
యతస్మైవరమదిశదమేయంవాయుతృప్త్యైవిధాతా ॥ ౯౮ ॥ వ ॥ ఇత్థంజా
మ్బవతాపరాపరవిదాసంధుక్షితప్రాభవఃకృత్వావృద్ధిముపేయుషా

॥ఉదపతదితి॥ సః ప్రసిద్ధోఽయంహనూమాన్ బాలభావేఽపిబాల్యేఽపిపరిణ
తఫలబుద్ధ్యాపరిపక్వఫలభ్రాన్త్యాచణ్డభానోస్సూర్యస్యమండలముపభో
క్తుమభ్యవహర్తుముదపతదుత్పతితవాన్, తదనూత్పతనానన్తరం, కులి
శపాతేన ఇంద్రప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన క్షుణ్ణగండాయ భగ్న
హనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే విధాతా బ్రహ్మా, వాయోరేతత్పి
తుస్తృప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీంతనయప్రహారణకోపాద్వాయు
నా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్యవిహితత్వాదితిభావః
అమేయమసదృశంవరంకాంక్షితంకల్పాయురక్షయ్యత్వమజయ్యత్వంబ్ర
హ్మాస్త్ర నారాయణాస్త్ర పాశుపతాస్త్ర ప్రభృతిభిరభేద్యత్వంచ అది
శద్దత్తవాన్ ॥ని॥ దేవాద్వృతేవరశ్శ్రేష్ఠ ఇత్యమరః, బాల్యఏవబహు
యోజనోత్పతనదక్షస్యాముష్యవీరస్యేదానీం కియదేతచ్ఛతయోజనవి
స్తీర్ణార్ణవలంఘనమితిభావః ॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥శ్లో॥
ప్రసాదితైశ్చపవనే బ్రహ్మాతుభ్యంవరందదౌ । అశస్త్రవధ్యతాంతాత స
మరేసత్యవిక్రమేతి, అత్రబాల్యే నభోలంఘన జంఘాలస్యాస్యేదా
నీం సాగరతరణం కియదితి దండాపూపికయార్థాంతరస్యాపతనాద
ర్థాపత్తిరలఙ్కారః, దండాపూపికయార్థాన్తరాపతనమర్థా
పత్తిరితిసర్వస్వసూత్రమ్, మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౯౮ ॥—॥ ఇత్థమితి ॥ ఇ
త్థముక్తప్రకారేణ పరాపరవిదా పూర్వోత్తరకార్య పర్యాలోచన
చతురేణేత్యర్థః జాంబవతాసంధుక్షితం సముపోద్బోధితమ్, ప్రాభ
వంసామర్థ్యం యస్య స తథోక్తః, అసౌమారుతిః త్రయోవిక్రమా
యస్యత్రివిక్రమః బలిమథనవామనరూపోవిష్ణుః తస్యేవ మంత్రైవిక్ర

స్వవపుషా త్రివిక్రమంపరాక్రమస్ | ఆరుహ్యాద్రితటం యథోచిత మ
సౌ సమ్మాన్య సైన్యాధిపా న్నా సన్నానథ సన్నాహాతరితుం వారాం
నిధిం మారుతిః ॥

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే

శ్రీకిష్కిన్ధాకాణ్డస్సమాప్తః శ్రీ

* శ్రీ * శ్రీ *

షమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధిమిత్యర్థః, అతఏవనిదర్శ
నాలఙ్కారః ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా స్వవపుషా నిజశరీరేణ వృద్ధిం కృ
త్వా ప్రవృద్ధశరీరస్సన్నిత్యర్థః, అద్రితటం మహేన్ద్రశైలసానుమారు
హ్య ॥ని॥ తటం త్రిష్విత్యమరః, ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్ సైన్యాధి
పానంగదజాంబవదాది సేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం స
మ్మాన్య బహూకృత్య, అథానంతరం వారాంనిధిం సముద్రం తరితుం లం
ఘితుం వికల్పాన్నదీఘః, సన్నాహః సన్నాహం కృతవాన్ ॥ శా
ర్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్ర బృన్దమాన సేందిన్దిరసందోహామన్దా
నన్ద లాభాభినందిత రఘునన్దనచరణారవిన్దమకరందాస్వాదనకందళిత
సారస్వతే నాఖండతపః ప్రచండముని ప్రకాండ మండలేశ్వరశాండిల్య
మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయ సుధాపారావారపారిజా
తస్య ధన్వంతర్యవతారాన్తరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యాసార
సర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య- కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గఙ్గామ్బికా
గర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచన్ద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాంచ
మ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యా

శ్రీయాంకిష్కిన్ధాకాండస్సమాప్తః శ్రీ

రామచంద్రార్యరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా ।
కిష్కింధాకాండసద్వ్యాఖ్యా పూర్ణా మంజూషికాభిధా ॥

శ్రీరస్తు.

శ్రీరామచంద్రాయనమః.

సవ్యాఖ్యానే చమ్పూరామాయణే-సున్దరకాండప్రారమ్భః.

||ప|| తతోహనూమాన్దశకంఠనీతాం సీతాంవిచేతుంపథిచారణానామ్ । మహేంద్రశైలస్యఖగేన్ద్రవేగః ప్రస్థాదుదస్థాత్ప్రథమానవేగః || ౧ || X || తదానీముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహితచరణతలనిష్పీ

అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే || తతఇతి । తతస్సన్నాహానన్తరం ఖగేంద్రస్య గరుడస్యవేగోజవోయస్య సతథోక్తఇత్యుపమా, అతఏవప్రథమానఃపృథుతరోవేగోయస్య స తథోక్తః ||౨|| ప్రథమానంపృథుప్రథమిత్యభిధానాత్, హనూమాన్దశకంఠనీతాం రావణేనహృతాం సీతాంవిచేతుమన్వేష్టుంచారణానాంసిద్ధ చారణగంధర్వాదీనాం పథిసురవర్త్మనిగంతుమితి శేషః, మహేంద్రశైలస్య ప్రస్థాత్సానుప్రదేశాత్ ||౨|| స్నుఃప్రస్థస్సానురస్త్రియామిత్యమరః, ఉదస్థాదుత్థితవాన్ ||౩|| ఉత్పూర్వాత్ ష్ఠాగతినివృత్తావితిధాతోర్లుఙ్, ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీత్యస్య ప్రత్యుదాహరణమేతత్ ||౪|| తతో రావణనీతాయాస్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః । ఇయేషపదమన్వేష్టుంచారణాచరితేపథీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండాద్యపద్యాదిమపద మన్త్రానుసంధాయకవినాచమత్కృతమిత్యనుసంధేయమ్ । వృత్తముపజాతిః (౧) ||౧||—|| తదానీమితి || తదానీముత్థానసమయే, ఉదకమస్యాస్తీత్యుదన్వానుదధిః ||౨|| ఉదన్వానుదధిస్సింధురిత్యమరః ||౩||

(౧)ప్రథమానమానఇతిపాఠే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానంసముద్రలంఘనోచితదేహ పరిమాణం యస్యేత్యర్థః ||

డనంసోఢుమక్షమః క్ష్మాభృదేషనిశ్శేషనిస్సరన్నిర్ఝరౌఘతయా నిరం
తరనిష్పతద్బాష్పప్రవర్ష ఇవ తతఇతో వితతజీమూతబృన్దతయా పారి
ప్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ సన్త్రాస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాతశ్వయ
థురివ సాధ్వసధావమానహరిణగణ చరణఖరతరఖురకోటిపాటనోద్ధూ
త ధాతుధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయాక్షరితశోణిక ఇవ తత్క్షణప్ర

ఉదన్వానుదధౌచేతి నిపాతనాత్సాధుః-తస్యోల్లంఘనేతిక్రియాయావిషయే
దృఢతరమతిగాఢం యథాతథానిహితాభ్యాం నిక్షిప్తాభ్యాంచరణతలా
భ్యాం యన్నిష్పీడనం తత్సోఢుమక్షమః అసమర్థః- ఏషక్ష్మాభృ
త్ మహేంద్ర పర్వతః ॥ ని ॥ మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృదహార్యధ
రపర్వతా ఇత్యమరః, నిశ్శేషంనిరవశేషం యథా తథా నిస్సరన్ని
ర్గచ్ఛన్నిర్ఝరౌఘఃప్రవాహనివహోయస్య స తథోక్తః తత్తయా
హేతౌతృతీయాఏవముత్తరత్రాపి ॥ని॥ ప్రవాహోనిర్ఝరోఝరఇత్య
మరః నిరంతరమవిచ్ఛిన్నం విరామరహితంవానిష్పతన్నిర్గళద్బా
ష్పవర్షమశ్రువృష్టిర్యస్య సతథోక్తఇవ తథాతతఇతస్తత్రతత్ర విత
తజీమూతతయావిస్తృత మేఘబృందతయా ॥ని॥ ఘనజీమూతముదిరే
త్యమరః, పారిప్లవాస్తరళాఃఅతఏవశిథిలోవిశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయో
యస్య సతథోక్తః. విశ్లథశిఖాబంధఇవేత్యర్థః ॥ని॥ చంచలంతరళం
లోలం ధమ్మిల్లస్సంయతాఃకచా ఇత్యమరః-సంత్రస్యమానంసంత్రాసం
ప్రాప్నువానంకుంజరయూథంగజనివహోయస్మిన్ సతథోక్తః తత్త
యాసంజాతస్సముత్పన్నః శ్వయథుశ్శోభగుణోయస్య సతథోక్తఇవ
ని ॥ శోభస్తుశ్వయథుశ్శోష ఇత్యమరః - సాధ్వసేనభియాధావమానా
నాం పలాయమానానాం హరిణగణానాం- మృగయూథానాం యేచ
రణాః పాదాస్తేషాం ఖరతరఖురకోటిభిరతినిశితశఫాగ్రైః ॥ని॥ శఫం
క్లీబేఖురఃపుమానిత్యమరః- పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతాయా ధా
తుధూళీపాళ్యస్సిందూరాదిధాతురజః పుంజాస్తాభిఃపాటలితాన్యరుణీ

బుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకన్దరతయా కృతాక్రందఇవపరిసరగహ్వర నిబిరీసనిస్సరత్సరీసృపతయా నిర్గళితాన్త్రమాలఇవఘూర్ణమానతరువిటపకోటీపాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాతస్వేదఇవస్ఫటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసమ్మూర్ఛత్వ

తాని వికటకటకానినిమ్నోన్నత నితంబదేశాయస్య సతథోక్తః తత్త
యా (౧) ॥ని॥ కటకో(స్త్రీ)నితంబోద్రేరిత్యమరః క్షరితశోణితఃనిస్సృ
తర క్త ఇవ తత్ క్షణజాత స్విన్నత్వ పతనసమయే ప్రబుద్ధాబోధం(ప్రా)ప్తా
యేకంఠీరవాస్సింహాః ॥ని॥ కంఠీరవో గజరిపురిత్యమరః తేషాం కంఠార
వైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కందరాగుహాయస్మిన్ స త
థోక్తః తత్తయా ॥ని॥ దరీతుకందరో వా(స్త్రీ)త్యమరః, కృతాక్రందో
విహితాక్రోశఇవముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః పరిసరగహ్వరేభ్యః పర్య
న్తకందరేభ్యః నిబిరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః (ప్రా)ణప్రయా
సేన నిస్సృతా ఇతి యావత్, సరీసృపాః వ్యాళాః యస్మిన్ సతథోక్తః త
త్తయా నిర్గళితాం(త్ర)మాలః బహిర్నిర్గత నాడీసంతతిరివ ॥ని॥ ని
బిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత ఇతి వైజయంతీ ॥+॥ నేర్బిడజ్బి
రీసచావితి నిశబ్దాద్బిరీసచ్ప్రత్యయః ॥ని॥ చక్రీవ్యాళస్సరీసృప ఇత్య
మరః ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటపకో
టిభిశ్శాఖాగ్రైః పాటితాద్విదళితాజ్జలదబృందాత్ స్యందితైః ప్రసృతైః
శీకరనికరైః జలబిందుసందోహైః ॥ని॥ శీకరోంబుకణాః స్మృత ఇత్య
మరః, కోరకితస్సంజాతకోరకః ఆకారో మూర్తిర్యస్య సతథోక్తః త
త్తయా ॥ని॥ విటపః పల్లవే షిడ్గే విస్తారే స్తంబశాఖయోరితి విశ్వః, సము
పజాతస్వేదస్సంజాతఘర్మోదక ఇవ స్ఫటికతటేషు స్ఫటికమయసాను
షు యే ఉపలాస్త ఏవ ప్రస్తరాః కాంత్యతిశయ ద్యోతనార్థం స్ఫ
టికగ్రహణమ్ ॥ని॥ ఉపలః ప్రస్తరే మణావిత్యమరశేషః, తేషు పతనేన

(౧) నికటేతిపాఠే నికటానిసమీపస్థితాని ॥

వనఫూత్కార పూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ-వచ
సామవిషయం దౌస్థ్యమభజత ॥౨॥ ప॥ కృత్వా మారుతిలంఘనోత్థిత
రయాత్తత్రానుయాత్రాం తతః పర్యాయాత్పతితా మహేన్ద్ర గహన
క్షోణీరుహాణాం తతిః । మధ్యేవారినిధి ప్రకాశిత శిఖా సేతోః కృతే భావి
నసూత్రన్యాసనిఖాతశఙ్కునివహ భ్రాంతిం పయోధావధాత్ ॥ 3 ॥

దళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు
రంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యే పవనాస్తైరేవ ఫూత్కారైః ప
రిపూరితం గగనం యస్మిన్ సతథోక్తః తత్తయా ॥ని॥ వేణవః కీచకాస్తే
స్యుర్యే స్వనంత్యనిలోద్ధతా ఇత్యమరః, ప్రవర్ధమానః సమేధమానః
ఊర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇవేతి సర్వత్రోత్ప్రేక్షా, వచసామవి
షయం వక్తుమశక్యం దౌస్థ్యం దురవస్థత్వమ్ ॥ని॥ దురవస్థా తు దౌస్థ్యం
స్యాదిత్యమరశేషః । అభజత ప్రాప ॥౨॥ — ॥ కృత్వేతి ॥ తత్ర తస్మిం
స్సమయే మారుతేః హనూమతః లంఘనేన ఉత్తరణేనోత్థిత ఉత్పన్నో
యో రయో వేగస్తస్మాద్ధేతోరనుయాత్రాం కృత్వా అనుసృత్య గత్వేత్య
ర్థః, తతః అనుయాత్రానన్తరం పర్యాయాత్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధి స
ముద్రమధ్యే ॥ x ॥ పారే మధ్యే షష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావః పతితా, తమహే
న్ద్రస్య మహేంద్రపర్వతస్య గహనే బ్రహ్మారణ్యే వర్తమానానాం క్షోణీరు
హాణాం వృక్షాణాం తతిః పఙ్క్తిః ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః శిఖా అగ్రాణి
యస్యాస్సా తథాభూతా సతీ భావినః కరిష్యమాణస్య సేతోః కృతే తన్ని
మిత్తం (౧) సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం శఙ్కూనాం నివహస్య భ్రాం
తిం పయోధౌ సింధౌ - దధౌ ధృతవతీ ॥ని॥ స్థాణుర స్త్రీ ధ్రువశ్శంకురిత్య
మరః, ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ 3॥—॥

---

(౧) సేతోః కృతే తదర్థమ్ ॥ని॥ అర్థే కృతే చ శబ్దౌ ద్వౌ తాదర్థ్యేఽవ్య
యసంజ్ఞకావితి విశ్వప్రకాశః

పక్షాభిఘాతరయరేచితవీచిమాలాత్పాథోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ॥
ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో మైనాకభూభృదుదజృమ్భత సంభ్రమేణ॥౮॥ ౯॥ తత్ర యాత్రా ప్రత్యూహః ప్రత్యుద్గత ఇతి వక్షసా తమధః పాతయిత్వా ప్రయాంతమేనం సాన్త్వయన్ సఏష హిరణ్యనాభో బభాషే ॥౯॥ ప॥ సాగరేణ కృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాంతిశాన్తయే । మారుతే

పక్షేతి ॥ పక్షయోరభిఘాతరయేణాభిఘాతవేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్కృతా వీచిమాలా యస్య తస్మాత్పాథోనిధేస్సముద్రాత్సకాశాత్ పవననందనస్య హనూమతః విశ్రమాయ ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోక ఉన్నతశిఖరనివహవ్యాప్తస్వర్గలోకో మైనాకో నామ భూభృత్ మైనాకాద్రిః సంభ్రమేణ వేగేనోదజృంభత॥ వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౮॥ తతః కిమిత్యత ఆహ ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర తస్మిన్సమయే- యాత్రాయాః సముద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః ప్రత్యుద్గతః ప్రత్యుద్గత ఇతి పర్యాలోచ్యతం మైనాకం వక్షసా వక్షస్థలేనాధః పాతయిత్వా ప్రయాన్తం వేగేన గచ్ఛన్తమేనం హనూమన్తం సాన్త్వయన్ సామవచనైరుపలాలయన్ సఏషః సోయం హిరణ్యనాభో హిరణ్యప్రధానో మైనాకో బభాషే ఉవాచ ॥౯॥ నాభిః ప్రధానే ఇతి విశ్వః ॥+॥ అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వాత్సామలోమ్న ఇత్యత్ర అజతియోగవిభాగాత్పుమాంసాంతోచ్ప్రత్యయః ॥౯॥—॥ ఉక్తప్రకారమేవ విశదయతి ॥ సాగరేణేతి ॥ హే మారుతే కృతం జానాతీతి కృతజ్ఞః తేన ॥+॥ ఆతోనుపసర్గేకః ఇతి కప్రత్యయః ॥ అహమిక్ష్వాకునాథేన సగరేణ వివర్ధితః। ఇక్ష్వాకుసచివశ్చాయం తన్నార్హత్యవసాదితుమితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ఉపకారజ్ఞేనేత్యర్థః, కుతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ తవ అధ్వశ్రాన్తిశాన్తయే అధ్వశ్రమాపనోదనార్థం అద్యైవానీం ప్రేరితః ప్రచోదితః, ప్రేషిత ఇతి పాఠే ప్రహితః అస్మి, అతః హే సౌమ్య సాధో విశ్రమ్యాధ్వశ్రమమపనీయ- మయి యాతి శేషః, గమ్యతాం॥౯

ప్రేరితోఽస్త్వద్య సౌమ్యవిశ్రమ్యగమ్యతామ్ ||౬||ప|| త్వత్పిత్రాఽహం పరిత్రాతః పూర్వంపర్వతభేదినః | తస్మాన్నాస్తివిపక్షోద్యసపక్షఇతి మాంభజ ||౭||గ|| ఏవంప్రార్థ్యమానమేనంసమ్మాన్య కార్యగత్యాగత వతిహనూమతి ||౮||ప|| అవలోక్యహిరణ్యనాభ మద్ధావలమానంవల మానమాభివజ్రిః | శతమన్యురపేతమన్యురాసీత్పవమానాత్మజసేవనా

||అ||నహిసముద్రప్రేషణమేవాత్రనిమిత్తం కింతు సుహృత్సంబంధాద పి మదాగమనముపపద్యతఇత్యాహ || త్వదితి || హేమారుతే త్వత్పి త్రామారుతేన పూర్వమహం పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదిన ఇంద్రా త్పరిత్రాతః పరిరక్షితః త్వత్పిత్రృసహాయే నాహంనిర్బంధ విముక్తోస్మీ త్యర్థః ||+|| భీత్రార్థానాంభయహేతురిత్యపాదానేపంచమీ - త స్మాత్కారణాద్విపక్షశ్శత్రుఃపక్షరహితశ్చనాస్తిఅద్యాస్మిన్నవసరే సప క్షఃసుహృత్ పక్షసహితశ్చేతిమత్వామాం భజవిశ్రామార్థం మయిని వసేత్యర్థః ||౭||—|| ఏవమితి || ఏవముక్తరీత్యా ప్రార్థయమా నం యాచమానమేనం మైనాకం సంమాన్యమానయిత్వా ||*|| యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరఃశ్వసనవిక్రమః | గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లం కాంరావణపాలితామితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయావిహి తత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వాచ్చ ఇహాన్తరేమయానస్థాతవ్య మితి సమాధాయేత్యర్థ,, కార్యగత్యాస్వామికార్యవశేన- హనూమ తిగతవతిసతి ||౮||—|| తతఃకింజాతంతత్రాహ || అవలోక్యేతి || వల మానాన్ చలనశీలాన్ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తంవజ్రందమ్భో ళిర్యస్యసతథోక్తః యద్వావబయోరేకత్వ స్మరణాత్ బలస్య బలా ఖ్యాసురస్యమానంగర్వమ్ ||ని|| గర్వోభిమానోహఙ్కార ఇత్యమరః మథ్నాతి నాశయతీతి తథోక్తంవజ్రం యస్యసతథోక్తఃశతమన్యుశ్శ తక్రతురద్ధావలమానం హిరణ్యనాభమవలోక్యలక్ష్యంలబ్ధ్వాపీత్యర్థః పవమానాత్మజసేవనాద్ధేతోరముష్మిన్మైనాకేవిషయే, అపేతమన్యుః

తముష్టిః ॥౯॥శ్లో॥ తదనుయథాపురంలఙ్కాపురంప్రతిప్రధావతో హనూమతస్సరణిమరుణదరుణసారథేఃపదవీంవిన్ధ్యఇవవదనంవ్యాదాయ ద్విరసనజననీరంహసాసురసా॥౧౦॥ప॥ఉజ్జృమ్భితస్యతరసాసురసాంవిజేతుంపాదౌపయోధికలితౌపవమానసూనోః । అస్యోత్తమాఙ్గమభవద్గగనస్రవన్తీవీచీచయస్ఖలితశీకరమాలభారి ॥ ౧౧ ॥ వ ॥

విగతమన్యురాసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవనాయ ప్రవృత్తత్వాద్వైరమవిగణయ్యోపశాన్తకోపోఽభూదిత్యర్థః ॥ ౯ ॥

తదన్వితి ॥ తదను మైనాకనిర్గమనానన్తరం పురాపురాభావ మనతిక్రమ్య యథాపురంపూర్వవదిత్యర్థః + యథాసాదృశ్య ఇత్యనతిక్రమణే అవ్యయీభావే హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యేతి హ్రస్వత్వం-లఙ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి ప్రధావతో వేగేనగచ్ఛతో హనూమతస్సరణింమార్గంఅరుణసారథేరనూరుసారథేస్సూర్యస్య॥ని॥ సూరసూతోఽరుణోఽనూరురిత్యమరః పదవీం విన్ధ్యఇవ సురసానామ ద్విరసన జననీసర్పమాతారంహసాతరసా॥ని॥రంహస్తరసీతురయస్స్యద ఇత్యమరః, వదనంవ్యాదాయశతయోజనపరిమితం వ్యాత్తంకృత్వా అరుణత్ రురోధేత్యర్థః రుధిరావరణఇతి ధాతోర్లఙ్ ॥ ౧౦ ॥—॥ తతః కిమతఆహ ॥ఉజ్జృమ్భితస్యేతి ॥ తరసావేగేన సురసాంవిజేతుముజ్జృమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య అస్యపవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌపయోధికలితౌ సముద్రసంస్థితౌ అభూతాం,తథోత్తమాఙ్గంశిరస్తు ॥ ని॥ ఉత్తమాఙ్గంశిరశ్శీర్షమిత్యమరః, గగనస్రవన్త్యాః గగనాపగాయాః మన్దాకిన్యాః వీచిచయేభ్యస్తరఙ్గపరంపరాభ్యః స్ఖలితానాం విగళితానాంశీకరాణామంబుకణానాంమాలాఃస్రజోబిభర్తీతి తథోక్తమభవత్, సురసావక్త్రాధికం నిజవపుర్యథాస్యాత్తథా అయం నిజసామర్థ్యాద్వ్యవర్ధతేత్యర్థః॥ ని ॥ స్రవన్తీనిమ్నగాపగా,శీకరోఽమ్బుకణాః స్మృతఇతిచామరః ఇష్టకేషీకామాలానాంచితతూలభారిష్వితి

తనుం తనూం కృత్య తదా హనూమాన్ కృత్వావగాహం జఠరే తదీయే। తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే స్త్రివిక్రమస్య క్రమమేవ చక్రే॥౧౨॥ ప॥ భూయో౽పి సో౽యం రఘునాథదూతశ్ఛిచ్ఛేద గచ్ఛన్నఖరైః ఖరాగ్రైః॥ నృసిం

మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలధారిత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧॥——॥ తనుమితి ॥ తదా తస్మిన్సమయే సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః హనూమాన్ తనుం నిజశరీరం తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రం కృత్వా, శీఘ్రప్రవేశనిర్గమన సౌకర్యార్థమితి భావః తదీయే సురసా సంబన్ధినిజఠరే కుక్షికుహరే అవగాహం కృత్వా ప్రవిశ్య తతస్తదనంతరం వినిష్క్రమ్య వదనపిధానాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్య త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య బలిబంధనోద్యుక్తస్యేత్యర్థః, చక్రం సుదర్శనం పాణౌ యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః +సప్తమ్యుపమానేత్యాదినా బహువ్రీహిః, ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః క్రమం తత్సదృశ ప్రకారమిత్యర్థః అత ఏవ నిదర్శనా చక్రే బలిబంధనోద్యుక్తో వామనః యథా ప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థో భూత్ తథా అయమపి తాదృగ్రూపో బభూవేత్యర్థః, తథా చ శ్రీ రామాయణమ్, తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్రస్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్యాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః । సో౽భిపత్యాథ తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమానిదం వచనమబ్రవీదితి ॥ వృత్తముపజాతిః ॥౧౨॥——॥ అనన్తరవృత్తాంతమాహ ॥భూయ ఇతి ॥ సో౽యం సురసావిజయప్రసిద్ధపరాక్రమసంపన్నః రఘునాథదూతో హనూమాన్ భూయః పునరపి గచ్ఛన్ పథి మార్గే ఛాయానిరోధాదనాతపనిగ్రహాద్ధేతోః ॥ని॥ ఛాయా త్వనాతపే కాంతావితి వైజయంతీ, ఉపపన్నమన్యుః ప్రాప్తక్రోధః అత ఏవ నృసింహస్య రంహ

హరంహోః పథి సింహికాంగం ఛాయానిరోధాదుపపన్నమస్యాః ॥౧౩ ॥

గ॥ తదను పారావారస్య పారే లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతనుతరతనుః లఙ్కాపురోత్తరగోపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచింతాతంతుసం

ఇవరంహో వేగో యస్య స తథోక్తస్సన్నిత్యుపమా- సింహికాయాస్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రాహస్య రాహుమాతురంగం కళేబరం- ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః నఖైర్నిర్భిజనఖైః ॥ ని ॥ నఖో(స్త్రీ)నఖరో(స్త్రి)యామిత్యమరః- చిచ్ఛేద విదదార యథా నృసింహో హిరణ్యకశిపుగాత్రం తథాయమపి సింహికాంగం చిచ్ఛేదేత్యర్థః ॥*॥ తతస్తస్యా నఖైస్తీక్ష్ణైర్మర్మాణ్యుత్కృత్య వానరః- ఉత్పపాతాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ ఇతి శ్రీరామాయణవచనమ్, వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥౧౩॥——॥ తదన్వితి ॥ తదను సింహికాంగభేదనానన్తరం (౧) అపారం పారమస్య దుస్తరత్వాత్ పారావారస్సముద్రః పదయోరభేదః ॥ ని ॥ సముద్రోఽబ్ధిరకూపారః పారావార ఇత్యమరః, తస్య పారే పరతీరే ॥ ని ॥ పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదన్తరమిత్యమరః; లంబశిఖరిణి లంబగిరౌ లంబమాన శిఖరిణీత్యపపాఠః ॥ శ్లో ॥ సలంబశిఖరే లమ్బే లంబమానపయోధర ఇతి శ్రీరామాయణోక్తత్వాత్, యద్వా లంబపర్వతస్యైవ లంబమాన ఇతి నామాన్తరం, లంబమానః ప్రవిష్టస్సన్ ప్రతనుతరతనుః అత్యన్తసూక్ష్మశరీరస్సన్, పరేషామప్రకాశార్థమితి భావః లఙ్కాపురస్యోత్తరగోపురద్వారముత్తరపురద్వారం ॥ యద్యపి ॥ ని ॥ పురద్వారంతు గోపురమిత్యమరః- తథాపి కరికలభకర్ణావతంసాదివత్ పౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్- ఆసాద్య ప్రాప్య లఙ్కాయాం కేన మార్గేణ సుప్రవేశేతి జ్ఞాతుమితి భావః, నితాన్తమత్య

---

(౧) పారం పరతీరమావృణోతీతి పారావారః । పారావారే పరాపరతీరే అన్యస్త ఇతి వా పారావారః అర్శ ఆద్యచ్ । సుధాయాం తు పకారమధ్యోఽప్యస్తీతి కశ్చిదిత్యుక్తమ్ । న తు పదయోరభేద ఇతి । తదభేదస్య కుత్రాప్యదృష్టచరత్వాత్ ॥

తానసన్దానితాన్తఃకరణోఽభూత్ ॥ ౧౪ ॥౫॥ వానరసేనాకథంతేతి
మమాన్తరాయంవితన్వన్తముదన్వన్తమ్ । తరతునామకథముపయాతు
యాతుధానరాజధానీమిమామ్, సర్వథాపి వితథమనోరథో దాశరథిః
మోఘీకృతార్ణవలంఘనః కేవలమహమభవం, జీవతివానవేతినజానామి
జానకీమితి తత్రతత్ర భగవతీంసీతామవజిగమిషురాంజనేయఃప్రచ్ఛ
న్నసఞ్చారహేతోరస్తమయంగభస్తిమాలినః కేవలమభిలలాష ॥౧౫॥

స్తైః చిన్తాఏవతంతు సంతానానిసూత్రసంతతయస్తైస్సంధానితం బ
ద్ధం అన్తఃకరణంయస్య సతథోక్తోఽభూత్, మరస్తచింతాక్రాంతాంత
రంగోబభూవేత్యర్థః ॥ ౯ ॥ బద్ధేసంధానితంమ్లానమిత్యమరః ॥౧౪॥
చిన్తాప్రకారమేవాహ ॥ వానరేతి ॥ వానరసేనా అన్తరాయంసుర
సాగ్రహణాదిరూపంవిఘ్నం వితన్వన్తం కుర్వాణందుస్తరమిత్యర్థః,
ఇమమేనమతివిస్తీర్ణముదన్వన్తం సముద్రంకథంకుతోవాతరేల్లం
ఘయేత్ — తరితుమశక్యోయముదధిరితిభావః యథాకథంచిత్సాగరం తర
తునామ — యాతుధానానాం రక్షసాం రాజధానీం త్రికూటస్థితామి
మాంలఙ్కాం కథముపయాతుకథం ప్రాప్నుయాత్ సర్వథాప్రాప్తు
మశక్యేత్యర్థః సర్వథాసర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనాయాం క్రియ
మాణాయాం సత్యాందాశరథిః శ్రీరామః వితథమనోరథః వ్యర్థ
సంకల్పఏవ, అహమపికేవలమత్యన్తం మోఘీకృతం విఫలీకృతంఅర్ణ
వలంఘనం యేన సతాదృశోభవమభూవం — జానకీసందర్శనార్థమా
గతోస్మిబహుప్రయత్నేన, జానకిజీవతివానవేతిజానకీంనజానామీత్యే
వం బహుధాసంచిన్త్య వృథాచిన్తయా కిం ప్రయోజనమితినిశ్చిత్య
ధైర్యమవష్టభ్య తత్రతత్ర పురేవనేషుచ భగవతీం మహానుభావాం
సీతాం ఆంజనేయోహనూమానవజిగమిషుః అవగంతుమిచ్ఛుస్సన్ ప్ర
చ్ఛన్నంరహస్యంయథాతథాసంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం — గభ
స్తిమాలినః సూర్యస్యాస్తమయం కేవలమస్తమయమేవ అభిలలాష

తదను శాతమఖస్యాగస్త్యసన్నిధౌ నిక్షిప్తచాపస్య ప్రత్యాసీదతి ప్రయో-
జనవేళేతి ప్రచేతసే కథయితుమివ ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి భగవతి భా-
స్వతి ॥ ౧౬ ॥ గ॥ గగనతలమిదమపరమహీధరకటకకాన్తార సముద్భవ-
దావపావకశిఖాశ్రేణీభిః కిము శోణితం అథవా సమీపసమాపతత్పతంగర-
శ్మిదృఢతరవేష్టననిష్ఠ్యూతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలాపటు-
లైః కిమాపాటలితం, ఆహోస్విదభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహార్ఘమా-

కమే. ॥+॥ లష కాంతావితి ధాతోర్లిట్ ॥౧౫॥—॥ తదన్వితి ॥ తద-
ను హనూమచ్చింతానంతరం శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః తస్యేద-
మిత్యణ్ అగస్త్యస్య సన్నిధౌ నిక్షిప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుషః
ప్రయోజనవేళా కార్యావసరః ప్రత్యాసీదతి సమాగతేతి ప్రచేతసే వ-
రుణాయ కథయితుమివ భగవతి మహాత్మని భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే ప్రతీ-
చీం దిశం ప్రవిశతి (ప్రాప్తవతి) సతి ॥ ౧౬ ॥—॥ గగనతలమితి ॥ ఇ-
దం గగనతలమాకాశమండలం అపరమహీధరకటకేషు అస్తాచలనితంబే-
షు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దా-
వపావకస్య దవాగ్నేః శిఖాశ్రేణిభిః జ్వాలాజాలైః శోణితం కిము అరుణీ-
కృతం కిం, అథవా సమీపం నికటం ప్రతి సమాపతన్ ఆగచ్ఛన్ యః పతంగః
సూర్యః ॥ని॥ పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చేత్యమరః, తస్య రశ్మీనాం కిరణా-
నాం ప్రగ్రహాణామితి చ గమ్యతే దృఢతరవేష్టనేన అతిగాఢసంవలనేన ని-
ష్ఠ్యూతో నిర్గతో అనలో అగ్నిర్యేషాం తాని యాని తటతపనోపలజాలాని
తటవర్తి సూర్యకాంతమణినికరాః తేభ్యస్సముల్లసద్భిస్సంస్ఫురద్భిః
జ్వాలాపటలైరర్చిః పుంజైః ఆపాటలితం ఈషదరుణీకృతం కిం ఆ-
హోస్విత్ యద్వా ॥ని॥ ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కిముత చ
స్విత్ప్రశ్నే చ వితర్కే చేత్యుభయత్రాప్యమరః, ఆగతాయ నిజనివా-
సం (ప్రాప్తాయ) మిత్రాయ సూర్యాయ సుహృదే చ ॥ని॥ మిత్రస్సు-
హృది మిత్రోర్క ఇతి విశ్వః, మహార్ఘం అనూల్యం అఘార్ఘం ప్రా-

ర్ఘ్యంప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణమర్ణవోదరా
ద్దీర్యమాణమాణిక్యకిరణైః కిమరుణితం, అహోస్విత్తారాపథతరంగిణీసలి
లమపి రసయితుముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నేరర్చిష్పుంజేన కిం
మనురంజితమితి సకలజనస్య సందేహసన్దోహం సందధానే సన్ధ్యారాగే
సముదఞ్చితే సరసీరుహశ్రేణీషు పత్రపుటకవాటపిధానాసు ప్రతికము

జార్థం ద్రవ్యమర్ఘ్యం ॥+॥ పాదార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః॥
ని॥ మూల్యే పూజావిధావర్ఘః॥ షట్సు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ ఇతి చామ
రః ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా సంతుష్టాన్తఃకరణేన ప్రచేతసా వరుణేన
తూర్ణం మిత్రాగమనజనితసంభ్రమాత్సత్వరం అర్ణవోదరాత్స
ముద్రమధ్యాదుద్దీర్యమాణాన్యుద్ధ్రియమాణాని యాని మాణిక్యాని తేషాం
కిరణైరరుణితం కిం, అత్ర నిష్ఠ్యూతోద్దీర్యమాణశబ్దయోః గౌణార్థత్వా
న్న గ్రామ్యత్వం కింతు సౌందర్యావహత్వమేవేత్యుక్తం ప్రాక్ అహో
స్విత్తారాపథతరంగిణీసలిలమాకాశగంగోదకమపి ॥ని॥ తారాపథోం
తరిక్షం చేత్యమరశేషః, రసయితుమాస్వాదయితుం పాతుమితి యావత్
॥ని॥ రసో గంధరసే స్వాద ఇతి వైజయంతీ, ఉజ్జృమ్భితస్యోద్గతస్య చరమ
సాగరౌర్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తి బడబానలస్య ॥ని॥ ఔర్వస్తు
బాడబో బడబానల ఇత్యమరః, అర్చిష్పుంజేన జ్వాలాజాలేన ఇహే
దానీం రంజితం అరుణీకృతం కిమిత్యనేన ప్రకారేణ సకలజనస్య సర్వే
షాం జనానామిత్యర్థః, సందేహసందోహం సంశయాతిశయం సం
దధానే సముత్పాదయతి, సంధ్యారాగే సముదంచితే సముజ్జృమ్భి
తే సతి అత్ర గగనతలస్య నిర్ధారితానేకహేతునిమిత్తారుణిమత్వా
త్ప్రేక్షణామల్ప్రేక్షా- తదుజ్జీవితశ్చాయం సందేహ ఇతి సంక్షేపః
తథా సరసీరుహశ్రేణీషు అమ్భోజరాజిషు గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణీష్వి
తి చ గమ్యతే పత్రపుటాన్యేవ కవాటాన్యరరాణి తాని పిధానాన్యాచ్ఛా
దనాని యాసాం తాసు ముకుళితాసు సతీష్విత్యర్థః ॥ని॥ కవాటమరరం

దభవనం మకరన్దభిక్షామటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయకలికాకో
శకషాయేషు సాయన్తనవాయుషు తత ఇతస్సంచరత్సు తిమిరేషు కా
లాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతి
కమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేష వేదనాపూర్వరంగే రథాంగవిహంగదీన క్రే

తుల్యే। అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చేతి చామరః ॥+॥ వష్టి
భాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయోరిత్యపేరకారలోపః, అతఏవ
మధువ్రతా భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం తేషు వ్రతిషు
కుముదభవనం కుముదరూపభవనేష్విత్యర్థః +వీప్సాయామవ్యయీభావః
మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సు పుష్పరసరూప భిక్షాటనతత్పరేషు స
త్స్విత్యర్థః, అత్ర త్వాఖ్యాయినమగ్రభిక్షితేత్యపదేశాత్ప్రవాటపి
సద్గృహాస్విహేయాస్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వాదితి భావః, సూ
ర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముకుళితసరసీరుహపరిత్యాగేన వికసిత
కైరవసూనాశ్రసంభవాదియము త్ప్రేక్షా గమ్యమానా రూపకసంకీర్ణా
తథా సాయంతనాస్సాయంభవాః ॥+॥ సాయంచిరమిత్యాదినా ట్యుప్ర
త్యయస్తుడాగమశ్చ, తేచ తే వాయవశ్చ తేషు వికచకువలయకలికాక
షణేన వికసితకోరకసంఘర్షణేన. కషాయేషు సురభిషు సత్సు ॥ని॥
కలికా కోరకః పుమాన్, రాగద్రవ్యకషాయౌ స్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస
ఇత్యమరయాదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు తత ఇతస్సంచరత్సు వ్యా
ప్రియమాణేషు సత్సు తథా దిక్పాలపురాణామింద్రాదిదిక్పతి ప
త్తనానాం గోపురవ్యూహేషు పురద్వారసన్నివేశేషు కాలాగురు
ధూమస్తోమేన అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపటలేన శ్యా
మలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథా ప్రతికమలాకరం కమలాకరే
ష్విత్యర్థః - రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్ ॥ని॥ కోకశ్చ
క్రశ్చక్రవాకో రథాంగాహ్వయనామక ఇత్యమరః విశ్లేషవేదనాయా
విరహవేదనాయాః పూర్వరంగే ప్రారంభభూతే దీనక్రేంకారే డిణ్డిమా

హారేణ నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే ॥ ౧౭॥మ॥ ఆవిర్బభూ
వపూర్వాద్రేశ్శృంగే శృంగారజీవితమ్ । తమస్తమాలకాంతారకుఠారశ్శ
శలాఞ్ఛనః ॥౧౮॥ మ॥ తత్కరాస్తమసారుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే। శై
వాలచయసంఛన్నాస్సరసీవబిసాఙ్కురాః ॥ ౧౯ ॥ తస్మిన్ప్రదో

క్రౌంచితే క్రౌమిత్యనుకరణశబ్దః ప్రేంఖితే సముత్పన్నే సతి, తథా గగన
మతంగజే ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా
సప్తవింశతి మౌక్తికహారావళ్యా చ అలంకృతే భూషితే సతి ॥ని॥ సై
వ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతి మౌక్తికేత్యమరః ॥౧౭॥—॥తతశ్చ
ప్రదోషోదయో భూదిత్యాహ ॥ ఆవిర్బభూవేతి ॥ తమోంధకార ఏవ తమా
లకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుఠారః పరశురితి పరంపరితరూపకం
ధ్వాంతవిధ్వంసక ఇత్యర్థః ॥ని॥ కాలస్కంధస్తమాలస్స్యాత్తాపింఛః
ద్వయోః కుఠారః స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వథ ఇతి చామరః- శృంగారస్య
శృంగారాఖ్యస్య రసస్య జీవితం జీవనభూతః తాటస్థ్యేనోద్దీపకత్వాత్త
దుజ్జీవక ఇత్యర్థః ॥ తదుక్తమ్ ॥ మలయానిలయచంద్రాద్యాస్తట
స్థాః పరికీర్తితా ఇతి (౧) శశలాంఛనశ్చంద్రః, పూర్వాద్రేరుదయప
ర్వతస్య ॥ని॥ ఉదయః పూర్వపర్వత ఇత్యమరః- శృంగే శిఖరే ఆవిర్బభూ
వ ఉదజృంభత ॥౧౮॥—॥ తదితి ॥ గగనాజిరే గగనాంగణే ॥ని॥ అంగ
ణం చత్వరాజిరే ఇత్యమరః, తమసా అంధకారేణ రుద్ధాశ్ఛన్నాస్తత్క
రాశ్చంద్రకిరణాస్సరసి కాసారే ॥ని ॥ కాసారస్సరసీ సర ఇత్యమరః, శై
వాలచయసంఛన్నాః శైవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాంకురా మృణాళా
నామభినవోద్భిద ఇవ ॥ని॥ జలనీలీ తు శైవాలం శైవలే థకుముద్వతీ- మృ
ణాళం బిసమితి చామరః, రేజిరే చకాశిరే ॥+॥ రాజృదీప్తావితి ధాతో
ర్లిట్ ॥౧౯॥—॥ తస్మిన్నితి ॥ తస్మిన్ప్రదోషసమయే రజనీముఖ వే

(౧) శృంగారజీవిత ఇతి పుల్లింగపాఠే జీవితః ప్రాణితః శృంగారో యే
నేతి బహువ్రీహౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వాన్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ॥

షసమయే సహసా హనూమాన్ కీర్తిచ్ఛటాయవనికామపనీయ శత్రోః ।
ఆవిర్బభూవ సుమనః పరితోషణాయ లఙ్కాప్రవేశనవనాటకసూత్ర
ధారః ॥ ౨౦ ॥ ౫ ॥ తతః కాలే లఙ్కాధిదేవతా మాత్మనా సహ విగ్రహం వి

శాయాం ॥ ని ॥ ప్రదోషో రజనీముఖమిత్యమరః, లఙ్కాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో హనూమాన్ అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లఙ్కాపురస్య పురుషాన్తరాప్రవిష్టచరత్వ సూచనార్థమిత్యవగన్తవ్యమ్, శత్రోః రావణస్య సంబన్ధినీం కీర్తిచ్ఛటాం యశోబృన్దమేవ యవనికాం ప్రతి సీరామపనీయాపసార్య తత్కర్తృపనయస్యైతన్మూలకత్వాదితి భావః ॥ ని ॥ బృన్దః జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికాచ్ఛటేతి వైజయన్తీ ॥ ని ॥ ప్రతిసీరా యవనికేత్యమరః- సుమనసాం దేవానాం సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ హృదయరఞ్జనార్థమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోః పుమానితి వైజయన్తీ, సహసా శీఘ్రమావిర్బభూవ లఙ్కాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, సూత్రం చతుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః ॥ ని ॥ సూత్రం తు సూచకే గ్రన్థభేదే తన్తువ్యవస్థయోరితి నానార్థరత్నమాలా, సూత్రధారలక్షణం తు-ఆసూత్రయన్గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః రఙ్గప్రసాధనప్రౌఢస్సూత్రధార ఇహోదిత ఇతి-అయం తు ద్విప్రకారః ప్రకృతః పూర్వరఙ్గవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరపర్యాయస్సూత్రధారసదృశో గుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్ ॥ తదుక్తమ్ ॥ ప్రయుజ్య రఙ్గం నిష్క్రాన్తే సూత్రధారే సహానుగే । స్థాపకః ప్రవిశేదన్యస్సూత్రధారగుణాకృతిరితి అత్ర సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ ౨౦ ॥—॥ తతః కాల ఇతి ॥ తత్కాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతిః హనూమాన్ ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం విధాతుం కర్తుం గృహీతో యువతివిగ్రహో యయా

ధాతుం గృహీతయువతివిగ్రహాం మార్గప్రసారస్యార్గళీభూయభూ
యసా తర్జయంతీం నిర్జిత్య తతస్తయా వానరరచితావజ్ఞోప
జ్ఞంనిజనిలయవిలయం సరసిజాసన శాసనాదావేదయన్త్యా విహితా

తాం స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః, అతఏవమార్గప్రసారస్య మార్గసం
చారస్య అర్గళీభూయవిష్కంభతాం ప్రాప్య గమనప్రతిబంధినీభూ
త్వేత్యర్థః ॥ని॥ తద్విష్కంభార్గళంననేత్యమరః, భూయసాబాహు
ల్యేనతర్జయంతీం భర్త్సయంతీం తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వంతర్జ
యన్నివ కేతుభిరిత్యాది కాళిదాసాదిప్రయోగదర్శనాత్సిద్ధం తర్జ
యతేరనుదాత్తత్వేపిచక్షిఙో ఙిత్కరణేనానుదాత్తేత్త్వ ప్రయుక్తాత్మ
నేపదస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదమితి, అతఏవతర్జయతి భ
ర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యతఇతి భట్టమల్లః, లజ్జాధిదేవతాం లజ్జా
ధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్య ముష్టిఘాతేనజిత్వా ॥*॥ముష్టినాభిజఘా
నైనాం హనూమాన్క్రోధమూర్ఛితఇతి శ్రీరామాయణవచనాత్-అ
థసరసిజాసనశాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయతఇత్యుప
జ్ఞాఆద్యజ్ఞానమ్ ॥ని॥ ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదిత్యమరః, భావే అఙ్ప్ర
త్యయః వానరేణరచితా విహితా యా అవజ్ఞావధీరణా సాఉపజ్ఞాఆద్య
జ్ఞానంయస్య తం తథోక్తం వానరకృతావధీరణంతవయదాస్యాత్తదా
లజ్జాయా వినాశఇత్యాదౌ జ్ఞాతమిత్యర్థః (౧) నిజనిలయవిల
యంనిజనికేతననాశం ఆవేదయంత్యా ॥*॥ ఇదంచతథ్యంశృణుమే
బ్రువంత్యావైహరీశ్వర, స్వయంస్వయంభువాదత్తం వరదానంయథా

(౧) కేచిత్తు ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా । కర్మణ్యఙ్ ఆద్యజ్ఞానవిషయఇ
త్యర్థః అవజ్ఞయాఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్ ॥÷॥ఉపజ్ఞోపక్రమం తదా
ద్యాచిఖ్యాసాయామితి నపుంసకత్వమ్ । అవజ్ఞయాఆదౌజ్ఞాతమిత్య
ర్థః ॥ ఉపజ్ఞాజ్ఞానమాద్యంస్యాదితి కోశేపిజ్ఞానమిత్యస్య జ్ఞానవిషయీ
భూతమిత్యర్థః । బాహులకాత్కర్మణ్యఙిత్యాహుః ॥

సుమతిర్మారుతిర్లఙ్కాయామవికలమేవ మైథిలీం విచిన్వన్నైరృతచక్ర
వర్తినః ప్రాసాదమాససాద ॥ తత్ర ॥౨౧॥ ప॥ ఏషా రాక్షససార్వభౌ
మనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా తస్యేదం సదనం సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణమ
భ్రావళిమ్ । ఏతత్పుష్పకమాహృతం ధనపతేరిత్యాదరాన్మారుతేస్త
స్యాదర్శయదిన్దుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా ॥౨౨॥

మమ । యథాత్వాం వానరః కశ్చిద్విక్రమాద్వశమానయేత్, తథాత్వయా
హి విక్షేమం రక్షసాం భయమాగతమిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా
కథయన్త్యేత్యర్థః, తయా లఙ్కాధిదేవతయా విహితానుమతిః కృ
తాఙ్గీకారస్సన్, లఙ్కాయామవికలమేవాప్రతిహతమేవ మైథిలీం వి
చిన్వన్మృగయన్ నైరృతచక్రవర్తినో రాక్షససార్వభౌమస్య రావ
ణస్య ప్రాసాదం హర్మ్యం ఆససాద ప్రాప ॥ తత్ర తస్మిన్ప్రాసా
దాసాదనసమయే ॥* ॥౨౧॥—॥ ఏషేతి ॥ ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా
రాక్షసేనాభిగుప్తా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రావణరాజధానీ, త
థాఽఽఇదమేతత్తస్య రావణస్య సమ్బన్ధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృం
గం అభ్రావళిం బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యన్తోన్నతమిత్యర్థః॥+
భృఙ్గశ్శాన చ్ సదనం గృహం(౧) తథా ఏతద్ధనపతేర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః
॥+॥ ల్యబ్లోపే కర్మణ్యధికరణే చేతి పఞ్చమీ ఆహృతమపహృతం పు
ష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం ఇతి అనేన ప్రకారేణ ఆదరాత్ శ్రీరా
మకార్యప్రవృత్తిజనితప్రీతివశాత్ మారుతేర్హనూమతః ఇన్దురేవదీ
పస్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా
నిశా రాత్రిః అదర్శయద్దర్శయామాస యథా కాచిత్కన్యే ఛిదభ్యాగ
తాయ రాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వద
త్రాపీత్యర్థః, చన్ద్రోదయవశాద్దిక్ప్రకాశే సతి మారుతిస్సర్వం ని
ర్వర్ణయామాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వాసం

---

(౧) సువర్ణశిఖరైర్బిభ్రాణమితి పాఠే శిఖరాణాం భరణకరణత్వం

అపిచ॥ఆదిత్యః కృతకృత్య ఏవ భవితాసీతాపతేరీదృశం సాహాయ్యం విరచ
య్య కీర్తి మతులామాదిత్సునా సూనునా। ఇత్యాలోచ్య తదా కిలస్వయమపి
ఖ్యాతిం గృహీతుం పరాం లజ్జాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చంద్రే
ణ దీపాయితమ్ ॥౨౩॥౪॥ ఏవమేవ పర్యటన్న స్వప్నసుందరీ సౌందర్య

బంధేపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః, స చైకదేశవర్తిరూ
పకేణ సంకీర్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥ ౨౨ ॥ — ॥ అథ
సాక్షాచ్చంద్ర ఏవ మారుతేః సాహాయకతత్పరోభూదిత్యుత్ప్రేక్షతే,
అపి చేతి, కించేత్యర్థః, తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ఆదిత్య ఇతి ॥ ఆదిత్య
స్సూర్యః కర్తా సీతాపతేః శ్రీరామస్యైతేన క్షణమాత్రమపి తద్విర
హాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే- ఈదృశమిత్థం భూతం సీతాన్వేషణరూప
మిత్యర్థః, సాహాయ్యం సహాయకర్మ సహాయకారిత్వమితి యావత్ +
బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ విరచయ్య కృత్వా ॥+॥ ల్యపి లఘుపూర్వా
దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం కీర్తిం ఖ్యాతిం ఆదిత్సునా ఆదా
తుమిచ్ఛునా సంజిఘృక్షుణేత్యర్థః ॥+॥ ఉదాత్తేస్సన్నంతాదుప్రత్య
యః, సూనునా పుత్రేణ సుగ్రీవేణ కృతకృత్యః కృతార్థో భవితా భవిష్య
త్యేవ భవతేర్లుట్, ఇతీత్థమాలోచ్య కిలమత్వా కిమిత్యర్థః, తదా
తస్మిన్ సమయే స్వయమపి పరాం ఖ్యాతిం గృహీతుం సంపాదయితుం ల
జ్జాయాం రఘునాథదూతస్య హనూమతస్సరణౌ మార్గే చంద్రేణ
దీపాయితం దీపేనేవాచరితం తద్వత్సర్వం హనూమతే ప్రదర్శితమి
త్యర్థః, అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన తుల్యయో రనయోరన్యతరస్య
ఖ్యాతిసంభవే మయా తూష్ణీం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి మత్వా చం
ద్రేణాప్యేవమాచరితమిత్యుత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షాలంకారః ॥+
దీపశబ్దా దాచారక్యజంతాద్భావే క్తః, వృత్తం తు పూర్వవత్ ॥౨౩॥
॥ ఏవమితి ॥ ఏవమేవోక్తప్రకారేణైవ మారుతిః పర్యటన్ సంచరన్ సీ
తాన్వేషణార్థమితి భావః, నవిద్యతే స్వప్నో నిద్రా యేషాం తే అస్వ

मुद्राम् नि(द्रा)यामुद्रया) व्यतिशय्य शय्यागृहे कृतसं
वेशं वेशयुवतिजनपरिवृतमवरोधवधूजनमव्यविरोधेननिरीक्ष्य
तत्र वितथमनोरथो मारुतिर्विरचितबहुविधचिन्ताप्रकारः प्रा
काराद्वप्लुतस्सन्नशोकवनिकायामपि मैथिलीमन्वेष्टुमिष्टदेवता
प्रणतिमतनुत ॥ ३४ ॥ प ॥ असौजनकनन्दिनीं ततइतोविचिन्वन्नि

प्ताः देवाः ॥नि॥ आदित्याबुभवोस्वप्ना इत्यमरः तेषां याः
सुन्दर्यः तासां सौन्दर्यमुद्रां रामणीयकस्य परांकाष्ठां
निद्रायानिद्रावस्थयापि अतिशय्य अतिक्रम्य जागृद्दशयातुकिंवक्त
व्यमितिभावः, शय्यागृहे शयनमन्दिरे कृतसंवेशं विहितस्वा
पं निद्राणमित्यर्थः ॥नि॥ स्यान्निद्राशयनं स्वापस्स्वप्नस्संवे
श इत्यपीत्यमरः, वेशयुवतिजनपरिवृतं वेश्याजनपरिवेष्टितम्॥नि॥ त
द्व्याख्यानगरं वेशोवेश्याजनसमाश्रयइत्यमरः, अवरोधवधू
जनं मुद्धोदर्याद्यन्तः पुरस्त्रीजनञ्च ॥नि॥ शुद्धान्तश्चावरोध
श्चेत्यमरः, अविरोधेन अप्रतिबन्धेननिरीक्ष्य दृष्ट्वा तत्र अन्तःपु
रेवितथमनोरथः सीतासंदर्शनालाभाद्व्यर्थ मनोरथः अतएववि
रचिताः बहुविधाः नानाप्रकाराः चिन्ताप्रकाराविचारपरिपा
ट्योयेनसतथोक्तः ॥*॥ किन्नुसीताथवैदेही मैथिलीजनकात्मजा
उपतिष्ठेतविवशा रावणं दुष्टचारिणमित्यादिश्रीरामायणोक्तना
नाविधचिन्ताक्रान्तान्तःकरणइत्यर्थः, अतएवप्राकाराद्वप्लु
तस्सन् लंघितप्राकारस्सन्नित्यर्थः अशोकवनिकायामपि रा
वणान्तःपुरोचित प्रमदवनेपि मैथिलीं सीतामन्वेष्टुं विचेतुं
इष्टदेवतानां वसुरुद्राद्यभीष्टदेवतानां प्रणतिं नमस्कार
मतनुत अकार्षीत् - प्रारब्धकार्यसिद्ध्यर्थमिष्टदेवतानमस्का
रं चकारेत्यर्थः, तथाचश्रीरामायणे ॥ *॥ नमस्कृत्वारुद्राः
स्तथादित्या अश्विनौमरुतोपिच । नमस्कृत्वागमिष्यामि रक्ष

క్షణాదశోకవనికామగాదపగతాన్యమార్గభ్రమః ॥ పరామభిలషన్గతిం శమధనో యథా నిర్మలామ్ త్రయీమఖిలకిల్బిషప్రశమనైకదివ్యౌషధిమ్ ॥౨౫॥౫॥ తతస్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలసరళవకుళవంజుళ తిలకామలకకుటజలికుచకతక తక్కోలాంకోలలవంగవికంకతకేతకీకదమ్బోదుంబర కపిత్థాశ్వత్థకురవకమరువకమాకం

సాంశోకవృద్ధయ ఇతి ॥౨౪॥ అసావితి॥ అసౌహనూమాన్ జనకనందనీం జానకీం తతఇతో విచిన్వన్ మృగయన్ - అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతిశ్చ యస్యసః తథోక్తస్సన్ విశేషణమేతచ్ఛమధనేపియోజ్యమ్, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ అశోకవనికామగాత్ ప్రాపత్ కథమివ శమ ఇత్యేతదపేక్షాయాం. యథా ప్రాప్తాద్వాంఛితాదప్రహృష్టో నిష్టమో నిస్స్పృహః శమో వైరాగ్యాదినా నివృత్తకారచిత్తత్వం స ఏవధనంయస్యసః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో ముముక్షుః మునిరిత్యర్థః, పరాంగతిం ముక్తిమభిలషన్ వాంఛన్ అఖిలకిల్బిషప్రశమనే సకలపాపనిరాసే ఏకదివ్యౌషధిం సమస్తపాపక్షయకరీమిత్యర్థః, త్రయీం యథావేదత్రయమివ సామాన్యం విశేషే పర్యవస్యతీతి న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్వాద్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషద్విద్యామివేత్యర్థః ॥౫॥ ఇతి వేదాస్త్రయస్త్రయీత్యమరః, ఇవవద్వాయథాశబ్దా ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాదుపమాలక్షణః, సచత్రయ్యా మోషధిత్వరూపణాదూప్రకాలంకారేణాంగేన సంకీర్యతే, 'పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౨౫ ॥——॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరం, నాగాః నాగదంతకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః తాలాస్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః శ్రుతాళాః తమాలాస్తాపింఛాః కృతమాలా ఆరగ్వధాః సరళాః దేవదారువిశేషాః వకుళాః కేసరాః వంజుళా అశోకాః తిలకాః క్షురకాః ఆమలకాః తిష్యఫలాః, కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః లకుచాః కతకాః జలపంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధద్రవ్య

దకుందతిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనసవేతసపలాశపాట
లముచకప్రియాళుప్రాయైరనేకైరనోకహనివహైః పరివృతాయాం
పరిభ్రమన్నభ్రింకషవికటవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచనకా
ఞ్చనమయీం శింశుపామారురోహ ॥ ౨౬ ॥ వ ॥ తత్రతత్పత్రసంఛ
న్నగాత్రః పుత్రో నభస్వతః । న్యగ్రోధదళసంలీన జనార్దనదశాం

విశేషాః అంకోలాని కోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః
స్రువావృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః
ఉదుంబరాః జన్తుఫలాః కపిత్థాః దధిఫలాః అశ్వత్థాశ్చలదళాః కురవ
కారక్తకురంటకాః మరువకాః పిండీతకాః సమీరణా వా మాకందా
శ్చూతవిశేషాః కుంచాని మాఘ్యాని తిందుకాః స్ఫూర్జకాః చందనాః
మలయజాః స్యందనాస్తినిశాః చంపకాః హేమపుష్పకాః చాంపేయాః
నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాశాః కింశు
కాః, పాటలాః ఫలేరుహాః ముషలకావా, రసాలాశ్చూతాః ప్రియాళ
వో రాజాదనాని చేత్యే తేషాం వృక్షవిశేష వాచకానాం ద్వంద్వః, ఏ
తేషామభిధానమమరకోశాదేర్ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రాయైరేతత్ప్ర
చురైరనేకైర్బహుభిరనోకహనివహైః వృక్షషండైః పరివృతాయాం
పరిపూర్ణాయాం తస్యామశోకవనికాయాం పరిభ్రమన్ సీతాదర్శనా
ర్థమితస్తతస్సంచరన్ అభ్రంకషంతీత్యభ్రంకషాః అత్యున్నతాః ॥ + ॥
సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష ఇతి ముమాగమః తైర్విటపైః శాఖావిస్తా
రైర్నిబిడితగగన ప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగామిత్యతిశయో
క్తిః కాంచనమయీం హిరణ్మయీం ॥ ÷ ॥ తాదృప్యే మయట్ టిడ్ఢీప్ శిం
శుపామగురుతరుమారురోహ ఆరూఢవాన్ యదధః ప్రదేశ ఏవ జానకీ
నివాసస్థానమితి భావః ॥ ని ॥ పిచ్ఛిలాగురుశింశుపా ఇత్యమరః ॥ ౨౬ ॥
తత్రేతి ॥ తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం నభస్వతః పుత్రః పవనస్యతన
యో హనూమాన్ తత్పత్రసంఛన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రైస్సం

చధౌ ॥ ౨౭ ॥ మల్లీంచూతవనాదివస్నుహివనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపి
తాం మాలాం దేవకులాదివామిషధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా। దేవీమా
శ్రీమత స్తదాస్వభవనం న క్తంచరేణచ్ఛలాదానీతామపనీతవేష రచ
నా మాలోకయస్మారుతిః ॥ ౨౮ ॥ ౫ ॥ పునరయమేనామాలోక్యై
వం చింతాంతతాన ॥ ౨౯ ॥ ప॥ జ్యోత్స్నాంవినాపినివసేన్నిశిశీతభాను

ఛన్నం పలాశాచ్ఛాదితం గాత్రంయస్యసతథోక్తస్సన్ న్యగ్రోధ దళ
సంలీనస్య వటపత్రశాయినో జనార్దనస్య, శ్రీమహావిష్ణోః ద
శాందథా, అన్యేషామప్రకాశార్థం తత్ర, తథానిలీయాతిష్ఠదిత్యర్థః
తత్రాన్యదశాయా అన్యస్యాసంభవాత్తత్సదృశీం దశామితిసాదృశ్యా
క్షేపాద సంభవద్వస్తు సంబంధరూపోనిదర్శనాలఙ్కారః॥ ౨౭ ॥—॥
తత స్తదథస్తాత్సీతామపశ్యదిత్యాహ ॥ మల్లీమితి ॥ మ్లేచ్ఛేనయవనేన
చూతవనాత్సహకారోద్యానాదుద్ధృత్యేతి శేషః, స్నుహివనేసింహుం
డికాననే సంస్థాపితాంనిక్షిప్తాంమల్లీంవిచికిలాలతామివ ॥ని॥ మల్లీవిచికి
లాశీతభీరుస్స్యాదష్టపత్రికేత్యభిధానరత్నమాలా, తథాశునా శునకేన
ఆమిషధియామాంసభ్రాంత్యా దేవ కులాద్దేవాలయాత్, ఆకృష్యేతి శే
షః ॥ని॥ సజాతీయగణ్డగోత్రగృహోపికథితంకుల మితివిశ్వః, శ్మశా
నేపితృవనే క్షిప్తాంమాలాం స్రజమివశోచ్యామిత్యర్థః, నక్తంచరేణ
రావణేన ఛలాత్, ఆశ్రమత స్తపోవనాత్ అపహృత్యేతి శేషః స్వభవన
మానీతాం (ప్రా)పితాం, అతఏవాపనీతవేషరచనాం అపగతనైపథ్యక
లనాం దేవీంసీతాం, తదాత స్మింత్సమయే మారుతిరాలోకయదపశ్య
త్, అనేకేవేయముపమా శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౨౮ ॥— ॥
పునరితి ॥ పునర్భూయోపి అయంహనూమాన్ ఏనామాలోక్య ఏవం
వక్ష్యమాణప్రకారాం చింతాంవిచారంతతానచకార॥ ౨౯ ॥—॥ తత్ప్ర
కారమేవాహ ॥ జ్యోత్స్నామితి ॥ నిశిరాత్రౌ శీతభానుశ్చంద్రః
జ్యోత్స్నాంవినాచంద్రికాంవిహాయాపిఅత్యన్తావినాభూతామపీతిభా

ఛ్ఛాయాంవినాపినివసేద్దివసేశ్వరోపి । ఏనాంవినారఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యంసప్రాణఏవవసతీతివిచిత్రమేతత్ ॥౩౦॥X॥ ఏవంచింతయిత్వా హనూమతాకథమపినీతేనిశీథసమయే నిశీథినీనాథేపిచరమగిరిశిఖరోపకంఠసేవాముత్కంఠమానే దశకంఠస్తు నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్రహారేణచకలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన చర్చయాజానకీదర్శనే

వః,నివసేత్, నివాసంస్థితింప్రాప్నుయాత్ -తథాదివసేశ్వరోపి సూర్యోపిఛాయాం వినాఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతింవిహాయే త్యర్థః. నివసేత్ నైతచ్చిత్రమితిభావః ॥ని॥ ఛాయాత్వనాతపేకాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయోరితి వైజయంతీ, కింతుఏనాం వినాఇత్థంభూతయాసీతయా వియుక్తస్సన్ రఘుపతిః శ్రీరామః ధైర్యంమనస్థైర్యం పరిగృహ్య అవలంబ్య ॥*॥ మనసానిర్వికారత్వం ధైర్యంసత్స్వపిహేతుష్వితిరసికాః, సప్రాణస్సజీవఏవవసతీతి యత్, ఏతత్ప్రాణసంవిచిత్రమాశ్చర్యం ఏతాదృశరూప లావణ్యసంపన్నాం విహాయక్షణ మాత్రమపి ప్రాణాన్ ధారయితు మశక్యత్వాదితిభావః, అత్రశీతభానుదివసేశ్వరయోర్జ్యోత్స్నాఛాయావినాభావేన నివసనాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౩౦॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరీత్యా చింతయిత్వా హనూమతా నిశీథసమయే అర్ధరాత్రకాలే నీతేగమితేసతి ॥ని॥ అర్ధరాత్రనిశీథౌద్వావిత్యమరః తథానిశీథినీనాథే చంద్రేపిచరమగిరిశిఖరోపకంఠసేవామస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం ఉత్కంఠమానే అభిలషమాణే అస్తాన్ముఖేసతీత్యర్థః, దశకంఠస్తురావణోపి నిద్రాశేషేణ స్వాపావశిష్టాంశేన స్మరశరప్రహారేణ మన్మథబాణవేధేనచ కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణిలోచనాని యస్యసతథోక్తః ॥X॥ బహువ్రీహౌసక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షజితిషచ్ప్రత్యయః, తథాకలుషీకృతానివికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణియస్యసతథోక్తః, తథాసరసహరిచంద

చ్ఛయాచ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత వైకక్ష్యకమాలయాముకుటర
త్నప్రభయాచ తిరస్కృతనక్షత్రమాలశ్శనైశ్శనైరవిశదశోకవనికామ్
॥౩౧॥ప॥ రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం కరతలకలితాభిర్దీపికా
మార్జనీభిః । ద్విశిదిశిపరిమృష్టం యత్తమస్తత్సమస్తం హృదయమవజ

నచర్చయా సద్యోవరక్తచందనలేపనేనచ॥ని॥గుణైరాగేద్ర్యవేరస ఇత్యమ
రః, జానకీదర్శనేచ్ఛయాచ ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగోలోహి
త్య మనురాగశ్చయేన సతథోక్తః ॥ రాగోనురక్తామాత్సర్యే క్లేశా
దౌ లోహితాదిష్వి త్యమరశేషః, తథాపరివర్తితాఉపరిసన్నివేశేన
ఆముక్తా యా వైకక్ష్యకమాలా ఉరసితిర్యక్ప్రసారిత పుష్పమాలాత
యాచ॥ని॥వైకక్ష్యకంతుతత్ । యత్తిర్యక్క్షిప్తమురసీత్యమరఃముకుటర
త్నప్రభయా కోటీరలసన్మణిదీప్త్యాచ తిరస్కృతాన్యకృతానక్ష
త్రమాలా సప్తవింశతిమౌక్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన సతథో
క్తస్సన్ ఏకత్రప్రకృత్యాఅపరత్ర కాంతిప్రసారాచ్చేతిభావః ॥ని॥నై
వనక్షత్రమాలాస్యాత్సప్తవింశతిమౌక్తికేత్యమరః, శనైశ్శనైర్మందప్ర
కారం మదమదనావేశవశాదతిమంథరమిత్యర్థః, అశోకవనికామవి
శత్ ప్రవిష్టవాన్ ॥౩౧॥—॥ రజనీతి ॥ రజనిచరమభాగే రాత్రివిపరి
వృత్తిసమయే అపరరాత్ర ఇత్యర్థః, వారసీమంతినీనాం వారనారీ
ణాం॥ని॥ వారస్త్రీగణికావేశ్యేత్యమరః, కరతలకలితాభిర్హస్తతల
ధృతాభిఃదీపికాభిరేవ మార్జనీభిఃశోధనీభిర్దిశిదిశిప్రతిదిశం॥+॥వీ
ప్సాయాంద్విర్భావః యత్తమోంధకారోమోహశ్చపరిమృష్టం పరిశో
ధితం జాతమితిశేషః, తత్సమస్తంకృత్స్నం తమఃకర్తృరావణస్య
హృదయం కేవలంహృదయమేవావజగాహేంప్రవివేశ।యథాలోకేస్త్రీ
కరధృతమార్జన్యా పరిమృష్టోభూపరాగః కుత్రచిన్మందిరాంతరం,
యథావాదినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్కుంశార్వరమంధకారంగిరి
గహ్వరంప్రవిశతి తద్వదిత్యర్థః, దీపికాధరవారనారీపరివేష్టితో రా

గా హే కేవలం రావణస్య ॥౩౨॥ సోయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరపత్నీం సీమన్తినీతి హతనీతిరవాప పాపః । ఆమూలపల్లవితకోమలసల్లకీతి వైతానపావకశిఖామివ వారణేన్ద్రః ॥౩౩॥×॥ ఏతద్దర్శనేన వేపమాన

వణః పరమమోహావిష్ట హృదయస్తదానీమశోకవనికాం ప్రవిష్టఇతి ఫలితోऽర్థః- అత్ర జానకీసంగతి హేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమః ప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, సాచ తమసః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయానిర్వ్యూఢేతి సంకరః ॥౩౨॥—॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ సోయమితి ॥ మదేన దర్పేణాన్ధంవివేక శూన్యంహృదయం యస్యసతథోక్తః, అతఏవహతనీతిర్నష్టనయః దుర్వినీతఇతి యావత్, తథాపాపానిపరదారాభిమర్శాది రూపకల్మషాణ్యస్యసన్తీతిపాపఃదురాచారఇత్యర్థః×అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః సోయంరావణః సీమన్తినీసాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః, నతు నిజకుల నిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతిభావః రఘువీరపత్నీం శ్రీరామధర్మభార్యాం- వారణేన్ద్రోమత్తగజఃమూలాదారభ్య ఆమూలమ్ ॥+॥ ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యోరిత్యవ్యయీభావః తతఃపల్లవితశబ్దేన సుప్సుపేతి సమాసః ఆమూలంపల్లవితాసంజాతపల్లవాతారకాదిత్వాదితచ్- కోమలాఅభినవాచసల్లకీగజప్రియవృక్షవిశేషః సేతిమత్వేతి శేషః ॥ని॥ సల్లకీస్యాద్గజప్రియేతి హలాయుధః వితానస్యాయంవైతానోయజ్ఞీయః ॥ని॥ క్రతువిస్తారయోరస్త్రీవితానమిత్యమరః, సచాసౌపావకశ్చ తస్యశిఖాంజ్వాలామివ ఆపప్రాప, ఉపమాలంకారః, అత్రరఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యాత్సీతాపాతివ్రత్యాన్నిజదుర్నయాచ్చాస్యాసన్నమృత్యుత్వంసూచితమిత్యవగన్తవ్యమ్॥౩౩॥—॥ ఏతదితి ॥ ఏతద్దర్శనేన ఏతస్యరావణస్యకర్తృఃదర్శనేనావలోకనేన వేపమానాకంపమానాతనులతాగాత్రవల్లీయస్యాస్సా

తనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచనపారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృ
దయా హృదయదయితాశయప్రత్యయాదముమేవ తృణమన్తరతః కృత్వా

తథోక్తా మైథిలీ- కుత్సితః పురుషః కాపురుషః ॥+॥ విభాషా పురుష ఇతి వికల్పాత్కుశబ్దస్య కాదేశః తస్య విషయాణి గోచరాణి దుర్జనోచితానీతి యావత్, తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకఠోరదుర్భాషణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా ॥*॥ మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరుగూహమానా స్తనోదరమ్ । అదర్శనమివాత్మానం భయాన్నేతుం త్వమిచ్ఛసి ॥ కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రహేళికయేత్యర్థః విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాంతఃకరణా సతీ హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే సర్వదా స్వజిఘృక్షారూపాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విశ్వాసాద్ధేతోః అముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యంతరం ప్రతీత్యర్థః, తృణమంతరతః మధ్యే కృత్వా స్థాపయిత్వా స్థితా వర్తమానా సతీ ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ రావణస్య సాక్షాత్సంభాషణానర్హత్వాత్తృణవ్యవధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్, యద్వా యథా శ్రీరామస్తృణేనైవ కాకాసురం నిరసితవాన్ తథానేనైవ తృణేన త్వామపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా పశుసమానస్య తవేదం తృణమేవ భోజ్యమితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంశనేన శ్రీరామపాదయోః పతేతి బుద్ధ్యా వా - ఆత్మప్రశంసాపరస్య తవైశ్వర్యమేతత్తృణసదృశమితి బు

(౧) అముమేవ తృణాయ మత్వా స్థితాపి తృణమంతరతః కృత్వా ప్రత్యభాషతేతి పాఠే అముం రావణమేవ తృణాయ మత్వా తృణపదనాదృత్య ✝ మన్యకర్మణ్యనాదర ఇతి చ తుర్థీ తస్యైవ తృణత్వేన భావనయా తృణానిధానానుపయోగేపి భావనాయా మానసికత్వేన బహిర్లోకాచారానుసరణార్థమంతరా తృణనిధానమితి మంతవ్యమ్ ॥ హృదయదయితశౌండీర్య ప్రత్యయాదితి పాఠే శౌండీర్యం సామర్థ్యం శిష్టం స్పష్టం

స్థితా ప్రత్యభాషత ॥౩౪॥౫॥ అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమే
ష్ఠినః కులగురుర్భవతః॥ పరకళత్రరతిరపత్రపాం జనయతి హి గోత్ర
జానామ్ ॥ ౩౫ ॥ ౫ ॥ భూయోఽపి పంచవటీపరిసరమముం జనం ప్ర

ద్ధ్యాయ- జగదేకవీరస్య శ్రీరామస్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సా
నుబంధో వినశిష్యతీతి తృణం ఛిత్త్వా నివేదనార్థం వా- తృణమంతరతః
కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవతీత్యర్థః (౧) ॥ ౩౪ ॥—॥ తత్ప్రకారమే
వాహ ॥ అయీత్యాదినా ॥ అయీత్యామంత్రణేన తస్య నామాప్యు
చ్చరితుమనర్హమిత్థం నిర్దేశ ఇత్యవగంతవ్యం సకలాః సమస్తాః
యే సమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితాస్సమ్యగాచారాః తేషాం
ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠాతాత్పర్యం యస్య స తథోక్తః - సమస్తస
దాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా
+ పరమే స్థః కిదితి నిప్రత్యయః ఔణాదికస్తత్పురుషే కృతి బహులమి
త్యలుక్ స్థాస్థిన్ స్థ్రూణామితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవతస్త్వ కులగురు
ర్వంశకులస్వామినను-వంశప్రవర్తకః ఖల్విత్యర్థః- బ్రాహ్మణో న త్వ
త్త్వాత్ త్వం మహాకుల ప్రసూత ఏవ జాతోఽసీతి భావః అస్తు తతః కిం త
త్రాహ ॥ పరేతి ॥ పరకళత్రేషు పరదారేషు రతిరనురాగో యస్య స
తథోక్తః భవానితి శేషః ॥ని॥ రతిః స్మరప్రియాయాంచ రాగేపి సురతే
పి చేతి విశ్వః గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం ॥ని॥ గోత్రం వంశే పు
మాన్ శైల ఇతి భాగురిః, అపత్రపాం లజ్జాం జనయతి ఉత్పాదయతి,
హి రవధారణే, శేషే ప్రథమః త్వదీయజుగుప్సిత కర్తనశాల్ త్వద్వం
శ్యా లజ్జితా భవంతీత్యర్థః, సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశజేన త్వ
యా తస్మిన్నైవ వర్తితవ్యం న త్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచా
రాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్యమితి భావః ॥ని॥ కళ
త్రం శ్రోణిభార్యయోః, లజ్జా సాపత్రపాన్యత ఇతి చామరః ॥౩౫॥—
అ॥ తథాచ కిమత్రేతికర్తవ్యమిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమానమేతద్ధితం

భంజన ఇవానుకూలః కూలాపకంఠం । పరిభ్రష్టాం నావమివ యదినమాం భూయ స్తర్హి తవాపిదయతే । నియతం మదీయో జీవితేశస్త్వాజ్జీవితేశో పి త్వయి దయాళుర్భవేత్ ॥౩౬॥ దాశరథేరజయ్యాయా మైత్ర్యాః పా

తవావశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయో భవిష్యతీత్యాహ ॥ భూయ ఇతి ॥ అముంజనమిత్యాత్మనిర్దేశః మామిత్యర్థః- పురుషబుద్ధిరేవ మయి కర్తవ్యా న తు స్త్రీబుద్ధిరితి జ్ఞాపనార్థమిత్థం నిర్దేశః, పంచవటీపరిసరం పఞ్చవట్యాశ్రమపర్యంతభువమ్ ॥ని॥ పర్యంతభూః పరిసర ఇత్యమరః -అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయురివ పరిభ్రష్టాం ప్రతికూలవాయువశాదమార్గగతాం । నావం కూలోపకంఠం తీరప్రాంతమివేత్యనేకేవేయముపమా, భూయః పునరపి నయేథా యది ప్రాపయేథాశ్చేత్ , నయతిర్ద్వికర్మకః, తర్హి మదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః శ్రీరామః పరమదయాళురితి భావః ॥ని॥ జీవితేశోయమేకాంత ఇతి విశ్వః తవాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తురపి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీత్యుక్తం ప్రాక్, నియతం నిశ్చితం దయతే దయాం కరిష్యతి- మహాపరాధీదురాచారోయం హస్తగత ఇతి నమారయిష్యతీత్యర్థః వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః- ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురవద్దయాం కరిష్యతి తాదాత్వికగుణగణనాపరతంత్ర ఏవ దయాళవో న తు పూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతి భావః-అతస్త్వాజ్జీవితేశః ప్రత్యక్షాంతకోపి త్వయి విషయే దయాళుర్దయావాన్భవేన్న మారయేదిత్యర్థః శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణమితి భావః (౧) ॥౩౬॥ న చైవం మత్ప్రత్యర్పణేన ప్రాణత్రాణమాత్రమేవ ఫలమపి తు సకలలోకశ్లాఘనీయ శ్రీరామమైత్రీపాత్రమపి భవిష్యసీత్యాహ ॥ దాశరథేరితి ॥ దాశరథేః శ్రీరామస్య సంబంధిన్యాః అజయ్యాయా జేతు

---

(౧) తవాపి దయతే త్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః + అధీగర్థదయేశాం కర్మణీతి కర్మణః శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీతి యుక్తమ్ ॥

త్వమపి భవితాసి కింతుఖరప్రముఖనిశచర బలమథనసమయరుచిరలగ్న సాంద్రవసాపంకిలముఖమార్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవన్తమన్తరేణ కశ్చిద్దధీతనిజహృదయగళితరుధిరధారయాప్రక్షాళయితుమ్ ॥౩౭॥౫॥ అథవాజనస్థానసమరాదారభ్య సమరాభావాదగ్రహాత్తృషితానాం సౌ

మశక్యాయా అపరిహార్యాయా యావజ్జీవన భావిన్యా ఇతియావత్ ॥౭॥ జయ్యోయశ్శక్యశ్చ జేతుం జేయో జేతవ్యమాత్రక ఇత్యమరః + క్షయ్య జయ్యౌశక్యార్థ ఇతి నిపాతనాత్సాధుః-మైత్ర్యాస్సఖ్యస్య మైత్రీవ్యాఖ్యాతా పాత్రం యోగ్యో భవితా సిభవిష్యసి అభ్యుచ్చయశ్చాయంలాభస్తవభవితేతి భావః ॥౭॥ యోగ్యభాజనయోః పాత్రమిత్యమరః విపక్షేదండమాహ ॥ కింత్వితి ॥ కింతు మదుక్తాదన్యథాకరణ ఇత్యర్థః(౧) ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతి రాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసన కాలే రుచిరం యథాతథాసుచిరేతిపాఠే అతిచిరకాల మారభ్యలగ్నయా సంసక్తయా సాంద్రవసయా మేదురమేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్ ॥ + ॥ పిచ్ఛాదిత్వాదిలచ్ - ముఖమగ్రంవదనం చయస్య తంతథోక్తమార్యపుత్రస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖం బాణం భవన్తమంతరేణ త్వాం వినా + అంతరాన్తరేణయుక్త ఇతి ద్వితీయా నిజహృదయాత్ స్వకీయవక్షస్స్థలాత్ గళితా నిస్సృతాయా రుధిరధారాతయా ప్రక్షాళయితుం శోధయితుం కశ్చిద్దధీత శ్రద్ధాం కుర్యాత్ - త్వాదృక్ఛిలీముఖక్షాళనేత్వమేవ శ్రద్ధావాన్ నాన్య ఇత్యర్థః, మదుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేనత్వదీయవక్షోవిదారయిష్యతీతి భావః ÷ శ్రదంతరోరుపసర్గవద్వృత్తిర్వాచ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః ॥ ౩౭ ॥—॥౫॥ ఆస్తాంతావద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయినిపతితానాం కోవా నివారయితేత్యాహ ॥ అథవేత్యాది ॥ అథవేతిపక్షాంతరే జనస్థానే యత్సమరంఖరాదిరాక్షసమా

---

(౧) కింత్విత్యస్యస్థానే అన్యథేతినో చేదితివా పాఠాంతరం సాధు॥

మిత్రిపత్రిచాతకానాం శోణితామ్బుపారణాంతవాపనయశ్చేత్కస్స
మర్థో నివారయితుమ్ ॥౩౦॥ప॥ అథనిశిచరనాథంపంచబాణీవిభిన్నం న
హి జనకసుతాయాః ప్రాపదేకాపివాణీ॥ జనముపనతమృత్యుం పంచవ

రణరణం తస్మాదారభ్యతతః ప్రభృతీత్యర్థః, ÷అన్యారాదితరర్త ఇత్య
త్రారభ్యార్థేయోగేపీతి వచనాత్పక్షే పంచమీ, అతఏవతథా కాశి
కాయాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణీతి భాష్యకారప్రయోగాదేవ ప్రభృతిశబ్ద
యోగాత్పంచమీతి కైయటః సమరాభావఏవావగ్రహో వృష్టిప్రతిబంధఇ
తిరూపకమ్ ॥౨॥ వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌసమావి
త్యమరః తేన తృషితానాం సౌమిత్రిపత్రిణాం లక్ష్మణబాణానామేవచాత
కానాం పక్షివిశేషాణామ్ ॥౨॥ పత్రిరోపఇషుద్వయోరిత్యమరః, శో
ణితాంబుపారణాంతవ్రదక్తాంబుపానంతవాపనయశ్చేత్ప్రత్యర్పణా
భావరూప దుర్నయోయదితర్హి నివారయితుం కస్సమర్థః, నకోపీ
త్యర్థః, అమోఘానాంలక్ష్మణబాణానాం గతింబ్రహ్మాపి వారయితుం
నశక్తః, అతస్తద్బాణాఏవత్వద్రుధిరంపాస్యంతీతిభావః (౧) ॥ ౩౦ ॥
అథేతి ॥ అథ జానకీభాషణానంతరం - పంచానాం అరవిందాదీనాం
బాణానాంసమాహారః పంచబాణీత్రిలోకీవదత్ర ప్రక్రియాతయా విభి
న్నం విదారితం అత్యంతకామోపహతమిత్యర్థః, ఏకబాణభిన్నస్యై
వావస్థాపక్తుం నశక్యతే పంచబాణీభిన్నస్యతు కింవక్తవ్యమితిభావః
నిశిచరనాథం రావణంజనకసుతాయాః ఏకాపిఉక్తానాంవాచాంమధ్యే
కావిదపివాణీవాక్ నప్రాపత్ కామాంధహృదయోయంనకామపి వా
ణీమన్వశృణోదిత్యర్థః ఆప్లో లెల్లుఙ్ హిరవధారణే ॥౨॥ హిహేతా

---

(౧) పారణాంతవాపఘనఘనతశ్చేదితిపాఠే అపఘనోంగం నఏవఘనో
మేఘస్తస్మాత్ లభేతేతిశేషః । లభేతచేత్ తర్హితాం పారణాం నివ
ర్తయితుమిత్యాద్యన్వయః ప్రాగ్వత్ । పారణాంత వాపఘనఘనతఇతి
పాఠే పూర్వపద్యాపకం ప్రాప్తమిత్యధ్యాహార్యమ్ ॥

క్త్రాహిదష్టం విశతి హృతవిషాధరోషధేః కిన్ను శక్తిః ॥౩౯॥ ౫॥ ఏవం జ
నకదుహితురవధీరణాభణితిమాకర్ణ్య క్రోధపరాఙ్ముఖో దశముఖస్తామ
భితో నివసన్తీ రారక్షికరాక్షసీరుద్దిశ్య భవత్యశ్చతుర్భిరప్యుపాయై రే
నామవశ్యాం వశ్యాం కురుధ్వమితి యమననుకూలా చేదిమాం హతాశాం ప్రా

ణావధారణ ఇత్యమరః, తత్ర దృష్టాన్తమాహ ॥ జనమితి॥ ఉపనతమృ
త్యుమాసన్నమరణం అత ఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా స
ర్పేణ దష్టం జనం హృతవిషాధేః విషదోషపరిహరణ శక్తాయా అపీత్య
ర్థః ఓషధేశ్శక్తిస్సామర్థ్యం విశతి కిం ను నప్రవిశత్యేవేత్యర్థః- దృ
ష్టాన్తాలఙ్కారః ॥*॥ యత్ర వాక్యద్వయే బిమ్బప్రతిబిమ్బతయో
చ్యతే, సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాన్తో నిగద్యత ఇతి లక్షణాత్
(౧) ॥౩౯॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తరూపాం జనకదుహితుస్సీతాయాః అ
వధీరణాభణితిమవమాననా వచనమాకర్ణ్య కోపపరాఙ్ముఖః కోపవి
నివృత్తముఖః దశముఖః తామభిత స్తస్యాస్సీతాయాస్సమన్తాదిత్య
ర్థః ॥+॥ అభితః పరిత ఇత్యాదినా ద్వితీయా నివసన్తీర్వర్తమానాః ఆ
సమన్తాత్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజనమాసామిత్యారక్షిక్యః +
ప్రయోజనమితి ఠక్ జీప్ తతః స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః తా
శ్చతాః రాక్షస్యశ్చ తా ఉద్దిశ్య భాంతీతి భవత్యః అఘటితఘటనా నైపు
ణ్యసంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హే రాక్షస్యః ॥ + ॥ భాతేర్డవతు రిత్యౌ
ణాదికో డవతు ప్రత్యయః, ఉగితశ్చేతి జీప్, యూయం చతుర్భిరప్యుపా
యైస్సామదానభేద దండరూపైశ్చతుర్భిరుపాయైరవశ్యానాం సీతామన
శ్యాం నియతం వశ్యాం వశంగతాం + వశంగత ఇతి యత్ప్రత్యయః కురు
ధ్వం యేన కేనాప్యుపాయేన వశీకురుధ్వమిత్యర్థః అథేయం సీతా అన

---

(౧) పంచవక్త్రాహిదష్టమితి దృష్టాన్తవాక్యానురోధాత్పంచబాణప్రభి
న్నమితి పాఠ ఏవ సాధుః । పంచబాణో మన్మథః । హృతశేషార్తేరి
త్యపి పాఠాన్తరం ఆర్తిః పీడా ॥

తరాశాయ మహానసం నయతేత్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశాంతమె
వ ప్రవివేశ ॥౪౦॥౧॥ తదనుక్షణదాచరిణీనాం రోషభీషణవీక్షణవ్యాఘ్రా
ఘోషోన్మేషణ ముకుళితహృదయపుండరీకాపుండరీక యూథపరివృతసారం
గాంగనాభజ్గీమజ్గీకుర్వాణాగీర్వాణతరుణీవశాపబలాద్వసుధాం ప్రప

నకులా అవశగా చిత్తవిహ్వలతాం నష్టబుద్ధిమిమాం సీతాం ప్రాత
రాశాయ ప్రాతః కాలభోజనార్థం మహానసం పాకస్థానం ॥ని॥ స
మానౌరసవత్యాంతు పాకస్థానం మహానస మిత్యమరః- నయత ప్రాప
యత, విశస్య పచనార్థ మితిభావః, నయతిద్వికర్మకః ఇత్యేవమా
దిశ్యాజ్ఞాప్య నిశాంతే నిశావసానే ప్రభాత ఇత్యర్థః, ప్రత్యాసన్నే స
మీపవర్తిని సతి నిశాంతం గృహమేవప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్ ॥ని॥ నిశా
న్తం భవనోషసారితివిశ్వః (౧) ॥౪౦॥—॥తదన్వితి ॥ తదను రావణగృ
హప్రవేశానంతరం - క్షణదాచరీణాం త్రిజటాప్రభృత్యారక్షక రాక్ష
సీనాం పిశాచీనాంచ భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని యే
ష్వింద్రస్య తథోక్తం తస్మాద్వ్యాఘ్రఘోషోన్మేషణాత్ ॥ ❋ ॥ తస్య త్వం రాక్ష
సేంద్రస్య భార్యా భవ యశస్వినీత్యాది దుర్వచనోచ్చారణాత్ తథా
వాగేవ ఘోషా రాత్రిస్తస్యా ఉన్మేషణాదావిర్భావాద్ధేతోః ॥ని॥ ఘో
షా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రాన్నవ్యయమిష్యత ఇత్యభిధానాత్ - ముకు
ళితం సంకుచితం హృదయమేవపుండరీకం సితాంభోజం యస్యాస్సా
తథోక్తా రాక్షసీపరుషభాషణవశాన్నిర్భిన్నహృదయేత్యర్థః ॥ని॥ పుండ
రీకం సితాంభోజమిత్యమరః శ్లేషసంకీర్ణోత్ప్రేక్షారూపకాలంకారః (౨) కించ
పుండరీకయూథం వ్యాఘ్రసమూహః ॥ ని ॥ వ్యాఘ్రేపి పుండరీకో నే
త్యమరః, తేన పరివృతాయా ఉపనిరుద్ధాయాస్సారంగాంగనాయాహ

(౧) ఆరక్షక రాక్షసీరితి పాఠే ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకాః కర్తరిణ్వు
లిటాప్ పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్ (౨) తదను రోషభీషణవీక్షణా
నాం క్షణదాచరీణాం వ్యాఘ్రోషేతి పాఠే ఘోషేత్యాది హేతుగర్భవిశేషణం

న్నా జనకనందినీ చింతామేవమకరోత్ ॥౪౧॥ ప ॥ నూనంవిదితవృత్తాం
తే జటాయుషి గతాయుషి । మామిహస్థామార్యపుత్రఃకింనాధిగతవా౯
ప్రభుః ॥౪౨॥ ॥ ఆహోస్విత్క్రవ్యాదమాయయావిపర్యస్తప్రవృత్తేః
కాకుత్థ్సస్య కిమనాస్థాసంజాయతే ॥ అథవా ॥ ౪౩॥ ప॥ నకేవలంమా
మహార్షుదురాత్మాకృపాంచరామస్య నిసర్గసిద్ధామ్ । (ఇత్థం)ఇదం)న

రిణాంగనాయాఃయాభంగీపరిపాటిః తామంగీకుర్వాణా అనవర్తమా
నా ప్రాణప్రియాసపర్యాంతావస్థాంప్రాప్నువానేత్యర్థః- ఉపమా
+కరోతేస్తాచ్ఛీల్యేశానచ్ తథాశాపబలాద్వసుధాంప్రపన్నా భూలో
కంప్రాప్తాగీర్వాణతరుణీ సురసుందరీవస్థితాజనకనందినీ ఏవం వక్ష్య
మాణరూపాంచింతామకరోత్ ॥౪౧ ॥ —— ॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥
నూనమితి ॥ విదితః జ్ఞాతఃవృత్తాంతో మదపహరవార్తాయేనతస్మి౯ జ
టాయుషి గతాయుషిమృతేసతి- ఆర్యపుత్రః-శ్రీరామః, ఇహతిష్ఠతీ
తి ఇహస్థాం అత్రలఙ్కాయాంస్థితాం+ఇహేత్యవ్యయేఉపపదేసుపిస్థ
ఇతిస్థాధాతోఃకప్రత్యయః - మాంనాధిగతవా౯కింఅనధిగతవాన్కిం
అజ్ఞాతవాన్కిం । నూనం, అన్యథాకథమయం నాత్రాగచ్ఛేదితిభావః
౪౨॥ఆహోస్విదితి॥ ఆహోస్విత్ యద్వా-క్రవ్యాదమాయయారాక్షస
వంచనాశక్త్యావిపర్యస్తప్రవృత్తేర్విపరీతభావస్య పూర్వవిలక్షణా మవ
స్థాం ప్రాపితస్యేత్యర్థః కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అనాస్థాఅనాద
రస్సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కింమయీతిశేషః (౧) ॥౪౩॥—॥ అ
థవేతిపక్షాంతరే - తదేవాహ॥నేతి॥ దురాత్మాదుష్టహృదయః రావణః
మాంకేవలం మామేవ- నాహరత్ నహృతవా౯, కింతు నిసర్గసి
ద్ధాంస్వభావసిద్ధాంరామస్యకృపాంపరమదుఃఖప్రహాణేచ్ఛారూపాంద
యాంచాహరత్ కయాపివామాయయాపహృతవానిత్యర్థః నను కథ
మేతన్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్రయుక్తింవక్తి, ఇదమేతత్కృపా

(౧)సంజాతేతి ప్రాచీనపాఠస్తుసాధుః।వర్తమాననిర్దేశాస్వారస్యాత్।

చేత్సంశ్రితవత్సలఃకింభవే త్సతూష్ణీం జగదేకవీరః ॥౪౪॥౫॥ ఇత్థంవిల ప్యరఘుపుంగవమేవ సంతతం చింతయంతీకృచ్ఛ్రాన్మూర్ఛామ గమ త్ ॥౪౫॥౫॥ నిశాచరీస్తాంనిరవద్యశీలాంనిర్భత్సయంతీర్నిభృతం ని వార్య । అస్వప్నలోకోత్సవమాత్తదృష్టం దుస్వప్నమేకంత్రిజటాజ

హారణంనచేత్తహి సంశ్రితేష్వాశ్రితేషు వత్సలః స్నిగ్ధః నిరంతరాశ్రి తరక్షణతత్పరఇత్యర్థః ॥ని॥ శ్రీమాన్ స్నిగ్ధస్తువత్సలఇత్యమరః ॥ ‑ ॥ వత్సాంసాభ్యాంకామబలఇతి లచ్ప్రత్యయః - జగదేకవీరః నిగ్రహాను గ్రహాసమర్థ ఇత్యర్థః శ్రీరామః తూష్ణీంభవేత్కిం ఉపేక్షాపరత స్త్రాజాయేతకిం నభవేదేవేత్యర్థః కృపాహారణాభావే కథమిత్థంసమ ర్థస్యాప్యస్యాశ్రితేషు తూష్ణీంభావఇతి భావః, అత్రకృపాహరణాసం బంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥౪౪॥— ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేన ప్రకారేణవిలప్య పరిదేవనంకృత్వా, రఘుపుం గవం శ్రీరామమేవసంతతం నిరంతరం చింతయంతీమనసిభావయంతీ సతీ, కృచ్ఛ్రాత్ప్రాణసంకటాత్ మూర్ఛాం మోహమగమత్ శ్రీరా మసంవేదనేన రావణభత్సనానుసంధానేనచ విసంజ్ఞాభూదిత్యర్థః ౪౫॥తతఃకింతత్రాహ. ॥ నిశాచరీరితి ॥ నిరవద్యశీలాంనిర్దుష్టస్వభా వాం + అవద్యపణ్యేత్యాదినానిపాతితః తాం సీతాం నిర్భత్సయం తీః పరితర్జయంతీః భత్సయతేః పరస్మైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం- ని శాచరీః రాక్షసీః నిభృతంనిశ్చలం నివార్యనిషిధ్య, త్రిజటానామ కా చిద్వృద్ధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ అస్వప్నలోకస్య దేవనివహస్య ఉ త్సవంహర్షజనకమ్, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వాదితిభావః ॥*॥ ఉత్సాహేహర్షమిత్యేష ఉత్సవఃపరికీర్తిత ఇతి రసాకరే, ఆత్తదృ ష్టం ఆత్మనానుభూతం ఏకందుస్వప్నం రావణవినాశ సూచకత్వాద్దు ష్టం స్వప్నం జగాద ఉక్తవతీ - తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ స్వ ప్నోహ్యద్యమయాదృష్టో దారుణో రోమహర్షణః । రాక్షసానామ

గాద ॥కించ॥ ౪౬॥ ఉ॥ ఉపఘ్నవృక్షస్య పరోక్షభావాదుపేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుఠన్త్యాః । నక్తంచరస్త్రీముఖకర్శితాయాస్సీతాలతాయాస్త్రిజటాజటాభూత్ ॥౪౭॥ గ॥ తదనన్తరమాత్మత్యాగాయ స్పృహయన్త్యాం మైథిల్యాం మారుతిరియమనుపేక్షణీయా తపస్వినీతి నీతిమము

భావాయ భర్తుర్ధరస్యాజయాయ చేత్యాది - వృత్తముపజాతిః ॥ న కేవలం స్వప్నమేవ కథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయాః ఆలంబనభూతాప్యభూదిత్యాహ, కించేతి చేత్యర్థః ॥౪౬॥అ॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥ ఉపఘ్నేతి ॥ ఉపఘ్నవృక్షస్య అంతికాశ్రయవృక్షస్య తదాశ్రయస్య శ్రీరామస్యేత్యర్థః ॥ని॥ స్యాదుపఘ్నోఽంతికాశ్రయ ఇత్యమరః + ఉపఘ్న ఆశ్రయ ఇతి నిపాతః పరోక్షభావాదసాన్నిధ్యాద్ధేతోః పృథ్వీం భూవముపేత్య సుచిరం అతిచిరకాలమారభ్యేత్యర్థః, లుఠన్త్యాః పతమానాయాః కించ నక్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః పరుషవచనైః కర్శితాయాః కార్శ్యం ప్రాపితాయాః నిపీడితాయా ఇతి యావత్ -తథా నక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటకవిశేషాణాం ముఖైః వదనైః కర్శితాయాః అర్దితాయాః నక్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీవాచకత్వేన నిఘంట్వంతరేషు దృశ్యతే సీతాయా ఏవ లతాయాః త్రిజటా జటా శిఫా పునరుత్థానాలంబనేత్యర్థః అభూత్ ఆసీత్ ॥ని॥ స్కంధశాఖాశాలే శిఫాజటే ఇత్యమరః శ్రీరామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామాశ్వాసయామాసేత్యర్థః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః ॥ ఉపజాతివృత్తం॥౪౭ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం- మైథిల్యాం సీతాయామాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ ॥ని॥ ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహ ఇత్యభిధానాత్ + స్పృహేరీప్సితః ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ స్పృహయన్త్యామభిలషన్త్యాం రాక్షసీవిరచితోపద్రవాసహిష్ణుత్వాదితి భావః మారుతిర్హనూమాన్ తపస్వినీ శోచ్యా ॥ని॥ మునిదీనౌ తపస్వినావిత్యమరః, అనుపేక్షణీయా అనాదరణీయా విలంబకర

జృంభతీం చిన్తాం పరిగృహ్య నేదీయానస్యా బభూవ ॥౩॥ తతః ॥౪॥ ప్రదేవ్యా
దశాననవచోమయవజ్రదీర్ణకర్ణాన్తరవ్రణవిరోపణభేషజాని । వి
స్రంభణార్థమయమన్వయసంగతాని రామాభికీర్తనమధూని శనైర్న్యషించత్ ॥౪॥ ౫ ॥ తదనన్తరం సమన్తాత్ప్రసారితనయనా జనకతన
యా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా చకిత

తేన న హింసనీయేతి యావత్ ఇతి మత్వేతి శేషః, నీతి మముంచంతీం నీ
తియుక్తామిత్యర్థః ॥ శేముషీ చాదినామితి ముమాగమః చింతామే
తత్సంముఖీభావవిచారం పరిగృహ్య కృత్వా -- అస్యా మైథిల్యాః నేదీ
యానంతికవర్తీ బభూవ ॥ అంతికబాఢయోర్నేదసాధావితి నేదాదే
శః॥ తతో నేదిష్ఠత్వానంతరమ్ ॥౩॥---॥ దేవ్యా ఇతి॥ అయం హనూ
మాన్ దశాననస్య రావణస్య వచోమయం వాగ్రూపం యద్వజ్రమాయు
ధం తేన దీర్ణయోః విదారితయోః కర్ణయోరంతరే యాని వ్రణాని క్షతాని
తేషాం విరోపణే చికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని ॥ని॥ భేషజౌషధభైష
జ్యానీత్యమరః, తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని రాజా దశరథో నామ ర
థకుంజరవాజిమానిత్యాది వంశప్రశంసాపూర్వకాణీత్యర్థః- రామాభికీ
ర్తనాని శ్రీరామనామసంకీర్తనాన్యేవ మధూన్యమృతాని దేవ్యాస్సీ
తాయా విస్రంభణార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థమిత్యర్థః ॥ని॥ సమౌ వి
స్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, అర్థేన సహ నిత్యసమాసస్సర్వలింగతా చ
వక్తవ్యా శనైరవ్యగ్రం న్యషించత్ శ్రావితవానిత్యర్థః, రూపకాలంకా
రః, వసంతతిలకా వృత్తమ్ ॥౪॥---॥ తదనంతరమితి ॥ తదనంతరం
శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరం జనకతనయా సీతా సమంతాద్దిక్షు విది
క్షు చేత్యర్థః, ప్రసారితనయనా కుత ఏతత్ప్రియుక్తమితి ప్రవర్తితదృష్టి
స్సతీ తస్యాం నెదిష్ఠాయామిత్యర్థః- శాఖాయాం శింశుపావిటపస్థి
తమితి శేషః శాఖామృగం వానరముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వ
ప్నోఽయమితి భ్రాంత్యా స్వప్నే వానరదర్శనస్య శుభసూచకత్వేన శ్రా

తహృదయా సలక్ష్మణాయ రామాయ భర్త్రే భద్రమాశంసమానా జనమి
మం దురాపస్వాపం స్వప్నః కథమాప్నుయాదితి విచింత్య మాయా స
మాయాత నైరృతపతిబుద్ధ్యా తస్మాన్మారుతపుత్రాత్త్రాస ॥ ౪౦॥౫॥
శోపి సమయవతీర్య వచనవైచిత్ర్యాజ్జనకపుత్రీం ప్రత్యాయయన్నాంజ

త్రస్త సిద్ధత్వాదితి భావః, తథా శ్రీరామాయణే ॥*॥ స్వప్నే మయాయం వికృతో ద్యద్య దృష్టశ్శాఖామృగశ్శాస్త్రగణైర్నిషిద్ధ ఇతి చకిత హృదయా భయసంభ్రాన్తాన్తఃకరణా అత ఏవ సలక్ష్మణాయ లక్ష్మణసమేతాయ × తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బహువ్రీహిః వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సత్వం, భర్త్రే ప్రాణేశ్వరాయ శ్రీరామాయ ÷ చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యేత్యాదినా చతుర్థీ, భద్రం కుశలమాశంసమానా స్వస్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణేత్యర్థః ॥ని॥ శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభమిత్యమరః + ఆజుప్వార్వాచ్ఛం సతేశ్చానచ్ తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రాపనిద్రమ్ ॥ని॥ స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాప ఇత్యమరః ఏతేన జాగరాఖ్యా చతుర్థీ మదనావస్థా సూచ్యతే ॥ తదుక్తమ్ ॥ దృఙ్మనస్సంగసంకల్పో జాగరః కృశతా రతిః హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశేతి, ఇమమిద్యృగవస్థాపన్నం జనమిత్యాత్మనిర్దేశః స్వప్నః స్వప్నదశా కథం కుతో వా ఆప్నుయాత్సంగచ్ఛేత్ నాప్నుయాదేవేత్యర్థః, తన్నాంతరీయకత్వాత్తస్యేతి భావః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ స్వప్నోపి నాయం న హి మేస్తి నిద్రా శోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః ఇత్యనేనప్రకారేణ విచింత్యాలోచ్య మాయయా వానరభూమికయా సమాయాతః పునరాగతోయం నైరృతపతీ రావణ ఇతి బుద్ధ్యా తద్గోచరభ్రాంత్యేత్యర్థః తస్మాత్తథాభూతాన్మారుతపుత్రాత్త్రాసవిభాయ ॥÷॥ భీత్రార్థానాం భయహేతురిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ ॥౪౦॥—॥ ....

తతః కింత్రత్రాహ ॥ స ఇతి ॥ సః ఆంజనేయోపి సమవతీర్య శాఖాయాస్స

నేయః కృతాంజలిర్వ్యజిజ్ఞపత్ ॥౪౧॥ప॥ కల్యాణిత్వద్వియోగేన తీవ్ర
వేగవతాప్యతః । రాఘవేంద్రస్యదూతంమా మన్యథామా స్మమన్య
థాః ॥౪౨॥ప॥ త్వయాసహప్రస్థితచిత్తవృత్తిర్విభావరీకోక సమానధ
ర్మా । వచోబ్రవీన్మైథిలిమస్యఖనతాప్వంకౌశలంకోసలరాజ(సూనుః)

కాశాదవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యత్తత్కాలోచితనిజవచన రచనావిశే
షచాతుర్యాజ్జనకపుత్రీం జానకీంప్రత్యాయయిత్వాంజనేయ విశేష
ణం సమాశ్వాసయిన్నిత్యర్థః (౧) ॥ని॥ప్రత్యయోధీనశపథజ్ఞానవిశ్వా
సహేతుష్విత్యమరః, కృతాంజలిర్విరచితకరసంపుటస్సన్ వినయలక్ష
ణమేతత్ వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్ ॥౪౧॥—॥అ॥ విజ్ఞాపనప్రకార
మేవాహ ॥ కల్యాణీతి ॥ హేకల్యాణిశోభనేజానకి ఏతేనసౌభాగ్యాభి
ధాయకేనసంబోధనేన శ్రీరామస్యకుశలం సూచ్యతే ॥౪॥ గౌరాది
త్వాత్ జీష్, తీవ్రవేగేన చండరయేణదుర్నిరోధేనేత్యర్థః ॥ని॥ తిగ్మం
తీక్ష్ణంఖరంతీవ్రం చండముష్ణంపటు స్మృత మితిహలాయుధః త్వద్వియో
గేన త్వద్విరహేణ హేతునాతాప్యతో గ్లాయతః క్లిశ్యతఇత్యర్థః,
ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశఙ్కానకార్యేతిసూచ్యతే, రాఘవే
న్ద్రస్య రఘునాయకస్య దూతంసందేశహరమ్॥ని॥స్యాత్సందేశహరో
దూత ఇత్యమరః, మాం అన్యథాప్రకారాంతరేణ మాస్మమన్యథాః న
విజానీయా ఇత్యర్థః ॥౪॥ స్మోత్తరేలఙ్చేతిచకారాద్వాశిరథేఽలుఙ్- న
మాఙ్యోగఇత్యడాగమాభావః ॥౪౨॥—॥ త్వయేతి॥ హేమైథిలిత్వ
యాసహప్రస్థితాప్రయాతాచిత్తవృత్తిర్యస్యసతథోక్తః, త్వదేకాయ
త్తచిత్తఇత్యర్థః, అతఏవ విభావర్యాం రజన్యాంయఃకోకశ్చక్రవాక
స్తస్యసమానోధర్మోయస్య సతథోక్తః, అతివిరహాతురఇత్యర్థః॥
ని॥ కోకశ్చక్రశ్చక్రవాక ఇత్యమరః ॥౪॥ ధర్మాదనిచ్కేవలాదిత్యని
చ్, కోసలానాం జనపదానాం రాజాకోసలరాజో దశరథస్తస్యపు

---

(౧)ప్రత్యాయయితుమితితుమున్నస్తథాపి సమాశ్వాసయితుమిత్యర్థః ॥

ప్రుత్రైః) ॥౫౩॥ అపిచ ॥వ॥ శిరసాతవసౌమిత్రిరకరోదభివాదనమ్ । అపృచ్ఛత్త్వాపిభద్రంత్వామధిపశ్చవనౌకసామ్ ॥౫౪॥గ॥ ఏవమభిహితయా సంభూతవిస్రంభయాభయాపేతయాతయాతావచనుయుక్తఃపవనతనయోవాలిమరణకారణం సుగ్రీవసఖ్యమాఖ్యాయప్రాచేతస ఇవ సంతతసన్నిహితరామనామమంగళమంగుళీయకమస్యైప్రా

త్రైః శ్రీరామఃమన్ముఖేన మద్ద్వారా త్వాం కుశలమేనకౌశలంస్వార్థేష్యఞ్, వచః క్షేమవచనం అబ్రవీదవోచత్ ॥+॥ బ్రువోలుఙ్ బ్రువిశాసిత్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్, అకథితంచేతి సీతాయాః కర్మత్వం, ఉపజాతివృత్తమ్ ॥౫౩॥—॥ అథ పుత్ర్యయదాధ్యార్ధేనలక్ష్మణవార్తామప్యాహ॥ అపిచేతి॥ తదేవవివృణోతి॥ శిరసేతి॥ హేకల్యాణిసుమిత్రాయా అపత్యం పుమాంత్సౌమిత్రిర్లక్ష్మణః ॥×॥ బాహ్వాదిభ్యశ్చేతీఞ్ పుత్ర్యః శిరసామూర్ధ్నాతవ, అభివాదనంనమస్కారమకరోత్కృతవాన్ అథ సుగ్రీవసఖ్యమపిజాతమితిసూచయన్నాహ ॥ అపృచ్ఛదితి ॥ సః ప్రసిద్ధఃవనౌకసామధిపోపిచ వానరేశ్వరస్సుగ్రీవశ్చ ॥ని॥ మర్కటో వానరఃకీశో వనౌకా ఇత్యమరః - త్వాంభద్రంకుశలమపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్ ॥*॥ దుహ్యాదిత్వాద్ద్వికర్మకత్వమ్ ॥౫౪॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారేణ అభిహితయాఉక్తయా అతఏవసంభూతవిస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా హేతుగర్భంవిశేషణమ్ ॥ని॥ సమౌవిస్రంభవిశ్వాసావిత్యమరః, భయాదపేతయాఅపగతసాధ్వసయేత్యర్థః ॥+॥ అపేతాపోఢేత్యాదినాపంచమీసమాసః, తయాసీతయాతావద్వచాని మనుయుక్తః కథంసుగ్రీవసఖ్యం జాతమిత్యాదిపృష్టస్సన్ ॥ని॥ ప్రశ్నోనుయోగఃపృచ్ఛాచేత్యమరః పవనతనయోహనూమాన్ వాలిమరణకారణం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం+సఖ్యస్య ఇతియఃప్రత్యయః ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయిత్వాప్రాచేతసచేతఇవ వాల్మీకిమనఇవేత్యుపమాసంతతసన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళకల్యాణ

యచ్ఛత్ ॥౫౫॥ ప॥ సౌఖ్యావహస్యపవనాత్మజనీయమాన రామాం గుళీయక విలోకనవాసరస్య । సత్యం కలాంశతతమీ(మపి)ం భుపి)నైవ భజే పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః ॥ ౫౬ ॥ X ॥ తతస్తం జానకీనిస్స్రమహహర్షా బభాషే ॥౫౭॥X॥ మహాభాగసర్వథాస్యదురాత్మ నః ప్రత్యాసీదతిమృత్యుఃతస్త్రైవమహ్యమనలాభిధానయావిభీషణ దు

రూపం విలిఖిత శ్రీరామనామవర్ణావళీశోభితమిత్యర్థః అంగులీయకం శ్రీరామప్రేషితామభిజ్ఞానముద్రికాం, అస్త్యైసీతాయై ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్ ॥+ ॥ ప్రాఘ్రాద్మెత్యాదినా దాణోయచ్ఛాదేశః ॥ ౫౫॥—॥ సౌఖ్యేతి ॥ జనకాత్మజాయాస్సీతాయాఃపాణిగ్రహోత్సవదినం వివాహమహోత్సవదివసఃకర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య పవనాత్మజేన హనూమతానీయమానమానీతం యద్రామాంగులీయకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్విలోకనవాసరస్య తద్దర్శనదినస్యశతతమీంశతస్యపూరణీమ్॥+॥తస్యపూరణాడడితిడటినిత్యం శతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చేతి తమడాగమేటిత్త్వాత్ జీప్, కలామంశమ్ ॥ని॥ కలాస్యాన్ముాలికావృద్ధౌశిల్పాదావంశమాత్రకే। షోడశాంశేపి చంద్రస్యేతివిశ్వః, భువిసత్యంయథార్థం నైవభజే న ప్రాపైవతతోపి సహస్రగుణాధికానందజనకత్వాదస్యేతిభావః, అత్ర కలాభజనసంబంధేప్యసంబంధోక్తైరతిశయోక్తిః॥ వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥ (౧)॥౫౬॥—॥ తతఇతి ॥ తతఃఅంగులీయకప్రదానానన్తరం - జానకీనిస్స్రమహహర్షానిరతిశయానందాసతీ - తంహనూమన్తం బభాషేఉవాచ ॥౫౭॥—॥అ॥ భాషణప్రకారమేవాహ ॥ మహాభాగేతి ॥ హేమహాభాగపరమేతాచరణభాగ్యసంపన్న సర్వథాసర్వప్రకారేణ అస్యదురాత్మనః పాపిష్ఠస్యరావణస్య- మృత్యురన్తకః ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నోభవతి తత్ప్రత్యాసాదనం తథానిశ్చితమిత్యర్థః- నహ్యేతన్మద

(౧) శతతమీమపీత్యేవ పాఠస్స్వః॥ భువీతిపదస్యానుపయోగాత్ ॥

హిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయా భాషితంచ, అయమప్యనార్యశీలస్తురీయముపాయమన్తరేణ నమామార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియతమహమపి మాసాదూర్ధ్వం నశక్ష్యాం ప్రాణాన్ కృపణాన్ ధారయితుమితి ॥౫౮॥౫॥ ఏతదాకర్ణ్య మారుతిర్మహానుభావే మాభైషీస్తత్ర భవతీం భవతీం వహన్నేవ తూర్ణమర్ణవముల్లంఘ్య రఘువరచ

ఘ్యాహనమాత్రం కింత్వాప్తముఖాచ్ఛ్రుతమపీత్యాహ ॥ తథైవేతి ॥ తథైవమదూహితప్రకారేణైవ మహ్యం అనలేత్యభిధానం యస్యాస్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజనన్యా అస్మత్పక్షపాతిన్యా సరమయా ప్రేషితయా ఏతద్వార్తాకథనార్థం ప్రహితయా విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా భాషితంచ కథితమపి అతఃఅనార్యశీలస్తుచ్ఛస్వభావోయం రావణో పితురీయం చతుర్థం + చతురశ్ఛయతావాద్యక్షరలోపశ్చేతి ఛప్రత్యయః ఆద్యక్షరలోపశ్చ ఉపాయమన్తరేణ దండోపాయం వినేత్యర్థః, అన్తరాన్తరేణ యుక్తఇతి ద్వితీయా మామార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య- ఆర్యపుత్రేతి రాజపుత్రాణామభిధానం ఆర్యో బ్రాహ్మణకుమారయోః రాజా చెప్రిసిపాలనాత్- నసమర్పయిష్యతి నదాస్యతి, దండోపాయవిలంబేనైవప్రయోక్తవ్యఇత్యాహ ॥నియతమితి ॥ అహమపినియతంనిశ్చితంమాసాదూర్ధ్వంఏకమాసస్యోపరిష్టాదిత్యర్థః, కృపణాన్ దీనాన్ ప్రాణాన్ ధారయితుంనిరోద్ధుం ÷ శకధృషేత్యాదినాతుమున్ప్రత్యయః నశక్ష్యాంశక్తానభవేయమతఊర్ధ్వంజీవితంత్యక్ష్యామీత్యర్థః- ఇతిబభాషఇతి సంబంధః ॥తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ధారయిష్యామిమాసంతు జీవితంశత్రుసూదన । మాసాదూర్ధ్వంనజీవిష్యే త్వయాహీనానృపాత్మజ ఇతి॥౫౮ ఏతదితి ॥ ఏతత్సీతావచనమాకర్ణ్య శ్రుత్వామారుతిః హనూమాన్, హేమహానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే సామర్థ్యమత్రపరమపాతివ్రత్య ప్రయుక్తమితి ద్రష్టవ్యమ్- మాభైషీః భయంమాప్రాప్నుహి

రణసరసిజసమీప ముపయాస్యామి మైనంమామసమర్థంసమర్థయేథాః
ఇత్యభిహితవాన్ ॥ కించ(౧) ॥౫౯॥ ప॥ మహామహీధ్రసధ్రీచీంసోయంవృద్ధి
ముపేయివాన్ । యయానూనమపాంరాశిః కుల్యాతుల్యాందశాంద
ధౌ ॥౬౦॥ ప॥ అథతమువాచసాజనకరాజసుతాముదితాకిముత నమస్కా
రంచరణలంఘితవారినిధేః । అపితుమయాసహప్లవగపుంగవయాస్యసి
చెన్నియతమపాయినీపరిణమేద్భవతఃపదవీ ॥ అన్యచ్చ ॥౬౧॥ ప॥ పాతి

తత్ర భవతీం పూజ్యాం భవతీంత్వాం మహాన్నేవసహాంధ్యేధారయన్నేవ
తూర్ణమాశుఅర్ణవంసముద్రం ఉల్లంఘ్యఉత్తీర్య రఘువరస్య శ్రీ
రామస్య చరణసరసిజసమీపంపాదకమలసమీపముపయాస్యామి ప్రా
ప్స్యామి ఏనంమామసమర్థం మాసమర్థయేథాఃనమన్యస్వేత్యభి
హితవాన్ ఉక్తవాన్, కించఅపిచేత్యర్థః ॥౫౯॥—॥ మహామహీధ్రేతి ॥
సోయంహనూమాన్ స్వసామర్థ్యపరిజ్ఞాపనాయమహతామహీధ్రేణగి
రిణాసధ్రీచీం సమానాంవృద్ధి ముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్ ॥ని॥ మ
హీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృ దిత్యమరః- యయాదేహవృద్ధ్యాఅపాంరాశిః సము
ద్రః, కుల్యాతుల్యామల్పీకృతసరిత్సమానాందశాంస్థితిందధౌధృతవాన్ ॥
ని॥ కుల్యాల్పాకృత్రిమాసరిదిత్యమరః హనూమద్దేహాపేక్షయా సము
ద్రోల్పఇవప్రతీయతఇతిభావః ॥౬౦॥—॥ అథేతి ॥ అథహనూమద్దే
హవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతాసీతాముదితా సంతుష్టాసతీ,
తమాంజనేయమువాచ- హేఆంజనేయ, చరణాభ్యాంలంఘిత స్తీర్ణః
వారినిధిస్సముద్రోయేన తస్యతవనమస్కారం కర్తుమశక్యంకార్యంకిం
కిమస్తి కించిదపినాస్తీత్యర్థః, అపితుకింతు- హేప్లవగపుంగవవాన
రోత్తమ, మయాసహత్వం యాస్యసిగమిష్యసిచేద్భవతః ఇయం పద
వీమార్గః, అపాయినీకష్టాపరిణమేద్భవేత్ - సంకటయుక్తాభవిష్యతి
అన్యచ్చకించేత్యర్థః ॥౬౧॥—॥ పాతివ్రత్యేతి ॥ హే ఆంజనేయపా

---

(౧) సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ । మహామహీధ్రేత్యాదిపాఠఃప్రాచీనః ॥

వృత్త్యా హుతాశనేన యది తం కుర్యామహం భస్మసాత్సత్యం దాశరథేశ్శర
స్య న భవేదాత్మోచితా పారణా । కించైతస్య యశోనిశాపతిరపి ప్రమ్లాన
కాంతిర్భవే భ్రాతశ్శాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ శ్రేయ
సీ ||౬౨|| గ || ఏవం వ్యాహృతః పవనసుతస్సీతాం వినీతః పునరాబభా
షే ||౬౩|| వ|| మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయాశ్శాఖామృగేణ పు

తివ్రత్యా హుతాశనేన పాతివ్రత్యాగ్నినా తం రావణం భస్మసాద్భస్మీభూ
తం కుర్యాం కరోమి యది, తర్హి - దాశరథేః శ్రీరామస్య శరస్య
బాణస్య ఆత్మోచితా స్వానురూపా పారణా పూర్తిస్తృప్తిరితి యావత్ -
న భవేన్న స్యాత్ సత్యం యథార్థం నాత్ర సందేహ ఇత్యర్థః, శ్రీరా
మబాణేనైవ రావణహననం కర్తవ్యమితి భావః, శ్రీరామస్యాపకీర్త్యా
వహత్వాచ్చ, మమైతన్న యుజ్యత ఇతి పక్షాంతరమాహ ||కించేతి|| కించ,
ఏతస్మాత్ర మేవ న భవతీత్యర్థః, ఏతస్య దాశరథేః యశఃపానక్షాత్రో
ద్భవానసత్వమాఖ్యా తదేవ నిశాపతిశ్చంద్రోపీతి రూపకమ్, ప్రమ్లాన
కాంతిః ప్రక్షీణశోభో భవేత్ - స్వసామర్థ్యేనైవ సీతా రావణం వినా
శితవతి రామస్తు నశక్త ఏవ జాతః కిమిత్యపకీర్తిస్సంభవిష్యతీత్యర్థః - అ
తః హే భ్రాతరిత్యాదరేణామంత్రణం రఘుపతౌ రఘునాయకే శాసితరా
వణే విధ్వంసితరావణే సతి శ్రీరామేణ రావణే విధ్వంసితే సతీత్యర్థః -
మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం శ్రేయసీ ప్రశస్యా శ్రేష్ఠేతి యావత్ + ప్ర
శస్యస్య శ్ర ఇతి శ్రాదేశః అతో మమైవమాగంతుం న యుజ్యతే శ్రీరా
మో యథా క్షిప్రమాగచ్ఛేత్తథా త్వయా ప్రోత్సాహితవ్య ఇతి భావః ఉక్త
రూపకయోస్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ||౬౨|| ఏ
వమితి || ఏవమనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః ఏతదేతి శేషః - ప
వనసుతో హనూమాన్ వినీతః వినయయుక్తస్సన్ సీతాం పునః ఆబభా
షే ఉక్తవాన్ ||౬౩|| — || తదేవాహ ||మాయేతి || హే మైథిలి మాయా

---

(౧) భవేత్త్వస్మాచ్ఛాసితేతి భవేద్రాజాశాసితేతి చ పాఠాంతరమ్||

వేరాగతితిరిత్యయు క్తమ్। ఏషాకథాపిభువనేవి(ది)త)తాయదిస్యాత్కా-
నామ రామధనుషఃప్రథితాప్రశ స్తిః॥౬౪॥ గ॥కింబహునేత్యేత దేవ చింతి
తం దేవిభవత్యా,యదహ౦రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవనిశ్చితం ।యత్సు
ధృశమిద్ధృశస్యసమాచారస్య తదేవప్రకాశితమ్, యదనుగుణం రావ

మృగేణ కనకమృగేణ వంచితాయాః ప్రతారితాయాః విప్రలబ్ధాయా
ఇతియావత్, తవమహానుభావాయాఇతిభావః శాఖామృగేణవానరే
ణ పునరాగతిః ప్రత్యాగమనమిత్యేతదయుక్తమనహ౦ వంచనేనా
పహరణం పునస్సంకోచేనాగమనంచేత్యేతత్సంభావితాయా స్తవనయు
క్తమితిభావః, రాజ్ఞ్యాః పునారాజమార్గేణైవాగమనం యుక్తమితి
భావః కించ ఏషాఉక్తాకథావార్తాపి, భువనేజగతి ॥ని॥ విష్టపంభువ
నంజగదిత్యమరఃవితతావి స్తృతాప్రచురాస్యా ద్యదితహి శ్రీరామధ
నుషః శ్రీరామచాపస్య,జగత్త్రయప్రసిద్ధస్యేతిభావః, కానామకావా
ప్రశ స్తిః పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః ప్రథితాప్రసిద్ధాస్యాదితిశే
షః నస్యాదేవేత్యర్థః, అత స్త్వయాల్పకాలక్లేశసహిష్ణుయాత్ర స్థా
తవ్యం శ్రీరామేణ పునరాగత్యరావణంజిత్వాత్వం ప్రత్యానేతవ్యా
చెత్యయమేవరాద్ధాంతఇతిభావః, వస న్తతిలకావృ త్తమ్ ॥౬౪॥—॥
అథసీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయన్నాహ ॥ కిమితి॥బహునాకింకా
లయాపనకరైరనేకైర్వచనైరలమిత్యర్థః-ఏతః ఇత్యేతత్పూర్వోక్తమి
దమేవ చింతితం దేవిభవత్యా వ్యాలోచితం సమయోచితత్వేనైత
దేవ విచారితమిత్యర్థః ॥ని॥ ఇతిహేతుప్రకరణ ప్రకారాది సమాప్తి
ష్వితి... ॥ యదిత్యాదినా। రాఘవస్యరఘువం
శోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా సద్ధర్మపత్న్యా... యదహ౦ యు
క్తం తదేవనిశ్చితం నిర్ణీతం, ... సంబోధ్యస్యేత్యర్థః,
సమాచారస్య పాతివ్రత్యాదిధర్మస్య యత్సదృశంతుల్యం తదేవప్రకాశిత
మభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః యదనుగుణం అను

ణాపరాధప్రతిక్రియాయాం తదేవానుమోదితమ్, యదనుకూలం కులవ
ధూశీలస్య తదేవకథితమ్, యదుచితం క్షత్రియాణీవాణీప్రక్రమస్య తదే
వోపక్రాంతమితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకామి
మాం ప్రాప్తావితి జానకి జానీహ్యనుజానీహి మం జనం ప్రస్థాతుం, కించ కా
కుత్స్థేన విదితపూర్వమభిజ్ఞానం కిమపి దీయతామితి ॥౬౫॥౧॥ సా తు దీర్ఘం

దూరం, తదేవానుమోదితం అభ్యుపగతం। కులవధూశీలస్య కులస్త్రీ
స్వభావస్య యదనుకూలం సమ్మతం తదేవకథితం ఉక్తం, క్షత్రియాణీ
క్షత్రకులోద్భవా "అర్యక్షత్రియాభ్యాం వేతి జీప్ ఆనుగాగమశ్చ" తస్య
వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః యదుచితం తదేవోపక్రాంతమార
బ్ధమ్(౧) ఇత్యేవం బహుశః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హే జానకి స
ర్వథా సర్వప్రకారేణ- ప్రకారవచనే థాల్ రామలక్ష్మణౌ లఙ్కామి
మాం ప్రాప్తౌ ప్రవిష్టౌ జానీహి అవబుధ్యస్వ, తథా ఇమం జనం మామి
త్యర్థః- ప్రస్థాతుం పునర్గంతుం ఆమోచనశబ్దవదుపసర్గేణ ధాత్వ
ర్థస్య బాధః అత ఏవ ॥ని॥ ప్రస్థానం గమనం గమ ఇత్యమరః, అనుజా
నీహి అనుజ్ఞాపయ। అథ చ పునః ప్రష్టవ్యం కించిదవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ
॥కించేతి॥ కదేవాహ కాకుత్స్థేనేతి॥ కాకుత్స్థేన కకుత్స్థవంశోద్భవేన శ్రీ
రామేణ, విదితపూర్వం పూర్వం విజ్ఞాతమిత్యర్థః "సుప్సుపేతి సమా
సః, కిమపి కించిదభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తు దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం ఇత్యా
బభాషే ఇతి సంబంధః (౨) ॥౬౫॥——॥ తతః కిం జాతం తత్రాహ ॥సేతి॥

---

(౧) అత్ర గద్యే కించ బహునా దేవి భవత్యా తదేవ చింతితం యదర్హం
రాఘవగృహిణ్యాః, తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశమీదృశస్య సమయాచార
స్య। తదేవ ప్రకాశితం యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః తదే
వానుమోదితం యదనుకూలం కులవధూశీలస్య తదేవ కథితం యదుచితం క్ష
త్రియాణీజనవాణీక్రమస్యేతి బహుశః ప్రశస్యేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః
(౨) అభిజ్ఞాయతేనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్ । పూర్వానుభవస్మారకం।

నిశ్వస్య నిశ్చిత్యపురాఖలుచిత్రకూటతటవనేతరుణతరతరురమణీయ త
యామందీభవన్నందనవైభవే రఘునందనేనోపధానీకృతాఙ్కాయా
మమపయోధరపరిసరేఖరతరనఖరాగ్రైవిరచితవిదారణంధారాధర నా
మానంకాకమేకంరఘుపతిర్వ్యలోకయత్ ॥ ౬౬॥ప॥ కుశరూపకుశె
శయాసనాస్త్రంవిజహౌవాసవివాయసేసవీరః। అథతత్ప్రయోగాహృ

సాసీతాపి తుశబ్దోప్యర్థః దీర్ఘంనిశ్వస్య వక్తవ్యార్థస్మరణ బీజో
ద్బోధకచింతానుభావం సవిషాదమభినీయేత్యర్థః నిశ్చిత్యనిర్ణీయ
తదుక్తం- సదృశాదృష్టచింతాద్యాః స్మృతిబీజస్య బోధకాఇతి అథప్ర
త్యభిజ్ఞానాఖ్యాయికామాహ ॥పురేతి॥ పురాపూర్వం, ఖలుశబ్దోవా
క్యాలఙ్కారే తరుణతరైరత్యంతతరుణైః తరుభిః వృక్షైః రమణీయత
యాసుందరతయాహేతునా, అథవాతరుణతరాస్తరవోయస్మింస్తత్తథో
క్తం అతఏవ రమణీయంచ తస్యభావస్తత్తాతయామందీభవత్ నందన
వైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయోయస్మాత్తస్మిన్ తత్తథోక్తఇ
త్యతిశయోక్తిః, చిత్రకూటతటవనేచిత్రకూటాచలతటవిపినే రఘునం
దనేనోపధానీకృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగోయస్యాస్తస్యాః
॥ని॥ ఉపధానంతూపబర్హమిత్యమరః, మమపయోధరపరిసరెకుచ
ప్రాంతేఖరతరనఖరాగ్రైః అతినిశితనఖముఖైః విరచితం కృతంవిదా
రణం ఖండనంయేనతం తథోక్తం, ధారాధరఇతి నామయస్యతంఏకం
కాకంకాకాసురంరఘుపతిః శ్రీరామఃవ్యలోకయత్ అపశ్యత్ ॥౬౬॥
అ॥ తతఃకిమకరోదిత్యతఆహ ॥ కుశేతి ॥ సఃవీరః శ్రీరామః వాసవ
స్యాపత్యంపుమాన్ వాసవిః + అతఇఞ్ సచాసౌవాయసశ్చతస్మిన్
ఇంద్రపుత్రేకాకాసురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్భరూపబ్ర
హ్మాస్త్రంవిజహౌప్రాయుఙ్క్త, అథప్రయోగానంతరం, సఃతాదృగవ
స్థాపన్నః చిరజీవీచిరకాలజీవీ కాకః తస్యశ్రీరామస్య కృపయాద
యయా హృతమక్షిమాత్రంయస్యసతథోక్తస్సన్, యథార్థసంజ్ఞాం

శాక్షిమాత్రశ్చిరజీవీనదథా యథార్థసంజ్ఞామ్ ॥ ౬౭॥ గ॥ సైషాపరి
చితకథాస్మరణ ద్విగుణితదుర్దశాకేశపినద్ధమపరమిదమభిజ్ఞానమున్ము
చ్య ॥౬౮॥ వ॥ చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్యసంత్రాసపుంజిత
రుషాగ్నిదశాం కృశాంగీ । ఆవాయితత్ప్రణతిపూర్వమసౌ ప్రతస్థేమాణి

చిరంజీవతీతి చిరజీవీత్యన్వర్థనామధేయం దధౌ, ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరా
మాయికథయేతి వాక్యశేషః సోయం బ్రహ్మాస్త్రోపద్రుతస్సర్వ శరణ్యాంత
ర్యాభావాత్తమేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణంగత్వా పునస్త
త్కృపయా అమోఘాయబ్రహ్మాస్త్రాయనేత్రమేకం దత్వాముక్తో భూది
త్యర్థః ॥ని॥ చిరజీవీ చైకదృష్టి మార్కలిః పికవర్ధన ఇత్యమరః, తథా
చ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ సదర్భం సంస్తరాద్గృహ్య బ్రాహ్మేణాస్త్రే
ణయోజయత్ । సదీప్తఇవకాలాగ్ని జజ్వాలాభిముఖోద్విజమ్ ॥
సతం ప్రదీప్తం చిక్షేపదర్భం తం వాయసం ప్రతి । తతస్తం వాయసందర్భ
స్సోంబరేనుజగామహ ఇతి, ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్ ॥౬౭॥ —॥ ఇత్థం
వాచికరూపమభిజ్ఞానం దత్వా సంప్రతివస్తురూపం దాతుం ప్రావ
ర్తతేత్యాహ ॥సేతి॥ సైషా సీతాపరిచితకథాస్మరణేన పూర్వానుభూత
వృత్తాన్తస్మృత్యా ద్విగుణితాద్విరావృత్తాదుదర్కా దురవస్థాయస్యాస్సా
తథోక్తాసతీ, కేశపినద్ధం చికురాచ్ఛాదితమ్ ॥ని॥ అపిధానతిరోధానపి
ధానచ్ఛాదనాని చేత్యమరః ॥×॥ వష్టివాగురిరల్లోపమవాప్యోరుపసర్గ
యోః, ఇత్యపేరకారలోపః ÷ నహ్యతేః క్తః అపరమన్యత్ ఇ
దం వక్ష్యమాణం చూడామణిమిత్యర్థః, ఉన్ముచ్య విస్రుష్య ॥౬౮॥
చూడామణిమితి ॥ కృశాని విరహవేదనవశాత్ కార్శ్యావస్థాపన్నా
నిఅంగాని యస్యాస్సా కృశాంగీ తన్వీ సీతా ÷ అంగగాత్రకంతేభ్యశ్చేతి
వక్తవ్యమితి జీష్, దశాస్యాత్ రావణాత్ యః సంత్రాసః భీతిః తేన
పుంజితః పిండీభూతో యోరుషాగ్నిః క్రోధాగ్నిః తస్యదశేవదశాఅ
వస్థాయస్య తంతథోక్తమ్॥ ÷ ॥రుషేత్యత్రహలంతాద్వికల్పాట్టాప్ అత్రా

శ్యగర్భపదనాగతుల్యబాహుః ॥౬౯॥౫॥ తతః కృతకృత్యపక్షనిర్గ

త్ప్రేషానుప్రాణితానిదర్శనా- చూడామణింశిరోరత్నంకపివరస్యవా
నరోత్తమస్యహనూమతః దదౌ శ్రీరామాయపతమపి ప్రదర్శయే
తి దత్తవతీ(౧) (అత్రకపివరస్యేతిసంబంధసామాన్యేషష్ఠీ ÷ యతః క
ర్మణాయమభిప్రైతి ససంప్రదానమితి సంప్రదానసంజ్ఞానభవతి, స్వ
స్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాత్ నహిస్వీయేంధన
మస్మదీయతేకింతు ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదర్శనమాత్రేణమణిదానవ్యపదే
శః, తథాచ నన్వేవమపి రజకస్యవస్త్రం దదాతిఘ్నతః పృష్ఠందదాతీ
త్యత్రాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్యముద్భావ్యనైతదస్తి - దానంహినామ
పూజ్యానుగ్రహకామ్యయాద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపాదనంచ త
చ్చేహనాస్తీతిన్యాసకారేణోక్తం, నసుభాష్యకారమతేతుచతుర్థ్యేవ
భావ్యంతథాచకైయటకారైః కైశ్చిదన్వర్థసంజ్ఞావిధానాద్దదాతివిషయ
ఏవసంప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం-దానంచస్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వకప
రస్వత్వోత్పత్తిపర్యంతమితిప్రత్యాఖ్యాతముభయముక్తంఅన్యత్రభాష్య
కారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచక్రియాగ్రహణస్య గత్యర్థకర్మ
ణీత్యాది సూత్రస్యచ ప్రత్యాఖ్యానంకృతం తథాస్వత్వనివృత్త్యభావ
వతిదదాతేః ప్రయోగోదృశ్యతేనమూఢాయమతిందద్యాదితితస్మాత్ ఖం
డికోపాధ్యాయశ్చ పెటికాందదాతీతిచ సప్రపఞ్చముపపాదితత్వాది
తి) తతః కపివరఃతత్ప్రణతిపూర్వంతస్యాస్సీతాయాఃనమస్కారపూర్వ
కమాదాయ స్వీకృత్యమణిమితిశేషః, మాణిక్యగర్భేయస్య తన్మాణి
క్యగర్భంతద్వదనంవక్త్రం యస్యతేనతథోక్తేనఉరగేణసర్పేణతుల్యః

(౧) రుషాగ్నిదశమిత్యత్ర మహాగ్నినిభమితిపాఠే రావణభీతిపుం
జీభూతాగ్నిసదృశ మిత్యర్థః । ఆదాయతత్ప్రణతిత్యత్ర ఆదాయ
తం ప్రణతీతిపాఠేతంచూడామణిం ఆదాయప్రణతిపూర్వంఅర్థాత్సీ
తానమనపూర్వకమిత్యర్థః అత్ర పాఠే మణిమితి నాధ్యాహార్యమ్ ॥
(అత్ర కుండలితగ్రంథే అసాంగత్యందోషజ్ఞైరన్వేష్యపరిహార్యమ్)

త్యనిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగమనమశోకవనికాం బభంజ ప్ర-
భంజనాత్మజః ॥౭౦॥ ప ॥ స్వకృత్యైశ్శాఖానామవనతిమతీవ ప్రకటయ-
న్నమార్గేణ భ్రామ్యన్పరికలితభంగస్సుమనసామ్। ద్విజానాం సంత్రా-

సదృశః బాహుల్యస్య సతథోక్తస్సన్, ప్రతస్థే ప్రస్థితవాన్ ఉపమాఅ
స్యాశ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః – వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥
౬౯॥—॥ తతః ప్రస్థానానన్తరం ప్రభంజనాత్మజో వాయుసూనుః కృత
కృత్యః కృతార్థస్సన్ నిర్గత్య సీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్రమ్య నిజాగ
మనం నిశాచరపతేః రావణస్య ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుమశోకవ
నికాం బభంజ మమర్ద ఉత్పాటయామాసేత్యర్థః ॥౭౦॥—॥ తదేవా
హ ॥ స్వేతి ॥ స్వకృత్యైః నిజచంక్రమణక్రియాభిః శాఖానాం ద్రుమా
ణాం అతీవాత్యన్తమవనతిం భుగ్నత్వం ప్రకటయన్ ప్రవర్తయన్,
అన్యత్ర స్వకృత్యైర్నిజవ్యాపారైః శాఖానాం వేదభేదానాం అతీవా
వనతిం సమ్యగ్వివేచనం ప్రకటయన్ స్ఫుటీకుర్వన్ ॥ని॥ శాఖా వేద
ప్రభేదేషు బాహౌ వంశే ద్రుమాంగయోరిత్యుభయత్రాపి యాదవః, త
థా అమార్గేణ అన్యమార్గేణ భ్రామ్యన్ సంచరన్ అన్యత్ర లోక
విరుద్ధమార్గేణ వర్తమానః ॥÷॥ వా భ్రాశేత్యాదినా వికల్పాత్ శ్యన్ప్ర
త్యయః, సుమనసాం పుష్పాణాం అన్యత్ర దేవానాం చ పరికలితభం
గో విరచితవ్యాఘాత ఇత్యర్థః ॥ని॥ సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రియాం దే
వబుధయోః పుమానిత్యుభయత్రాపి వైజయన్తీ, తథా శ్రుతిమధురవా
చాం శ్రోత్రానందకరవాచాం ద్విజానాం అండజానాం అన్యత్ర శ్రుతి
మధురవాచామామ్నాయమనోహరవచనానాం ద్విజానాం విప్రాణాం
సంత్రాసం భయం విరచయన్ కుర్వన్ ॥ని॥ శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నాయే
దన్తవిప్రాండజా ద్విజా ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరౌ, అ
యం హనూమాన్ లంకోద్యానే అశోకవనికాయాం, చపలచపలలీలాం
రావణవిభ్రమమతనుత అత్ర అన్యలీలాయాం అన్యత్రాసంభవాత్తస్య

సంశ్రుతిమధురవాచాం విరచయన్నయంలంకోద్యానే దశవదనలీలామ
తనుత ॥౭౦॥ ౫॥ తదను సరభసమారక్షికరక్షోగణనివేదితప్రమదవనకద
నప్రకుపితదశవదనప్రేషితాన్ పితృపతికింకరభయంకరాన్ కింకరాన్
ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహనిహత్య చైత్యతోరణముపగత
వతి హనూమతి ॥ ౭౧ ॥ ౫ ॥ పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమా-

దృశీం లీలామితిసాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శ-
నా, సాచోక్తశ్లేషానుప్రాణితేతి సంకరః, శిఖరిణీవృత్తమ్(౧)॥౭౦॥
తదన్వితి ॥ తదను అశోకవనికాభంగానంతరం సరభసం సవేగమ్॥ని॥ ర
భసో వేగహర్షయోరితి విశ్వః, ఆరక్షః వనపరిపాలనంప్రయోజనమస్యా
రక్షికః ॥*॥ ప్రయోజనమితిఠక్ సచాసౌరక్షోగణశ్చ అశోకవనపరిపా
లక రాక్షసనివహ ఇత్యర్థః, తేన నివేదితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవన
కదనం వానరకృతాశోకవనభంగః ॥ని॥ స్యాదేతదేవ ప్రమదవనమన్తః
పురోచితమిత్యమరః + జ్యావాస్స్యంజ్ఞాఛందసో బహులమితి ప్ర
స్వః తేన హేతునా కుపితేన క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషితాన్
ప్రహితాన్, పితృపతికింకరభయంకరాన్ కింకరాన్ అశీతిసహస్ర
సంఖ్యాకాన్ నిజకింకరానిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥*॥ తే
షామశీతిసాహస్రం కింకరాణాంతరస్వినామితి + మేఘర్తిభయేషు
కృఞ ఇతి ఖశో ముమాగమః, ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రిప్రవ
రతనయేన జంబుమాలినా సహనిహత్య మారయిత్వా హనూమతి చైత్య
తోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగముపగతవతి అధితిష్ఠతిసతి॥౭౧
పునరితి ॥ పునశ్శబ్దోపి నిశమితం హతశేషైశ్శ్రావితం అమితనిశి
చర గణమారణం అశీతిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షససైన్యసంహారణంయే

(౧) పరికలితభంగస్సుమనసామిత్యత్రపికత్యెగృహీతానుసరణే నేత్యా
చాటువనిత్య సాపేక్షత్వాత్సమాసః । తథాచ పరికలితసుమనోభంగ
ఇత్యర్థః । అపసరిమకోపేత్యత్ర అపసరిమసల్పామితి పాఠాంతరమ్॥

రణే రావణః స స్వసచివసుతనిధనశ్రవణపరిరుషితః పఞ్చపం
చానన పరాక్రమాన్ప్రఘస ప్రముఖాంస్సేనాపతీన్ వలీముఖం జీవ
గ్రాహం గృహ్ణీధ్వమితి ప్రాహిణోత్ ॥౭౩॥ తత్ర తానపి తోరణ
పరిఘేణ పఞ్చపఞ్చతాం నీత్వా ముహుర్ముహుః దాశరథి దూతోఽహ
మిత్యాత్మానముద్ఘోషయంతం హనూమంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలద

న సుతథకోక్తౌ రావణః స స్వానాం సచివసుతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధ
నశ్రవణేన సంహారశ్రుత్యా పరిరుషితోఽత్యన్తక్రుద్ధస్సన్ పఞ్చాననపరా
క్రమాన్ - సింహతుల్యబలాన్ ప్రఘసప్రముఖాన్ ప్రఘసాదీన్ పంచ సే
నాపతీన్ వలీముఖం వానరం జీవగ్రాహం గృహ్ణీధ్వం * జీవతీతి జీవః
ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, జీవన్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహ్ణీతే
త్యర్థః, దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్, జీవత స్తస్యవిలోకన కౌ
తుకాద్వేతిభావః ॥*॥ సమూలేత్యాదినాణముల్ ప్రత్యయః కషాది
త్వాదనుప్రయోగః ఇత్యుక్తేవేతి శేషః ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్
* హిగతావితి ధాతోః హినుమీనేతిణత్వం (౧) ॥౭౩॥—॥ తత్రేతి ॥త
త్ర చైత్యతోరణే, తానపిపంచ సేనాపతీన్ తోరణపరిఘేణ తోరణస్థా
గేళేన పఞ్చతాం మరణం నీత్వా నిహత్యేత్యర్థః ముహుర్ముహుః
పునఃపునః అహం దాశరథిదూత ఇత్యేవమాత్మాన ముద్ఘోషయంతమ్॥*
దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామస్యాక్లిష్టకర్మణ ఇతి వారం వారమా
త్మానం ప్రఖ్యాపయంతమిత్యర్థః, హనూమన్తం నియంతుం నిగ్రహీ

---

(౧) తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥*॥ తతస్తే రాక్షసేంద్రేణచోదితా మం
త్రిణస్సుతాః । నిర్యయుర్భవనాత్తస్మాత్సప్తసప్తార్చివర్చసః, ఇత్యాది
సర్గానంతరం । హతాన్మంత్రిసుతాన్బుద్ధ్వావానరేణమహాత్మనా ।
రావణస్సంవృతాకార శ్చకారమతిముత్తమామ్ ॥ సవిరూపాక్షయూ
పాక్షౌదుర్ధరంచైవరాక్షసమ్ । ప్రఘసంభాసకర్ణంచ పంచసేనా
గ్రనాయకాన్ ॥ సందిదేశదశగ్రీవో వీరాన్నయవిశారదానితి॥ •

క్షసా మధ్యక్షమక్షకుమారమభ్యక్షిపత్ ॥౭౪॥వ॥ రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీ-
కృతకనకమహాభిత్తిచైత్యోత్థధూళ్యా సనక్షత్రామకాలేసరణి మరుణా
యన్వీరలక్ష్మీసమేతః। రక్షశ్శారాఖ్యశారాంక్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం
హనూమానక్షక్రీడాంవిధాతుందశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేసః ॥౭౫॥

తుం నిఖిలరక్షసాంనియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అ-
ధ్యక్షం పురోవర్తినం సమర్థంవా అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజతనూ-
జమభ్యక్షిపత్ (ప్రా)హిణోదిత్యర్థః ॥౭౪॥—॥ రక్ష ఇతి॥ రక్షస్సంఘ-
ట్టేన రాక్షససంతాడనేన. వక్షస్సంఘట్టేతి పాఠే. వక్షఃస్థలసంఘర్ష-
ణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహాభిత్తయః కాంచనమయో-
న్నతకుడ్యానియస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం (ప్రా)సాదస్తదుత్థయా
తదుత్పన్నయా ధూళ్యాపరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రా-
ణాం సరణిం ఆకాశంఅరుణాయన్ అరుణీకుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః +అ-
రుణశబ్దాత్తత్కరోతీతిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, అతఏవ వీరలక్ష్మ్యావిజ-
యశ్రియాసమేతః సహనూమాన్ (రక్షశ్శారారాక్షసయోధా ఇత్యా-
ఖ్యాయాసాం తాస్తథోక్తాశ్శారాఅక్షోపకరణాని యస్యాంతామితి బ-
హువ్రీహిగర్భో బహువ్రీహిః, క్వచిదపచయవినష్టాయాం శారశబ్దస్య
(స్త్రీ)లింగప్రయోగః ॥ని॥ (స్త్రీ)స్యాత్కాచిన్మృగాశార్యాది ర్వివక్షాపచ-
యేయదిత్యభిధానాత్) క్షితితలమేవ ఫలకం తస్మిన్ క్షేపణీయాం ప్రవర్త-
నీయాం, అక్షక్రీడాం అక్షకుమారసంహారణఖేలాం పాశద్యూతకేళిం
చ దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే విధాతుం కర్తుం తత్వ-
రేత్వరాంకృతవాన్, రక్షశ్శారాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపణీయా-
నితిపాఠే రక్షశ్శారా ఇత్యాఖ్యాయేషాంతాన్ శారానక్షోపకరణాని
క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతిశేషః అన్యత్స-
మానం, (అత్ర శారశబ్దస్య ఆకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాంశవిశేషప్ర-
మాణమ్) ॥ని॥ పణోఽక్షేషు గ్లహోక్షాస్తు దేవనాః పాశకాశ్చతే ఇత్య-

అత్ర కుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి

౫॥ తత్క్షణంక్షణదాచరాణాంమిషతామేవ నిష్పాదితరంగనిషేవప్రమ
కృత్యశ్చైత్యప్రాసాదముత్పాటితస్తంభజాతజాతవేదసా దగ్ధ్వాభూ
యోప్యుపాశ్రితతోరణస్సమీరణసుతో బభూవ, ఏనమపివృత్తాంతంశ్రు
త్వాకుపితస్య నిశాచరపతేర్యుగపదేవ నిహతాఃపుత్రాస్సుత్రామజితి స

మహః, శ్లేషసంకీర్ణోయం రూపకాలంకారః, స్రగ్ధరావృత్తమ్(౧)॥
౬॥ తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణంతస్మిన్నేవ క్షణేక్షణదాచరాణాం రాక్ష
సానాం మిషతాంపశ్యతామేవ సతాం, మిషతఃక్షణదాచరాననాదృ
త్యేత్యర్థః షష్ఠీచానాదరఇతిషష్ఠీ, రంగేరణరంగేనిష్పేషకృత్యం
అక్షవినాశకృత్యంనిష్పాదితం నిర్వర్తితం యేనసతథోక్తః, తథాఉ
త్పాటిత స్తంభజాలేన సముత్పాటిత స్తంభసంభూతేనజాతవేదసాఅగ్ని
నా జాతంవేదఃహిరణ్యంయస్మాత్సఃజాతవేదాః స్తంభసంఘర్షణజనితా
గ్నినేత్యర్థః చైత్యప్రాసాదంచైత్యగోపురమ్, దగ్ధ్వాసమీరణసుతో
హనూమాన్, భూయః పునరప్యుపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోర
ణస్సంబభూవ, పూర్వతోరణస్యతదాదగ్ధత్వాత్తోరణాన్తరసమా
శ్రితత్వం తత్రద్రష్టవ్యం తథాచ శ్రీమద్రామాయణమ్ ॥*॥ ప్రా
సాదస్యమహాంతస్య స్తంభంహేమపరిష్కృతం। ఉత్పాటయిత్వావే
గేన హనూమాన్పవనాత్మజః ॥ తతస్తంభ్రామయామాసశతధారంమ
హాబలః। తత్ర చాగ్నిస్సమభవత్ప్రాసాదశ్చాప్యదహ్యతేతి, ఏనంవృ
త్తాన్తమక్షకుమారవినాశవార్తామపి శ్రుత్వాకుపితస్య నిశాచరపతేః రా
వణస్య, వింశతిదృష్టయః వింశతిసంఖ్యాకాఃఅక్షిదృశఃసమితి హేతోః
యుద్ధార్థమిత్యర్థః ॥ ని ॥ సమిత్సాజిసమిద్యుధఇత్యమరః, షష్ఠీ
హేతుప్రయోగఇతిషష్ఠీ, పుత్రే నిజతనూజే సుత్రామజితి ఇంద్రజి
తి, యుగపదేకవారమేవనిపేతుః ప్రసస్రుఃత్వమేవఅస్య సాధనేసమ

(౧)రక్షస్స్వారాఖ్యశారాః క్షితితలఫలకేక్షేపయిష్యన్నితిప్రాతే విధా
ధేతినాధ్యాహార్యమ్। క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్ జేజ్ఞోత్రాపినక్షిప్తః

క్షమితి హేతోర్వింశతిదృష్టయః ॥ ౭౬॥ వ॥ అనిమిషభువనేవా వ్యోమ్నివా
భూతలేవా సమరముపగతంత్వాం వీక్షితుం కస్సమర్థః । ఇతి మునివచనే
న శ్లాఘయి న్మేఘనాదం ప్లవగమిహనయేతి ప్రాహిణోద్రాక్షసేంద్రః ॥
౭౭॥ వ॥ నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుంచ చమూం రక్షసాం తస్యాం
తఃపురయోషితాం రచయితుం మానం వినా రోదనమ్ । సూర్యాచంద్రమసో

ర్థో నాన్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యామేకద్వైవనిఖిలాభిరపి దృష్టిభిః రావ
ణపుత్రమింద్రజితమద్రాక్షీదిత్యర్థః ॥ ౭౬॥—॥ తతఃకింతత్రాహ.
॥ అనిమిషేతి ॥ నవిద్యంతే నిమిషాయేషాంతే అనిమిషాః దేవాః ॥-॥
ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః ॥ ని॥ సురమర్త్యా అనిమిషా ఇత్యమరః తేషాం
భువనే స్వర్లోకే వా వ్యోమ్ని అంతరిక్షే భువర్లోకేవా భూతలే భూ
లోకేవా, సమరముపగతం రణోన్ముఖం త్వాం వీక్షితుం ద్రష్టుం యుద్ధార్థం
తుకింవక్తవ్యమిత్యర్థః, కస్సమర్థః శక్తః నకోపీత్యర్థః, భూర్భువ
స్స్వర్లోకేషు నరచారణసురాణాం సర్వేషామపి జగదేకవీరేణత్వ
యా నిర్జితత్వాదితి భావః, ఇత్యేవం భూతేన మునివచనేన స్తుతివాక్యే
న మేఘనాదమింద్రజితం శ్లాఘయన్ ప్రశంసయన్ రాక్షసేంద్రో
రావణః ప్లవగం వానరమిహాత్ర నయ ప్రాపయ ఇత్యుక్త్వేతి శేషః,
ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్ ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥ ౭౭॥—॥ నేతుమితి ॥
నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం నేతుం ప్రాపయితుం త
థా రక్షసాంచమూం రాక్షససేనాం హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య
రావణస్య అంతఃపురయోషితః అవరోధవధ్వః తాసాం మానం వినాని
ర్వ్యాపమిత్యర్థః ÷ పృథగ్వినేత్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే
ద్వితీయా కారోదనం అశ్రుమోచనం రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచం
ద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః అహోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగ
త్ప్రకాశయోరితి భావః ÷ దేవతాద్వంద్వే చేతి దీర్ఘః, ప్రవేశవిక
ల్పా ప్రవేశహేతాం రావణభయాత్సమ్యక్ప్రవృత్త్యభావాదితి భావః,

శ్లో॥ ప్రావేశవికలాంలఙ్కాపురీమగ్నినా శుద్ధాంకర్తుమముష్యవా
సవజితాజాతోరణస్తోరణే ॥౭౮॥ ప॥ సంగ్రామదుర్దినే సోయంజహ
ర్షశరవర్షిణీ బర్హీవ మేఘనాదేన మేఘనాదేనమారుతిః ॥౭౯॥ X॥
తదనుయాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైతథ్యంవిమృశ్య
విజయశ్రీసగంధంగంధవహనందన శతానందాస్త్రేణబబన్ధదశకంధరా

లఙ్కాపురీమగ్నినా వాలానలేన శుద్ధాంపవిత్రాం కర్తుంచేత్యర్థః,
అముష్యహనూమతః వాసవజితాఇంద్రజితాసహతోరణశ్చైత్యోపరిత
నద్వారదేశేరణశ్చజాతః, అవశ్యంభావినఃకార్యస్య బ్రహ్మణాపి నివార
యితుమశక్యత్వాదితిభావః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౭౮॥—॥
సంగ్రామేతి ॥ శరాః బాణాః శరాణినీరాణిచవర్షతీతితథోక్తా॥ని॥
శరోదధ్యాద్యగ్రసారేబాణకాండేతృణాంతరే, శరంనీరేచేతి నానా
ర్థరత్నమాలా, తస్మిన్పూర్వోక్తేసంగ్రామఏవదుర్దినంమేఘచ్ఛన్న
దినంతస్మిన్ ॥ని॥ మేఘచ్ఛన్నేహ్ని దుర్దినమిత్యమరః - మేఘనాదే
నపర్జన్యగర్జితేనబర్హీమయూరఇవ ॥ని॥ మయూరోబర్హిణో
బర్హీణత్యమరః, మేఘనాదేన ఇంద్రజితాసోయంమారుతిర్హనూ
మాన్జహర్ష తుతోష తత్తుల్యవీరభటయుద్ధలాభాదితిభావః తమిమ
ముత్పత్త్యనంతరమేవ మేఘవన్నదనశీలత్వాన్మేఘనాదఇతి కథయంతి,
శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా ॥ ౭౯॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం
యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానాయక వినాశేనక్రుద్ధః
కుపితః దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతథ్యం నానావి
ధాస్త్రవ్యర్థతాం విమృశ్యజ్ఞాత్వా- విజయశ్రియావీరలక్ష్మ్యాహేతునా
సగంధంసగర్వంవిజయశ్రియా సగంధంససంబంధమిత్యివా ॥ని॥ గంధో
గన్ధకఆమోదేలేశేసంబంధగర్వయోరిత్యుభయత్రాపివిశ్వప్రకాశః,గం
ధవహనందనంమారుతిం, శతానందాస్త్రేణచతుర్ముఖాస్త్రేణబబంధ
అఘమవధ్యఇతి - మత్వానిగృహీతవానిత్యర్థః,తథాచశ్రీరామాయ

త్మజః ॥౬౦॥ X ॥ తేనదివ్యాస్త్రేణవివశశరీరమేనంపిశితాశనాశ్శణవల్కలై
శ్చబన్ధుః ॥౬౧॥ ప॥ సమారుతైర్నైరృతపాశజన్మాబంధో భవద్బంధవిమోక్ష
హేతుః । పురాపులస్త్యాన్వయపాంసనేన బందీకృతానాంసుగసుందరీ
ణామ్ ॥౬౨॥ X ॥ తదనన్తరమితరనహానాసహతయానిహ్నుతస్య ది

ణామ్ ॥*॥ అవధ్యోయమితిజ్ఞాత్వా తమస్త్రేణాస్త్రతత్వవిత్ ।నిజగ్రా
హమహాబాహుర్మారుతాత్మజమిందజిదితి ॥౬౦॥—॥ తేనేతి ॥ తేనది
వ్యాస్త్రేణబ్రహ్మాస్త్రేణ వివశశరీరం పరవశగాత్రమేనం హనూమన్తం
పిశితాశనాః రాక్షసాః శణవల్కలైః వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః
ఆన్ధ్రభాషాయాం జనపనారపగ్గములు, బబన్ధుః ॥*॥ తతస్తేరాక్షసా
దృష్ట్వానిర్విచేష్టమరిందమమ్ । బబంధుశ్శణవల్కైశ్చ ద్రుమచీరైశ్చ
సంహతైరితి శ్రీరామాయణవచనమ్- నను ఇన్ద్రాద్యవధ్యస్య మహా
బలవతో హనూమతః కథంరాక్షసకృత బన్ధనమితిచేత్సత్యం, పితా
మహవరదానానుసన్ధానాత్, రావణదర్శన కుతూహలితయాచస్వయ
మేవ నిబద్ధఇత్యలమతి ప్రసఙ్గేన ॥౬౧॥ — ॥సఇతి॥ సఃనైరృతపాశే
భ్యోజన్మయస్యసతథోక్తః, రాక్షసరజ్జుకృతఇత్యర్థః ॥+॥అవజ్యోఽ
బహువ్రీహిర్వ్యధికరణోజన్మాద్యుత్తరపదఇతివామనః మారుతేః హ
నూమతః బన్ధః, పురాపూర్వం పులస్త్యాన్వయపాంసనేన పులస్త్య
బ్రహ్మకులదూషకేన రావణేన బందీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాంకా
రాగృహనిబద్ధానామిత్యర్థః ॥ ని ॥ ప్రగ్రహోపగ్రహౌబంద్యామి
త్యమరః- సురసున్దరీణాం దేవతాస్త్రీణాం- బన్ధవిమోక్షహేతుఃబన్ధ
విమోచన కారణమభవత్, లంకాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం
భావిత్వాదితిభావః, వృత్తముపజాతిః ॥౬౨॥ — ॥ తదనన్తరమితి ॥
తదనన్తరం బన్ధనానన్తరం నహ్యతేఇతి సహాసంభావేల్యుట్ ఇ
తరనహనస్య అన్యకృతబన్ధనస్య అసహతయా అసహిష్ణుతయా ని
హ్నుతస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య దివ్యాస్త్రస్య బ్రహ్మాస్త్రస్య ప్ర

వ్యాస్త్రస్య ప్రభావం విభావయన్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృసమీపముపనినాయ ॥౮౩॥ ప॥ సాయంతదదశకంధరమంధకారిలీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్ । బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్రవ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్ ॥౮౪॥ ప॥ ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమానదంష్ట్రామహఃప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్ । సం

భావంసామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభావరీచరపతితనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృసమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబంధాసహిష్ణుత్వముక్తం శ్రీరామాయణే ॥*॥ సబద్ధస్తేనవల్కేన విముక్తోస్త్రేణవీర్యవాన్ । అస్త్రబంధస్సచాన్యంహినబంధమనువర్తత ఇతి॥౮౩॥—సఇతి ॥ సాయంహనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్యతోలనేన ఉచ్చాలనేనపరిక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తిర్యస్యతం అప్రమేయబాహుపరాక్రమశాలినమిత్యర్థః, కించ బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్సరసాంకరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రకీర్ణకానాం మరుతాచలితముత్తరీయం సంవ్యానంయస్యతంతథోక్తమితి స్వభావోక్తిః ॥*॥ స్వభావోక్తిరసౌచారు యథావద్వస్తువర్ణనమితిలక్షణాత్ ॥ని॥ చామరంతుప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యానముత్తరీయంచేత్యమరః, దశకంధరం రావణం దదర్శేతి ప్రత్యుత్తరశ్లోకసంబంధం వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౮౪॥—॥ అథ త్రిభిర్దశకంధరంవిశినష్టి ॥ ఆపాటలేత్యాదినా ॥ ఆపాటలస్య సమంతాద్రక్తవర్ణస్య అధరపుటస్యోష్ఠదళస్య అంతరే వివరే రాజమానానాం ప్రకాశమానానాం యద్దంష్ట్రాణాం దన్తవిశేషాణాం మహస్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారాః ప్రసరితవర్ణా శరీరకాంతిః దేహశోభాయస్యతమ్ ॥ని॥ కృష్ణరక్తసితైశ్శార ఇతియాదవః, అతఏవసంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యారాగ

ధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయూఖరేఖాభిరామమివవాసవనీల
శైలమ్ ॥౨౫॥ప॥ సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్నదిగ్దన్తిదన్తకృతము
ద్రభుజాన్తరాళమ్ । ఛాయాత్మనాప్రతితరంగవిరాజమానశీతాంశుమ
ణ్డలసనాథమివామ్బురాశిమ్ ॥౨౬॥ప॥ నిశ్శ్రేయసప్రణయినీం పదవీం
నిరోద్ధుం త్రైలోక్యపాపపరిపాకమివాత్తరూపమ్ । సూర్యేన్దుపావ
కమహాంసితపోబలేనజిత్వాయథేష్టమభిషిక్తమివాన్ధకారమ్ ॥౨౭॥ప॥

హణ మత్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థం అన్తరిత మన్త
ర్హితం మధ్యం యస్యాస్సా తథోక్తా యా సుధామయూఖరేఖా చన్ద్రక
లా తయా అభిరామం సున్దరం వాసవనీల శైలం ఇన్ద్రనీలాచలమివస్థితమి
త్యుపమా ॥౨౫॥—॥ సంగ్రామేతి ॥ పునస్సంగ్రామకేళిషు రణవిహా
రేషు పరిఘట్టనేన వ్యాఘాతేన భగ్నాశ్శకలితాః అతఏవమగ్నాః సం
లీనాశ్చ యే దిగ్దన్తిదన్తా దిగ్గజదశనాః తైః కృతాః విరచితాః ముద్రాః
చిహ్నాని యస్య తత్తథోక్తం, భుజాన్తరాళం వక్షస్స్థలం యస్య తం, అ
తఏవ ఛాయాత్మనా ప్రతిబిమ్బరూపేణ ॥ని॥ ఛాయాత్వనాతపేకాన్తౌ
ప్రతిబిమ్బార్కజాయయోరితి వైజయన్తీ, ప్రతితరంగం తరంగే తరంగే
విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహకృత
మమ్బురాశిమివస్థితమిత్యుపమా ॥౨౬॥—॥ నిశ్శ్రేయసేతి ॥ నితరాం
శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం ముక్తిః ॥ని॥ ముక్తిః కైవల్యనిర్వాణశ్రేయోనిశ్శ్రేయ
సామృతమిత్యమరః । అచతురాదిసూత్రేణ అజన్తతయా నిపాతితః తస్య
ప్రణయినీం మోక్షప్రాపికామిత్యర్థః పదవీం మార్గం నిరోద్ధుమా
వరితుం ఆత్తరూపం మూర్తిమత్తం, త్రయోలోకాస్త్రైలోక్యం త్రి
భువనమ్ ॥ని॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్ తత్రయాని పా
పాని తేషాం పరిపాకం పరిణామమివస్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా సూ
ర్యేన్దుపావకానాం మహాంసి తేజాంసి ॥ ని ॥ తేజోధామ మహో విభే
త్యమరః- తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన అన్ధకారస్సైవ ఇతి భావః యు

సోపి ప్లవంగమభివీక్ష్య సమీరపుత్రం చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశ
నేన్ద్రః । కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ నన్దీశ్వరస్స్వయమిహాగ
త ఇత్యమంస్త ॥౭౭॥ X ॥ తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్య
భాషత రావణం మారుతిః ॥౭౮॥ X ॥ అయి మహామహాఽధిపతికులతిలక

ఢేచ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్వా అభిషిక్తం పట్టబద్ధం అంధకారం గంధ్వా స్థమి
వ స్థితమిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్తస్వరూపోత్ప్రేక్షా, పూర్వోక్తోత్ప్రే
క్షయా సంసృజ్యతే ॥౭౬॥—॥ స ఇతి ॥ స పిశితాశనేన్ద్రః రావణో
పి సమీరపుత్రం వాయునన్దనం ప్లవంగం హనూమన్తమభివీక్ష్య అభి
ముఖం దృష్ట్వా చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం
యస్య స తథోక్తస్సన్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం త
దేవాగః అపరాధః ॥ ని ॥ ఆగోపరాధో మన్తుశ్చేత్యమరః తస్మిన్-
శాపదాయీ న కేవలం మత్క్రీడాశైలోద్ధరణమాత్రమపి తు యస్మాత్
త్వం వానరముఖతయా మామధిక్షిప్తవానసి తస్మాత్ త్వం వానరైరేవ
విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవంరూపశాపప్రదాతా ఇత్యర్థః నందీశ్వరః శివపా
ర్షదః ॥ని॥ భృంగీ భృంగిరిటిస్తండుర్నన్దినో నన్దికేశ్వర ఇత్యమరః - స్వ
యం సాక్షాత్ ఇహాత్రాగతః వానరరూపేణ సమాగత ఇత్యేవం ప్రకారేణ
అమంస్త అమన్యత, తథా చ శ్రీరామాయణమ్ ॥ * ॥ కిమేష భగవా
న్నన్దీ భవేత్సాక్షాదిహాగతః। యేన శప్తోస్మి కైలాసే మయా సంచలితే పు
రేతి ॥౭౭॥——॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనన్తరం ప్రహస్తేన రావణమన్త్రి
ణా విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః ॥ని॥ ప్రశ్నోనుయో
గః పృచ్ఛా చేత్యమరః కుతస్త్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇ
త్యాదినా పృష్టస్సన్నిత్యర్థః మారుతిః రావణం ప్రత్యభాషత అవోచత్,
ఏతేన ప్రస్తారం ప్రహస్తమలక్షీకృతవానిత్యవగమ్యతే ॥౭౮॥——॥ అ
భాషణప్రకారమేవాహ ॥ అయిమిత్యాదినా ॥ అయి మహామహాన్
తాఽధిపతిః అహరధిపతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్య

స్య సత్యసంధస్య పితృనియోగసముపనతవనవాసనిరతస్య శూర్పణఖా
రాతిబాధితశూర్పణఖా (ప్రా) ప్తవైరూప్య కుప్యత్ఖరప్రముఖనిశిచరబల
పలాలజాలకల్పాంతానలకల్పశిలీముఖస్య, కపటహరిణహనన సమయాప
రిముషితదారాన్వేషణసంజాతసుగ్రీవసఖ్యస్య సముత్ఖాతవాలికంటక

మహాకులీనస్యేత్యర్థః - సత్యసంధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య. ॥ని॥ సంధా
నధౌ ప్రతిజ్ఞాయామితి వైజయంతీ, అతఏవపితు ర్దశరథస్య నియోగే
న ఆజ్ఞయాసముపనతవనవాస నిరతస్య (ప్రా) ప్తవనసంచార తత్పరస్య
గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్యేత్యర్థః తథా శూర్పణఖారాతిబాధితయాపదన
పీడితయా శూర్పణఖయా (ప్రా) ప్తం యద్వైరూప్యం లక్ష్మణకృతకర్ణ
నాసచ్ఛేదరూప విరూపీకరణం తస్మాత్కుప్యంతి కోపం (ప్రా) ప్నువ
న్తియానిఖర ప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృతి రాక్షససైన్యాని
తాన్యేవ పలాలజాలానినిష్ఫలవ్రీహిరాశయః ॥ని॥ పలాలోఽస్త్రీసని
ష్ఫల ఇత్యమరః తేషాం కల్పాంతానలకల్పః ప్రళయకాలాగ్నిరూపః శి
లీముఖోబాణోయస్యేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం భగినీవైరూప్య జనిత
కోపాభియాతఖరాది రాక్షసవిధ్వంసకస్యేత్యర్థః, శూర్పణఖారాతి
బాధితశూర్పణఖా (ప్రా) ప్తవైరూప్యస్యేతిపాఠే శూర్పణఖారాతిబాధి
తశూర్పణఖయా (ప్రా) ప్తంవైరూప్యం యస్మాత్తస్యేతిపృథగ్విశేషణం
ఇదంచతదీయహృదయశోధనార్థమిత్యవగంతవ్యం, తథాకపటహరి
ణస్య మాయామృగస్య హననసమయే సంహారకాలేపరిముషితానాం
చౌర్యేణ అపహృతానాం దారాణాం భార్యాయాఃసీతాయాఃఅన్వే
షణా పర్యేషణకాలె తద్విషయేవా సంజాతంసముత్పన్నం సుగ్రీవ
స్యసఖ్యం మైత్రీయస్య సఃతథోక్తస్య-ఏతేనైతస్య మహోద్ఘాటనం
శ్రీరామస్యసహాయసంపన్నత్వంచ సూచితమిత్యవగన్తవ్యమ్, తథా
సముత్ఖాతః సముత్పాటితః వాల్యేవకంటకస్సూచ్యాకారద్రుమాఙ్గవి
శేషః - యేనసః తథోక్తస్య, ఏతేనత్వన్నియంతృవాలిసంహారకస్యత్వ

స్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశవనపవనసారథే స్తపోనిధే ర్జామదగ్న్యస్య
భుజబలావలేపలోపహేతో శ్శ్రీమతో దాశరథేర్దూతస్సీతామార్గ
మార్గణాయదిశిదిశితపనతనయప్రేషితానాంవానరాణామేకతమస్స
ముద్రలంఘనజంఘాలస్తవనగరప్రమదవనసీమనిరఘువరగాథాధారా

ధీయసంహారణమిష్టత్కారమితిసూచితమ్॥ని॥ వేణౌ ద్రుమాంగరోమాం
చెక్కుద్రశత్రౌచక్రంటక ఇతివిశ్వః- దుర్వృత్తానాం దుర్మార్గవర్తి
నాం క్షత్రాణాం క్షత్రియాణాం వంశాః కులానివర్గా వా తఏవ వంశా
వేణవః తేషాంవనం విపినమితి శ్లిష్టరూపకం తస్య పవనసారథేః దవా
నలస్య దుర్వినీతక్షత్రియకులవినాశకస్యేత్యర్థః ॥ని॥ వంశో వేణౌ కు
లే వర్గ ఇతియాదవః, తపోనిధేః తపశ్శీలస్య జామదగ్న్యస్య జమద
గ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య ÷ గర్గాదిత్వాద్యఞ్ గర్గాదిరాకృతి
గణః, తస్యయద్భుజబలం తస్యావలేపో దర్పః ॥ని॥ దర్పోఽవలేప ఇత్యమ
రః తస్యలోపేనాశే హేతుః కారణంతస్యేత్యర్థః ఏతేనపరశురామ
భుజబలనివారకస్యాస్య త్వద్వింశతిభుజబలనివారణం తృణప్రాయమి
తిసూచితం శ్రీమతస్సకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృ
ద్ధస్యవీరలక్ష్మీసమేతస్యవానిరుపమకాన్తిసంపన్నస్యవాసీతారూపలక్ష్మీ
పతేర్వా ॥ని॥ శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్రీరితికథ్యత ఇతి శాశ్వతః.
దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య శ్రీరామస్య, దూతః దా
సః సందేశహరః ॥ని॥ స్యాత్సందేశహరో దూత ఇత్యమరః, కించ సీ
తామార్గస్య మార్గణాయ అన్వేషణాయ దిశిదిశి ప్రతిదిశంవిష్వా
ఞ్చం దిగ్భాగాన్ తపనతనయ ప్రేషితానాంసుగ్రీవ ప్రహితానాం
వానరాణాం మధ్యేఏకతమః అన్యతమః, సర్వేపి వానరామత్తుల్యాః
మదధికాశ్చ తత్రైకేనైవ మయాఏతాదృశ కార్యంకృతం తేసర్వేపి
క్షితాశ్చేత్కింభవిష్యతి వా నజ్ఞాయత ఇతి భావః, సముద్రస్యలంఘనే
జంఘాలః అతిజవః నభోమార్గేణ ఉత్తీర్ణార్ణవ ఇత్యర్థః, ఏతేన

ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసుర్మదీయమాగమనం భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథి
తాశోకవనికానోకహనివహస్త్వద్దర్శనకుతూహలేన కేవలమనుభూ
తనైర్ఋతలూతాతంతుసహనస్తవపరిసరముపాసరమ్ ॥౯౦॥వ॥ ఆనాక
లోకపరికీర్తితసచ్చరిత్రమత్రోపరుధ్య రఘువంశపతేః కళత్రమ్ । వై

మమకించిదసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్ ॥ని॥ జంఘాలోతిజవస్తుల్యౌ
విత్యమరః, తవనగరే లఙ్కాయాం యత్ప్రమదవనం అశోకవనం త
త్స్వమనితత్ప్రదేశే రఘువరధర్మదారాన్ శ్రీరామధర్మభార్యాం ॥ని॥
భార్యాజాయాథపుంభూమ్ని దారాఇత్యమరః, ప్రణమ్య-నమస్కృ
త్య ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతుమిచ్ఛుస్సన్ ॥*॥ తిష్ఠతేస్సన్నంతాదుప్ర
త్యయః, మదీయమాగమనమ మలంకాపురప్రవేశమిత్యర్థః, భవతః
ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం ప్రమథితః ప్రకర్షేణభగ్నః అశోకవ
నికానోకహనివహః ప్రమదవనవృక్షషండోయేనసతథోక్తః తథాత్వద్ద
ర్శనకుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ నత్వసమ
ర్థతయేత్యర్థః, నైర్ఋతారాక్షసాఏవ లూతాస్తంతువాయాఃకీటవి
శేషాః ॥ని॥ లూతాస్త్రీతంతువాయోర్ణనాభమర్కటకాస్సమా ఇత్య
మరః, తాసాంతం తవోర్జవఃతఏవతన్తవః నాభీకోశోత్థసూక్ష్మసూ
త్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం, తేషాం తత్ప్రయత్నాదిత్థం నిర్దేశః, తైః
యన్నహనంబంధనం తదనుభూతమనుకృతం యేనసతథోక్తస్సన్, త
వపరిసరం ప్రాన్తదేశం ఉపాసరం ప్రాప్తోస్మీత్యర్థః॥ని॥ పర్యంతభూః
పరిసరఇత్యమరః ॥౯౦॥—॥ ఆనాకేతి ॥ ఆనాకలోకం స్వర్గలో
కపర్యన్తం •ఉపలక్షణమేతత్ సకలలోకేష్విత్యర్థః ॥ని॥ ఆకాశేత్రి
దివేనాక ఇత్యమరః, పరికీర్తితం పరిశ్లాఘితం సచ్చరిత్రంసాధుస
మాచారోయస్య తత్తథోక్తం- రఘువంశపతేః రఘుకులనాయకస్యశ్రీ
రామస్య కళత్రంభార్యాంపూజ్యామితిభావః, అత్రలఙ్కాయామ
యోగ్యస్థలఇతిభావః, ఉపరుధ్యనిరుధ్య హేఅవినీతదుర్వినీత శాస్త్ర ని

తానవేదిజనితంపవమానబంధుంవస్త్రేణబంధుమపినీతకథం యతేథాః ।
కించ ॥ ౯౧ ॥ ప్రేంఖంతిపిశితాశయోరణముఖేసౌమిత్రిపత్త్రిక్షతం త్వ
ద్గాత్రంపరితఃపతత్త్రిపరిషచ్ఛత్త్రచ్ఛవింమాగమత్ । ద్రాక్పౌలస్త్య
పులస్త్యవంశవిలయేసంభావితేత్వత్కృతే కాంతానాంనయనాన్తవాన్త
సలిలంమాభూన్నివాపోదకమ్ ॥౯౨॥ బద్ధ్వాదరోపిపరదారపరిగ్ర

షిద్ధాచ్ఛాదితత్వప్రగత్వాదితి భావః, వైతానవేద్యాం యాగీయపరిష్కృతభూమ్యాంజనితం ఉత్పన్నమ్ ॥ని॥ వేదిఃపరిష్కృతాభూమిరిత్యమరః, పవమానబంధుమగ్నిం వస్త్రేణబంధుంబంధనంకర్తుం కథంయతేథాః యత్నంకృతవానసి భవేః, నయతేథాఏవేత్యర్థః- అసంగతత్వాదితి భావః, అతఃపరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయప్రత్యర్పయేతి శేషః భవ అన్యథామహాననర్థస్స్యాదితి తాత్పర్యార్థః, వసన్తతిలకావృత్తం ॥అ॥ వక్తవ్యాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ ॥ కించేతి ॥ అపిచేత్యర్థః॥౯౧ ప్రేంఖంతీతి ॥ హేపౌలస్త్యరావణ, సౌమిత్రిపత్త్రిక్షతం లక్ష్మణశరవిదారితంత్వద్గాత్రం పరితః త్వచ్ఛరీరస్య సమంతాదిత్యర్థః + అభితఃపరితఇత్యాదినా ద్వితీయా, పిశితాశయానాం సత్వష్ఠయాప్రేంఖంతీప్రసరంతీపతత్త్రిపరిషత్ కఙ్కాదిపక్షినివహః ఛత్త్రచ్ఛవిమాతపత్త్రశోభాం మాగమత్ నప్రాప్నుయాత్ × మాఙిలుఙిత్యాశిషి లుఙ్ పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః తథాత్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం ద్రాక్ క్షిప్రమేవ పులస్త్యవంశస్య విలయేఽశేషతోనాశే మూలతోహానా విత్యర్థః, సంభావితేసంప్రాప్తేసతి, కాన్తానాం స్త్రీణాంనయనాన్తవాన్తసలిలం అశ్రుజలంనివాపోదకం పితృతర్పణోదకం మాభూత్ త్వద్వంశస్యస్వరూపతోవిలయేతర్పణ ప్రదాతురభావాత్తదేవతర్పణజలం మాస్త్విత్యర్థః పూర్వవల్లుఙ్ మదుక్తాన్యథాకరణే ఏవమేవ భవిష్యతీతి భావః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ ౯౨ ॥ బద్ధ్వేతి ॥ హేఅనార్యమూఢవివేకశూన్యేత్యర్థః త్వంపరదారపరిగ్రహేపరస్త్రీ

హో త్వమిక్ష్వాకునాయకకళత్రమనార్యమాగాః। వాతాశనోఽహమితి కిం వినతాసుతస్య శ్వాసానిలాయ భుజగస్స్పృహయాళుతాలుః ॥౬౩॥
మ॥ బాహుచందననిషంగకోటరాన్నిర్గతో రఘుపతేశ్శరోరగః। ప్రాణవాయుమవినీత తావకం కాలయాపనమపాస్య పాస్యతి ॥ కిం బహునా ॥
౬౪॥ మ॥ మాయామృగే సమరనాటకసూత్రధారే శాఖామృగే చ భవతః

సంగమే బద్ధాదరో విహితాస్థోపి- ఇక్ష్వాకునాయకకళత్రం శ్రీరామభార్యాం మాగాః మా ప్రాప్నుహి, అన్యథా వినిపాతస్స్యాదితి భావః ÷ మాజిలుఙ్ నమాఙ్యోగ ఇత్యడాగమప్రతిషేధః- కుతః అహం వాతాశనో వాయుభక్షక ఇతి భుజగః సర్పః వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య శ్వాసానిలాయ శ్వాసమారుతాశనార్థమిత్యర్థః ÷ స్పృహేరీప్సిత ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, స్పృహయాళుస్స్పృహావత్తాలు కాకుదం యస్య సతథోక్తః కిం భవతీతి శేషః భవతి కిం నభవత్యేవేత్యర్థః అతః ఈదృశౌ కార్యకరణే ప్రయత్నం మా కార్షీరితి భావః +స్పృహయతే రదంతత్వాచ్చురాదిణిచి స్పృహిగృహిత్యాదినా ఆలుచ్ప్రత్యయః, అతో లోపస్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూపధగుణః ॥ ని ॥ తాలు కాకుదమిత్యమరః, దృష్టాంతాలఙ్కారః వసంతతిలకావృత్తమ్॥ ౬౩॥——॥ బాహ్వితి ॥ బాహురేవ చందనః పటీరద్రుమః తస్య నిషంగః ఇషుధిరేవ కోటరం నిష్కుహః ॥ని॥ నిష్కుహః కోటరం వా నేత్యమరః తస్మాన్నిర్గతః నిస్సృతః రఘుపతేశ్శరఏవ ఉరగః, హే అవినీత దుర్వినీత తావకం త్వదీయమ్ ॥ ÷॥ తవక మమ కావేకవచనే ఇతి తవకాదేశః- ప్రాణఏవ వాయుః తం కాలయాపనం కాలవిలంబం అపాస్య త్యక్త్వా, క్షిప్రమేవేత్యర్థః పాస్యతి అపహరిష్యతి సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకం రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥*॥ రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగావితిలక్షణాత్ ॥ నిగమయతి కింబహునేతి ॥ ౬౪॥——॥ అ॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ మాయేతి ॥ సమర ఏవ నాటకం రూపకవిశేషః తస్య సూత్రధారే తత్ప్ర

ప్రతికూలవాలే । దృష్టోద్యమస్య రఘునాయకసాయకస్య ముక్త్వాప్రణామకవచం కవచం కిమన్యత్ ॥౯౫॥ ఏవం నిశమ్య కుపితః పిశితాశనేంద్రః ప్రాణానముష్య హరతేతి భటానవాదీత్ । అజానశుద్ధమతిరత్ర విభీషణస్తం దూతో న వధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా రురోధ ॥౯౬॥ రావణోపి విభీషణభాషణమంగీకృత్య ప్లవంగమానామంగేషు లాంగూలమేవ

వర్తక ఇత్యర్థః, సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః మాయామృగత్వం ప్రాప్తేరిత కుహనాకనకహరిణె, తథాభవతః ప్రతికూలః నియామకః వాలః లాంగూలం యస్య సస్మిన్ శాఖామృగే వాలినివదృష్టోద్యమస్య పరీక్షితవ్యవసాయస్య అమోఘస్యేత్యర్థః ఏతేన త్వద్వినాశన మీషత్కరమితి సూచ్యతే, రఘునాయకసాయకస్య శ్రీరామబాణస్య ప్రణామోనమస్కార ఏవకవచమురశ్ఛదః తం ముక్త్వాతద్వినేత్యర్థః అన్యత్కవచం కింనకిమపీత్యర్థః ప్రణామపూర్వకం సీతాం శ్రీరామాయ సమర్ప్య శరణ్యం తం శరణంగత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్వేత్యభిప్రాయః ॥ని॥ ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచోస్త్రియామిత్యమరః వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౯౫॥—॥ ఏవమితి ॥ ఏవముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః నిశమ్య శ్రుత్వా కుపితః క్రుద్ధః పిశితాశనేంద్రో రావణః అముష్య ప్రాణాన్ హరత, ఏనం వానరంమారయతేత్యర్థః ఇత్యేవంభటాన్ కింకరానవాదీత్ ఆజ్ఞాపితవాన్ ॥ తతః కింతత్రాహ ॥ అత్రాన్తరే అజానశుద్ధమతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః విభీషణో రావణానుజస్తం రావణం, దూతో నవధ్యః వధార్హో నభవతీతి శాస్త్రగిరా శాస్త్రవచనేన రురోధనివారయామాస ॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥ ॥*॥ రాజధర్మవిరుద్ధంచ లోకవృత్తైశ్చ గర్హితమ్ । తవచాసదృశం వీర కపేరస్య ప్రమాపణమితి, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౯౬॥—॥ రావణ ఇతి ॥ రావణోపి విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం అంగీకృత్య ప్లవంగమానాం వానరాణామంగేష్వవయవేషు లాంగూలమేవా

రంతదేతత్కార్పాసవాససా సంవీతం వీతిహోత్రసాత్కృత్యచత్వరేచ-
త్వరే ఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం నగరీంపరితస్సంచారయతేతి రాక్ష-
సానాదిదేశ । తేఽపి తథా కుర్వాణాః ॥౯౭॥ ప ॥ నిర్ణయావిషయమ-
స్య వాలతతిః కర్ణికారనికురుంబకర్బురః । నిర్నిమేషగణభాగ్య సంచ-

లమేవ వరం శ్రేష్ఠం ప్రియమితియావత్ ॥ని॥ దైవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ-
ఇత్యమరః, అతః కార్పాసవాససా కార్పాసతంతునిర్మితవస్త్రైరి-
రిత్యర్థః శీఘ్రప్రజ్వలనార్థం కార్పాసగ్రహణం ద్రష్టవ్యం సంవీ-
తం ఆవేష్టితం తదేతల్లాంగూలం వీతిహోత్రసాత్కృత్య వహ్న్యధీనం
కృత్వా అగ్నిం ప్రజ్వాల్యేత్యర్థః ॥ని॥ అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్నిర్వీతి-
హోత్రో ధనంజయ ఇత్యమరః ॥+॥ దేయే త్రాచేతి చకారాత్సాతి ప్రత్య-
యః- చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం ప్రతివీధీత్యర్థః- వీప్సాయాం ద్వి-
ర్భావః ఘోషాన్ చౌర్యేణ అశోకవనికాభంగకారీ వానరోఽయం లబ్-
ధః నిబద్ధః వధ్యత ఇత్యాది ఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం సంతాడనం
నగరీంపరితః నగరస్య సమంతాదిత్యర్థః + అభితఃపరిత ఇత్యాదినా
ద్వితీయా సంచారయత భ్రామయతేత్యనేన ప్రకారేణ రాక్షసానాదిదేశ
ఆజ్ఞాపయామాస। తతస్తేఽపి రాక్షసేఽపి తథా రావణోక్తప్రకారేణ కుర్వా-
ణాషు విదధానేషు, హనూమల్లాంగూలం కార్పాసవాసోభిరావే-
ష్ట్య అగ్నిసాత్కుర్వత్సుసత్సు + కరోతేస్త్రాచ్చ్విర్వ్యేచానశ్ ॥౯౭॥——
నిర్ణయేతి ॥ కర్ణికారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవ-
త్కర్బురః శబలవర్ణః ఏతేన సుఖస్పర్శత్వం సూచ్యతే ॥*॥ కర్ణి-
కారః కంచుకారః కోకః కనకపుష్పకః। పీతపుష్పః కింకిరాతః పీతభద్రో
మృదుద్రుమ ఇతి ప్రతాపమార్తాండః భగవాన్ పూజ్యః ఉషసి బుధ్య-
త ఇతి ఉషర్బుధః జ్వలనః - అహరాదీనాం పత్యాదిష్వితి రేఫాదేశః-
నిర్నిమేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంచయాత్ భాగధేయ స-
మృద్ధేః హేతోః- అబ్జ్యాయాహా తేషాం ఆనందసంభవాదితిభావః-

యోऽప్యనిమేషభగవానుషర్బుధః ॥౯౮॥ ౫ ॥ ఏతద్వృత్తాంతమారక్షక రాక్షసీగణగర్వోద్దీర్ణవర్ణితమాకర్ణ్య దూయమానమానసా జానకీ హుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ హనూమత ఇతి ప్రాంజలిః ప్రార్థయత ॥౯౯॥ వ॥ ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే ర్మాభూవమింధనమహం క్షణమిత్యపేత్య। శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో ర్వాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతస్థే ॥౧౦౦॥ ౫॥ తదనుపవనతనయోऽపి పురమిదం నఖలు నష్టం సున్యస్తమాలోకయం తస్మాదనలసాక్షిక మేవపుర

అస్యహనూమతః వాలతో లాంగూలే + సప్తమ్యర్థే తసిః, నిర్ణయావిషయం నిర్ధార్యాదం యథాతథా- ఉన్నిమేష ప్రజజ్వాలఅత్రాను ప్రాసాలఙ్కారః, రథోద్ధతావృత్తమ్ ॥౯౮॥—॥అ॥ తతఃకిమతఆహ॥ ఏతదితి॥ అరక్షక రాక్షసీగణైః గర్వోద్దీర్ణం గర్వోద్రిక్తం యథాతథా వర్ణితం, ఏతద్వృత్తాన్తం హనూమల్లాంగూలప్రజ్వలన వార్తామాకర్ణ్య, దూయమానమానసా సంతప్యమానాంతః కరణా జానకీ, హుతాశనం అగ్నిముపస్థాయ ఉపాస్య, హనూమతః శీతలః అదాహకో భవేత్యేవం ప్రకారేణ ప్రాంజలిః ప్రణతాసతీ ప్రార్థయత అభ్యర్థితవతీ ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ మంగళాభిముఖీతస్యాసాతదాసీన్మహాకపేః । ఉపతస్థేవిశాలాక్షీప్రయతా హవ్యవాహనమితి॥౯౯ ఘోరస్యేతి ॥ ఘోరస్య దారుణస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాతివ్రత్యరూపానలస్య క్షణం క్షణమాత్రేణాపి ఇంధనం దాహ్యం దారుఅహం మాభూవం నభూయాం + మాజేలుజిత్యాశిషిలుఙ్ ఇత్యనేన ప్రకారేణ అపేత్య మత్వా దహనః సీతయా ఉపాసితోగ్నిః శైత్యం వితత్య విస్తార్య పవమానసూనోః హనూమతః వాలాగ్రసీమ్ని లాంగూలాగ్రభాగే మణిదీపఇవ అవతస్థే స్థితవాన్ - తదసంతాపకరత్వా న్నాతిష్ఠదిత్యర్థః ఉపమాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్॥౧౦౦॥— తదన్వితి ॥ తదనువాలప్రజ్వలనానన్తరం- పవనతనయో హనూమానపి

మఖిలమాలోకయామీతి యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిఘ్నాన ‖౧౧‖ వ॥ సీతాభిధానకమలాంప్రభవేప్రదాతుం లఙ్కార్ణవంక్షుభితసైన్యతరంగభీమమ్ । వేధామమంథకిలరజ్జుభుజంగరాజభోగావృతేనపవనాత్మజమందరేణ ‖౧౨‖ వ॥ అథ దహ్యమానాయాంలఙ్కాయామ్ ‖౧౩‖ వ ॥ రక్షస్స్త్రీవదనారవిందరజనీం విశ్వంభరాంబు

వ్యక్తం రాత్రౌ ఇదం ఏతత్పురం లఙ్కాపత్తనం సువ్యక్తం సుష్ఠుతరం నాలోకయం ఖలు నదృష్టవానస్మి కిల తస్మాత్సువ్యక్తదర్శనాభావాద్ధేతోః, అనలాగ్ని సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా తథా, దాహకపూర్వకమేవేత్యర్థః ✕ సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయామితి ఇనిప్రత్యయః, అఖిలం కృత్స్నం పురం లఙ్కాపత్తనం ఆలోకయామి ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇతి మత్వేతి శేషః యామినీచరగణం నిబిడంధకరాక్షసనివహం పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్నిహతవాన్ తేనైవ పరిఘేణేత్యర్థః నిఘ్నానవినాశితవానిత్యర్థః ‖౧౧‖—‖సీతేతి‖ వేధాః బ్రహ్మా సీతేత్యభిధానం యస్యాస్సా చ సా కమలా చ తాం సీతారూపిణీం లక్ష్మీమ్ ‖✽‖ రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీకృష్ణజన్మనీతి విష్ణుపురాణవచనాత్, ప్రభవే శ్రీరామరూపిణే విష్ణవే ప్రదాతుం క్షుభితాని క్షోభం ప్రాప్తాని యాని సైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవ తరంగైః ఊర్మిభిః భీమం భయంకరం- లఙ్కైవార్ణవః తం రజ్జురేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకికాయః తేనావృతేన తద్వేష్టితేన పవనాత్మజేనైవ మందరేణ మంథాచలేన- మమంథకిల ఆలోడయామాస ఖల్వితీయముత్ప్రేక్షా- సా చ సమస్తవస్తువర్తి సావయవరూపకేణ సంకీర్యతే ‖✽‖ మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకి మితి విష్ణుపురాణే ‖౧౨‖—‖ అథేతి ‖ అథానంతరం లఙ్కాయాం దహ్యమానాయాం భస్మీభవంత్యాం సత్యాం ‖ ౧౩‖ ‖రక్షఇతి ‖ రక్షః స్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం వదనాన్యేవ అరవిందా

శల్క తీ సప్తాస్యాభ్యానేచమ్పురామాయణే

హేక్షణ్తేవపా ౽ రంభ్యదశాదశాననయశః కాదంబ కాదమ్బినీమ్ । వైధ

వ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలజ్జా ౽ వధూటీజటాం వైదేహ్యాస్త్రిజటాస

మాంసమకిరద్ధూమ్యాం హనూమాన్ దివి ॥అపిచ ॥౧౦౪॥వ॥ ఏతద్విక్రి

మవీక్షణేనజనితా మానన్దబాష్పోద్గతిం రక్షోనాథభయాత్పిధాతు మన

ని తేషాం రజనీం తత్సంకోచకరీమిత్యర్థః, విశ్వంబిభర్తీతి విశ్వం

భరాభూమిః xసంజ్ఞాయాంభృతృవృజీత్యాదినాఖచ్ప్రత్యయో ముమా

గమః సైవబర్హిణీమయూరీతస్యాః వర్షారంభదశాం తదుల్లాసకా

రిణీమిత్యర్థః దశాననయశఏవకాదంబః కలహంసః తస్య కాదంబినీం

మేఘమాలాం తన్నిరాసకారిణీమిత్యర్థః ॥ని॥ కాదంబః కలహంస

స్స్యాత్ కాదంబినీ మేఘమాలేతి చామరః- తథా వైధవ్యస్యవిధవాత్వ

స్య ఉచితః అనుగుణః యోవేషః నైపథ్యం తత్ర నిశ్చితంమనోయస్యా

స్సాతథోక్తాసాచ సాలజ్జా చ సైవవధూటీవీరవధూః తస్యాఃజటాంగ్రం

థితకేశపాశరూపాం క్షిప్రమేవరావణసంహారస్య జాయమానత్వాదితి

భావః ॥*॥ స్నుషాజాయావధూటీస్స్యాద్వధూరథ సువాసినీతి ప్రతాప

మార్తాండః - వైదేహ్యాస్త్రిజటాసమాంత్రిజటాకల్పాం తథాఽశ్వా

సకరీమిత్యర్థః ధూమ్యాంధూమసంహతిం + పాశాదిభ్యోయఇతియ

ప్రత్యయః, హనూమాన్ దివిఅంతరిక్షేసమకిరత్ ప్రవర్తయామాసే

త్యర్థః- కిరతిరయం కీర్యమాణకర్తృకః యథాఽజఃకిరతిమారుతఇతి కు

త్రచిత్సకరణకోపి యథాజగతీరుహోవచకరుఃకుసుమైరితిదృశ్యతేచ,

ధాతూనామర్థభేదాత్కారకప్రత్యయభేదః - అత్ర శ్లిష్టపరంపరిత

రూపకాలంకారః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥ పునస్తామేవవర్ణయ

తి ॥ అపిచేతి ॥ కించేత్యర్థః॥౧౦౪॥—॥అ॥తత్ప్రకారమేవాహద్వా

భ్యాం ॥ ఏతదితి ॥ ఏతస్యహనూమతః విక్రమవీక్షణేన పరాక్రమావ

లోకనేన జనితాముత్పన్నాం మానన్దబాష్పోద్గతిం ఆనందాశ్రుప్రసా

రం- రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్ ఏతత్పరిజ్ఞానే రావణోస్మాక

షాం విద్యాధరాణాంముదా । వ్యాజవ్యాహృతయేయథా పరిణమే ధూమ్యాతథాజృంభత స్వర్లోకేపికళిన్దశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా ॥౧౦౫॥ప॥ ఆదౌ నీలాంశుక(శ్రీ)స్తదనుమరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః క

పీడయిష్యతీతి సాధ్వసవశాదిత్యర్థః, పిధాతు మాచ్ఛాదయితుం మనోయేషాంతేషాం + తుంకామ మనసోరపీతితుమునో మకారలోపః, విద్యాధరాణాం నభశ్చరాణాం దేవయోనివిశేషాణామ్ ॥ని॥ విద్యాధరోప్సరోయక్షేత్యమరః ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిపత్తికథనాయ యథాపరిణమేత్ పరిణతిం(ప్రా)ప్నుయాత్ రావణస్యమహతీవిపత్సం(ప్రా)ప్తాతస్తాన్న భేతవ్య మితికథయితుం యథాపర్యాప్నుయాదిత్యర్థః - యద్వావ్యాజవ్యాహృతయేఅపదేశ ప్రకాశనాయ ॥ని॥ వ్యాజోపదేశోలక్ష్యంచెత్యమరః యథాపరిణమేదే తెషామశ్రుదయోధూమ్యావశాజ్జాతోనత్వన్యతోభూదితి ప్రత్యాయయితుం స్వయంయథాపర్యవసితా భవెదిత్యర్థః) అథవావ్యాజవ్యాహృతయేవ్యపదేశకథనాయ యథాపరిణమేత్ అస్మాకంనేత్రేషుధూమ్యాప్రసారాదశ్రుదయః నత్వానందాదినేతి కథయితుం యథోపయుజ్యాదిత్యర్థః తథాధూమ్యా అజృంభతఅవర్ధతస్వర్లోకపర్యన్తం వ్యాప్తేత్యర్థః, కీదృశీధూమ్యాస్వర్లోకేస్వర్గలోకేపి- కళిందశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా కాళిందీసముత్తుంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, అత్ర స్వతస్సిద్ధస్య ధూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజవ్యాహృతిపరిణామ పరత్వేనోత్ప్రేక్షాసాచ కల్లోలశంకావహేతిభ్రాన్తిమతానైరపెక్ష్యేణసంసృజ్యతే, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౧౦౫॥— ॥ ఆదావితి ॥ దశముఖనగరీ దాహసంభూతధూమ్యాలఙ్కాదహనసంభూత ధూమసంహతిః తదానీంతస్మిన్కాలెదిశపవశాన్తాః తాసామితిరూపకం జఘనానిచకుచాశ్చకట్యశ్చకంఠాశ్చ నెత్రాణిచేతిద్వంద్వః తత్తత్స్థానీయప్రదేశేష్విత్యర్థః - అత్ర యద్యపి (ప్రా)ణ్యంగత్వాదేకవద్భావేన

స్తూరీపఙ్కభఙ్గీ క్షణమథ వికచేన్దీవరస్రక్సపత్నీ । పశ్చాత్స్నిగ్ధాఞ్జ
నాభా జఘనకుచకటీకణ్ఠనేత్రేషు జాతా దిక్కాన్తానాం తదానీం దశము
ఖనగరీదాహసంభూతధూమ్యా ॥౧౦౬॥ వ॥ హా తాత హా జనని హా సుత హా

ధూమ్యా, తథాపి మహావిభాషయా వికల్పో ద్రష్టవ్యః యద్వా దిక్కాం
తాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యఙ్గత్వాభావాన్నై
కవద్భావః, ఆదౌ ప్రథమం క్షణం క్షణమాత్రమిత్యర్థః ఏతచ్చ స
ర్వత్ర సంబధ్యతే, అనన్తరం తదపాయాదితి భావః, నీలాంశుకస్య నీ
లాంబరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా తదను తదనన్తరం మరక
తాబద్ధా గారుత్మతమణిఖచితా ॥ని॥ గారుత్మతం మరకతమిత్యమరః నీ
వీవిభూతిః రశనాసంపత్తిర్యస్యాస్సా తథోక్తా జాతా తతః కస్తూరీపంక
స్య మృగమదకర్దమస్యేవ భఙ్గీ పరిపాటీ యస్యాస్సా తాదృశీ జాతా, అ
థానన్తరం వికచేన్దీవరస్రజః ప్రఫుల్లనీలోత్పలమాలికాయాః సపత్నీ స
దృశీ జాతా, జ్ఞాతిసోదరబన్ధ్వాదిశబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా ఇత్యాచార్యదం
డీ॥ పశ్చాదనన్తరం స్నిగ్ధాఞ్జనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేవ ఆభా యస్యాస్సా
తథోక్తా జాతేతి సర్వత్రోపమా, అత్ర జఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమా
నుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనన్తరం కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీత్యుద్దేశే కర్త
వ్యే తథానుక్తత్వాత్పూర్వజ్ఞభోజేన క్రమోఽత్ర న వివక్షితః అస్యత్ర క్ర
మసంభవాత్సవివాలఙ్కారః, స చోక్తోపమారూపకైరఙ్గాఙ్గిభా
వేన సఙ్కీర్యత ఇతి సంక్షేపః (౧) స్నిగ్ధరావృతమ్॥౧౦౬॥ హాతాతేతి॥

(౧) జఘనకుచతటీకణ్ఠనేత్రేష్వితి పాఠ ఏవ ప్రాచీనః । జఘనం కామి
నీశ్రోణి పురోభాగే కటిస్థలే ఇత్యజయకోశాత్ శ్రోణిపురోభాగక
టిస్థలోభయార్థకజఘనశబ్దయోరేకశేషాదుభయార్థకత్వేన శ్రో
ణిపురోభాగే నీలాంశుకశ్రీః కటిస్థలే మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః కుచత
ట్యాం కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీత్యాదిక్రమసంభవాదవివక్షాశ్రయణం న కార్యమ్
అత్ర పాఠే కుచస్య ప్రాణ్యఙ్గత్వేపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యఙ్గత్వాభా

సహాయహా పౌత్రహా ప్రియసఖి క్వను హా హతాః స్మ । ఇత్యాది పౌరపరిదే
వనభారవాగ్భిరాపూరి రావణపురీ శిఖినా పరీతా ॥౧౦౭॥ వ॥ యైర్బృందా
రక సుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం నిర్మేఘే గగనేపి యైర్విరచి

తాతి సర్వత్ర విషాదే ॥ని॥ హా విషాదశుగార్తిష్విత్యమరః, హతా
తజనక ॥ని॥ తాతస్తు జనకః పితేత్యమరః హా జనని మాతః హా సుతపుత్రక,
హా సహాయ సహచర సహోదరేతి వా హా పౌత్ర హా ప్రియసఖి ప్రియభా
ర్యైక క్వను కుత్ర వా గతాసీతి శేషః తథా హా హతాః స్మ నష్టాః స్మ ఇత్యాదిరేవ
మాదిః పౌరపరిదేవనభారః పురజనవిలాపాతిశయః యాసు తాభిః వా
గ్భిః ఆక్రోశవచనైః శిఖినా అగ్నినా పరీతా వ్యాప్తా రావణపురీ లంకా
పురీ ఆపూరి ఆసమంతాత్పూరితా + పూరీ ఆప్యాయన ఇత్యస్మాత్క
ర్మణి లుఙ్, చిణ్ భావకర్మణోరితి చిణ్, వసంతతిలకావృత్తమ్(౧)॥౧౦౭॥
యైరితి ॥ యైః వాలానలోద్యత్కణైః - బృందారకసుందరీజనస్య సుర
సుందరీబృందస్య ముఖే వదనాగ్రభాగే నీరాజనం ఆరాత్రికం నిర్మి
తం నీరాజనత్వేన పరిణతమిత్యర్థః, అత్ర సురసుందరీణాం కల్యాణ
కాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, తథా
యైః నిర్మేఘే మేఘరహితేపి గగనే సౌదామనీసంహతిః విద్యుల్ల
తాశ్రేణిః విరచితా తథాత్వేన పరిణతమిత్యర్థః, అశక్యకరణోపి రా
వణవధః ఏవమేవ సంభవిష్యతీతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం

వాన్నైకవద్భావావకాశః । యద్వా అధికరణైతావత్త్వే చేత్యనేనైకవ
ద్భావస్య ప్రతిషేధాదితరేతరద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః । విధేయ
నీలాంశుకాదిపంచకేనోద్దేశ్యజఘనాదిషు పంచత్వసంఖ్యాప్రతీతేః ।అ
థవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేపి జఘనకుచతటీకంఠనేత్ర శబ్దా
నాం ప్రాణ్యంగత్వాత్సమాహారద్వంద్వానంతరం అష్టదిక్సంబంధినః అం
గసమాహారాష్టకస్య ఏకశేషే బహువచనోపపత్తిః ॥
(౧) పరిదేవనభారతీభిరితి పాఠే బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశో న ॥

తా సౌదామనీసంహతిః । తెద్విత్రాణ్యపివాసరాణీనగతానిర్వాణమౌ
ర్వానలజ్వాలాడంబరమమ్బుధావిదధి రేవాలాన(లార్చిభిక)లోద్యత్క
ణాః ॥౧౦౨॥ ప॥ ఆదీప్యమాన పవనాత్తజవాలసంగాదఙ్గారశేష విభ
వామవలోక్యలఙ్కామ్ । వ్యోమ్నిస్థితానిశిచరాస్స్వగృహాణి నూ

తెవాలానలోద్యత్కణాః హనూమల్లాంగూలాగ్నిసముత్థితస్ఫులింగాః-
ద్వేత్రీణివాద్విత్రాణి + సంఖ్యయావ్యయాసన్నేత్యాదినా బహువ్రీహిః
బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయేడజబహుగణాదితిడచ్ప్రత్యయస్సమాసాంతః,
తాన్యపివాసరాణితావత్స్వపివాసరేష్విత్యర్థః॥ని॥ వాతక్లిష్టేదివస
వాసరావిత్యమరః + అత్యంతసంయోగేద్వితీయా అంబుధౌ నిర్వా
ణం శాంతిం నగతాన (ప్రా)ప్తాస్సంతః ॥+॥ నఞర్థస్య నశబ్దస్య సు
ప్సుపేతి సమాసః - ఔర్వానలజ్వాలా డంబరం బడబాగ్నికీలా సం
భ్రమం విదధి తేచకృః- క్షిప్రమేవసకలరాక్షస సంహారాభిద్యోతక
వైపరీత్య వృత్తిసూచనార్థమిత్థంనిర్దేశఇతి మంతవ్యం, అత్రాగ్నికణా
నాం నీరాజన నిర్మాణాద్యసంబంధేపి తత్సంబంధ కథనాదసంబ
న్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః । శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౦౨॥
ఆదీప్యమానేతి ॥ ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానశ్చ యోః పవనాత్తజవా
లః తస్యసంగాత్సంపర్కాద్ధేతోః అంగారఏవ శేషః శిష్టాంశోయస్యస
తథోక్తో విభవస్సమృద్ధిర్యస్యాస్తాం శాత్సేన్యేన దగ్ధామిత్యర్థః లం
కామవలోక్యవ్యోమ్ని అంతరిక్షేస్థితాః నిశిచరాః రాక్షసాః-స్వగృ
హాణిదహ్యమానాని నిజమందిరాణి ॥ యద్యపి ॥ ని ॥ గృహాఃపుంసిచ
భూమ్న్యేవేత్యమరః, తథాపి మహాకవిప్రయోగ బాహుళ్యాదవి
రోధో ద్రష్టవ్యః (౧) నేత్రభవైః పయోభిః బాష్పోదకైః నూ
నం నిశ్చితం నిర్వాపయంతః ప్రశమయంతఇవ అలక్ష్యంతేతి శే
షః ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః ॥ యథాదహ్యమానం గృహాదికమున్నతదే

(౧) అత్రనక్తవ్యం. అయోధ్యాకాండేతథకర్త గృహాణీత్యత్రద్రష్టవ్యం

నం నిర్వాపయితు స్తఇవ నేత్రభవైః పయోభిః ॥౧౮౯॥ప॥ చక్రేశక్రజి దాజ్ఞయా రణముఖే యత్ర క్షరద్రక్షోగణః సత్యం తుంగరజనీచరక్షితి భృత్తాయుక్తో ప్యశక్తో భవేత్ । సప్తార్చిశ్చ హనూమతా పరిచితో లఙ్కాల మథ్నాతీత్యథాతత్పరిత్రాం మరుతాయుతో ఽపి నతథా దాహక్రియాయాం పటుః ॥౧౯౦॥ వ ॥ తస్మిక్ హనూమదరణిప్రభవే హుతాశే శుద్ధిం విధా

శయత్యుహ్యజలైః ప్రశమయంతి తద్వదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః, వసంతతిల కావృత్తమ్ ॥౧౮౯॥—॥ చక్రఇతి ॥ రక్షోగణో రాక్షసనివహః శ క్రజిదాజ్ఞయా ఇంద్రజిన్నిర్దేశేనఉపలక్షితః నతు సాక్షాత్, చక్రేచకార తత్కుర్మాః క్షణ వాచరక్షితిభృతా రాక్షస సార్వభౌమేన రావణేన యు క్తోఽపి సాక్షాత్సహితోఽపి కర్తుమశక్తః అసమర్థః భవేత్ నశక్నుయాదిత్యర్థః, తదపేక్షయాపుత్ర సామర్థ్యస్యైవబలిష్ఠత్వాదితిభావః + సంభావనాయాంలిఙ్ ఏవంసప్తఅర్చింషియస్యసః సప్తార్చిః అ గ్నిశ్చహనూమతా పరిచితఃప్రవర్తితః సంగతో వాయుథాలఙ్కామథ్నా క్షీత్ దదాహతథాతత్పరిత్రా హనూమజ్జనకేనమరుతా వాయునాయుతస్స హితోఽపి దాహక్రియాయాం దహనకృత్యేపటుఃసమర్థఃనభవేత్ వా యుపరిచయాపేక్షయాతత్పుత్రపరిచయస్య అత్యన్తజృంభణ హేతు త్వాదితిభావః వాయుసాహాయ్యాదప్యధికంలఙ్కాందదాహేతిపరమా ర్థః అత్రపూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య ఇంద్రజిదా జ్ఞా కృతకర్తకరణసామర్థ్యసంబంధేపి సంభావనయా తదసంబంధా భిధానాత్సంబంధేప్యసంబద్ధరూపాతిశయోక్తిః, తథోత్తరవాక్యేవా యుసఖస్య సప్తార్చిషఃహనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్య కరణపా టవసంబంధోక్తైరతిశయోక్తిః, అనయోర్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికతయా సాపేక్షత్వాత్సంకరః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౯౦॥—॥ తస్మి న్నితి ॥ రణకేళికుతూహలేన యుద్ధక్రీడాసముత్సుకేన లంకేశ్వరేణరా వణేన బాహుబలాత్ భుజపరాక్రమాత్ అపహృతా ఆనీతా సురరాజలక్ష్మీ

యపతిమేవ సమేతుమైచ్ఛత్ ॥ లఙ్కేశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన దో
ర్బలాదపహృతాసురరాజలక్ష్మీః ॥౧౧॥ వ॥ వాచామిదానీం కిము వి
స్తరేణ లఙ్కాపురీం రావణబాహుగుప్తామ్। కాకుత్స్థదూతో య
మమేత్య చక్రే కృతాన్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్ ॥౧౨॥ వ ॥

రిందిరాసామ్రాజ్యశ్రీః తస్మిన్ హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమన్థనదా
రువిశేషః ॥ని॥ నిర్మన్థ్యదారుణి త్వరణిర్ద్వయోరిత్యమరః, స ప్రభవః
కారణం యస్య తస్మిన్ తత్సముత్పాదిత ఇత్యర్థః హుతమశ్నాతీతి హు
తాశః అగ్నిః కర్మణ్యణ్, శుద్ధిం సంస్కారం విధాయ పాపిష్ఠరావణసంప
ర్కజనితపాపం వినాశ్యేత్యర్థః, పతిం నిజభర్తారమిన్ద్రమేవ సమే
తుం సంగన్తుమైచ్ఛత్ ఇచ్ఛతి స్మ యథా కాచిత్ చ్యుతాక్షణాత్ కాచ
న సాధ్వీ కుత్రచిదపవిత్రస్థలే స్థితా పరిణామకాలే సంస్కారపరిశు
ద్ధా సతీ పునర్నిజభర్తారమేవ జిగమిషతి తద్వదిత్యర్థః ॥ ౯ ॥ ఇచ్ఛతే
లఙ్ ఆడజాదీనామిత్యాడాగమః ఆటశ్చేతి వృద్ధిః అత్ర సురరాజ
లక్ష్మ్యాః ఈదృశే చాఽసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః ఏతేన
రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే ॥ వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧॥
నిగమయతి ॥ వాచామితి ॥ ఇదానీమస్మిన్నవసరే సంస్కారోచితకా
ల ఇత్యర్థః వాచాం విస్తరేణ వచనప్రపంచేన + ప్రథనే వావశబ్ద ఇతి
ఘఞ్ ప్రతిషేధే బూడోరబిత్యప్ । అత ఏవ ॥ని॥ విస్తారో విగ్రహో వ్యా
సస్స తు శబ్దస్య విస్తర ఇత్యమరః-కిము, న కిమపీత్యర్థః, కిన్తు అయం కా
కుత్స్థదూతః హనూమాన్ ఉపేత్య ఆగత్య, రావణబాహుగుప్తాం దు
ష్ప్రవేశామిత్యర్థః- లఙ్కాపురీం కృతాన్తదూతస్య యమకింకరా
ణామిత్యర్థః ॥ని॥ కృతాన్తో యమసిద్ధాన్తావిత్యమరః - సుఖప్రవే
శాం సుఖేన ప్రవేష్టుం శక్యాం చక్రే అనాఘ్రాత నిధనగన్ధానాం లం
కాపురస్థయాతుధానానాం నిధనం విధాయ తద్ద్వారా పూర్వమసంభా
వితప్రవేశాన్ యమకింకరాన్ స్వసామర్థ్యేన ప్రవేశయామాసే

పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమానమేనః పునానఇవమారుతిరాయజూకః నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నౌ హుత్వా పలాశసమిధస్సుగతిర్బభూవ ॥౧౧౩॥ప॥ లఙ్కా దాహోపవ్యసనార్తాం రఘుపతిదయితాం చారణేభ్యో విదిత్వా సానన్దస్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ (ప్రా) ప్యతే

త్యర్థః- ఏతేనఉత్తరత్ర స్వేషాం నిరాఘాటసంచారత్వం సూచ్యతే- వృత్తముపజాతిః ॥౧౧౨॥—॥ పౌలస్త్యేతి ॥ మారుతిః హనూమానేవయాయజూకః యజ్ఞకర్తా ॥ని॥ ఇజ్యాశీలో యాయజూక ఇత్యమరః * యజజపదశాంయజ ఇతియజతేర్యఙంతాదూకప్రత్యయః- పౌలస్త్యో రావణఏవపాతకీబ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాన్ తస్య సమాగమేన సంగత్యా జాయమానంసంపద్యమానం ఏనః తత్సంయోగీచ పంచమఇతి న్యాయాత్ సంభావితదురితమిత్యర్థః॥ని॥ కలుషంవృజినైనోఘమంహోదురితదుష్కృతమిత్యమరః పునానఇవవిశోధయన్నివ పావనోదనం కుర్వాణఇవేత్యుత్ప్రేక్షా × పూఞ్ శ్యానచ్, నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షకుమారనిధనః కృతేంద్రియజయశ్చ సన్ ॥ని॥ అక్షో రథస్యావయవే పాశకే చాక్షమింద్రియమితి విశ్వః నిజవాలే యో వహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్ పలంమాంసమశ్నంతీతి పలాశాః ॥ని॥ పలా(స్త్రీ) పలలంమాంసమిత్యభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాః తఏవపలాశసమిధః పలాశవృక్షసమిధః తాః హుత్వా సుగతిః అప్రతిహతగమనః శోభనలోకశ్చ బభూవ, అత్ర శ్లేషోత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సావయవరూపకాలంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧౩॥— ॥ లఙ్కేతి ॥ లంకాదాహేః రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాంచారణానాం నభశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యావచనేన అనార్తాం అపీడితాం అనష్టామితియావత్ విదిత్వాజ్ఞాత్వా అతఏవసానందః ససంతోషః తాంసీతాం ప్రణమ్య నమస్కృత్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానేవిషయే ॥ని॥ విధిర్విధానే దైవేపీత్యమరః, తస్యాస్సీతాయాః నియోగంఆజ్ఞాం

స్వావిర్భావాగమః ॥ ఆరుహ్యారిష్టశైలం నిధిమపి పయసాం స్వైరముత్తీర్య నాగాచ్ఛీఘ్రంగత్వా మహేన్ద్రం ప్లవగకులపతీన్ పూర్ణకామాన్ హనూమాన్ ॥౧౧౨॥——॥ గ ॥ అథయథార్హం సైన్యాధిపాన్ సమ్మాన్యమారుతిస్తైరనుయుక్తః స్వకీయవృత్తాన్తమఖిలమాఖ్యాతవాన్ ॥౧౧౩॥ గ ॥ తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూథినీ యూథనాథానుయాతా తద్దర్శనజనితమానన్దమానన్దశరధౌ దాశరథౌ సుగ్రీవే చ సంవిభజ్యేవ మి

ప్రాప్యేత తః అరిష్టశైలం అరిష్టాఖ్యం పరతీరస్థం పర్వతం ఆరుహ్య పయసాం నిధిం సముద్రమపి స్వైరం యథేచ్ఛం అప్రతిహతమితియావత్, ఉత్తీర్య ఉల్లంఘ్య మహేన్ద్రం అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రపర్వతం గత్వా హనూమాన్ ప్లవగకులపతీన్ అంగదజాంబవన్నలనీలాది ప్లవగేశ్వరాన్ పూర్ణకామాన్ సంపూర్ణమనోరథాన్ చక్రే అత్ర అతివిస్తరేణ కథనయోగ్యస్యాప్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తేస్సంక్షేపో నామ గుణః తదుక్తం విద్యానాథేన- సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తిత ఇతి- స్రగ్ధరావృత్తమ్ ॥౧౧౨॥——॥ అథేతి॥ అథానన్తరం మారుతిః హనూమాన్ యథార్హం యథాయోగ్యం సైన్యాధిపాన్ జాంబవదంగదాది సేనాపతీన్ సమ్మాన్యమానయిత్వా తైః సైన్యాధిపైః అనుయుక్తః కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్ర వర్తతే ఇత్యాదినా పృష్టస్సన్ అఖిలమశేషం స్వవృత్తాన్తమాఖ్యాతవాన్ ఉత్ప్లవనాదిసీతాదర్శనలఙ్కాదాహాన్తాం నిజవార్తామశేషాం కథయామాసేత్యర్థః॥ ౧౧౩॥——॥ తదన్వితి ॥ తదను తదనన్తరం పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యసంతుష్టా వానరవరూథినీ కపిసైన్యమ్ ॥ని॥ వరూథినీ బలం సైన్యమిత్యమరః, యూథనాథానుయాతా జాంబవదాదియూథాధిపానుయాతా తాత దాత ద్దర్శనజనితం సీతావలోకనసముత్పన్నమానన్దం ఆనన్దశరధౌ ఆనన్దసాగరే నిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, దాశరథౌ శ్రీరామే సుగ్రీవే చ సంవిభజ్యేవ వ్యభజ్యైవ వీక్షితుం ద్రష్టుమివ

త్వితు మహామహమికయా ధావంతి మధ్యేసరణి దధిముఖకృతావనం మధుభవనం హనూమదనుమత్యాభిభూయ మధుపానసుఖమనుబభూవ॥౧౮॥

ప॥ అథాబ్రవీద్గిరివరతుంగమంగదం కృతాంజలిర్దధిముఖ ఏష రోషవాన్ వలీముఖాస్త్వధుభజనే శిలీముఖాన్ భవానిమాన్ ఝడితి నివారయేదితి

ఫలోత్ప్రేక్షా సీతావలోకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానన్దయో రనన్తరం పరీక్షితుమివేత్యర్థః అహమిహమికయా పరస్పరాహంకారేణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే అహమహమికయేత్యత్ర ధావంతీ ధావమానా అతివేగేన ప్రాద్రవంతీ సతీత్యర్థః మధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణిమార్గమధ్య ఇత్యర్థః + పారేమధ్యేషష్ఠ్యా వేత్యవ్యయీభావః తత్సన్నియోగాదేకారాన్తత్వంచ మధ్యశబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృతమవనం రక్షణం యస్య తత్తథోక్తం ॥+॥ అవరక్షణభావెల్యుట్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్॥*॥ యద్రక్షతి మహావీర్యస్సదా దధిముఖః కపిః । మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన ఇతి ॥ మధువనం మధునామక సుగ్రీవోద్యానవనం మధుప్రచురత్వాత్ మధువనమిత్యన్వర్థసంజ్ఞా హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా అభిభూయ ఆక్రమ్య మధుపానేన క్షౌద్రపానేన యత్సుఖం తదనుబభూవ, యథేష్టంమధ్వపి బదిత్యర్థః ॥ని॥ మధుమద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేపీత్యమరః ॥౧౮॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం రోషవాన్ మధువనాక్రాన్తిజనితకోపవాన్ ఏషః దధిముఖో వనపాలకః తదా కృతాంజలిః విరచితకరసంపుటస్సన్ ప్రార్థనాలక్షణమేతత్ గిరివరతుంగం మహోన్నతమిత్యర్థః, అంగదం యువరాజం అబ్రవీత్ కిమితి భవాన్ మధుభజనే మధుపానే పుష్పరసాస్వాదే చ శిలీముఖాన్ అలీన్ ॥ని॥ అళిబాణౌ శిలీముఖావిత్యమరః, రూపకాలంకారః, ఇమాన్ వలీముఖాన్ కపీన్ ॥ని॥ కపిప్లవంగప్లవగ శాఖామృగవలీముఖా ఇత్యమరః, ఝడితి అంజసా నివారయేత్ నిరుంధ్యాదిత్యేవ మ

తి॥౧౧౩॥వా॥అయమప్యేనమవోచత్ ॥౧౧౪॥ప॥దశముఖపురమధ్యేవీక్షి
తా మైథిలీతి శ్రవణమధువితీర్ణం యేనవీరేణ మహ్యమ్ । దధిముఖ యది
సాయం భాషతే కోనిరుంధ్యాన్మధుపిబతు యథేచ్ఛం వాహినీవానరాణాం
౧౧౫॥ x॥ తదను భయవశసముపనత దధిముఖవచనవిదిత మధువనకద
న పరిగణిత జనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరితస్తపనతనయస్త

ఖ్యపివితి పూర్వేణసంబన్ధః, అన్యథా మహోగ్రశాసనస్సుగ్రీవో దండ
యిష్యతీతి భావః, శేషప్రథమః ॥ యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తస్య భవచ్ఛ
బ్దస్య శేషత్వాదితి॥ రుచిరావృత్తం - చతుర్గ్రహైరిహరుచిరాజభస్జ
గా ఇతిలక్షణాత్ ॥౧౧౩॥—— ॥ అయమితి ॥ అయమంగదోపి ఏనం ద
ధిముఖం ప్రతిఅవోచత్ ఉక్తవాన్ ॥౧౧౪॥——॥అ॥ తత్ప్రకారమే
వాహ ॥ దశముఖేతి ॥ దశముఖపురమధ్యే లఙ్కాపురమధ్యే మైథిలీ
సీతావీక్షితా దృష్టా, ఇత్యేవంభూతం శ్రవణమధు శ్రోత్రామృతం యే
నవీరేణ మహ్యం వితీర్ణం దత్తమ్ ॥ని॥ విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం
ప్రతిపాదనమిత్యమరః, హేదధిముఖ సాయం వీరః భాషతే యది ఆజ్ఞావచ
నం వదతి చేత్ కః కోవా నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్ సకోపినిరోద్ధుం శ
క్నుయాదిత్యర్థః x శకిలిఙ్ప్రేతిలిఙ్ సకలవానరజీవాతుభూత మైథి
లీ కథామధుప్రదస్యేదృఙ్మధుపాన నివారణం కథం యుక్తం స్యాదితి భా
వః- అతః వానరాణాం వాహినీ సేనా యథేచ్ఛం ఇచ్ఛాసదృశం- య
థేష్టమితి వా పాఠః- మధుపిబతు। మాలినీవృత్తమ్ ॥౧౧౫॥——॥తతః కిం
జాతం తత్రాహ ॥ తదన్వితి ॥ తదను అంగదవచనానన్తరం, భయవ
శేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖ
స్య వచనేన విదితం జ్ఞాతం యన్మధువనకదనం వానరకృతమధువనో
ల్లుంఠనం తేన పరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చితమితి యావత్ - యజ్జనక
దుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జనితేన తదుత్పాదితేన ప్రమదభ
రేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః ఆనన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః

త్ర తనువిక్రుతిమతనుతదధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్ ॥౧౨౦॥ప॥
ఆరుహ్యాద్రిమథావరుహ్య విపినాన్యాసాద్యనానాఫలాన్యాస్వాద్యప్లు
తమారచయ్యవదనై రాపాద్యవాద్యక్రమాన్ । ఆభింగ్యద్రుమమక్రి
మం మదవశా దాధూయపుచ్ఛచ్ఛటామారాదావిరభూదహంప్రథమి

+ భరితఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్ ప్రమదేత్యత్ర ప్రముదసంమదౌ
హర్షఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తపనతనయస్సుగ్రీవః తత్ర త
స్మిన్ సమయేదధిముఖాగమనమేవనిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రియ
స్యాస్తాం తనువిక్రుతిం ముఖవికాసనేత్రవిస్ఫారసలాంఘోన్నమనరో
మాంచవత్త్వాదిగాత్రచేష్టామతనుతఅకరోత్ - మధువనకదనశ్రవణా
త్సీతాసందర్శనంనిర్ణయపరమానన్ద భరితోభూదిత్యర్థః ॥౧౨౦॥—
అ॥ అనంతరం కపిసేనాపి నికటవర్తిన్యభూదిత్యాహ ॥ ఆరుహ్యేతి॥
అద్రింమార్గస్థం పర్వతమారుహ్య అథావరుహ్యపర్వతారోహణావ
రోహణక్రీడామనుభూయేత్యర్థః విపినాని అరణ్యాని ఆసాద్య ప్రవి
శ్య నానాఫలాని పనసరసాలాదివివిధఫలాని ఆస్వాద్యభుక్త్వా - ప్లుతం
వల్గితానీత్యర్థః-ఆరచయ్యకృత్వా+ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః
వదనైర్ముఖైః వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాన్ ఆ
పాద్యవాదయిత్వా- తథాద్రుమంద్రుమానిత్యర్థః - అక్రమం అపగ
తక్రమం మోహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగతమర్యాదమి
త్యర్థః-ఆశ్లిష్యమదనశాన్మధుపానజనితదర్పవశాత్పుచ్ఛచ్ఛటాంలాం
గూలజాలం ॥ని॥ బృందంజాలంచక్రవాళంజాలకం పేటికాచ్ఛటేతి
వైజయంతీ- ఆధూయచాలయిత్వా - అహంప్రథమోహం ప్రథమఇతి
యస్యాం క్రియాయాం సాఅహంప్రథమికా +మయూరవ్యంసకా
దిత్వాత్సమాసః, స్వార్థేకప్రత్యయః తయాపీనాపూర్ణాఏతత్పూర్వి
కయా ధావమానేత్యర్థః కపీనాంచమూః వానరసేనాఆరాత్సమీపే ॥
॥ని॥ ఆరాద్దూరసమీపయోరిత్యమరః, ఆవిరభూత్ అలక్ష్యేత్యర్థః,

కాపీనాకపీనాంచమూః ॥౧౨౧॥ ప॥ నిద్రాత్యయాదరుణితేనసమీరపు
త్రస్సౌమిత్రినేత్రయుగళేన నిపీయమానః । చూడామణింకరతలే క
లయన్ వవందే పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య ॥౧౨౨॥ ప ॥ అక్లే
శసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణ విస్తీర్ణ మహార్ణవోపి । ఆనంద
సిన్ధౌ పృతనాసమక్షమక్షస్యహన్తా నితరాం మమజ్జ ॥౧౨౩॥ ప ॥

అత్ర కపిస్వాభావ్యేన యథావద్వస్తువర్ణనాత్స్వభావోక్తిరలంకా
రః- శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౧౨౧॥—॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ని
ద్రేతి ॥ సమీరపుత్రో హనూమాన్నిద్రాత్యయాన్నిద్రాభావాత్ యా
వద్వనవాసం నిద్రాహారయోరభావాదితి భావః, అరుణితేన పాటలితే
న సౌమిత్రినేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్మేన నిపీయమానః అత్యా
దరేణ అవలోక్యమానస్సన్నిత్యర్థః ఏతేన శ్రీరామాపేక్షయాపిల
క్ష్మణస్యైవ భూయాన్ హనూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి
సూచ్యతే, చూడామణింసీతాయా అభిజ్ఞానభూతం శిరోరత్నం కరతలే
కలయన్ శ్రీరామాదీనాం యథాచక్షుర్గోచరంస్యాత్ తథా ధార
యన్నిత్యర్థః, సీతాందృష్ట్వాసమాగత ఇతిప్రథమవచనేనైవజ్ఞాప
నార్థమితిభావః- భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య పాదావరవిందే ఇవే
త్యుపమితసమాసేనతు రూపకం, అన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యేతత్రావ
స్థానాయోగాత్ తయోర్యుగళంవవందేనమశ్చకార- వసన్తతిలకావృత్తం
౧౨౨॥అక్లేశేతి॥ అక్షస్యహంతా అక్షకుమారమారకో హనూమాన్, అ
క్లేశేన అనాయాసేనైవ సంభూతే సంజాతే యేగతాగతే యాతాయాతే
తాభ్యాం వితీర్ణో విలంఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరదుస్తర
మహాసముద్రో యేన సతథోక్తోపి, అక్ష్ణోస్సమీపే సమక్షంసమీపార్థే
వ్యయీభావః + అవ్యయీభావేశరత్ప్రభృతిభ్యఇతి టచ్ప్రత్యయః,
పృతనాయా వానరసేనాయాః సమక్షంపురతః నితరామత్యన్తం + అ
వ్యయఘాదామ్ప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ ఆనన్దసాగరే మమజ్జమగ్నో

ఆనీతచూడామణిసన్నిధానాదావిష్ప్రమోదేన రఘూద్వహేన। తత్రా
నుయుక్తః పవమానజన్మా విజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః॥౧-౪౪॥ప॥ ల
ఙ్కాపురోపవనసీమ్న్యథ రాజపుత్రీమాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్య
మానాం । కేనాపి పాతకవశేన సువర్ణలోకే బందీకృతామివ భుజంగ

భూత్, ఈదృశ్యహో కపి పీరవాహినీమధ్యే అహమేక ఏవ మహోదధిము
ల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పునరాగతోస్మీత్యేవం భూతభాషణప్రవర్తక మ
హాభాగ్యసంపన్నో౽భవమిత్యమన్దానన్దతుందిలితాన్తఃకరణో భూది
త్యర్థః, అతఏవ విరోధాభాసాలఙ్కారః, వృత్తముపజాతిః ॥౧-౪౩॥
ఆనీతేతి ॥ఆనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణేస్సీతాశిరోరత్న
స్య సన్నిధానాత్సాన్నిధ్యాద్ధేతోః, ఆవిష్ప్రమోదేన ప్రాదుర్భూ
తానందేన రఘూద్వహేన రఘునందనేన తత్ర తస్మిన్ సీతావృత్తాన్తే విష
యే అనుయుక్తః పృష్టః పవనాత్తజన్మా హనూమాన్- కృతప్రణామో వి
హితసీతా నమస్కారస్సన్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ ప్రణమ్య
శిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి। ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞస్సీతాయా
దర్శనం యథేతి । విజ్ఞాపయామాస సీతావలోకనవార్తాం కథయామా
సేత్యర్థః, పూర్వమాగమనానన్తర కర్తవ్యతయా విహితో రామనమ
స్కారః ఇదానీంతు సీతాశుభవార్తాకథన ప్రారంభసంతోషాతిరే
కాత్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యం- ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్॥౧-౪౪॥—॥
విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ ॥ లఙ్కేతి ॥ అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళా
చారే వా॥ని॥ మంగళానన్తరారంభ ప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథేత్య
మరః, లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్యానవన
ప్రదేశే అశోకవనికా మధ్య ఇత్యర్థః- నిశిచరీగణబాధ్యమానా మారక్షి
క రాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవ కేనాప్యనిర్వాచ్యేన పాతక
వశేన పాపానుబంధేన సువర్ణలోకే గరుడలోకే బందీకృతాం కారా
గారబద్ధామిత్యర్థః, భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యామివస్థి

మరాజకన్యామ్ ॥౧౭౫॥ వ॥ దేవ్యాస్త్వదీయాన్వయకీర్తనేన త్వన్ము ద్రియా చ వ్యపనీయ శోకమ్ । వార్తామభిజ్ఞానమయీమయాచం ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణకామః ॥౧౭౬॥ వ॥ బ్రహ్మాస్త్రపవిత్రస్తజయన్తకృత్యాం కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తామ్ ॥ చిరం రుదన్త్యా జనకేన్ద్రపుత్ర్యా చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్ ॥ కింబహునా ॥౧౭౭ ॥ వ ॥

తాం, రాజపుత్రీం జానకీం ఆలోకయమవలోకితవానస్మి ఉపమాలంకారః వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥ బన్దీకృతామివ విభో భుజగేన్ద్రకన్యామితి పాఠాన్తరమ్ ॥ ౧౭౫ ॥— ॥ దేవ్యా ఇతి ॥ త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వన్ముద్రియా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగుళీముద్రికయా చ దేవ్యాః సీతాయాః శోకం విషాదమపనీయ నిరస్య, అత ఏవ పరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః ప్రస్థాతుకామః పునరాగన్తుమనాః + తుంకామమనసోరపీతి తుమునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం + తాద్రూప్యే మయటిజీప్ వార్తాం వృత్తాన్తం అయాచం యాచితవానస్మి ఇన్ద్రవజ్రా ॥౧౭౬॥— ॥ బ్రహ్మేతి ॥ బ్రహ్మాస్త్రాత్ దర్భమయాత్ పవిత్రస్తస్య విశేషం భీతస్య జయన్తస్య జయన్తాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం స్తనోల్లేఖనరూపక్రియా యస్యాం తాం, వనే చిత్రకూటతటవిపినే ప్రవృత్తాం సంభూతాం కథామాఖ్యాయికాం అభిజ్ఞాప్య, అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరం చిరకాలం రుదన్త్యా పూర్వానుభూతార్థస్మరణవశాత్ అశ్రూణి విముఞ్చన్త్యా జనకేన్ద్రపుత్ర్యా జానక్యా ఏషాయం చూడామణిః శిరోరత్నం తుభ్యం ప్రేషితః వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహితమిత్యర్థః, వృత్తముపజాతిః (౧) నిగమయతి ॥ కింబహునేతి ॥ బహునా వాగ్వ్యాపారేణ కిం, సకిమపీత్యర్థః

(౧) బ్రహ్మాస్త్రపవిత్రస్తజయన్తకాకకథామితి ప్రాచీనపాఠే తు స్వర్థకఙణ బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశో నేతి బోధ్యమ్॥

దేవతస్యాః ప్రతిష్ఠాసూనసూనాశ్లైకపాలితాన్॥ ముద్రయిత్వాప్రపన్నో౽హం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా ॥౧౩౮॥

ఇతి శ్రీవిదగ్ధరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే.

శ్రీ సుందరకాండస్సమాప్తః శ్రీ

***

౧౩౭॥ తథాపికించిద్వక్తవ్య మవశిష్టం, విద్యత ఇత్యాహ ॥ దేవేతి ॥ హే దేవస్వామిన్ ప్రతిష్ఠాసూన్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛూన్ ఉత్క్రమిష్యమాణానిత్యర్థః తిష్ఠతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః, తథాపి ఆశ్లైకపాలితాన్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్ శివభాగవతవత్సమాసః తస్యాస్సీతాయాః అసూన్ ప్రాణాన్ త్వదభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాంగులీముద్రికయా తదైవాభిజ్ఞానముద్రయా ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపకం ముద్రయిత్వా నిరుధ్యేత్యర్థః అహం ప్రపన్నః ఆగతో౽స్మీత్యర్థః ॥౧౩౮॥**************

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహమందారస్తబ్ధ లాభాభినందిత రఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదనకేళిత సారస్వతేన అఖండతపఃప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్య మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం సుందరకాండస్సమాప్తః॥

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।

వ్యాఖ్యాసుందరకాండస్యపూర్ణా మంజూషికాభిధా॥

శ్రీరామార్పణమస్తు

శ్రీరస్తు.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

సవ్యాఖ్యానే చమ్పూరామాయణే యుద్ధకాండః ప్రారభ్యః.

దృష్టేయత్రయదృచ్ఛయాపివచసాందేవీపురోవర్తతేసారస్యంమహద
భ్యుదేతిసదసిప్రాగల్భ్యముజ్జృమ్భతే। జ్ఞాయంతేసకలాఃకలాఅపినృణాం
జాగర్తికీర్తిర్నవాచేతస్సన్నహ్యతితత్రదేశికపదామ్భోజేచభోజేమమ

ఆనీతంపవనాత్మజేనజనకక్ష్మాపాలపుత్రీశిరోరత్నంమూర్తమివానురాగ
మసకృద్వీక్ష్యప్రమోదాన్వితః। యోలోకత్రయకంటకందశముఖంప్రో
ద్ధర్తుమైచ్ఛద్బలాత్సోయంవీరవరాగ్రణీర్జనకజాజానిస్సదాపాతునః

ఇత్థం నిజచిత్రకవితా సభాజితసకలకవిసమాజేన తత్రభవతా భోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధంచమ్పూరామాయణ ప్రబంధంపరిపూరయితుకామేన లక్ష్మణనామ్నా పండితవర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః నిజవాగ్వైభవానుసారేణ రచితస్సోయమిదానీం వ్యాక్రియతే। అథ తత్రభవాన్కవిః స్వచికీర్షితస్య గ్రన్థస్య నిష్ప్రత్యూహ పరిపూరణాయశిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవింద భోజమహారాజస్మరణరూపం మంగళంనిబధ్నాతి ॥ దృష్టఇతి ॥ యత్ర యస్మిన్ దేశికపదాంభోజే భోజేచయదృచ్ఛయా లీలయాపి అత్యాదరేణ చేత్కిముత వక్తవ్య మితిభావః, దృష్టేఅవలోకితేసతినృణాం మనుష్యమాత్రస్యేత్యర్థః- ఏతచ్చసర్వత్రసంబధ్యతే వచసాందేవీసరస్వతీ పురోవర్తతే ఉపాసనాదిప్రయత్నం వినైవస్వయం సన్నిహితాభవతీత్యర్థః, తథామహదనల్పంకావ్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః సారస్యంకవితారసజ్ఞత్వ మభ్యుదేతిఅభ్యుదయంప్రాప్నోతి సముత్పద్యతఇత్యర్థః, అభ్యుపైతీతి పాఠే ఆభిముఖ్యేనసమీప మాగచ్ఛతీ

॥ప॥ భోజేన తేనరచితామపి పూరయిష్యన్నల్పీయసాపి వచసాకృతిమత్యుదారామ్। నవ్రీడితో౽హమధునానవరత్నహారసంగేనకింతుహృదిధార్యత

త్యర్థః॥ తథాసదసిరాజవిద్వత్సభాస్విత్యర్థః ప్రాగల్భ్యం సకలవిద్యావివరణప్రౌఢత్వముజ్జృంభతే విజృమ్భితంభవతి, తథాసకలాస్సమస్తా అపికలాఇతిహాసాగమాద్యాశ్చతుష్షష్టివిద్యాః జ్ఞాయంతే। అత్యయనపరిశీలనాభ్యాసాభావేనైవ తత్వతో౽వబుధ్యంతే తథానవా అపూర్వాః కీర్తిస్సత్సమాఖ్యా జాగర్తి విలసతి - తత్ర తస్మిన్దేశికపదాంభోజే భోజరాజేచమమచేతసి స్నిహ్యతి ఉక్తరీత్యా బహుశ్రేయస్కరత్వాత్ స్వామకం మనస్తత్రస్నేహయుక్తం భవతీత్యర్థః, చతుష్షష్టికలాస్తు. ॥*॥ ఇతిహాసాగమాద్యాశ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్। గాయకత్వం కవిత్వం చ కామశాస్త్రం దురోదరమ్ ॥ దేశభాషాలిపిజ్ఞానం లిపికర్మచవాచకమ్। సర్వాణి చావధానాని స్వరశాస్త్రంతు శాకునమ్ ॥ సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలమ్। మల్లశాస్త్రం సూదకర్మభూరుహాణాం చదోహదమ్ ॥ గంధవాదో ధాతువాదః ఖన్యావాదో౽గసస్యచ। జాలవాదో౽గ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభో౽జలస్యచ। వాచస్తంభో౽వయస్తంభో వశ్యాకర్షణమేవచ। విద్వేషణోచ్చాటనేచ మారణం కాలవంచనమ్ ॥ పయిస్సిల్లనచాతుర్యం పాదుకాసిద్ధిరేవచ, మృత్సిద్ధిర్ఘుటికాసిద్ధిరైంద్రజాలికమేవచ ॥ అంజనం నరదృష్టిస్తువంచనం స్వరవంచనమ్। మణిమంత్రౌషధానాంచసిద్ధయశ్చోరకర్మచ। చిత్రలోహాశ్మమృద్దారువేణువర్మాంజనక్రియాః ॥ అదృశ్యకరణీదూరకరణీమృగయారతిః। వాణిజ్యం పాశుపాల్యంచకృషిరాహవకర్మచ। లావకుక్కుటమేషాదియుద్ధకారణకౌశలమ్ ॥ చతుష్షష్టికలాశ్చైతాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా ఇతి, అనుప్రాసో౽లంకారః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్, లక్షణంతూక్తమ్॥౧॥—॥అ॥ సంప్రతిస్వాహంకారం పరిహరతి ॥భోజేనేతి॥ తేనఅసాధారణమహిమాస్పదతయా ప్రసిద్ధేన భోజేన అపిరతిశయార్థకః

భవతంతుః॥౭॥ప॥ ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘ
వం చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ। ప్రారేభే హృ
దిలక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం ధీరః పూరయితుం కథాం చ విమ
థుమితాం ప్రాణేశితాం అతఏవ అత్యుదారాం రసాలంకారాద్యుల్లసిత శబ్దా
ర్థసంఘటనోజ్జృంభితతయా అత్యంతగమ్భీరామిత్యర్థః కృతిం కా
వ్యం అల్పీయసా అత్యల్పేన ఈషన్మాత్రగౌరవ రహితేనాపీత్యర్థః +
ద్వివచనవిభజ్యేత్యాదినా ఈయసున్ ప్రత్యయః- వచసా పూరయిష్యన్
పూరితాం కరిష్యన్ అహమధునా అస్మిన్కాలే ÷ అధునేతి నిపాతనా
త్సాధుః వ్రీడితో లజ్జితో న జాతః క్వాయం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచ
వామదీయేనాల్పిష్ఠేన వచనేన తత్పరిపూరణమితి లజ్జాం న గతోస్మీత్య
ర్థః, కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర అర్థాంతరం న్యస్యతి కింతు తథాహీ
త్యర్థః తంతుః సూత్రం నవరత్నహారసంగేన నూతనమాణిక్యహార స
మాగమేన హృది వక్షసి మానసే చ ధార్యత ఏవ ఆసజ్యత ఏవ నతు పరిహ్రి
యత ఇత్యర్థః, కుతః అత ఏవ తత్సామ్యేన మద్వచనస్యాపి మహా
జనపరిగ్రహో భవిష్యతీతి భావః అర్థాంతరన్యాసాలంకారః వసంతతిల
కావృత్తమ్ ॥౭॥—॥౮॥ ఏవం నిజవాగ్వ్యాపారస్యావకాశం సంపా
ద్యేదానీం చికీర్షితమాహ ॥ ముద్రేతి ॥ ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞా
నముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యాస్తాం- జనక
జాం జానకీం తథా చూడారత్నవిలోకనేన చూడామణిదర్శనేన మో
హాకులం మోహవిహ్వలం రాఘవం చ సుచిరం అనల్పకాలమ్ + అ
త్యంతసంయోగే ద్వితీయా నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా మనస్యనుసంధా
యేత్యర్థః + ధ్యై చింతాయామితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్వో ల్యబా
దేశః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ ॥ని॥ నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనా
లోకనేక్షణమిత్యమరః- తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా రాఘవం దృష్ట్వా
చేతి యథాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః ధీరః ధైర్యశాలీస

రామేకేన కాండేన సః ॥౩॥ ఆనందమన్దరమనంతరమాంజనేయాదాక
ర్ణ్య వృత్తిమనఘాం జనకాత్మజాయాః । దృష్టిర్దశాననరుషా పరుషా
యమాణా బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్ ॥౪॥ ॥ అథ సుగ్రీ
వోఽపి దశగ్రీవకుపితరాఘవావలోకనద్విగుణితరణోత్సాహస్సహ

ప్రసిద్ధః లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన కాండేన బాణేన ॥౩॥ కాండో స్త్రీ
దండబాణార్వవర్గావసరవారిష్విత్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనరావ
ణసంహారం కలయితుం కర్తుం ప్రాదిప్రారేభే ఉపచక్రమే- మనసిని
ధారితవానిత్యర్థః, తథా ధీరః విద్వాన్ సః లక్ష్మణః లక్ష్మణనామా
కవిః ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన విమలాం నిష్కళంకాం కథాం రా
వణసంహారరూపోపాఖ్యానం పూరయితుం పూర్ణాం కర్తుం ప్రా
దిప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్- అత్ర లక్ష్మణయోరుభయోరపి ప్రకృ
తత్వాత్కేవల ప్రకృతగోచరశ్లేషాలంకారః- ప్రకృతాప్రకృతోభయ
గతముక్తంచేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్ । శ్లేషోయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రా
ద్యద్వయేచ నాంత్యే ఇతి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౩॥
॥అ॥ కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవ కథాం ప్రస్తౌ
తి ॥ ఆనందేతి ॥ అనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం,
ఆనందేన మందరం నిర్భరం యథాతథా ఆనందపరిపూరితమిత్యర్థః,
ఆంజనేయాత్ అంజనాతనయాత్ హనూమతః ఆఖ్యాతోపయోగ ఇ
త్యపాదానత్వాత్పంచమీ, అనఘాం నిర్దుష్టాం జనకాత్మజాయాః వృ
త్తిం వర్తనం జీవనం వా ॥ ౫ ॥ వృత్తిర్వర్తనజీవనే ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్య
శ్రుత్వా రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే రుషా రో
షేణ పరుషాయమాణా ఉగ్రాయమాణా దృష్టిః బాణాసనోపరి కార్ము
కోపరి దధే నిచిక్షిపే మహావీరస్య స్వభావాచ్ఛరాసనావలోకన సంజ్ఞ
యైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రా సన్నాహమాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః
వసంతతిలకా వృత్తమ్ ॥౪॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం సుగ్రీవోఽపి-దశ

ర్వ్యసమయమనుపాలయన్నమ్బుధిమివసిన్ధుమవధార్య ధైర్యాదగాధమతిర
ధిరూఢత్రికూటశృంగాం లఙ్కామధిగన్తుమంగదకుముదనలనీలప్రము
ఖమపి సమనీనహదఖిలమనీకమ్ ॥౫॥ ప॥ వారిదాదపిచ రామనామతః
పూరితా పునరపాంగధారయా । తత్క్షణం ప్రతిచచాల దక్షిణం వాహినీశమ

గ్రీవేణ పితస్య రాఘవస్యావలోకనేన ద్విగుణితోద్విరావృత్తః రణో
త్సాహో రణప్రయత్నః యస్య స తథోక్తః, లోకోత్తరేషు కార్యేషు
స్థేయాన్ప్రయత్నః ఉత్సాహ ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావస్సాహాయ్యం
సహాయకర్తృ + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ప్రాతిపదికష్యఞ్, తస్య సమయం సంవి
దమపి సీతాప్రవృత్త్యుపలబ్ధ్యనంతరం తదపహారిణం వైరిణం సంహృత్య
పునస్త్వామానేష్యామీతి పూర్వవిహిత ప్రతిజ్ఞామిత్యర్థః ॥ని॥ సమయా
శ్శపథాచార కాలసిద్ధాంతసంవిద ఇత్యమరః - అనుపాలయన్ననువర్త
మానః అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్ అంధుం కూ
పమివ సింధుం అవధార్య తథా సుతరాం నిశ్చిత్యేత్యర్థః ॥ని॥ పుంస్యేవాం
ధుః ప్రహిః కూప ఇత్యమరః, అధిరూఢం త్రికూటశృంగం యయా తాం త్రి
కూటాచలశృంగాగ్రవర్తినీమిత్యర్థః లంకామధిగంతుం అంగదకుము
దనలనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య తత్ తథోక్తం అఖిలమప్యనీ
కం వానరసైన్యం ॥ని॥ అనీకం తు రణే సైన్య ఇతి విశ్వః, సమనీనహత్ స
న్నాహయామాస + నహతేర్ణౌ చఙ్యుపధాహ్రస్వాభ్యాసదీర్ఘశ్చ
(౧) ॥౫॥— ॥ వారిదాదితి ॥ రామనామతః రామాభిధానాత్ త
ద్రూపాదిత్యర్థః వారిదాజ్జలదాదపి అపాంగధారయా కటాక్షరేఖ
యా తయైవ ధారయా పునర్భూయోఽపి, పూరితా సమగ్రీకృతా ఆప్యాయి
తా చ అఖిలీకృతా సాఽపి వాహినీ వానరసేనా సైవ వాహినీ నదీ ॥ని॥ సేనాన
ద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయంతీ, తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే దక్షిణం వాహి
నీశం ప్రతి దక్షిణ సముద్రముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణయుక్తసేనానాయకం

---

(౧) ధైర్యావగాఢమతిరితి పాఠే ధైర్యేణావగాఢా వ్యాప్తా మతిర్యస్య సః।

ఖిలాపివాహినీ ॥౬॥౯॥ తత్క్షణేన సమచలితఋక్షసముదయకుముదామో-
దకారిణి శరభాధికప్రసాదశీలే నీలేన్దీవరానన్దిని దశాననదిశాక్రమణవ్య-
గ్రతేజసి సమారూఢతారానన్దన లక్ష్మణానుగతే సరయముదయ సాను

చేతి గమ్యతే, చచాలప్రతన్ధశ్లేషసంకీర్ణం సమస్తవస్తువర్తిసావయవ-
రూపకమ్ ॥౬॥——॥ తత్క్షణ ఇతి ॥ తస్మిన్ క్షణే తత్కాల ఇత్యర్థః ।
సమం తుల్యం చలితః ప్రస్థితః ఋక్షసముదయః జాంబవదాదిభల్లూక-
గణః అన్యత్ర నక్షత్రమండలం యస్యాం తస్మిన్ ॥ని॥ ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూ-
కాః - నక్షత్రమృక్షంభం తారమితి చామరః, కుముదస్య కుముదానామ్నః
కపిసేనాపతేః ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోల్లాసం కరోతీతి కు-
ముదామోదకారిణి ॥ని॥ కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముద్వత్కపావిశివి-
శ్వః, శరభే శరభాఖ్యసేనాపతౌ అధికప్రసాదశీలే అత్యన్తానుగ్రహత-
త్పరే అన్యత్ర శరస్య అశ్వవాలాఖ్యతృణవిశేషస్య సుమస్య భాశోభా తా-
స్యా అపి అధికప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేన్దీవరాఖ్యస్సేనా-
నాయకః అథవా నీలః ఇన్దీవరమివ తదానన్దిని తత్పరితోషకారిణి అ-
న్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి ॥ని॥ నీలః కపిశే ద్విభేదే కృష్ణేనాతద్వతి
త్రిషు ఇతి నానార్థరత్నమాలా - దశాననదిశాక్రమణే రావణదిగన్త-
సరణ్దనే వ్యగ్రం చటులం తేజః ప్రతాపో యస్య తస్మిన్ అన్యత్ర దశసం-
ఖ్యాకాని ఆననాని ముఖాని యాసాం తాస్తాసాం దిశానాం దశదిఙ్ముఖా-
నా మిత్యర్థః- ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజో జ్యోతిర్యస్య త-
స్మిన్ ॥ని॥ తేజోఽనలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్యర్చిషి రేతసీతి వైజయన్తీ, స-
మారూఢః సమధిష్ఠితః తారానన్దనోఽంగదః యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమి-
త్రిణా అనుగతే అనుసృతే అన్యత్ర సమారూఢాః ప్రతిదినమేకైకతారా-
ధిష్ఠాననియమాత్ సమధిష్ఠితాః యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్షత్రాణి
తాః నన్దయతీతి తన్నన్దకః సచాసౌ లక్షణానుగతః లాంఛనేన అనుసృ-
తశ్చ తస్మిన్ లక్ష్మణేతి తృతీయాయా అనుగతశబ్దేన అలుక్సమాసః, ని

మస్తమివ హనూమన్తమధిరోహతి నిశాచరతిమిరహరణనిస్తన్ద్రే రామ
చన్ద్రే సమన్తతః కందళితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదంత
రో నిరంతరాస్కందిత నికటకాంతారావళిర్వలీముఖబలమహాంబుధిస్స
సంభ్రమముదజృమ్భత ॥౭॥ ప॥ ఉత్త్రాసకాసరముదంచితపఞ్చవక్త్రమి

శాచరాః రాక్షసాః తిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి తేషాం
హరణే విధ్వంసనే నిస్తంద్రో జాగరూకో రామశ్చంద్ర ఇవేత్యుపమితసమా
సః, ఉదయసానుమన్తమివేతి స్పష్టోపమాలింగాత్. తస్మిన్ ఉదయసా
నుమన్తముదయాచలమివ హనూమన్తం సరయం సత్వరమధిరోహతి
అధితిష్ఠతి సతి. సమన్తతస్సర్వత్ర కందళితస్సముత్పన్నః బహుళో ఘూ
యిష్ఠశ్చ యో హరిజాలకోలాహలః వానరసంఘకలకలః ఘుమఘుమధ్వ
నిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదన్తరాణి దిగన్తరాణి యస్య
స తథోక్తః- నిరన్తరం నీరన్ధ్రం ఆస్కన్దితా ఆక్రాన్తా నికటకాన్తారావ
ళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యేన స తథోక్తః సమానమేతత్, వలీముఖ బల
మహాంబుధిః వానరసేనాసముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః, ససంభ్ర
మం సాటోపముదజృంభత ఉజ్జృమ్భితోభూత్, శరభాదికప్రసాదశీల
లక్ష్మణానుగత ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః - వస్తుతశ్శబ్దభేదేనార్థద్వయాసభా
సేపి జతుకాష్ఠవదేకశబ్దస్య ప్రతీతేః అన్యత్రార్థశ్లేషః, ఏకనాళా
వలమ్బిఫలద్వయవదభిన్నపదేనార్థద్వయ ప్రతీతేః ఏతత్సంకీర్ణాయ
ముపమా ॥౭॥—॥ ఉత్త్రాసేతి ॥ అసీమని నిర్మర్యాదం అతివిపులమిత్య
ర్థః ॥ని॥ సీమసీమే స్త్రియాముభే ఇత్యమరః, విపినమరణ్యం కర్త్ర,
కపీనాం నర్తఘోషైః జైత్రయాత్రోత్సవక్రీడాఘోషైః ॥ని॥ క్రీడాలీ
లా చ నర్త చేత్యమరః, ఉత్త్రాసాః భయవిభ్రాన్తాః కాసరాః వనమహి
షాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసర
సైరిభా ఇత్యమరః ఉదంచితాః ఉద్భ్రాన్తాః పంచవక్త్రాస్సింహాః య
స్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్య ఇత్యమరః, నిత్రి

త్రస్తహస్తిపిశాచమారుయూథమ్ । ఆలోలలోచనతరంగకురం-
గశాబమాసీదసీమవిపినం కపిసైన్యఘోషైః ॥౯॥వ॥ స సైన్యైస్తతో రఘు-
పతిస్సరితాం నివేశం వేశన్తయన్విరళయన్విపినాన్తరాణి । ఆరుహ్య శైల-
మపి సహ్యమసహ్యవాతం మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ ॥౯॥
॥వా॥ గత్వా రామస్తమద్రిం సౌమిత్రిమిదమవాదీత్ ॥౧౦॥వ॥ అమితటు

స్తాః విభీతాః హస్తినః గజాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, విగతాః పిశా-
చానాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రజంతూనాం చమూరూణాం మృగాణాం చ
యూథాని నివహాః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ శరారుర్ఘాతుకో హిం-
స్రః । సజాతీయైః కులం యూథమితి చామరః । ఆలోలాః సాధ్వసాద్వి-
లోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిపరంపరాః యేషాం తే కురంగశాబా హ-
రిణశిశవో యస్మిన్ తత్తథోక్తం చాసీత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౯॥——
స సైన్యైరితి ॥ తతః అనన్తరం, రఘుపతిః సైన్యైః వానరసే-
నాభిః సరితాం నదీనాం నివేశం విన్యాసస్థానమ్ ॥ని॥ నివేశశ్శిబిరోద్వా-
హ విన్యాసేషు ప్రకీర్తిత ఇతి విశ్వః వేశంతయన్ వేశంతం కుర్వన్ సే-
నాస్నుమదాదల్పసరాంసి కుర్వన్నిత్యర్థః ॥ని॥ వేశన్తః పల్వలం చాల్పస-
ర ఇత్యమరః + వేశంతశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యన్తాల్లటశ్శత్రాదేశః, తథా
విపినాన్తరాణి గహనాంతరాళాని విరళయన్ విరళాని కుర్వన్ వానరసే-
నాసాటోపధాటీవిఘట్టితతరుగుల్మపాషాణతయా సుగమాని కుర్వన్నిత్య-
ర్థః + పూర్వవచ్ఛతృప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యాఖ్యమపి అసహ్యః విరహి-
ణాం దుష్ప్రసహః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గసంబద్ధం పర్వత-
మారుహ్య తతః మందానిలైకనిలయం మందగంధవాహైకనికేతనం
మలయం మలయాఖ్యం శైలం జగామ, వృత్తం పూర్వవత్ ॥౯॥——॥
గత్వేతి ॥ రామస్తమద్రిం మలయపర్వతం గత్వా సౌమిత్రిం వక్ష్యమాణ ప్రకారం వచనమవాదీత్ ఉక్తవాన్ ॥ × ॥ పదేలుజాసిచి
వృద్ధిః పరస్మైపదేష్వితి వృద్ధిః ॥౧౦॥——॥ అ॥ ఉక్తప్రకారమేవాహ

సమీపనిర్ఝరతరంగరిఙ్ఖత్పయోజడీకృతపటీరభూరుహకుటీర సంసారి
ణః । మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలామేదురా దురాసదవన ప్రి
యప్రియతమారుతా మారుతాః ॥౧౧॥ ప ॥ ఇత్యాలపన్ కరుణమేష నిరుద్ధ
వేలం శైలం మహేంద్రమధిగత్య మహామహేంద్రః । అపరముద్రితమి

॥అమీ ఇతి ॥ తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు యే నిర్ఝరాః ప్రవాహాః
॥ని॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః, తేషాం తరంగేభ్యః రింఖద్భిః
స్ఖలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని ॥ ని ॥ సుషీమశ్శి
శిరో జడస్త్విత్యమరః ॥ ✝॥ అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః తథాభూతాని
యాని పటీరభూరుహ కుటీరాణి చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహా
ణి (౧) తేషు సంసారిణో నియతావస్థానశీలాః తాచ్ఛీల్యే ణినిః మలయ
మేఖలాసు మలయశైలనితంబప్రదేశేషు మేదురాః సాంద్రాః ॥ని॥ మేఖ
లా ఖడ్గబంధే స్యాత్కాంచీ శైలనితంబయోరితి విశ్వః దురాసదాని ఉ
ద్దీపకత్వాద్దుస్సహాని వనప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం రుతా
ని కూజితాని యేషు తే తథోక్తాః ॥ ని ॥ వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక
ఇత్యపీత్యమరః, అమీ ప్రవర్తమానాః మారుతాః అనిలాః మే మమ మ
నో విధురయంతి విహ్వలయంతి వికలీకుర్వంతీత్యర్థః, యమకానుప్రా
సయోస్సంసృష్టిః, పృథ్వీవృత్తమ్, లక్షణంతూక్తమ్ ॥౧౧॥—॥ఇతీతి॥
ఇత్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీనమాలపన్ వ్యాహరన్ ఏషః మహామ
హేంద్రః భూదేవేంద్రః శ్రీరామః నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రకూలం
॥ని॥ వేలా కూలే చ జలధేర్వేలా కాలవికారయోరితి విశ్వః, మహేంద్రశై
లం మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్ ॥*॥ మహేంద్రో మలయస్స
హ్యశ్శుక్తిమానృక్షపర్వతః । వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులప

(౧) కుటీశమీశుండాభ్యో ర ఇత్యల్పార్థే రప్రత్యయః । ని॥ కుటస్తుఘ
టవత్తనాః । కుటి (స్త్రీ) స్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేశ్మని చాపి సా। కు
టీరాకకటోలయావితి చ రత్నమాలా॥

వాన్వయభూపతీనామక్షయ్యకీర్తినిధిమమ్బునిధిందదర్శ ॥౧౨॥౪॥ దృ
ష్ట్వాచతమద్భుతాకృష్టమనా రామస్తదిదమాచష్ట ॥౧౩॥౫॥ ద్రష్టుంనా
లమగాధతాంఫణిపతిస్సీమాన్తరేఖాదిశోద్వీపాస్సైకతమండలాని తద
యందూరేగిరాంవారిధిః । యేషామేషసుఖాదఖానిసఖ్యైరైర్వ్యనాథ

ర్వతా ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్ ఏతేనపూర్వోక్తసహ్యమలయయో
రపి కులపర్వతవిశేషత్వ మవగంతవ్యమ్, అధిగత్యప్రాప్య (౧) ఆవ
ర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితంచిహ్నితం ప్రతిబద్ధమితియావత్ ॥ని॥ స్యా
దావర్తోఽంభసాంభ్రమ ఇత్యమరః అన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజ
కులభూభుజాంక్షేతుంశక్యః క్షయ్యః॥ ÷॥ క్షయ్యజయ్యౌశక్యార్థ ఇతి
నిపాతః తతోనఞ్సమాసః తం కీర్తినిధింయశోనిధానమివస్థితమిత్యు
త్ప్రేక్షా, అంబునిధిం సముద్రం దదర్శ అత్ర ఆవర్తేషు ముద్రా
త్వారోపణాద్రూపకాలంకారః, సచోక్తోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్య
తే, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౧౨॥— ॥ దృష్ట్వేతి ॥ తమంబునిధిందృ
ష్ట్వాచ అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్టహృదయస్సన్ రామఃతది
దంవచనమాచష్టఅవోచత్ ॥౧౩॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ ద్రష్టు
మితి(౨) ఫణిపతిః పాతాళకుహరవాసీఆదిశేషః, అగాధతాంఅతలస్ప
ర్శతాం గాంభీర్యమిత్యర్థః ॥ని॥ అగాధమతలస్పర్శ ఇత్యమరః ద్ర
ష్టుంనాలంనపర్యాప్తః॥ ÷॥పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థేష్వితితుమున్ది
శః సీమాంతరేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాఃసికతానాం సమూ
హాః సైకతాని సికతామయాని ॥ని॥ సైకతంసికతామయమిత్యమరః ॥
÷ సికతాశర్కరాభ్యాంచేత్యణ్ప్రత్యయః, తేషాంమండలానిశ్రేణయః
ద్వీపాస్సింహలాదయోద్వీపవిశేషాః తత్తస్మాత్కారణాదయంవారిధిః

(౧) అధిగత్యేత్యత్ర వాల్యపీత్యనునాసికలోపపక్షేతుగాగమః ॥
(౨) ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్త్వాత్పూర్వంయదిత్యధ్యాహార్యం । యద్వ
స్మాత్కారణాదిత్యర్థః ॥ని॥ యత్తద్యతస్తతో హేతావిత్యమరః ॥

స్వాపూరిత స్తేషాం నః కులభూభుజా మవిహతస్థేమ్నే మహిమ్నే నమః॥౧౪
॥గ॥ అథ హరీన్ద్రోఽపి మహేన్ద్రోపాన్తకాన్తారశోభినిలోభనీయే
మలయజాతానిలే వేలోపవనదేశే రఘుపతేర్నిదేశేన నివేశయామాస
బలమఖిలమ్॥౧౫॥ప॥సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభిపతన్మృగమద గం

గిరాం దూరే వర్తత ఇతి శేషః అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః అతః ఏష వారిధిః
యేషాం నః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజన్యానాం
సగరకుమారాణామిత్యర్థః, నఖరైః సుఖాత్ అనాయాసేన అఖాని
అవదారితః ॥ ÷ ॥ ఖనతేర్ఘఞ్ భావకర్త్రోరితి ఘఞ్, అథానన్తరం యే
నవా అస్మత్కులభూభుజా భగీరథేనైవేత్యర్థః, పూరిత ఆప్యాయితః గం
గా సాగరపూరణీతి పురాణవచనా త్తస్యాశ్చ కాపిలానలదగ్ధసగరతనయ
సంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వక మనేనానీతత్వాదితి భావః, తే
షాం నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథ ప్రభృత్యస్మదన్వయభూపతీ
నాం అవిహతస్థేమ్నే అప్రతిహతస్థైర్యాయ కల్పాన్తస్థాయిన ఇత్య
ర్థః॥ ÷ ॥ స్థిరశబ్దస్య దృఢాదిపాఠాద్వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్ చేతిచ
కారాదిమనిచ్ ప్రియస్థిరేత్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యా
య నమో నమస్కారః నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, శార్దూలవి
క్రీడితం వృత్తమ్ ॥౧౪॥——॥ అథేతి ॥ అథానన్తరం హరీన్ద్రః సుగ్రీవో
ఽపి, మహేన్ద్రస్య ఉపాన్తకాన్తారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి త
థోక్తే లోభనీయాః మనోహారిణః తే మలయజాతానిలాః యస్మిన్ త
స్మిన్ వేలోపవనదేశే సముద్రకూలోద్యానప్రదేశే రఘుపతేర్నిదేశే
న ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస ప్రతిష్ఠాపయామాసేత్యర్థః
౧౫॥——॥ సరసేతి ॥ సరసానామార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చన్ద
నని కుంజానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే
సంజవనః సమ్యగ్వేగశీలస్సన్ ॥ ÷ ॥ జుచఙ్క్రమ్యేత్యాదినా యుచ్ అ
భిపతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గన్ధో యస్య సత

ధవహమేదురితేఽమ్బునిధేః । తటనికటేఽలుఠత్పనసతాలరసాలఫలైరుదిత
మదా విచేరురుదరమ్భరయో హరయః ॥౧౮॥ ॥ తదనన్తరమపరమహాం
భోధిమివ చలితమమ్భోధిరోధస్యమ్భోధివిలఙ్ఘనవిశృఙ్ఖలలాఘవం రా
ఘవానీకమనీకోన్ముఖం చారముఖాదవధార్య ధార్యమాణహృదయాతం
కః పఙ్కలీనచరణ ఇవైరావణో రావణో విధేయమపరమజానన్ జాన
కీమప్యవిమోక్తుకామః కామపరతన్త్రో మన్త్రిభిస్సమం సమాజమాజ

ఘోత్కృష్టశ్చ యో గన్ధవహోఽనిలః తేన మేదురితే తత్ప్రచుర ఇత్యర్థః, ఏ
తేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే ॥ ని ॥ మృగనాభిర్మృగమ
దః కస్తూరీత్యమరః, అమ్బునిధేస్సముద్రస్య తటనికటే కూలోపాన్తే
లుఠద్భిః పచేళిమతయావృన్తాన్నిపత్య భువి లుఠద్భిః పనసానాం తా
లానాం రసాలానాం చ ఫలైః హేతునా ఉదితమదాః ఉత్పన్నహర్షాః
కుతః ఉదరంబిభ్రతీత్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకాః “ఫలేగ్రహిరా
త్మంభరిశ్చే”త్యత్ర చకారసామర్థ్యాదుదరంభరిరిత్యస్యాపి నిపాతనాత్సా
ధుత్వం హరయః కపయః విచేరుః తత్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయా తత్ర తత్ర విజ
హ్రురిత్యర్థః వృత్త్యనుప్రాసాలఙ్కారః ॥౧౮॥—॥ అథ రావణ
వృత్తాన్తమాహ ॥ తదనన్తరమితి ॥ తదనన్తరం సేనానివేశానన్తరం, అం
భోధిరోధసి సముద్రకూలే చలితమపరమహాంభోధిమివ స్థితమిత్యుత్ప్రే
క్షా, తథా అంభోధివిలఙ్ఘనే సముద్రతరణే విశృఙ్ఖలలాఘవం నిరా
ఘాటపాటవం యస్య తత్తథోక్తమ్- అనీకోన్ముఖం రణోద్యుక్తం రాఘ
వానీకం శ్రీరామసైన్యమ్ ॥ని॥ అనీకం తు రణే సైన్య ఇతి హలాయుధః
చారముఖాత్ గూఢపురుషవచనాదవధార్య శ్రుత్వా, రావణః ధార్యమా
ణః హృదయాతఙ్కః మనోవేదనా యేన స తథోక్తః, అత ఏవ పఙ్కలీ
నచరణః కర్దమనిమగ్నపాదః ఐరావణః ఇన్ద్రగజ ఇవేత్యుపమా, అ
పరమన్యద్విధేయం కర్తవ్యమజానన్ అనవబుధ్యమానః తర్హి జానకీప
రిత్యాగం సకలాతఙ్కనిరాసకం కరోత్విత్యత ఆహ కామపరతన్త్రః

గామ ॥౧౭॥ప॥ రహస్తదానీం రజనీచరేన్ద్రః ప్రహస్తముఖ్యానిదమాబభాషే । ఇదం తు మే వాఞ్ఛితమీక్షితం వో వదన్తు యద్వైరిజనోచితం నః ॥౧౮॥గ॥ అమీ చ పునరాశయజ్ఞా వ్యజ్ఞాపయన్ ॥౧౯॥గ॥ దేవజీవ

మన్తథ పరాధీనః అత ఏవ జానకీమప్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనాస్సన్ మన్త్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్యమాత్యైస్సహ సమాజం సభామణ్డపమాజగామ ప్రాప (౧) ॥౧౭॥—॥ రహ ఇతి ॥ తదానీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేన్ద్రో రావణః రహసి ఏకాన్తే, మన్త్రవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వాదితి భావః ॥ని॥ రహశ్చోపాంశు చాలింగే ఇత్యమరః, ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్ మన్త్రిణః ఇదం వక్ష్యమాణం వచనమాబభాషే ఉవాచ । భాషణప్రకారమేవాహ ॥ ఇదమితి ॥ ఇదమేతత్ జానక్యా అపరిత్యాగరూపమిత్యర్థః, తుశబ్దోవధారణార్థకః మే మమ వాఞ్ఛితమభిలషితం వః యుష్మాకమీక్షితం యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్టమిత్యర్థః ॥ ÷ ॥ మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః, క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ, అతః నః అస్మాకం యత్ కృత్యం వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం తత్ వదన్తు సమ్యగ్విచార్య కథయన్త్విత్యర్థః, ఉపేన్ద్రవజ్రావృత్తమ్ (౨) ॥౧౮॥—॥ అమీచేతి ॥ ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానన్తీత్యాశయజ్ఞాః ఏతేన తేషామైఙ్గికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతిశాస్త్రార్థబోధనప్రవృత్తితాత్పర్యమితి సూచ్యతే ॥ ÷ ॥ ఆతోనుపసర్గే క ఇతి కప్రత్యయః అమీ ప్రహస్తాదిమన్త్రిణః పునశ్శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే- వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామాసుః ॥౧౯॥—॥ విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ ॥ దేవేతి ॥

---

(౧) అంభోధివిలంఘనేత్యత్ర రోదసీవిలఙ్ఘనేతి పాఠే రోదస్యోః ద్యావాపృథివ్యోః తద్విలఙ్ఘనేత్యర్థః । ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యావిత్యమరః

(౨) ఈప్సితం వ ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః । ఈహితమిత్యపి క్వాచిత్కః పాఠః । వైరిజనోచితమిత్యత్ర వైరివధోచితమితి ప్రాచీనః పాఠః ॥

త్సుభవదాజ్ఞాపరేష్వనుచరేష్వస్మాసు కస్మాదయమపవాదో మరీవా
హోరుభుజపంజరాన్నీతాంసీతాం జాతునజహాతునాథ ఇత్యభి దధానేమ
ప్రిధానేషు ॥ ౨౦ ॥ ౫ ॥ తతో రమ్భోపహితహరాఙ్కసంభవ శాప
మమ్భోజభవశాపం చైతదుపలమ్భాన్తరాయమావేదయన్తమగ్రజన్మాన

హేదేవరాజ! ॥౫॥ దేవస్సురేషునేరాజ్ఞీతి పిశ్వః భవదాజ్ఞాపరేషు
యుష్మస్మిదేశకరణతత్పరేషు అనుచరేషు సేవకేషు అస్మాసు మాద్యశేషుమ
హావీరేష్విత్యర్థః, జీవత్సు ప్రాణధారితయావర్తమానేషు సత్సు అ
యమపవాదస్సీతాహరణాద్యాక్షేపః కస్మాత్ కుతో హేతోః భవేదితి శే
షః నకుతో పీత్యర్థః ॥౫॥ అపవాదాక్షేపనిర్వాద పరీవాదాపవాదవ
దిత్యమరః, అతః నాథః స్వామిభవానితి శేషః దురవాపేన పరేషాం
దుష్ప్రాపేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆనీతామవప్తా
తాం సీతాంజాతుకదాచిదపి మహాసంకటేపీత్యర్థః, నజహాతునత్యజ
తు ॥*॥ గృహీతంనపరిత్యజేదితి వచనాదితిభావః + అశిషిలోటి శేషే
ప్రథమః ఇత్యేవం ప్రిధానేషు ; మహామాత్రేషు అభిదధానేషు వద
త్సుసత్సు (౧) ॥౨౦॥—॥ తతఇతి ॥ తతః తదనంతరం రంభోపహితో
రంభానిబంధనో నలకూబరాభిహితశాపః హరాంకసంభవశాపః కైలా
సోద్ధరణేనందీశ్వరవిరచితశాపః ॥*॥ తతోద్వంద్వేసరోద్వంద్వో వి
భాషైక వద్భవతీత్యేకవద్భావః- యద్వారమ్భోపహితో రంభాపతిః న
ళకూబరః సచహరాంకస్థితౌ సంభవః కారణంయస్యతంబలాదన్యనా
రీంగ్రహణేమూర్ధా శతధాభవిష్యతీతి రంభానిబంధన నళకూబరశాపం
వానరైస్స్వద్వంశవిలయోభవిష్యతీతి నందీశ్వరశాపంచేత్యర్థః, తథా
అంభోజభవశాపం పుంజికస్థలాఖ్యాప్సరోనిబంధనబ్రహ్మశాపంచైతస్యా
స్సీతాయాః ఉపలంభాంతరాయంసంభోగ (ప్రా) ప్తివిఘ్నమావేదయం
తం ప్రహస్తాదిభ్యః కథయంతమగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం రావణం

(౧) కస్మాదయమాలాపఇతి (ప్రా) చీనపాఠే ఆలాపఏవంభాషణమిత్యర్థః

[illegible]సమానవినయ విజ్ఞానవిభూషణో విభీషణస్సరోషమిదమవాదీత్ ॥

౨౦ ॥ప॥ అహహహ విధినియోగాదద్య నష్టంచ రేద్ర త్వమసి పరకళత్త్రైర్బు

వినయః మహత్సుప్రహ్వీభావః విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞానే ఏవ విభూషణం యస్య స తథోక్తః విభీషణః సరోషం సామర్షం యథా తథా ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం అవాదీత్ ఉవాచ అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్ । అద్యప్రభృతి యామన్యాం బలాన్నారీం గమిష్యసి ॥ తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః । ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభమేవ తామ్ ॥ నారోపయే బలాత్సీతాం వైదేహీం శయనం మమ ఇతి (౧)॥౨౦॥——॥విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ ॥ అహహేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః ॥ అహహేతి ఖేదే ॥ని॥ అహహేత్యద్భుతే ఖేదే ఇత్యమరః- హా నష్టం చరేంద్ర రాక్షసేశ్వర అద్యేదానీం త్వం విధినియోగాత్ దైవవశాత్ పరకళత్రోపరచారేషు దుర్నివా

---

(౧) రమ్భోపహితహఠాత్కారగ్రహణసంభవమంభోజభవసంభూతం చ శాపమితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః రంభాయాముపహితః కృతః యః హఠాత్కారేణ బలాత్కారేణ గ్రహణం తస్మాత్సంభవతీతి తత్సంభవం తముత్పన్నం శాపం నళకూబరశాపమ్ । అత్ర శ్రీరామాయణమ్ ॥ తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః । ముహూర్తాద్రోషతామ్రాక్షస్తోయం జగ్రాహ పాణినా । గృహీత్వా సలిలం దివ్యముపస్పృశ్య యథావిధి । ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్ ॥ అకామా తేన యస్మాత్త్వం బలాద్భద్రే ప్రధర్షితా । తస్మాత్స యువతీమన్యాం నాకామాముపయాస్యతి । యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్ ॥ మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితా తదా ఇతి ॥ నళకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హఠాద్గ్రహణప్రతిబంధకత్వేఽపి సందిశాపస్యాన్యవిషయత్వాత్తదుపన్యాసస్యాత్ర ప్రకృతానుపయోగాత్

ర్నివారానురాగః । అరుణదవశిఖాయామామిష గ్రాసమోహాదవిరళ
కృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ ॥౨౨॥ ప॥ ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖాదనఘే స్వ
వంశే కాకుత్థ్సదారహరణోపగతం కళఙ్కం । హాహేతి మీలితదృశః క
రయోర్యుగం తదష్టాశ్రుతిశ్చపిదధాతు కథం విధాతుః ॥౨౩॥ ప ॥

ర్నివారయితుమశక్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య సతథోక్తోసి- పర
దారానుషక్తేర్మహాపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ తతో వినిపాత ఏవ
నతు శ్రేయ ఇతి భావః, కథమివ అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖా-
యాం వనవహ్నిజ్వాలాయాం ॥ని॥ వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీ
ష్యత ఇతి శాశ్వతః ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంసపిండభ్రాంతివశాత్
॥ని॥ ఆమిషం మాంస ఉత్కోచే తథా స్యాద్భోగ్యవస్తుని ఇతి వైజయంతీ అవిర
ళం బహుళం యథా తథా కృతం అథవా అవిరళం విరళం సంపద్యమానం కృతం
విరళకృతం తన్న భవతీత్యవిరళకృతం బహుళీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేం
ద్రియప్రియత్వస్థాయస్య సతథోక్తః ॥ ÷ ॥ శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి
రితి సమాసః శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్యమితి వార్తికా
చ్చ్వి ప్రత్యయార్థప్రతీతిః । కేసరీ సింహ ఇవేత్యుపమా సా చ భ్రాంతి
మతాంగేన సంకీర్యతే దవాగ్నిజ్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యాదృశీ అ
వస్థా తాదృశ్యేవ తవాపీత్యర్థః ॥ మాలినీవృత్తమ్ ॥౨౨॥——॥ ఆకర్ణ్యే
తి ॥ అనఘే నిర్మలే స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్థ్సదారహరణోపగ
తం శ్రీరామధర్మభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వ
యా తస్యాః అపహృతత్వాదితి భావః కళంకం అపవాదం ॥ని॥ కళంకోం
కాపవాదయోరిత్యమరః కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్ ॥ + ॥ ఆఖ్యా
తోపయోగ ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా హాహేతి ప్ర
కృతే విషాదాతిశయద్యోతకో ద్విరుక్తోయం శబ్దః ॥ని॥ హా విషాదశుగా
ర్తిష్విత్యమరః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః మీలితదృశః తాదృగ్దుర్వార్తాకర్ణన
జనితఖేదాతిరేకాన్నిమీలితాక్షస్య విధాతుః బ్రహ్మణః తత్ ప్రసిద్ధం

పశ్యేదానీముదధిపరిఖాపాలితా కుత్ర లఙ్కా-వాచాతీతః క్వను వనచరా
దాగతో దుర్విపాకః।కతురణం న క్షణంచరపరిభవం కాపి మాయేతి శఙ్క్యే జా-
తా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి ॥౮౮॥ కింబహునా॥ ప॥ నగణయసి
యది త్వం వానరం వా నరం వా ననుపరిచితమీర్ష్యేః క్ష్మాభుజా క్షత్రవీర్యా।

కరయోర్యుగం హస్తయుగ్మం కర్తృ, అష్టౌ చ తస్య చతుర్ముఖత్వాత్
అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః- శ్రుతీః శ్రోత్రాణి కథం పిదధాతు ఆచ్ఛా
దయతు ద్వయోరష్టాచ్ఛాదనే అపర్యాప్తత్వాన్నాచ్ఛాదయిష్యత్యేవే
త్యర్థః- తాదృగ్వార్తాకర్ణనే కర్ణాచ్ఛాదనస్యావశ్యకత్వాదితి భా-
వః, త్వన్ముఖేన కూటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహాత్మనస్సంతాపస్సం
ప్రాప్తః, అతస్తవ మజ్జీవితమితి తాత్పర్యం॥ ని॥ అపిధానతిరోధానపిధా
నచ్ఛాదనానిచేత్యమరః, అత్రోక్తవ్యవహారాసంబన్ధేపి తత్సంబం
ధోక్తేరతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౮౭॥—॥ పశ్యేతి ॥ఇదా
నీమధునా, పశ్య అవలోకయ కిం పశ్యామీత్యత ఆహ, ఉదధిరేవ పరిఖా
యాఖేయం తేన పాలితా గుప్తా దుష్ప్రవేశేత్యర్థః ॥ని॥ ఖేయంతు పరిఖేత్య
మరః లఙ్కాకుత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః వనచరాత్ వానరమా
త్రాత్ ఆగతస్సంప్రాప్తః దుర్విపాకః వనభఙ్గాక్షకుమారాది రాక్షస
విక్షోభణగృహదాహాదిరూపా దురవస్థా క్వను కుత్రత దేతదాశ్చర్యమి
త్యర్థః అతః నక్తంచరపరిభవం రాక్షసవిధ్వంసనం కతురణం కాప్యని
ర్వాచ్యా మాయాపి చిత్రశక్తిరేవ సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి నా
మభిరుపలక్షితా సతీత్యర్థః, జాతా ప్రాదుర్భూతేతి శంకే తర్కయా
మి, అన్యథా కథమీదృగ్విపత్తిస్సంభవిష్యతీతి భావః, మన్యే శంకే ధ్రు
వం నూనమితి నిఘంటుః ॥ ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, మందాక్రాంతావృత్తం
॥౮౮॥—॥ నిగమయతి ॥ కింబహునేతి ॥ గతార్థమేతత్ ॥ నేతి ॥
హేరావణ త్వం వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా నగణయసి యది
నసంఖ్యాయసే చేత్ తృణప్రాయావేతౌ మద్బాహుబలస్య కియన్మా

సకలయసి యది త్వం సన్దిశాపంచ ధాతుర్వరమపి నరవర్జం దుర్జయో దైవయోగః ॥౨౪॥౫॥ ఇత్యాదినీత్యాసహితం హితమభిహితవన్తం నిజమనుజం తమవజ్ఞాయ జ్ఞాతిరయమరాతిపక్షశ్శిక్షణీయ ఇతి శంసన్తం నృశంసం తమముం తు దాభాషణరోషభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి స

త్రమితి నలక్షీకరోషి చేదిత్యర్థః, తర్హి జిష్ణుః శక్రపుత్రో వాలీ॥ ౧॥ జిష్ణుశ్శక్రో ధనంజయ ఇతి నిఘంటుః సచ కార్తవీర్యశ్చ తౌ హరిచిత వీర్యౌ నను పూర్వం త్వదనుభూత పరాక్రమౌ ఖలు, ఏకేన వాలవలయ నిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యావత్ప్రసాదం బన్దీకృతత్వాచ్చేతి భావః, అత్రతాదృగరివినాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మూలనాలం కర్మీణ పరశురామభంగకర్తుశ్చ శ్రీరామస్య త్వద్వినాశనం కియన్మాత్రమిత్యన్త నిగూఢాభిప్రాయః అతస్త్వం నన్దిశాపం వానరైః తవోపహతిర్భవిష్యతీతి నన్దీశ్వరశాపంచ నరవర్జం వరరహితం విధాతుర్వరమపి నరాద్వినా అన్యస్మాన్న తే వినాశ ఇతి బ్రహ్మవరం చేత్యర్థః, నకలయసి యది న మనుషే యది నానుసన్ధాసి చేత్, తర్హి దైవయోగో దైవగతిః దుర్జయః జేతుమశక్యః ॥౫॥ ఈషద్దురిత్యాదినా ఖల్వ ప్రత్యయః నన్దీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాం నర వేషధారిణశ్శ్రీరామస్య చ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్న స్తవ మృత్యురితి భావః, మాలినీవృత్తమ్ ॥౨౪॥౬॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యాది రేవమాదిర్యా నీతిః నీతిశాస్త్రసమ్మతవార్తా తయా సహితం సంబద్ధం యథా తథా హితమభిహితవన్తం ఉక్తవన్తం — కర్తరి క్తవతు ప్రత్యయః తం నిజమనుజం విభీషణం అవజ్ఞాయ అనుచితభాషణైరవమత్య ॥౧॥ రీడావమాననావజ్ఞేత్యమరః అరాతిపక్షః అరాతేశ్శత్రోః పక్షస్సహాయః శత్రుపక్షపాతీత్యర్థః ॥౧॥ పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయ బలభిత్తిష్వితి నిఘంటుః । అయం జ్ఞాతిః దాయాదః శిక్షణీయః దండ్య ఇత్యేవం శంసన్తం వదన్తం నృశంసం పాపిష్ఠమ్ ॥౧॥ నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపో ఘ్నా

ముత్పతన్ననూత్పతద్భిశ్చతుర్భిరమాత్యైస్సమంవారినిధిమతీత్య దూర
తఏవసవితర్కముద్గ్రీవాంత్సుగ్రీవాదీనంతరిక్షగతఏవమాచచక్షే ॥ ౨౬

ర్తస్తువంచక ఇత్యమరః, తం రావణం అరుంతుదాభాషణేన మర్మభే
దక రావణ దుర్భాషణాదినా యోరోషస్తాత్కాలికః కోపః ॥*॥రో
షస్తాత్కాలికఃకోపఇతిభూపాలః ॥ తేనభీషణఃభయంకరః॥+॥ అరుం
తు దైత్యత్రివిధ్వరుషాస్తుదఇతిఖశ్ అరుద్విషదిత్యాదినాముమాగమః
విభీషణోవిహాయత్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే సముత్పతన్ ఉద్గచ్ఛన్
॥ని॥వాతుపుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః, అనూత్పతద్భిః అనుస్సృ
త్యోత్పతద్భిః చతుర్భిరమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభిస్సమం అమాస
హాసుఖదుఃఖాదిషు భవన్తీత్యమాత్యాఇతి విగ్రహః ॥ని॥అమాసహాస
మీపేచ । మంత్రీధీసచివోమాత్యఇతిచామరః + అమాశబ్దాదవ్యయా
త్త్యప్ ॥*॥ అనలశ్చహరిశ్చైవ సంపాతిఃప్రమదస్తథా । ఏతేవిభీష
ణామాత్యాశ్చత్వారోబుద్ధిసత్తమాఇతి శ్రీరామాయణే, వారినిధిమ
తీత్యఉల్లంఘ్య దూరతఏవ అంతరిక్షగతః ఆకాశేఏవస్థితస్సన్నిత్యర్థః
సవితర్కంకోయం కిమత్రాస్యాగమనప్రయోజనమితి ససందేహం ఉ
ద్గ్రీవానున్నమితకంధరాన్ సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరాన్ప్రతిఏవంవ
క్ష్యమాణ ప్రకారేణఆచచక్షేఅవోచత్ । ఏతేవానరామమాభిధేయ
మభిప్రాయమవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీత్యన్యథాకరిష్యంతి అతః
రామసమాశ్రయణాభిప్రాయమేతేభ్యోనివేద్యఏతత్పురుష కారము
ఖనైవరామంసమాశ్రయిష్యామీత్యభిప్రేత్యాబ్రవీదిత్యర్థః॥అత్రశ్రీ
రామాయణవచనమ్ ॥*॥ అన్యస్త్వేవంవిధంబ్రూయాద్వాక్యమేతన్ని
శాచర, అస్మిన్మహూర్తేనభవేత్త్వాంతుధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తఃప
రుషంవాక్యం న్యాయవాదీవిభీషణః, ఉత్పపాతగదాపాణిశ్చతుర్భి
స్సహరాక్షసైరితి ॥నను॥*॥ జ్యేష్ఠభ్రాతాపితా చైవయశ్చవిద్యాం ప్ర
యచ్ఛతి ॥ త్రయస్తేపితరోజ్ఞేయాధర్మశ్చేదత్ర కారణమితి॥జనితాచో

ప॥ పౌలస్త్యమగ్రజనుషం పరుషం వదన్తం సంత్యజ్య బాన్ధవజనంచ విభీషణోహమ్ । రామం విరామమిహ విద్విషతామవాపమాపన్నదైన్యహర

పనేతాచ యశ్చవిద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతాభయాత్త్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్యమాపాద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం విభీషణస్య విరుద్ధమితి చేత్సత్యమ్ ॥*॥ విహితస్యాననుష్ఠానాన్నిందితస్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహాచ్చేంద్రియాణాం నరః పతనమృచ్ఛతీత్యాద్యుక్త పతన హేతూనాం రావణే పరిపూర్ణత్వాన్న పతితైస్సహ సంవ్యవహారో విద్యత ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్ ॥*॥ గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః । ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యాయ్యో దండో విధీయత ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురోరపి పరిత్యాగశ్రవణాచ్చన దోషఇత్యలమతి ప్రపంచేన ॥౭౬॥—॥అ॥ ఏవమాచచక్షఇత్యుక్తం తత్ప్రకారమేవాహ ॥ పౌలస్త్యమితి ॥ అగ్రజనుషమగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరమిత్యర్థః ॥ని॥ జనుర్జననజన్మానీత్యమరః, ఏతేనస్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తంభవతి, అనేన ॥*॥ ఉపాయానైవ సిద్ధ్యంతి హ్యపాయాబహుశస్తథా । ఇతియాగర్వహానిశ్చ సైవకార్పణ్యముచ్యతఇత్యుక్తలక్షణకార్పణ్యరూపమంగం ప్రదర్శితం - పరుషంవదంతమరుంతుదభాషణశీలం ఏతేనయుక్తవచనాభాషణాయుక్తవచనభాషణరూపదోషయుక్తత్వముచ్యతే, పౌలస్త్యంపులస్త్యవంశోద్భవంచ రావణంఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేపి దురదృష్టవశాత్పాపాచారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే । తథాబాంధవజనంపుత్రమిత్రకళత్రాదిబన్ధువర్గంచ సంత్యజ్యత్యక్త్వా- ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసనరూపమంగం ప్రదర్శితమ్ । విభీషణాఖ్యోహం ఏతచ్ఛక్తైర్వస్తుతోరాహిత్యేన కేవలరాధనామాత్రమితి బోధనేన తేషాంవిశ్వాసోత్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తన మిత్యవగన్తవ్యం విద్విషతాం శత్రూ

శాం విరమయతీతి విరామం వినాశకం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్ష
మమిత్యర్థః, ఆపన్నానాం తాపత్రయనిపీడితానాం దైన్యహరణం
దుర్గతినిరాసకం, సురనరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాంస
మాశ్రయణీయమిత్యర్థః, రమయతీతి రామం నామ్నైవ సకలలోకా
నందకరం మమ శరణం రక్షక ఇతి మత్వేతి శేషః ॥ని॥ శరణం గృహర
క్షిత్రో రిత్యమరః అవాపం ప్రాప్నువం ॥*॥ రక్షిష్యత్యనుకూలాన్న
ఇతి యాసుదృఢామతిః । సవిశ్వాసోభవేచ్ఛాత్రి సర్వదుష్కృతనా
శక-ఇత్యుక్త విశ్వాసరూపమఙ్గం ప్రదర్శితం- తథాచ ॥*॥ ఆనుకూ
ల్యస్యసంకల్పః ప్రాతికూల్యస్యవర్జనం।రక్షిష్యతీతివిశ్వాసోగోప్తృ
త్వవరణంతథా । ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధాశరణాగతిరితి భగవ
చ్ఛాస్త్రోక్తాయథాయోగాంగాశరణాగతిః ప్రదర్శితేతి ద్రష్టవ్యం, న
ను ఇక్ష్వాకువంశజస్య రాజ్ఞో రామభద్రస్య ఉక్తగుణసంపన్నత్వేనప
రత్వం విభీషణేన కథముక్తమితిచేత్ ॥*॥ బాలోపి నావమంతవ్యో
మనుష్య ఇతిభూపతిః । మహతీ దేవతా హ్యేషా నరరూపేణతిష్ఠతీ ॥నా
నృషిఃకురుతేకావ్యం నానురోవిందతేబలమ్ । నాదేవాంశోదదాత్యే
న్నం నావిష్ణుఃపృథివీపతి రిత్యాదివచనైఃభూపతేర్విష్ణురూపత్వావగ
మేన ॥*॥ బ్రహ్మాస్వయంభూశ్చతురాననో వేత్యాదిహనూమద్వచనా
ద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యోప్యధిక శక్తికత్వేనావగతత్వాత్ ॥*॥ పరమాపద్గ
తస్యాపి ధర్మేమమమతిర్భవేత్ । అశిక్షితంచ బ్రహ్మాస్త్రం భగవన్
ప్రతిభాతు మే । యాయామేజాయతేబుద్ధిః యేషుయేష్వాశ్రమేష్వి
హ॥ సాసామమాస్తుధర్మిష్ఠా తంతంధర్మంచపాలయే(ది)ఇతిప్రార్థిత
తేన బ్రహ్మణాధర్మిష్ఠస్త్వంయథావత్సతథాచైతద్భవిష్యతీతి దత్తపర
త్వేనచ రామంసకలజగద్రక్షణాధురీణ మిక్ష్వాకువంశావతీర్ణం పరమార్థ
ర్థరూపం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారాయణం జ్ఞాత్వాతథోక్త
వానితి సర్వంరమణీయమ్, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౭౭॥—॥

ణంశరణంమమేతి ॥౨౯॥౫॥ అనంతరమతికరుణంసమీరయన్తంసమీర
భువాచసప్రత్యభిజ్ఞం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతేరనుజంనిశామ్యతదాత్వ
దాగమనాయకింకారణమితిశఙ్కా పరవశేనివేదయతి హరీశేదాశర
థిరపిదయమానమానసస్స్మయమానోమధురమిదమవాదీత్ ॥౩౦॥౬॥

అనంతరమితి॥ అనంతరమతికరుణంఅత్యన్తదైన్యయుక్తంయథాతథాస
మీరయంతమ్ ॥*॥ సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయమహాత్మనేనివేద
యతమాంక్షిప్రం విభీషణముపస్థితమితి భాషమాణమిత్యర్థః వాచా
ధర్మమవాప్నుహీతి న్యాయేనాక్లేశేన భవతాంమహానుపకారః ప్రా
ప్స్యతీతినివేదయంతమితిభావః తథాసమీరభువాహనుమతాచ సప్ర
త్యభిజ్ఞం లంకాప్రవేశ సమయే మయాయందృష్టః ధర్మిష్ఠః అస్తత్ప
క్షపాతేన ఉపకారమేవాచరితవానిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞాసహిత మిత్యర్థః,
విజ్ఞాపితంనివేదితం నిశాచరపతేరనుజంవిభీషణం నిశామ్యదృష్ట్వా॥×॥
శమోఽదర్శనఇత్యత్ర శమథాఽదర్శనార్థే అమిత్రాద్వధ్రిస్వా
యాదేశాభావః తదాతస్మిన్కాలే తదాగమనాయ తస్య నిశాచరప
తేః ఆగమనాయ ఆగమనస్యేత్యర్థః, కిం కారణంకోహేతురిత్థంశ
ఙ్కాపరవశే వితర్కతత్పరే ॥౯॥ శంకావితర్కభయయోరితివిశ్వః, హ
రీశే సుగ్రీవేనివేదయతి రావణావరజోయం విభీషణః శరణార్థితా
యా సమాగతఇత్యాదివిజ్ఞాపితవతిసతి, దాశరథిః శ్రీరామోపి దయ
మానంనిరుపధిపరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాతత్పరత్వాద్దయామాపద్యమానం
మానసంయస్య సతథోక్తః, తథాస్మయమానః స్మితపూర్వాభిభాషీచ
పూర్వభాషీచ రాఘవఇతివచనాద్వాసాక్షాచ్ఛత్రూరావణః తదనుజ
ఏవశరణాగతశ్చేత్సంతోషఏవేతివా, శరణాగతఏవచేద్యోవాకోవా భ
వతు పునర్నివేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమనికటఇ
తి మందహాసం కుర్వాణస్సన్నిత్యర్థః మధురంసర్వేషాం శ్రవణానం
దకరం- ఇదంవక్ష్యమాణప్రకారంవచనమవాదీదువాచ ॥౩౧॥—॥౮॥

అభయాగతో మదపయాతి చేన్మ్ధారఘవో భవన్నిలఘవో నకిం సఖే । అనుజో యమస్తుతనుజోథవారిపోః కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః ॥ ౮౯ ॥

౫॥ తదను హృదయవిధా హనూమతా సరయమానీతో విభీషణో యమాశర.

తత్ప్రకారమేవాహ ॥ అభయేతి ॥ హే సఖే సుగ్రీవ అభయాగతః అభయార్థమాగతః జనః, మత్ మత్తస్సకాశాత్ మదపాయార్థమప్రాప్తమ నోరథస్సన్నిత్యర్థః, అపయాతి చేదపగతో యది రఘవో రఘువంశోద్భవా రాజానః అత్ర రఘుశబ్దే యదుశబ్దవత్తద్వంశ్యలక్షణా । జనపదవాచిత్వేనా తద్రాజత్వాత్ (౧) లఘవః నిచాన భవంతి కిం భవంత్యేవేత్యర్థః నకేవలం శరణాగతసంరక్షణాభావముఖ్యేనాహం లఘుః కింతు పూర్వేషామపి సకలజనశరణ్యానామస్మత్కులభూపతీనాం నైచ్యాపాదకత్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థీ రిపోః శత్రోః రావణస్య అనుజోవాఽస్తు, అథవా తనుజః తనయో వాఽస్తు, శరణాగతో జనః కరుణాపదం హి దయాపాత్రం ఖలు అతస్తమపశ్యమానయ తేత్యాశయః, మంజుభాషిణీవృత్తం ॥ * ॥ సజసాజగౌ భవతి మంజుభాషిణీతి లక్షణాత్ ॥ ౮౯ ॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను శ్రీరామవచనానంతరం హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన హనూమతా, సరయం సత్వరమానీతః ప్రాపితః అయం శరణార్థీ అనేనపతిః రాక్షసేశ్వరః విభీషణః విసీతస్సన్ వానరధినువానత్తనస్సన్ముతవాన్ ॥౨॥ రాక్షసః కోణపగక్రవ్యాత్క్రవ్యాదోస్రప ఆశరః ఇత్యమరః ॥౫॥—॥

---

(౧) రఘవ ఇత్యత్ర, షష్ఠ్యామిపశేషవాదిన రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు రాజసు లక్షణయా బహువచనమితి । కేచిత్తు ఇక్ష్వాకువంశ్యో దేశస్య రఘుసంజ్ఞాస్తీతి తస్య రాజన్యపత్యవదితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషులుగిత్యాహుః । మదద్వయమపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్తమితి శ్రీమచప్పయదీక్షితైర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యాయా ముపపాదితమ్ ॥

పతిరవన్దత దాశరథిమ్ ॥౩౦॥ వ॥ రామస్తమాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం ద
త్తం మయాద్య భవతే దశకంఠరాజ్యమ్ । అస్మిన్నుదాహరణ మగ్రజరా

రామ ఇతి॥ రామః వినతం ప్రణతం రజనీచరేన్ద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతే
స్మ (ఆహేతి ణలన్తత్వేన బ్రూతి త్వం భ్రాన్తం తదుక్తం వామనేన, ఆహే
బ్రూఞ్ తేర్లన్తత్వం భ్రమాదితి) (౧) ఉక్తి ప్రకారమేవాహ ॥ హే విభీష
ణ అద్యేదానీం మయా, భాతీతి భవతే తుభ్యం + భా లేర్జ వతు ప్రత్యయః ద
శకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం దత్తం వితీర్ణం, అత్ర భవిష్యదర్థ
త్వేపి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః ఏతేన శ్రీరామస్య సత్య
ప్రతిజ్ఞాపరిపాలన ధౌరేయత్వముక్తమ్ ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణవ
చనమ్ ॥*॥ నిహత్య రావణం సంఖ్యే సపుత్రామాత్య సబాంధవమ్ । రాజా
నం త్వాం కరిష్యామి లఙ్కాయాం రాక్షసేశ్వరేతి, నను అగ్రజం ఘాత
యిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తుముచితమిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మా
హ ॥ అస్మిన్నితి ॥ అస్మిన్నర్థే అగ్రజస్య జ్యేష్ఠభ్రాతుః వాలినః రా
జ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా అనుసృత్య ప్లవంతీత్యనుప్లవాః అమాత్యభృ
త్యాదయః తైస్సహ సానుప్లవః ॥+॥ తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి బ
హువ్రీహిః వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావః ప్లవగమండల సా
ర్వభౌమః కపిరాష్ట్ర చక్రవర్తీ సుగ్రీవః + సర్వభూమేరీశ్వరస్సార్వ
భౌమ ఇతి విగ్రహః, తస్యేశ్వర ఇత్యర్థే సర్వభూమిపృథివీభ్యామణ
ఞావిత్యణి అనుశతికాదీనాం చేత్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిద
ర్శనం దృష్టాంతః ఉపమానమితి యావత్, అతో నాత్రానౌచిత్యశంకా
కార్యేతి భావః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బ భావే

(౧) బ్రూఞ్ ధాతోర్లట్ బ్రువః పంచానామాదిత ఆహో బ్రువ ఇత్యనేనా
హాదేశప్రక్షేతి ప్రాణలి ఆహేతి రూపం అత్రస్తైత్యధ్యాహారే భూతార్థక
త్వమ్। యద్వా ఆహేత్యవాచార్థేతి ఙ్వభక్తి ప్రతిరూపకో నిపాత ఇతి శాక
టాయనః అతః సపదాధ్యాహారక్లేశోపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం

జ్యభ్యోక్తాపాను ప్లవఃప్లవగమండలసార్వభౌమః॥తథాహి॥౩౧॥ప॥ శ్రియః
పదాత్పదముపైతి విధేఃప్రసాదాత్ప్రాప్య స్తదద్య ఫలితం హి విభీషణే తు
రేఖాతపత్రసహితం పదమస్య గృష్ఠాన్నే కాతపత్రసహితం పదమేష

నౌపమ్యస్య గమ్యత్వేన బాధాత్ కింతూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభి
ధానాదుపమాలంకారః- అతఏవ దృష్టాంతో దాహరణనిదర్శనరూపా
శ్శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తేరిత్యేకావళీకారః, వసంతతి
లకావృత్తమ్, ॥౩౦॥—॥ఉక్తమర్థాంతరన్యాసేనోపపాదయతి ॥ త
థాహీతి॥సఏవప్రకారఇత్యర్థః తత్ప్రకారమేవాహ ॥ శ్రియఇతి ॥
శ్రియో రాజ్యాదికం కర్తృ, విధేః ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్ ॥ వి॥
విధిర్విధానే దైవేచేతి విశ్వః, ప్రాయోభూమ్నా ॥వి॥ ప్రాయోభూ
మ్న్యంతగమన ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాత్ పదణాచ్చేతి గమ్యతే॥వి॥
పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుషు ఇత్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నో
తీతి యదిత్యధ్యాహారః, యత్తదోర్నిత్యసంబంధాత్ తత్ న్యాయ్యవచ
నమిత్యర్థః, అద్యేదానీం విభీషణే తు విభీషణ ఏవ తుశబ్దో వ్యవ
చ్ఛేదకార్థకః ఫలితం ఫలవత్ చరితార్థం జాతమిత్యర్థః, తాదృశా
దిత్యాదితచ్ హిరణ్యధారణార్థకః- సతి యస్మాత్ ఏష విభీషణః రే
ఖాతపత్రాకారరేఖేత్యర్థః తత్సహితం మహాపురుషత్వాద్ రేఖాచిహ్ని
తం అస్య త్రిలోకస్య పదం చరణం స్థానం చేతి గమ్యతే, గృహ్యాత్పూర్వ
ర్వమ్, ఏకాతపత్రసహితమేకచ్ఛత్రయుక్తం నిష్ప్రత్యూహమిత్యర్థః
పదంసామ్రాజ్యం ప్రాప ప్రాపేతి శ్రియః పదాత్పదమిత్యుక్తం ప్రా
ప్తిరిత్యేతత్ఫలితం జాతమితి యదుక్తమిత్యర్థః ప్రాప్తిరిత్యుక్తమిత్యతో
తోయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపో ర్థాంతరన్యాసో లంకా
రః వసంతతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥ ౩౧ ॥ — ॥ అసంతిరస్కృతాన్యమాహ ॥

---

(౧) విభీషణే యువితి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః । తుశబ్దస్యపతిత్వాన్యథార్థా
ర్థకత్వే ఏకత్రైవాన్వయ ఇత్యాదిభిరుక్తైః న్యాయస్య సర్వవిష
యకత్వహానిప్రసంగాత్ ॥

భేజే ॥౩౧॥౪॥ అసౌపునరగ్రతఏవభరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభి షిక్తోపిపునరుక్తరాజ్యాభిషేకస్సకలవిస్రమ్భభాజనతయాసుగ్రీవఇవా పరోదశగ్రీవబలమఖిలమావేద్యసద్యఏవలఙ్కాపురసమాస్కన్దనాయ సేనాసముత్తరణహేతుం సేతుం విధాతుమారాధయవారాంనిధిమితి స వినయమేనం విజ్ఞాపితవాన్ ॥౩౩॥ ప ॥ అథవారాంనిధింధ్యాయన్న

అసావిత్యాదినా ॥ అసౌవిభీషణఃపునశ్శబ్దోవాక్యాలఙ్కారే అగ్రతః అనుపదమేవ భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగసుధాతరం గైఃకటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పు నర్విరచితసామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటా క్షావలోకనపూర్వకం లంకారాజ్యేభిషిక్తఇత్యర్థః, సకలవిస్రంభ భాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా ॥ని॥ సమౌవిస్రంభవిశ్వాసా విత్యమరః, అపరస్సుగ్రీవఇవస్థితస్సన్నిత్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలంసమగ్రంద శగ్రీవబలం రావణశక్తిం సైన్యంవా ॥ని॥ బలంసైన్యంబలంస్థౌల్యం బ లంశక్తిర్బలోసురఇతిశాశ్వతః, ఆవేద్య ॥ * ॥ అవధ్యస్సర్వభూతా నాంగంధర్వోరగరక్షసామ్ । రాజపుత్రదశగ్రీవోవరదానాత్స్వయం భువ ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః - సద్యః అవిలంబేనైవలంకాపుర స్య సమాస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం సేనాయా వానరసైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముద్రోల్లంఘనసాధనం సేతుంవిధాతుంబంధుం వారాంనిధింనీరనిధిం ॥ని॥ ఆపస్త్రీభూమ్నివార్వారిత్యమరః ఆరాధ య ప్రార్థయ ఇత్యనేన ప్రకారేణసవినయం సప్రశ్రయం యథాత థాపనం శ్రీరామంప్రతివిజ్ఞాపితవాన్ ॥౩౩॥—॥అ॥ తతశ్శ్రీరామఃకిం మకార్షీదిత్యత్రాహ ॥అథేతి॥ అథవిభీషణవిజ్ఞాపనానంతరం,రామః వారాంనిధింధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చింతయన్, అంభోధిహ్రద యే అంభోధితీరేశేతఇతితథోక్తస్సన్ + అధికరణేశేతే రిత్యచ్ప్రత్య యః-శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ దర్భశయనం దర్భైరూపశయ్య

మ్యోభిధిహ్యాదమేశయః। వ్యానశే దర్భశయనం వేదిమివ హుతాశనః॥౩౪
౫॥ తత్రైవ కుశాస్తరణమధ్యమధ్యాసీనే దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇ
వ నియమవశాన్నిశాత్రయమపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నాససాద యాద
సాంపతిః ॥౩౫॥ వ॥ వ్యాపారయన్నథ విలోచనకోణమర్ధం కోపారుణం

ణం వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్ ॥ని॥ వేదిః పరిష్కృతా భూమిరిత్యమరః
హుతాశనః అగ్నిరివ వ్యానశే తత్రాధిశిశ్యే ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకా
రః, తేన ప్రార్థనావైఫల్యేఽపి ప్రకారాంతరేణ కార్యనిర్వాహ
కత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్॥*॥ ఏవ
ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః। సంవివేశ తదా రామో వేద్యా
మివ హుతాశన ఇతి ॥౩౪॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర అంభోధితీరే చ కుశాస్తర
ణమధ్యం దర్భశయనమధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః ॥+॥ అధిశీఙ్ స్థాసాం
కర్మేతి కర్తృత్వం అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే దేవే స్వామిని రామభద్రే నియ
మవశాత్ నిష్ఠాపారతంత్ర్యాత్ నియంత్రితే నియమిత ఇవ సన్ స్తస్య సకల
నియంతృత్వాత్తస్య న తథాత్వమితి భావః నిశాత్రయమపి తిస్రః నిశా
స్వపీత్యర్థః, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా నిధ్యానవతి నిరంతరధ్యాన
తత్పరే సత్యపి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః ॥ని॥ రత్నాకరో
జలనిధిర్యాదఃపతిరపాంపతిరిత్యమరః, అత ఏవ ప్రసాదమనుగ్రహా
భిముఖ్యమితి యావత్ నాససాద న ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయ
ణవచనమ్॥*॥ తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే। నియ
మాదప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోఽతిచక్రమురితి ॥౩౫॥—॥ తతశ్చ శ్రీరా
మః కింకృతవానిత్యాహ ॥ వ్యాపారయన్నితి ॥ అథ నిశాత్రయావగ
మానంతరం కోపారుణం మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయామపి మ
త్సామర్థ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్ణీం స్తబ్ధభావేనైవాయమనాదృత్య తిష్ఠతీ
తి సముత్పన్నకోపసంరక్తమిత్యర్థః విలోచనకోణం నేత్రాంచలం
అర్ధం వ్యాపారయన్ ప్రసారయన్ కుటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకుటీ

కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః । ఆదాతుమైహత ధనుః ప్రథమోరఘూ
ణాంపైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ ॥ ౩౬ ॥౫॥ ఆదాయచదు
రాపంచాపమారోపయతవిశిఖమనలశిఖమ్ ॥౩౭॥ ప ॥ నాథోవిమోక్తు
ముదయుఙ్క్తయావదేషపాథోనిధేరుపరిపావకరూపమస్త్రమ్ । సం
తాపినీనయనవారిమిషేణతావన్మందాకినీకిముతవారుణమాలలమ్బే ॥౩౮

ఘూ భ్రుభంగోవిటంక ఇవయస్యసతథోక్తః (౧) రఘూణాం ప్రథమో
రఘునాయకః, పితామహస్యాయం పైతామహోయః ప్రథమసర్గః
అప్సృష్టిరిత్యర్థః ॥*॥ అపఏవససర్జాదావితి బ్రహ్మాండపురాణ వ
చనాత్ తస్యసమాపనాయసంక్షేపాయవిధ్వంసనాయేత్యర్థఃధనురా
దాతుమైహతవిచ్ఛత్ వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౩౬॥—॥ ఆదాయేతి॥
దురాపంపరేషాందుష్ప్రాపంచాపమాదాయచ అనలశిఖం విశిఖమా
గ్నేయాస్త్రం ఆరోపయత అనుసంహితవాన్ ॥౩౭॥—॥ నాథఇతి॥ ఏ
షఃఅయంనాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేఃజలనిధేః ॥ని॥ కబంధ ము
దకంపాథఇత్యమరః ఉపరిపావక రూపమస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం యావ
త్ యదావిమోక్తుంనోదయుఙ్క్తనోద్యుక్తవాన్ తావత్తదానీమేవ
మందాకినీవియద్గంగాసంతాపినీస్వప్రియతమస్య మహావిపత్తిస్సంప్రా
ప్తేతి సంతాపవతీసతీ నయనవారిమిషేణనేత్రాంబువ్యాజేన వారుణం
వరుణదేవతాకంసలిలాస్త్రమాలలమ్బే కిముస్వీకృతవతీకిం అత్రపతివి
పత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వమపహ్నుత్యవారు
ణాస్త్రత్వేనోత్ప్రేక్షా, తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగ సంతాపయోః
కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వాదసంగత్యలఙ్కారః ॥*॥ కార్యకార
ణయోర్భిన్న దేశత్వేస్యాదసంగతి రితిలక్షణాత్, అయంచోత్ప్రే
క్షావగతఇతిసంకరః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౩౮॥—॥

(౧) భ్రువఃకుటిఃకౌటిల్యంభ్రుకుటిః + ఇకోహ్రస్వోఙ్యోగాలవస్యే
త్యోకారస్యహ్రస్వః । కృదికారాదక్తినఇతిజీష్ ॥

వ॥ రుషా విశిఖముచ్ఛిఖం జహతి రాఘవే లాఘవాదజాయత రుజాయతశ్వ
సితనక్రచక్రాకులమ్ । రసాతలవలత్తిమిస్తిమితకుమ్భికుమ్భీనసప్రవిష్ట
గిరికన్దరం తరళమన్తరం వారిధేః ॥౩౯॥ ౫ ॥ తత్క్షణంచ జలనిధిః క్షన్త్వాచ
యుగాన్తానలస్య సహనోఽపి గరళదహనోష్మాణం సోఢాపి బాడబగాఢా

రుషేతి॥ రాఘవే శ్రీరామే రుషా రోషేణ ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం విశిఖం బా
ణమాగ్నేయాస్త్రమిత్యర్థః॥ ని॥ ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే। పృషత్క బాణ విశి
ఖా ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్ జహతి త్యజతి సతి+జహా
తేశ్శతృప్రత్యయః, వారిధేః అన్తరం మధ్యం కర్తృ ॥ని॥ అన్తరం పరిధా
నేఽప్యన్తరాత్మని, ఛిద్రే మధ్యేవకాశే చేతి వైజయన్తీ రు
జా ఉపతాపః ॥ని॥ స్త్రీ రుగ్రుజా చోపతాపే ఇత్యమరః+షిద్భిదాదిభ్యో
ఙ్ అథవా రుజేతి వేదనాభేదః తయా ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితా
ని నిశ్వాసా యస్య తత్ । తథోక్తేన నక్రచక్రేణ కుమ్భీరకాపరపర్యాయ
జలగ్రాహవ్యూహేనాకులం సఙ్కులమ్ ॥ ని ॥ నక్రస్తు కుమ్భీర ఇత్యమ
రః- రసాతలే పాతాళే వలన్తో వలమానాస్తిమయః శతయోజనవిస్తృత
కాయాః మీనవిశేషాః యస్మిన్తత్తథోక్తమ్ ॥ని॥ రాజీవశ్శకులస్తిమి
రిత్యమరః, అత్ర వలతేరనుదాత్తత్వేపి చక్షిఙో ఙిత్కరణేన తస్యానిత్య
త్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపదప్రయోగః, అత ఏవ వలతేరాత్మనేపదమనిత్యం
జ్ఞాపనాదితి వామనః వలతే వలతీతి చ టిభట్టమల్లశ్చ స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః
కుమ్భినో జలకరిణః యస్మిన్తత్ కుమ్భీనసైస్సర్పవిశేషైః ॥ని॥ కుమ్భీ
నసో లోహితాహిరితి వైజయన్తీ, ప్రవిష్టాని గిరికన్దరాణి మైనాకాదిప
ర్వతబిలాని యస్మిన్ తత్తథోక్తంచ సత్ తరళం విఘూర్ణితమజాయ
త జాతం, పృథ్వీవృత్తమ్ [illegible]॥ తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే
అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా, అయం జలనిధిశ్చ వారనిధిరపి యుగాం
తానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః + కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ, ఏవ
ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, క్షన్తా చ సహనశీలోఽపి +క్షమూష్ సహనే

వలేపస్యతితిక్షురపిభార్గవతీక్ష్ణపరశోఃపరిశోష్యమన్తమన్తరంగారమ
యంశరమయమప్రమేయంనిమిషమపినవిషేహే॥౪౦॥వ॥శరణమథశరవ్యా
ధానిదానంజలనిధిరేషజగామ రామమేవ॥పరుషకులిశపాతమేవకేవాజ
లధరమర్థయతేనజీవలోకః ॥౪౦॥౫ ॥ అగస్త్యచాముపదముప్రధీకృతచిర

తృచ్ గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మకుక్షినివాసస్య కాలకూటస్య
స్వాధిష్ఠితశేషాశీవిషస్య విషజ్వలన పరితాపానాం వాసహనో మహా
ణః, బాడబస్యబడబానలస్యయోగాఢావలేపః నిరంతరదృఢతరా స్వా
దనం గాఢావలేపస్య ఇతిపాఠే దృఢథాహంగర్వః ॥ ని ॥ అవలేపస్తుగ
ర్వేస్యా ల్లేపనేమూషణేపి చేతివిశ్వః, తస్యసోఢాపి సహతేఽతితృట్ భా
ర్గవతీక్ష్ణపరశోఃజామదగ్న్యనిశితపరారస్య బాహ్యపరిభవస్యసహిష్ణుం
స్తోంచితాత్వాస్వనివాసప్రార్థనా సమమేవప్రియుక్తస్యేతిభావః, తితి
క్షుః క్షాంతిశీలోపిక్షమతేస్సన్నం తాదుపక్షయః, అంగారమయమ
గ్నిస్వరూపంఅంతః పరిశోషయంతమప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభా
వం శరంఅస్త్రోత్తమం, నిమిషంనిమేషమాత్రమపి కిముతచిరకాలమి
తిభావః, నవిషేహేనచక్షమేస్వశోదుస్సహస్య తత్రాపేక్షోష్ణావేశే
న శ్రీరామప్రేరితస్యాస్త్రస్య కఃక్షంతేతిభావః ॥౪౦॥ శరణమితి
అథాసహనానంతరం ఏషజలనిధిః సముద్రః, శరవ్యథానిదానంశరజని
తాత్యంతసంతాప కారణం ॥ని॥నిదానంత్వాదికారణమిత్యమరః॥ రామం
శ్రీరామమేవ శరణంరక్షకమ్ ॥ని॥ శరణంగృహరక్షిత్రోరిత్యమరః జ
గామప్రాప గమేర్లిట్, కుతఏతదిత్యాశంక్య తత్రదృష్టాన్తమాహ
॥పరుషేతి॥ జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో
యస్మాత్తం-జలధరం మేఘమేవనార్థయతే నయాచతేకిం-జలమితిశేషః,
యాచతఏవేత్యర్థః, అతోస్యైతచ్ఛరణాగతత్వంయుక్తమితిభావః,
అర్థఉపయాచ్ఞాయామితిధాతుః, ఆఙ్ఘమేఘమర్థయతే రథార్థయానే
యాచ్ఞావబోధయోరితి వచనాత్ వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః

త్నరత్నరాశిర్జలరాశిర్వినీతవేషో విశేషోపజాతనుతిభిర్నతిభిరభ్యన
న్దయద్రఘునన్దనమ్ ॥౪౩॥౫॥ తదనుతదనుసంహితమమోఘమస్త్రం వై
ధాత్రం కుత్రచనవనచరధామని మరుసీమని నిపాత్య తాం సహ్యతే మ
యా సలి(లని)లావష్టమ్భసమ్ప్రవృత్య వనలావిదధాతు సేతుమిత్యభిదధౌ

పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౪౦॥—॥ ఆగత్యేతి ॥ ఆగత్యశరణం ప్రపద్య చ
అనుపదమనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిర్యే
నసతథోక్తస్సః ॥౧॥ ఉపాయనముపగ్రాహ్యముపహారస్తథోపదేత్య
మరః, వినీతవేషః అనుద్ధతాకారః, వినయప్రహ్వభూత ఇత్యర్థః, వి
శేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నా నుతిః స్తుతిర్యాసు తాః తత్తాకాలోచితప్రసాద
సంపాదకస్తోత్రవిశిష్టా ఇత్యర్థః తాదృశీభిః నతిభిర్నమస్కారైః, ర
ఘునందన మభ్యనందయత్ అతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కా
రైః శ్రీరామస్య కోపోపశమంచకార, ప్రణిపాతప్రతీకారస్సంరంభో
హి మహాత్మనామితి న్యాయాదితి భావః అత్ర నతిభిరితి బహువచనం
తాసాంభక్త్యతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథాభిధానాదేవ శ్రే
యస్కరత్వాత్ ॥*॥ తథాచశ్రుతిః ॥ భూయిష్ఠాంతేనమఉక్తిం విధే
మేతి ॥౪౧॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను రఘునందనాభినందనానంతరం త
దనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం అమో
ఘమవ్యర్థం వైధాత్రమస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం వనచరాణామాభీరప్రము
ఖానాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే కుత్రచ సకస్మింశ్చిన్మరుసీమ
నిమరుదేశే (౧)నిపాత్య తాం విసృజ్య తామ్-మయా సలిలావష్టంభః సలిల

---

(౧)అత్రసీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేపి ధామనీత్యస్య నిత్యనపుంసకత్వాత్సా
మానాధికరణ్యోపపత్తిరితి కేచిత్ ॥ అన్యేతు సనందపశ్యన్నుపసీమస్థ
లీరితి భారవిప్రయోగాత్ దుర్గమేమార్గసీమ్ని తిజయదేవప్రయో
గాత్ తద్ద్వారసీమమణిమండపరోధతిష్ఠన్నితి సాహిత్యరత్నాకరకార
ధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీత్యాహుః

నో మందమన్దమంతరధాత్ ॥౪౩॥ ప॥ ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయోవ్యాప్తాసు దిక్షు క్షణాత్త్రైలోక్యాఞ్చితమూలమధ్యశిఖరాన్ధాత్రీధరానాహరన్ । వ్యాక్షిప్తైస్సలిలే న లేన జలధిర్యాతోऽపి జమ్బాలతాం నిర్గచ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఝరపయఃపూరైః పుపూరే పునః ॥ ౪౪ ॥ ప॥

ప్రతిబంధః సహ్యతే మ్యుష్వత్తే సంప్రతీదానీమేవ నలః సేతుం విదధాతు విరచయతు ఇతీత్థమభిదధానో భాషమాణః సాగర ఇతి శేషః, మన్దంమన్దం మన్దప్రకారం + ॥ ప్రకారే గుణవచనస్యేతి ద్విర్భావః, కర్మధారయవద్భావాత్సుపో లుక్, అంతరధాత్ తిరోహితోऽభూత్ ॥ ౪౩ ॥ — ॥ తతః కిం తత్రాహ ॥ ఆదిష్టా ఇతి॥ హరయో వానరాః రఘుపుంగవేన ఆదిష్టాస్సేతునిబంధనార్థం పర్వతానాహరతేత్యాజ్ఞప్తాస్సంతః, అష్టాస్వపి దిక్షు స్థితానితి శేషః, త్రయో లోకాస్త్రైలోక్యం పాతాలమర్త్యస్వర్లోకా ఇత్యర్థః + చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, తత్ర అంచితాని సంగతాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాం తానిత్యతిశయోక్తిః, ధరంతీతి ధరాః పచాద్యచ్ ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాన్ పర్వతాన్ క్షణాదాహరన్ ఆనీతవంతః- తైః సలిలే క్షిప్తైః ధాత్రీధరైః జలధిః జంబాలతాం పంకతామ్ ॥ని॥ నిషద్వరస్తు జంబాలః పంకోऽస్త్రీ శాదకర్దమా ఇత్యమరః, యాతోऽపి నిర్ఝరపయఃపూరైః గిరిప్రవాహైః ॥ని॥ ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర ఇత్యమరః- అచిరాయ శీఘ్రమేవ నిర్గచ్ఛన్ ఉపచయం ప్రాప్నువన్ సన్ (౧) పునర్భూయోऽపి పుపూరే పూ

(౧) నిర్గచ్ఛత్యచిరాయ నిర్ఝరపయఃపూరైః పుపూరే పునరితి ప్రాచీనపాఠే నిర్ఝరపయఃపూరైః నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి జలధిరచిరాయ పునః పుపూరే ఇత్యన్వయః కర్మణి లిట్ । అథాన్యే నిర్ఝరప్రవాహాణామేవ కర్తృత్వమ్ । యద్వా క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయమేవ ప్రసిధ్యతి । సుకరైస్స్వగుణైర్యస్మాత్కర్మకర్తేతి తం విదుః ఇతి వచనాదిహ సౌకర్యద్యోతనాయ కర్మకర్తరి లకారః ఇతి బోధ్యమ్॥

అథజలధౌనిపేతురతిదూరనిపాతదళజ్జలచర జీవజీవనదగన్ధ మహౌషధయః।స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుఙ్గవఫూత్కరణక్షుభితగుహాగృహోత్థితమహాహరయోగిరయః॥౪౫॥ప॥అలక్షితమహీధరగ్రహణమస్ఫుటక్షేపణం విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలేనామునా।అబోధిహరియూథపైరధిపరితః॥ పూరణకర్ణిలిట్-అత్రామ్బుధేఃపఙ్కిలత్వనిర్ఝరపయఃపూర

పూరితత్వాసంబంధేపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః పూర్వోక్తయా సంసృజ్యతే శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్॥౪౪॥

— ॥ అథేతి ॥ అథానంతరం జలధౌ-అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్టదేశనిపాతేన సుదూరావగాహనేనవా దళతాం విశీర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజంతురూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గంధః ఆమోదో యాసాంతాస్తథోక్తాః మహౌషధయః సంజీవిన్యాదిలతావిశేషాః యేషు తే తథోక్తా ఇతి బహువ్రీహిః- స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాంవిరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతాళవాసినాం మహోరగాణాం ఫూత్కారణైర్ముఖనిశ్వాసమారుతైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః అతఏవ గుహాగృహేభ్యః కందరమందిరాంతరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతా మహాహరయో మహాసింహాయేషాం తేతథోక్తాగిరయః పర్వతాఃనిపేతుః పతంతి స్మ- అత్రపూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రసంబంధేసంబంధరూపాతిశయోక్త్యోస్సంసృష్టిః॥౪౫॥— అలక్షితేతి ॥ తతో గిరినిపాతానంతరమిత్యర్థః- అలక్షితం అదృష్టం మహీధరగ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మిన్కర్మణి తద్యథాభవతి తథా తథా-అస్ఫుటక్షేపణంఅప్రకాశవిక్షేపణంయథాతథేత్యతిశయోక్తిః- తథావిచిత్రా ఆశ్చర్యకరీ ఘటనాయస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా - అమునానలేన్న అధిపయోధిపయోధావితి విభక్త్యర్థే వ్యయీభావః- విరచితః నిర్మితః, మహాన్ అత్యాయతః సేతుః హరియూథపైః కపిశ్రే

యోధిసేతుర్గిరాం భువో భుజ ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్ ॥
౪౬ ॥ ౧ ॥ అనన్తరమన్తర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధేనేవ సేతుపథేన సం
సారమివ దుస్తరం తరంగిణీపతిమతీత్య సద్య ఏవ ప్రకాశం గిరీశం సువేలమ
వలోకయన్తో ముహురవిందన్పరమానన్దమ్ ॥ ౪౭ ॥ వలయితతటదేశైర్వా
హినీనాం నివేశైరవిరళవనరేఖామధ్యమధ్యాస్త రామః । కపికలకలశీర్య

ష్మైః నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయాస్సీతాయాః అభయం భయాభా
వం + అర్థాభావేవ్యయీభావః - లంభయన్ ప్రాపయన్ భువో భూ
దేవ్యాః భుజ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా - అబోధిబుద్ధః + బుధ్యతేఃకర్తరి లు
ఙ్ - దీపజనేత్యాదినా చ్లేశ్చిణాదేశః - పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౪౬ ॥ — ॥ అన
న్తరమితి ॥ అనన్తరం సేతునిర్మాణానన్తరం - అంతర్ముఖాః ఆత్మని
ష్ఠాః యోగిన ఇవ వలీముఖాః వానరాః ప్రబోధేన తత్వజ్ఞానేనేవ సేతు
పథేన + ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః - సంసారం
పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపాం జననమరణ పరంపరారూపాం
వా సంసృతిమివ - దుస్తరం తరీతుమశక్యమ్ ॥ + ॥ ఈషద్దురిత్యాదినా
ఖల్ప్రత్యయః, తరంగిణీపతిం సముద్రం - అతీత్యాతీత్యాన్ సద్యస్తదానీ
మేవ ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం భాస్వరం చ ॥ * ॥ తస్య భాసా సర్వమిదం
విభాతీతి శ్రుతిః. సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం శోభనమర్యాదం చ ॥ని॥
వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోర్గకాలమర్యాదయోరపీతి నానార్థరత్నమాలా।
గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం పరమేశ్వరం చ - అవలోకయంతః పశ్యంతః సాక్షా
త్కుర్వంతశ్చ ముహుః పునః పునః పరమనిర్వాచ్యమానందం సంతోషం
బ్రహ్మానందం చ అవిందన్ అలభంత - అనేకేవేయముపమా శ్లేషసంకీర్ణా ॥
౪౭ ॥ — ॥ వలయితేతి ॥ రామః వలయితతటదేశైః ఆవేష్టితసానుప్రదే
శైః వాహినీనాం కపిసేనానాం ॥ని॥ సేనానద్యోశ్చ వాహినీతి వైజయ
న్తీ, నివేశైః శిబిరైః అవిరళాని సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వనశ్రే
ణ్యం తరాళాని యస్య తం తథోక్తమ్ ॥ని॥ పఙ్క్తిః శ్రేణీరేఖాస్తు రాజి

తత్ప్రత్వరా మన్దిరా న్తశ్చలితకుపితసింహ త్రస్తవేలంసువేలమ్ ॥౪౯॥౫॥ త
దను దశముఖోఽపి శుకముఖాదతిలంఘితజలధిమధిగతసువేలా రామం రా
మం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబలమనుప్రహితయోర్విది
త(వేష)విభీషణప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనితాన్తఖిన్నయోర్వి
పన్నాధారదాశరథివిమోచితప్రాణయోశ్శుకసారణయోర్వచనాత్ప్ర

యఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః శీర్యమాణానాం విదీ
ర్యమాణానాం కందరామందిరాణాం గుహాగృహాణామంతర్మధ్యప్రదే
శః ॥ని॥ అంతర్మధ్యే తథా ప్రాన్తేస్వీకారార్థేఽపి దృశ్యత ఇతి విశ్వః తత
శ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతాస్తథా కుపితాశ్చ యేసింహా
స్తేభ్యః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తిగజం తదో యస్య తం-
సువేలమధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్ + అధిశీఙ్ స్థాసాంకర్మేతి కర్మత్వం
మాలినీవృత్తమ్ ॥౪౯॥—॥ తదన్వితి ॥ తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం
దశముఖో రావణోఽపి శుకముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్ అతిలం
ఘితజలధిం సేతుమార్గేణాతిక్రాంతవారిధిం అధిగతసువేలారామం
అధిష్ఠితసువేలాచలోద్యానం, రామం నిశమ్య శ్రుత్వా సమ్యగవగమ
నాయ సమ్యక్పరిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య బలమనుసైన్యముద్ది
శ్య ప్రహితయోః ప్రేషితయోః తథా విదితం తద్వృత్తాన్తజ్ఞానమస్యాస్తీ
తి విదితః + అర్శ ఆద్యచ్ ప్రత్యయః, సచాసౌ విభీషణశ్చ (౧) తస్య ప్రే
రణయా రావణప్రేషితావేతౌ గూఢపురుషౌ గృహ్ణీధ్వమితి చోదన
యా కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య నియంత్రణేన త
త్కృతబంధనేనేత్యర్థః - నితాన్తఖిన్నయోః అత్యన్తఖేదమాపన్న
యోః, తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షకేణ దాశరథినా విమోచితప్రా
ణయోః హననోద్యతకపిభిః త్యాజితజీవనయోః శుకసారణయోః గూ
ఢపురుషయోః వచనాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిబంధముక్తౌ

(౧) విదితవేషవిభీషణేతి ప్రాచీనపాఠేఽర్శ ఆద్యజంతత్వం న కల్ప్యమ్ ॥

సాదముదగ్రమాసాద్యప్రత్యేకశస్తదావేద్యమానాన్ప్రవర్ధమానసమర
సన్నాహమతీన్ ప్లవగసేనాధిపతీనతిధీరతయాసావధీరణమవేక్ష మా
ణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినావుభావప్యుపేక్షమాణశ్శార్దూల ప్రభృతి
భిఃప్రణిధిభిరప్యవగతాశేషవృత్తాన్తతాన్తస్సుచిరమనుచిన్తయన్నన్తికా
సీనమతివినయప్రహ్వంవిద్యుజ్జిహ్వముపహ్వరేకిమప్యభిధాయసౌధాద
వతతార ॥౪౮॥౫॥తత్క్షణంసక్షణదాచరోపినిదేశాన్నిశాచరపతేర్దాశ

పునరావామాగతావిత్యేవం భూతవాక్యాత్ ఉదగ్రమున్నతం (ప్రా)
సాదం హర్మ్యమాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశఃతాభ్యాంశుక
సారణాభ్యాం ఆవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానాన్వృ
ద్ధిం (ప్రా)ప్నువానాఃసమరసన్నాహమతిః యుద్ధసన్నాహే బుద్ధిర్యే
షాంతాన్ ప్లవగసేనాధిపతీన్ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయకాన్, అ
తిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా హేతునాసావధీరణం సావజ్ఞం అవే
క్షమాణః అవలోకమానః తథాప్రతిపక్షస్యబలప్రశంసినా శత్రుసైన్య
స్తావకౌవుభావపిశుకసారణౌచ ఉపేక్షమాణః ॥*॥ రిపూణాంప్రతికూ
లానాం యుద్ధార్థమభిధావతామ్ । ఉభాభ్యాంసదృశంనామవక్తుమ
ప్రస్తవేస్తవమిత్యాదినాగర్హమాణఇత్యర్థః, తథా శార్దూలప్ర
భృతిభిఃప్రణిధిభిర్గూఢపురుషైరపి అవగతాశేష వృత్తాన్తః జ్ఞాతాఖిల
సైన్యప్రవృత్తిః ॥౩॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాన్తఇత్యమరః,అతఏవతాం
తః ఖిన్నః సుచిరమనల్పకాలం, అనుచింతయన్ ఏతద్విజయే క ఉపా
యోభవేదితి విచారయన్ అంతికాసీనం నికటవర్తినమతివినయ ప్ర
హ్వం అత్యన్తవినయేన నమ్రంవిద్యుజ్జిహ్వంనామకంచిన్మహామాయా
వినంరాక్షసంప్రతి, ఉపహ్వరేరహసి కిమపికించిద్వచనం, అభిధాయ
మాయాకల్పితంరామశిరస్సధనుఃప్రదర్శ్యసీతాం ప్రలోభయేత్యేవం
భూతం వాక్యముక్త్వేత్యర్థః సౌధాదవతతారఅవరూఢవాన్ ॥౪౮॥—
తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణంతస్మిన్క్షణే,సక్షణదాచరోవిద్యుజ్జిహ్వోపి

రఘుశిరస్సశరంధనురపినిర్మాయమాయానుభావాదాహవానీత మిత్యభి
ధాయపురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపినీంవాసంతీమివ వైద్యు
తానలశ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతామాకులీచకార మైథిలీమ్॥౫౦॥గ॥తత
స్సాముగ్ధాప్రబుద్ధా వపునస్తథ్యమితి విచార్యతదనార్యంపర్యదేవయత
పతిదేవతా॥౫౧॥ప॥ రక్షోవరోధవసతింరజనీచరాణాంరక్షోపరోధమపి

నిశాచరపతేః నిదేశాత్ రావణాజ్ఞావశాద్ధేతోః, మాయానుభావాత్
నిజమోహనశక్తిసామర్థ్యాత్ దాశరథేః శ్రీరామస్య శిరఃసశరం సబా
ణం ధనుశ్చ నిర్మాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్ యుద్ధాత్ ఆనీతమితీత్థ
మభిధాయ ఉక్త్వా, పురః సీతాయా అగ్రే నిధాయ నిక్షిప్యచ నిదాఘే
న ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తోష్మాధిక్యేన సంతాపినీం పరిత
ప్యమానాం॥ని॥ నిదాఘోగ్రీష్మకాలేస్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపీతివి
శ్వః, వాసంతీంమాధవీలతాం ॥ని॥ వాసంతీమాధవీలతేత్యమరః, వైద్యు
తానలఇవేత్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వ
లీకృతాం మైథిలీమాకులీచకార ఆకులీకృతవాన్, తదేతన్నఖప్రోప
రిముసలాఘాతప్రాయంచండభానుసంతప్తాయదవానలవేష్టన రూపం
చాభూదితిభావః ॥౫౦॥—॥ తత ఇతి ॥ తతస్తదనంతరం పతిదేవతా ప
తివ్రతాసామైథిలీ, ముగ్ధామూర్ఛితాపునః ప్రబుద్ధాబోధం ప్రాప్తా
చసతీ, అనార్యంమాయికం తత్సధనుశ్శిరఃతథ్యంయథార్థమితి విచా
ర్యజ్ఞాత్వా పర్యదేవయతవ్యలాపీత్ ॥ని॥ విలాపఃపరిదేవనమిత్యమరః॥
౫౧॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ ॥ రక్ష ఇతి ॥ రక్షసో రావణస్య అవ
రోధవసతిం అంతఃపురాపస్థానం అత్యంతదురవస్థాపాదినీమిత్యర్థః ॥
ని॥ శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః రజనీచర్యశ్చరజనీచరాశ్చ తేషాం
అతిభయంకరాణామితిభావః + పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః రక్షయా
గుప్త్యాయః ఉపరోధో నిర్బంధః తమపి రావణస్య త్రిలోకకంటకస్య
భర్త్సనంతర్జనంచేతిసర్వం యస్యశ్రీరామస్య ఉపలంభధియాప్రా

రావణభర్త్సనం చ । సర్వంసహాయదుపలభ్యధియాస ఏవం సర్వంసహాభ
వతి జీవతి హా త్వసీతా ॥౫౨॥౯॥ ఇత్యేవమత్యాహితమత్యా స మేతామేతాం
సద్యస్సమాసాద్య సఖి వైదేహి దేహి మే వచో మమ వచో విధేహి కథమి
యం దీనా దశా దశాననకృతా మాయా హి సేయం మాయా హి మనసి వైధుర్య

త్యాశయా సహామృష్యామి, షహ మర్షణే లట్ త్వజ్ సః శ్రీరామః
ఏవమిత్థంభూతః ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః అథాపి సర్వం సహ్యత ఇ
తి సర్వం సహః సర్వం సహో వసుమతి ॥ని॥ సర్వంసహా వసుమతీత్య
మరః భాతీతి భవతి హా భవతి పూజ్యే ॥÷॥ భాతేర్డవతు రిత్యౌణాదికో
డవతుప్రత్యయః ఉగితశ్చేతి జీప్, సీతా స్వయమిత్యర్థః జీవతి ప్రాణాన్
ధారయతి హంత పతద్దర్శనసమకాలమేవ ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం,
తథా న భూతమిత్యత్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః సర్వంసహాయాః సర్వసాక్షి
త్వాన్నిజమాతృత్వాచ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః
అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయోః రనుప్రాసయమకవిశేషయోస్సంసృ
ష్టిః ॥౫౨॥—॥ ఇతీతి ॥ ఇత్యేవముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితమత్యా
విభీతబుద్ధ్యా యద్వా అత్యాహితే జీవితానపేక్షివ్యాపారే యా మతి స్త
యా సమేతాం తాదృగ్బుద్ధిమతీమిత్యర్థః ॥ని॥ అత్యాహితం మహాభీ
తిః కర్మ జీవానపేక్షి చేత్యమరః, ఏతాం సీతాం సద్యః అవిలంబేనైవ అ
న్యథా మహాననర్థస్స్యాదితి భావః, ఆసాద్య సన్నిధాయ హే సఖి ప్రియే
॥÷॥ సఖ్యశిశ్వీతి భాషాయామితి జీప్, హే వైదేహి మైథిలి మే మహ్యం
వచః దేహి మాం ప్రతివదస్వేత్యర్థః తథా మమ మే వచః మయా వక్ష్య
మాణం వాక్యమిత్యర్థః విధేహి కురు మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహి
తమనస్కా భవేత్యర్థః, కిం తద్వచ ఇత్యత ఆహ, ఇయం వర్తమానా దీ
నా దశా వ్యామోహావస్థా కథం కుతః న కథమపీత్యర్థః, కింతు సేయం
శిరోధనురాద్యాహరణక్రియా దశాననేన మహామాయావినా రావణా
న కృతా ప్రయుక్తా మాయా హి విత్రం ఖలు ఏతత్సర్వం విబుధ్యస్వేత్యర్థః

మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామే పికీమిదమనార్యం విచార్యమి
తి భాషమాణా సవీనాసారనిష్యన్దినీ కాదమ్బినీవ ఘర్మోద్వేగినీం కేకినీం
సరమాచిరమాశ్వాసయామాస ॥౫౩॥ప॥ అథ నిగదితనీతిం ముఞ్చ ముఞ్చే
తి సీతామవిరతరణకణ్డూభీషణో రావణోయమ్ । మనసి నబహుమే
నే మన్త్రిణం మాల్యవన్తం దివి పరమమరీణాం మణ్డలం మాల్యవన్తమ్ ॥

హిరవఘోరణే అతః మనసి వైధుర్యం తైక్ష్ణ్యం- మాయాహిమా(ప్రా)ప్ను
హి- కుతః అఖిలజగతీధుర్య ఇత్యనకలలోకధురన్ధరం ॥+॥ ధురోయద్ధకావి
తీయతత్ప్రత్యయః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామే
కమనీయే రామే అనార్యం తుచ్ఛమిదమేతత్ శిరశ్ఛేదాదికృత్యం విచా
ర్యం కిం విచారయితుం యోగ్యం కిం న విచార్యమేవేత్యర్థః అత్యన్తవిరుద్ధ
త్వాదితి భావః ఇత్యనేన ప్రకారేణ భాషమాణా సరమా విభీషణపత్నీ న
వీనాసారనిష్యన్దినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షిణీ కాదంబినీ మేఘమాలా
॥ని॥ కాదంబినీ మేఘమాలేత్యమరః, ఘర్మోద్వేగినీం గ్రీష్మోష్మపరిక్లి
ష్టాం ॥ని॥ ఉద్వేగ స్తిమితే క్లేశే భయే మన్దరగామినీతి శబ్దార్ణవః, కే
కినీమివ మయూరీమివ చిరమాశ్వాసయామాస ఉపలాలితవతీ ॥ ఉజ్జీ
వితవతీత్యర్థః ॥౫౩॥—॥ అథేతి ॥ అథ మాయాప్రయోగానన్తరం అ
విరళరణకణ్డ్వా బహుళతరసమరాభినివేశేన భీషణః నన్ద్యాదిత్వా
ల్ల్యుః, అయం రావణస్సీతాం శ్రీరామపత్నీం పరమపతివ్రతాం, ముఞ్చ
ముఞ్చ అభీక్ష్ణ్యేన త్యజ+ అభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః- అన్యథా మహాననర్థో భ
విష్యతీతి భావః ఇత్యేవం నిగదితనీతిం ఉక్తనీతి వచనం మాల్యవన్తం మా
ల్యవన్నామానం మన్త్రిణం, మనసి బహు గురు యథాతథా న మేనే న బుధ్య
తే స్మ- కిన్తు దివి స్వర్గే ॥ని॥ ద్యౌస్స్వర్గనభసోరపీతి విశ్వః, మా
లైవ మాల్యమ్ ॥+॥ చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞితి క్షీరస్వా
మీ, తద్వన్తం వరణపుష్పస్రగలంకృతమిత్యర్థః- అమరీణాం మణ్డ
లం పరం సురసున్దరీనికరమేవ ॥ని॥ మణ్డలం త్రిష్విత్యమరః, బహు

౫౪॥౫॥ అథ రామోపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షోనగర
క్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీరమ్బుధిమేఖలాలఙ్కార
మణౌలఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారస్థాయప్రహస్తాయపర్యస్తాహితప్రా
ణానిలంనీలందక్షిణద్వారరక్షిణోర్మహోదరమహాపార్శ్వయోర్విశ్వత్ర

మేనేసీతామపరిత్యజ్య శ్రీరామేణరణే నిహతస్సన్ స్వర్గంగంతు
మైచ్ఛదిత్యర్థః, అనుప్రాసయమకయోస్సంసృష్టిః మాలినీవృత్తమ్
౫౪॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరంరామోపి కామోచితవేషా ఇచ్ఛానుస
దృశ వేషధారిణః విహితపక్షిభూమికా ఇత్యర్థః తథాభూతేభ్యః వి
భీషణామాత్యేభ్యః, అనలాదివిభీషణమంత్రిభ్యః విదితః విజ్ఞాతః రక్షో
నగరస్య రావణరాజధాన్యాః లఙ్కాయాః రక్షోదంతో రక్షణవార్తా
యేనసతథోక్తః ॥ * ॥ తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామంప్రతివి
భీషణవచనమ్ ॥*॥ అనలశ్శరభశ్చైవ సంపాతిః ప్రఘసస్తథా । గ
త్వాలఙ్కాంమమామాత్యాః పురీంపునరిహాగతాః ॥ భూత్వాశకునయ
స్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చరిపోర్బలమిత్యాది, అతఏవహృదంతేహృత్ప్రదేశే
ఉపజాతాసమరే సంరంభధీః కోపబుద్ధిర్యస్య సతథోక్తస్సన్ ॥ని॥ సం
రంభస్సంభ్రమేకోపే ఇత్యమరశేషః-అంబుధిమేఖలాలంకారమణేః భూ
తధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః ॥ని॥ భూతధాత్ర్యబ్ధిమేఖలే
త్యమరః, లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ ॥ ‡ ॥ సుపిస్థ
ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే
పర్యస్తాహితప్రాణానిలంనిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం శత్రుకులాంతకమి
త్యర్థః నీలంతన్నామానంవానరసేనాధిపతిం ప్రతినిధింనిధాయేతి స
ర్వత్రసంబధ్యతే, తథాదక్షిణద్వారం రక్షతఇతి తద్రక్షిణోః మ
హోదరమహాపార్శ్వయోః విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం త్రైలోక్యవిజ
యధురంధరం తారేయం తారాతనయమంగదమ్ ॥+॥ స్త్రీభ్యోఢగితి
ఢగుభయత్రాపిఢక్యేయాదేశః ప్రత్యగ్ద్వారపాలనంప్రతీచీ ద్వారసంర

య విజయద్వారేయం తారేయం ప్రత్యగ్ద్వారపాలనాధికృతే పాకశాస
నజితైవ రాక్షమపి స తనూమన్తం హనూమన్తమన్తర్వ్యూహవిహి
తరక్షాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షసే రక్షః ప్లవగఋక్షాధిపతీన్ప్రతినిర్దే
విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధనురనుజేన సమం సమీకాభిముఖేన దశముఖే
న గుప్తముత్తరం గోపురముత్తరం గో బలైరుపరురోధ ॥౫౫॥ ప॥ అత్యా
కులాం హరిబలైరవలోక్య లఙ్కాం దత్తార్గళేషు దశకంధరకింకరేషు। ఆ
రక్షక్షైస్త్వరిత మన్తకరాజధాన్యా ముచ్ఛాటితాభిరుదఘాటి కవాటి

క్షణమధికరోతీతి తదధికృతే కరోతేః క్విప్ పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే స
ప్తమ్యంతపాఠేతు - అధికృతే నియోజితే- కృధాతోః కర్మణి క్తప్రత్య
యః పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః తనూమన్తం మూర్తిమన్తం పరాక్ర
మమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా హనూమన్తం తథా అంతర్వ్యూహే మ
ధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ కృతసంరక్షణాయ విరూపాక్షాయ రాక్షససేనా
ధిపతయే చ రక్షః ప్లవగఋక్షాధిపతీన్ విభీషణసుగ్రీవజాంబవతః ప్లవ
గఋక్షేత్యత్ర + ఋత్యక ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః ప్రతినిర్దేశ్య ప్ర
తిభటాన్విధాయ కృత్వా నియుజ్యేత్యర్థః। తథా ధనుశ్చ సజ్యమారోపి
త గుణం విధాయ కృత్వా అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ బలైర్వానరసై
న్యైః ఉత్తరంగస్సముద్భటస్సన్ సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన ద
శముఖేన గుప్తం రక్షితముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం గోపురం పురద్వారం
ఉపరురోధ అరౌత్సీత్ రుణద్ధిస్స ॥ ౫౫ ॥—॥ అత్యేతి ॥ హరిబలైర్వా
నరసైన్యైః అత్యాకులామత్యంత సంకులాం లఙ్కామవలోక్య దశకం
ధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు దత్తార్గళేషు సంఘటితకవాటేషు వాన
రాణామంతః ప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్వి
త్యర్థః ॥ని॥ కవాటమరరం తుల్యే ఇత్యమరః - అంతకరాజధాన్యాం
యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః ÷ గౌరాదిత్వా
త్ జీప్ అతఏవ ప్రక్తమమరకోశే ॥*॥ స్త్రీస్యాత్కాచిన్మృణాళ్యా

కాభిః ॥౫౬ ॥౫॥ తత్క్షణంలక్ష్మణాగ్రజస్సుగ్రీవేణ సహసువేలాచలకూటమధిరూఢస్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహళద్వీపకమలకర్ణి

దిర్వివక్షాపదయో యదీతి।అబాహుల్య ప్రీతిః ప్రయోజనంతతః సావర్థికః కేణఇతిప్రాస్వః ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకైః ద్వారపాలకైః + ణ్వుల్తృచావితి కర్తరిణ్వుల్ ఆరక్షికైరితిపాఠే ఆరక్షాప్రయోజనమేషామారక్షికైః + ప్రయోజనమితిఠక్, త్వరితంశీఘ్రం ॥ని॥ జవాఛశీఘ్రంత్వరిత మిత్యమరః, ఉద్ఘాటితాభిర్విఘటితాభిః ఉదఘావి ఉద్ఘాతం + ఘటా ఘావేలుజ్ చిణ్ భావకర్మణోరితిచిణ్ సమనంతరమేవ మహారణేనిపత్యపునరాగంత్ణాం రాక్షసానామత్ర ఏకమేవ ద్వారంచేత్ మహాసంకటంభవిష్యతీతి ధియాయమద్వారపాలకాః సర్వాణ్యపి ద్వారాణిశీఘ్రముద్ఘాటితకవాటానిచక్రురిత్యర్థః రాక్షసానాంపాపిష్ఠానాం యమపురప్రవేశనైయత్యాదితిభావః, మృత్యుస్తేషామతి సన్నిహితోభూదితి ఫలితార్థః లోకేతావద్బుద్ధేః స్వరక్షణార్థం కేవలంవృథావ్యాప్రియతే భవితవ్యస్వవిపత్త్యాదికం త్వావశ్యకతయాస్వయమేవ భవతి నచైతజ్జానంత్యహోమూఢాః పశవఇవ శోచ్యాఇతి తాత్పర్యార్థః సంయమనీకవాటోద్ఘాటనాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ॥౫౬॥—॥తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణంతస్మిన్ క్షణేలక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైరపివానరైస్సహేత్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖరమధిరూఢోధిష్ఠితస్సన్, త్రికూటఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజావగమ్యతే, తస్యచూడామణిం శిరోరత్నంత్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానామిత్యర్థః, రూపకాలంకారః, సింహలద్వీపఇత్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధోయోద్వీపః అంతరీపం ॥ని॥ ద్వీపోస్త్రీయామంతరీపమిత్యమరః + ద్విర్గతాఆపోఽస్మిన్నితి ద్వీపఇతివిగ్రహః సుప్సుపేతి సమాసః ఋక్పూరిత్యాదినాసమాసాంతః

తాం నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణామనవరతబందీకృతామరపురంధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరన్తరసేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగ మదామ్బుపఙ్కిల బాహ్యాంగణోత్సంగాం లఙ్కామవలోకమానస్తత్ర చైకత్ర సమున్నతం సౌధ

కారః ద్వ్యన్తరుపసర్గేభ్యోప ఈదితి కారాదేశః, స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం పరమశోభావహతయా తన్మధ్యవర్తినీమిత్యర్థః అత్రైకదేశవర్తిశ్లిష్టపరంపరితరూపకం విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః ॥ని॥ విశ్వకర్మా దినకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీతి వైజయన్తీ, నిర్మాణకౌశలీం రచనాచాతుర్యం విశ్వకర్మణా యావత్స్వకౌశలం నిర్మితామిత్యర్థః, అత్ర కౌశలతత్కార్యయోర్భేదేఽప్యభేదోక్తేరతిశయోక్తిః ఏతేనాస్యాసాధారణశిల్పసౌష్ఠవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం నివేశదరీం నియత నివాసగుహామితిరూపకం, అనవరతం నిరన్తరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్ర్యః సురసుందర్యః తాసాం బాష్పైర్నేత్రాంబుభిః ॥*॥ బాష్పో నేత్రాంబుధూమయోరిత్యభిధానాత్, నద్య ఏవ మాతా యేషాం తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవనదేశభూతానీత్యర్థః ॥ని॥ దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవ మాతృకశ్చ యథాక్రమమిత్యమరః-తాన్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవనప్రదేశాంతరాళాని యస్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహపరిపూరితోద్యానవనమధ్యప్రదేశామిత్యర్థః, అత్రాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, నిరంతరమనవరతం సేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంప్రాప్తస్య దిక్పాలకులస్య ఇంద్రాదిదిగీశ్వరసంఘస్య యే మాతంగాః ఐరావతాదిమత్తగజాః తేషాం మదాంబునా పంకిలః పంకవాన్ బాహ్యాంగణోత్సంగో బహిర్భవచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తామితి పూర్వవదతిశయోక్తిః ॥ని॥ ఉత్సంగో ముక్తసం

<u>మధివసన్తం సన్తమసమివసదేహబంధమంతికచరోదస్తవిమలముక్తా
తపత్రనిభాత్ససతారకేణవిభావరీపతినేవసేవ్యమానం వైమానికవధూ
విధూయమానధవళచామరద్వంద్వశోభితమభితశ్చలితమందాకినీ పరి
వాహామివాంజనాచలమఖిలజగద్విజయవర్ణావళీమర్తి నిర్ణాయకైర</u>

యోగేవస్తుమ్యార్ధ్వతలేపి షేత్యుత్పలమాలాయాం ॥౪॥ పంక్తేత్యాది
పిఛ్ఛాదిత్వాన్నత్వార్థీయ ఇలచ్ బాహ్యేత్యత్ర బహిర్దేవపంచజనే
భ్యశ్చేతి వక్తవ్యాత్ ష్యఞ్ లఙ్కామవలోకమానః అవేక్షమాణః
తత్ర లఙ్కాయాంచ ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నతమత్యున్న
తం సౌధం ప్రాసాదమిత్యర్థః + ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇతికర్మత్వం అధి
వసంతం అధితిష్ఠంతం సదేహబంధంమూర్తిమత్ సంతమసంవిష్వ
గంధకారమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ॥౫॥ ధ్వాంతే గాఢేంధతమసం క్షీణే
వతమసంతమః। విష్వక్సంతమసమిత్యమరః దేహబద్ధమితిపాఠే గృహీత
శరీరమిత్యర్థః + వాహితాగ్న్యాదిష్వితి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ఆ
హితాగ్న్యాదిరాకృతిగణః అంతికచరేణపార్శ్వవర్తినా ఉదస్తముత్క్షి
ప్తం యద్విమలముక్తాతపత్రంస్వచ్ఛతరమౌక్తికచ్ఛత్రంతన్నిభాత్త
ద్వ్యాజాత్ ॥౬॥ వ్యాజేనిభోసానదృశేత్రిష్వధోవాచ్యలింగకావితి
నానార్థరత్నమాలా సతారకేణ అశ్విన్యాదినక్షత్రయుక్తేన విభావ
రీ పతినాచంద్రేణ సేవ్యమానముపాస్యమానమివేతి సాపహ్నవోత్ప్రే
క్షా, విమానేన చరంతీతి వైమానికాః దేవాః ॥౭॥ చరతీతి ఠక్ తేషాం
వధూభ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేపి సంవీజ్య
మానం యద్ధవళచామరద్వంద్వం పాండరవాలవ్యజనయుగళం తేనశో
భితం ప్రకాశమానం అతఏవ అభితః ఉభయతః ఉభయపార్శ్వయో
రిత్యర్థః, చలితౌ ప్రసృతౌ మందాకినీపరీవాహౌ గంగాప్రవాహౌ య
స్య తంతథోక్తమ్ ॥౮॥ జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా ఇత్యమరః, అంజ
నాచలం కజ్జలశైలమివస్థితమిత్యభూతోపమా ఉత్ప్రేక్షా వామతభేదా

నేకసమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నరావణవిషాణకులిశాగ్రైరుత్కీర్ణ విశాలవక్షఃస్థలఫలకమానీలతమాలసచ్ఛాయమాచ్ఛాదితాభి నవలోహితపాటలపటమాపాటల సంధ్యారాగబంధురం కన్ధరమివదదర్శ దశకంధరమ్ ॥౫౭॥ప॥ కోపాదుత్పతిత స్తదాహరిపతిః కోటీరముత్పాటితం చ

ల్ అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాంయా విజయవర్ణావళియః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తన్నతిన్నిర్ణాయకైః తాదృగ్భ్రాంతిజనకైరిత్యర్థః అతఏవ భ్రాంతిమదలఙ్కారః అనేకసమీకేషు అసంఖ్యాత రణేషు అభిఘాతైస్సంప్రహారైర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టానిఅతఏవభగ్నాని విదళితానియానివిరావణవిషాణ కులిశాగ్రాణి ఇందిరగజదంతవజ్రముఖానితైరుత్కీర్ణం విక్షిప్తం ఖచితంవిశాలం యద్వక్షస్థలం తత్ఫలకమివయస్యతం ఆనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్వినీలతాపింఛగుచ్ఛసమానకాంతిమభినవలోహితవత్ ప్రత్యగ్రశోణితవల్ పాటలః అరుణఃయఃపటఃసః ఆచ్ఛాదితోవసితోయేనతంతథోక్తం ॥ని॥ రుధిరాసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమిత్యమరః, అతఏవఆపాటలేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణ బంధురంసున్దరమ్॥ని॥ బంధురం సున్దరేనమ్ర ఇత్యమరశేషః కంధరమంబుధరమివస్థితమిత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమావా ॥ని॥ కంవారిణిచమూర్ధ్నిచేత్యమరః దశకంధరంరావణం దదర్శ (౧) ॥౫౭॥—॥ కోపాదితి ॥ తదారావణదర్శనసమయే, హరిపతిర్వానరేశ్వరస్సుగ్రీవః కోపాత్తద్దర్శన జనితామర్షాద్ధేతోః ఉత్పతితః రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతిశేషః ॥*॥ హతంచరావణంయుద్ధేదర్శనాదవధారయేతి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్నిధౌ స్వోక్తమర్థంసమర్థయితుం సత్వరముత్థితఇత్యర్థః నైరృతనాయకస్యరక్షఃపతేఃరావణస్య ॥ని॥ నైరృతోయాతురక్షసీఇత్యమరఃకోటీ

(౧) కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం । తస్యపచాద్యజంతేనధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః॥కంధరతీతివిగ్రహేకర్మణ్యణిత్యణికంధారఇతిస్యాత్

క్రీనైర్ఋతనాయకస్యసుదృఢీచ క్రీచవైభీషణమ్। యుద్ధ్వాతత్ప్రథమా
వమానకుపితేనైతేనబుద్ధ్వాతతోమాయామస్య జగామకోమల గుణ
గ్రామంసరామంపునః॥౫౮॥౯॥తతో విరచితతత్సాహసోపాలంభవిధినా
దాశరథినాసంమన్త్ర్య మంత్రిభిస్సహసమాదిష్టస్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశా
రంముకుటముత్పాటితంచ క్రీఆకృష్యభువినిపాతయామాసేత్యర్థః ॥ఆ
కృష్యముకుటంచిత్రంగ పాతయిత్వాపతద్భువీతి శ్రీరామాయణవచనం
తథావైభీషణంవిభీషణసంబంధినంకోటీరంసుదృఢీచ క్రీసుష్ఠుదృఢీకృత
వాన్ + అభూతతదాభ్యవేద్విః రావణకోటీరవిఘటనేన విభీషణకోటీర
సంఘటనంనిశ్చితంచకారేత్యర్థః అత్ర భవిష్యదర్థేత్వేపి సిద్ధవదను
వాదాద్భుతార్థప్రయోగః,అథతత్ప్రథమావమాన కుపితేనస ఏవప్ర
థమఆద్యస్తత్ప్రథమః తావత్పర్యంతంకుత్రాపిభంగాభావాత్తేనావమా
నేనఅవజ్ఞయాహేతునాకుపితేనక్రుద్ధేనైతేన రావణేన సహయుద్ధ్వా
ముష్టితలప్రహారైర్విచిత్రగతివిశేషైర్యుద్ధంకృత్వాతతః అస్యరావణస్య
మాయాంమాయాబలసమాశ్రయారంభంబుద్ధ్వాజ్ఞాత్వాపునర్భూయోపి
కోమలగుణగ్రామంరమణీయసకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం జగా
మప్రాప॥తథాచశ్రీరామాయణం ॥*॥ ఏతస్మిన్నంతరేరక్షో మాయా
బలమథాత్మనః । ఆరబ్ధుముపసంపేదే జ్ఞాత్వాతంవానరాధిపః ॥ఉత్ప
పాతతదాకాశం జితకాశీజితక్లమఇతి, అత్రాతివిస్తరేణవక్తవ్యార్థ
స్య సంక్షేపేణ కథనాత్సంక్షేపోనామగుణః, లక్షణంతూక్తమ్ । శా
ర్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౫౮॥—॥ తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరంతస్య
సుగ్రీవస్య యత్సాహసం రావణోపర్యుత్పతనరూప మవిచారకృత్యం
తస్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనాసవిరచితఃకృతఃయేనసఃతథోక్తే
న॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ అసంమంత్ర్యమయాసార్థం తది
దంసాహసంకృతమ్ । ఏవంసాహసయుక్తాని నకుర్వంతిజనేశ్వరాఇతివి
రచితే సుగ్రీవోపాలంభనేత్యర్థః ॥ని॥ యస్సనిందఉపాలంభఇత్యమ

లీవాలినందనస్సలీలంసాలముల్లంఘ్య లఙ్కాంప్రవిశ్యనిశ్శఙ్కోనృశం
సమితిశశంసనిశిచరపతిమ్ ॥౪౯॥ప॥ సోహంప్లవంగమపతేస్తనయస్త్వదీ
దీయనిశ్వాసగంధనిజవాలధిమండలస్య । కాలస్యదూషణఖరత్రిశిరో
ముఖానాం పౌలస్త్యమాం రఘుపతేరవధేహిదూతమ్ ॥ ౫౦ ॥ ప ॥

శః, దాశరథినా శ్రీరామేణకర్త్రా మంత్రిభిస్సుగ్రీవవిభీషణాద్యైర్మా
త్యైస్సహసంమంత్ర్యమాతప్రేషణస్య రాజధర్మత్వాత్సుగ్రీవచార్య
సమాదిష్టః ॥*॥ గత్వాసౌమ్యదశగ్రీవం బ్రూహిమద్వచనాదిద మిత్యా
దినా ఆజ్ఞప్తః సాధిక్షేపేన బాధతరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్రమే
ణ శాలతేభీక్ష్ణమితి తథోక్తః ॥*॥ బహులమాభీక్ష్ణ్యే ఇతిణినిః ॥ సాధి
క్షేత్యత్ర అంతికబాధయోర్నేదసాధావితిసాధాదేశః వాలినందనః అంగ
దః సలీలం సవిలాసంసోత్ప్రతనపాటవమిత్యర్థః, సాలంప్రాకారముల్లం
ఘ్య అతిక్రమ్య ॥ని॥ ప్రాకారోవరణస్సాలఇత్యమరః లంకాంప్రవిశ్య ని
శ్శంకో నిర్భీకస్సన్, నృశంసంపాపినంతం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతి
వక్ష్యమాణప్రకారేణ శశంసఉవాచ ॥౪౯॥— ॥ తత్ప్రకారమేవా
హ ॥ సోహమిత్యాదిభిః పంచభిః తత్రాదౌ కస్త్వం కస్యవాదూతఇ
త్యాశంకాయామాహ, హేపౌలస్త్యసః ప్రసిద్ధోహంత్వదీయ నిశ్వా
సానాం శ్వాసకోచ్ఛ్వాసానాంగంధః ఆమోదః సంబంధో వాస్యాస్తీ
తి తథోక్తం, నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్యతస్యవా
లేనత్వాం నిబధ్యకక్షేనిక్షిప్తవతఇత్యర్థః ॥ని॥ గన్ధోగన్ధకఆమోదేలే
శేసంబంధగర్వయోరితివిశ్వః ప్లవంగమపతేః వాలినః తనయః, తథామాం
దూషణఖరత్రిశిరసోముఖానిముఖ్యాయేషాం తేషాం రాక్షసానాం॥
ని॥ముఖంతుపదనేముఖ్యేతోత్రౌద్వారాభ్యుపాయయోరితియాదవః, కా
లస్య అంతకస్య ॥ని॥ కాలోదండధరశ్శ్రాద్ధదేవోవైవస్వతోన్తక ఇ
త్యమరః, రఘుపతేః శ్రీరామస్యదూతమవధేహి జానీహి నిజస్వరూ
ప కథనాపదేశేన తదీయమనోఽనుఘాటనమిత్థంకృతవానిత్యర్థః, వక్ష్య

రక్షఃపతేరఘుపతేర్నయనంతృతీయ మానన్దనీయమితిహామనుమేకళ
త్రం॥అమ్భోజమిత్యళికసంభవమక్షిశమ్భోర్మందాకినీమధుకరస్తు యథా
మదాంధః ॥౬౯॥ కిఞ్చ ॥ వ॥ ఏకం హైహయసంభవాత్పరిభవాన్మ్లానం ద్వి
తీయం పునర్దైత్యేన్ద్రావినయాత్తృతీయమపి మేతాతాహితాద్వైకృతా

స్తతిలకావృత్తమ్ ॥౬౯॥—॥ రక్ష ఇతి ॥ హేరక్షఃపతే రఘుపతేః తృతీ
యం నయనం తృతీయనేత్రరూపమిత్యర్థః, అతఏవ రూపకాల
ఙ్కారః, ఏతేన రామస్యాత్యన్తప్రేమాస్పదత్వం రావణస్యాతిదూ
రాక్రమత్వంచ సూచ్యతే కళత్రం భార్యాం సీతామ్॥ని॥ కళత్రం శ్రో
ణిభార్యయోరిత్యమరః, ఆనన్దనీయమాక్రమణీయమితి మనుషే అవ
బుధ్యసే. స్వాత్మవినాశహేతుభూతేయమితి నజానాసీతి విషాదవిత్యా
ర్థః ॥ని॥ హావిషాదశుగార్తిష్విత్యమరః- కథమివ మదేన అంధో వి
వేకశూన్యః అతఏవ మందాకినీ మధుకరః వియద్గంగాసంచరణశీలో
భృంగః – తుశబ్దోవ్యవచ్ఛేదకః శమ్భోః త్ర్యంబకస్య అళికసంభవం ల
లాటస్థమ్ ॥ని॥ లలాటమళికంగోధిరిత్యమరః అక్షి అగ్నాత్మకం నేత్రం
అమ్భోజమితి యథా మనుతే తద్వత్ స్వాత్మవినాశహేతుభూతమేత
దితి నజానాతీత్యర్థః, మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన త
త్సదృశలలాటనేత్రే అమ్భోజభ్రాన్తిజననార్థమిత్యవగన్తవ్యం, ఉప
మాలఙ్కారః ॥ వృత్తంపూర్వవత్- వక్తవ్యాన్తరమపి విద్యత ఇత్యా
హ ॥ కించేతి ॥౬౯॥—॥ తదేవాహ ॥ ఏకమితి ॥ హేదైత్యేన్ద్ర హై
హయసంభవాత్ కార్తవీర్యకృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూ
పతిరస్కారాద్ధేతోః ॥ని॥ అనాదరః పరిభవః పరీభావస్తిరస్క్రియేత్య
మరః ఏకం స్థితాముఖముఖం మ్లానం ఛిన్నం మత్కులనన్దనస్య పరిభవ
స్సంప్రాప్త ఇతి లజ్జోపహీనమభూదిత్యర్థః- తథా అవినయాత్ లోక
విద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్ ద్వితీయం ముఖం మ్లానం(౧)త

(౧) దైత్యేన్ద్రబలీన్ద్రవిషయేఅవినయాత్త్వత్కృతదుర్నయాదిత్యన్యే

త్. । ఇత్థంత్వచ్చరితైః పితామహముఖాన్యేకంవినైవాభవన్ స్తబ్ధేవంన విధేహివాశరథమేదేయాత్వయామైథిలీ ॥౬౧॥ప॥ కౌబేరస్యచపుష్ప కస్యహరణం కైలాసవిక్షేపణందిక్పాలాక్రమణంచజల్పసిముహుః కిం వాయశస్తావతా । వేషంసంయమినాంవిధాయవిజనే దేవీంవనేజానకీం

ధామేమమ తాలేనపిత్రా వాలినాఅహితాద్విరచితాద్వైకృతాల్ వా లేననిబధ్యకక్షనిక్షేపణరూపాద్వకారాత్తృతీయమపిముఖంమ్లానంఇత్థ మనేనప్రకారేణ త్వచ్చరితైస్తావకదుర్వ్యాపారైః పితామహస్యచ తుర్ముఖస్య ముఖానివదనాని ఏకమేవవినాత్రీణిముఖానిమ్లానాన్య భవన్ బభూవురిత్యర్థః. తచ్చ తదప్యవశిష్టమేకం ముఖమిత్యర్థః. ఏవముక్తరీత్యామ్లానంనవిధేహి నకురుష్వ అతస్త్వయామైథిలీదాశర థయేదేయాదాతుంయోగ్యాఅన్యథాతన్ముఖమపి ముఖత్రయాపశిష్టమ పిమ్లానంభవిష్యతీత్యర్థః కూటస్థబ్రహ్మణోలజ్జావిముఖతాం విదధత స్తేధిక్త్వితమితిభావః అత్ర పితామహముఖత్రయమ్లానతాఽసంబంధే పి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః ॥ శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౬౧ కౌబేరస్యేతి ॥ కుబేరస్యేదంకౌబేరం ॥×॥ తస్యేదమిత్యణ్ తస్యపు ష్పకస్య పుష్పకాఖ్యవిమానస్య హరణమపహరణంచ జ్యేష్ఠభ్రాత రం జిత్వాతదీయ పుష్పకహరణేన మహాపౌరుషం కృతమితిసోల్లుంఠ నోక్తిః కైలాసవిక్షేపణం హరనివాస శైలోత్తోలనేనచ బాహుబలం చ విదితమితిస్వామిద్రోహకరణం తదథస్తాద్ద్వితీయం బలంనిరూపిత వానసీతి మర్త్యోద్ఘాటనోక్తిః దిక్పాలానామింద్రాదిదిక్పర్యాదాపా లకానాం ఆక్రమణం ఆస్కందనంచసాంకర్యనిరాసపూర్వకంలోకం పరిపాలయతాం సాధూనామింద్రాదీనాంచాపరాధకారిణస్తవమరా త్తత్వం కిం వక్తవ్యమిత్యాతతాయిత్వోక్తిః ముహుఃపునఃపునఃజల్ప సి కథయసితావతాపుష్పకాద్యాహరణాదినాకింవాయశఃకీర్తిః న కి మపీత్యర్థః కుతస్సంయమినాం సన్న్యాసినాం వేషంకాషాయాదిం

వేగాదాహరతాత్వయాద్యరచితంవీరవ్రతస్యోచితమ్ ॥౬౩॥కింబహునా
॥౫॥ పూజోపహారరచనాయపురాపురారేశ్ఛిన్నేషుమూర్ధసునవస్వ
వశేషితం యత్ । దేవస్తదద్యకుతుకీదశమంశిరస్తేరామోబలింరచయి
తుంరణదేవతాయై ॥౬౪॥౫॥ అనన్తరమరుంతుదాభాషణరోషణేనరావ
ణేన గృహ్యతాం గృహ్యతామయమితిసరయమాదిష్టానవలమ్బ్యతద్భుజ

దధారణరూపం నైపథ్యం విధాయస్వీకృత్య, కపటసన్న్యాసీభూత్వే
త్యర్థః విజనేవనే నిర్జనారణ్యే దేవీం పూజ్యాం జానకీం వేగాత్,
శ్రీరామదర్శనే సద్యఏవ నిహతోభవేదితి సముత్పన్నభయసంభ్ర
మాత్ ఆహరతాత్వయాద్యేదానీం వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య ఉచితమ
నురూపం రచితంకృతం సకలలోకశ్లాఘ్యాం జానకీం శ్రీరామాసమ
క్షం చౌర్యేణాపహరతాత్వయా సమ్యక్పౌరుషం ప్రకటితమిత్యర్థః
వృత్తంపూర్వవత్ ॥౬౩॥——॥ నిగమయతి ॥ కింబహునేతి బహూక్త్యా
కిమిత్యర్థః ॥ పూజేతి ॥ పురాపూర్వం పురారేరీశ్వరస్య పూజా
యాం ఉపహారరచనాయ నైవేద్యకరణార్థం నవసుమూర్ధసుశిర
స్సుఛిన్నేషు సత్సుయచ్ఛిరఃదశమమిత్యర్థఃఅవశేషితమవశిష్టంకృ
తం, తత్తేదశమమిత్యర్థః, దేవః వీరలక్ష్మ్యాద్యోతనశీలః శ్రీరామః
అద్యఇదానీంరణదేవతాయైగణశక్త్యై,బలింపూజోపహారంరచయితుంక
ర్తుం కుతుకీకౌతుకవాన్ స్వాపరాధం నివేద్య పునర్జానక్యప్రదా
నేక్షిప్రమేవరామః త్వాం నిహనిష్యతీతిభావః ॥౫॥ బలిఃపూజోపహా
రేచ కరేదైత్యాంతరేపిస ఇతి నానార్థరత్నమాలా, వసంతతిలకా
వృత్తమ్ ॥౬౪॥——। అనంతరమితి ॥ అనంతరమంగదవచనానంతరం,
అరుస్తుదతీత్యరుంతుదం మర్మస్పృక్ తేన భాషణేన హేతునారో
షణేనరోషవతా+కర్తరిల్యుః-రావణేనఅయంవానరోగృహ్యతాం గృ
హ్యతామితి చాపలాద్ద్విరుక్తిః- సంభ్రమేణ ప్రవృత్తిశ్చాపలమితి కా
శికా రోషాతిరేకాచ్చసంభ్రమఃఇత్యనేన ప్రకారేణసరయం సత్వర

ప్రకోష్ఠే నాశరాంశ్చతురశ్చతురోయం భుజఙ్గానివ విహఙ్గాధిపో గృ
హీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృఙ్గం
శిరోభఙ్గమివారిపోర్విభిన్దన్నవిన్దన్ కమప్యాత్మనః ప్రతిరథం పఙ్క్తి
కణ్ఠోపకణ్ఠభువః పఙ్క్తిరథభువో వివేశ నివేశమ్ ॥౬౫॥ ప ॥ రఘుతన
యస్తతో విదితరావణదుర్వినయః కుపితమనా మనాగివ దధే కుటిలాం భ్రు
కుటిమ్ । అథ పరివవ్రు రాశరపురం హరయస్సరయం యుగవిగమే య

మాదిష్టా నాజ్ఞప్తాః అతఏవ వాలమిత్యుక్తౌ గృహీతౌ భుజయోః బాహ్వోః ప్ర
కోష్ఠౌ కూర్పరాధః ప్రదేశౌ చయైస్తాన్ ॥ని॥ కక్ష్యాన్తరం ప్రకోష్ఠశ్చ ప్ర
కోష్ఠః కూర్పరాదధ ఇతి శాశ్వతః- చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్ ఆశరాన్
రాక్షసాన్ చతురః తత్కాలకర్తవ్య బుద్ధికుశలః అయమఙ్గదః విహఙ్
గాధిపో గరుత్మాన్ భుజఙ్గాన్ సర్పానివ గృహీత్వా దివి అన్తరిక్షే స
ముత్ప్లుత్యోత్ప్లుత్య ఏతానాశరాన్ నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ పాదే
న తత్ప్రాసాదశృఙ్గం రావణసౌధశిఖరం రిపోః రావణస్య శిరోభఙ్గం
శిరో విదారణమివేత్యుత్ప్రేక్షా- విభిన్దన్ విదారయన్ (౧) తథా ఆత్మ
నః కమపి ప్రతిరథం ప్రతిభటమవిన్దన్ అలభమానస్సన్ పఙ్క్తికణ్ఠో
పకణ్ఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పఙ్క్తిరథభువో దశరథనన్దన
స్య శ్రీరామస్య నివేశం శిబిరం వివేశ ప్రవిష్టవాన్ ॥౬౫॥——॥రఘు
తనయ ఇతి॥ తతోఙ్గదప్రవేశానన్తరం రఘుతనయః రఘునన్దనః విది
తః అఙ్గదవచనాత్ విజ్ఞాతః రావణదుర్వినయః సీతాప్రత్యర్పణాభా
వరూప రావణదుర్నీతిర్యేన స తథోక్తః, అతఏవ కుపితమనాః కోపావి
ష్టచిత్తస్సన్ మనాగ్ధిరోదాత్తత్వాదీషత్ ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే
ఇవేతి షష్ఠోపమావాక్యాలఙ్కారే ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే భ్రుకుటిం
భ్రూభఙ్గం కుటిలాం వక్రాం దధే ధృతవాన్ - అథానన్తరం హరయో

---

(౧) ప్రాసాదశృఙ్గం వరాఙ్గమివేతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః వరాఙ్గం శిర
ఇవేత్యర్థః । అత్ర త్వపాఠే విభిన్దన్నిత్యత్రాన్వయాసాఙ్గత్యాత్ ॥

థాఽయుగపదమ్బుధిమౌర్వశిఖాః ॥౬౬॥ప॥ తతో మదపరిప్లవప్లవగవీర
సంరావిణక్షణక్షుభితకోణపక్షరపాణికోణాహతైః । రణవైరథికస్వైర
మైరవపరవత్తోద్ధతోద్ధాతనిరన్తరతరఙ్గితఘనాఘనస్తనితబన్ధుభిర్దున్దుభిః

వానరాః యుగపిగమేపరియేయుగపదేకవారమేవఅంబుధిమౌర్వశి
ఖాయథాబడబానలజ్వాలాఇవ॥ని॥ ఔర్వస్తుబాడబోబడబానలఇత్యమ
రః—ఇవవద్వాయథాశబ్దావిత్యాచార్యదండ్యనుశాసనమ్, సరయం
పత్యరంలఆశరపురంలఙ్కాం పరివవ్రుః పరివేష్టయామాసుః ఉపతస్థు
రిత్యర్థః- ఉపమాలఙ్కారః ॥౬౬॥—। తతఇతి ॥ తతఃలఙ్కోపరో
ధానంతరం, సమన్తాద్రావస్సంరావః కోలాహలఇతియావత్ ॥ని॥ఆ
రవారావసంరావేత్యమరః తస్యభావస్సంరావిణం ॥ని॥ అభివిధౌ
భావఇనుణితిభావార్థేఇనుణ్ అణినుణఇతిస్వార్థేణ్ప్రత్యయః ఆది
వృద్ధిః ఇనణ్యనపత్యఇతి ప్రకృతిభావః(౧) మదపరిప్లవానాందర్పది
ప్తానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సంరావిణక్షణే కోలా
హలకాలే తదుత్సవేవా ॥ని॥ నిర్వ్యాపారస్థితౌకాలవిశేషోత్సవయోః
క్షణ ఇత్యమరః, క్షుభితైఃక్షోభం (ప్రా)ప్తైఃయైః కోణపక్షరక్షః ర్రా
క్షసనివహాః ॥ని॥ రాక్షసఃకోణపఃక్రవ్యాదిత్యమరః తస్యపాణికోణా
హస్తప్రదేశేన అథవాపాణౌయఃకోణఃవాద్యవాదనదండవిశేషః॥ని॥
కోణోఽపివాదివాదనమిత్యమరః, తేనఆహతైఃతాడితైఃవాదితైఃదున్దుభిః
రణభేరీ ॥ని॥భేరీ(స్త్రీ)దున్దుభిఃపుమానిత్యమరఃఅధికస్వైరస్వైఃఅత్యంతభీ
షణైఃతరంగితం అవిచ్ఛిన్నంయద్ఘనాఘనస్తనితం వర్షుకాబ్దగర్జి
తం తస్యబంధుభిస్తత్సదృశైరిత్యర్థః, అతఏవోపమా । జ్ఞాతిసోదరబన్ధు
స్థానాదిశబ్దాః సాదృశ్యవాచకా ఇత్యాచార్యదండీ ॥ ని ॥ శక్రఘాతుక
మత్తేభవర్షుకాబ్దాఘనాఘనా ఇత్యమరః । రవైఃభాంకారైః రోదో

(౧)అత్రాయంక్రమః।అభివిధిర్వ్యాప్తిః।సంపూర్వశాద్రుధాతోర్భావ
వేవ్యాప్తౌగమ్యాయామినుణిఅణిచసాంరావిణమితిప్రాప్తేధ్వనిరిత్యర్థః

౬౭॥౫॥ తేనసమంతతః కందళతాదళయతేవజగంతిదుందుభినిర్ఘో
షేణరోషేణచప్రేర్యమాణాఃప్రబుద్ధాః కేసరిణఇవగిరికందరాన్మంది
రాన్నిర్గత్యగత్యన్తరాయసంధాయకాన్యపత్యానీవానిమిత్తాన్యవిలోక
మానావిమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభిస్సహవిజిహీర్షయేవప్రస్థానస
మయపరిమ్లానముఖాస్సుముఖారప్యగణయన్తోనిరన్తరగజ్వలితకోపానలన

న్తరం ద్యావాభూమి మధ్యకుహరం ఉపరురోధ ఆవృణోత్ రాక్షస
సమరసన్నాహభేరీభాంకారస్సర్వత్రవ్యాప్తోభూదిత్యర్థః అత్ర ప్రమ
స్థభిరవాణాం రోదోంతరోపరోధా సంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతి
శయోక్తిః । పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౬౭॥——॥ తేనేతి ॥ సమంతతస్సర్వత్రకం
దళతావ్యాప్నువతా అతఏవజగంతి భూర్భువస్స్వర్లోకాన్ దళయ
తా విదారయతేవేత్యుత్ప్రేక్షా- తేన పూర్వోక్తేన దుందుభినిర్ఘో
షేణ రోషేణ వానరాణాం రావణజనితామర్షేణచ ప్రేర్యమాణాః,అ
తఏవ గిరికందరాద్గిరిదరీభ్యఇత్యర్థః ॥౧॥ దరీతుకందరోవా(స్త్రీ) త్య
మరః, ప్రబుద్ధాస్సుప్తోత్థితాః కేసరిణస్సింహాఇవేత్యుపమా, మంది
రాత్ మందిరేభ్యః నిర్గత్య నిష్క్రమ్యగత్యంతరాయసంధాయకా
నిక్వవ్రజసీత్యాదినిషేధవచన పాదగ్రహణాదినా గమనవిఘ్నకారీణి॥
౧॥ విఘ్నోంతరాయఃప్రత్యూహ ఇత్యమరః, అపత్యానినందనానివే
త్యుపమా॥౧॥ఆహుర్దుహితరంసర్వేఽపత్యంతోకంతయోస్సమేఇత్య
మరః, అనిమిత్తానిప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునానిఅవిలోకమానా అగ
ణయంతఇత్యర్థః, సమరపారవశ్యాదితిభావః తథావిమానాధిగతాః
వ్యోమయానాధిష్ఠితాఃయావిబుధసీమంతిన్యఃసురసుందర్యస్తాభిస్సహ
విజిహీర్షయావిహారేచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా।రణాభిముఖీభూ
యహతానాం సురసుందరీ సంభోగలాభాదితిభావః ॥+॥ విపూర్వా
ద్ధరతేస్సన్నంతాత్ (స్త్రీ)యామప్రత్యయేటాప్, ప్రస్థానసమయే రణ
ప్రయాణకాలే పరిమ్లానముఖాః విషణ్ణవదనాః ఏతచ్చదుర్నిమిత్తమితి

యనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశపరవ
శనిజాశయాదిశాముఖముఖరశివారవామ్రేడితక్ష్వేళితవ్యాకులీకృతకుల
మహీధ్రాః గృధ్రాయతపక్షవిక్షేపాకులపతాకానీకాస్సముత్తుంగ శతా

భావః + స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితి జీష్- సుముఖీ
ర్నిజవధూరవ్యగణయంతః అనాద్రియంత ఇత్యర్థః తథా నిరంతరమవి
చ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపఏవ అనలో యేషు తే తథోక్తాః నయ
నకోణా నేత్రాంతా స్తఏవ అరుణాలాతశతాని అనేకారుణోల్కా ఇత
ర్థః ॥ని॥ అలాతముల్ముకం క్లైబం నపుంసకమిదం ద్వయమితి ప్రతాప
మార్తాండః- తేషాం శతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యోవిత్రాసః భ
యం ఉల్ముకదర్శనే వారణా బిభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మాచ్చలితాః విమార్గ
గతాః యే నిజవారణాః ఆత్మీయగజాః తేషాం నివారణావేశే మార్గ
ప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః అనవధానా ఇత్యర్థః తథా దిశా
ముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్తతయా అశుభసూచక
వాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోష్టారః తాసాం రవైః రుతైః ఆమ్రేడి
తాని ద్విస్త్రిరుక్తాని ॥ని॥ శివా హరీతకీ క్రోష్ట్రేతి వైజయంతీ । ఆమ్రే
డితం ద్విస్త్రిరుక్తమిత్యమరః- క్ష్వేళితాని సింహనాదాః ॥ని॥ క్ష్వేళాతు సిం
హనాదస్స్యాదిత్యమరః భావే క్తః తైః వ్యాకులీకృతాస్సంకులాః కృతాః కు
లమహీధ్రాః కులపర్వతా యైస్తే (౧) గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః
విస్తృతాః పక్షాస్తేషాం విక్షేపైః ప్రేరణైః ఆకులాని సంకులాని పతాకానీ
కాని పతాకాయుక్తసైన్యాని యేషాం తే తథోక్తాః ॥ని॥ అనీకం తు రణే
సైన్య ఇత్యమరః కంకాధిష్ఠితపతాకావంత ఇతి భావః ॥*॥ ఆసన్నమృ

---

(౧) గృధ్రాయతపక్షవిక్షేపకృతపతాకానికాయపౌనరుక్త్యసముత్తుం
గ శతాంగసంఘపరిగతా ఇతి ప్రాచీనపాఠే విక్షేపకృతం పతాకానికా
యపౌనరుక్త్యం యేషాం తే చ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగా రథాస్తేషాం
సంఘైః స్సమూహైః పరిగతాః పరివృతా ఇత్యర్థః ॥

ఙ్గసంఘాతపరిగతానితాన్తనిశితకృతాన్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాసప
రశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన
సంవీతా ఇవవింధ్యకూటాః వ్యాఘ్రాతికరాళకాలాయసకంకటాఃవిక
ల్పాఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయఇవకాళరాత్రేఃవివర్తాఇ

త్యర్థికకెచరంతి గృధ్రాదయోమూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగే ఇతిప్ర
సిద్ధిః తథాసముత్తుంగాఅత్యున్నతాశ్చ యేశతాంగసంఘాతాఃఆయతస్య
స్యందనబృందానితత్పరిగతాః తదారూఢా ఇత్యర్థః ॥ని॥ శతాంగస్స్యం
దనోరథ ఇత్యమరః తథానితాంతమత్యంతం నిశితాస్తీక్ష్ణాఃయాః కృ
తాంతస్య యమస్యదంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వత్ఖరతరాః నిశితతరాః
యేపట్టసాః విశాలసన్నివేశ ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంతఇతి ప్రాసాః
కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధవిశేషాః తదుక్తంవృత్తి
కారేణ+అకర్తరిచకారకేసంజ్ఞాయామిత్యత్ర ప్రాస్యంతఇతి ప్రా
సాఇతి, పరశవః కుఠారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలానిఅయోగ్రాణి
పరిఘాఃఅయోమయదండవిశేషాః ॥ని॥ పరిఘఃపరిఘాతక ఇత్యమరః
ద్రుఘణాః ముద్గరాపరపర్యాయాః అయోమయగదాః ॥ని॥ ద్రుఘణో
ముద్గరఘనావిత్యమరః, కృపాణాఃకరవాలాశ్చేతిద్వంద్వః॥ని॥ కౌక్షేయ
కోమండలాగ్రః కరవాలఃకృపాణవదిత్యమరః, తాన్ ఆయుధవిశేషాన్
ధారయంతితాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తాః + తాచ్ఛీల్యేణినిః, తథాదారు
ణాభయంకరాః యేఅజగరసంతానాః మహాకాయ సర్పవిశేష నికా
యాః తైస్సంవీతాస్సంవేష్టితావింధ్యకూటావింధ్యాచలశిఖరాణీవేత్యు
పమా ॥ని॥ కూటోస్త్రీశిఖరంశృంగమిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యం
తభీషణాః కాలాయసకంకటాలోహమయోరశ్ఛదాఃతైర్వ్యాఘ్రాఆము
క్తాయైస్తేతథోక్తాః ॥ని॥ కరాళోదంతురెతుంగె భీషణే వైకృతెపిచ, ఉ
రశ్ఛదఃకంకటక ఇతి వైజయంతీ తథాకల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల
మేఘానాం వికల్పాఇవ కాళరాత్రేఃప్రళయకాలరాత్రేః వ్యక్తయః

వకలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరాస్సంగరాంగణమవతరన్తస్సమీరయంతో వీరవాదాన్నాదాయశరాసనమాసారైరివగిరిమమ్బోధరా దూరాపాతిభిశ్శిలీముఖైర్వలీముఖబలమఖిలమక్షోభయన్తరక్షోభటాః॥౬౮॥ తతోనఖధుతాయుధస్తరుపరిత్రుటితస్తోమకశ్శిలానిహతముద్గరశ్శిఖరిభిన్నమత్తద్విపః। స్వపక్షవిజయైషిభిర్దివిసురాసురైరాతురైరల

మూర్తయఇవ కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య -వివర్తాః పరిణామవిశేషాఇవ ప్రతీయమానాఇత్యుత్ప్రేక్షా తథాకాలస్యచ యమస్యాపి భయంకరాభయప్రదాఇత్యతిశయోక్తిః ॥+॥ మేఘతిఇతి భయే మకృఇఇతి ఖశిముమాగమః సంగరాంగణం యుద్ధభూమిం అవతరంతః ప్రవిశంతః వీరవాదాన్ ఛిందిభిందీత్యాదివీరాలాపాన్ సమీరయంతః ఉచ్చారయన్తః రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః శరాసనం కార్ముకంకాణీత్యర్థః- ఆదాయస్వీకృత్య అమ్బోధరాః మేఘాః అసారైః ధారాసంపాతైః ॥ని॥ ధారాసంపాతఆసార ఇత్యమరః గిరిమివేత్యుపమా, దూరాపాతిభిః అత్యన్తదూరప్రసారిభిః శిలీముఖైర్బాణైః అఖిలంవలీముఖబలం వానరసైన్యమక్షోభయంతక్షోభమనయన్నిత్యర్థః॥౬౮॥ తతఇతి॥తతఃవిక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతానివిక్షిప్తాని ఆయుధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ సతథోక్తః తరుభిఃపరిత్రుటంతః పరితోవిశీర్యంతఃతోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్సతథోక్తః శిలాభిర్నిహతాః విదళితాః ముద్గరాయస్మింస్సతథోక్తఃశిఖరిభిఃపర్వతైఃభిన్నావిదారితాఃమత్తద్విపామత్తగజాయస్మింస్సతథోక్తః అతఏవాతిభయంకరః అతిదారుణఃహరిరక్షసాంవానరాణాం రాక్షసానాంచేత్యర్థః సంగరోరణః స్వపక్షయోర్వానరరాక్షస బలయోః విజయమిచ్ఛంత్యాకాంక్షంతఇతి తథోక్తైరతఏవాతురైరత్యంతవ్యగ్రచిత్తైః ఆతురైరితిచపాఠః దివ్యంతరిక్షేస్థితై స్సురాసురైర్దేవదానవైరలక్షిదృష్టః ॥÷॥చిణ్భావకర్మణోరితిచిణ్ చిణోలు

క్షిప్తహరిరక్షసామతిభయఙ్కరస్సఙ్గరః ॥౬౯॥౪॥ క్రమేణ చ కుపితకపి
వీరదూరీకృతనైరృతవీరభుజప్రతాపానల ఇవాస్తం భజతి భానుమతి మ
థితాయుధికగళనాళప్రణాళీపరివాహిలోహితనదీపూర ఇవ దూరమస్తరి
తహరిదన్తరాభోగే సన్ధ్యారాగే సముదఞ్చితే విక్రాన్త హరినఖా

గితిలుక్ సురాసురైరిత్యత్ర యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక ఇతి సద్వం
ద్వైకవద్భావః యత ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధో వ్యాఘ్రాదివన్న శా
శ్వతిక ఇత్యాహుః అథవా సురైస్సఙ్గతా అసురాః మయూరవ్యంస
కాదిత్వాత్సమాసః - ఉత్తరపదలోపశ్చ న తు సురాశ్చ అసురాశ్చే
తి ద్వన్ద్వః అత్ర హి యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక ఇత్యేకవద్భావస్స్యా
త్, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౬౯॥—॥అ॥ ఇత్థం ప్రవృద్ధయుద్ధసంరమ్భయోరుభ
యబలయోస్సన్ధ్యాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యాహ ॥ క్రమేణేతి ॥ కిఞ్చే
తి చార్థః । క్రమేణ కాలక్రమేణ కుపితైః రాక్షససమ్ప్రహారక్రుద్ధైః
కపివీరైః వానరభటైః దూరీకృతః దూరతోఽపాస్తః యః నైరృతవీరా
ణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాగ్నిః త
స్మిన్నివ భానుమతి సూర్యే అస్తమదర్శనం భజతి సతి అస్తమితి మకా
రాన్తమవ్యయం ॥ని॥ అస్తమదర్శన ఇత్యమరః, సూర్యపక్షే అస్తమ
స్తాచలమ్ ॥ని॥ అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృదిత్యమరః తథా ఆయుధం ప్రహర
ణమేషామిత్యాయుధికాః + ప్రహరణమితి ఠక్ మథితాని ఛిన్నాని యా
న్యాయుధికానాం గళనాళాని తాన్యేవ ప్రణాళ్యః జలనిర్గమనమార్గాః
తాభ్యః పరివహతి ప్రవహతీతి తత్పరివాహీ యో లోహితనదీపూరః శో
ణితసరిత్ప్రవాహః తస్మిన్నివ, సన్ధ్యారాగే దూరం సర్వత్రేత్యర్థః
అన్తరితః ఆచ్ఛాదితః హరిదన్తరాభోగః దిగ్విస్తారో యేన తస్మిన్ త
థోక్తే సతి దిక్షు వ్యాప్రియమాణే సతి ఇత్యర్థః విక్రాన్తాః ప
రాక్రమవన్తః యే హరయః కపయస్త ఏవ హరయస్సింహా ఇతి శ్లిష్టరూ
పకం ॥ని॥ యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు । శుకా

క్రాన్తదంతావళవిపులకుంభస్థల ముక్తముక్తాకలాపణవవిజృంభమాణవి
యతితారాగణేరణరభసచలితరథతురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరా
న్తరాళజనుషిరజసీవభువన మాస్కందతితమసితామసీచరేశీ వనౌకో

హికపిభేకేషు హరిర్నాకపిలేత్రిష్విత్యమరః, తేషాం నఖైరాక్రాం
తాని విదారితానియానిదంతావళానాం మహాగజేంద్రాణాం విపులకుం
భస్థలాని తైః ముక్తైః త్యక్తైః యఃముక్తాకలాపః మౌక్తికప్రకరః తస్మి
న్నివ తారాగణే నక్షత్రమండలే వియత్యాకాశే ॥ని॥ వియద్విష్ణుపదం
వాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ ఇత్యమరః, విజృంభమాణేసతి, గజా
నాంముక్తాకరత్వముక్తమ్ ॥*॥ కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖమత్స్యా
హిశుక్త్యుద్భవవేణుజాని। ముక్తాఫలానిప్రథితానిలోకే తేషాంతుశుక్త్యు
ద్భవమేవభూరీతి (౧) తథారణరభసేన సమరసంభ్రమేణ చలితం ప్ర
వృత్తం యద్రథతురగపదాతిగజం+ సేనాంగత్వాద్ద్వంద్వైకవద్భావః
తస్యపదైరాహతం అవదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాళం రణక్షోణీ
మధ్యం తత్రజనుర్జన్మయస్య తస్మిన్ రజసి ధూళౌ వివృతమస్యంధకా
రే భువనంజగత్ ఆస్కందతిఆక్రామతిసతి॥అత్ర॥ని॥ హస్త్యశ్వరథ
పాదాతం సేనాంగంస్యాచ్చతుష్టయ మిత్యభిధానాత్ తత్క్రమేణై
వ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథానోక్తమితిచోద్యం యద్యపి। తథా
పిక్రమోనాత్రవివక్షితఇతి - బహుపుస్తకేష్వేవమేవపాఠదర్శనా
త్, ననుయవాగ్వాగ్నిహోత్రంజుహోతి యవాగూంపచతీత్యత్రపాఠ
క్రమానుపపత్తౌ అర్థక్రమోయథాస్వీకృతః తద్వదత్రాపి యథా
యోగమన్వయోంగీక్రియతామితిచేత్సత్యం।అపౌరుషేయేవేదవాక్యేయ
థాతథావాస్తుపుం వాక్యేతు శ్రవణానంతరమేవప్రయోక్తుస్తారతమ్యా
నభిజ్ఞత్వ ప్రతీతేరన్వయవిలంబాసహిష్ణుత్వా ద్దోషాత్రదుర్వార ఇత్య

(౧) జీమూతకరిమత్స్యాహిశంఖవంశవరాహజాః శుక్త్యుద్భవాశ్చ వి
జ్ఞేయాఅష్టౌ మౌక్తికయోనయః ॥

క్షేపణ్యామినీవిరహివిహఙ్గమ్యాశరకరేష్వివసకోశేషుతామరసేషు దా
శరథిబలక్షమాఃప్రమదాకరేషుముదాకరే ॥ ౭౦ ॥ వ ॥ ఆసారధారాం
వికిరన్ శరాణామాశ్వాసయన్మానసమాశరాణామ్। వీరోహరీన్సంయ

లపాతితప్రసఙ్గేన- తథాతామసీచరేషు రాత్రించరేష్వివ॥ని॥ తమిస్రా
తామసీరాత్రిరిత్యమరః, యామినీవిరహివిహఙ్గేషుచక్రవాకపక్షిషు
॥ ఉభయత్రాపి పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః సశోకేషు సవిషాదె
షు సత్సు-అత్ర మహావిపత్తిప్రత్యాసత్తేరన్యత్ర విరహాకులితత్వా
చ్చేతిభావః- తథా ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తేష్వివ తామరసేషుపం
కేరుహేషు సకోశేషు ఖడ్గావాయాత్యావలతత్పిధానేషు సత్సు- అ
న్యత్ర పరకుట్మలేషుసత్సు ॥ని॥ కోశో స్త్రీకుట్మలే ఖడ్గపిధానేర్థాఘది
వ్యయోరిత్యమరః తథాదాశరథిబలే శ్రీరామసైన్య ఇవకుముదాకరే
కైరవాకరే ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజిసతి, నాత్ర తుల్యయోగితా।ప్ర
స్తావ్యఫలభానుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వే ప్యౌపమ్యస్య గమ్యత్వే
న తదనుత్థానాత్, నాపి శ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషేవిశేష్యశ్లేషాయో
గాత్ తస్మాదుపమానోపమేయసాధారణధర్మసాదృశ్య ప్రతిపాదకా
నాంచతుర్ణాం ప్రయోగేణేయమనేకేవశబ్దాత్కాపి పూర్ణోపమాశ్లేష
సంకీర్ణా ॥౭౦॥—॥ తతఃకింతత్రాహ ॥ ఆసారేతి ॥ శరాణాం బా
ణానాంపున్యత్ర ఉదకానామాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం॥
ని॥ ధారాసంపాతఆసార ఇత్యమరః, వికిరన్ విక్షిపన్ ప్రవర్షన్నిత్య
ర్థః।అత్ర ద్వైతాంతత్త్వముపదర్శితఅతఏవఆశరాణాంరాక్షసానాం॥ని॥
రాక్షసఃకోణపఃక్రవ్యాత్క్రవ్యాదోస్రపఆశరఇత్యమరః- అన్యత్ర ఆ
సమంతాచ్ఛరవత్ప్రవర్తంతే తృష్ణయేత్యాశరాణాంచాతకాది పక్షివి
శేషాణామిత్యర్థః- మానసమాశ్వాసయన్ ఏకత్ర భయనివారణేన అవ
గత్రసర్వాంగసహావతితమంబునచాతకానామితిభూగతస్య లెషాంవిషప్రా
యత్వాదభ్రామాంబుదానేనోజ్జీవయన్నిత్యర్థః, వీరోర్ణవహారోమేఘ

తి మేఘనాదో వివ్యాధహంసానివ మేఘనాదః ॥౭౦॥ప॥ రణేతదనుదారుణౌ(సరయ)రభస)మంగదో రావణౌర్ద్రుమేణ మహతాహతాఖిలధురీణ యానవ్రజః । శితేనశతకోటినా శిఖరికూటమింద్రో యథామమంథ చరథం మనోరథమపిక్షణాద్రక్షసామ్ ॥ ౭౧ ॥ప॥ వియత్తలేతదను నిలీయమాయయా సలక్షయన్రఘుతనయంసలక్ష్మణమ్ । అజిహ్మగానధిగ

నాదః ఇంద్రజిత్ ఉత్పత్తిసమయఏవ మేఘవన్నదనాన్మేఘనాద ఇతి వృత్త్యాపదయంతి మేఘనాదః అభ్రనిర్ఘోషః హంసానివసంయతియుద్ధేహరీన్ వానరాన్ వివ్యాధనిజఘాన - శ్లేషసంకీర్ణాయముపమా ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్ ॥౭౦॥—॥ రణఇతి ॥ తదనుతదనంతరం - దారుణేభీషణేరణే అంగదః మహతామహోన్నతేన ద్రుమేణరభసం వేగయుక్తం యథాతథా ॥ని॥ రభసోవేగహర్షయోరితి విశ్వః॥ ÷॥అర్శ ఆద్యచ్ప్రత్యయః రావణౌః రావణాత్మజస్య ఇంద్రజితః + అత ఇఞ్-అఖిలం సమస్తంధురంవహతీతిధురీణో ధురంధరః ÷ఖస్సర్వఘురాదిత్యత్రయోగవిభాగాత్ఖప్రత్యయః తాదృశో యోయానవ్రజః రథాశ్వనివహఃసః ఆహతో మారితో యేనసతథోక్తస్సన్నిత్యర్థః + సాపేక్షత్వేపిగమకత్వాత్సమాసః, ఇంద్రః శితేనతీక్ష్ణేన శతకోటినా దంభోళినా శిఖరికూటంయథాపర్వతశిఖరమివ - రథంరావణేస్యందనంరక్షసాం మనోరథం విజయాభిలాషమపి, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ మమంథబభంజ- అత్రరథమనోరథయోః కేవలప్రకృతయోరేవ మథనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్కేవలప్రకృత గోచరాతుల్యయోగితాసాచౌక్త్యోపమయాసంసృజ్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥ ౭౧ ॥—॥ వియదితి ॥ తదనురథమథనానన్తరం సరావణిరింద్రజిన్మాయయా కైతవేన వియత్తలేనభస్తలేనిలీయనిగూఢతయాస్థిత్వేత్యర్థః సలక్ష్మణం రఘుతనయం రఘునందనం లక్షయన్లక్షీకుర్వన్ ॥ని॥ లక్ష్యంలక్షంశరవ్యంచేత్యమరః ॥ సరయమితి ప్రాచీనపాఠే అర్శఆద్యజంతత్వంనకల్ప్యం ॥

తజ్జిహ్మగాకృతీనమర్షతస్సమితి వవర్ష రావణిః ॥౨౩॥ వ॥ లక్ష్మణానుగతం రామచన్ద్రం రాహుభయంకరాః । బబన్ధుర్దారుణతమా బన్ధచ్ఛిదమమీ శరాః ॥ ౨౪ ॥ వ ॥ యావద్యాతి పురం పురన్దరజయీ యావద్దశాస్యాజ్ఞయా సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పునశ్శోచతి।

+ తత్కరోతీతి ణ్యన్తాల్లట్శత్రాదేశః అధిగతజిహ్మగాకృతీన్ ప్రాప్తపన్నగాకారాన్ ॥ని॥ ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్మగః పవనాశన ఇత్యమరః, అజిహ్మమకుటిలం గచ్ఛన్తీత్యజిహ్మగాన్ శరాన్ అమర్షతః కోపాత్ సమితి యుద్ధే వవర్ష నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవానిత్యర్థః, రుచిరా వృత్తమ్ ॥ చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా ఇతి లక్షణాత్ ॥౨౩॥

లక్ష్మణేతి ॥ లక్ష్మణా చిహ్నేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా చ అనుగతమిత్యర్థః శ్లేషః ఏకనాళోపలమ్బిఫలద్వయవదేకశబ్దేనార్థద్వయప్రతీతేః బన్ధచ్ఛిదం సంసారనివర్తకం రామశ్చన్ద్ర ఇవ తం రాహుభయంకరాః దారుణతమాః అత్యన్తదారుణాః అమీ శరాః నాగపాశరూపాః బబన్ధుః రురుధుః శరకార్యం వేధనం- పన్నగకార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చక్రురిత్యర్థః, అత్ర రాహుభయంకరా ఇతి సమస్తోపమాలింగాద్రామచన్ద్రమిత్యత్రోపమితి సమాసాశ్రయణం యుక్తం అతఏవోక్తశ్లేషసంకీర్ణేయముపమా। బన్ధచ్ఛిదం బబన్ధురిత్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వాత్త్రయాణాం సంసృష్టిః ॥ ౨౪ ॥—॥ తతః కిం జాతం తత్రాహ ॥

యావదితి ॥ యావద్యదా పురందరజయీ ఇన్ద్రజిత్ ॥+॥ జిద్వృక్షీత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః - పురం లఙ్కాం యాతి - రఘుసుతౌ రామలక్ష్మణౌ నాగపాశబద్ధావతః కృతకృత్యోఽస్మీతి గచ్ఛతీత్యర్థః- తథా యావత్ దశాస్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా సీతా పునః అగ్రే రఘువరౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్ష్మణౌ దృష్ట్వా శోచతి విషీదతి యత్ప్రత్యాశయేయం వర్తతే తావేవం నిబద్ధావితి ప్రదర్శయతేతి రావణేన నియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పకమా

తావత్తే గళితాస్సువర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా దీప్తౌ చంద్రదివాక
రావివ తమో ముక్తౌ తతో రాఘవౌ ॥ ౭౫ ॥ ప ॥ దుర్వారే తదనుద్వ
యోశ్చ బలయోరుజ్జృంభమాణే రణే ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పనమపి
ద్వేధా వ్యధాన్మారుతిః। తారేయోపి చ వజ్రదంష్ట్రమచలాన్నీలః ప్రహ
స్తం బలాత్తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితైరుక్తం చ నక్తంచరైః ॥౭౬॥ ౫ ॥

రోప్య సీతాయాస్తదానీం తత్రానీతత్వాదితి భావః। తావత్తదానీమే
వ తే పూర్వోక్తాః వాతాశనాః నాగపాశాః- సువర్ణగరుతాం గరుడ
పక్షాణాం వాతేన దళితాః నిర్భగ్నా ఇతి వేగాతిశయోక్తిః - తతస్త
దనంతరం రాఘవౌ రామలక్ష్మణౌ తమో ముక్తౌ రాహుముక్తౌ ॥ని॥ రా
హోర్ధ్వాంతే గుణే తమ ఇత్యమరః- చంద్రదివాకరౌ చన్ద్రసూర్యావివ
దీప్తౌ సుప్రకాశౌ। అభూతామితి శేషః, ఉపమాలఙ్కారః, శార్దూల
విక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౭౫॥—॥ దుర్వార ఇతి ॥ తదను నాగపాశ మోక్షా
నంతరం- ద్వయోశ్చ బలయోః వానరరాక్షససైన్యయోః దుర్వారే ని
వారయితుమశక్యే రణే ఉజ్జృంభమాణే ప్రవర్ధమానే సతి మారుతిః
హనూమాన్ అత ఇఞ్ భుజతః భుజబలప్రయుక్త శృంగసాలప్రహారేణే
త్యర్థః ॥*॥ ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృంగమపాతయ దిత్యాది
శ్రీరామాయణవచనాదితి భావః ధూమ్రాక్షం ప్రకంపనమపి తస్యానా
మాకంపన ఇతి చ వదంతి ధూమ్రాక్షప్రకంపననామానౌ రాక్షస సేనానా
యకావిత్యర్థః, ద్వేధా ద్విప్రకారేణ వ్యధాదకరోత్ విదారయామా
సేత్యర్థః, తథా తారేయస్తారాసుతోఙ్గదోపి + (స్త్రీ)భ్యోఢక్, అ
చలాత్ అచలేనేత్యర్థః వజ్రదంష్ట్రం ద్వేధా వ్యధాత్- తథా నీలః అ
గ్నిసుతః వానరసేనాపతిః - బలాత్ నిజభుజశక్తైః ప్రహస్తం నామ
రాక్షససేనాపతిం ద్వేధా వ్యధాత్ ॥*॥ ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని
నీలస్తూర్ణమపాతయ దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనమ్, తత్సర్వం
ధూమ్రాక్షవధాద్యశేషవృత్తమ్ - చకితైః భయసన్త్రస్తైః నక్తం

అథతదానీమనీకినీనాథవధజనితకోపోదయాదాయోధనోత్కణ్ఠితో దశకణ్ఠస్సకలజగదండభరితభయానకజయానకనినదబధిరితాశేష శేషాహిలోచనో రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధరస్సలిలధర ఇవసు మేరుశృంగం సముత్తుఙ్గం శతాంగమలంకుర్వంత్సర్వతశ్చలితసకలచతురంగసంఘతయా లజ్జయేవ స్వయమనుగమ్యమానః క్రమాదతిక్రమ్య పురతోరణంపురతో

చరైః హతశేషైః రాక్షసైః- దశకంధరాయ రావణాయ ఉక్తం కథితం చ, అత్రసంక్షేపో నామగుణః వృత్తంపూర్వవత్ ॥ ౭౬ ॥—॥అథేతి అథ సేనాపతి నిధనకథనానంతరం, తదానీం తస్మిన్సమయే, అనీకినీనాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేనవిధ్వంసనేన జనితఃయః కోపోదయః అమర్షోద్రేకః తస్మాద్ధేతోః ఆయోధనోత్కణ్ఠస్సమరోత్సుకః దశకణ్ఠో రావణః- సకలజగదండే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకరశ్చ యో జయానకనినదః జయదుందుభిధ్వనిః తేనబధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమస్తాని చ శేషాహిలోచనాని ఆదిశేషచక్షూంషి యేనసతథోక్తః తస్యచక్షుశ్శ్రవస్త్వాద్దుందుభిధ్వనినా తల్లోచనపూరణంయుక్తమితి భావః, అత్రోక్తార్థాసంబంధేపి తత్సంబన్ధోక్తేరతిశయోక్తిః, రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండ ధరః దీప్యమానజైత్రధనుర్ధరః విస్ఫురదింద్రధనురంకితశ్చ, సలిలధరో నీలమేఘ ఇవ సుమేరుశృంగం సముత్తుంగమత్యున్నతం శతాంగం రథమలంకుర్వన్ విభూషయన్ అధిరూఢస్సన్నిత్యర్థః॥ ని ॥ అలంభూషణపర్యాప్తి శక్తివారణవాచకమిత్యమరః - తథా సర్వతః సమంతతః చలితః యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్తస్సకలస్సమగ్రశ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపచతురంగబలం యస్యసతథోక్తః తస్యభావస్తత్తా తయా హేతునా-స్వయంసాక్షాల్లజ్జయానుగమ్యమానో నుస్రియమాణ ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా, క్రమాత్ క్రమేణ పురతోరణం పత్తనబహిర్ద్వారమ్ ॥ని॥ తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వారమిత్యమరః, అతిక్రమ్య ఉల్లం

రణప్రచలితమాలోకయత నిఖిలమపి (వలీముఖబ)కపికు)లమ్ ॥౭౭॥వ॥
జేతారమాహవముఖదశదిక్పతీనాం దృష్ట్వాపురోదశముఖం రఘునన్ద
నస్య । శ్లాఘావశేన నచచాలశిరఃపరంతత్సవ్యేతరంభుజశిరోపి సమీ
క్ష్యలక్ష్యమ్ ॥ ౭౮ ॥ వ ॥ అథమదగజైరధికతర్జితదికరిభిర్దా

ఘ్యపురతః పురస్తాత్ - రణప్రచలితం యుద్ధార్థంప్రసర్పత్ నిఖిలమ
పి వలీముఖబలం వానరసైన్యంఆలోకయత అపశ్యత్ ॥ ౭౭ ॥—॥
జేతారమితి ॥ ఆహవముఖరణాగ్రేదశదిక్పతీనా మిన్ద్రాదిదిక్పాలకా
నాంజేతారం ॥ +॥జిధాతో స్తృచికర్తృకర్తరి కర్తరిషష్ఠీ-
ఊర్ధ్వాధోదిగ్భ్యాందిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం. దశముఖం
పురోగ్రేదృష్ట్వాశ్లాఘావశేన అహోమహానయమితి ప్రశంసావశేనర
ఘునందనస్య శ్రీరామస్యశిరః పరంఉత్తమాంగమేవ నచచాల- కిం
తుతత్ప్రసిద్ధమాత్రానురూపమిత్యర్థః లక్ష్యంరావణరూపశరవ్యంస
మీక్ష్యదృష్ట్వా, సవ్యేతరందక్షిణమిత్యర్థః భుజశిరోభుజాగ్రమపిచ
చాలతద్దర్శనేన సమయఏవ శ్రీరామదక్షిణ భుజశ్శరచాపవ్యాపార త
త్పరోభూదితి కింవ క్తవ్యమస్యధన్యత్వమితి భావః, ఏతేనాస్యమహావీ
రత్వం సూచ్యతే ॥*॥ సవీరోయస్యవైరీస్య మరిణాయుద్ధివర్ణ్యతే ఇ
తిలక్షణాత్, అత్రశిరోభుజశిశ్చలనయోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయో
గితా, వసన్తతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥౭౮॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరంత
దాతస్మిన్ వానరసేనాభియోగ సమయే దశవదనోరావణః- అధిక
మత్యంతం తర్జితాభీషితా దిక్కరిణోయైస్తైర్మదగజైర్రథ ప్ర

(౧) ద్వౌనేదేవాదిపూజాయాంస్పందేలంకరణేపిచ । వామభాగః ప్ర
శస్తస్స్యాత్స్త్రీణాం పుంసాంతుదక్షిణః ఇతివచనాద్దక్షిణభుజశిరస్స్ప
న్దనం భావిజయసూచకమితి ముఖ్యతాత్పర్యం।సవ్యేతరమిత్యత్ర సవ్య
మితరద్యస్మాదితి బహువ్రీహిః । సబహువ్రీహావితి సర్వనామసంజ్ఞాని
షేధాన్నాదడాదేశః ॥ ఏవమన్యత్రాపిబోధ్యమ్॥

శవదనస్తదా దశదిగంతరమన్తరయన్ । సమరముఖే సఖేలపదచంక్ర
మతో విదధే హరికులమాకులం జలధిమాదివరాహ ఇవ ॥౮॥౫॥ అనంత
రమనీకాస్కందకందళితామర్షాంతం వర్షాంతం గిరీన్ హరీణామధి
పతిమతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢమభిఘ్నంతం హనూమన్తమమంద
తరలాఘవాక్రాన్తధ్వజకిరీటాంచలం నీలమపి వానరసేనాపతిం నిఖి
లమపి వానరబలం నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన వాతూల ఇవ తూల

యుక్తసింహనాదైః దశదిగంతరం దశదిగవకాశానిత్యర్థః, అంతర
యన్ ఆచ్ఛాదయన్ అంతరశబ్దాదంతర్ధానార్థాత్ తత్కరోతీతి
ణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః ॥ ని ॥ అంతరమవకాశావధిపరిధానాం తర్ధి
భేదతాదర్థ్యేష్విత్యుభయత్రాప్యమరః, సమరముఖే రణాగ్రే సఖేలపద
చంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్ జలధిమాదివ రాహ
ఇవ హరికులం వానరసమూహం- ఆకులం క్షుబ్ధం విదధే చకార ॥౮॥
అనంతరమితి ॥ అనంతరమనీకాస్కందేన వానరసేనాకులీకరణేన కం
దళితామర్షం సముత్పన్నక్రోధం అతఏవ గిరీన్వర్షన్తం హరీణా
మధిపతిం సుగ్రీవంచ అతినిష్ఠురేణ అత్యన్తకఠోరేణ ముష్టినా ముష్టి
శబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి యథాహామరసింహః ॥ని॥ హస్తో ముష్ట్యా తు బద్ధ
యా॥ నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినేతి చ॥ గాఢమత్యన్తం అభిఘ్నన్తం ప్రహరన్
తం హనూమన్తం అమన్దతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాటవేన ఆ
క్రాన్తే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటీరాగ్రే యే
నతం నిజచంక్రమణలాఘవేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశావాక్రాన్తవన్తమి
త్యర్థః అర్ధర్చాదిష్వంచలశబ్దో ద్రష్టవ్యః యద్యప్యంచలశబ్దో వ
స్త్రదశాసు వర్తతే- అతఏవామరశేషే ॥ని॥ అంచలం త్వంశుకాన్తే స్యా
దితి తథాప్యన్తిమప్రదేశసాధర్మ్యాద్గౌణ తేతి, నీలమపి నీలాఖ్యం వా
నరసేనాపతిం చ నిఖిలమపి వానరబలం నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజ
యినా ॥ని॥ జగతీభువనే భూమావితి విశ్వః మహతా బలేన నిజపరాక్ర

రాశిమపసారయన్నవిరతశరాసారవర్షిణమభ్యమిత్రీణం సౌమిత్రిమ
పి శక్త్యామహత్యాగాఢమురసివివ్యాధక్రవ్యాదపతిః ॥౭౦ ॥ వ ॥ అవ
కీర్యదాశరథిరశ్రుభిరనుజంపులస్త్యతనుజంచశరైః । యుగపద్వ్య
ధాత్కరుణవీరరసౌయుధిశోకహర్షశబలంచబలమ్ ॥ ౭౧ ॥వ॥ అథా
యమోహమహితోన్మథనాయయావత్సౌమిత్రిరున్మిషతి సంయతితావ

క్షేణ వాతూలో వాత్యా + వాతాచ్చేత్యూలప్రత్యయః- తూలరా
శిమివాపసారయన్ నిరస్యన్ క్రవ్యాదపతిః రాక్షసేశ్వరః రావణః,
అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతర బాణపరంపరావర్షిణం అభ్యమి
త్రీణం అభిముఖ్యేనామిత్రం సుష్ఠుగచ్ఛతీత్యభ్యమిత్రీణమ్ ॥+॥ అ
భ్యమిత్రాచ్ఛ చేతిచకారాత్ఖప్రత్యయః ॥ని॥ సాభ్యమిత్ర్యోభ్యమిత్రీ
యో ప్యభ్యమిత్రీణఇత్యపీత్యమరః, సౌమిత్రింలక్ష్మణమపి ॥+॥ బహ్వా
దిత్వాదిఙ్ బహ్వాదిరాకృతిగణః మహత్యాశక్త్యాబ్రహ్మదత్తయాశక్త్యా
ఉరసిగాఢమత్యాయతం వివ్యాధనిజఘాన ॥౭౦॥—॥ అవకీర్యేతి॥ దా
శరథిః శ్రీరామః అశ్రుభిః బాష్పప్రవాహైః అనుజంశక్తివిద్ధం
లక్ష్మణం తథాశరైర్బాణైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం
రావణంచావకీర్యనిక్షిప్య, లక్ష్మణంప్రతిరుదిత్వారావణంవిద్ధ్వాచేత్య
ర్థః యుధియుద్ధేకరుణవీరరసౌ శోకోత్సాహస్థాయినౌ రసవిశేషౌ
యుగపదేకవారమేవవ్యధాత్ అకరోత్, తథాబలంవానరసైన్యం శో
కహర్షాభ్యాం శబలంసంకీర్ణంవ్యధాత్ లక్ష్మణోపహతి జనితనిజ
శోకేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్షఇతివివేకః, నన్వన్యోన్య వి
జాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధానమితిచేత్-రసాః
కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవపరస్పరమితిసర్వేషాంరసానాంసాంకర్య
సంభవాదదోషఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్ ॥౭౧॥ —॥ అ
థాయమితి ॥ సౌమిత్రిః మోహంమూర్ఛాం అథాయమనిరస్య సంయతి
యుద్ధే, అహితోన్మథనాయశత్రువిధ్వంసనాయ యావదున్మి

వదేవ । పౌలస్త్యమేషపరిభూయపరంతదీయాన్ప్రాణాన్స్మమోచదయ
యానముమోచబాణాన్ ॥ ౭౨ ॥ ప ॥ ప్రాప్యతత్ప్రథమంయుద్ధే ప
రాజయముదేజయన్ । దశాననఃపురీంప్రాపదీనదీపదశాననః ॥ ౭౩ ॥
ప॥ ప్రాబోధయత్తదనుపఙ్క్తిముఖశ్శయాళుంకాలంవినాపిసకథంచన

షతి అవబుధ్యతే తావత్తదానీమేవ ॥ ౧౧॥ యావత్తావచ్చసాకల్యేఽవ
ధారణే వధారణ ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః పౌలస్త్యంరావణం
పరిభూయతిరస్కృత్య-దయయాతాదాత్త్విక కృపయాతదీయాన్ రా
వణసంబంధినః ప్రాణాన్పరం ప్రాణానేవ ముమోచతత్యాజ - బా
ణాంస్తునముమోచ ప్రథమమేవ కిమయంహంతవ్యః తతో గృహం గ
త్వా పునరాగచ్ఛత్విత్యుపేక్షితవానిత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తం (౧)
౭౨॥—॥ ప్రాప్యేతి ॥ దశాననఃతదేవప్రథమంతత్ప్రథమం పూర్వం
యదాకదాప్యసంభావితత్వాదితిభావః (౨) పరాజయంశ్రీరామాదప
జయం ప్రాప్యఉదేజయన్ స్వకమ్పమానః ÷॥ ఉత్పూర్వాత్ ఏజృక
మ్పనఇతిధాతోః శతృప్రత్యయః, అతఏవదినే అహనిదీనోదీపస్తస్యేవ
దశాయేషాంతాని ఆననానియస్యసతథోక్తః తేజోహీనవదనస్సన్నిత్య
ర్థః- పురీం ప్రాపలఙ్కాం ప్రవివేశ ॥౭౩॥—॥ ప్రాబోధయదితి ॥
తదనుపురప్రవేశానంతరం సపఙ్క్తిముఖోదశముఖఃశయాళుంనిద్రా
ళుమ్ ॥౧౧॥ స్వప్నక్ శయాళునిద్రాళుర్నిద్రాణశయితౌసమావిత్యమ
రః ॥×॥ శీఙోవాచ్యఇత్యాళుచ్ కుంభకర్ణంకాలంవినాపిఅకాలఇ
త్యర్థః- బ్రహ్మవరదానాత్తస్య షణ్మాసావచ్ఛిన్న నిద్రానంతరమే
కస్మిన్ దినే ప్రబోధనీయమాదితిభావః॥ ఏతచ్చోత్తరకాండేస్పష్టమ్॥
÷ పృథగ్వినేత్యాదినా తృతీయావికల్పాత్పక్షే ద్వితీయా।కథంచనకేన

(౧) కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసవధానంతరమంతతోఽస్యవధః
కార్యఇత్యాశయేనప్రకృతే రావణస్యప్రాణమాత్రేణమోచనమ్। (౨) త
త్తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణవిమోచనాత్ ।తంప్రథమమితిపాఠస్సుగమః

కుమ్భకర్ణమ్ । ఆదేశతస్సచవిభోఃపునః ప్రబోధసంవేశధామ స
మరాఙ్గణమాజగామ ॥ ౭౪ ॥౧॥ ఆగతంచతమఞ్జనాచలనికాశమా
కాశతలభ్రమితత్రిశూలంశూలధరమివజగత్త్రయోద్యుక్తంనక్తంచరంనిశా
మ్యశామ్యత్సహజభుజతేజోవిశేషమశేషాసుదిక్షుధావమానంపవమా
నచలిత జలదపారిప్లవం ప్లవంగమబలమంగదోధీరమవాదీత్ ॥౭౫॥౨॥
కపయఃక్వైకసేయానాంకాపి సేయంబిభీషికా । మాభూదభూతపూర్వం

చిత్ప్రియా సేన,కుంభకర్ణం(ప్రా)బోధయత్ బోధయామాస-సచకుంభ
కర్ణశ్చవిభోఃరావణస్య ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్ పంచమ్యాస్తసిః, ఉ
క్తిరాభాషణం వాక్యమాదేశోవచనం వచఇతిశబ్దార్ణవే నవిద్యతేపు
నః ప్రబోధోయస్మింత్సతథోక్తోయస్సంవేశో దీర్ఘనిద్రామరణమి
తి యావత్ తద్ధామతత్స్థానం తద్గృహంవాపూర్వసంవేశధామ్నితు
షణ్మాసేనవాపునః ప్రబోధోజాయేతనత్వత్రకదాచిదపీతిభావః ॥ ౧॥
స్వాప్నిద్రాశయనంస్వాపస్స్వప్నస్సంవేశఇత్యపి।ధామదేశేగృహేస్థా
నే తేజోజన్మప్రకాశయోరిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ- సమరాంగణం యు
ద్ధభూమింఆజగామ(ప్రా)ప, వసంతతిలకావృత్తమ్॥౭౪॥—॥ ఆగతమి
తి ॥ ఆగతంచేత్యనువాదఃఅంజనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభమిత్యు
పమా,ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలంగగనతలావర్తితత్రిశిఖం,అతఏవజగ
త్త్రయె ఉద్యుక్తంసన్నద్ధం శూలధరంకాలాగ్నిరుద్రమివస్థితం తంనక్తం
చరం కుంభకర్ణంనిశామ్య దృష్ట్వా శామ్యన్ శమం(ప్రా)ప్నువన్ స
హజతేజోవిశేషః స్వాభావికబాహుప్రభావవిశేషోయస్యతత్తథోక్తం
అతఏవాశేషాసుదిక్షుప్రతిదిశమిత్యర్థః,ధావమానంపలాయమానంఅ
తఏవ పవమానచలిత జలదపారిప్లవం సమీరణ సమీరితవారివాహ తర
ళం ॥౧॥ పారిప్లవపరిప్లవేఇత్యమరః ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం అంగ
దోధీరముదారం అవాదీదువాచ ॥౭౫॥—॥ తత్ప్రకారమేవాహ॥ క
పయఇతి ॥ హేకపయస్స్వేయంపరిదృశ్యమానావ్యక్తిః క్వైకసేయానాం

వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్ ॥౭౬॥ ॥గ॥ అథహరయోఽపి నరయమనున
యసంగత మంగదవచనమవధారయంతో ధారయంతస్సమరసన్నా
హం దిఙ్నాగా ఇవ ప్రతినివృత్తాః ప్రమత్తమివైరావణం రావణాను
జం వింధ్యాచలమివ యుగాంతానిలాస్సమంతాదాహృతైర్గిరిభిరపిత
రుభిరవాకిరన్ ॥౭౭॥ ప॥ క్షిప్తాస్సంయతిపుష్పితాః క్షితిరుహాస్తైరక్షసోఽవ

కైకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే + (శ్రీ)భాగ్యధక్, కాపికాచన బి
భీషికావి(త్రా)సభూమికా అతః వః యుష్మాకం పూర్వంభూతం భూత
పూర్వం సుప్సుపేతి సమాసః, తతో నఞ్సమాసః, అదృష్టచరమిత్యర్థః
ప్రాకృతం లోకసాధారణం భయవైకృతం పలాయనాది భయజనితవికా
రః మాభూత్ నభూయాత్ (ప్రా)కృతజనైరివ మహావీరైః యుష్మాభిః
నభేతవ్యమిత్యర్థః॥+॥మాఙిలుఙిత్యాశిషిలుఙ్ ॥౭౬॥— ॥ అథేతి ॥
అథానంతరం హరయః కపయోఽపి అనునయసంగతం తత్కాలోచిత
(ప్రా)ర్థనాసహితమంగదవచనమవధారయంతః ఆకర్ణయంతః అత
ఏవనరయం సత్వరం సమరసన్నాహం రణోత్సాహం ధారయంతో దధా
నాః, దిఙ్నాగాః దిగ్గజా ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః ప్ర
మత్తమైరావణమివస్థితం అప్రకంప్యపరాక్రమమిత్యర్థః- రావణా
నుజం కుంభకర్ణం యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః వింధ్యాచ
లమివ సమంతాత్సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, ఆహృతైరానీతైః గిరిభిః తరు
భిరపి అవాకిరన్ అభివవృషురిత్యర్థః - అత్ర కిరతేర్వృష్ట్యర్థత్వా
ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విక్షేపార్థత్వేతు కర్తృత్వమేవ ఏవం సించతీ
త్యాదీనామపి సించతేరార్ద్రీకరణార్థత్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం
యత్ర తు క్షరణమర్థః-తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా అమృతైస్సిం
చతి వపుః అమృతం సించతీత్యాది బోధ్యమ్ ॥౭౭॥—॥ క్షిప్తా ఇతి ॥య
ఇత్యధ్యాహారః యత్తదోర్నిత్యస్య సంబంధాత్ పుష్పితాస్సంజాత
పుష్పాః తారకాదిత్వాదితచ్ విశేషణమేతత్పటవాసపాంసుత్వోప

క్షిప్రాస్విన్నే పటవాసపాంసవఇవాలీయంతచూర్ణీకృతాః । ముక్తా
యేధరణీధరాముహురమీతద్బాహుసంఘట్టనాత్ప్రత్యావృత్యపునఃప్ర
హర్తురభవన్ ఖేదాయభేదాయచ ॥౮౮॥ ప ॥ జ్వలదనలంత్రిశూల
ముపరిభ్రామయన్నమయన్నయమవనీమనీకమదఖేలన దుర్లలితః ।స

యోగార్థం ద్రష్టవ్యం । యేక్షితిరుహాఃవృక్షాఃక్షిప్ సంయతియుద్ధేక్షి
ప్తాః వికీర్ణాః వానరైరితి శేషః తేక్షితిరుహాః ప్రస్విన్నేక్రోధానుభా
వస్వేదార్ద్రే + స్విద్యతేర్నిష్ఠాతకారస్య నకారః - రక్షసః కుంభ
కర్ణస్య వక్షసి అతికఠోర ఇతిభావః, చూర్ణీకృతాస్సంతః పటవా
సపాంసవఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ ॥ని ॥ పిష్టాతఃపటవాసక ఇత్యమరః
అథవాపటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధ చూ
ర్ణం ॥ని॥ పటవాసోగంధచూర్ణం సుమాద్యైరధివాసితమిత్యభిధా
నాత్, అలీయంతాశ్లిష్యన్ తత్రసంసక్తాబభూవురిత్యర్థః + లీఙ్
శ్లేషణ్వాలజితఙ్ । తథాయేధరణీధరాః పర్వతాః ముహుఃపునఃపునః ము
క్తాః క్షిప్తాః, అమీధరణీధరాః తస్యకుంభకర్ణస్య బాహుసంఘట్టనా
త్ బాహూపమర్దాద్ధేతోః ప్రత్యావృత్య (ప్రా)తిలోమ్యేన ఆగత్య
ప్రహర్తుః పరస్యప్రహర్తురేవ ఖేదాయభేదాయచ అభవన్ అత్ర
పూర్వార్ధేక్షితిరుహాంచూర్ణీకృతత్వాసంబంధేపితత్సంబంధోక్తే రతిశ
యోక్తిః తయారక్షోవక్షసస్తాదృక్కాఠిన్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితా చే
యంపటవాసపాంసవ ఇవేత్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరార్ధేతూక్తా
ర్థాసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః, తథానర్థోత్పత్తిరూ
పో విషమాలంకారశ్చేతి సంకరః ॥*॥ విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తిర్యత్రా
నర్థస్య వాభవేత్ ॥ విరూపఘటనావాస్యా ద్విషమాలంకృతి(స్త్రి)ధే
తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్ ॥౮౮॥—॥ జ్వలదితి ॥ అ
యంకుంభకర్ణః జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్జ్వలనం త్రిశూలంఉపర్యుపరి
ష్టాత్ భ్రామయన్ చాలయన్ అవనీంభువంనమయన్ నమ్రయన్ నిజ

పదిబభంజనీలమృషభంశరభంచబలాదహారత గంధమాదన మరుద్ధగవా
క్షమపి ॥౮౯॥౪॥ తతశ్చసహజభయచాపలాధిగతలాఘవంరాఘవంశర
ణమశ్నువానం వానరానీకమాశ్వాసయన్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యో వి
కీర్యవిద్విషతిసర్వతః పర్వతాన్విధాయచ విచిత్రమతిచిరంయుద్ధం న
కంచరపతివిముక్తధాత్రీధరావళిః కులిశదారితఇవకులభూధరో ధరా

పాదఘాతేన నిమ్నాంచుర్వన్నిత్యర్థః - అనీకమదేనయుద్ధాభినివేశ
దర్పేణయస్త్రైలనం లీలాతేన దుర్లలితః దుర్విలసితస్సన్ సపదిసద్య
ఏవ బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలంబుషభంశరభంచేతి త్రీన్
వానరసేనాపతీన్ బభంజమమర్ద, తథాగంధమాధనమహారత (ప్రా
హారదిత్యర్థః, గవాక్షమప్యరుంధరురోధనిరబధ్నాదిత్యర్థః ॥౮౯॥
తతఇతి ॥ తతస్తదనంతరంచ సహజేకపికులస్వాభావ్యాన్నైసర్గికే
యేభయచాపలే తాభ్యామధిగతం (ప్రా)ప్తం లాఘవంలఘుత్వం యేన
తత్తథోక్తమ్, అతఏవ రాఘవంశరణంరక్షకమ్ ॥ని॥ శరణంగృహరక్షి
త్రోరిత్యమరః, అశ్నువానం (ప్రా)ప్నువానం × అశూవ్యాప్తౌ శ్నోనచ్ ॥
వానరానీకంవానరసైన్యం అనీకంతురణేసైన్యఇతివిశ్వః సమాశ్వాస
యన్ ఉజ్జీవయన్ విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లోకోత్తరమహాబాహు
పరాక్రమశాలీహరికులపతిస్సుగ్రీవః, విద్విషతికుంభకర్ణే సర్వతః స
మంతాత్ పర్వతాన్వికీర్యవిక్షిప్యతథా విచిత్రమాశ్చర్యకరం యుద్ధం అ
తిచిరంబహుకాలం విధాయతతః నక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన విము
క్తావిక్షిప్తాధాత్రీధరావళిః పర్వతశ్రేణిర్యస్మిన్సతథోక్తః కుంభకర్ణ
హస్తవిముక్తానేకపర్వతాహతఇత్యర్థః అతఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞస్సన్
కులిశదారితః వజ్రాయుధవిదళితః ॥ని॥ హ్రాదినీవజ్రమస్త్రీస్యాత్కులి
శంభిదురంపవిరిత్యమరః, కులభూధరః కులపర్వతఇవేత్యుపమా । ధరా
యాంపపాత ॥*॥ తథాచ శ్రీరామాయణమ్ ॥*॥ సతత్రదాభగ్నమ
వేక్ష్యశూలం చుకోపరక్షోధిపతిర్మహాత్మా । ఉత్పాట్యలంకామలయా

యామచేతసః ప్రపాత హరికులపతిః ॥౯౦॥ ప ॥ పరిగృహ్య తం రఘుజితి బా
హుపంజరే చలితే పురం తదను రావణానుజే । అవినీతవాలికృతమద్య నః
ప్రభోరయశః ప్రమృష్టమితి హృష్టమాశరైః ॥౯౧॥ క ॥ తత్ర చ విచిత్ర
కుసుమపరిమళశిశిరరథ్యోపచారసచేతనోద్గ్రీవసుగ్రీవనఖముఖా కలి
తశూర్పణఖాముఖానుకారో దారుణాకారస్సచమత్కారం ప్రాకా

త్స శృంగం జఘాన సుగ్రీవముపేత్య తేన ॥ స శైలశృంగాభిహతో విసం
జ్ఞో నేమ ఇవ ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానా ఇతి ॥ ౯౦ ॥—॥ తతః కింజాత
మత ఆహ ॥ పరిగృహ్యేతి ॥ తదనుపతనానంతరం, రావణానుజే కుం
భకర్ణే రఘుజిత్యంజసా తం సుగ్రీవం బాహుపంజరే దోర్దండలేనేత్యర్థః
అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, పరిగృహ్య గృహీత్వా, పురం లంకాం
ప్రతి చలితే ప్రవృత్తే సతి అవినీతేన అమర్షితేన వాలినా కృతం నః అ
స్మాకం ప్రభోః స్వామినః రావణస్య అయశః వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షే
పణ రూపకృత్యజనితాపకీర్తిరిత్యర్థః, అద్యేదానీం ప్రమృష్టం శోధితం
అస్తు తత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేన తథానీతత్వా
న్నిరాకృతమిత్యర్థః, ఇత్థం మత్వేతి శేషః, ఆశరైః రాక్షసైః హృ
ష్టం సంతుష్టం భావే క్తః । మంజుభాషిణీవృత్తం లక్షణం తూక్తమ్ ॥౯౧॥
తత్రేతి ॥ తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్ప
గంధాః యేషు తే తథోక్తాః శిశిరాః జలసేకాదినా శీతలాశ్చ యే రథ్యోప
చారాః పురవీధీప్రసాధనక్రియాః తైస్సచేతనస్ససంజ్ఞః అత ఏవ ఉద్గ్రీ
వః ఉన్నతకంధరశ్చ యస్సుగ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః ఆకలితః వి
రచితః శూర్పణఖాయాః ముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యం యస్య స తథో
క్తః, సుగ్రీవనఖనిభిన్నకర్ణనాసత్వాచ్ఛూర్పణఖాసదృశః, అత ఏవ దారుణాకారః
భయంకరాకృతిః సచమత్కారం చమత్కారం సహాసం యథా తథా ప్ర మది
త్యనుకరణశబ్దః చమత్కార [illegible] హా
షాః ప్రత్యక్షిత్రవిక్రియా । చమత్కారస్సీత్కారశ్శరీరోల్లాసనాదిష్వ

రం సముత్ప్లుత్యగతమక్షిగతమేన మనాలక్ష్యవైలక్ష్యతః ప్రతినివృత్తో
వృత్తోరు విషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతిక్షణమతిక్షీబతయా ప్రతిప
క్షబలమివస్వపక్షబలమపిభక్షయన్నలక్షయత్ సౌమిత్రిమద్రిశిఖరం వి

రితి ప్రాకారం సాలం ॥౧॥ ప్రాకారో వరణస్సాల ఇత్యమరః ఉత్ప్లు
త్య ఉల్లంఘ్య గతం అక్షిగతం చక్షుర్గోచరం ద్వేష్యం ॥౧॥ ద్వేష్యే
త్వక్షిగతో వధ్య ఇత్యమరః తమేనమిద్ధృష్టదర్శాకారిణం సుగ్రీవమ
నాలక్ష్య అదృష్ట్వా, విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య
భావః వైలక్ష్యం ॥౪॥ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ తతో హేతోః ప్రతి
నివృత్తస్సన్ యుద్ధాయ ప్రత్యావృత్తః (౧) వృత్తే వర్తులాకారే ఉరు
ణీ వృథులే విషమతారకే న్యూనాతిరిక్తకనీనికే చ ఈక్షణే నేత్రే యస్య స త
థోక్తః విరూపాక్ష ఇత్యర్థః ॥౧॥ వర్తులం నిస్తలం వృత్తమిత్యమ
రః, సోయం క్షణదాచరః క్షపాచరః కుంభకర్ణః ॥౧॥ త్రియామా క్షణ
దా క్షపేత్యమరః, ప్రతిక్షణం క్షణే క్షణే అతిక్షీబతేవాద్యతీతిక్షీబః మత్తః ॥౧॥
మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీబా ఇత్యమరః ÷ క్షీబృ మద ఇతి ధాతోః అనుపస
ర్గాత్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘా ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః తస్య భావస్తయా
స్తబ్ధతయేతి పాఠే విమూఢతయా ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ స్వపక్షబ
లమపి భక్షయన్ సౌమిత్రిమభ్యుద్గతం లక్ష్మణమలక్షయత్ మత్పరా
క్రమస్యాయం కియానిత్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముంచ
న్నేవ ప్రయుంజానస్సన్నేవ అంజసా ఝడితి రామం(శ్రీ)రామం ప్ర

(౧) వైలక్ష్యతో లజ్జాయా హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః । స్వకృతసు
గ్రీవానయననిమిత్తకకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవికారస్యాన్యగోచరత్వా
ల్లజ్జా । తథాచోక్తమ్ । ఆత్మనశ్చరితే సమ్యగ్జ్ఞాతేనైర్ల్యస్యజాయతే ।
అపత్రపాతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః । తస్య భావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మ
ణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ యద్వా విలక్షో విస్మయాన్వితే ఇత్యమరకోశాద్వై
లక్ష్యం విస్మయః । స్వానీతస్య సుగ్రీవస్యాదర్శనాద్విస్మయ ఇతి బోధ్యం

ముంచన్నైవాయమంజసా రామమభిజగామ ॥౯౨॥ప॥ విచ్ఛిద్యాశుత
దర్ధచంద్రముఖతో వీరో రఘూణాంపతి ర్బాణానత్రముమోచవాలిదళ
నాన్మారీచమర్మచ్ఛిదః । ఆలోక్యాథసతాన్విదారితఖరాన స్మిన్న కించి
త్కరాన్వాయవ్యం పునరైంద్రమప్యరివధూవైధవ్యధుర్యందధే ॥౯౩॥
ప॥ రామాస్త్రాద్దళితేషు రాక్షసపతేరంగేషు తుంగో భుజః ప్రాగేకో నిప

త్యాజగామ (ప్రాప అభ్యుజ్జగామేత్యర్థః ॥౯౨॥— ॥ విచ్ఛిద్యేతి॥ వీరః శూరః రఘూణాంపతిః శ్రీరామః తత్కుంభకర్ణవిముక్తం అద్రిశిఖరం అర్ధచంద్రముఖతః అర్ధచంద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రాదిత్యర్థః విచ్ఛిద్య విభిద్య అత్ర కుంభకర్ణే వాలిదళనాత్ వాలివినాశకాత్ మారీచస్య మర్మచ్ఛిందంతీతి తథోక్తాన్ మారీచమారకానిత్యర్థః విదారితః ఖరో యైస్తాంశ్చ బాణాన్ముమోచ ప్రయయుజే, అత్ర వాలిదళనస్య మారీచమర్మచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణశ్చ ఏకైకత్వేపి బహువచన ప్రయోగస్తద్వర్గ్యాణామనేకత్వాదుపపద్యతే, తథావిదారిత ఖరానితస్యోత్తరార్ధస్థితత్వే ప్యేకవాక్యత్వాన్న వాక్యసంకీర్ణదోషః, అథానంతరం స రామః తాన్ బాణాన స్మిన్కుంభకర్ణే అకించిత్కరాన్ కార్యకారిణః మోఘానిత్యావత్, ఆలోక్య దృష్ట్వా ఏతేనాస్య వాల్యాద్యపేక్షయా మహాసామర్థ్యసంపన్నత్వం సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం దివ్యాస్త్రం దధే ప్రయుక్తవాన్ - బాహుచ్ఛేదార్థమితి భావః, పునర్భూయోపి అరివధూవైధవ్యే శత్రుస్త్రీవైధవ్యే ధుర్యం ధురంధరం శత్రునాశకమిత్యర్థః + ధురో యడ్ఢకావితి యత్ప్రత్యయః-ఐన్ద్రం ఇంద్రదేవతాకమప్యస్త్రం దధే తచ్ఛిరశ్ఛేదార్థమితి భావః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౯౩॥— ॥ రామాస్త్రాదితి ॥ తతస్తదనంతరం రామాస్త్రాత్ రామాస్త్రైరిత్యర్థః రామాస్త్రాద్దళితేష్వితి పాఠస్తు సాధుః ॥ రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య అంగేషు బాహ్వాద్యవయవేషు దళితేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః ఏకః భుజః బాహుః ప్రాక్ ప్రథమం

పాతమందరఇవప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ । సింధౌనిష్పతితః పరోఽపిదదృశేసేతుర్ద్వితీయోయథాభిన్నంవ్యోమ్నిశిరస్తురీయ మభవత్కూటం త్రికూటస్యచ ॥౯౪॥౫॥ తదనుతదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణనవిదితకుంభకర్ణవధ పరిమ్లానముఖేన దశముఖేన సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సహాయౌ విధాయ సమాదిష్టాః కుమారాదేవాన్తకనరాంతకాతికాయత్రిశిరసశ్శిరసాదాయపితుర్నిదేశం నివేశమివ పితృపతేఃసమావిశన్నమీసమీకభువమ్॥౯౫॥ ప ॥

ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ శత్రుసైన్యంసముద్రఇవేత్యుపమితి సమాసః- మందరో మందరాచలఇవేత్యుపమా, పపాత, సింధౌసముద్రేనిష్పతితః ప్రవిష్టః పరోఽపిభుజః; ద్వితీయః సేతుర్యథాసేతురివదదృశే ఇత్యుత్ప్రేక్షా తచ్ఛిన్నం విదారితంశిరః శీర్షంచవ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయఃకూటాఃయస్యతస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నఃలంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయంచతుర్థమ్ ॥+॥ చతుర్థ్యయతావాద్యక్షరలోపశ్చేతిభప్రత్యయః, కూటంశిఖరంఅభవదితి గమ్యోత్ప్రేక్షేతితిసృణాం సంసృష్టిః, వృత్తంపూర్వవత్ ॥౯౪॥—॥ తదన్వితి ॥ తదనుతదనంతరం తేన కుంభకర్ణవధేన యోఽనుమోదః తేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాం కోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితోవిజ్ఞాతఃకుంభకర్ణవధోయేన సతథోక్తః, సచాసౌపరిమ్లానముఖః శోభాహీనవదనశ్చేతి విశేషణసమాసః, తేనదశముఖేన రావణేన, సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వనామరాక్షస సేనానాయకౌసహాయౌ రక్షకౌవిధాయ కృత్వాసమాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః దేవాంతకోనరాంతకః అతికాయః త్రిశిరాఇత్యుత్కటాభిధానాశ్చత్వారః కుమారాః పితుః రావణస్యనిదేశమాజ్ఞాంశిరసాఆదాయగృహీత్వా అమీకుమారాః పితృపతేః ప్రేతరాజస్య ॥ని॥ ధర్మరాజఃపితృపతిస్సమవర్తీపరేతరాడిత్యమరః, నివిశ్యతే త్రేతినివేశం స్థానమివేత్యుత్ప్రేక్షా, సమీకభువం ర

అజనిపునస్సమీకమనయోరుభయోర్బలయోరగవదళితైముఖపియదనుజ్ఝితరోషభరమ్ । అమరమృగీదృశామపియదాశయపూర్తికరం సమరసముత్సుకేన మునినాయదదృష్టచరమ్ ॥౯౬॥ ప ॥ మమాథశైలాదథవాలినందనో నరాంతకం సంయతివానరాంతకమ్ । హనూమతాసాపి హతస్సురాన్తకఃపురాంతకేనేవ యథాపురాంతకః ॥ ౯౭ ॥ ౫ ॥

ణాభూమిం సమావిశత్ (ప్రా)విశత్ ॥౯౫॥ —॥ అజనీతి ॥ పునర్భూయోపి అనయోరుభయోర్బలయోర్వానరరాక్షససైన్యయోః సమీకం యుద్ధం అజనిజాతం + జనేఃకర్తరిలుఙ్ దీపజనేత్యాదినాచ్లేశ్చిణాదేశః కీదృశంసమీకమిత్యతఆహ । యత్సమీకంముఖఅవదళితైసతి అన్యోన్యముఖభంగె జాతైసత్యపీత్యర్థః, అనుజ్ఝితః అత్యక్తః రోషభరః అమర్షాతిరేకః యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ - సైనికానామమర్షాతిశయేన పునఃప్రవర్ధమానమిత్యర్థః, అమరమృగీదృశాం సురసుందరీణామప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం మహావీరోపసంహారకత్వేనప్రత్యేకమేకైకవరలాభాదితిభావః, తథాయత్సమరసముత్సుకేన సమరోత్కంఠితేన కలహప్రియేణేతియావత్, మునినా నారదేన అదృష్టచరమదృష్టపూర్వం + భూతపూర్వేచరట్ ఇత్థంభూతస్యపూర్వం యదాకదాప్యజాతత్వాదితిభావః,తాదృశంయుద్ధమజనీతిసంబన్ధః॥౯౬॥మమాథేతి॥ అథానంతరంవాలినందనోంగదః సంయతియుద్ధేవానరాన్తకంవానరనాశకం నరాంతకం, శైలాత్ శైలేనేత్యర్థః మమాథవిదారయామాస- తథాహనూమతాసప్రసిద్ధః సురాంతకః దేవాంతకోపి- పురాపూర్వం పురాంతకేన త్రిపురజయినాశంభునాఇవశబ్దోవాక్యాలంకారే-ఇవేతిషడథోపమోత్ప్రేక్షావాక్యాలంకారేష్వితిగణవ్యాఖ్యానే, అన్యథాయథేతీవార్థ వాచినాశబ్దేన పౌనరుక్త్యదోషాపర్వారస్స్యాత్(౧)అంతకోయథామృత్యురివహతః మారితః ఉప

---

(౧) పురాంతకేనేవరుషాపురాంతక ఇతిప్రాచీనపాఠేన కావ్యానుపపత్తిః

అనంతర మసమసమరశీలేననీలేననిహతే మహోదరే మారుతిమథితశిర
సిత్రిశిరసివిశసితేషు మహాపార్శ్వాదిషువాహినీపతిషునిర్భరవిషాద
రోషపరవశోనిశాచరాకారఇవతమోనికాయస్సరయమతికాయస్సమా
గత్యవృత్రాసురఇవసుత్రామ్ణాసుమిత్రాసుతేనసహవితేనేవిచిత్రమా
యోధనమ్ ॥౯౫॥ప॥ సచ సుచిరంనియుధ్యత మవధ్యఇతిశర్వరాదనిలగి
రావిబుధ్యపునరస్త్రమథ తద్విధేః । దళితమనేనతద్దివిసముత్పతితం జగ

మాయమకయోస్సంసృష్టిః ॥ వంశస్థవృత్తమ్ ॥ ౯౬ ॥ అనంతరమితి ॥
అనంతరంనరాంతకదేవాంతకవధానంతరం, అసమసమరశీలేన అసా
ధారణ రణకర్మాచరణ తత్పరేణ నీలేన - మహోదరేనిహతేసతి త
థాత్రిశిరసిమారుతి మథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకేసతి, తథామ
హాపార్శ్వ ఆదిర్యేషాం తేషురాక్షససేనానాయకేషు విశసితేషువి
నాశితేషు సత్సుబుషభణౌతి శేషః, నిర్భరవిషాదరోషపరవశస్సము
త్కటశోకక్రోధాక్రాంతాంతఃకరణః నిశాచరాకారః రాక్షసదేహ
ధారీ తమోనికాయః అంధకారపటలఇవస్థితఇత్యుత్ప్రేక్షా, అతికా
యః సరయమాగత్య సుత్రామ్ణావాసవేనసహ ॥ని॥ సుత్రామాగో
త్రభిద్వజ్రీ వాసవోవృత్రహావృషేత్యమరః- వృత్రాసురఇవేత్యుపమా
సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహవిచిత్రమాశ్చర్యకరం ఆయోధనంవితే
నేజన్యమకరోదిత్యర్థః ॥౯౫॥——॥ సఇతి ॥ సఃసౌమిత్రిశ్చ సుచిరమ
తిచిరకాలం నియుధ్యయుద్ధంకృత్వా, తమతికాయంశర్వరాత్ బ్రహ్మ
వరాత్ అవధ్యః వధితుమశక్యఇత్యేవమనిలగిరావాయువచనేన విబు
ధ్యజ్ఞాత్వా పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, విధేరస్త్రంబ్రహ్మాస్త్రం అథతత్ర
ప్రాయుఙ్క్త, అథానేన బ్రహ్మాస్త్రేణదళితం విచ్ఛిన్నంసత్ దివిఅం
తరిక్షే సముత్పతితం సముద్గతంసత్ ప్రసిద్ధంఅతికాయశిరః జగతాం
లోకానాం అధికాంబహుళాం రాహుభీతిం రాహుగయమితి భ్రా
న్తిసముత్పన్నాం భీతిమతనుతఅకరోత్ అత్రాతికాయశిరసిరాహు

తామతనుత రామోభీతిమధికామతికాయశిరః ॥౯౯॥ వ ॥ అనునీయ
రావణిరథో విధురం పితరం దధత్పృథుసమీకధురామ్ । సరథీసమేత్య స
ధనుశ్శరధీ చలితశ్చమూభిరభి దాశరథీ ॥౧౦౦॥ X॥ ఆగత్య సమరమరాతి
జయమనోరథాయ రథాభిరక్షాయాం రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రత

భ్రమాద్భ్రాంతిమదలంకారః ॥*॥ కవిసమ్మతసాదృశ్యాద్విషయే పిహి
తాత్మని । ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమాన్మత ఇతిలక్ష
ణాత్ (౧) ॥౯౯॥—॥అనునీయేతి ॥ అథానంతరం సప్రసిద్ధః రావ
ణిః ఇంద్రజిత్ విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలంపి
తరం రావణంఅనునీయ సతాతమోహంపరిగంతుమర్హసీత్యాదినాస
మాధాయపృథుసమీకధురాం మహారణభారం + ఋక్పూరిత్యాదినా
సమాసాంతాప్రత్యయేటాప్ దధత్ దధానః యుద్ధసన్నద్ధఇత్యర్థః॥+
నాభ్యస్తాచ్ఛతురితినుమభావః- రథీరథారూఢః సహధనుషాసధనుః శా
ముఃకధరశ్చసః శరధీతూణీరాభ్యాసమేత్యధృత్వేత్యర్థః, శరాఃఇష
వోధీయంతే అనయోరితి శరధీ ॥ ÷॥ కర్మణ్యధికరణేచేతి కిప్రత్యయః
॥ని॥ తూణోపాసంగతూణీర నిషంగాఇషుధిర్ద్వయోరిత్యమరః, చ
మూభిస్సేనాభిస్సహ+ అత్రసహశబ్దాప్రయోగేపి. తదర్థస్య గమ్య
తాయాం వృద్ధోయూనేతి జ్ఞాపకాత్తృతీయా దాశరథీఅభి. రామల
క్ష్మణయోరాభిముఖ్యేనేత్యర్థః ÷ అభిరభాగఇతికర్మప్రవచనీయ
త్వాద్ద్వితీయాచలితఃప్రవృత్తః ॥ ప్రమితాక్షరావృత్తమ్ (౨) ॥౧౦౦॥
ఆగత్యేతి ॥ సమరంయుద్ధభువమాగత్య ప్రవిశ్య. అరాతిజయమనోర

---

(౧) ఈశవరాదిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్॥
అథైనమభ్యుపాగమ్య వాయుర్వాక్యమువాచహ । బ్రహ్మదత్తవరో
హ్యేషఅవధ్యకవచావృతః । బ్రాహ్మేణాస్త్రేణభింద్యేన మేషవధ్యోహి
నాన్యథేతి ॥ (౨) సధనుశ్శరధీరితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహిత
స్సన్ చమూభిస్సహసమేత్యేత్యన్వయః

ర్ప్యచహావిషాప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతంమంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి ద
ధాన స్తిరోధానేన గగనగతఏవనిశితముఖైశ్శిలీముఖైర్నిమార్గాయ నిఖిల
మమార్గ హతిం నిస్త్రింశక్రమః క్రవ్యాదాన్ వ్యాధఇవ హరీన్విధు
రీచకార ॥౧౦౧॥ ప॥ సహాలక్ష్మణంతమపిదాశరథింపరుషోనిదాఘ ఇవప

థాయశత్రుజయమనోరథసిద్ధ్యర్థమిత్యర్థః, రథాభిరక్షాయాం ని
జరథ గుప్తౌవిషయే పరితస్సమంతాత్ రక్షాంసిరాక్షసవీరాన్ పరిక
ల్ప్యనియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినాప్రగతోదక్షిణం ప్రదక్షిణం÷తిష్ఠ
ద్గుప్రభృతిత్వాదవ్యయీభావః ప్రదక్షిణంశిఖాజ్వాలాయస్యతం॥ని॥ ఘృ
ణిజ్వాలేఅపిశిఖే ఇత్యమరః, ఏతేనాస్యజయప్రదత్వం సూచ్యతే, త
దుక్తం ॥*॥ ఇత్థంప్రదక్షిణగతోహుతభుజ్నృపస్యధాత్రీం సముద్ర
శనాంవశగాంకరోతీతి, శిఖావంతమగ్నింప్రతర్ప్యసంతర్ప్యచ, మం
త్రాధిగతవివిధశస్త్రాణిమంత్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి
దధానోధారయన్, తిరోధానేనాంతర్ధానేన గగనగతోంతరిక్షవ
ర్తీసన్నేవ నిశితముఖైస్తీక్ష్ణాగ్రైశ్శిలీముఖైర్బాణైః నిఖిలమమార్గ
హతిం అశేషచమూమర్మచ్ఛేదంనిమార్గాయకృత్వా ÷నిర్గతస్త్రింశతోంగుళిభ్యఇతినిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః ॥ని॥ఖడ్గేతునిస్త్రింశచంద్రహా
సాసిరిష్టయఇత్యమరః।తస్యక్రమఃపరిపాటీయస్యసతథోక్తః,ఖడ్గవద్వి
భేదకస్సన్నిత్యర్థః, క్రవ్యాదాన్ పక్షిణః వ్యాధోలుబ్ధకఇవేత్యుప
మా ॥ని॥ వ్యాధోమృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధకశ్చస ఇత్యమరః
హరీన్వానరాన్విధురీచకారమూర్ఛితానకరోదిత్యర్థః(౧)॥౧౦౧॥—।
సహేతి ॥ అయంరావణిః సహలక్ష్మణేన సహలక్ష్మణం ॥ +॥ తేనసహే
తితుల్యయోగఇతిబహువ్రీహిః, వోపసర్జనస్యేతి వికల్పాత్సహశబ్ద
స్య సత్వాభావః, తంచదాశరథిం శ్రీరామమపి పరుషస్తీక్ష్ణఃనిదాఘో
గ్రీష్మకాలః ॥ని॥ నిదాఘోగ్రీష్మకాలేస్యాదుష్ణస్వేదాంబునోరపీతి వి

---

(౧) క్రవ్యాదోవ్యాసఇవహరిణాన్ హరీనితిపాఠేక్రవ్యాదఇంద్రజిత్ ॥

ద్మసరః।వికలాశయంవిధురసత్త్వమయంవిరచయ్యధామచజగామశనైః
౧౦౨॥ ప॥ క్షతార్క్ష్యభవతేజసిక్షపితరామచంద్రద్యుతౌ విముచ్యసతి
నిర్గతే విశిఖవృష్టిమస్మిన్ఘనే । అదీప్తనళమస్ఫురత్కుముదమస్త
నీలోత్పలంసముత్తరళజీవనంసమభవత్తదావాహినీ ॥౧౦౩॥ప॥

శ్వాః, పద్మసరః కమలాకరం- శరైః వికలాశయంవ్యాకులమానసం అ
న్యత్రకలుషితాధారప్రదేశంచ ॥ని॥ ఆశయస్స్వ్యాదభిప్రాయే మానసా
ధారయోరపీతి విశ్వః, విధురసత్త్వం విశ్లిష్టశక్తిం అన్యత్రవిహ్వల జల
జంతుకంచ ॥ని॥ విధురంప్రత్యపశ్లేస్యాత్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజ
యంతీ విరచయ్యకృత్వా + ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః, శనైః
మందంకృతకృత్యత్వాదితిభావః, ధామగృహంజగామప్రాప, శ్లేష
సంకీర్ణేయముపమాప్రమితాక్షరావృత్తమ్ ॥౧౦౨॥—॥ క్షతేతి॥ క్ష
తార్క్ష్యభవతేజసి నిర్వాపితసుగ్రీవప్రతాపేతిరస్కృతసూర్యజాత ప్ర
కాశేచ, క్షపితాసంకుచితారామఏవచంద్రస్తస్యద్యుతిః శోభాయేన త
స్మిన్ తథోక్తే, అస్మిన్ఘనేమహత్తనీంద్రజిత్యేవ ఘనేమేఘే విశిఖ
వృష్టింశరసంపాతం తామేవ వృష్టింవిముచ్యత్యక్త్వానిర్గతేసతి తదా
తస్మింత్సమయే వాహినీనదీసేనాచ ॥ని॥ సేనానద్యోశ్చవాహినీతి వై
జయంతీ, అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్రన
ళాః పోటగళాఖ్యతృణవిశేషాః యస్మిన్ ॥ని॥ నళఃపోటగళేరాజ్ఞి పి
తృగతేఽకపీశ్వర ఇతివిశ్వః, అస్ఫురన్నదీప్యమానః కుముదఃకపిః అ
న్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదానికైరవాణియస్మిన్ ॥ని॥ కుము
దంకైరవేరక్త పంకజేకుముదఃకపావితివిశ్వః,అస్తౌనష్టప్రాయోనీలో
నీలాఖ్యకపినాయక ఏవఉత్పలంయద్వా అస్తౌనీలోత్పలౌ నీలోత్పల
నామానౌకపినాయకౌఅన్యత్రవినష్టానికృష్ణేందీవరాణిచయస్మిన్ ॥ని॥
నీలఃకపీశేద్రిభేదే కృష్ణేనాతద్వతిత్రిష్వితి నానార్థరత్నమాలా,సము
త్తరళమతిచంచలంస్థితివిధురం జీవనంజీవితం అన్యత్రఉద్వేజితజలంయ

అచలమథసలీలమోషధీనాం హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్। వి
చలితమభవద్బలం విశల్యం విబుధమనోఽపి విధూతశోకశల్యమ్ ॥౧౦౪॥
పునరపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యమానాం ద
రీమివ పురీమపహాయ పఞ్చాననమివ పఞ్క్త్యాననని దేశతశ్చలిత మఖి
లభువన ప్రకంపనమకంపనమాహత ప్లవంగసంఘం ప్రజంఘమంగదభు

స్తినా ర్ణితద్వ్యథా భవతి తథేతి సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సమభవత్ ఉ
క్తరీత్యా విశకలితా భూదిత్యర్థః శ్లేషసంకీర్ణసావయవరూపకం, పృ
థ్వీవృత్తమ్ ॥౧౦౩॥—॥ అచలమితి ॥ అథ సేనామూర్ఛానంతరం- హ
నూమతి జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదే
శవచనాత్ ఓషధీనామచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం సలీల మనా
యాసం యథాతథా, ఆహరతి ఆనీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం విశ
ల్యం శల్యరహితం సత్ విచలితమభవత్ పునర్యుద్ధసమృద్ధోత్సాహమ
భూదిత్యర్థః, తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సురాణాం
మనోఽపి ॥వి॥ విబుధాస్సురపండితా ఇత్యమరః, విధూతం విహతం శో
కమేవ శల్యం యస్య తథోక్తం వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధాస్సంతుష్టాం
తఃకరణా బభూవురిత్యర్థః, అత్ర సైన్యవిబుధమనసోః కేవలప్రకృతత్వా
త్తుల్యయోగితా భేదః పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥౧౦౪॥—॥పునరితి ॥ పు
నర్ద్వితీయోఽపి సహజతేజోభరితేన నైసర్గికప్రభావ పరిపూర్ణేనత
స్యత్రస్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన ॥వి॥ తేజోనలే ప్రభావేఽహ్ని జ్యోతి
ష్యర్చిషి రేతసీతి వైజయంతీ, దవానలేన వనవహ్నినేవ వానరబలేన
దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం దరీం గిరిగుహామివ పురీం లంకామ
పహాయ త్యక్త్వా పంచాననం సింహమివేత్యనేకే వేయముపమా పఙ్క్త్యా
నన నిదేశతః రావణాజ్ఞావచనాత్ చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం అఖి
లలోకానశేషభువనాని ప్రకంపయతి నిపీడయతి నిజభుజబలేనేతి త
థోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆ

జప్రతాపానలశలభావుభావపి నిశమ్యనిశామ్యచద్వివిదమైందావదారి
తౌమహారథౌశోణితాక్షవిరూపాక్షావపికోపాక్షాంతిభ్యాం పరుషసంర
మ్భౌ కుమ్భనికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య బాహూసుబాహుమారీ
చావివ రాఘవభుజాభ్యాంసుగ్రీవహనుమద్భ్యామద్భుతంయుద్ధమత ని
షాతామ్॥౧౦౫॥వ॥ఘూమౌతతః ప్లవగరాజభుజేనవిద్ధమాలోక్యకుంభమ

హతప్లవంగసంఘంనిహతవానరనివహం,ప్రజంఘంచేత్యుభావపి రాక్ష
సౌ, అంగదభుజ ప్రతాపఏవ అనలః తస్మిన్, శలభౌపతంగౌ నిశమ్య
అంగదబాహుపరాక్రమ హతావాకర్ణ్యేత్యర్థః॥ని॥ సమావతంగశ
లభావిత్యపరః తథామైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరప
తిభ్యాంఅవదారితౌ వినిహతౌమహారథౌ ॥*॥ ఆత్మానంసారథిం చా
శ్వాన్ రక్షన్యుద్ధ్యేతయోనరః॥ సమహా రథసంజ్ఞస్స్యాదిత్యాహుర్నీతి
కోవిదా ఇత్యుక్తలక్షణౌశోణితాక్షవిరూపాక్షౌశోణితాక్షవిరూపాక్ష
నామానౌ రాక్షససేనానాయకావపినిశామ్యదృష్ట్వాచ కోపాక్షాంతి
భ్యాంమమర్షాభ్యాంపరుషః అత్యుద్ధతఃసంరంభో యుద్ధసంభ్ర
మః యయోస్తౌ ॥ని॥ అక్షాంతిరీర్ష్యాసూయాతు।సంరంభస్సంభ్రమే
కోపఇతిచామరః, కుంభనికుంభౌ నామకుంభకర్ణపుత్రౌ మహావీరౌక
ర్తారౌబాహూనిజహస్తౌసముత్తంభ్యసాటోపముద్ధృత్య రాఘవభుజా
భ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం సుబాహుమారీచావివవిశ్వామిత్రయా
గ సంరక్షణవేళాయామితిభావః, రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రా
యాభ్యాం సుగ్రీవహనుమద్భ్యాంసహ, అద్భుతమాశ్చర్యజనకం యు
ద్ధం అతనిషాతాంకృతవంతౌకుంభస్సుగ్రీవేణనికుమ్భోహనుమతేతియ
థాక్రమమన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః, సచోక్తోపమయా సంసృ
జ్యతే ॥౧౦౫॥—॥ ఘూమావితి ॥ తతస్తదనంతరం ప్లవగరాజభుజె
న సుగ్రీవబాహునా విద్ధంప్రహృతమతఏవఘూమౌపతితమితి శేషః,కు
మ్భమాలోక్యదృష్ట్వాతదీయం విరహంవియోగం, నసహేతఇత్యసహో

సహోవిరహంతదీయమ్ । శోకాదగాదనిలసూనుహతో నికుమ్భస్తన్నామయుక్తమమరీస్తనకుమ్భమేవ ॥౧౦౬॥౫॥ తతఃకుపితరావణాకారణంరణవాహనియుక్తం యుక్తమఖిలవాహినీభిరాహవాటోపముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్షమైక్ష్వాకశరోఽపి విపక్షమపిసపక్షమివ సమక్షమనయజ్జనయితుః ॥౧౦౭॥౬॥ కృత్వామృధేనిశాసనం పితుర

సహిష్ణుః + పచాద్యచ్, నలోకేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః అనిలసూనునా హనుమతానిహతః నికుంభః శోకాత్ (భ్రా)తృవిరహజనితవిషాదాద్ధేతోః తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం అమరీస్తనకుంభం అమరాంగనాకుచకుంభమేవ అగాత్ భ్రాతృవిరహాసహతయా తన్నామగంధసంబంధాదమరీకుచకుంభం (ప్రా)పేత్యర్థః, అత్రరణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య శోకహేతుత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షావ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౦౬॥—॥ తతఇతి ॥ తదనుకుంభనికుంభవధానంతరం, కుపితేన క్రుద్ధేన రావణేన ఆకారణమాహ్వానంయస్యతం రావణేనాహూతమిత్యర్థః ॥ని॥ హూతిరాకారణాహ్వానే ఇత్యమరః, తథారణవాహేసమరక్రియానిర్వాహే విషయేనియుక్తమాజ్ఞాపితం అతఏవాఖిలవాహినీభిర్యుక్తంచతురంగసైన్యసమేతమిత్యర్థః, ఆహవాటోపముఖరం రణాడంబరారభటసముద్భటసింహనాదం ఖరాత్మజంఖరతనయం మకరాక్షం ఐక్ష్వాకస్య ఇక్ష్వాకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరోబాణః విపక్షంశత్రుపక్షమపి తంసపక్షమివబంధుస్సన్నివేతి విరోధః సచసగరుదేవేతి పరిహారాద్విరోధాభాసః, జనయితుః జనకస్యఖరస్య సమక్షం సమీపమనయత్ (ప్రా)పయామాస, మకరాక్షోఽపిసహత ఇత్యర్థః (౧) ॥౧౦౭॥— ॥కృత్వేతి ॥ అథామకరాక్షవధానంతరం మహాభుజః అపరిచ్ఛిన్న భుజబలశాలీత్యర్థః రావణిరింద్రజిత్ - పితుః

(౧) తతఃకుపితకోణపాధిపనియుక్తమితి ప్రాచీనపాఠే స్పష్టోర్థః ॥

ధో గత్వా రణం రావణిర్హుత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా
మహాస్త్రాణి చ । స్థిత్వా వ్యోమని మాయయా శరచయం త్యక్త్వా చ భిత్త్వా
చమూం బుద్ధ్వా రాఘవకోపమాప సహసా లఙ్కామలం కాతరః ॥౧౦౮॥

౫॥ తతః ప్రతీచః ప్రతిహారాదయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యాసినా
కాంచిదాంజనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీమాకులీకృతమా
నసే తస్మిన్నాకస్మికమిదమతథ్యమపి తథ్యమేవ విబుధ్య నియుధ్య చిరా

రావణస్య శాసనమాజ్ఞాం మూర్ధ్ని శిరసి + విభాషా జిఘ్రోరితి వికల్పాదడ్లోపాభావః కృత్వా ధృత్వేత్యర్థః, రణం రణరంగం గత్వా, తత్ర రణరంగే హుతభుజం అగ్నిం హుత్వా మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణి చ ధృత్వా మాయయా అంతర్ధానశక్త్యా వ్యోమని అంతరిక్షే ÷ పూర్వవదల్లోపాభావః - స్థిత్వా శరచయం బాణపరంపరాం చ, త్యక్త్వా భివృష్య చమూం వానరసేనాం భిత్త్వా తతో రాఘవస్య కోపం కోపోదయం బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా అలమత్యంతం కాతరో భీతస్సన్ సహసా శీఘ్రమ్, స్వరాదిపాఠాదవ్యయమితి శాకటాయనః, లంకామాప ప్రవివేశ, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౧౦౮॥——॥అ॥ అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యగ్ద్వారేణ నిర్గచ్ఛన్నింద్రజిత్స్వగమనవిఘాతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయోర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాం ప్రకటితవానిత్యాహ ॥ తత ఇతి ॥ తతః పురప్రవేశానంతరం ప్రతిహ్రియతే విమోహ్యతేఽనేన పరమానసమితి ప్రతిహారః కైతవం స ప్రయోజనమస్య ప్రాతిహారికో మాయావీత్యర్థః × ప్రయోజనమితి ఠక్ అయమింద్రజిత్ ప్రతీచః ప్రతిహారాత్ ప్రత్యగ్ద్వారాత్ ॥౨॥ స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహార ఇత్యమరః, నిర్గత్య ఆంజనేయస్య హనూమతః పురతః పురస్తాత్ అసినా ఖడ్గేన మాయామయీం మిథ్యారూపాం కాంచిన్మైథిలీం సీతాం నికృత్య ఛిత్త్వా అతః ఆకులీకృతమానసే వ్యాకులితాంతఃకరణే తస్మిన్ ఆంజనేయే ఇదం సీతావధకృత్యం ఆకస్మికమకస్మాద్భా

యనిరాశేనివృత్తేవిద్వేషిపశువిశసనారమ్భేనికుమ్భిలాంసమాసాద్య స
ద్యఏవ ప్రావర్తయతసత్రమతివిచిత్రమ్ ॥౧౮౯॥౫॥ తదనుహనూమ
తః ప్రతినివృత్తాద్వృత్తాంతమిమమాకర్ణ్యవిదీర్ణమానసో మానసచ
రఇవ రాజహంసోవజ్రనిర్ఘోషాద్విషాదాకులో రాజహంసస్సంసది ని

గత మింద్రజాలమివేత్యర్థః, అతథ్యమసత్యమపి తథ్యం సత్యమేవ
విబుధ్య జ్ఞాత్వా ॥ని॥ సత్యంతథ్యమృతంసమ్యగమూనిత్రిషుతద్వతీత్య
మరః, చిరాయచిరకాలంవిభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయమేతత్ ॥ని॥ చిరా
యచిరరాత్రాయేత్యమరః, నియుధ్యయుద్ధంకృత్వా నిరాశే ఆశారహి
తే నివృత్తేనిర్గతేసతి విద్వేషిణఏవపశవః తేషాంవిశసనే విదారణే
ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యాస్తీతితథోక్తః యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః ఇం
ద్రజిత్ పశువిశసనమారభతే తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తస్సన్ నికుంభి
లాంనికుంభిలాఖ్యహోమార్థగుప్తస్థలవిశేషమాసాద్యప్రాప్యసద్యస్త
దానీమేవాతివిచిత్రమత్యంతాద్భుతంసత్రంపరమారణయాగంప్రావర్త
యత ప్రవర్తయామాస ఉపక్రాంతవానిత్యర్థః (౧) ॥౧౮౯॥—॥ త
దన్వితి ॥ తదనుఇంద్రజితః నికుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తా
త్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః ఇమంవృత్తాంతం మైథిలీవధరూపవా
ర్తాం ॥ని॥ వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత ఇత్యమరః, ఆకర్ణ్యశ్రుత్వా
విదీర్ణమానసోవిదళితహృదయః అతఏవవజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జ
థోః ॥ని॥ స్ఫూర్జథుర్వజ్రనిర్ఘోషఇత్యమరః, విదీర్ణమానసః త
స్యతదుద్వేజకత్వాదితిభావః, మానసచరః మానససరోవర్తీ ॥ని॥ మా
నసం సరసిస్వాంతఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః- రాజహంసః కలహంసఇ
వ విషాదాకులః ॥*॥ విషాదశ్చేతసోభంగ ఉపాయాభావచింతనై రి

---

(౧) ప్రాచీనపుస్తకేషు ప్రాతిహారిక ఇతిపదంనాస్తిసత్త్వేపి । ద్వా
రిద్వార్స్థే ప్రతీహారఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారేద్వారే నియుక్తః
ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః । విద్వేషిపశువిశసనారంభాయేతి ప్రాచీనపాఠః ॥

పత్యసౌమిత్రిణాసమాశ్వాస్యమానస్సకరుణం నిశ్వస్య।విశ్వస్యపతిరపి విధురోవ్యలాపీత్ ॥౧౦౦॥వ॥ జజ్ఞేతదత్ర భవతీజనకస్య యజ్ఞేదేవ్యా శ్చిరాయధరణౌరరణౌశ్శిఖేవ । వంశేమనోరపి వధూరభవత్క్రమస్య త్రామ సథాపి విధినారహితోవిరామః ॥౧౦౧॥వ॥

త్యక్తలక్షణ విషాదపర్యాకులస్సన్ రాజహంసొనృపశ్రేష్ఠః రామః ॥ని॥ రాజహంసొనృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయోరితివిశ్వః, సంసది వానరసమితౌ ॥ని॥ సభాసమితిసంసదఇత్యమరః నిపత్యభువిపతిత్వా సౌమిత్రిణాసమాశ్వాస్యమానః ॥*॥ శుభేవర్తనితిష్ఠంతం త్వామా ర్యవిజితేంద్రియం ॥ అనర్థేభ్యోనశక్నోతి త్రాతుంధర్మోనిరర్థక ఇ త్యాదినీతివచనైః సమాధీయమానః సకరుణందీనంనిశ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య పతిరపిసకలలోక నిగ్రహానుగ్రహసమర్థోపీత్యర్థః, సః రామఃవిధురోవిశ్లిష్టస్సన్వ్యలాపీత్ విలలాప ॥ని॥ విధురంప్రత్యవేతే స్యాత్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ॥౧౦౦॥—॥ తత్ప్రకారమేవా హ ॥ జజ్ఞ ఇతి ॥ తత్రతాతేనప్రకారేణేత్యర్థః అత్రభవతీపూజ్యా సీ తా అత్రభవతీవ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞోయజ్ఞేఅరణేః నిర్మంథ్య దారువిశేషాత్, శిఖాఅగ్నిజ్వాలేవ తత్సమా, ఏతేన పరమపావన త్వమయోనిజత్వంచసూచ్యతే ॥ని॥ ఘృణిజ్వాలేఅపిశిఖే ఇత్యమరఃధర ణౌదేవ్యాః హలముఖాకృష్టాయాః భూదేవ్యాఃచిరాయచిరకాలేనజ జ్ఞేప్రాదుర్బభూవ తథామనోఃవైవస్వతమనోఃవంశేకులే సకలలో కశ్లాఘ్యఇతిభావః, వధూఃస్నుషా దశరథమహారాజస్యేతిభావః య థావధూర్జాయాఆత్మనఇతిశేషః, అభవత్ జాతా ॥ని॥ వధూర్జా యాస్నుషాస్త్రీచేత్యమరః,- అన్యత్క్రమత్పత్తిగృహప్రవిష్ట గృహ యోరత్యంతశ్లాఘ్యత్వం వక్తవ్యమన్యకించిమపి నాస్తీత్యర్థః, రామ ఇత్యాత్మనిర్దేశః అఖండితమహత్త్వద్యోతనార్థః । విధినాదైవేన ॥ ని॥ విధిర్విధానేదైవేచేత్యమరః, విగతారామాసుందరీయస్యవిరామో

యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో ర్నాలం సలోఽపి నవసేతునిబన్ధ
నాయ। దూరే చ పావకశరో దురతిక్రమోఽయం తేన శోకజలధి స్సవలం
ఘనీయః ॥౧౧౨।౧। ఇత్యాది పరిదేవమానమేనం విదితాశరమాయావిశేషో
విభీషణస్సమాగత్య దేవ భవతోఽపి కిమిదమస్థానే కరుణమవస్థాంతరం నిరం

విగతభార్యః రచితసత్కృతః దైవయోగో న కస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః
॥ని॥ సుందరీ రమణీ రామేత్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౧౧॥ ——॥
యత్న ఇతి ॥ యత్ర శోకజలధౌ సమీరసూనోః హనుమతః యత్నః ఉ
ల్లంఘనోత్సాహః ముధా వ్యర్థో భవతి। సోఽపి తరితుం శక్తో న భవేదితి భావః
తథా నలోఽపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాపి నవసేతునిబంధనాయ నూతనసేతు
నిర్మాణాయ, నాలం న పర్యాప్తః సోఽపి తరణోపాయకరణసమర్థో న
భవతీత్యర్థః + నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, తథా పావకశరశ్చాగ్నే
యాస్త్రమపి దూరే। వర్తత ఇతి శేషః, సోఽప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇ
త్యర్థః, తత్తస్మాత్కారణాత్ దురతిక్రమః దుస్తరోఽయం వర్తమానః, త
వ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోఽయం శోకసాగరః, కేనోపాయేన లంఘనీ
యః ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవస్తరితుం శక్యః, అయం తు న కేనాప్యుపా
యేన తరితుం శక్య ఇత్యర్థః అత ఏవోపమానాత్ప్రసిద్ధార్ణవాదస్యాధిక్యా
కథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః ॥*॥ ఉపమానాద్యదన్యస్య వ్యతిరేకస్స ఏవ
స ఇతి లక్షణాత్ -వృత్తం పూర్వవత్ ॥౧౧౨॥——॥ఇతీతి॥ ఇత్యాది ఏవమా
ది పరిదేవమానం విలపంతమ్ ॥ని॥ విలాపః పరిదేవనమిత్యమరః, ఏనం
శ్రీరామం విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపార
విశేషః విభీషణస్సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవస్వామిన్ శ్రీ
రామ భవతోఽపి మాయానియంతుః పరమపురుషస్యాపీతి భావః, అస్థా
నే అశోచనీయస్థానే సీతావధస్య మాయికత్వాదితి భావః, కరుణం దీనం + క
రుణశబ్దాదర్శ ఆద్యచ్ ఇదమేతదవస్థాంతరం దశాభేదః కిం కిమర్థం, దు
ర్దశాపన్నత్వేన న వర్తితవ్యమిత్యర్థః కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం

తరాయమఖనిర్వర్తనాయపురందరారిణాకృతంకృతకమేవైతదవధారయ
ధారయమనసిధైర్యమిత్యభిధాయతద్వధాయపురోధాయలక్ష్మణంతత్క్షణా
దేవ నికుమ్భిలాంబలైస్సహోపరురోధ ॥౧౧౩॥ వ॥ హరికులారవతశ్చలిత
స్తతో గిరిదరీకుహరాదివకేసరీ। అపరిపూర్యరుషాహవమాహవంసవిదధే
బలశాసనశాసనః ॥౧౧౪॥ వ॥ వాతూలఇవతూలానాంవానరాణాంరణా

యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయస్వవిజయహేతుసత్రనిష్పాదనార్థంపురం
దరారిణా ఇంద్రజితాకృతమాచరితం, ఏతత్సీతావధరూపకృత్యం, కృత
కంకృత్రిమం, అసత్యమేవేతియావత్ అవధారయజానీహి, అతఃమనసి
ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం, మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యంసత్స్వపిహే
తుషువికారసికాః, ధారయస్వీకురుఇత్యేవ మభిధాయఉక్త్వా, తస్యేంద్ర
జితః వధాయసంహారార్థం లక్ష్మణం పురోధాయపురస్కృత్య తత్ క్ష
ణాదేవతస్మిన్నేవ క్షణేనికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం బలైర్వానర
సైన్యైస్సహ ఉపరురోధనిరుద్ధవాన్ ॥౧౧౩॥ హరీతి॥ తతఃఉపరోధానంత
రం, •సప్రసిద్ధః బలంనామదానవంశాస్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శా
స్తీతిబలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్ + ఉభయత్రాపికర్తరిల్యుః, హరికు
లారవతః కపిసైన్యకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహా
గోళకాత్, కేసరీసింహఇవ చలితోనిర్గతస్సన్, రుషావానరసంమ
ర్దకృతామర్షేణఆసమంతాజ్జుహోత్యస్మిన్నిత్యాహవః యాగః (౧) +
ఋహోరబితిజుహోతేరప్రత్యయే గుణావాదేశౌ తమపరిపూర్యఆస
మాప్యైవ, ఆహూయంతేశత్రవోస్మిన్నిత్యాహవంయుద్ధం చకార॥ +॥
ఆజేయుద్ధఇతిహ్వయతే రాడ్పూర్వాదప్రత్యయే సంప్రసారణం ॥ ని॥ ఆ
హవస్సంగరేయాగ ఇతివిశ్వః విదధేచకార ద్రుతవిలంబితంవృత్తమ్॥ *
ద్రుతవిలంబితమాహ నభౌభరావితి లక్షణాత్ ॥౧౧౪॥—॥ వాతూల
ఇతి ॥ తతః తదనంతరం మాయాపగవ్యామోహకవ్యాపారంవర్తితి

---

(౧) అత్రహవమితిచ్ఛిత్వాహూయంతేస్మిన్నితిహవోయజ్ఞఇతివదన్తి॥

జిరే। విద్రావణస్తతో మాయా విద్రావణసుతో౽భవత్ ॥౧౧౫॥శ్లో॥ అనుపదమనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయముద్దాన్తం కృతాన్తమివ సమాపతన్తం స్యన్దనగతం సంక్రన్దనజితం గన్ధవహనన్దన స్కన్ధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తితనిశితశరధారశ్శతధారపాణిరివజమ్భమస్తమ్భయత్ ॥౧౧౬॥ప॥ వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం

మాయావిత్ రావణసుతఇన్ద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాంవా తూలో వాతసమూహఇవేత్యుపమా + వాతాచ్చేత్యూలప్రత్యయః, రణాజిరేరణాంగణే ॥ని॥ అంగణంచత్వరాజిరే ఇత్యమరః, వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః అభవత్ శరవర్షేణవానరాః కాందిశీకాః చకారేత్యర్థః ॥౧౧౫॥—॥ అనుపదమితి ॥ అనుపదమనన్తరం అనీకోన్మథనే వానరసైన్యవిదారణే సంరంభః కోపస్సంభ్రమో వాయస్యతం॥ని॥సంరంభస్సంభ్రమేకోప ఇతిశబ్దార్ణవః(౧)సంవర్తసమయముద్దాన్తం ప్రలయకాలోద్భటం ॥ని॥ సంవర్తః ప్రలయః కల్ప ఇత్యమరః- కృతాన్తంయమమివస్థితమిత్యుపమా ॥ని॥ కృతాన్తో యమస్సిద్ధాన్తావిత్యమరః, స్యన్దనగతం రథారూఢం సంక్రన్దనజితమింద్రజితం గన్ధవహనన్దనస్య హనూమతః స్కన్ధవర్తీ స్కన్ధారూఢః సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితాస్తీక్ష్ణాః శరధారాశ్శరపరంపరాయేన సతథోక్తస్సన్, జంభం జంభాఖ్యమసురం శతధారం పాణౌ యస్య శతధారపాణిరింద్రఇవేత్యుపమా ÷ ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌభవతఇతినిష్ఠాయాః పరనిపాతః॥ని॥ శతకోటిస్స్వరుశ్శంబ ఇత్యమరః, అస్తంభయత్ ఉపరురోధ ॥+॥ స్తంభురోధన ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతోర్ణిజంతాల్లఙ్ ॥౧౧౬॥—॥ వికస్వరేతి ॥ వికస్వరః వికసనశీలః ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతియావత్ ॥ని॥ వికాసీతు వికస్వరఇత్యమరః + స్థేశభాసపిసకసోవరజితి వరచ్ప్రత్యయః తె

---

(౧) అనీకోన్మథనసంరబ్ధమితి నిష్టాంతః ప్రాచీనపాఠస్సన్సాధుః ॥

పతత్త్రుటితకఙ్కటంప్రతిహతాస్త్రమస్త్రైశ్చ । జగత్త్రయభయావ
హంజయపరాజయాగోచరంవిలేనతురభావిభావివతదా రణందారు
ణమ్ ॥౧౧౭॥ శతధారకఠోరశిఖైర్విశిఖైశ్శతధావిరచయ్య శరాసగుణం।
విదధేవిబుధేశజితంసమరేహతసారథిమప్యథదాశరథిః ॥ ౧౧౮ ॥ప॥ య
దుచితమహోమాయాశీలస్యయద్భశాలినస్సదృశమథవాయుక్తం న

నమదేనదర్పేణఉత్కటముద్రిక్తం,ప్రచురవీరవాదైఃభింధిభిన్ధీత్యాది
ప్రభూతవీరాలాపైరుద్భటముజ్జృమ్భితం॥ని॥ ప్రభూతం ప్రచురంప్రా
జ్యమిత్యమరః, పతంతః గళంతః త్రుటితాశ్ఛిన్నాః కంకటాః ఉర
శ్ఛదాయస్మిన్తం ॥ని॥ ఉరశ్ఛదఃకంకటక ఇత్యమరః, పరిత్రుటితేతిపా
ఠస్సాధుః । తథాఅస్త్రైణదివ్యాస్త్రైరిత్యర్థః, ప్రతిహతానిప్రతిరుద్ధా
ని అస్త్రాణియస్మిన్తం తథోక్తంచ, జగత్త్రయభయావహం త్రైలో
క్యభయంకరం శుభావహమితిపాఠే త్రిలోకకంటకస్యేంద్రజితః వినా
శహేతుత్వాచ్ఛుభకరం, జయపరాజయయోరగోచరం అవిషయం తు
ల్యబలత్వాదితిభావః అతఏవదారుణం పరస్పరభయంకరంరణంకలహం
॥ని॥ అస్త్రియాంసమరానీకరణాః కలహవిగ్రహావిత్యమరః, తదాత
స్మిన్సమయే, ఉభౌసౌమిత్రీంద్రజితౌ ఇభౌమత్తగజావివవిలేనతుః
చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౧౭॥—॥ శతధారేతి
అథానంతరం దాశరథిః దశరథపుత్రోలక్ష్మణః ÷ అతఇఞ్ సమరేయు
ద్ధే శతధారకఠోరశిఖైః వజ్రాయుధవత్తీక్ష్ణాగ్రైఃవిశిఖైర్బాణైః, శ
రాసగుణమింద్రజిత్కార్ముకజ్యామ్ ॥ని॥ గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేం
ద్రియాముఖ్యతంతుష్విత్యమరః, శతధాశతప్రకారేణ శతశశ్ఛకలిత
మిత్యర్థః, విరచయ్యకృత్వా + ల్యపిలఘుపూర్వాదిత్యయాదేశః వి
బుధేశజితమింద్రజితమపిహత సారథింవిదధేచకార ॥ని॥ సూతఃక్షత్తా
చసారథిరిత్యమరః, తోటకవృత్తమ్ ॥*॥ఇహతోటకమమ్బుధిసైర్మి
తమితి లక్షణాత్ ॥౧౧౮॥—॥యదితి॥ అహోనికృత్తగుణోహతసా

త్తంచ రైంద్రిసుతస్య యత్ । శతమఖజిత శ్శౌర్యం యద్వానురూప మథా
త్మన స్తదకృత రుషా మందోదరీతనయో రణే ॥౧౧౯॥ ౪॥ ఏవం మం
దోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య త్రీణిదినాని వ్యతీయుః॥
౧౨౦॥ ౪॥ అనుపద మభిషేణనవతి విభీషణే లేనాపి నీ లేన భీషణేన విము

రథి శ్చైత్యాశ్చర్యం । మాయాశీలస్య పరవ్యామోహక వ్యాపారాచర
ణ తత్పరస్య యత్కృత్యముచితమనుగుణం తథాభుజశాలినః బాహు
పరాక్రమశాలినః యత్సదృశం సమానం, అథవేతి పక్షాంతరే, నక్తం
చ రైంద్రిసుతస్య సకలలోక జైత్రరావణ తనయస్య యద్యుక్తం అ
ర్హం అథవేతి వాక్యారంభే శతమఖజితః ఇంద్రజితః ఆత్మనస్స్వస్య
యచ్చ ॥ని॥ వాస్యాద్వికల్పోపమయో రేవార్థేచ సముచ్చయ ఇత్యమ
రః, శౌర్యం శూరత్వం అనురూపం సమర్థం తత్ తాదృశం కృత్యం ర
ణే రుషా రోషేణ మందః మహారోషాక్రాంత ఇత్యర్థః, మందోదరీత
నయః ఇంద్రజిత్ అకృత కృతవాన్ + కృఞో లుఙి తఙ్ । తనాదిభ్య స్తథా
సోరితి సిచో లుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వస్య యదుచి
తం తత్సర్వమపి రణపాండిత్య మకరో దిత్యర్థః హరిణీవృత్తం ॥*॥ ర
సయుగహయైర్న్సౌమ్రౌస్లౌగో యదా హరిణీ తదేతి లక్షణాత్, అతప
వాద్యపాదే ద్వితీయయతిస్థానే అపదస్థయత్యాఖ్యదోషమకృతకృతయో
ప్పం కారికా న మమృషుః ॥*॥ కుత్రచిత్పదమధ్యేపి యతిమిచ్ఛంతి సూ
రయః యది పూర్వాపరౌ భాగౌ నస్యాతామేక వర్ణగా వితి తిలకవ
చన మపి సమాధాతుం న శక్నుయాత్ తథాపి ॥*॥ న తు ప్రతినివిష్టమూ
ర్ఖజనచిత్తమారాధయే దిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనాద్దోషః ని
రంకుశాః ఖలు కవయస్సర్వపథికా భవంతి ॥౧౧౯॥—॥ ఏవమితి ॥ స్ప
ష్టోర్థః (3) ॥౧౨౦॥—॥ అనుపదమితి । అనుపదమనంతరం, విభీ
షణే అభిషేణనవతి సేనయా అభిగమనవతి సతి ॥ని॥ యత్సేనయాభిగ

---

(౧) ఏవమిత్యాదివ్యతీయురిత్యంతం వాక్యం (ప్రా)చీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్

త్తాంశక్తిమర్ధచంద్రేణ వారయన్న పారయత్ సోఢుమదసీయమవి నయమమర్షాకులస్సౌమిత్రిరమోఘం మాఘవతమముంచదస్త్రమ్॥ ౧౨౧॥ పతతి స్మ తత్ప్రథమమస్త్రముజ్జ్వలం సశిరస్త్రమింద్రజయినశ్శిరస్తతః॥ అనుపుష్పవృష్టిరవనౌ దివౌకసామధవాప్పవృష్టిరమరారియో

మనమరౌ తదభిషేణనమిత్యమరః ✦ సత్యాపపాశేత్యాదినా సేనాశబ్దాణ్ణిచ్ స్థాదిష్వభ్యాసేనచాభ్యాసస్యేతి సకారస్యషత్వం, భీషణానభయంకరేణ అవినీతేన దుర్వినీతేన తేనేంద్రజితాముక్తాం ప్రయుక్తాం శక్తిం ఆయుధవిశేషం అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ వారయత్ విభింద న్ అముష్యైన్ద్రజితఇమమదసీయం ✦ త్యదాదీనిచేతివృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధాచ్ఛః, అవినయందుర్వినయం సోఢుమపారయన్ అశక్నువన్, అమర్షాకులః క్రోధావిష్టస్సౌమిత్రిః లక్ష్మణః అమోఘంశత్రు శిరశ్ఛేదకమిత్యర్థః, మాఘవతమైంద్రం ✦ తస్యేదమిత్యణ్, అస్త్రమముంచత్ ప్రాయుజ్క్త ॥౧౨౧॥—॥ పతతీతి ॥ ప్రథమమాదా ఉజ్జ్వలందీప్తం తత్ప్రసిద్ధమస్త్రమైంద్రాస్త్రం పతతి స్మన్యపతత్, ఇంద్రజితీతి శేషః ✦ లట్ స్మ ఇతి భూతార్థేలట్ తతః అస్త్రపాతానంతరం సశిరస్త్రం సశీర్షణ్యమింద్రజయినః శిరఃపతతి స్మ, అనుపశ్చాత్, శిరఃపతనానంతరం॥ని॥ పశ్చాత్సాదృశ్యయోరన్విత్యమరః, అవనౌ భూమ్యాం॥ని॥క్ష్మావనిర్మేదినీ మహీత్యమరః, ద్యౌః దివం నాకః స్థానం యేషాంతే దివౌకసా దేవాఅద్వ్యఞ్షదరాదిత్వాత్సాధుః ద్వితీయే ॥ని॥ దివంస్వర్గేఽంతరిక్షే చేతి నానార్థరత్నమాలా (౧) తేషాం పుష్పవృష్టిః

(౧) దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుభూతిచంద ప్రయోగోపి దృశ్యతే ॥ నశోభతే తేనహినోవినాపురం మరుత్వతావృత్రవధేయథాదివంఇతి ॥ని॥ మందిరంసైరిభఖ్యా క్రభవనంఖం దివంనభఇతి త్రికాండశేషశ్చ । ద్యౌర్లోకో యేషామితివిగ్రహే దివౌకసః । దివౌకాశ్చదివౌకాశ్చ దేవచాతకపక్షిణీతిరంతి దేవః॥

షితామ్ ||౧౨౨||౮|| శ్రుత్వా శక్రజితస్సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః
క్లాన్తం నిశ్వసదశ్రుపూరభరితం క్రన్దచ్చ ఫూత్కారి చ । కోపేనాథ వి
పాటలం చ కుటిలభ్రూవల్లివృత్తేక్షణం జజ్ఞే దష్టఘనోష్ఠమట్టహసితోద్రి
క్తం సమస్తం ముఖమ్ ||౧౨౩||౯|| అనన్తరమతిక్రాన్తేషు విక్రాన్తేషు

తదపవర్జిత ప్రసూనవర్షమిత్యర్థః, పతతి స్మ అథానన్తరమమరా
రియోషితాం రావణాన్తఃపురస్త్రీణాం బాష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం
పతతి స్మ - అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుత్వాత్కార
ణమాలాఖ్యాలంకారః ॥ పూర్వపూర్వం ప్రతి యదా హేతుస్స్యాదుత్త
రోత్తరం, తదా కారణమాలాఖ్యమలంకరణముచ్యత ఇతి లక్షణాత్, మం
జుభాషిణీవృత్తమ్ ||౧౨౨|| శ్రుత్వేతి॥ సుతస్య శక్రజితః ఇన్ద్రజితః
నిధనం మరణం శ్రుత్వా రక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం దశాపి
ముఖానీత్యర్థః శోకేన క్లాన్తం పరిమ్లానం నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్ణని
శ్వాసకృత్ అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం క్రన్దత్
క్రోశచ్చ ఫూత్కారి చ ఫూదితి ముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అథేతి వాక్యా
రమ్భే కోపేన శత్రుకృతాపకారేణ మనః ప్రజ్వలనం కోప ఇత్యుక్తలక్ష
ణేన క్రోధేన విపాటలమత్యరుణం చ కుటిలితాః వక్రీకృతాః భ్రూవల్లి
యో యస్య తత్తథోక్తం, వృత్తాని విఘూర్ణనాద్వర్తులాకారాణి
ఈక్షణాని యస్య తత్, దష్టాః దంష్ట్రైర్నిపీడితాః ఘనాలంబమానాశ్చ
ఓష్ఠా అధరోష్ఠా యస్య తత్తథోక్తమ్, అట్టహసితేన అతిశయితహాసేన ఉ
ద్రిక్తముద్భటం చ, జజ్ఞే జాతం అశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌద్రర
సానుభావవిజృంభితాన్యభూవన్నిత్యర్థః అత్ర క్లాన్తత్వాదీనామ
నేకగుణానాం సముచ్చితత్వాత్సముచ్చయాలంకారః ॥*॥ గుణక్రియా
యౌగపద్యం సముచ్చయ ఇతి సామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రీడితం
వృత్తమ్ ||౧౨౩||—|| అనన్తరమితి ॥ అనన్తరం శోకరౌద్రరసావేశా
నన్తరం విక్రాన్తేషు మహాశూరేషు ||౯|| శూరో వీరశ్చ విక్రాన్త ఇత్య

పురందరారిముఖేషు నందనేషు వినిహతేషు కుంభకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్తపూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు విశీర్ణే బలవతి నిఖిలే బలే సమంతతః కరుణపరిపూరితపౌరవధూజనపరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయా మాతంకాతిశయరోషణో రావణస్తత్క్షణమేవ హర్యక్షఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసురంతికగతేన మంత్రిణానివార్యమాణస్సారథినావిధినా చ సంచోదితరథో దాశరథివిజయవిహితసంగరస్సంగరాంగణమవత

మరః, పురందరారిముఖేషు ఇంద్రజిత్ప్రముఖేషు నందనేషు పుత్రేషు అతిక్రాంతేషు మృతేషు నిర్గతప్రాణేషు సత్స్విత్యర్థః, కుంభకర్ణఆదిర్యేషాం తేషు ఆదిశబ్దేనమహోదరమహాపార్శ్వాదయో గృహ్యంతే భ్రాతృషు సహోదరేషు వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు సచివేషు మంత్రిషు విధ్వస్తేషు మారితేషు సత్స్విత్యర్థః, విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖిలే బలవతి బలేసైన్యేచ విశీర్ణే విక్షిప్తే విధ్వస్తే సతి లంకాయాం సమంతతః సర్వతః, కరుణపరిపూరితః శోకపరిపూర్ణో యః పౌరవధూజనః పత్తనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయా ముద్రిక్తాయాం తమ్మాభయిష్ఠాయాం సత్యామిత్యర్థః, ఆతంకాతిశయేన అపమ్మాభయస్త్వేన రోషణో రోషవాన్ + క్రుధమండార్థేభ్యశ్చేతి యుచ్ రావణః తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే హర్యక్షస్సింహః హరిణీం మృగీమివ ॥ని॥ హర్యక్షః కేసరిహరిరిత్యమరః। ధరణీసుతాం సీతాం జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుః + హంతేస్సన్నంతాదుప్రత్యయః అంతికగతమంత్రిణా సమీపస్థసచివేన నివార్యమాణః నచైతన్నైవయ్యామితి నిషిధ్యమానః తథాసారథినావిధినాచ సంచోదితః ప్రేరితో రథోయస్య సతథోక్తః దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞస్సన్, సంగరాంగణం రణభువం అవతతార ప్రవివేశ ॥ని॥ అథప్ర

తార ॥౧౭౪॥ ప॥ కోపాదసౌ పరిఘతోమరకుంతయష్టిచాపాశుగద్రుఘణ ముద్గరశక్తికృపాణపాణిః । ఏకోఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబన్ధులోకో యథా సమితిలోచనగోచరోఽభూత్ ॥౧౭౫॥ ప॥ అలక్ష్యత స రక్షసామధిపతిః కృపాణం ముహుః ప్రసహ్య వినిపాతయన్ ప్లవగమండలీమౌళిషు । అయం తవ తవాయమిత్యధిసమీక మేకైకశోఽవరానివ వినిర్దిశన్నమరవారవామభ్రువామ్ ॥౧౭౬॥ గ॥ తత్క్షణమక్షౌహిణీవిక్షోభకంధ

త్రిజ్ఞాజిసంవిదాపతత్సు సజ్వర ఇత్యభయత్రాప్యన్వయః ॥౧౭౪॥ కోపాదితి ॥ కోపాత్సమరాభినివేశాద్ధేతోః పరిఘాః అయోమయగదాః తోమరాదండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుడాః చాపాః శార్ఙ్గకాణి ఆశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గాశ్చ పాణిషు యస్య స తథోక్తోఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవినాశాత్సహాయశూన్యోఽపి అనేకాని ముఖాని బాహవశ్చ యస్య స తథోక్తః తస్య భావస్తత్తా తయా హేతునా సబన్ధులోకో యథా బన్ధుజనసహిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా ॥ని॥ లోకస్తు భువనే జన ఇత్యమరః, ఇవవద్వా యథాశబ్దావితి దండీ, సమితి యుద్ధే లోచనగోచరః ప్రత్యక్షోఽభూదిత్యర్థః వానరాణామితి శేషః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౭౫॥—॥ అలక్ష్యతేతి ॥ స రక్షసామధిపతిః రావణః ప్లవగమండలీనాం వానరసమూహానాం మౌళిషు శిరస్సు, ప్రసహ్య బలాత్ కృపాణం చంద్రహాసం, ముహుః పునఃపునః వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్ విదారణార్థమితి భావః, తవాయమేషః తథా తవాయమిత్యనేన ప్రకారేణ అధిసమీకం యుద్ధ ఇత్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, అమరవారవామభ్రువాం సురసుందరీణాం ఏకైకశః ప్రత్యేకం వరాన్ ప్రియతమాన్ వినిర్దిశన్నివ అలక్ష్యతేత్యుత్ప్రేక్షా, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౭౬॥—॥ తత్క్షణమితి ॥ తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే అత్యన్తసంయోగే ద్వితీయా, అక్షౌహిణీ నామ సేనా అక్షౌహిణీ సంఖ్యాకానాం వానరాణాం అక్షౌహిణీసంఖ్యా తు ॥*॥ ప్ర

శిత రుషమతిపరుషవిశిఖవిదళితకేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధన్వానమ
స్త్రధారా విదారిత సారథి మతివిస్మనీయకరలాఘవం రాఘవానుజమ
మర్షవేగము క్తయాశక్త్యాముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలితముపరా

యుత. నవసాహస్రం పంచాశత్త్రింశతంభటాః, పాదాతంషష్టిసాహ
స్రం షట్చతీదశవాజినః- ఏకవింశతిసాహస్రం శతానామష్టసప్తతిః,
ద్విరదాస్స్యందనాయత్రసాక్షౌహిణ్యుచ్యతేబుధై రిత్యక్షౌహిణీసం
ఖ్యా మాహుః। తథాచమహాభారతే, ఏకోరథోగజశ్చైకో నరాఃపం
చపదాతయః ॥ త్రయశ్చతురగాస్తజ్జ్ఞైఃపత్తిరిత్యభిధీయతే, పత్తింతు
త్రిగుణామేతాం విదుస్సేనాముఖంబుధాః। త్రీణిసేనాముఖాన్యేకో గు
ల్మఇత్యభిధీయతే। త్రయోగుల్మాగణోనామ వాహినీతుగణాస్త్రయః।
స్మృతాస్తిస్రస్తువాహిన్యః పృతనేతివిచక్షణైః। చమూస్తుపృతనాస్తి
స్రశ్చమ్వస్తిస్రస్త్వనీకినీ। అనీకినీందశగుణామాహురక్షౌహిణీంబుధా
ఇతి, యథాహామరసింహః ॥ని॥ ఏకేభైకరథాత్ర్యశ్వాపత్తిఃపంచపదా
తికా, పత్త్యంగైస్త్రిగుణైస్సర్వైః క్రమాదాఖ్యాయథోత్తరమ్। సే
నాముఖంగుల్మగణౌ వాహినీపృతనాచమూః, అనీకినీదశానీకిన్యక్షౌ
హిణ్యథసంపదీతి, విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరుషం సముత్పన్న
కోపం అతఏవాతిపరుషైరత్యంతశితైః విశిఖైఃబాణైః విదళితం కేతనం
యేనతం అర్ధచంద్రేణబాణవిశేషేణ నికృత్తంఛిన్నం ధనుర్యేనతం
+ ధనుషశ్చేత్యనఙాదేశః, అస్త్రధారయాశరపరంపరయా అసిధారే
తి పాఠేఖడ్గధారయావిదారితోవిదళితస్సారథిర్యేనతం, అతివిస్మయనీ
యమత్యాశ్చర్య విషయం కరలాఘవం హస్తపాటవంయస్యతం, రా
ఘవానుజం లక్ష్మణంయాతుధానపతిః రావణః అమర్షవేగేన క్రోధ
రయేణముక్తయాశక్త్యామయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన,కలాధర
మిందుం ఉపరాగోరాహుగ్రహగ్రాసఇవేత్యుపమా ॥ని॥ ఉపరాగో
గ్రహఇత్యమరః, ముహూర్తమల్పకాలమ్ ॥ని॥ ముహూర్తమల్పకాలే

గ ఇవ కలాధరమాతతాన యాతుధానపతిః ॥౧౭౭॥వ॥ ఆలోక్య దూన
మనుజం హృది శక్తిఘాతాచ్ఛోకేన విద్ధహృదయస్సుతరాం స రామః।
క్రోధేన చాపమథ కుండలయాంచకార లంకాపతేరపి లలాటలిపిం విధాతా
౧౭౮॥వ॥ అవకీర్య దాశరథిరశ్రుముఖైరనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః।
యుగవద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్షశబలం చ బలం ॥
౧౭౯॥వ॥ వలయితచిత్రచాపవతి వారితపత్త్రిముఖే విసృజతి రాఘవే వి

శ్వద్ఘటికాద్వితయేపి చేతి వైజయంతీ, మూర్ఛయా మోహేన నిమీలి
తం విసంజ్ఞమివ వస్తుతస్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వాదితి భా
వః, ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణమమూర్ఛయదిత్యర్థః ॥
౧౭౭॥ఆలోక్యేతి ॥ స రామః హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శ
క్తిప్రహారాత్ దూనం పరితప్తం+దూఙ్ పరితాప ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకార
స్య నకారః, అనుజం లక్ష్మణమాలోక్య శోకేన విషాదేన సుతరామత్యం
తం విద్ధహృదయో విదళితాంతరంగస్సన్ అథ శోకానంతరం కోపేన క్రో
ధేన చాపం కుండలయాంచకార ఆకర్ణాకర్షణేన వలయీచకారే
త్యర్థః తథా విధాతా విధిరపి లంకాపతేః రావణస్య లలాటలిపిం ఆయు
ర్జ్ఞాయక ఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం కుండలయాంచకార- యథా లిఖి
తాధికాక్షరనిరసనే కుండలనాం కుర్వంతి లేఖకాః తద్వదిత్యర్థః, శ్రీ
రామసమరసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్య మృత్యుస్సన్నిహితో భూది
త్యర్థః అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తుతత్వాత్తుల్యయోగితా భేదః
౧౭౮॥ అవకీర్యేతి ॥ వ్యాఖ్యాతమేతత్ ॥౧౭౯॥ —॥వలయితేతి॥అ
మర్షవతి లక్ష్మణప్రహారాత్క్రోధావిష్టే అతఏవ వలయితం కుండ
లీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్తీతి తథోక్తే ఆకర్ణాకృ
ష్టకార్ముక ఇత్యర్థః × యద్యపి న కర్మధారయాన్మత్వర్థీయ ఇతి కర్మ
ధారయాన్మత్వర్థీయ ప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణప్రవీ
ణాః తథాపి త్వగుత్తరాసంగవతీమధిత్యకామిత్యాది మహాకవిప్రయో

శిఖవర్షమమర్షణవతి । హరిషునకశ్చిదవ్యథనివృత్త్యగతస్సమరాద
మరవిలాసినీషునచకాచిదలబ్ధవరా ॥ ౧౩౦॥౫॥ అయంచపునరంజనా
సుత సమానీత మహీధర మహౌషధీ విధిలబ్ధజీవితానుజ సమాశ్లేషసు
ఖలబ్ధ మనోరథస్సమేధమాన సమరకౌతుకోపలంభ సంరమ్భోదంచిత
పులకకంచుకితాకృతిర్దాశరథిరధిసంగరమమరాధిప సారథినా మాత

గదర్శనాన్నదోషఇతి సమాధేయమ్, వారితపఙ్క్తిముఖె సంస్తంభిత
రావణె, రాఘవే శ్రీరామె విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విసృజతిప్రియం
జానేసతి, అథానంతరం అరిషుశత్రుషు మధ్యేకశ్చిదపిరాక్షసః సమ
రాద్యుద్ధాన్నివృత్త్యనగతః కింతు సర్వేపి మృతాఇత్యర్థః, తథాఅమ
రవిలాసినీషు సురసుందరీషుచ ÷ వాకషలసేత్యాదినాఘినుణ్ప్రత్యయః
కాచిదేకాపివిలాసినీఅలబ్ధవరాఅప్రాప్తప్రియతమానాభూత్, శ్రీ
రామబాణనిహతానాం సర్వేషామపిస్వర్గలోకప్రాప్తిసంభవాత్స
ర్వాఅపి స్వర్గస్త్రియః సంప్రాప్తవరాఏవ బభూవురిత్యర్థః॥౧౩౦॥
అయమితి॥ కించేతిచార్థః అయందాశరథిః శ్రీరామఃపునర్భూయోపి
పూర్వమేకవారమానీతత్వాదితిభావః, వాక్యాలంకారేవా, అంజనా
సుతేన హనూమతాసమానీతః జాంబవన్నిదేశాత్ప్రత్యానీతః యోమ
హీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యౌషధీనాం సంజీవకరణీప్రభృత్యోషధివిశేషా
ణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రా
ణస్య సమాశ్లేషేణ గాఢాలింగనేన యత్సుఖం తేన లబ్ధమనోరథఃసం
ప్రాప్తవాంఛితః।అతఏవ సమేధమానఃప్రవర్ధమానః యస్సమరకౌ
తుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః తేనఉదంచితాః
ఉత్పన్నాఃయేపులకాః రోమాంచాఃతైః కంచుకితావర్మితాఆకృతిర్య
స్యసతథోక్తస్సః ॥౫॥ ఆకృతిఃకథితారూపెసామాన్యవపుషోరపీతివి
శ్వః, అధిసంగరంసంగరే ÷ విభక్త్యర్థేవ్యయీభావః, శతక్రతోరింద్ర
స్య అనుగ్రహాత్ప్రసాదాత్ - నిమిత్తేపంచమీ అమరాధిపసారథినా

లినా సమానీతమతివిశంకటం రథమపి కంకటకం శతక్రతోరనుగ్రహాద
గ్రహీత్ ॥౧౩౧॥ ప॥ అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాదాలక్ష్యశౌం
డీర్యయోశ్శస్త్రాస్త్రి సముత్థితపులకయోస్సశ్లాఘయోస్సాహసే ।
జాతేజీవితసంకటేవిహరతోర్మూర్ఛాసువిశ్రామ్యతోర శ్రాంతం

మాతలినా ఆనీతం ప్రాపితమతివిశంకట మత్యంతవిశాలం ॥ని॥ విశంక
టంపృథుబృహద్విశాలంపృథులంమహదిత్యమరః+ వేశ్శాలచ్ఛంకట
చావితి శంకటచ్ప్రత్యయః రథం స్యందనం కంకటకం కవచమపి అగ్ర
హీత్ స్వీకృతవాన్ ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే ॥*॥ సహస్రాక్షేణ
కాకుత్స్థ రథోయం విజయాయతే।దత్తస్తవమహాసత్త్వ శ్రీమాంచ్ఛత్రుని
బర్హణేత్యాది (౧) ॥౧౩౧॥—॥ అన్యోన్యస్యేతి॥ అన్యోన్యస్యపర
స్పరస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనాత్ సదృశలక్ష్యలాభాత్ +దృశేః క్స ఇతి
క్సప్రత్యయః- ఆలక్ష్యంఅస్ఫుటదృశ్యంశౌండీర్యం శౌర్యాతిరేకో య
యోస్తయోః, శస్త్రైశ్చశస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదంయుద్ధం ప్రవృత్తం శ
స్త్రాస్త్రి + ఇచ్ కర్మవ్యతిహారఇతిబహువ్రీహేస్సమాసాంతఇచ్ప్ర
త్యయః అన్యేషామపి దృశ్యతఇతి దీర్ఘః తిష్ఠద్గుప్రభృతీనిచేత్యవ్య
యీభావత్వాదవ్యయత్వం తత్ర సముత్థితాః సముత్పద్యమానాః పు
లకాఃరోమాంచాఃయయోస్తయోః- సాహసే సాహసకృత్యేసతిసశ్లా
ఘయోః అహో మహదాశ్చర్యం హస్తలాఘవమిత్యాది ప్రశంసాపర
యోరిత్యర్థః- జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధేజాతేసతి విహరతోః విహ
రమాయోః విరహతోరితిపాఠేవియుంజతోస్సతో రీషన్మాత్రేప్యుచ్ఛ్వా
సే తూష్ణీం నతిష్ఠతోరిత్యర్థః మూర్ఛాసు మోహనదశాసు విశ్రా

---

(౧) మహౌషధీవేగానుజీవితేతి ప్రాచీనపాఠే వేగో వ్యాప్తిః । కా
తుకోపలంభఇతిపృథక్పదతయాపాఠః శతక్రతోరనుగ్రహాయాగ్రహీ
దితిపాఠే ఇంద్రమనుగ్రహీతుం రథకంచుకౌ గృహీతవాన్ । తద
భావేపి స్వశక్త్యైవసర్వం కర్తుంశక్తత్వాదితిభావః ॥

రఘువీరపఙ్క్తిముఖయో రాసీదసీమారణః ॥౧౩౨॥ ౫ ॥ అథతయోర
శ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖణ్డలవృత్రనిభయో రుభయో రాలూనే
షు మార్గణేష్వభఙ్గురపరస్పరవివరమార్గణేష్వవచ్ఛిన్నేషు ధను
ర్గుణేష్వవ్యాహతసహజసాహస గుణాధీనేషు ధురీణేషు చ యానే
షు నిరపాయసమరాభియానేషు నిర్భిన్నే చ సాంయుగీనే రథినిర్వైక

ల్యతోః విశ్రాన్తిం గచ్ఛతోః మూర్ఛావస్థాతోన్యత్ర క్షణమాత్ర
మపి కాలం వృథా నయాపితవతో రిత్యర్థః రఘువీరపఙ్క్తిముఖయోః శ్రీ
రామరావణయోః అశ్రాన్తమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా అసీమా నిర్మర్యా
దో రణః ఆసీత్ - శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ ॥౧౩౨॥ — ॥ అథేతి ॥ అ
థానన్తరమాఖణ్డలవృత్రనిభయోః సహస్రాక్షవృత్రాసుర సదృశ
యో రిత్యుపమా ॥ని॥ ఆఖణ్డలస్సహస్రాక్ష ఇత్యమరః, తయో రుభ
యోః రామరావణయోః, అశ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్న
ప్రయుక్తమహాస్త్రయో స్సతోరభఙ్గురం భఙ్గరహితం యథాతథా పర
స్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్మస్థానాని మార్గయన్త్య న్విష్యన్తీతి త
థోక్తేషు + కర్తరిల్యుః, అభఙ్గురే త్యత్ర భఞ్జభాసే త్యాదినా ఘుర
చ్, మార్గణేషు సాయకేషు ॥ని॥ మార్గణౌ సాయకార్థినావిత్య
మరః, ఆలూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు + ల్వాదిభ్యశ్చేతి నిష్ఠాతస్య నత్వం
తథా ధనుర్గుణేషు చాపమౌర్వీ ష్వవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు
ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు + ఖస్సర్వధురా దిత్యత్ర యోగవిభా
గాత్ఖః, అవ్యాహతో ప్రతిహతః సహజో నైసర్గికశ్చ యస్సాహసగు
ణః తదధీనేషు తదాయత్తేషు సత్సు ॥ని॥ అధీనో నిఘ్న ఆయత్త ఇత్య
మరః, యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు నిరపాయసమరాభియానేషు స
త్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధౌ యుద్ధసమర్థ ఇత్యర్థః ॥ని॥ సాంయుగీ

---

(౧) జాతే జీవితసంకటేపి హసతోరితి ప్రాక్తనపాఠే ప్రాణనిబర్హ
ణేపి స్వశ్రమమప్రకాశ్య స్వస్థవద్ధాసం కుర్వతో రిత్యర్థః ।

ల్య విజయమనోరథ మజాయతయశోధనమాయోధనమ్ ॥౧౩౩॥ ప ॥
తూణీముఖాత్త్వరితముద్ధరణగుణేన సంయోజనేవ్యథశరస్య విమోచనే
వా । యత్రావ్యలోకితదధీనఇవాతివేగాల్లోకేనరాఘవకరశ్చిర మాలు
లోకే ॥౧౩౪॥ప॥ అర్ధోదీరితవీరవాదమహరద్రామోయదస్త్రైః క్షణాత్తే
నైవాంకురతాముఖేన జగదేశేషంచలజ్జాపతేః । సామ్యేసత్యపిచా
రుచారముభయోర్ధానుష్కమాయావినోర్విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్సమ

నోరణ్ణసాఘురిత్యమరః, రథే రావణస్యందనేనిర్భిన్నేనితరాంవిదారి
తేసతి- నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయేమనోరథోభిలాషో య
స్మింస్తద్యథాతథా- యశఏవధనంయస్మిన్ తదాయోధనంయుద్ధమజా
యతజాతం॥ని॥యుద్ధమాయోధనంజన్యమిత్యమరః॥౧౩౩॥తూణీతి॥ తూ
ణీముఖాన్నిషంగముఖాత్ త్వరితంశీఘ్రమ్ ॥ని॥ జవోథశీఘ్రంత్వరి
తమిత్యమరః, శరస్య బాణస్యఉద్ధరణేఆకర్షణేగుణేనమౌర్వ్యాసం
యోజనే సంధానేపి ॥ని॥ మౌర్వీజ్యాశింజినీగుణఇత్యమరః, అథానం
తరం విమోచనేమోక్షేవా, యత్రయస్మిన్ వ్యాపారేరాఘవకరఃలో
కేనద్రష్టృజనేనవ్యలోకిదృష్టః ॥+॥లోకృదర్శనేలుఙ్చిణ్భావకర్మణోరి
తిచిణ్ అతివేగాద్వేగాతిశయాద్ధేతోస్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త
ఇవేతి వేగాతిశయోక్త్యనుప్రాణితోత్ప్రేక్షా, చిరంచిరకాల మాలు
లోకే సవిమర్శేనశ్చర్యేనసంధానంద్రుష్టఇత్యర్థః÷కర్మణిలిట్,వ
సంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౩౪॥—॥ అర్ధేతి ॥ రామః అర్ధోదీరిత వీరవా
దం అర్ధోక్తవీరాలాపం యద్రావణముఖం,అస్త్రైరహరచ్ఛిచ్ఛేద,క్షణా
త్ క్షణమాత్రేణ అంకురతాకంఠశతాతేనైవలంకాపతేః రావణస్యము
ఖేన శేషం పూర్వోక్తవీరాలాపావశిష్టార్థంచ జగదే ఉక్తంఅతఃధనుః
ప్రహరణంయేషాంతేధానుష్కాః ధన్వినః ॥ని॥ ధన్వీధనుష్మాన్ధాను
ష్కఇత్యమరః ÷ ప్రహరణమితిఠక్ ॥ ఇసుసుక్తాంతాత్కఇతికాదేశః
తేషాంమధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః ÷ అస్మాయా

భవద్వ్రీడారణో రావణో ॥౧౩౫॥ ప॥ దశాననశరక్షతక్షరదసృగ్ఝరీబుద్బు
దై స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచక్షుష ఏథః। రణే రఘుకులోద్భ
వః క్షణమమాని వైమానికై ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః॥

మేధాస్రజావినిరితి విని ప్రత్యయః, అథవా భాను షాల్చతో మాయావి
నో చేతి విశేషణసమాసః, తయోరుభయోః రామరావణయోః చారవ
శ్చతురాశ్చా రాయుద్ధగతి విశేషాః అస్త్రప్రయోగావాయస్మిన్ క
ర్మణితద్యథాభవతితథా, సామ్యేసాదృశ్యేసత్యపిరణే యుద్ధేవిచ్ఛిన్నా
ననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళిత ముఖావలోకనాత్, రావణో వ్రీ
డాలజ్జా క్షమభవత్ జీవన్నేవమయాసకలలోకసమక్షంఛిన్నాని శి
రాంసి పునర్దృశ్యంతే ధిక్ జీవితమిత్యాత్మనిందాపూర్వకంరావణో
లజ్జితవానిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్(౧)॥౧౩౫॥—॥ దశా
ననేతి ॥ దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యానిక్షతాని ప్రహార
ణాని తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అసృగ్ఝర్యాః రక్తప్రవాహస్యబు
ద్బుదై రాస్ఫోటైః తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతియావ
త్ × తరంగిలేత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్ తస్మిన్ మహేంద్రకంక
టే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రంచక్షుషః ఏథాస్సహస్రసంఖ్యాకనేత్ర
గోళకాయస్య సతథోక్తః ॥ ÷॥ బుక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః॥ ర
ణేరఘుకులోద్భవః శ్రీరామః విమానేనచరంతీతి వైమానికైర్దేవైః
+ చరతీతి ఠక్ బలే బలాసురేరుషా రోషేణ కషాయేక్షణస్సంరక్తలోచ
నో దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్ష ఇవేత్యల్పోక్షా, క్షణం క్షణమాత్ర
మనంతరం తత్సంబంధాభావాదితి భావః, అమానిఅవబుద్ధః ÷ మన్య
తేః కర్మణిలుఙ్, ఇంద్రకవచసంబంధాత్తత్ర సహస్రాక్షేక్షణసదృ
క్ష శోణితబుద్బుదసంబంధాచ్చ తథాత్వేనోత్ప్రేక్షితఇత్యర్థః, ష
లేన స్తరణంధనస్యలే, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౩౬॥—॥

(౧) సామ్యేసత్యపిచాతురీభిరుభయోరితి (ప్రా)చీన పాఠస్సుగమః॥

౧౩౬॥ గ॥ తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనతేయేన వాతన్ధయం వాయ
వ్యేన వారిదం వైభాకరేణ తామిస్రం మాహేన్ద్రేణ దానవం మాహే
శ్వరేణ వైష్ణవమిత్యేవమస్త్ర మస్త్రేణ భిన్దానయోరనయోరనిశ మా
హవాగ్రహాదవిదితాన్యహాని సప్త వ్యతీయుః॥౧౩౭॥ వ॥ శస్త్రాశస్త్రి సకౌ
తుకోపి దయితాం సంచిన్త్య (చిన్తా) పర్యాకులామస్త్రేణ జ్వలతా విధే
రపునరుక్తేషేణ తన్వన్ స్తరాం। రామః కందళితాన్ముహుర్ముహురవచ్ఛేదేపి

తదన్వితి॥ తదను తదనన్తరం వారుణేన వరుణదేవతాకాస్త్రేణ ÷ సాస్యదే
వతేత్యణ్ ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానరమాగ్నేయాస్త్రం వైనతేయేన గా
రుత్మతేన వాతంధయం నాగాస్త్రం + నాడీముష్ట్యోశ్చేత్యత్ర చకారాత్ఖశ్
ముమాగమః, వాయుదేవతాస్య వాయవ్యేన × వాయ్వృతుపిత్రుషసో
యదితి యత్ప్రత్యయః, వారిదం జలదాస్త్రం వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రే
ణ, తామిస్రమంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రే
ణ దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ వైష్ణ
వం విష్ణుదేవతాక మిత్యేవముక్తరీత్యా అస్త్రం వైశ్వానరాదికం అస్త్రే
ణ వారుణాదినా భిందానయోః విదారయతోః ÷ భిదేశ్శానచ్, అన
యోశ్శ్రీరామరావణయోః అనిశమవిరతం ఆహవాగ్రహాద్రణాభినివేశా
దవిదితాన్యజ్ఞాతాని సప్తాహానిదినాని వ్యతీయుః అతిచక్రముః ÷ ఇణ్ గతావి
తి ధాతోర్లిట్ ॥౧౩౭॥ —॥ శస్త్రాశస్త్రీతి ॥ శస్త్రాశస్త్రి శస్త్రప్ర
హరణం యుద్ధం తత్ర సముత్సుకోప్యుత్కంఠితోపి సకౌతుకోపీతి పా
ఠేప్యయమేవార్థః, శస్త్రాశస్త్రి వ్యాఖ్యాతం సీతాపతిర్మైథిలీప్రా
ణనాథః ఏతేన తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః పర్యాకు
లాం విరహవిహ్వలాం దయితాం ప్రేయసీం సీతాం సంచింత్య సమర
కేళితత్పరతయా విలంబే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్లేశో భవిష్యతీతి వి
చార్యేత్యర్థః జ్వలతా దీప్యమానేన నవేద్యతే పునరుక్తేషః పునః
ప్రయోగో యస్య తేన ఏకవారప్రయోగేనైవ రిపునాశకేనేత్యర్థః ఇయ

లఙ్కాపతేరాతఙ్కేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః॥౧౩౭॥ రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానామాతన్వతాం దివిషదామథ పుష్ప వర్షమ్। శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట పరం న రామః కామోపధేః కలిత

త్వాన్నవిద్యతే పునరుక్తేషః మస్తకానాం పునః(ప్రా)దుర్భావో యస్మాత్తేన నిషేధస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ కరణేన ముహుర్ముహుః పునః పునః అవచ్ఛేదేపి పూర్వం విదళనేసత్యపి కందళితాన్ అంకురితాన్ లంకాపతేః రావణస్య తేచతే మస్తకాశ్చతాన్ దశశిరాంసీత్యర్థః- సమస్తజగతామశేష లోకానామాతంకేన సమముపద్రవేణసాకం చిచ్ఛేద విదారయామాస- అత్ర రావణశిరోజగదాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయోరపి సమమిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా కార్యకారణ పౌర్వాపర్యవిపర్యయ నిబంధనాతిశయోక్తిమూలాసహోక్తిరలంకారః ॥*॥ సహార్థేనాన్వయో యత్ర భవేదతిశయోక్తితః। కల్పితౌపమ్యపర్యన్తా సాసహోక్తిరితీష్యతే ఇతి లక్షణాత్- ఏతేన యదా రావణశిరశ్ఛేదః తదా జగదాతంకచ్ఛేదోపీత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతేశ్చమత్కారః ఇతిరహస్యమ్-శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్ (౧) ॥౧౩౭॥ — ॥రక్షఇతి॥ రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితేసతి లబ్ధమనోరథానాం (ప్రా)ప్తకామానాం- అతఏవ పుష్పవర్షమాతన్వతాం అపసర్జయతాం దివిసీదంతీతి దివిషదో దేవాః ॥ని॥ అదితేయాదివిషద ఇత్యమరః ÷ సత్సూద్విషేత్యాదినా క్విప్ హృద్యుభ్యాముపసంఖ్యానమితి సప్తమ్యా అలుక్ సుషామాదిషుచేతిషత్వం అవిహిత లక్షణో మూర్ధన్యస్సుషామాదిషు ద్రష్టవ్య ఇతివచనాత్ తేషాం రామః పరం రామఏవ శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం నసమజనిష్ట నజాతః ÷ దీపజనేత్యాదినా కర్తరిలుఙ్ చిణభావపక్షే సిచ్ కింతు కామో

---

(౧) అపునరుక్తేషం నిమేషేణసః ఇతి (ప్రా)చీనపాఠే అపునరుక్తేషమితిచ్ఛేదన క్రియావిశేషణమ్। పునరుక్తార్థానావిర్భవేత్తథాచ్ఛేదేత్యర్థః

శూర్పణఖావికారః ॥౧౩౯॥ గ॥ అనన్తరమాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్పమధిశయానమధిగత నిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగత్యనిపత్యచభువిసోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదర్యోహమితి విహిత నిజదూషణో విభీషణశ్చిరంవిలలాప ॥౧౪౦॥ ప ॥ అయిసమసుఖదుఃఖై

వధేః కామకైతవాత్ ॥ని॥ కపటస్త్రీవ్యాజదమ్భా వధయశ్ఛద్మకైతవేఇత్యమరః, కలితా విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనాసచ్ఛేదరూపః సోపి శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట కామోవనఇతిపాఠేవనే దండకారణ్యేకలితశూర్పణఖావికారః కామఃశ్లాఘాపదంసమజనిష్టతస్యలోకకంటకరావణ సంహారమూలత్వాదితిభావః,వసంతతిలకావృత్తమ్(౧)

౧౩౯॥——॥ అనంతరమితి ॥ అనంతరం రావణపతనానంతరం ఆలింగిత రణవసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం అవాఙ్ముఖతయా రణభువినిపతితమిత్యర్థః శరతల్పంబాణశయ్యామధిశయానం అధిష్ఠితవంతం ÷ అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మేతికర్మత్వం ॥ని॥ తల్పంశయ్యాట్టదారేష్విత్యమరః- అధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణీరోపబర్హం ఏతేన మృత్వాపి నిజప్రకృతిం నజహాతీతి సూచ్యతే- యాతుధానపతింరావణమధిగత్య ప్రాప్య భువినిపత్యపతిత్వా స్వవచనాదరేణయితస్సోదర్యో భ్రాతాసమానశబ్దస్య ప్రాగిసభావః, సోదరాచ్చేతియత్ప్రత్యయః తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేమ్ణాసులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యంవిహ్వలత్వం యస్యసతథోక్తః, అహం, కుత్సితార్యః కదర్యః ఆత్త ప్రాణత్రాణార్థం భ్రాతృఘాతితయాక్షుద్రః ॥ని॥ కదర్యేకృపణక్షుద్రేత్యమరః ॥* ॥ ఆత్మానంధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చపీడయేత్। లోభాద్యఃపితరౌభ్రాతౄన్సకదర్యఇతిస్మృతఇతిచ ÷ కోఃకత్తత్పురుషేచీతికుశబ్దస్య కదాదేశః-ఇత్యనేన ప్రకారేణవిహితనిజదూషణః విరచితాత్మనిందః విభీషణశ్చిరంవిలలాప॥౧౪౦॥——॥ తత్ప్రకారమేవా

---

(౧) నరామః కామోపిచాకర్ణేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః

రన్వితంబంధువర్గం సహజమపి భవంతంముంచతస్సాహసేన । కుల
వినాశనహేతోఃకూటధర్మానువృత్తేర్దశముఖ మమయావజ్జీవమాసీత్క
ళంకః ॥౧౮౧॥ ఆర్యస్యరక్షితుమసూననుజస్సఏకః ప్రాణానముంచ
తపరం యుధికుంభకర్ణః । త్వజ్జీవహృత్స్వయమహంనిజజీవహేతోర
ద్యాపిహంతసహతేహతకోవిధిర్మామ్ ॥౧౮౨॥౫॥ ఇత్యేవమస్మిన్విలప

హ ॥అయీతి॥ అయిదశముఖ హేరావణ సమానితుల్యతయానుభోక్త
వ్యానిచతానిసుఖదుఃఖానిచ తైరన్వితం మద్వినాభావేన సుఖదుఃఖా
నుభవతత్పరమిత్యర్థః, బంధువర్గంపుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధు
సమూహం- తథాసహజం సహోదరం భవంతమపి, సాహసేన అవిమ
ర్శేన ముంచతః త్యజతః, తథాకులవినాశనహేతోః వంశక్షయకరస్య-
కూటధర్మేసహజం భ్రాతరంపరిత్యజ్య అన్యసమాశ్రయణరూపకపట
సమాచారేఅనువృత్తిఃఅనుసరణంయస్యతస్య, మమయావజ్జీవంజీవితప
ర్యంతం+యావదవధారణ ఇత్యవ్యయీభావః, కళంకః స్వయమవనా
ర్థం భ్రాతరంఘాతితవానిత్యేవం రూపోపవాదఃఆసీత్ ॥ని॥కళంకో
ంకాపవాదయోరిత్యమరః ॥ మాలినీవృత్తమ్ (౧) ॥౧౮౧॥—॥ ఆర్యస్యే
ర ॥ ఆర్యస్యపూజ్యస్యభవతః అసూన్ ప్రాణాన్ రక్షితుం త్రాతుమ
తినుజస్సప్రసిద్ధఃఏకఃకుంభకర్ణః పరంకుంభకర్ణఏవ, ప్రాణాన్ యు
ధిసమితిఅముంచత అత్యజత్- సఏవధన్యఇతిభావః - అహంతునిజజీవ
హేతోఃఆత్మప్రాణత్రాణార్థమిత్యర్థః ÷ షష్ఠీహేతుప్రయోగే
ఇతిషష్ఠీ-స్వయంసాక్షాత్ త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహారీ, అతఃఅద్యే
దానీమపి,హతకః పాపఇత్యుపాలమ్భోక్తిః ÷ సాదృశ్యైకః । విధిఃదై
వం మామేవంవిధద్రోహిణం సహతేమృష్యతిహంతఈదృగనుచితకా
రిణోపి మమమారణనైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధిరితివిషాదఇత్యర్థః
వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౮౨॥—॥ ఇతీతి॥ ఇత్యేవంఅనయారీత్యాఅస్మి

(౨)అత్రఅన్వితంబంధువర్గైరితిప్రకారకమానువృత్తేరితిచ పాఠాన్తరం

తవిదితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తాత్కరుణ మారటంతీభిరంతరితయూథపా భిరివకరిణీభి స్తరుణీభిస్సహసమాగత్య మధ్యేసమరమాపతితమశనిహ తమివమందరం దశకంధరం నిరీక్ష్యనిహతోపఘ్నేవలతానిపతన్తీ (విల పంతీ)నాథనాథేత్యపరిమేయవిషాదానిషాదాహతదయిత విధురీకృతా కురరీవామందంచక్రందమందోదరీ॥౧౮౩॥వ॥యావీక్షితాఽజనిపురాయ

న్విభీషణే విలపతిసతి,విదితా విజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయాసాతథోక్తా, అతఏవాంతరిత యూథపాభిః వినష్టయూథనాథా భిః కరిణీభిఃకుంజరీభిరివేత్యుపమా × కరుణాశబ్దాత్క్రియావచనా ద ర్శఆద్యచ్ కరుణం(క్రో)త్ర్యాణాం శోకజనకమారటంతీభిరాక్రోశంతీ భిః తరుణీభిస్సహాన్తః పుర(స్త్రీ)భిస్సాకం-శుద్ధాంతాదవరోధాత్సమా గత్య ॥ని॥శుద్ధాంతశ్చావరోధశ్చేత్యమరః, మధ్యేసమరంసమరస్య మ ధ్యేరణమధ్యదేశఇత్యర్థః+పారెమధ్యేషష్ఠ్యావేత్యవ్యయీభావఃతత్స న్నియోగాదెకారాన్తత్వంమధ్యశబ్దస్య అశనిహతంవజ్రవిదారితంమం దరంమందరాఖ్యపర్వత మివేత్యుపమా - ఆపతితంనిపతితం దశకంధ రం రావణంనిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నావిచ్ఛిన్నాశ్రయవృక్షా ॥ని॥ స్యాదుపఘ్నోంతికాశ్రయఇత్యమరః లతేవనిపతంతీభువినిపతితా, ని షాదేనాహతోవిద్ధోదయితః ప్రియోయస్యాస్సా అతఏవవిధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః, యద్వానిషాదాహత దయితేన విధురీకృతావిశ్లిష్టీకృతా ॥ని॥ విధురంప్రత్యపెలెస్యాత్కష్టవి శ్లిష్టయోరపీతి వైజయంతీ ÷ అభూతతద్భావేచ్విః అస్యచ్వావితిదీర్ఘః కురరీవ ఉత్క్రోశఖగాంగనేవ ॥ని॥ ఉత్క్రోశకురరౌసమ్యావిత్యమ రః- అపరిమేయవిషాదానిరవధికశోకాసతీ- మందోదరీరావణాగ్రమ హిషీనాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి + వీప్సాయాంద్విర్భావః- అమంద ముచ్చైః చక్రందవిచుక్రోశవిలలాపేత్యర్థః ॥౧౮౩॥—॥ తత్ప్రకా శమేవాహ ॥ యేతి ॥ హేవీరపురాపూర్వంత్వయాసకలదిగ్విజయోత్స

షు రాజధానీపీ రత్వయా సకలదిగ్విజయోత్సవేషు। తామద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోకసాధారణః పునరుపైష్యసి హా కిమేతత్ ||౧౪౪|| ప || జనకస్స్వయం దనుజవంశనాయకో దయితో జగత్త్రితయజైత్రశాసనః । తనయః పురందరజయీతి గర్వితా విధినాహమేవమధునా విడమ్బితా ||౧౪౫|| ప|| రాజన్యధర్మవిదుషోపి రఘూద్వహస్య హత్వా యథాగ్రజమథానుజపట్టబంధః। ఆరభ్య వాలిన మసంశయమావిరాసీదిక్ష్వాకువంశసహజ

వేషు సమస్తదిగ్విజయయాత్రా మహోత్సవేషు యాయమరాజధానీయమపురీ, వీక్షితా దృష్టా అజని జాతా- తాం యమరాజధానీమద్యేదానీం దుర్విధిబలేన దుష్టదైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణస్సన్ పునర్భూయో ప్యేకదా ఉపైష్యసి (ప్రా)ప్స్యసి ఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతివిషాదే ||ని|| హా విషాదశుగార్తిషు ఇత్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ||౧౪౪||—|| జనక ఇతి || జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్ దనుజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః, ప్రియతమః జేత్రేవ జైత్రం + జేతృశబ్దాత్ తృన్నన్తాత్ ప్రజ్ఞాదిత్వాత్స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః, జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసనమాజ్ఞా యస్య సతథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్- ఇత్యేవం ప్రకారేణాహం గర్వితా సంజాతగర్వాజాతేతి శేషః, అథ నేదానీంతు విధినా దైవేన ఏవం పరిదృశ్యమాన ప్రకారేణ, విడంబితా అనుకృతా సర్వసంకటమయైకైవ పరిశేషితాస్మీత్యర్థః ||*|| తథా చ శ్రీరామాయణే || పితా దానవరాజో మే భర్తా మే రాక్షసేశ్వరః । పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశమితి- మంజుభాషిణీవృత్తమ్ ||౧౪౫||—|| రాజన్యేతి || రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః + రాజశ్వశురాద్యదితి యత్ప్రత్యయః రాజ్ఞోపత్యే జాతిగ్రహణం సాధు|| తేషాం ధర్మవిదుషో ధర్మజ్ఞస్యాపి రఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య యథాయద్వత్ అగ్రజం హత్వా అథానంతరమ

కథమేషధర్మః ॥౧౮౬॥ వ ॥ అహహనిహతా లఙ్కా-వాలానలేన హనూమతః పరమవనిజాపాతివ్రత్యానలేన భవానపి । సుఖమహమిహాసీనా శోకానలేపి యదీదృశే ప్రభవతి న మాం హన్తుం ప్రాయస్స ఏష హుతాశనః ॥౧౮౭॥ గ ॥ తదహమిదానీం సాయందినే భగవతస్సవితుః ప్రభవప్రవిశ్య జాతవేదసం చన్ద్రికేవచం ద్రమసం తటిదివతటిత్వన్తం

నుజపట్టబన్ధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః వాలినమారభ్య అసంశయం నిస్సందేహం+అర్థాభావే వ్యయీభావః-ఆవిరాసీత్ (ప్రా)దురభూత్, ఏషోయం ధర్మః కథం కుతో వా ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య సహజః నియతః నసహజఏవేత్యర్థః అతః ఇక్ష్వాకుకులావతంసస్య శ్రీరామస్య అయంనధర్మ ఇతిభావః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ॥౧౮౬॥—॥ అహహేతి॥ అహహేతిఖేదే ॥ని॥ అహహేత్యద్భుతేఖేదఇత్యమరః ॥ తదేవాహ, హనూమతః వాలానలేన లఙ్కాపరమత్యంతం నిహతాదగ్ధా, అవనిజాయాస్సీతాయాః పాతివ్రత్యం పతివ్రతాధర్మ ఏవ అనలః తేన, భవానపినిహతః, అహంత్విహేదానీం ఈదృశే అనిర్వాచ్యే శోకానలేసతి, యద్యపిసుఖం నిర్విచారం ఆసీనాఅవస్థితా, దాహకాలే కథమాసీనేత్యతఆహ, సఏషః సోయం హుతాశనః శోకాగ్నిః ప్రాయోభూమ్నామాం హంతుం నాశయితుం, నప్రభవతి సమర్థోనభవతి, కథమన్యథాత్మానం నదహతీతి భావః, హరిణీవృత్తమ్(౧)॥౧౮౭॥—॥ తదితి॥ తత్తస్మాత్కారణాదిదానీమహంసాయందినే సాయంకాలే సాయమిత్యవ్యయమ్- దినశబ్దేన సుప్సుపేతి సమస్యతే- భగవతః పూజ్యస్య సవితురాదిత్యస్య ప్రభాద్యుతిరివ జాతం వేదోహిరణ్యం యస్మాత్తం జాతవేదసమగ్నిం ॥ని॥ జాత

---

(౧) చితానలఇతి (ప్రా)చీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేపి అహంసుఖాసీనాయది । స ఏష చితానలః చిత్యాగ్నిః మాంహంతుం(ప్రా)యః నప్రభవతీత్యన్వయః ॥

భవంతమనుసరంతీనిర్వాపయామినిరంతరవిరహదహనదహ్యమానమా
త్మానమ్ ॥౧౭౮॥ ౫ ॥ ఇత్యాదికరుణపరిదేవనవతీంప్రజావతీంనివర్త్య
నిర్వర్త్యచనిజాజ్ఞయానిశాచరపతేర్యథావిధిసమేధంపితృమేధం సవిధ

వేదాస్తనూనపాదిత్యమరః- ప్రవిశ్యసవితృప్రభయాసాయమగ్ని
ప్రవేశే ॥*॥ ఆదిత్యోఽస్తమయన్నగ్నిమనుప్రవిశతి- అగ్నింవావా
దిత్యస్సాయంప్రవిశతీత్యాది శ్రుతిరేవప్రమాణమ్, చంద్రమసంచంద్రం
చంద్రికాకౌముదీవ- తథా తటిదస్యసంతీతి తటిత్వాన్మేఘః + త
సౌమత్వర్థ ఇతి భసంజ్ఞాయాం పదకార్యంనభవతి కింతు ఝయఇ
తిమతుపో మకారస్య వకారః - అపదత్వాన్నజశ్త్వం తంతటిద్విద్యు
దివేత్యుపమా భవంతమనుసరంతీఅనువర్తమానాచితాధిరోహణేనఅను
గచ్ఛంతీసతీ నిరంతర విరహదహనేన అవిచ్ఛిన్న వియోగాగ్నినా ద
హ్యమానం తాప్యమానంఆత్మానం దేహం నిర్వాపయామి సుఖయా
మిత్వయాసాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశ మంతరాత్వాదృగ్విరహశోకానలజ
నిత సంతాపస్య నిర్వాణాసంభవాత్ ॥*॥ ఆర్తార్తేముదితేహృష్టా
ప్రోషితేమలినాకృశా । మృతేమ్రియేతయానారీ సాస్త్రీజ్ఞేయాపతివ్ర
తేతి స్మృత్యుక్తప్రకారపతివ్రతాధర్మత్వాచ్చేతి భావః-ఏతేనప్రసిద్ధానలా
పేక్షయా విరహానలస్యాత్యంతసంతాపకరత్వం సూచ్యతే (౧) ॥౧౭౮॥
ఇతీతి ॥ ఇత్యాదిఏవమాది కరుణపరిదేవనవతీం శ్రోతౄణాంశోకజన
కవిలాపవతీం ప్రజావతీం భ్రాతృజాయాం మందోదరీం ॥ని॥ ప్రజావతీ
భ్రాతృజాయేత్యమరః, నివర్త్యచితాగ్న్యారోహణాభి నివేశాన్నిషి
ధ్య, నిజాజ్ఞయా ॥*॥ మరణాంతానివైరాణినివృత్తంనఃప్రయోజనం
క్రియతామస్యసంస్కారో మమాప్యేషయథాతవేత్యాది శ్రీరామా
యణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన నిశాచరపతేః రావణస్య, యథావి

---

(౧)సాయంతనీ భగవత ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవాసాయంతనీ+సా
యంచిరమిత్యాదినా భవార్థేట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ॥

మేధమానవిషాదం విభీషణమశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతుమఖిలతీర్థా-
హృతైరమ్బుభిరమ్భోధరఇవదావదహనాకులంవనస్పతిం రఘుపతిరభ్య-
షించత్ ॥౧౪౯॥ప॥ అథదశరథనందనాభిషేకాదధిగతరాజ్యపదో విభీష-
ణో౽యమ్।అనుదినమభివృద్ధమండలో౽భూదరుణకరామృతపూరణో౽య-

ధియథాశాస్త్రం, మేధాబుద్ధివిశేషః శ్రద్ధేతియావత్. తయాసహితం
యథాతథాపితృమేధం పితృయజ్ఞమ్ ॥*॥ ప్రజాపతిరశ్వమేధమసృజ
తేత్యాదౌ మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్యేతికృ
త్వాచ- సవిధంసమీపఇత్యర్థః- ఏధమానవిషాదం ప్రవర్ధమాన ఖే
దం విభీషణమశేష రాజ్యాధిపతిం లంకాసకల సామ్రాజ్యాధిపతిం వి
ధాతుం కర్తుం రఘుపతిః శ్రీరామః అఖిలతీర్థేభ్యః అశేషపుణ్య తీ
ర్థేభ్యః ఆహృతైరానీతైః అంభోభిః, దావదహనాకులంవనవహ్ని
సంతాపితం వనస్పతిం వృక్షమ్ ॥ని॥ వనస్పతిర్వృక్షమాత్రేవినాపుష్పైః
ఫలద్రుమఇతివిశ్వః, అంభోధరో మేఘఇవ అభ్యషించత్ అభిషిక్త
వాన్ (౧) ॥౧౪౯॥——॥ అథేతి॥ అథానంతరం దశరథనందనాభిషేకా
త్ శ్రీరామవిరచిత మూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రా
జ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనసతథోక్తః ॥ ని ॥ పదంవ్యవసితత్రా
ణ స్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్విత్యమరః, అయంవిభీషణః అనుదినం దినే
దినే వీప్సాయామవ్యయీభావః, అరుణకరాస్సూర్యకిరణాఏవ అమృ
తం తేనపూరణమాప్యాయనం యస్యసతథోక్తః, ఇందుర్యథాఇందురివ.
అభివృద్ధంప్రవృద్ధం మండలంరాష్ట్రం బింబశ్చయస్యసతథోక్తో౽భూత్
ఇందో౽రరుణకరయుక్తత్వ ముక్తంవరాహమిహిరేణ ॥*॥ సలిలమ
యే శశినిరవేర్దీధితయో మూర్ఛితాస్తమో నైశమ్ । క్షపయంతిదర్ప
ణోదరనిహితాఇవ మందిరస్యాంతఇతి, శ్లేషసంకీర్ణేయముపమా, పు

---

(౧) అత్రయథావిధివిహితపితృమేధఃస మేధమానవిషాదంవిభీషణ మ
సృజాశేషరాజ్యాధిపతిమితి ప్రాక్తనపాఠః ॥

ఘేంటుః ॥౧౫౦॥ తతః ॥ ప ॥ సీతాముదీక్ష్యనిభృతేనవిభీషణేన సీతా
ముదారగుణరూపవతీంసతీనామ్ । దేవస్యతత్క్షణమభూద్దశకంఠకృష్టా
మానందశోకరసబంధురమంతరంగమ్ ॥౧౫౧॥ ౪ ॥ అనంతర మియమ
రుంధతీవపవిత్రచారిత్రనిధేరధిదేవతాపతి దేవతానాది పుంసోపి పరస్య
మర్త్యధర్మేణ పత్న్యాయనాయనాయకస్య పురః పురందరముఖ్యాక్ష
పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ ॥*॥ అయుజనయుగరేఫతోయకారో యుజిచనజౌ
జరగాశ్చపుష్పితాగ్రేతి లక్షణాత్(౧) ॥ ౧౫౦॥——॥ తతఇతి ॥తతో
విభీషణాభిషేకానంతరం ॥సీతామితి ॥ నిభృతేన ప్రశ్రితేనకరణ త్రిత
యపరిశుద్ధేనేత్యర్థః, విభీషణేన సీతాంసమీపం ప్రాపితాంసతీనాం
స్త్రీణాంమధ్యే ఉదారాణిగంభీరాణి గుణరూపాణి గుణాస్సౌశీల్యా
దయఃరూపంసౌందర్యంచాస్యాస్సంతీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం దశ
కంఠ కృష్టాంరావణాపహృతాం సీతాముదీక్ష్యదృష్ట్వా - తత్ క్షణంత
స్మిన్ క్షణఇత్యర్థః, దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య అంతరంగమం
తఃకరణం- ఆనందః సీతాదర్శనజనిత హర్షః శోకః ఈదృశీమిమాం
దృష్ట్వాదురాచారో రావణః కథంతూష్ణీంస్థాస్యతీతిదుఃఖం, అథవా
ఏతావంతం కాలమత్యంతపరిక్లిష్టైయమభూదితి విషాదః- తావేవరసౌ
తాభ్యాంబంధురంపరిపూర్ణమభూత్,వసంతతిలకావృత్తమ్(౨)॥౧౫౧
అనంతరమితి ॥ అనంతరంశ్రీరామస్యఆనందశోకావేశానంతరమియం
సీతాఅరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీవేత్యుపమా- పవిత్రచారిత్రం పరిశు
ద్ధసమాచారఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్యఅధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతానిత్యం
నిరతిశయ నిర్మలాచార పరిపూరితేత్యర్థః - తథాపతిదేవతా ప
రమపతివ్రతా, పరస్యపరమాత్మనః అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యా
పి నాయకస్యపత్యుః శ్రీరామస్యపురః మర్త్యధర్మేణ స్వయంమ

(౧) అధిగతరాజపదఃఇతిపూర్ణాదివేందురితిచ ప్రా క్తనపాఠః॥
(౨) రామస్యతత్ క్షణమభూద్దశకంధరారేరితి ప్రా చీనపాఠః॥

బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్య చ భగవన్తమరవిన్దాసనమిన్దుక-
లేవ పునరుదేష్యన్తీ తపనమివ దహనమవజగాహే ॥౧౫౨॥ వ ॥ ప్రా-
విక్షదర్చిషి పరం నిజశుద్ధిహేతోర్దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ । అం-
హశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగాత్కృత్స్నం వ్యయన్తదమునా దమునా బ-

త్యేత్వేనావతీర్ణత్వాదితి భావః, ప్రత్యాయనాయ విశ్వాసోత్పాదనా-
ర్థం ॥ని॥ ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు ఇత్యమరః, పురం-
దరముఖాన్ ఇన్ద్రాదీన్ బర్హిః హుతాశో ముఖం యేషాం తాన్ దేవాన్
॥ని॥ బర్హిః కుశహుతాశయోరితి విశ్వః- అగ్నిముఖా వై దేవా ఇతి శ్రు-
తేః- తథా భగవన్తం పూజ్యం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం వా అరవిన్దా-
సనం బ్రహ్మాణం చ పురస్కృత్య పురోధాయ తాన్ సాక్షీకృత్యేత్యర్థః,
తేషాం తదాసన్నిహితత్వాదితి భావః, ఇన్దుకలా చన్ద్రకలేవ పునరూ్భ-
యోప్యుదేష్యన్తీ సతీ తపనం సూర్యమివ, దహనమగ్నిం అవజగాహే
ప్రవివేశ ఇన్దుకలాయాః సూర్యం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః(౧)॥౧౫౨॥
ప్రావిక్షదితి ॥ విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా దేవీ పూజ్యా జనకస్య
పుత్రీ జానకీ- నిజశుద్ధిహేతోః ఆత్మశుద్ధ్యర్థమేవేత్యర్థః ÷ షష్ఠీ హేతు-
ప్రయోగ ఇతి షష్ఠీ, అర్చిషి జ్వలనే ప్రావిక్షత్ ప్రవిష్టవతీ ॥+॥ విశ
తేర్లుఙ్ శల ఇగుపధాదనిటః క్స ఇతి క్సాదేశః, దమునా జ్వలనస్తు ॥ని॥ స-
ప్తార్చిర్దమునాః శుక్ర ఇత్యమరః, చిరం చిరకాలమారభ్యేత్యర్థః ఆపా-
వనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్ స్వస్య సర్వభక్షకత్వాదితి
భావః యదంహో దురితం సంపాదితమితి శేషః ॥ని॥ అంహో దురితం దుష్కృ-
తమిత్యమరః- తదిత్యవ్యయం తృతీయార్థే తేనేత్యర్థః, అమునా అంహ

(౧) అనన్తరమియమరున్ధతీవ పవిత్రచారిత్ర్యనిధిరథ దైవతాపతి దేవతా-
నాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయేతి ప్రా-
చీనపాఠే స్పష్టోఽర్థః + మనుష్యస్యేవ ధర్మ ఇవ ధర్మో యస్య స మనుష్య-
ధర్మా । ధర్మాదనిచ్ కేవలాదిత్యనిచ్ సమాసాన్తః ॥

భూవ ॥౧౫౩॥ విశుద్ధశీలామనలేనసంగాద్విదేహజాం తత్రవిలోక్య సీతాం । ప్రభాంపునః ప్రత్యుషసీవపూషాప్రత్యగ్రహీన్నగ్రసరో రఘూణామ్ ॥౧౫౪॥౫॥ అథ దాశరథిరధిగతనిజప్రశంసావిధినావిధినాపు

పాస్స్వయంత్యక్తః విముక్తోబభూవ అత్రవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతివ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కాత్స్వయం సకలదురిత విముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోఽభూదితి మహదేతదాశ్చర్యమిత్యర్థః అత్రిదమునసాదురితసంబంధ తద్విముక్త్యోరసంబంధేపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః, ఏతేనజ్వలనాపేక్షయాప్యత్యంతపవిత్రత్వమస్యా వ్యజ్యతే (౧) ॥౧౫౩॥—॥ విశుద్ధేతి॥ తత్రతస్మిన్సమయే రఘూణామగ్రసరో రఘునాయకః శ్రీరామః అనలేనసంగాత్ అగ్నిసంపర్కాద్ధేతోః విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచారాం విశేషణమేతత్ప్రభాయామపియోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం కులీనామిత్యర్థః, అయోనిజామితిచగమ్యతే- సీతాంవిలోక్య అత్యాదరేణదృష్ట్వాపూషాసూర్యః ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే ॥ని॥ ఉషఃప్రత్యుషసీ అపీత్యమరః, ప్రభాం నిజశోభామివ పునఃప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలఙ్కారః ॥ ఏతేనానయోరత్యన్తావినాభావ సంబన్ధో వ్యజ్యతే, వృత్తముపజాతిః (౨) ॥౧౫౪॥—॥ అథేతి॥ అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అధిగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావి

(౧) తదమునేత్యత్ర తచ్చతదదశ్చేతి కర్తృధారయాశ్రయణాత్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థకాన్వయిత్వం నకల్ప్యమ్ । యద్వాఅమునాసీతాప్రవేశేనహేతునా దమునాఃతత్ పాపంకర్తస్వయంత్యక్తః త్యక్తుమారబ్ధవాన్ + ఆదికర్మణి క్తః కర్తరిచేతి కర్తరిక్తః ఇత్యన్యే ॥

(౨) ప్రత్యగ్రహీత్ప్రాగ్రసరఇతి ప్రాచీనపాఠే విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తావితి వామనసూత్రాత్ప్రాగ్రసరశబ్దేనైవ రామరూపవిశేష్యలాభః ॥

గ॥ ప్రియేజనకనందిని వినతానందనమప్యతిశేతే విమానవేగః ॥ తథా హి ॥౧౫౭॥ప॥ యద్యద్దూరేపురఃపశ్యన్నిచ్ఛామితవశంసితుమ్ । తత్త దన్వగపిదృష్టమపివక్తుంనపార్యతే॥౧౫౮॥గ॥తరుణిధరణీసుతేపశ్యఋశ్యమూకోఽయం, బింబాధరేపంపాసరఇదం, కంబుకంఠికబంధనిధనభూరియం,కరభోరుఖరాదికలహస్థానమిదంమధురాలాపినిమమ పర్ణశా

న తవకాపత్తిష్టైత్యభిప్రాయేణ పరిహసంతీత్యర్థః ॥౧౫౬॥—॥అథ తత్తత్స్థానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాంసంబోధయతి ॥ ప్రియేఇత్యాదినా ॥ హేప్రియే జనకనందిని సీతేవిమానవేగఃవ్యోమయానరయః- వినతానందనంగరుత్మంతమపిఅతిశేతేతతోఽప్యతివేగేనగచ్ఛతీత్యర్థః ॥ని॥ గరుత్మాన్ గరుడస్తార్క్ష్యో వైనతేయఃఖగేశ్వరఇత్యమరః,తదేవప్రతిపాదయతి॥ తథాహీతి ॥౧౫౭॥—॥ ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ ॥ యద్యదితి ॥ పురఃపురస్తాత్ దూరేయద్యద్వస్తుస్థానంవాపశ్యన్- తవశంసితుం కథయితుమిచ్ఛామితత్తద్వస్తుస్థానంవా అన్వక్ పశ్చాద్దృష్టమపి తథావక్తుమపి నపార్యతే నశక్యతఇతి వేగాతిశయోక్తిః- తథాపి వక్ష్యామి శృణ్వితి వాక్యశేషః ॥౧౫౮॥—॥ తరుణీతి ॥ హేతరుణిసుందరి ధరణీసుతేభూపుత్రిసీతే- అయంపరిదృశ్యమానః ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః పశ్య తమవలోకయ, హేబింబాధరేబింబోష్ఠి- పంపాసరఇదం యస్యతీరే మయారావణాపహరణసమయే త్వద్విరహవేదనయాబహువిలపితమితిభావః హేకంబుకంఠిశంఖసదృశగ్రీవే+అంగగాత్రకంఠేభ్యశ్చేతిజీప్ - ఏతేనమహాభాగ్యలక్షణసంపత్తిస్సూచ్యతే- తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే ॥*॥ స్యాద్గ్రీవవర్జితమురోమృదులాంగనానాంగ్రీవాచకంబునిచితాధనసుఖానిదత్తే ఇతి కంబునిచితాత్రిరేఖావ్యాప్తేత్యర్థః- ఇయమేషాకబంధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం యేనసుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రాప్తిసాధనముపదిష్టమితిభావః- కరభావివ ఊరూయస్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః హే,

లేయం, మత్తేభగామిని మాయామృగమృగయావనమిదం, కుటిలాయత
కబరి గోదావరీయం, కుంభికుంభస్తనికుంభసంభవాయతనమిదం, విధు
ముఖి విరాధవిధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునేరత్రే రా
శ్రమపదమిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటోయమితి వివిధాః కథాః
కథయన్నేవాంజసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంతపావనం

కరభోరు + ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః- అతఏవ హ్రస్వః ॥ని॥ మణిబంధాదాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిరిత్యమరః, ఇదం ఖరాదీనాం కలహస్థానం యుద్ధభూమిః- ఏతదాదిత్వ యాదృష్టచరమితి భావః, హే మధురాలాపిని మంజుభాషిణి - ఇయం మమపర్ణశాలా అయమావయోరుటజ ఇత్యర్థః- హే మత్తేభగామిని మందయానే ఇదం మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్య మృగయావనం తద్ధ్వంసనకాననమిత్యర్థః, కుటిలాకుంచితానతా- తథాభూతాయా ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతా దీర్ఘా చ కబరీ కేశపాశో యస్యాస్తస్యాస్సంబుద్ధిః- హే కుటిలాయతకబరి ॥ని॥ కబరీ కేశవేశ ఇత్యమరః ॥+॥ జానపదేత్యాదినా జీష్- ఇయం గోదావరీ, హే కుంభికుంభస్తనికరికుంభపృథులకుచే + స్వాంగాచ్చోపసర్జనాదసంయోగోపధాదితి జీష్- ఇదం కుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః ॥ని॥ అగస్త్యః కుంభసంభవ ఇత్యమరః- హే విధుముఖి చంద్రాననే పూర్వవజ్జీష్ ॥ని॥ విధుర్విష్ణౌ చంద్రమసీత్యమరః । ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనభూమిః వినాశస్థానం, హే కంజలోచనే పద్మనయనే - ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య అత్రేరాశ్రమపదం తపోవనస్థానం- హే విదేహరాజపుత్రి జనకనందిని అయం చిత్రకూటపర్వతః ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః నానాప్రకారాః కథాః శ్రావ్యవాచః + చింతిపూజికథికుంభిచర్చశ్చేత్యఙ్ప్రత్యయః, కథయన్ శంసన్నేవాయం శ్రీరామః అంజసా ద్రుతం భాగీరథీపరిసరే గంగాప్రాంతభువి ॥ని॥ పర్యంతభూః పరిసర ఇత్యమరః- భ

తపోవన మయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్ ॥౧౬౦॥ వ॥ ప్రసుప్తబర్హిణ
శ్వాసపారణాసు(ఖితగఫణీ)కృతీహరిః)। కండూవినోదనోత్కంఠీకంఠీర
వనఖైర్మృగః ॥౧౬౧॥ గ॥ తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్యస్తథైవప
దవీం దవీయసీమతిలంఘ్య పునరయోధ్యాసవిధమాసీదన్నగ్రితపవ హ

రద్వాజమునేస్సంబంధిప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్వైరమిత్యర్థః- పావ
నం పవిత్రంచేతి మిథో విశేషణ విశేష్యభావ వివక్షాయాం × విశే
షణంవిశేష్యేణ బహులమితిసమాసః, తపోవనమాశ్రమమయాసీత్
(ప్రా)విశదిత్యర్థః ॥+॥ యాతెర్లుఙ్ యమరమనమాతాం సక్చేతి
సగాగమః, అస్తిసిచోపృక్త ఇతీడాగమః, మైథిలీమభాషత అవోచత
చ ॥౧౬౦॥—॥ ఉక్తప్రకారమేవాహ ॥ ప్రసుప్తేతి ॥ హరిఃభుజం
గః ॥ని॥ యమానిలేంద్రచంద్రార్క విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకా
హికపిభేకేషు హరిర్నా కపిలేత్రిష్విత్యమరః - ప్రసుప్తస్య నిద్రా
ళోః బర్హిణస్య మయూరస్య యేశ్వాసాఃనిశ్వాసమారుతాః తేషాం
పారణయాభోజనేన సుకృతీధన్యః ॥ని॥ సుకృతీపుణ్యవాన్ ధన్యః, మ
యూరోబర్హిణోబర్హీ నీలకంఠోభుజంగభుగితి చామరః, బర్హి
ణభుజంగయోస్సహజవైరే సత్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వా
దాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్య సంభవాదితిభావః, తథామృగోహరి
ణః- కంఠీరవనఖైః సింహనఖైః కణ్డూవినోదనోత్కంఠీ కండూత్యా
పనోదనోత్సుకః పూర్వవద్భావః, సహజమపి వైరంసంత్యజ్యస్వై
రం విహరంతిమృగపన్నగాదయఇతి మునేర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూ
చ్యతే ॥ ౧౬౧॥ — ॥ తత్రేతి ॥ తత్ర (ఆ)శ్రమే భరద్వాజేనవిహితం
కృతం వివిధాతిథ్యం నానాప్రకారాతిథిసత్కారో యస్యసతథోక్తః
తథైవదవీయసీందూరతరాం + స్థూలదూరేత్యాదినా పూర్వగుణయ
ణాదిపరలోపౌద్వివచన విభజ్యేత్యాదినా ఈయసున్యవాదేశః ఉగిత
శ్చేతిఙీప్- పదవీంమార్గమతిలంఘ్యాతిక్రమ్య పునర్భూయఃవాక్యే

హనూమదావేదితోదంతమాగచ్ఛంతమరుంధతీజాని పురస్సరమజస్రమా-
నందబాష్పాకులితాలోకైరమాత్యలోకైః పరిగతమతిపావనతపోధన-
వ్రతమాజానభక్తిభరితం భరతమాలోకయన్నతివత్సలతయా తద్విమా-
నాదవరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపురుదకంఠత ॥౧౬-౮॥ ప ॥ యానం
మహాశయమవేక్ష్య యథాయథేష్టం తత్రాంబరాపథాదవతరత్యవనీకుమారి। ఆన్వే

లంకారేవా అయోధ్యాయాః సవిధం సమీపమాసీదత్ ప్రాప్నువన్స్వ-
గ్రతః పురస్తాదేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరా-
మాగమనవృత్తాంతో యస్య తం అతఏవ ఆగచ్ఛంతం అభిముఖ్యేనాయాం-
తం అరుంధతీజాయా యస్య సోరుంధతీజానిః వసిష్ఠః + జాయాయానిఙ్ఙి-
నిజాదేశః పురస్సరోగ్రేసరో యస్య సతథోక్తస్తం- తథా అజస్రం నిరం-
తరమానంద బాష్పైరాకులితా ఆలోకా దర్శనాని యేషాం తైః ॥ని॥ ఆ-
లోకౌ దర్శనద్యోతావిత్యమరః - అమాత్యలోకైః సుమంత్రాది-
మంత్రిజనైః పరిగతం పరివేష్టితం అతిపావనమత్యంతపరిశుద్ధం తపోధన-
వ్రతం జటావల్కలధారణకందమూలాశనాధశ్శయన బ్రహ్మచర్యాదితా-
పసాచారో యస్య తం, భక్తిః పూజ్యేష్వనురాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావ-
సిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం నిజభక్తితత్పరమిత్యర్థః ॥ని॥ భక్తిర్ని-
షేవణే ధాగేరచనాయామితి శబ్దార్ణవే - భరతమాలోకయన్ అతివ-
త్సలత్వేన హేతునా ॥ని॥ శ్రీమాన్స్నిగ్ధస్తు వత్సల ఇత్యమరః + వత్సాం-
సాభ్యాం కామబల ఇతి లచ్ప్రత్యయః- తతస్తద్విమానాత్ పుష్పకా-
దవరోహణాయ దేవః స్వామీ దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః
ఉదకంఠత ఉత్కంఠితవాన్ ఐచ్ఛదిత్యర్థః ॥౧౬-౮॥ ___ ॥ ఇదానీం సీ-
తామామంత్రితవాన్ శ్రీరామ ఇత్యాహ ॥ యానమితి ॥ హే అవనీకు-
మారి సీతే, ఏతదస్మదధిష్ఠితం యానం పుష్పకం కర్తృ- మహాశయం
మమావరోహణాభిప్రాయమవేక్ష్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా అంబరాపథా-
దంతరిక్షాదతాంబరాదితి వా పాఠః అతఏవావతరతి అవరోహతి

దుషీంసవిధమద్యతథాతథాభూరత్యాదరేణ భవతీమభిగచ్ఛతీవ॥౧౬౩॥
వ॥ ఇత్థంవదన్నిందుముఖీంసలీలం దేవఃప్లవంగాధిపదత్తహస్తః । విభీ
షణావేదితయాపదవ్యావిమానతో మందమవారురోహ ॥౧౬౪॥వ॥ ప్ర
ణీతమణిపాదుకంప్రణతమగ్రతః పాదయోరుదస్యభరతంజవాదుపన
యన్భుజాభ్యంతరమ్ । ఉదీక్ష్యచతపఃకృశంవపురముష్యవాత్సల్యతః క
రేణసముహుస్స్పృశన్నవిరరామరామశ్చిరమ్ ॥౧౬౫॥వ॥

తథాతథాభూః తస్మాత్తాభూ దేవిఅద్యేదానీంసవిధం సమీపమాసేము
షీముపగతాం భవతీంపూజ్యాం త్వామ్॥ + ॥ భూలేర్ణవతురితి ద్రవతు
ప్రత్యయః పూర్వవత్ అత్యాదరేణ అత్యంతప్రీత్యా ప్రేమ్ణా అభిగ
చ్ఛతి అభ్యుద్గచ్ఛతీవేత్యుత్ప్రేక్షా, యథామాతా దూరాదాగతాంపుత్రీం మా
తా అత్యంతాదరేణాభ్యుద్గచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః వసంతతిలకావృత్తం॥౧౬౩
ఇత్థమితి ॥ ఇత్థమనేనప్రకారేణ + ఇదమస్థమురితి థముప్రత్యయః-
ఇందుముఖీం సీతాంప్రతి సలీలంసవిలాసంవదన్ దేవః స్వామీశ్రీ
రామః- ప్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణదత్తః రాజలక్షణత్వాద్వితీర్ణః హ
స్తః హస్తావలంబోయస్యసతథోక్తస్సన్ - విభీషణావేదితయా ఇత
ఆగమ్యతాం దేవేనేతినిర్దిష్టయాపదవ్యామార్గేణపథః కరణత్వం
వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్ పంచమ్యాస్తసిః మందం
శనైః అవారురోహ అవరూఢవాన్ ॥౧౬౪॥—॥ ప్రణీతేతి ॥ ప్రణీతే
శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపాదుకే పూర్వం రాజ్యపరి
పాలన పురస్కారార్థమానీతే మాణిక్యపాదుకే యేనతం, పాదయో
రగ్రతః పురస్తాత్ప్రణతంనమస్కృతవంతం- భరతంజవాత్ ఆదరాతి
శయప్రయుక్తరయాత్ ఉదస్యఉత్క్షిప్య, భుజాభ్యంతరముపనయన్ గా
ఢమాలింగన్నిత్యర్థః, తథాతపసాప్రోపవాసాదినా కృశంక్షీణం అ
ముష్యభరతస్యవపుశ్శరీరం ఉదీక్ష్యదృష్ట్వాచ, వాత్సల్యతఃసౌహార్దస్నే
హాత్ కరేణముహుఃపునఃపునఃస్పృశన్ పరిమార్జయన్ సరామః

పశ్యన్ననందభరతః పరిరభ్యబాహోభ్యాం సౌమిత్రిమార్యసమదుఃఖకృశీకృతాంగం।సోయంసుఖోపనతరాజ్యపరాఙ్ముఖాయతస్మై పునస్సహజభక్తి దృఢవ్రతాయ॥౧౬౬॥౫॥అథభరతోపి పురతోభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నేనశత్రుఘ్నేనసహ దేవీంప్రణమ్యజనకనందినీ ముస్తనీ కృత్యసావరోధవధూకాంతిస్సుగ్రీవ దశగ్రీవానుజాదీన్ యథోచితాభిరు

చిరంననిరరామనవిరతోభూత్, తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అనల్పకాలం ప్రావర్తతేత్యర్థః + వ్యాజపరిభోగైరమఙ్గతిపరస్మైపదం, పృథ్వీవృత్తమ్ ॥౧౬౫॥—॥ పశ్యన్నితి ॥ భరతః ఆర్యేణపూజ్యేన శ్రీరామేణసమేదుఃఖందుఃఖానుభవో యస్య సఃఅతఏవకృశీకృతం అంగంశరీరంయస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశేషణసమాసః- అథవా ఆర్యసమదుఃఖేన కృశీకృతాంగం అంతతః క్లేశాననుభూతవంతం సౌమిత్రింలక్ష్మణంపశ్యన్ దోర్భ్యాంబాహుభ్యాం పరిరభ్యాలింగ్యననందఆర్యసహవాసేనాయంధన్యోభూదితి సంతుష్టోభూత్తథాసోయం సౌమిత్రిశ్చ సుఖేన ఉపనతేస్వయం సంప్రాప్తేరాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ ఆదరరహితాయేత్యర్థః- కుతః సహజభక్త్యాదృఢంగాఢం వ్రతం శ్రీరామాగమనపర్యంతం అయోధ్యాం నప్రవేక్ష్యామీత్యాది రూపనియమోయస్య సఃతథోక్తాయతస్మై భరతాయ పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, ననందతద్రాజ్యదానతత్పరం భరతందృష్ట్వా పరంజహర్షేత్యర్థః, గుణానాం పరమాదరాస్పదత్వాదిదమన్యోన్యాభినందనంయుక్తమితిభావః, వసంతతిలకావృత్తమ్ (౧) ॥౧౬౬॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరంభరతః పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారాధీనేన ॥ని॥ అధీనోనిఘ్నఆయత్త ఇత్యమరః, శత్రుఘ్నేన సహపురతః ప్రథమమభివాదితోనమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామఃయస్మిన్ కర్మణితద్యథాతథా, దేవీం జనకనందినీం సీతాం ప్రణమ్య, తథాయథోచితాభిః యథా

---

(౧)తస్మా ఇతి తాదర్థ్యేచతుర్థీ । తన్నిష్ఠభక్తిగుణోద్దేశ్యకంనందనం॥

పచర్యాభిరభ్యర్చితపురోహితమామంత్రితమంత్రిలోకమనుగ్రహ
లోకానుగృహీతపౌరవర్గమగ్రజన్మానం పుష్పకగతమేవ సబహుమాన
మానందయన్నయదపనీతరుజం నిజమాశ్రమపదమ్ ॥౧౬౭॥ ×॥ తత్రచ
సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథిరతిలోభనీయవాత్సల్యాం కౌసల్యామతి

హార్హాభిరుపచర్యాభిః ఉపచారైః × ఉపపూర్వాచ్చరతేః క్యజంతాద
ప్రత్యయాదితి స్త్రియామప్రత్యయే టాప్, అవరోధ వధూభిరంతఃపుర
స్త్రీభిః సహితాన్ సావరోధవధూకాన్ ÷ తేన సహేతి తుల్యయో
గ ఇతి బహువ్రీహిః, సద్వృత్తశ్చేతికప్ సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌ సుగ్రీవ
విభీషణావాదీ యేషాంతాన్ వానరాన్ ఉన్మనీకృత్య ఉత్సుకచిత్తాన్.
కృత్వా ÷ అభూత తద్భావే చ్విః అస్యచ్వావితి దీర్ఘః అరున్మనశ్చక్షు
రిత్యాదినా సలోపః, అభ్యర్హితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యేనతం ఆ
మంత్రితః సంబోధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేనతం అనుగ్రహ
లోకేన కరుణాకటాక్ష వీక్షణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయీకృ
తః పౌరవర్గః పురజననివహో యేనతం, అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం
శ్రీరామం విమానగతం విమానారూఢమేవ, సబహుమానం సగౌర
వమానందయన్ అపనీతా శ్రీరామాగమనాదపగతా రుజా ఉపతాపో
యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్ ॥౧॥ స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపేత్యమరః, నిజం
స్వకీయ మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్యమావాసస్థానం, అనయత్ ప్రా
పయామాస (౧) ॥౧౬౭॥—॥ తత్రేతి ॥ తత్ర భరతాశ్రమపదే సౌమిత్రి
సీతాసఖః లక్ష్మణసీతాసమేతః ÷ రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్ దాశరథిః
శ్రీరామః అత్యంతం లోభయతీత్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష
విశేషజనకమిత్యర్థః, తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యాస్తాం కౌసల్యాంచ

---

(౧) అథభరతోపిపురతోభివాదితపూర్వజోపలాలననిఘ్నో నశత్రుఘ్నే
న సహేత్యాది ప్రాచీనపాఠస్సాధుః । అత్రపౌరుషాధీనత్వోక్తేరుప
యోగాత్ ॥ పూర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృకముపలాలనం। ఆశ్లిష్టం స్పృష్టం

శయితదుఃఖాతిరేకాం కైకేయీమతిక్రమస్నేహపరిష్వక్తాం సౌమిత్రిమాతరమపి క్రమాదభివాదయన్నిజావలోకనరసనిరతాభిరేతాభిర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధిరివ వీచికాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానందమవిందత ॥౧౬౯॥ప॥ అథాఖిలజనేక్షణైరీక్షితో రఘూద్వహస్యాదరాద్విధాతుమభిషేచనం విచరితం గురోరాజ్ఞయా । అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పునస్సమాకులితమంథరం

అతిశయితో బహుశః దుఃఖాతిరేకో యస్యాస్తాం సర్వానర్థమూలభూతాష్వమస్తీతి సముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతామిత్యర్థః కైకేయీం చ, అతిక్రమేణ క్రమమతిక్రాంతేన స్నేహేన పరిష్వక్తాం నిర్మర్యాదప్రేమపరిపూర్ణాం సౌమిత్రిమాతరమపి సుమిత్రాం చ క్రమాత్ వృద్ధానుక్రమాదభివాదయన్ నమస్కుర్వన్ నిజావలోకనే ఆత్మదర్శనే యో రసో అనురాగః తస్మిన్నిరతాభిః తత్పరాభిరేతాభిః పూర్వోక్తాభిః వనితాభిరుత్తమస్త్రీభిః కలాభిరంశైః ॥సి॥ కలాశిల్పే కాలభేదే చంద్రాంశే కలనాకలేతి వైజయంతీ, పూర్ణమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభిరూర్మిభిః పయోనిధిస్సముద్ర ఇవేత్యుపమాద్వయం, ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణే క్షణే ఆశ్లిష్యమాణః నిర్భరానందమమందానందమవిందత అలభత పరమానందభరితాంతః కరణోభూదిత్యర్థః (౧)॥౧౬౯॥—॥ అథేతి ॥ అథానంతరం గురోర్వసిష్ఠస్య ఆజ్ఞయా నిదేశేన అఖిలజనేక్షణైరశేషలోకలోచనైరీక్షితస్సానందమవలోకితః సచాసౌ రఘూద్వహశ్చ తస్య శ్రీరామస్య- ఆదరాత్ విచరితం విశిష్టాచారయుక్తం అభిషేచనం మూర్ధాభిషేకం విధాతుం కర్తుం- మంథరాం మందాం గతిం విజహాత్యజ తాసంభ్రమం ప్రవృత్తేనేత్యర్థః + జహాతేర్లుఙ్త్పరత్యయః । హరిగణేన వానరసమూహేన సమాకులితా సంక్షుభితా మంథరా కైకేయీదాసీ యస్మిన్ కర్మణి

---

(౧) అయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం అకృత్రిమస్నేహపరిష్వక్తాం సుమిత్రామపీతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః

విజహతాగతిం మన్థరామ్ ॥౧౬౯॥ప॥ అలంకృతఃకృతమభిషేకమాద రాదమాత్యసంహతిభిరవాప్య రాఘవః । పురోఽభిముఖఃపునరయమానశే రథంమనోరథం సచభరతో మహారథః ॥౧౭౦॥గ॥ తత్ర చ సేవావిచక్ష

తస్య ఖాభవతీతధాతత్రితస్యాః కైతవప్రయోగాన్నవసరాతిభావఃసంమ తతః సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః తీర్థం పుణ్యనదీసలిలం పునర్భూయోపి వాక్యాలంకారేవా, అనీయత ఆనీతం, పృథ్వీవృత్తమ్(౧)॥౧౬౯॥—॥ అలంకృతఇతి ॥ అయంరాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః- అమా త్యసంహతిభిః మంత్రివర్గైః తత్రతేషాం ముఖ్యత్వాదితిభావః, ఆద రాత్ సత్కారాత్ కృతంవిరచితమభిషేక మవాప్యమూర్ధాభిషి క్తస్సన్నిత్యర్థః, అలంకృతః జటాపటలవిమోచనపూర్వకం వివిధవి చిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః పునఃపురోఽభిముఖః అయో ధ్యాపురప్రవేశాభిముఖస్సన్నిత్యర్థః- రథమానశే ప్రాప- పుష్పకం విహాయరథారూఢోభూదిత్యర్థః × అశ్నోతేశ్చేత్యభ్యాసదీర్ఘను డాగమౌ- తథామహారథః మహాత్మాసప్రసిద్ధః భరతశ్చ మనోరథంశ్రీ రామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థసిద్ధిం ఆనశే శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్ ॥ * ॥ చతు ర్భిర్వైరిహయుఏరాజభస్గాఇతిలక్షణాత్ ॥౧౭౦॥—॥ తత్రేతి ॥ కిం చేతిచార్థః ॥ తత్ర తస్మింత్సమయే సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచార

(౧) అథాఖిలజగత్పతేరపిరఘూద్వహస్యాపరాద్విధాతుమభిషేచనం విచలతాగురోరాజ్ఞయా । అనీయతసమంతతోహరిగణేనతీర్థం పున ర్వదిత్యహృదిమంథరాం విజహతాగతిం మంథరామితిపాఠే అఖి లజగత్పతేరపీత్యనేనస్వతఏవసర్వేశ్వరత్వంసిద్ధమితిసూచితం।రఘూద్వ హస్యేత్యనేనమానుషరూపేణతద్వంశేవతీర్ణత్వాదభినేతవ్యమభిషేచ నం విధాతుంగురోరాజ్ఞయావిచలతామంథరాం(ప్రా)గభిషేకాంతరా యకారిణీం కైకేయీదాసీంవిచింత్య(ప్రా)గ్వత్పునర్విఘ్నంకుర్యా దిత్యాశంక్య అతఏవమంథరాంగతింవిజహతేత్యన్వయఃశిష్టంస్పష్టమ్॥

ణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యామభితో విధూతవ్యజనః పరిజనాచార
నిరతభరతోదస్తవిమలముక్తాతపత్రో విచిత్రోపహిత నైపథ్య చారురా
రూఢ శతాంగమాతంగై రాశరప్లవగవాహినీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్ర
వర్త్యమాన శ్వేతాక్షత కుసుమలాజోపచారపౌరపురంధ్రీకదంబ సంర
మ్భచలితమంజీరమణికాంచీవలయవాచాలితాం వాద్యమాన మాంగళిక
తూర్యఘోష వైతాళిక వైబోధిక వివిధరవశ్రవణసమయోచ్చలితసామో

చరణ తత్పరాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావాత్రనవి
వక్షితః లక్ష్మణాపేక్షయాపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా
తథాచ మేహాకవిప్రయోగః ॥*॥ శత్రుఘ్నలక్ష్మణముఖై రుపచర్యమా
ణ స్సామ్రాజ్యభోగనిరతో భరతో బభూవేతి । అభితః ఉభయపార్శ్వ
యోరిత్యర్థః విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్యసతథోక్తః, పరిజనా
చారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్తముత్క్షిప్తం
విమలం స్వచ్ఛంముక్తాతపత్రం మౌక్తికచ్ఛత్రం యస్యసతథోక్తః
విచిత్రిమాశ్చర్యకరం విచిత్రసన్నివేశంవా యథాతథోపహితేన విరచి
తేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్రయుక్తానయేన ప్రసాధనేనచారు
స్సుందరః, తథాశతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః తె ఆరూఢాః అధి
ష్ఠితాః యైస్తైః ॥ని॥ శతాంగస్స్యందనో రథ ఇత్యమరః - ఆశరప్లవగవా
హినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవ ప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః, అ
నుగమ్యమానః అనుస్రియమాణశ్చసన్ రామచంద్రః శ్వేతాక్షతానాం
కుసుమానాం లాజానాంచోపచారః విక్షేపణరూపోపచారః ప్రవర్త్య
మానః మంగళాచారతయా క్రియమాణోయైస్తాని తథోక్తాని యాని
పౌరపురంధ్రీకదంబానిపత్తన స్త్రీనివహాస్తేషాం సంరంభేణ సంభ్రమే
ణచలితైః ఝుణఝుణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపుర
మాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం + తత్పురోత్క్షి
ణ్యంత్వాతథా వర్ణితక్తః, వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యా
ణి మంగళవాద్యాని తద్ఘోషాణామ్ । తథా వైతాళికానాం స్తుతిపాఠకా

దపౌరసంబాధాం సౌధాంతరగవాక్ష చలితతరుణీజనేక్షణ రేఖా నీలో
త్పలదామతోరణాభిరామరథ్యాంతరా మయోధ్యా మాజగామ రా
మచంద్రః ॥ ౧౭౧ ॥ సాకేతంసముపేయివాంత్సవిజయా సంసేవితో
భ్రాతృభిస్సుగ్రీవప్రముఖానపి ప్రియసఖాన్ స్వేస్వేపదే స్థాపయన్
సాం* తత్తత్ప్రహరకయోగ్యైరాగైస్సతాలరవాచిభిశ్లోకైః। సరభస
మేకవిచారంగాయన్ వైతాళికాభవతీత్యుక్తలక్షణానాం। వైబోధికా
నాంకథంవ్యాఖ్యానవిబోధకజనానాంచయెవివిధరవాః తేషాంచశ్రవణస
మయె ఆకర్ణనకాలె ఉచ్చలితాఃప్రచలితాఃసామోదాః సానందాశ్చ
యెపౌరాః పురజనాః తైస్సంబాధాంసంకీర్ణాం - మాంగళిక వైబో
ధికేత్యత్ర ప్రయోజనమితిశక్, సౌధాంతరగవాక్షైః (ప్రా)సాదమధ్య
వాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యాస్తరుణీజనేక్షణ రేఖాస్సుందరీ
జననేత్రపజ్క్తయః తాఏవనీలోత్పలదామతోరణానితైరభిరామాణి
రమ్యాణిరథ్యాంతరాణి ప్రతోళ్యభ్యంతరాళాని యస్యాస్తాం, అయో
ధ్యాం ఆజగామప్రవివేశేత్యర్థః (౧) ॥౧౭౧॥—॥ సాకేతమితి ॥ విజ
యీజయశీలః + జిదృక్షీత్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, యద్వాప్రశస్తారా
వణ విజయోస్యాస్తీతి విజయీ - ప్రశంసాయామినిః సప్రసిద్ధోరా
మస్సాకేతమయోధ్యాం ॥ని॥ సాకేతంస్యాదయోధ్యాయామిత్యమరః,
సముపేయివాన్ ప్రవిష్టః - ఉపేయివానరాశ్వానసూచానశ్చేతిక్వ
సుప్రత్యయాంతో నిపాతితః। తథాభ్రాతృభిఃఅనుజైఃభరతాదిభిఃసం
సేవితః ఉపచర్యమాణః తథాసుగ్రీవప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్ ప్రియ
సఖాన్ ప్రియసుహృదః - రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, స్వేస్వేపదే కి
ష్కింధాదిప్రతినియతస్థానేష్వివ్యర్థః + పీప్సాయాం ద్విర్భావః
పూర్వాదిభ్యోనవభ్యోవేతి వికల్పాత్ స్మిన్నాదేశాభావః స్థాపయన్

(౧) అభితోవిధూతధవళవాలవ్యజనఇతి విచిత్రాపజాత మనజమేషచా
మభిరితిచ (ప్రా)చీనపాఠః ॥చారుభిరితివాహినీపతివిశేషణం

స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖాన్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా రామః పా
లయతి స్మ కీర్తివిభవైః రామోదినీం మేదినీమ్ ॥౧౭౨॥ సాహిత్యాదిక
లావతా శోననగరగ్రామావతంసాయిత శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగా
మ్బికాసూనునా। ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబంధే

ప్రతిష్ఠాపయన్ తథా దేవ్యా సీతయా సమం స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం సు
ఖాన్యైహికభోగాన్ అనుభవన్, దానదక్షాత్ ఉద్భవా కీర్తిః తస్యాః
విభవైః సామగ్ర్యైః సమృద్ధిభిః, ఆమోదినీమానందవతీం మేదినీం భు
వం సుచిరమతిచిరకాలం పాలయతి స్మ పరిపాలితవాన్ ÷ లట్ స్మే ఇ
తి భూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥*॥ సూర్యాశ్వైర్మ
సజాస్తతాస్సగురవః శార్దూలవిక్రీడితం ॥౧౭౨॥—॥ అథ కవిః
కావ్యవర్ణ్యనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకేనాహ॥ సా
హిత్యేతి ॥ సాహిత్యం కావ్యనాటకాలంకారాదిసముదాయరూపా వి
ద్యా తదాదిః ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యా
దికలావతా సకలవిద్యారహస్యాభిజ్ఞేనేత్యర్థః + అతః కర్మధారయః
స్యాప్యనుద్దేశ్యకరత్వాత్సర్వధనీ సర్వకేశిత్యాదివన్నిర్దోషత్వమ్ శోన
గరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవదాచరితః అవతంసాయితః భూష
ణాయమానః ÷ ఉపమానార్థే కాచారక్యజంతాత్కర్తరి క్తః సహా
సౌ శ్రీగంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః ॥ని॥ ధీ
రో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞస్సంఖ్యావాన్ పండితః కవిరిత్యమరః, స ఏవ
సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్రత్వాదుల్లాసకరత్వాచ్చ,
తస్మాద్వినేత్యర్థః । అత ఏవ శ్లిష్టపరంపరితరూపకం ॥ని॥ విధుర్వి
ష్ణౌ చంద్రమసి ఇత్యమరః గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భసంభూ
తేన లక్ష్మణసూరిణా లక్ష్మణాఖ్యవిదుషా, ప్రాక్ పూర్వం భోజేన రా
జ్ఞా ఉదితైః విరచితైః పంచభిః బాలకాండాదిసుందరకాండాంతైః
కాండైః విహితః ఆనందో విద్వత్ప్రమోదో యేన తస్మిన్నిత్యుత్తర

పునః కాండిణ్యాలక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోపి జీయాచ్చిరమ్ ॥౧౭౩॥ ॥

ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండస్సమాప్తః

పదసమాసః ప్రబన్ధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే కావ్యే పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః, కాండః యుద్ధకాండః చిరం జీయాత్ సర్వోత్కర్షేణ వర్తతామిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ॥౧౭౩॥

పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధాన్యాలోచ్య తత్సారమప్యాకృష్య యమ్మఖండపండితవరీతో సాయిసందర్భితా । యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణమిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం తత్రాపి ప్రతిభాతి చేన్న సువరామృశ్యం హ్యవశ్యం బుధైః ॥*॥ లోకే మప్రతిభాతి మధ్యమజగత్తత్ర త్రిలింగాహ్వయో దేశస్తత్ర తథాద్రిమాళి తనయాతీరం పరం తత్ర చ ॥ గ్రామః కాంజులురీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్రస్సుధీః శ్రీమానుద్వహతాదముష్యకవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః ॥

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహానందలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదనకందళిత సారస్వతేనాఖండితతపః ప్రచండముని ప్రకాండ మండలేశ్వర శాండిల్య మహామునిగోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిలవిద్యా సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం- సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండస్సమాప్తః

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా ।
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.